

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री. ॥

→* काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला *←

३७

(व्याकरणविभागे षष्ठं प्रसूनम्)

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

विद्वद्भारवामनजयादित्यविरचिता

सम्पादकः-

व्याकरणन्यायाचार्यः

पण्डित श्रीशोभितमिश्रः

उपोद्घातलेखकः-

पण्डित श्रीब्रह्मदत्तजिज्ञासुः



चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस-१

प्रकाशक —

जयरुणदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स न० ८ बनारस-१

जुनमुद्रणादिकाः सर्वेऽविस्मरतः प्रकाशकाधीनाः

JAYA KRISHNA DASHARI DASGUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office
P. O Box 8, Bararas.

सम्पूर्णं ग्रन्थस्य मूल्य १२)

मुद्रक —

विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

डा० श्री मङ्गलदेव शास्त्री

एम ए., डी. फिल (आक्सन)

भूतपूर्व अध्यक्ष, गवर्नमेण्ट सस्कृत कालेज, बनारस,

तथा

वर्तमान अध्यक्ष, वैदिक स्वाध्याय मन्दिर, बनारस ।

गौतम्बा सस्कृत सीरिज, त्रिणाविलास प्रेस, बनारस, काशिका वृत्ति के नये सस्करण को प्रशंसित कर रहे हैं, यह जान कर मुझे प्रसन्नता है । पाणिनिव्याकरण के परिपूर्ण ज्ञान के लिये काशिका वृत्ति की अद्वितीय उपयोगिता विद्वाना से छिपी नहीं है । मैंने नये सस्करण के कुछ भाग को देखा है । इसमें सन्देह नहीं कि इस वृत्ति के अब तक के सस्करणों की अपेक्षा यह नया सस्करण वहीं अधिक उपयोगी और प्रामाणिक सिद्ध होगा । मेरी बराबर इच्छा रही है कि यह प्राचीन ग्रन्थरत्न अपने शुद्ध रूप में विद्वानों और छात्रों को सुलभ हो । आशा है इस नये सस्करण का विद्वन्मण्डली स्वागत करेगी ।

प्रकाशकीय वक्तव्य

माननीय विद्वह !

आज अनेक वर्षों से काशिकावृत्ति का कोई भी संस्करण उपलब्ध न होने से छात्रों को अत्यधिक कष्ट ही नहीं अपितु इस ग्रन्थ का पठन पाठन ही बन्द सा हो रहा था। अतः हम अपने अनेक संस्कृत साहित्य के आवश्यक से आवश्यक प्रमुख ग्रन्थों का प्रकाशन कार्य स्थगित रख, जब कि प्रायः सभी पुराने से पुराने संस्कृत पुस्तकों के प्रकाशक भी धन के लोभ में पड़ कर आज हिन्दी-अंग्रेजी स्कूल बालेजों की टेक्स्ट बुक को प्रकाशित करने में लग गए हैं, अपने संस्कृत साहित्य सेवा के अटल सिद्धान्त से विचलित न होते हुए प्रथम तथा द्वितीय सप्ताह व्यापी महायुद्ध के कारण अर्थाभाव से ग्रस्त होते हुए भी इस भीषण संकट के समय में अपने पूर्वजों का अनुसरण कर उसी सपथपर आरुढ़ रह सर्व प्रथम इस ग्रन्थ को सभी प्रकार से सुन्दर रूप में प्रकाशित कर आप विद्वानों की सेवा में अर्पण कर रहे हैं।

हम संस्कृत विद्या के अधिकारी वर्गधारियों को यह विन्मम स्मरण दिला देना भी अपना परम आवश्यक कर्तव्य समझते हैं कि आज निरन्तर ६१ वर्षों से अनेक प्रकार की आर्थिक कठिनाइयों का सामना करते हुए भी संस्कृत साहित्य की जो सेवा "चौखम्बा" ने की है वह किसी भी संस्कृत विद्वान् से छिपी नहीं है फिर भी जो सहयोग तथा सहायता "चौखम्बा" को मिलनी चाहिए नहीं मिली। अतः अगर समय रहते भी अधिकारी वर्ग इस तरफ दृष्टि नहीं देते तब हम भय है कि इस समय एक मात्र संस्कृत साहित्य की निर्वन्डित्त सेवा करने वाली यह संस्था भी बहुत से आवश्यक से आवश्यक संस्कृत के ग्रन्थों व प्रकाशन करने में असमर्थ हो जायगी और इस कारण विद्वानों तथा छात्रों को पठन पाठन में कितनी हानि एवं कष्ट होगा उसकी कल्पना करना भी असंभव है।

इस ग्रन्थ की १ से ३ अध्याय तक की प्रेस कापी स्व० श्री शंकर देव जी पाठक तथा ४-८ अध्याय की श्री हरिदत्त जी शास्त्री ने प्रस्तुत करने की कृपा की है तथा पुनः संपूर्ण ग्रन्थ को हमारे सुयोग्य विद्वान् सम्पादक श्री गोभिल मिश्र जी ने न्यास-पदमञ्जरी-महाभाष्य आदि ग्रन्थों का अवलम्बन करते हुए इस संस्करण का विशुद्ध संपादन किया है तथा श्री महेश्वर जी जिज्ञासु ने कृपाकर "उपोद्घात" लिखने की उदारता तथा डा० श्री महेश्वर जी शास्त्री ने प्रसन्नता पूर्वक अपनी "शुभ सामिति" प्रदान कर इस संस्करण को विशुद्ध रूप से समाप्त किया है। अतः हम उपर्युक्त सभी विद्वानों का अत्यन्त आभारी हैं।

उपोद्घातः

परय देवस्य काचं न भमार न जोर्यति ॥ (अथर्ववेद) ॥

कस्याविदितमेतद् यत् सर्वेषामप्यार्य्यधर्मावलम्बितां धार्मिक साहित्यं देववा-
ग्यामेव वर्तते । भारतीयानामस्माकं मूर्द्धन्या वेदाः, ऋषिमुनिप्रणीताश्च शाखा-
उपवेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-साहित्य-आयुर्वेद-विज्ञान-
गणित-इतिहास-गीतादयः सर्वेऽपि गीर्वाणवाण्यामेव विरचिता वर्तन्ते । भारतीयायाः
संस्कृतेः सभ्यतायाः साहित्यस्य, भारतीयपरम्परायाश्च सर्वमप्यस्यामेव देवभाषायां
वरीवृत्त्यते । आजीवनं तपांसि तपद्भिर्भारतीयैराचार्य्यैरपि सङ्प्रथितानि ग्रन्थरत्नानि
देववाण्यामेवोल्भन्ते । किं बहुना, भारतीयानामस्माकं गौरव सर्वस्वं-सर्वमपि
संस्कृतभाषायामेव निहितं विद्यते ॥

वेदाध्ययनस्यानिवार्यता

शास्त्रस्यैव आदेशः—

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”

(महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः)

‘ब्राह्मणेन’ इत्युपलक्षणम् । द्विजमात्रेण षडङ्गाध्ययनपूर्वकं वेदानामध्ययनं
निष्कामभावेन (अनेन कर्मणा वृत्तिं लप्स्यामहे नवेत्यनपेक्ष्य) अवश्यमेव कर्तव्यम् ।
महर्षिमनुनाऽपि स्वमानवधर्मशास्त्रे उक्तम्—

“शूद्रेण हि सम तावद् यावद् वेदे न जायते” ॥

“अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

श्रालस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति” ॥

अनेनापि वेदाध्ययनस्यानिवार्यतैव प्रतिपाद्यते । सन्मात्रसंस्कारनिघड्बुद्धयः,
शिथिलीभूतकर्मग्रहग्रन्थयः समासादितस्थिरसमाधयः, मात्वाकृतधर्माण ऋषयः,
अपि च पूर्वापरज्ञा विदितवेदितव्याः समधिगतसकलशान्त्रज्ञानविज्ञानाः सम्मर्शि-
नोऽल्लुहा धर्मकामाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः, किञ्चिदन्तरेण
कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गतास्तत्र भवन्त आम्नाश्च किमेतदपि नाजानन् यद् वेदा-
ध्ययनाद्दुदरपूर्तिः कथं सम्पत्स्यत इति । कथं तैर्निष्कारणो धर्म इत्युक्तम् ? आसीत्तेषां
हृद्येषा निश्चिता धारणा—

“सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदहति” ॥ (मनु)

अत एव तैः “निष्कारणो धर्मः” इत्युक्तम् । पूर्वोक्तशास्त्रवचनैः सुख्यकं यदस्माकं पूर्वजानां हृद्येषां धारणाऽऽसीद् यद् वेदाध्ययनमन्तरा सर्वेऽपि शूद्राः, वेदाध्ययनेन विना द्वित्रमात्रस्य गतिर्नास्ति । तेन च न केवलं निःश्रेयससिद्धिरेव, अपि स्वयुद-
वनि श्रेयसयोरुभयोरपि सिद्धिर्निश्चिता ॥

वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था

साम्प्रतिकपठनपाठनक्रमेण वेदाध्ययनं न सम्भवति, न चाद्यत्वे तज्जायत इति सर्वविदितमेव । काशीस्थराजकीयसंस्कृतकालेजस्य परीक्षायां १६००० परीक्षार्थिषु १४१०० व्याकरणमेवाधीयते । १००० साहित्यम्, अवशिष्टेषु त्रिंशत्संख्यकारद्वात्रा वेदविषये मध्यमा-शास्त्रि आचार्य-परीक्षायां समुपतिष्ठन्ते । तत्रापि तर्पे प्रायेण द्वित्रा एव द्वात्रा आचार्यपरीक्षोत्तीर्णा भवन्ति । एव १००० मध्ये द्वौ द्वात्रावपि वेदं नाधी-
यते । १७ विषयागामाचार्यपरीक्षाऽद्यत्वे प्रचलति । प्रतिविषयमाचार्यपरीक्षायां ६ वर्षाणि मध्यमापर्यन्तम्, ६ वर्षाणि शास्त्रि-आचार्यपरीक्षायां चापेक्ष्यन्ते, एव १७ × ६ = १०२ वर्षाणि १७ विषयागामाचार्यपरीक्षार्थमपेक्ष्यन्ते । इत्थं ६ + १०२ = १०८ वर्षाणि सर्वाण्यपेक्ष्यन्ते सर्वविषयागामाचार्यपदवीं लब्धुमिति तथ्यम् । १६ वर्षाण्यध्ययनकालः प्रायेणास्ति । आजीवनं पठन्नपि न कश्चित् सर्वविषयागामाचार्यपरीक्षायां पारं गन्तुं समर्थं स्यात् । एतदप्यत्रावगन्तुं शक्यते यद् १०८ वर्षाण्यधीत्यापि तेषां शास्त्राणां परीक्षोपयोगिं तात्कालिकं ज्ञानमेव जायते । न च तेषां शास्त्राणां सर्गमिकं ज्ञानं सम्यग्गतं इति सर्वविदितमेव । व्याकरणाचार्याः प्रायणान्य-
विषयेभ्योऽनभिज्ञा एव भवन्ति । वेदाचार्या आचार्यपरीक्षामप्युत्तीर्यैतदपि न जानन्ति यत् के के वेदिकग्रन्था अस्माकं सन्ति, के च वेदभाष्यकारा सन्त्यासन् वा, किञ्च तेषां वेदार्थं वशिष्टयम्, कनि पञ्चा वेदार्थं निरकृतना वगिता, के चाद्यत्वे तिरोहिता इत्यादि किमपि ज्ञानं तेषां न भवति । वेदाध्ययनं नाममात्रमेव वर्तते । वेदाङ्गैर्विना वेदाध्ययनस्य किं फलम् ? मूलमात्रमेव जीषुष्यमागानां कथमर्थावगम-
स्यात् ? वैयाकरणानां न केवलं वेदज्ञानमन्युः प्रायेण सर्वत्र दूरीकरन्तेऽपि तु वेदाङ्गो-
पाद्मज्ञानरहिताऽपि प्रायशो यत्र तत्र द्रष्टुं शक्यन्ते । साम्प्रतिकी वेदाध्ययनाध्यापनक्रम-
भ्येवैप देय इति निश्चिदाहम् ।

कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः ?

अस्ति तत्र नश्चिदुपाय इत्यानाङ्गामुच्यते । अष्टवर्षपर्यन्तं गृहे पाठशालायां वा मातृभाषायां ज्ञानं पूर्वं स्यात् । तदनन्तरम्—

४ वर्षाणि व्याकरणार्थम् ।

१ वर्षं साहित्ये ।

१ वर्षमुपवेदायैकस्मै ।

२ वर्षे षडङ्गपूर्त्यै ।

२ वर्षे उपाङ्गेभ्यः ।

६ वर्षाणि सत्राह्वणवेदाध्ययने ।

१६ वर्षाणि योगः ।

२४ वर्षेषु १६ वर्षाणि प्राप्स्यन्त्यध्ययनार्थम् । षडङ्गवेदाध्ययनस्यैव एव क्रमो-
न्याय्यः । एतावति काले मूलग्रन्थानां तत्तद्वर्षभाष्याणाञ्चाध्ययनं सम्भवति । टीको-
पटीकापठनक्रमेण तु १०८ वर्षेष्वपि तेषां समाप्तेरसम्भवः, सम्यगवगतेस्तु का कथा ?

व्याकरणं साधनं न तु साध्यम्

यदा षडङ्गवेदाध्ययनार्थं व्याकरणाय ४ वर्षाण्येवास्माकमन्तिके वर्तन्ते, तत्र च
“स्तार्थं वेदानामध्येयं ध्याकरणम्” व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनानि प्रवृत्ता
भगवता पतञ्जलिमुनिना “साधनं व्याकरणं न तु साध्यम्” इति समुद्धोषित
भवति । व्याकरणरूपाया नद्याः पारे गवैवान्यशास्त्रेषु लभते गतिमित्यादि सर्वमभि-
लक्ष्य समुद्धोष्यते तर्ह्यस्माभिः “अष्टाध्यायीव्रतेर्णुवास्य सम्मत्” “अष्टाध्यायं
पठनपाठनमेव शरणम्” इति ।

अन्यथाऽऽप्रलयमपि वेदाध्ययनस्य प्रचारो न सम्पत्स्यते । न चैतदनुष्ठानं विना
मस्मृतभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति ॥

आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्

आचार्यपाणिनिर्न केवलं शब्दशास्त्रस्यैवर्षिः (साक्षात्कृतधर्मा) आसीत्, अपि
तु सम्पूर्णेऽपि वैदिकलौकिकवाङ्मयेऽव्याहृतगतिः स आसीदिति सर्ववादिसम्मतम् ।
वैदिकवाङ्मयविषयस्य निर्देशस्तु तदीयाष्टाध्याय्याः सूत्रेषु यत्र तत्र दृश्यत एव,
भूगोल-इतिहास-मुद्राशास्त्र-लोकव्यवहारस्यापि महान् वेत्ताऽऽसीदिति पाणिनि-
शास्त्रस्यावगाहनेनावगम्यते । तस्य शब्दशास्त्रं न केवलं व्याकरणज्ञानस्यैव प्रतिपा-
दकं वर्तते, अपि तु भूगोलेतिहासादिविषयाणां ज्ञानार्थमप्यस्य शास्त्रस्याद्भुतो
महिमा महत्युपयोगिता चानुभूयते विद्वद्भिः ।

पाणिनीयाष्टाध्याय्या गौरवं न केवलमस्माभिरेवोद्धोष्यते, भगवता पतञ्जलिनाप्या
आचार्यपाणिनेर्गौरवातिशयो महता कण्ठेन समादरेण च प्रदर्श्यते । तद्यथा—

(१) “प्रस्ताणभूत आचार्यो दर्भमन्त्रिणपाणिः शुचाववकाशो प्राङ्मुख उप-

विश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयतिस्म । तत्राशक्त्यं वर्णेनाप्यनथ-
केन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण” । (महाभाष्ये १।१।१ पृष्ठ १३४
चौखम्बा संस्करणे) ।

- (२) पुनरप्युच्यते—“सामर्प्ययोगान्नहि!किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यद-
नर्थकं स्यात्” (अ० ६।१।७७ महाभाष्ये) ।
- (३) जयादित्योऽपि ‘उदक्च त्रिपाशः’ (अ० ४।२।७४) इति सूत्रस्य उक्ता
वाह—“महती सूत्रमेविका वर्तते सूत्रकारस्य” ।
- (४) चीनदेशीयो यात्रो ह्यूनसांगश्चेत्थमाह—“महापिः पाणिनिः पूर्णमनो-
योगेन शब्दभण्डारतः शब्दराशिं सञ्चेतुमारब्धवान् । १००० पद्ये-
षु (४००० सूत्रैःप्रत्यर्थः) सर्वा व्युत्पत्तिः समाप्ता । प्रत्येकं पद्यं
३२ अक्षराणामस्ति । एतावतैः सर्वोऽपि प्राचीनो नवीनश्च ज्ञान-
राशिः परिसमाप्तः । शब्दाक्षरविषयक किमपि ज्ञानं नावशिष्टमभूत्”
(ह्यूनसांग हिन्दी-श्रुतवादप्रथमभाष्यस्य २२१ पृष्ठत उद्धृत-)

पाश्चात्य—विदुषामपि पाणिनिविषये महद्युक्तुष्टमावना विद्यन्ते । तद्यथा—

- (१) मोनियरविलियमश्चाह—“संस्कृतव्याकरण (अष्टाध्यायीग्रन्थः)
मानसमस्तिष्कस्य प्रतिभाया आश्चर्यतमो भागोऽस्ति, यो मानव-
मस्तिष्कस्य समस्त आगतः” ॥
- (२) हएटरश्चाह—“मानसमस्तिष्कस्यातीवमहत्त्वपूर्ण आविष्कारोऽयम्
(अष्टाध्यायीग्रन्थः)” ।
- (३) लेनिनप्राडस्य प्रो० टी० शेरवात्सकी—“मानसमस्तिष्कस्य सर्वश्रेष्ठा
रचनेय वर्तते (अष्टाध्यायी)” ।

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिप्राचीनः

अद्यत्वे सर्वत्रैव भारतवर्षे प्रायेण संस्कृतविद्यालयेषु शारम्भिकशिक्षणे लघुकौमुदी-
मध्यकौमुदीसिद्धान्तकौमुदेषुपलम्ब्यते । केवलमाङ्गलविद्यालयेषु संस्कृतस्वाध्यायना
ध्यापनमाङ्गलभाषाविद्भिरेव निर्मितग्रन्थैः प्रचलति । संस्कृतविद्यालयेषु सर्वत्र
कौमुदीरीत्यैव व्याकरणशास्त्रस्य समस्तमपि पठनपाठन अनुरशाताब्दीभ्यः पृतावद्
व्यापकं जातमस्ति, यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्याध्ययनं सम्भवतीति ज्ञान विश्वासो
वा प्रायेण नोत्पद्यते केषाञ्चित् साग्रतम् । साधनिका (प्रयोगसिद्धिः) कथं सम्भ-
विष्यतीत्याद्याशङ्कमाना उच्चशैक्षिकविद्वांसोऽपि दृश्यन्ते, अन्येषां तु का कथा ?

कालक्रमेणाष्टाध्याय्या लोप एव जात इति मन्तव्यम् । हा हन्त । कारयामन्यत्रापि वैदिकानामृगवेदिना गृहेष्वष्टाध्यायीमतिशुद्धा धाराप्रवाहरूपा कण्ठस्थीकृयापि ते बाला पुन सवृत्तीनि लघुकौमुदीसूत्राणि (तेषा सूत्राणामर्थानप्यनवबुध्यैव) योपन्त सर्वत्र दूरीदृश्यन्ते । अहो ! कीदृश्येषाऽनर्थपरम्परा प्रचलिता ॥ अष्टाध्यायी कण्ठस्थीकृतवतोऽपि बालान् साम्प्रतिकवैयाकरणैर्व्याकरणस्याध्ययन लघुकौमुदी, मन्तरा कारयितु न पार्यत इत्यनिर्वचनीयानर्थपरम्परा, दुर्भाग्यमेवैतद्देशस्य किमन्यत् ?

भट्टोजिदीक्षितमहोदयस्य काल स० १५१०-१५७५ वर्तते । तत पूव त्वष्ट ध्याय्या एव पठनपाठनस्य प्रचार आसीत्, नात्र शङ्कालेशस्याप्यवसर । तद्यथा चीनदेशस्य यात्री इत्सिङ्गनामा भारते कतिपयवर्षेभ्य (सन् ६८१-६९१ ईस्वी) अस्थात् । अष्टाध्याय्युपज्ञमेव ससृताध्ययन तेनात्र कृतमिति स्वय तेन स्वयात्रा विवरणे विवृत वर्तते । तद्यथा—

(१) “इत (अष्टाध्यायी) में १००० श्लोक (४००० सूत्रों का १००० श्लोक घनता है—लेखक) हैं । यह पाणिनि की रचना है । जो प्राचीनकाल में बहुत भारी विद्वान् था ०००००००००० आजकल के भारतवासियों का प्राय इस में विश्वास है । वच्चे ८ वर्ष की आयु में इस (पाणिनि) सूत्रपाठ को सीखना आरम्भ करते हैं और ८ मास में इसे कण्ठस्थ करते हैं ॥” (इत्सिङ्ग की भारत यात्रा पृ० २६४)

(२) “वृत्तिसूत्र (काशिकावृत्ति)—

यह ऊपर के सूत्र (अर्थात् पाणिनि के सूत्र) की टीका है । पहले समय में अनेक टीकाए रची गई थी और यह उन सब में उत्तम है । यह सूत्र का अर्थ देती और इस के अनेक प्रकार के अर्थों की बड़ी धारीकी से व्याख्य करती है । ०००००००० पन्द्रह वर्ष के लड़के इस वृत्ति को पढ़ना आरम्भ करते हैं और पाच वर्ष में (सम्भवत महाभाष्यसहित—लेखक) इसे समझ लेते हैं” ॥ (पृ० २६८)

(३) “यदि चीन के मनुष्य भारत में अध्ययन के लिये जाय तो उन्हें सबसे पहले (व्याकरण के) इस (अष्टाध्यायी) ग्रन्थ का अध्ययन करना पड़ता है, फिर दूसरे विषय । यदि ऐसा न होगा तो उनका पारिधम व्यर्थ जायगा ००००, ००००” (इत्सिङ्ग की भारत यात्रा पृ० २६८)

उपोद्घातः ।

१) "इस वृत्ति का अध्ययन कर चुकने के पश्चात् विद्यार्थी गद्य और पद्य की रचना सीखना आरम्भ करते हैं और हेतुविद्या तथा अभिधर्मकोष में लग जाते हैं। न्याय द्वारा तर्क शास्त्र के अध्ययन से वे ठीकतौर पर अनुमान करते हैं और जातकमाला के अध्ययन से उनकी ग्रहण शक्ति बढ़ती है। इस प्रकार अपने उपाध्यायों से शिक्षा पाते और दूसरों को शिक्षा देते हुए वे प्रायः मध्यभारत के नालन्दा विहार में, या पश्चिमी भारत में वल्हभी (बला) देश में २, ३ वर्ष व्यतीत करते हैं ०००००" (इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७०-२७१)

२) अपनी बुद्धि की तीक्ष्णता की परीक्षा के लिये वे राजा की सभा में जाकर (अपनी योग्यताओं का) तीक्ष्ण शस्त्र उसके सामने रख देते हैं, वहा वे व्यावहारिक शासन में अधिकार पाने के उद्देश से अपनी कल्पनाएँ उपस्थित करते और अपनी राजनैतिक योग्यता प्रदर्शित करते हैं। जब वे विवाद-भवन में उपस्थित होते हैं तब अपने आसन को उठाकर अपनी याध्वर्यजनक चतुराई प्रमाणित करने की चेष्टा करते हैं। जब वे नास्तिकवाद का खण्डन करते हैं, तब उनके सभी प्रतिपक्षी विस्मित हो जाते हैं और अपनी हार स्वीकार करते हैं। तब उनकी कीर्तिचिन्नि से (भारत के) पानों पर्वत गूज उठते हैं और उनकी प्रतिदि मिनों चारों सीमाओं के ऊपर से बहने लगती है। उन्हें भूमि मिलती है और उनकी पदोन्नति की जाती है। उनके विद्वान्त नाम, पुरस्कार के रूप में, उनके ऊचे द्वारों पर सफेदी से लिखे जाते हैं। इसके पश्चात् जो व्यवसाय उन्हें पसन्द हो उसे वे कर सकते हैं ॥' (इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७१-२७२)

३) "बौद्ध विद्यार्थी उसे (चूर्णि अर्थात् महाभाष्य को) ३ वर्ष में सीख लेते हैं"

(अर्थात् काशिका और महाभाष्य में सब मिला कर ४ वर्ष लगते हैं ऐसा प्रतीत होता है—लेखक) इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७३, १।

४) "सन् ९११ ई० में इन्द्र वर्मा तृतीय राजा बना यह इन (शृगु) वंश का अन्तिम राजा था। इसके ८ लेख मिलते हैं इनसे पता चलता है कि इन्द्र वर्मा पद्धर्शन का पण्डित था। काशिका सहित यात्रा में पारंगत था

और बौद्धदर्शनका भी अच्छा ज्ञाता था यह अपने समय का भारीविद्वान् था ।
(चन्द्रगुप्त वैशालकार कृत बृहत्तरभारत पृ० ३४०) 'अथ चम्पादेशस्य
(अनाम' इति वर्तमाना सज्ञा) राजासीत्, देशोऽयं हिन्दुचीनीद्वीपेषु वर्तते जनेनैतत्
मिद्वयति यद्वैद्या अप्यष्टाध्यायीपद्धत्यैव व्याकरणमधीयतेस्म ॥

पूर्वोद्धरणैरेतत्पष्ट यद् इतिज्ञ (६७१-६९५ ई०) समये (सन् ९११ ई०)
इन्द्रवर्मराज्यसमयेऽप्यष्टाध्याय्या अध्ययन न केवल भारतवर्ष एवासीत्, अपितु
भारताद् बहि 'चम्पादेशे (अनामदेशे) अपि विस्तृतमासीत् । कालक्रमेणैवास्या
अष्टाध्याय्या पुतावान् लोपोऽभूत्, यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्य ज्ञान सम्भवतीत्यत्र
विद्वानोऽपि सन्दिहाना दरीदृश्यन्ते किमुत छात्रा इति ।

प्रक्रियानुसारिक्रमस्यारम्भः

इतिज्ञसमये (सन् ६७१-६९१ ई०) अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रम आसीदिति
सप्रमाणमुक्त पूर्वमस्माभि, स क्रम कथं लुप्त, तत्राहो किं बीज, प्रक्रियाक्रमे च
जनाना प्रवृत्तौ किं निदानमित्यभिलष्येदानीं किंचिदुच्यते—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठ, धातुपाठ, उणादिपाठ, गणपाठ, लिङ्गानुशासन समु
दितमेतत् 'पञ्चपाठी'त्युच्यते सर्वविदितमेतत् । समुदितमेतत् पठित्वैव 'अधीताष्टा
ध्यायी' इति मन्तव्यम् । 'वृद्धिरादैच्' इतिसूत्रमधीयानरह्यात्रोऽस्य सूत्रस्य पदच्छेद-
विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरणादि सर्वं पठन् तत्र चोदाहरणाना (शालीय, भाग,
नायक, अचैपीत्, अलावीत्, माष्टि, इत्यादीना) सिद्धिं सबसूत्रैराष्टाध्यायीपद्धत्या
सम्पादयति । एवमष्टाध्यायी धातुपाठञ्च सन्यगम्यस्य प्रथमावृत्तावेव (उदाहर
णाना सिद्धिं कुर्वन्नेवेयर्थ) छात्रा सर्वां तिङन्तप्रक्रिया सुबन्तप्रक्रिया वृद्धन्त
प्रक्रिया तद्धित-समासप्रक्रियाञ्च विनापि प्रक्रियाग्रन्थाश्रयेणावबुद्धयन्तेस्म । तत्र च
सवधातूना सर्वलकारेषु सर्वप्रक्रियासु चैकेकशो रूपाणि सूत्रपुरस्सर ससाधयन्त
प्रक्रियाग्रन्थानामभावेऽपि ते छात्रा न कीदृशीमपि न्यूनता तत्रालुभवन्ति स्म । अय
क्रमस्तदानीं सर्वसाधारणेषु प्रचलित आसीत् । प्रक्रियाग्रन्थनिर्माणस्य प्रारंभ एव
नोदतिष्ठत् । कालप्रभावाद्यद्वा अष्टाध्यायीपठनस्य द्वात्राणामध्यापने प्रमादाद् भूयास
क्लेशमनुभवन्त शैथिल्यमात्रहस्तदा ते तामेव प्रयोगसाधनसमये छात्रैरलिपित्वा
प्रयोगसाधनप्रक्रिया ग्रन्थरूपेण निमापयाञ्चक्रुः । शनैः शनैराष्टाध्यायीक्रमेण प्रयोग
साधनप्रक्रिया तु शिथिलतामगात् । प्रक्रियाग्रन्थानामाश्रयग्रहणमेवोत्तरोत्तरमवर्द्धत ।

तदानीमप्येतत्वासीदेव यदष्टाध्यायीमध्यस्य तत्रमानुरूप सूत्रार्थं विशायैव
प्रक्रियाग्रन्थरूपेण परिणताना सिद्धान्तकौमुदीपूर्ववर्तिना रूपावतार-प्रक्रियारत्न-
रूपमाला-प्रक्रियाकौमुद्यादीना, प्रक्रियासर्वस्वप्रभृतीनाञ्चाष्टाध्यायीकालिकच्छात्र-

उपोद्घातः ।

तृकप्रयोगसाधनलिपिरूपाणामाश्रयमध्येतारो गृह्णन्तिस्म । अष्टाध्याय्याश्रयणन्तु दानीमनिवार्यमेवासीत् । यथा काशीस्था महाविद्वांसः “तात्या”शास्त्रिप्रभृ-
योऽपि ‘न मया समयाभावाद्घाष्टाध्यायीसूत्राणामावृत्तिः कृता’ इति स्वच्छा-
पूद्घोपयन् ।

प्रक्रियाग्रन्थानां निर्मित्यनन्तरमपि यद्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य त्यागो नाभविष्यत्, त्वाप्यष्टाध्याय्या उपस्थित्या प्रक्रियाग्रन्थेभ्योऽपि साधारणबुद्धिभ्यरद्धात्रेभ्यस्तत्र-
ह्निस्सौकर्यमभविष्यत्—(यदि मूल त्यक्त्वा शाखासु गमनं नाभविष्यत्) ।
त्रमष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठाश्रयेण प्रक्रियाग्रन्थानामभ्यासो बहुकालाय प्राचलत् ।
त्रे बहुतिथे काले गतेऽष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठः प्रमादात् सर्वथाऽपि विलुप्तः, केवलं
क्रियाग्रन्थानां पठनपाठनक्रम एव सर्वत्र प्रचलितोऽभूत् । तदारभ्यैवैतेषां प्रक्रिया-
कौमुदी-सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामुत्पत्तिपरम्परा तेषां व्यापकता च समजनि ।
तत्कालमध्य एवैकैकस्योपर्यपरस्य प्रक्रियाग्रन्थस्य निर्माणप्रवाहः प्रवृत्तः ॥
क्रियाग्रन्थानामुत्पत्तिक्रमविषय इदानीं किञ्चिदत्र विमृशामः—

प्रक्रियाग्रन्थानामितिहासः

(१) रूपावतारः—(स० ११४० प्रिक्रमीयः)

अष्टाध्यायीग्रहणेऽसमर्थेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यश्च व्यावहारिकज्ञानमात्रधिया बौद्ध-
भेषुणा धर्मकीर्तिना प्रक्रियाक्रमस्य सर्वप्रथमो ग्रन्थः ‘रूपावतार’नामकोऽष्टाध्यायी-
सूत्रै-व्यरचि । अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाध्यायीक्रम परित्यज्य केवल प्रयोगसाधनमभिलष्य
रज्ञा-सहिता-सुवन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्वितप्रकरणानि प्रथम-
गणे सङ्ग्रहितानि । दशलकार-दशप्रक्रिया-कृदन्तश्चापरभागे । (स्वरवैदिक-
करण विहाय) २६६४ सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण व्याख्यातानि । प्रक्रियाग्रन्थाना-
मुत्पत्तिबौद्धकाल एवाभूत् इत्यपि ध्येयम् ।

(२) प्रक्रियाकौमुदी—(स० १४२० वि०)—

यद्यपि ‘प्रक्रियारत्नम्’ ‘रूपमाला’ इमौ प्रक्रियाग्रन्थौ रूपावतारानन्तर निर्मिता-
वेति ज्ञायते तथापि तयोरनुपलम्भात् प्रक्रियाकौमुदीविषय एवोच्यते । प्रक्रिया-
कौमुदीनामकोऽयं ग्रन्थो रामचन्द्राचार्येण, सूत्राणां व्याख्यान किञ्चिद्विस्तरेण
वेधाय, स्वरवैदिकप्रकरणे च सयोज्य २४०० सूत्राणि व्याचक्षणेन रूपावतारानन्तरं
नेरमायि । तेन च प्रक्रियाक्रमस्य विस्तारः प्रचारश्च प्राचुर्येणाभूत् । ग्रन्थोऽयं
सिद्धान्तकौमुद्या आधार इति मन्तव्यम् ।

(३) सिद्धान्तकौमुदी—(स० १५१०-१५७५ वि०)—

अद्वैतदीक्षितमहोदयेनाष्टाध्यायीक्रम परित्यज्यैव पूर्वप्रचलितप्रक्रियाकौमुदी-

क्रममेवाश्रित्य सिद्धान्तकौमुदीनामकस्त्रग्रन्थो व्यरचि । तत्र च प्रायः सर्वाण्यं
सूत्राणि (३९७८) व्याख्यातानि । तेन चायं यत्र कृतो यन्मद्वरचितोऽयं ग्रन्थः
“सिद्धान्तकौमुदी” एव सर्वत्र प्रचलेत् । व्याकरणविषये सिद्धान्तकौमुदीं विहा
कस्याप्यन्यग्रन्थस्याध्ययनाध्यापनं न तिष्ठेत् । अनेन कियन्महत्काठिन्यं छात्रेभ्यः
भविष्यतीति तु न विचारितम् । तस्यैवैतत्फलं यत्संस्कृतस्याध्येतारो द्वादशवप
ण्यधीत्य व्याकरणार्णवस्यापि पारं न यान्ति, अन्यशाखाणां तु का कथा ? तर्दा
“द्वादशभिर्वर्षं व्याकरणं श्रूयते” इति श्रवणमात्रं, ज्ञानं पुनरपि सन्निधिमेव ॥

(४) मध्यकौमुदा—

शिखरमध्यास्तेयं सिद्धान्तकौमुदी यदा छात्रेभ्योऽतीव दुःखावहा-दुःखदा
अतीव-परिश्रमसाध्या-अतिकालसाध्या चेयनुभूतवान् वरदराजस्तद्वत् स २११
सूत्राणि व्याख्याय मध्यकौमुदा निर्माणं कृतवान् । मध्यकौमुदीनिर्माणमेव सिद्धान्त
कौमुदायाफल्यस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अन्यथा काऽऽसीदावरयकता मध्यकौमुदीनि
र्माणस्य ? एव शिखरान्मध्यमार्गं समागता संस्कृताध्ययनपद्धतिरिति सुव्यक्तम् ॥

(५) लघुकौमुदी—

मध्यमार्गाणां यदा सन्तोपो नाभूत् तदानीमन्यदपि लघुतरमार्गमन्विच्छत्
तेनैव वरदराजेन स्वपूर्वनिमित्त्वा असन्तुष्य १९८८ सूत्राणि व्याख्याय लघुकौमु
दिरचिता । शिखरान्मध्ये, मध्याह्नीचैरागतोऽयं व्याकरणस्य पठनपाठनक्रमः । यं
सिद्धान्तकौमुदा काठिन्यं नाभविष्यत्तहि मध्यकौमुदीलघुकौमुदीग्रन्थयोर्निर्मा
कदापि नाभविष्यदिति सुव्यक्तम् । तयोर्निर्माणं प्रत्यक्षं प्रमाणं यत् सिद्धान्तकौमुद
क्रमेण न सर्वेषामध्ययनं सुकरं समभवत्—नात्र सन्देहावसरः ॥

अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः

“वर्षेण भूमिं प्रथिनीं वृतावृता”-(अथर्व) ॥

यथा चायं भूगोलो वर्तुलाकारः, तत्र ‘यत्तद्वर्तुलितुभारवर्धस्य तत्रैव पुनः प्रय
वृत्तिर्भवतीति’ जनश्रवस्तथ्यञ्च, तथैवायमष्टाध्यायीक्रमोऽद्य स्वतन्त्रभारते पुनरा
यथाक्रमं संग्राह्यः ।

मूलतोऽतिदूरङ्गता व्याकरणस्याध्येतार इति पूर्वमस्माभिः प्रतिपादितम्, पर
वृत्तस्य मूलात् सम्यन्धो विविद्धयते, कालक्रमेण स्वयमेव तस्य वृत्तस्य पत्राणां पुष्प
णाञ्च नाशो दुर्निवारः, अतः पुनर्मूलस्यैवाश्रये कल्याणसम्भव इति सुधय ए
प्रमाणम् । अतोऽधुनाऽष्टाध्यायीपद्धत्याश्रयणं संस्कृताध्यायिनां भारतस्य च कृ
कल्याणकरं स्वश्रेयसाधकञ्च भवेदित्याशास्यते ॥

नान्यश्रुतोऽयं वादः, अपि तु स्वानुभूत एव । स च स्वानुभव इदानीं स्वमित्र

गामाग्रहेण समादरणीयविदुषां, व्याकरणाध्येतृणां, व्याकरणमधिजिगमिपूगाञ्च
) 'पुरतः प्रकृश्यते मनाक् ।

व्याकरणसारलये स्वानुभवः

(१) सर्वथाऽपि सस्कृतानभिज्ञानां द्वित्राणां कन्यानाम्, अष्टाध्यायीमूलसूत्राणां कण्ठस्थीकरणेन विनापि, अष्टाध्यायीक्रमेण पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धि-(सर्वे सूत्रैः) इत्यादि-सम्पादनेन व्याकरण एतावती प्रगतिर भूत्, यदाष्टाध्यायीक्रमेण व्याकरणमधीयानामिस्ताभिः पञ्जापविश्वविद्यालयस्य विशारदपरीक्षा दशमासैरेवोत्तीर्णाः । अस्या परीक्षायाम् व्याकरणेन सह सस्कृत-साहित्यग्रन्था, दर्शनग्रन्था, धर्मशास्त्र, भगवद्गीता, सस्कृतेऽनुवादो निबन्ध-श्चेत्यादिसर्वेष्वपि विषयेषु योग्यता सम्पादनीया भवति । तामिरेव विशारद-परीक्षानन्तर सप्तमासैरेव पञ्जापविश्वविद्यालयस्य शास्त्रिपरीक्षाऽप्युत्तीर्णाः । शास्त्रिपरीक्षायामपि वेदो निरुक्त, सस्कृतसाहित्यग्रन्था, महाभार्य्यं, दर्शने साध्ययोग्यौ समाप्तौ, अनुवादो निबन्धश्चेत्येतावन्तो विषया भवन्तीत्यपि ध्येयम् । सप्तदशमासैः (सार्द्धवर्षेणैव) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञाः कन्या विशारद-शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णा जाता इति श्रुत्वा सामान्यजनास्तु विश्वासमपि न कुर्वन्ति, विशिष्टास्तु चकितचकिता विस्मिताश्च जायन्ते । परञ्च सर्वमेतदधु-नाऽपि मर्मज्ञैः प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यते ॥

) अपरञ्च—ची० ५० ऐ० ५० ऐ० ५० बी० इत्युपाधिधारिण इतीनियरपदचमलङ्क-
वांगा अपि ३५, ४० वार्षिका प्रौढाः सज्जना सर्वथाऽपि सस्कृतानभिज्ञा,
सप्तदिनैरेव 'पठति' 'शालीय' 'पुरप' इत्युदाहरणानां पूर्वापरसूत्रनिर्देशपुर सर
सिद्धिमष्टाध्यायीसूत्रैः (तत्रापि विना रटनेन) कुर्वन्तीत्यपि द्रष्टुं शक्यते ॥

) ऐफ० ५० परीक्षार्थ्यपि छात्र २। सपादद्वयमासेनैवाष्टाध्यायीक्रमेणाष्टाध्यायी-
सूत्राण्यकण्ठस्थीकृत्यापि केवलमवबुद्धवैव ६०० पदशतसंख्याकानि सूत्राणि
पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धिपुर सराणि सम्यगधीतवान् ।
तत्र च 'स्थानिवदादेशोऽनल्लिख्यौ' इत्यादिकठिनतमप्रकरणस्यान्येदा प्रकरणा
नाञ्च कठिनतमसूत्राणां व्याख्यानं, तेषामुदाहरणानां सिद्धिञ्च (प्रथम ५०, ६०
सूत्रैः) सम्यगवबोध्य (विनापि रटनेन) काशीस्थवैद्याकरणविद्वत्समाजेऽन्य-
त्रापि च प्रदर्शितवान् । येन ते सर्वेऽपि विद्वांस आश्चर्यचकिता अभूवन् ।
अत एवास्माभिरुच्यते यदाष्टाध्यायैव सस्कृतज्ञानस्य व्याकरणज्ञानस्य च
। साधनम् ॥

कुतो जनाः सस्कृताध्ययनात् पलायन्ते ?

नहि व्याकरणेन विना सस्कृतभाषायामधिकारस्तत्र च सम्यक् प्रवेशो भवतीत्य-

स्माकं सिद्धान्तः । किन्तु तदेव व्याकरणमद्यत्वे दुरूहतायाऽर्धरहितघोषणपुरःसरतया च संस्कृताध्ययनं मार्गोऽवरोधकत्वेन सुदुर्गमस्वरूपेण समुपतिष्ठते । यावदस्यावरोधकत्वज्ञापकं स्यात्तावन्नास्या देववाण्याः पुनरुद्धारः सम्पत्स्यत इत्यत्र सुनिश्चितमेव । ये केचन स्वर्मनीषिक्रमाऽन्येषां प्रेरणया, धर्म-देशभक्तिभावनाया च संस्कृताध्ययनमारभन्ते, ते पूर्वोक्तामर्धरहितघोषणपुरःसरतां दुरूहताञ्च दृष्ट्वा संस्कृताध्ययनतो पलायिता हताशाश्च यत्र तत्र सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । एवम्भूतान् संस्कृताध्ययनतः पराङ्मुखानां पलायितानां भुक्तभोगिनां सख्या न जाने भारकति लक्षणाः स्यात् । तैः (स्कूलकाले जादिष्वधीतवद्भिः 'बी० ए०, ऐम० ए० इत्युपाधिधारिभिः, आर्यभाषाविशेषज्ञैर्वा) न केवलं स्वयमेव संस्कृताध्ययनं परित्यज्यतेऽपि त्वग्रे स्वसन्ततेरपि संस्कृताध्ययनस्य मार्गोऽवरोध्यते । एवम्भूता जनास्वसन्ततिभ्य एवमुपदिशन्तो दृश्यन्ते— ' वत्स ! मया स्वमाल्यकाले संस्कृताध्ययनमारब्धमासीत्, किन्त्वतिक्लिष्टं महाकष्टसाध्यन्तर्धरहितघोषणप्रायिकं दुरूहत्वेन सम्भूताध्ययनमिति हस्ताऽनिच्छताऽपि मया त्यक्तं पुरा, त्वयापि नात्र मनयनाशः शक्तिनाशो वा कर्तव्यः ।' इत्यभूतैः प्रवादैः संस्कृताध्ययनं देशे लुप्तप्रायमेवाम् । ते केचनोत्कृष्टमस्तिष्कास्ते पूर्वमाङ्गलीयैः प्रायेण नवनोतवत् सगृह्येद्बलैण्डादिदेशेषूपधाधिलोभं प्रदर्श्य, महाचारिद्वानवृत्तिः प्रदाय विदेशीयवेश-भूषा-भावनायुक्ता जने राजकार्येषु नियोजिताः, येन च ते स्वयं भारतीयसंस्कृतेः, सम्यक्तायाः, संस्कृतसाध्याच्च पराङ्मुखा अभूवन् । ये भिक्षुवृत्तयः साधारणमस्तिष्का देशस्य ससारस्तथा भूतवर्तमान-भविष्यद्विषये सर्वथाप्यनभिज्ञास्ते प्रायेण फलशुभं संस्कृताध्ययनेऽवशिष्टा दरीदृश्यन्ते, ते च न संस्कृताध्ययने स्वकर्तव्यशुद्ध्या प्रवृत्ता भवन्ति, अस्वार्थभाव एव तेषां प्रवृत्तिहेतुर्दृश्यत इत्येवम्भूतायां विषमसमस्यायां कथं स्यात् संस्कृताभ्युदय इति सुधीभिर्विमर्शनीयम् ॥

तत्र व्याकरणाध्ययनस्यातोव सरलोपायः

व्याकरणाध्ययनं यदाऽनिवार्यं, नानेन विना संस्कृतसाहित्यं प्रवेशस्यापि सम्भवं इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम्, अस्यामवस्थायां "व्याकरणाध्ययनस्य कश्चन सरलोपायः स्यात्" इति विचारे समुत्पन्नेऽस्माभिरेकमेव सूत्रमुद्घोष्यते—

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययनस्य पुनरुद्धार एवास्य सर्वस्य महौषधम् ॥

अस्यां विंशतितम्यां शताब्द्यामस्याष्टाध्यायीक्रमस्य पुनरुद्धारं बहुकालानन्तरं प्रथमः प्रयासः श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्याणां परमविदुषां विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां वर्तते । तदनन्तरं तच्छिष्याणां श्रीमतां परमहंसपरिवाजकाचार्यद्वयानन्दसरस्वतीस्वामिनामेव कृपा वर्तते, यद् वयं साम्प्रतमष्टाध्यायीपठनपाठनक्रमस्य विषये किञ्चिद् वक्तुं समर्थोः स्मः ॥

अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम्

१) किमत्र रहस्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते—मूलाष्टाध्यायीग्रन्थाभ्यास एवात्र रहस्यं नान्यत् विञ्चिदपि । 'आद्गुणः' (अष्टा० ६-१-८७) इति सूत्रमस्माभिरिदं पाठ्यते—'आत्' ५-१ (पञ्चम्येकवचनम्) । 'गुणः' १-१ (प्रथमैकवचनम्) पदम् । उपरिष्टाद् "एकः पूर्वपरयोः" (अष्टा० ६-१-८४) 'इको-यणचि' (अष्टा० ६-१-७७) 'संहितायाम्' (अष्टा० ६-१-७२) इति सूत्रेभ्यः 'एकः' 'पूर्वपरयोः' 'अचि' 'संहितायाम्' इति पदानामनुवृत्तिरपकृष्यते, अनुवृत्तं इमानि पदानित्यर्थः । तदानीं चाह्यतद्दस्याभ्याहारेण विनापि सूत्रस्वार्थं इत्थं सम्पद्यते—“आत् अचि-संहितायाम्-पूर्वपरयोः-गुणः एकः” । अत्र 'स्यात्', 'भवेत्' 'भूयात्', 'मविभ्यति', 'भवति', 'वर्तते', 'सम्पद्यते', 'जायते' एषु कतरदपि पदमभ्याहर्तुं शक्यते, नात्र विवादोऽस्ति । 'सूत्र एव सूत्रस्वार्थः' इति रहस्यम् । स चार्थः ह्यात्रेभ्यः (स्थुस्ते बालाः प्रौढा वा) सूत्रत एव बोधनीयो भवति । मूलाष्टाध्यायीपुस्तक एव ह्यात्राय सर्वमेतत् प्रदर्शयतिऽवबोधयति च । सूत्राणां घोषणेन विनाऽपि ह्यात्र एवं प्रदर्शित सूत्रार्थमङ्घ्रिणैवावबुध्यते । पाठनसमयेऽध्यापकेन पुनः पुनरावृत्त्या सूत्रार्थं कृते, तस्यार्थस्य स्वयमेव ह्यात्रस्य हृदये स्थितिर्जायते, न तत्र घोषणस्वावसर उपतिष्ठते । पुनःपुनरावृत्तावध्यापकस्य परिश्रमो भवति न ह्यात्रस्य । अन्ते स ह्यात्रस्तसूत्र तस्यार्थञ्च सम्यग् गृहीत्वा स्वस्मृतौ सञ्चिनोति । अयं हि प्रत्यक्षदर्शनस्य विषयः । इदमेव सामान्यैर्जनैरहस्यमित्युच्यते ।

२) लघुकौमुदी-मध्यकौमुदी-सिद्धान्तकौमुदी-प्रक्रियाकौमुदीप्रभृतीन् कौमुदीपरिवारान् जोषुष्यमाणारद्धानां आजीवनमेतदपि नाबुद्धयन्ते, यत् सूत्रस्वार्थः कथमेव सम्पद्यते । व्याकरणाचार्या भूत्वाऽप्यनुवृत्तिविषये सर्वथाऽनभिज्ञा एव प्रायेण सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । सूत्राणां कण्ठस्थीकृतोऽप्यर्थः (चतुर्गुणः १६००० षोडशसहस्रपादपरिमितः) न चिराय स्मृतौ स्थातुमर्हति, इच्छतोऽमिच्छतो वा । स्वामाविकञ्चैतत्, सम्यगनवगतोऽनवबुद्धः सम्बन्धविज्ञानविरहितोऽर्थः स्मृतौ कथमवतिष्ठेत, अवस्थानु वा शक्नुयादिति सर्वजनीनेयमनुभूतिः सर्वत्रापि द्रष्टुं शक्यते, दृश्यते च ॥

३) अष्टाध्यायीक्रमे चायमपि विशेषः—प्रौढारद्धानां अष्टाध्यायीसूत्राणि विना रटनेन पूर्वं बुद्धावध्यापकद्वारा पाठनसमये स्थापयन्ति, अत्रे च पुनः पुनस्तेषां सूत्राणां प्रयोगसाधनावसरेऽध्यापकद्वाराऽभ्यासः सम्पद्यते, तदनु तानि सूत्राणि तेषामर्थाश्च स्वयमेव बुद्धौ स्थिरा जायन्ते । यानि यानि सूत्राणोरथमवबुद्धयन्ते

तेषां नीचै रक्तूलिकया चिह्नानि क्रियन्ते कार्यन्ते च । येन स्वावगतसूत्राणां ज्ञानं स्मृतिर्वा तेषामनायासेनैव सम्पद्यते । स्वाभ्यस्तचिह्नितसूत्रावलोकनेन प्रौढच्छात्रस्याध्ययनोत्साहोऽपि भृश समेधते । एतदप्यस्ति रहस्यमष्टाध्याय्या अध्ययनपद्धतौ । इतरपद्धतौ तु नैवं सम्भवति, न च सम्पद्यते तादृश ज्ञानमिति प्रत्यक्षगोचरोऽयं विषयो न ध्वजपरः ॥

(४) अष्टाध्याय्यां सर्वाणि प्रकरणानि वैज्ञानिकेन विधिना सुसम्बद्धानि वर्तन्ते, तेन तत्तत्प्रकरणस्य ज्ञानं सुतरामनायासेन जायते । तद्यथा—सर्वनाम-इत्सज्ञा-आत्मनेपद-परस्मैपद-कारक-त्रिभक्ति-समास-द्विर्वचन-सहिता-सेट्-अनिट्-प्रकरणानां सूत्राणि परस्परं सुसम्बद्धानि वर्तन्ते, अतस्तेषामर्थावगमे न काचनापि बाधा छात्राणां जायते । यदि कस्यचिच्छात्रस्येद्विषये द्विर्वचनविषये वा शङ्कोत्पद्यते तर्ह्यष्टाध्यायीक्रमेणाधीतवार्द्ध्यात्रो द्वित्रैरेव पलैस्तत्प्रकरणस्य समस्तसूत्राणां पाठं कृत्वा निःशयो जायते । कौमुदीक्रमेणाधीतवार्द्ध्यात्रस्तु काठिन्येनातिपरिश्रमेण चापि व्युत्क्रमेण सूत्रविन्यासहेतोर्न तत्र निस्मन्दिग्धः सम्पद्यते । कुतः ? तस्य क्रमे तु सूत्राणि विभिन्नप्रकरणेषु विकीर्णानि वर्तन्ते, तेषां विभिन्नप्रकरणपठितसूत्राणां परस्परं ज्ञानं कथङ्कारं सम्भवेत् ?”

(५) अष्टाध्याय्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' 'असिद्धवदत्राभात्' 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्याद्यधिक्यासूत्राणां कार्येषु सूत्रक्रमज्ञानस्य महत्त्वावश्यकतैव न विद्यते, अपि तु तेषां क्रमज्ञानस्यानिवार्यताऽप्यपेक्षिता भवति । सूत्रपाठक्रमज्ञानमन्तरा 'पूर्वम्' 'परम्' 'आभात्' 'त्रिपादी' 'सपाठसप्ताध्यायी' बाध्यवाचकभावश्चेत्यादिज्ञानं न कदापि सम्भवत्यध्येतृणामध्यापकानाञ्चापि । सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियाक्रमेणाधीतवर्तां छात्राणां सूत्रपाठक्रमज्ञानस्याभावान्महाभाष्यं पूर्णतया बुद्धौ नाधिरोहति । प्रतिपदं प्रतिसूत्रं वा तत्र महत् कष्टमनुभूयते, स्वाभाविकश्चेत् । स्वप्रत्यक्षीकृतमेतत् सर्वं यदत्रास्माभिः प्रतिपाद्यते ॥

(६) सिद्धान्तकौमुदीक्रमेणाधीतं व्याकरणं छात्राणां स्मृतिपथाच्छीघ्रं विलुप्यते । पुनः पुनर्धोषणेनापि सत्वरमेव विस्मृतं भवति । सर्वेषामेव व्युत्क्रमेणाधीतवर्तां छात्राणां स्वानुभूतिरेवात्र प्रमाणम् । नास्त्यत्र कस्यचिदन्यस्य कथनावसरः ।

(७) अष्टाध्यायीक्रमे सूत्राणां प्राप्तिः सामान्येनावबोध्यते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु यत् सूत्रं यत्रोद्विलखितं विद्यते तत्रैव तस्य प्राप्तिरच्छात्रस्य नस्तिष्वमारोहति, न चान्यत्रापि तस्य प्राप्तिरच्छात्रस्य नस्तिष्वे सौकर्येणोपतिष्ठते । एकस्मिन्नुदाहरणे प्रयुक्तसूत्रस्य तत्सदृश उदाहरणान्तरे प्रयोक्तुमाधुनिकप्रक्रियानुसारेणा-
 'अतएव नस्तस्यात्रा. सर्वदेव न्दिर्यति.' 'अयेन्द्र! दृष्टि. प्रयेण. उद्. हृत्णे. य. प्रयुक्तं.

‘आद्गुणः’ इति सूत्रं ‘दिनेशः’ इत्युदाहरणे प्रयोगे वा प्रयोक्तुं ते द्वात्रा बहुधा विभ्यतो दृश्यन्ते ॥

(८) लेट्टि रूपाणि, स्वरवैदिकसूत्रागामयोदाहरणानि, तेषां सिद्धिर्वाष्टाध्यायीक्रम आरम्भादेव ‘वृद्धिरादैच्’ इति सूत्रस्योदाहरणसिद्धावेवावबोधयन्ते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु ग्रन्थस्यान्ते संस्थापितत्वादाजीवनमपि तत्र यत्नो न क्रियते । यतोऽप्येवमित्ये तत्प्रकरणे, अतस्तत्र कथं गतिः स्यादिति सर्वजनीनोऽयमनुभवः ॥ अन्येऽपि बहवो दोषाः सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियया व्याकरणाध्ययनाध्यापने च सन्ति, विस्तरमिषा विरम्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययने ये गुणाः सन्ति ते, ये सम्पूर्णाष्टाध्यायीं पूर्वं कण्ठस्थीकृत्याधीयते, तेभ्य एवोपकारिणो भवन्ति, तत्र महाभाष्याध्ययनपर्यन्तमष्टाध्यायीसूत्राणां पारायणस्यावश्यकता भवति । येषामष्टाध्यायी कण्ठस्था न भवति, अष्टाध्याय्याः पठनञ्चारमन्ते, ते तु तेभ्यो गुणेभ्यो बद्धितास्तित्थन्ति । तत्रैवं सत्यष्टाध्यायीक्रमज्ञानाभावे तैर्महाभाष्यादिपठने महत् कष्टमनुभूयते । अतो महाभाष्यस्याद्यन्ताध्ययनकर्तृणां सर्वप्रथममष्टाध्याय्याः कण्ठस्थीकरणमनिवार्यमेवेति दिक् ॥

ये तु प्रौढाः पठनार्थिनो लघुकौमुदीं मध्यकौमुदीं वाऽधीयते (यत्र च तेषां घोषणस्य महान् परिश्रमः कालश्चापि सुमहान् वृथैव जायते) तेभ्योऽप्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य कण्ठस्थीकरणेन विनापि तावज्ज्ञानमष्टाध्यायीक्रममात्रेण (केवलं सूत्रार्थप्रयोगसिद्धिमात्रेणेत्यर्थ) पटस्वेव मासेषु सम्पद्यते, यावत् ताभ्यां लघुकौमुदीमध्यकौमुदीभ्यां द्वित्रेषु वर्षेष्वपि न सम्भवति । समयस्य परिश्रमस्य च महान् लाभोऽष्टाध्यायीक्रमस्य महद् वैशिष्ट्यम् ।

अत एव “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” अष्टाध्याय्यैवैतत् सर्वं सम्भवति नान्यधेत्यस्माभिर्मुहुर्मुहुर्दृश्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौर्गवम्

यदैतद् बुद्धौ स्थितं भवति, यदष्टाध्यायीक्रम एवास्माकं व्याकरणाध्ययनस्य महानाश्रयीभूतो वर्तते, तदानीमष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यानग्रन्थस्याप्यपेक्षा ज्ञप्यते । यद्यपि पुरा पाणिनिसूत्राणां वृत्तिग्रन्था बहव आसन्, तद्यथा-पाणिनि कुक्षि मायुर-मायुरी श्रोमूत्यादयो विक्रमपूर्वाः, चरत्वे विक्रमसमफालिना, देवन्दी-दुर्विनीत-चुल्लभट्टि-निल्लरविरचिता विक्रमानन्तरा अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तयः काशिकायाः, पूर्वा आसन्, तथाप्युद्धरणमात्रमेवासांमुपलभामहे साम्प्रतम्, अतः काशिकावृत्तिरेवाष्टाध्याय्यध्येतृगामद्यत्वे शरगम् । सा चैव वृत्तिः (सं ६५०-७०० वि०) पञ्चमाध्यायपर्यन्तं जयादित्येन विरचिता, शेषाश्रान्तिमाह्वयोऽध्याया (६-७-८) वामनेन विरचिता । जयादित्यापेक्षया वामनस्य व्याख्यानं प्रौढतरं वर्तते । वर्तमाना काशिकावृत्तिर्जयादित्यवामनयोर्हयोरपि कृतिनां सन्देहावसरः । पद्मञ्जरीन्या-

सादिभूयकृताया अस्या काशिकावृत्तेर्व्याख्योपलभ्यते । इदमप्यत्रावधेय यज्ञया-
दियवामनाभ्या सम्पूर्णा काशिकावृत्ति पृथक् पृथगपि निरमायि । काशिकाव्याख्या-
कारो जिनेन्द्रबुद्धि स्वन्यासग्रन्थे जयादित्यस्य वृत्तिमतिमेषु (६-७-८) अध्या-
येषु दर्शयति, वामनस्य वृत्तिञ्च पूर्ववर्तिषु पञ्चाध्यायेषु विवृणोति—

(१) “नास्ति विरोधः भिन्नकर्तृत्वात् । इदं हि जयादित्यरचनम् । तत्पुन-
र्वामनस्य । वामनवृत्तौ तु (अष्टा० ३-१-३३) “तासिसिचोरिकार-
उच्चारणार्थो नानुबन्ध पठ्यते । तेन विरोधो नाशङ्कनीयः ।” (न्यास
३-१-३३ प्रपृ ५२४) । अत्र न्यासकारेण (अष्टा० ३-१-३३) इति
सूत्रस्य वामनवृत्त पाठ उद्धृत । वामनेन ६-७-८ अध्यायाना वृत्तिर्विचिता
जयादित्येन च पूर्ववर्तिना पञ्चाध्यायानामित्येव सर्वज्ञायतेत्यच्यते । अनेनाद-
रणेन सम्पूर्णग्रन्थस्य वृत्त्यो सद्भावे प्रमाण सुयक्त जायते ॥

(२) “आभाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्यम् । अनित्यत्वन्तु तस्य तत्रैव
(अष्टा० ६।४।२२) प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन” (न्यास , अष्टा० ३।१।
३३।पृ० ५२४) अनेनाप्येतत् स्पष्ट ज्ञायते यच्चयादित्येन पञ्चाध्यायस्यापि इति
विचिता ॥

(३) ‘प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः’ (हरदत्तमिश्रकृता
पदमञ्जरी पृ० ४२८) । अत्र पदमञ्जरीकृत “तत्र” इति प्रयोग स्त्रीप्रत्यय-
प्रकरणस्य चतुर्थ्यायस्यैव बोधक , तत्र च वामनेन प्रत्ययपक्षोऽभिमत इति हर-
दत्ताभिप्रायः । वामनेन तु ६-७-८ अध्यायानामेव वृत्तिर्विचितेत्यच्यते सर्वप्र-
सिद्धिः, अनेन वामनस्य पूर्वभागेऽपि वृत्त सद्भावे सिद्ध एव । उभयवृत्त्यो कदा-
कथञ्च सम्मिश्रणमभूदिति तु न विद्मः । भागवत्युद्धरणेषु यतो जयादित्यवा-
मनयो खण्डनमुपलभ्यते, तेनानुमीयते यत्तत् पूर्वमेव (सं० ७०० वि०)
तयोर्मिश्रणं जातं स्यात् ॥

काशिकावृत्ते वैशिष्ट्यम्

(१) उपलब्धवृत्तिषु सर्वाभ्य प्राचीनेषु वृत्ति ।

(२) अस्या प्रतिसूत्रमनुवृत्ति , वृत्ति , उदाहरणानि , प्रत्युदाहरणानि च शङ्कासमा-
धाननिर्देशपुर सरमुपलभ्यन्ते, अत्र च प्रौढतया तत्प्रतिपादनं वर्तते ।

* विलारशस्त्रस्मिन् विषये सामान्येन व्याकरणस्येतिहासविषये च सर्वमपि ज्ञान्य,
महावैयाकरण श्री० प० बुध्दिहरमामासककृत ‘सखुनं याकरणशास्त्रं वा इतिहास’ इति
नामके बहुमूल्यसामग्रीसंयुक्तपूर्वग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

- (३) काशिकावृत्ताखुदाहरणानि प्राचीनानि क्रमागतान्येवोपलभ्यन्त इत्यप्यस्या वैशिष्ट्यं येन परम्पराया रचाऽपि जायते ।
- (४) सन्त्यस्यां धृत्तौ कृतिपयानि स्थलानि महामाध्यविरुद्धानि, सत्यप्येवमस्या उपपत्तिर्बहुशोभना वर्तते ।
- (५) साक्षाद् भाष्यविरुद्धानि स्थलानि त्वल्पसंख्यकाम्येव सन्ति, भाष्यानुष्ठानाम नैकविषयाणां प्रतिपादनमत्र काशिकायामन्यव्याकरणग्रन्थेभ्योऽपि दृश्यते ।
- (६) कार्यां विरचनात् काशिकेति सज्ञाऽभूत् ।
- (७) काशिकायाः प्राचीनासु धृतिषु कुप्यादिषु गणपाठो नासीत्, अस्यां तु यथा-स्थानमुपलभ्यते ।
- (८) सूत्राणां व्याख्या प्राचीनवृत्तीनामाधारेण बहुषु सूत्रेषूपलभ्यते, तेन च तासां धृत्तीनामर्थप्रकारस्य च ज्ञानमपि जायते ।

काशिकायाः पूर्ववर्तिनीनामापवृत्तीनामभावेऽस्या अपार्पित्वरहिताया आश्रयण दुर्निवारमित्यपि बोध्यम् । ऐतिहासिकसामग्रीदृष्ट्याऽप्ययं ग्रन्थोऽस्तीव मूल्यवानित्यै-तिहासिकविदुषां मतम् । तद्विद्विषयमवलम्ब्यैतस्मिन् ग्रन्थे गम्भीरानुशीलनस्य महत्यावश्यकताऽनुभूयते ।

काशिकाव्याख्याग्रन्थाः

अस्या धृत्तेर्ब्याख्यारूपौ द्वौ ग्रन्थौ स्तः । प्रथमस्तत्राचार्यजिनेन्द्रबुद्धिकृत (सवत् ७८२-८०७ वि०) 'काशिकात्रिवरणपत्रिका' न्यासो वाऽपरनामको ग्रन्थोऽस्ति । स चाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिः प्रामाणिको बौद्धाचार्य आसीत् । ग्रन्थोऽयं काशिकाऽध्येतृणां कृते महानुपकारकः, अध्यापकेभ्यश्चापि गम्भीरानुशीलनेऽयुपयोगी वर्तते । नर्त्वर्यं छात्राणां पाठ्यग्रन्थः, अपि तु स्वयमनुशीलन एवोपयुज्यते । अस्य ग्रन्थस्य शैल्यतीव सुग्राह्या गम्भीरज्ञानप्रदा च वर्तते । अत एव काशिकाऽध्येतृभ्योऽस्य ग्रन्थस्य महत्यावश्यकता वर्तते । दुर्भाग्यवशात्तस्य ग्रन्थो भारतविभाजने 'पाकिस्तान'-अन्तर्गत-पूर्ववङ्गप्रदेशे 'राजशाही' नगरे 'परैन्द्रसिखैलोसाइटो' इति सस्थाया अधिकारे वर्तते, यत्प्राप्तौ मुद्राविनिमयहेतोर् महत्कष्टमनुभूयतेऽस्माभिर्भारतीयैः सस्थाया वा तस्याः कुप्रवन्धाच्च प्राप्यत इदानीम् । अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रापणस्य महत्यावश्यकता वर्तते, यतो हि तत्रापि समाप्तप्रायोऽयं ग्रन्थ इति ध्रूयते ।

अपरञ्च—हरदत्तमिश्रेण (सं० १११५ वि०) पद्मजरीनामक. काशिकाया व्याख्याभूतो ग्रन्थो व्यरचि । ग्रन्थोऽयं प्रौढ-प्रायेण कैवटस्याधारेण निर्मितः । ग्रन्थकर्तुः स्वपाण्डित्यप्रदर्शनपर इति हेतोन्यास इव नाय छात्राणां कृते तावदुपयुज्यते । काशिकानुशीलने तु विदुषा कृते समुपयुक्त एव । अस्य ग्रन्थस्यापि ३० त्रिशद्वर्षेभ्योऽप्यत्र एव वर्तते । यत्तावान् महोपयोगी ग्रन्थोऽद्यावधि कस्यचित् प्रकाशकस्य

सुदृग्णयन्त्रालयस्य वा कृपापात्रतां न प्रापदिति महदाश्चर्यम् । आशास्यते य इमाखुभावपि न्यासपदमञ्जरीग्रन्थौ काशिकाया सहैव कदाचित् केनापि प्रकाशके सुद्रापिप्येते ॥

काशिकाऽनन्तरं भागवृत्तिरष्टाध्याय्या बहुप्रौढा विस्तृता च वृत्तिरासीत् । ए स्या उद्भरणमात्राण्येवोपलभ्यन्ते, येषु यत्र तत्र काशिकायाः खण्डनमुपलभ्यते मन्त्रीश्वर-जयन्महदृ-केशव-इन्द्रमित्र-मैत्रेयरक्षित पुरषोत्तमदेव-शरणदेव-अप्यदीक्षित-नोलरुणठवाजपेयि-अन्नमहदृ औरम्भट्टेत्येवमादिभिराचार्यैर्वेङ्कटः पाणिनीयसूत्रवृत्तः निर्मिताः, यासु च कतिपया एवोपलभ्यन्ते । न चासु कापि वृत्तिः काशिकासमका वर्तते । साधारणा एव ताः सर्वाः । तथैव काशिकाग्रन्थस्यापि न्यासपदमञ्जरीव्या रिक्ता बह्व्योऽनुवृत्तयो निर्मिताः, कालवशाच्च न ता उपलभ्यन्ते ।

काशिकापाठः

यावन्त्यपि सस्करणानि काशिकाया उपलभ्यन्ते, सर्वाण्यपि तान्यशुद्धानीत्ये तथ्यं वर्तते । महत्वपूर्णस्यैवम्भूतस्य ग्रन्थस्य प्रामाणिक परिशोधितं सस्करणं स्या त्यत्र नास्ति कस्यापि विवादावसरः ।

काशिकायाः पाठस्याव्यवस्था त्वतिचिरादेवोपलभ्यते । अत एव न्यासकारे "त्रिजति" सूत्रस्य व्याख्यान उच्यते—

“अन्ये तूत्तरसूत्रे कणिताश्वो रणिताश्व इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवि तव्यम् । इह तु दुर्विन्यस्तकाकपदजनितभ्रान्तिभिः कुलेखकैर्लिखितभिर्वा वर्णयन्ति” (न्यास । अ० १।१।५ पृष्ठ ४६) ।

अनेनैतत् स्पष्ट विज्ञायते यत् काशिकाग्रन्थस्य पाठो न्यासकृतोऽपि पूर्वत ए व्यस्त उपलभ्यते ।

न्यासपदमञ्जर्याः काशिकायाः पाठान्तराणि यत्र तत्रोपलभ्यन्ते । नद्यथा- उदात्तयणो, हल्पूर्वात् १ ।

१ (अष्टा० ६।१।१०४) सूत्रस्य प्रत्युदाहरणे—

‘हल्पूर्वादिति किम् ? बहुनावा ब्राह्मण्या’

अत्र शुद्धपाठस्तु “बहुतितवा ब्राह्मण्या” इति वर्तते । पाठस्य व्यस्ततैतावतै सुव्यक्ता, किमधिकेन ॥

वर्तमानं संस्करणम्

अष्टाध्यायीपाठनपाठनस्य क्रमोऽद्यात्वे कतिपयवर्षेभ्यः पुनः प्रचलितः । सर्वे लो मध्य-सिद्धान्तकौमुद्यप्येत्भिरप्यनुभूयत इदानीं यत्सूत्राणामर्थज्ञानाय क्रमज्ञानर स्तुर्विकालमेव महत्यावरयकता वर्तते (अस्माकं मते तु क्रमज्ञानस्यानिवार्यः

वर्तते) । तेनैव च सूत्रार्थो बुद्धौ स्थिरीभित्तुमर्हति, अतो मूलाष्टाध्याय्यास्तस्या व्याख्याग्रन्थस्य चाप्यनिवार्यता दुर्निवारा । तत्र चाष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यासुः प्रामाणिकः प्रौढश्च ग्रन्थः काशिकाग्रन्तरो नान्यः कश्चिदुपलभ्यत इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादाद्यसरः । एतस्मात् कारणात् काशिकाग्रन्थस्य महत्यावरणकतेदार्ढी सर्वैरनुम्यते, न च प्राप्यते केनापि मूल्येनेति कारणादध्येतारो व्याकुलीभूता दरीदृश्यन्ते ।

एतत् सर्वमभिलष्य काशीस्थचौतम्बाप्रकाशनाध्यक्षेण श्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिना काशिकाया नरोत्तमिदं सस्करण प्रकाशितम् । अनेन चेने महानुभावाः सर्वेषामप्यस्माकं सस्कृतप्रणयिनां विशेषतस्तु व्याकरणाध्येतूणामध्यापकानाञ्च धर्म्यवादाहार्ण आर्शावाद्भाजश्च सन्ति यत् तैर्ग्रन्थमिदं प्रकाश्याध्येतूणां कृते महानुपकारः सम्पादि । काशिकाग्रन्थाभावे तु व्याकरणाध्येतूणां सर्वेषामपि महानध्ययनोत्सादोऽभविष्यत् ।

ग्रन्थस्य पूर्वार्द्धमुद्रणानन्तरमेवायं पूर्वार्द्धभागोऽस्माभिः क्वचित् क्वचिद् दृष्टः । मुद्रणाशुद्धीनां पूर्वार्द्धभागे यद्यपि बाहुल्यं विद्यते, तथाप्युत्तरभागे सशोधने विशेषो यत्नः कृतः । पुनरप्यस्य सम्पूर्णग्रन्थस्य शुद्धाशुद्धपत्रनिर्देशस्यावरणकता वर्तते । तदयञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन विज्ञित् प्रदर्शयते—

पृष्ठ ६३ पं० १९ “वृत्तभ्याम्” इति स्थाने “वृत्ताभ्याम्” इति भवितव्यम् ।

पृष्ठ ६४ पं० १२ “कृन्तये” इति स्थाने “कृतये” इति भवितव्यम् ।

पृष्ठ ८४ पं० ३ “समृद्धिर्मद्राणाम्—सुमद्रं, सुमुद्रं, सुमगन्धं वर्तते” इति

स्थाने “समृद्धिर्मद्राणाम्—सुमद्रं, सुमगन्धं वर्तते” इत्येव साधुः पाठः ।

यदि प्रकाशका अस्य ग्रन्थस्य पुनः सशोधनं विद्वद्भिः कारयित्वा ग्रन्थस्यान्ते पृथग वा शुद्धिपत्रं प्रकाशयेयुस्तदा महानुपकारः स्यात् । सर्वेषुप्युदारधियो विद्वांसः प्रार्थ्यन्ते यदस्य ग्रन्थस्याशुद्धीनामुल्लेखः प्रकाशकानामन्तिकेऽवश्यमेव प्रेषणीयः । येनास्य ग्रन्थस्य सशोधनं न्यूनातिन्यूनमग्रिमसस्करणे त्ववरणमेव सम्पद्येत । काशिकाग्रन्थस्य वर्तमानं सस्करणं सत्वरमेव समाप्नुयाद्, येनाग्रिमसस्करणमतीव सशोधितं प्रकाशयितुं शक्येतेत्याशास्महे ॥

मोतीक्षील बनारस नं० ६
श्रावण शुक्ल ७ सं० २००९
२९-७-१९५२

विदुषा वशंवदः—

ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुः

श्रीगणेशाय नमः ।

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः-

काशिका



वृत्तौ^१ भाज्ये^२ तथा धातुनामपारायणादिषु^३ ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंप्रहः ॥ १ ॥
इष्टेषुपसंरयानप्रती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरिय 'काशिका' नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यं मेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

केषां शब्दानाम् ? । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् ? प्रकृत्यादि
विभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? ।
प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।

१. सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्ति । मा च कृशिमृत्तिभिर्विरचितम् ।

२. आनेपसमाधानपरो ग्रन्थो भा यम्^४ तच्च पत यन्निप्रगोत्तम् ।

३. धातुनामपारायणादिष्विति । यत्र अतप्रक्रिया तद्वानुपारायणम् यत्र गणशब्दानां
निर्वचनं तत्रामपारायणम् । आदिशब्देन शिक्षोणादिष्विषादिग्रहणम् ।

४. मारसङ्ग्रहप्रकारमेव दर्शयति—इष्टानि । सूत्रेणानुगृहीत लक्ष्येन मगृह्यते

तदुपलक्षणमित्युपसङ्ख्यानग्रहणम् । तेन वक्तव्यादानामपि ग्रहणम् । तद्युक्ताः शुद्धगणेति ।
गणशुद्धियुक्ता तच्छुद्धिप्रकारश्च "लोहितादिवाज्य क्यप्चन भृशादिष्वितराणि"
इत्यादिना मूले प्रदर्शित एव । व्युत्पन्नरूपसिद्धिरिति । उदाहृतशब्दरूप यथा सिध्यति तथा
व्युत्पत्तिप्रदर्शिकेति ।

५. 'कृत्यम्' इति पदमंजरीसम्मत पाठ । न्याये तु तृतीय पद्यं न दृश्यते । द्वितीय-
मपि शास्त्रान्ते विधाय इत्युक्तम् ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णाबुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते चकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । “अच परस्मिन् पूर्वविधौ” (अ० सू० १११५७) इत्यकारेण । “इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च” (अ० सू० ६३१६८) इति इकारेण । “एचोऽयवायाव” (अ० सू० ६११७८) इति एकारेण । “वृद्धिरादैच्” (अ० सू० १११११) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धाना कथमजग्रहणेपु न ।

आचारादप्रधानत्वाह्लोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैरुदेशा वर्णान्तरममानाकृतयन्तेपु तत्कार्यं न भवति तच्छायाणुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथग्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । अनुद्धिधिलादेश विनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्धिधौ ऋकारग्रहणम् । आनृधतुः, आनृधु । लादेशे ऋकारग्रहणम् । ऋलुत्, ऋलुत्वान् । विनामेषु ऋकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ।

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते टकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । “शरद्वोटि” (अ० सू० ८१४६३) इत्यकारेण । ऋय रेफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यग्रहणेन यग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वरनयति प्रातर्नयतीत्यत्र “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८१४४५) इति अनुनासिक प्राप्नोति । मद्रहदा मद्रहद इत्यत्र द्विर्वचन प्राप्नोति “अचो रहाभ्या द्वे” (अ० सू० ८१४४६) इति । कुण्ड रथेन वन रथेनेत्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८१४५८) इति परमवर्ण प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ पदार्थं समुदाये ‘सकृच्च्ये लक्षणं प्रवर्तते’ इत्येतस्मिन् दर्शने “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८१४४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीना टकारादयो ये यथा स्व स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिता । ये तु न स्थानतो नापि गुणत स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विर्वचनेऽपि रेफस्य यरन्तभावे सति यकार्यत्व प्राप्त तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८१४५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमः सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः स्वर्णोऽस्तीति न भविष्यति कुण्ड रथेन वन रथेनेत्यत्र । अटा मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेश कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःकेण । उरःकेण । उरःपेण । उरःपेण । अत्राङ्गवाय इति णत्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय” (अ० सू० १११६९) इत्यकारेण । “इण्को.” (अ० सू० ८१३५७) इतीकारेण । “इको यणचि” (अ० सू० ६११७७) इति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वेण । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय” (अ० सू० १११६९) इत्येतदेकमनेन (१) । अथ किमर्थमण्ग्रहणमेवैतन्न क्रियते । नैव शक्यम् । अन्तस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते । सँध्यन्ता, सँव्वत्सर, यँल्लोकम्, तँल्लोकमिन्यत्रानुस्वारस्यानुनासिकं ययि परसवर्णे कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचन यथा स्यादिति । हकारादित्यकार उच्चारणार्थो नानुबन्ध । लकारे त्वनुनासिक (२) प्रतिज्ञायते । तेन “उरण् रपर” (अ० सू० १११५१) इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणात्परत्वमपि भवति ।

व म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः (३) । “पुम खव्यम्परे” (अ० सू० ८१३६) इत्यकारेण । “हलो यमां यमि लोप” (अ० सू० ८१३६४) इति यकारेण । “ङमो ह्रस्वादिचि ङमुण् नित्यम्” (अ० सू० ८१३३२) इति ङकारेण । “जमन्ताङ्ङ” इति जकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते (४) । के चित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि जकारेण भवन्तिवति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति “ङमो ह्रस्वादिचि ङमुण् नित्यम्” (अ० सू० ८१३३२) इत्यत्रागमिनोर्झभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरव भवति ।

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते जकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, “अतो दीर्घो जञि” (अ० सू० ७२१०१) इति यकारेण ।

(१) ‘इत्येकमनेन’ इति न्यासश्चुत पाठ । ‘इत्येकदेकम्परेण’ इति पञ्चमपाठ ।

(२) ‘इत्सङ्क’ इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिभिरिति । नन्वनुपदमेवोन्वने “जमन्ताङ्ङ” जकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते इति तर्हि त्रिभिर्ग्रहणं कथं प्रोच्यते इति चेत् । न, । अष्टाध्यायागलत्रिकार-ग्रहणमत्यांभवात् तत् । अत्र एव यमिर्जमन्तौ इत्यत्रापि दृश्यते इति ।

(४) “सृजिदृशोर्गल्यमकिनि” इत्यत्र न प्रत्याहारस्यामुपदस्य यङ्गम्, किन्त्वागमस्य । “साक्षाद्दृष्टरि” इति निर्देशात् । अत्र “आदिग-त्येनेत्ववानुवृत्तस्य ‘अप्रत्यय’ पदस्य अथकारोच्चारणवदविधीयमानार्थकरणात् । अत्र ‘अम्’ प- च विधायमानमिति ।

घ ढ ध प् ॥ ६ ॥

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते पकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । “एकाचो वशो भप् ङपन्तस्य स्वोः” (अ० सू० ८।२।३७) इति शकारभकाराभ्याम् ।

ज ब ग ङ ट श् ॥ १० ॥

ज ब ग ङ ट इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । “भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि” (अ० सू० ८।३।१७) इति अकारेण । “हशि च” (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारेण । “नेडुशि कृति” (अ० सू० ७।२।८) इति यकारेण । “मला जश् झशि” (अ० सू० ८।४।५३) इति जकारझकाराभ्याम् । “एकाचो वशो भप् ङपन्तस्य स्वोः” (अ० सू० ८।२।३७) इति वकारेण ।

ख फ छ ठ थ च ट त थ् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “नरडुड्यप्रशान्” (अ० सू० ८।३।७) इति ङकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ।

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । “अनुस्वारस्य ययि परमर्गं” (अ० सू० ८।४।५८) इति यकारेण । “मय उजो वो वा” (अ० सू० ८।३।३३) इति मकारेण । “क्षयो होऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८।४।६२) इति शकारेण । “पुमः खय्यम्परे” (अ० सू० ८।३।६) इति खकारेण ।

श प ल र् ॥ १३ ॥

श प ल इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः (१) । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।४।४५) इति यकारेण । “क्षरो क्षरि मवर्णे” (अ० सू० ८।४।६५) इति शकारेण । “खरि च” (अ० सू० ८।४।५५) इति खकारेण । “अभ्यासे चचं” (अ० सू० ८।४।५४) इति चकारेण । “शपूर्वाः खय” (अ० सू० ७।४।६१) इति शकारेण ।

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं

(१) इरितान्धानूनानुपदेशसामर्थ्यात् “इरितो वा” इति न प्रत्याहारः । प्रियस्थिरादिह वरिति न प्रत्याहारः । भाव्यमानत्वात्प्रादिसाहचर्याच्च ।

भवति षड्भिः । “अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा” (अ० सू० १।१।६५) इति अकारेण ।
) “हलोऽन्तराः संयोग” (अ० सू० १।१।७) इति हकारेण । “लोपो व्योर्बलि”
 (अ० सू० ६।१।७६) इति वकारेण । “रलो व्युपधाद्दलादेः संश्र” (अ० सू०
 १।२।२६) इति रेफेण । “झलो झलि” (अ० सू० ८।१।२६) इति झकारेण । शल
 इगुपधादनिटः क्स” (अ० सू० ३।१।४५) इति क्षकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि
 हकारः पुनरुपदिश्यते ? । कितविकल्पकसेद्विधयो यथा स्युरिति । चिहित्वा चेहि-
 चेत्यत्र “रलो व्युपधाद्दलादेः संश्र” (अ० सू० १।२।२६) इति कित्वं वा यथा
 स्यात् । लिहेरलिङ्गदिति “शल इगुपधादनिटः क्स” (अ० सू० ३।१।४५) इति क्सो
 यथा स्यात् । रुदिहि स्वपिहीति बलादिलक्षण इड्यथा स्यात् । अदाग्धाम् । शल्
 ग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्येवं ह य व र इत्यत्र तर्हि किमर्थमुप-
 दिश्यते । महाहि सः (१) इत्यत्राङ्ग्रहणेषु चाश्ग्रहणेषु च ग्रहणं यथा स्यात् ।
 ‘हशि च’ (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । ब्राह्मणो
 ऽसति । “हदि च” (अ० सू० ६।१।११४) इति उत्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् इज्जणघटा द्वाभ्यां पल्लिभ्य एव कणमाः स्युः ।

जेयी चयी चतुभ्यो रः पल्लभ्यः शलौ पड्भ्यः ॥ इति ।

इति प्रत्याहाराः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(२) वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादेशां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम-
 ज्ञावितानां च । तपरकरणमैजथं तादपि परस्तपर इति, स्वट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतु-
 र्त्रिप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्रलायनः । ऐतिकायनः । औपगाव । औपमन्यव ।
 रलीयो, मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” (अ० सू० ७।२।१)
 त्येवमादयः ।

(१) अत्र ‘देवा हसन्ति’ इत्युदाहरण मूले विद्यमानमापं पदमजरान्यामयोरदर्शना
 भाभिर्निरस्तान् ।

(२) त्रिपदमिदं सूत्रम् । समामे समासान्निविधेरनित्यत्वकल्पनापत्तेः । आदैच्वृद्धादर्ध-
 वाद्धिभक्त्युत्पत्त्या “चो. कु” इति प्राप्त तच्च भत्वाद्धार्यते । भत्व च ‘अयस्मयादीनि च
 दसि’ इत्यनेन । छन्दस्त्व च ‘छन्दोवल्गुप्राणि भवन्ति’ इति वचनात् । उदेश्वमनुद्दिश्य
 विधेःमुदीरयेत् इति नियमस्य त्वागन विधेःपदोक्तवृद्धिशब्दपूर्वप्रयोगस्तु मङ्गलार्थः ।
 ‘ल्लादीनि’ इत्यादिवचनात् ।

अदेङ्गुणः ॥ २ ॥

गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेटां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामत
 भावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता, चेता, स्तोता, (१)पचन्ति
 जयन्ति, अहं पचे । गुणप्रदेशा "मिदेर्गुण" (अ० सू० ७।३।७२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ
 स्वसंज्ञया शिष्यमाणाधिक एव स्थाने वेदितव्यौ(२) । वच्यति "सार्वधातुकार्धधातु-
 कयोः" (अ० सू० ७।३।८४) अत्रस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्यः ।
 तरति । नयति । भयति । वृद्धिः खल्वापि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैपीत् ।
 अनैपीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी (यत्र) स्वसंज्ञया विधीयन्ते तत्र इक इति
 एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदिसृजिपुग-
 न्तलघूपधर्स्त्रिदक्षिप्रबुद्धे ष्वङ्गेनेग्विशेष्यते । जुसि सार्वधातुकाद्रिगुणेष्विकारं विशेष-
 यते । मेघते । (३)अविभयुः । इक इति किम् । आत्सन्ध्यत्तरव्यञ्जनाना मा भूत् ।
 यानम् । श्लायति । उग्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहण स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह
 मा भूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ।

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातु.(४)तस्य लोपो यस्मिन्सार्वधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं तत्र
 ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलयादिभ्यो यङ-
 न्तेभ्यः पचाद्यच्चि विहिते "यङोचि च" (अ० सू० २।१।७४) इति यङो लुकि कृते
 तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहण किम् ? । लृञ् ।
 लविता । रेड्मि । पर्णं नये । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिपेहिमार्थम्य त्रिच्प्रत्य-
 यलोप उदाहरण रेडिति । आर्धधातुरु इति किम् ? । त्रिधा चद्वो वृषभो रोरवीति ।
 सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः । बहुव्रीहिसमाश्रयणं किम् ?
 क्रोपयति, प्रेङ्म(५) ।

- (१) अत्र 'पचन्ति' 'जयन्ति' इति मूलनुद्धित पाठोऽनुद्ध एव नत्स्थाने 'पचन्ति' 'जयन्ति'
 इति पदमजरो पाठः । न्यासे तु 'पचन्ति' 'जयन्ति' इति नास्त्येव, तत्स्थाने 'पठन्ति'
 'पठन्' इत्युदाहरणे । (२) ' भवति इति वेदितव्यम्' इति पाठ कश्चित् ।
 (३) ' गुणवृद्धी' इत्यादित् "अविभयुः" इत्यन्त पाठ प्राप्नो नोपलभ्यते ।
 (४) अस्मिन् सूत्रे धातुधरेण धात्वेकदेश स्वीक्रियते । कृत्स्नधातुलोपे तु गुणवृद्ध्यो
 प्राप्तेरभाव एव । तस्माद्धातुधरेण धात्वेकदेशपरम् । नदाह-धात्वेकदेशो धातुरिति ।
 (५) अत्र 'बहुव्रीहि' इत्यारभ्य 'प्रेङ्म' इत्यन्त पाठ न्यासमिवादात्त्वाकृतः
 पदमजर्वो त्वेत्तत्र दृश्यते ।

कङ्किति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । कङ्किति च ये गुणवृद्धी (१) प्राप्नुतस्ते न भवत । चित् ।
चित्तवान् । स्तुत् । स्तुतवान् । भिन्न । भिन्नवान् । मृष्ट । मृष्टवान् । डिति खल्वपि ।
चिगुत् । चिन्वन्ति । मृष्ट । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चर्चभूतो निदिश्यते । 'ल्लाषि
स्वथ क्चु' (अ० सू० ३।२।१३९) जिष्णु । भूष्णु । इक इत्येव । वामयते ।
ल्लैगवायन । ल्लमृजज्जादौ सप्तमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । सक्त्यो नाम गुणवृद्धि
प्रतिषेधविषय । परिमृजन्ति । परिमाज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमाज्जन्तु । लघूपधगुण
स्वाप्यत्र प्रतिषेध । अचिनधमसुनयमित्यादौ लकारस्य सत्त्वापि डित्त्वे यासुगे
डिद्वचन ज्ञापक, डिति यत्कार्यं तद्वकारे डिति न भवतीति ।

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत । आदीष्यनम् । आदीष्यक ।
आवेष्यनम् । आवेष्यक । इट खल्वपि । अ कणिता, श्यो रणिता । वृद्धिरिटो न
सम्भवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेध ।

हलोऽनन्तरा सयोग ॥ ७ ॥

भिन्नप्रातीयैरभिभरव्यवहिता श्लिष्टोच्चारिता हल सयोगसज्ञा भवन्ति समुदाय
सज्ञी । जाती चेद् यद्बुवचन तेन द्वयोश्चहूना च सयोगसज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति
गनी । अथ इति शनी । कर्ण इति रणी । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नद्रा । उष्ट्रो राष्ट्र
आष्ट्रमिति पत्रा । तिलान् स्न्यावपतीति नसतरया । नतसतरया वा । हल इति
किम् । तितउष्ट्रद्रम् । 'सयोगान्तस्य लोप (अ० सू० ८।२।२६) इति लोप
स्याद् । अनन्तरा इति किम् । पचति । पनसम् । स्तो सयोगाद्यौ ' (अ० सू०
८।२।२६) इति लोप स्यात् । सयोगप्रदेशा 'सयोगान्तस्य लोप (अ० सू०
८।२।२९) इत्यवमादय' ।

मुखनासिकाचनोऽनुनासिक ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चायते वर्ण सोऽनुनासिकसज्ञो
भवति । 'आदोऽनुनासिकश्छन्दसि (अ० सू० ६।१।१२६) अन्नर्जो अप । गभीर
र्जो उग्रपुत्रे । चनर्जो इन्द्र' (१) । मुखग्रहण किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नाम्नि

(१) किङ्किति च ये गुणवृद्धी इति अनेन गुणवृद्धिविदायग विवक्षादीतिज्ञानम् । ननु
गणन्यात् प्रतिषेधस्य विशेषय बोध्य गुणाना च परार्थत्वानिति न्वादात्मि चेत । ईदृशेषु
पक्षेष्वस्य न्यायस्याप्रवृत्तं सच—

गुण ज्ञाना-मन्स्कार* प्रधानप्रतिषेधने । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ।

अनया कारिकाया एषीहूतो वेदितव्य

(२) 'अप इति कनिपाठ ।

काग्रहणं किं कच्यतपानां माभूत् । अनुनासिवप्रदेशा 'आडोऽनुनासिकरद्वन्द्वि' (अ० सू० ६।१।१२६) इत्येवमादयः ।

तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णम् ॥ ६ ॥

तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः, आस्ये भवमास्य तात्वादिस्थान, प्रयत्नः प्रयत्नः स्पृष्ट-
तादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स ममानजातीयं
प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्ना सवर्णसंज्ञायामाश्रयन्ते । स्पृ-
ष्टता, ईपस्पृष्टता, संवृतता, त्रिभूतता चेति । 'अञ्ज' इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदा-
त्तस्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा
भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । तद्वा-
शप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यन्तराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदाणि ।
अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफप्रज्ञिता यत्रला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणा
सवर्णा न सन्ति । वर्योऽवर्णस्य सवर्णः । दण्डाग्रम् । गृवाग्रम् । आस्यग्रहणं किं
कच्यतपाना भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । 'तर्सा' 'तर्धुम्'
इत्यत्र "झरोझरि सवर्णः" (अ० सू० ८।२।३९) इति पञ्चमस्य तकारे लोपः स्यात् ।
प्रयत्नग्रहणं किम् । इत्युच्यते । तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् ।
अह्च्योततीत्यत्र "झरो झरि सवर्णः" (अ० सू० ८।२।३९) इति शकारस्य चकारे
लोपः स्यात् । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्ष्याः । होतृलृकारः । होतृकारः ।
उभयोर्ऋवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति ।
सवर्णप्रदेशा "अक सवर्णो दीर्घः" (अ० सू० ६।१।१०१) इत्येवमादयः ।

नाञ्जलो ॥ १० ॥

अञ्ज हल् च अञ्जलो, तुल्यास्यप्रयत्नापि अञ्जलो परस्पर (१) सवर्णसंज्ञा न
भवति । अञ्जोहकारौ-दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ-दधि शीतम् । सवर्णदीर्घश्च न
भवति । वैपाशो मस्य । आनहुह चम्मेति, "यस्येति च" (अ० सू० ६।१।१४८)
इति लोपो न भवति ।

इदूदेद्विचन प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

इत् उव एत् इत्येवमन्त द्विवचन शब्दरूपं प्रगृह्यमञ्ज भवति । अग्नी इति । वायु
इति । (२) माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । इदूदेद्विचनं किम् । वृत्तावत्र । वृत्ता-

(१) अञ्जलो कनापि सवर्णा न भवति इति न वाक्यात् । तथा सति संज्ञा नावधया
स्यात् । नापि अचामञ्जि सावर्ण्यं निषिध्यते 'नाच्' इति दीर्घनिर्देशामञ्जले । नापि हला
हल्भिः । पूर्वसवर्णनिर्देशामञ्जले । तस्माद्वा हला परस्परान्येव वक्तव्यम् । तदेव वक्ति
परस्परमेति ।

(२) अञ्ज न्यामे 'माले' इत्यस्य स्थाने 'एव' इति, 'पचेथे' इत्यस्य स्थाने 'वजेने' इति
पाठो दृश्यते । विरोधामावात् नास्माभिः परिवर्तितः ।

१) ' वत्र । द्विवचनमिति किम् । कुभाषंत्र । किञ्चोर्यंत्र । तत्परकरणमसन्देहार्यम् । प्रगृह्य । प्रदेशा । "प्लुतप्रगृह्या अचि" (अ० सू० ६।१।१२५) इत्येवमादयः । ईदादीना प्रगृह्यन्ते मर्णावादीना प्रतिषेधो वक्तव्य (१) ।

२) मणीवोप्स्य लम्बन्ते प्रियौ वत्सतरौ मम । दम्पतीव जम्पती वरोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः सम्बन्धी यो नकारस्तस्मात्पर ईदूदत्त प्रगृह्यसज्ञा भवन्ति । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिभ्यत्र । मादिति किम् । अमुकेऽत्र ।

शे ॥ १३ ॥

शे इत्यतश्च प्रगृह्यसज्ञा भवति । किमेव शे इति । सुपाभादेशश्चन्दसि । न युष्मे वाज्वन्धव । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवेकमुदाहरणम् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती इति । तत्र तथा पाठान् । इतरक्षु लौकिकमनुकरणम्, युष्मे इति, अस्मे इति, त्वे इति, मे इति ।

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आङ्वर्जित स प्रगृह्यसज्ञो भवति । अ अपोह । इ इन्द्र पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एव नु मन्यसे । आ एव किल तत् । निपात इति किम्, चकारात्र । एकाजिति किम्, प्राप्नय वाचमीरय । अनाङिति किम्, आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईपदर्धे क्रियायोगे मर्यादाभिविधी च य । एयमात् डित विद्वाद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

धोत् ॥ १५ ॥

निपात् इति वर्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसज्ञो भवति । आहो इति उताहो इति ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्तते । सम्बुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसज्ञो भवति इति शब्देऽनार्षे = अर्चदिके परत । वायो इति, वायविति । भानो इति, भानविति । सम्बुद्धाविति किम्, गविन्ययमाह । अत्रानुक्रायानुकरणयोभङ्गस्याविवक्षितत्वात् । असन्त्यर्थवत्त्वे चिभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहण विभाषार्थम् । इताविति किम्, वायोऽत्र । अनार्षे इति किम्, एता गा ब्रह्मवन्धवित्यत्रवीत् ।

(१) मणीवेति । नेदः भाष्यकारवार्तिककार्यार्थचनम् किन्तु मणावादीना निर्वाहवर्तव्य इत्ये किम् । निगाहप्रकारश्च मणीवोप्स्य इत्यत्रापमानापकावाशङ्क्य प्रयाग । 'रोदसीव' इत्यादी छान्दसत्वाववाह ।

उञ्जः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उञ्जः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इती शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभापार्थम् उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उञ्ज इति वर्त्तते । उञ्ज इतावनापे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहण विभापार्थमिहाप्यनुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति, विति ऊँ इति ॥

ईदूता च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनापेः इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्त च शब्दरूप सप्तम्यर्थे वर्त्तमान प्रगृह्यसंज्ञ भवति । अध्यस्या मामकी तनू । मामक्या तन्वामिति प्राप्ते । मामक्या, मामकी इति । तन्वा, तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रित ईदूताविति किम्, प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवति । अग्निशब्दापरस्या सप्तम्या डादेशः । सप्तमीग्रहण किम्, धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुया इति प्राप्ते । अर्धग्रहण किम्, वाप्यधो नद्यातिः । तपरकरणममन्देहार्थम् ॥

ईदूता सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्धग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवणोऽमावाडाभावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यद्दि ।

शापक स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ २० ॥

दारुपाश्चत्वारो धानवो धारुपी च द्वौ दार्वेपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । हुदाञ्, प्रणिदधाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दौ, प्रणिद्याति । देङ्, प्रणिदयते । हुधाञ्, प्रणिदधाति । धेङ्, प्रणिधयति वन्मो मातरम् । अदाविति किम् । दाप् एवने, दात वह्निः । द्वैप् शोधने, अवदात मुषम् । घुप्रदेशा — “घुमास्थागापाज-हातिसां हलि” (अ० सू० ६।४।६६) इत्येवमादय (१) ॥

आद्यन्तरदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्धयन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते । सप्तम्यर्थे वति । आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्व भवति एवमौपगममित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृत्ताभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वमेवमान्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम्, सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । आकारमाश्रित्यः वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरत्तमपौ घ ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसज्ञौ भवत । कुमारितरा । कुमारितमा । ब्राह्मणे
तरा ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा “घरूपरूपचेलङ्घ्रुवगोत्रमतहतेषु ङवोऽनेकाचो इत्य”
(अ० सू० ६।३।४३) इत्येवमादय ॥

बहुगणतुडति सख्या ॥ २३ ॥

बहुगणतुडति(१) इत्यंते सरयासज्ञा भवन्ति । बहुकृत्व । बहुधा । बहुक ।
बहुश । गणकृत्य । गणधा । गणक । गणज्ञ । तावकृत् । तावदा । तावत्क । तावच्च ।
कतिकृत्य । कतिधा । कतिक । कतिश । बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयो
रिह ग्रहण नास्ति । सरयावाचिनोरेव । भूयादीना निघृत्यर्थं सख्या सज्ञा विधीयते ।
अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रययान्त सरयासज्ञो भवतीति षत्पथ्य समासकन्विध्यर्थम् ॥१॥
अर्धपञ्चमशूर्प । अर्द्धपञ्चम येपामिति बहुव्रीहौ कृतेऽर्द्धपञ्चमै शूर्पं व्रीत । तद्वि
ताधति समास । तत्र “दिकसख्ये सज्ञायाम्” (अ० सू० २।१।५०) इत्यनुघृत्सेतत
सरयापूर्वम्य द्विगुसज्ञाया “शूर्पादन्न्यतरस्याम्” (अ० सू० ५।१।२६) इत्यनु
ठञ्च । “अर्द्धपदपूर्वादिङ्गो ” (अ० सू० ५।१।२८) इति लुक् । अर्द्धपञ्चमक । सख्य-
प्रदेशा —“सरयावर्येन” (अ० सू० २।१।१९) इत्येवमादाय (२) ।

ष्यान्ता पट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सख्येति मन्वष्यते । पकारान्ता नकारान्ता च या सख्या सा
पटसज्ञा भवति । पकारान्तास्तावत् पट् तिष्ठन्ति । पट् पश्य । नकारान्ता पञ्च ।
सप्त । नव दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनह न भवात् । शतानि । सहस्राणि ।
अष्टानामियत्र नुड् भवति । पट्प्रदेशा “पङ्भ्यो लुक्” (अ० सू० ७।१।२९)
इत्येवमादय ।

डति च ॥ २५ ॥

डत्यन्ता या सख्या सा पट्सज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तवतूनिष्ठा ॥ २६ ॥

सश्च क्तवतुश्च क्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासज्ञौ भवत । कृत । कृतेवान् । भुक्त ।
भुक्तवान् । ककार क्किकार्यार्थः । उकार उक्किकार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशा श्रीदितो
निष्ठायाम्” (अ० सू० ७।२।१४) इत्येवमादय ॥

(१) डन्त इत्येत सख्यासज्ञा भवन्तीति । यथप्यत्र वतुडता इति प्रत्ययवाश्रंभवात्
‘सहाविधौ प्रत्ययग्रहणे’ इत्यनया परिभाषया तन्तग्रहणप्रशङ्कवाप्यत्र तदन्तवारेव ग्रहणम् ।
कैवल्यो प्रत्यययो सहाविधानेन प्रयोजन नास्ति, इति ।

(२) “सख्याया क्तिवात्यावृत्तिगणने कृत्वस्तुच -इत्येवमादय । इति पाठ इति ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति । सर्वः, सर्वो, सर्वे सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, सर्वकः, विश्वः, विश्वौ, विश्वे, विश्वस्मै, विश्वस्मात्, विश्वेषाम्, विश्वस्मिन्, विश्वकः उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं “सर्वनाम्नस्तृतीया च” (अ० सू० २।३।२७) इति । उभये, उभयस्मै, उभयस्मात्, उभयेषाम्, उभयस्मिन् । इतर । इतम । कतर, कतम, कतरस्मै, कतमस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर । इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । त्वशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचत् तकारान्तमेक पठन्ति । त्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम, नेमस्मै । वच्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । मम समस्मै । कथ “यथासत्यमनुदेशः समानाम्” (अ० सू० १।३।१०) “समे देशे यत्रेत” इति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसज्ञेयते न सर्वत्र । सिम, सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तर बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्वद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । (१) अद्स् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिः ॥ सर्वनामप्रदेशाः—“सर्वनाम्नः स्मै” (अ० सू० ७।१।१४) इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

“न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेध वच्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्य, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्य, दक्षिणपूर्वायै, । दिग्ग्रहण किम्, “न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेधं वच्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः प्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समामग्रहण किम्, समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिबद्धावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र भा भूत्, दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम्, द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । “द्वन्द्वे च” (अ० सू० १।१।३१) इति नित्य प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २६ ॥

१ सर्वनामसज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य सज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति । प्रिय-विश्वाय, प्रियोभयाय, द्वयन्याय, श्यन्याय । इह च त्वक्पितृको मक्पितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहाविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय, सवन्तार्याय, द्वयहपूर्वाय, श्यहपूर्वाय । समास इति वर्त्तमाने, पुनः समासग्रहणं तृतीयसमासार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मामन पूर्वाय । “पूर्वसदृशसमोदाय” (अ० सू० २११३१) इति तृतीयासमास प्रतिपद वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य चित् तृतीयासमासस्य “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (अ० सू० २१३३२) इति । स्वयका कृतम्, मयका कृतम् ।

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापरानाम्, कतरकतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे, कतरकतमा जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकञ् हि न भवति, कतरकतमका ।

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्त्तते । द्वन्द्व इति निघृत्तम् । प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमा । चरमे, चरमा । द्वितये, द्वितया । अल्पे, अल्पा । अर्धे, अर्धा । कतिपये, कतिपया । नेमे, नेमा । तय इति तयप्रत्यय । सिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्यपामप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्थ गणे याठान्नित्या सर्वनामसज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा । काफचोर्यथायोग कृत्ति ।

पूर्वपरारदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्यायां सर्वनामसज्ञाया प्राप्ताया जसि विभाषाऽऽरभ्यते पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसज्ञायाम् । स्वामिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(१) । पूर्वे पूर्वा । परे परा । अघरे, अघरा । दक्षिणे, दक्षिणा उत्तरे, उत्तरा । अघरे, अघरा । अधरे, अधरा । व्यवस्थायामिति किम्, दक्षिणा इमं गाथका, प्रवाणा इत्यर्थं । असज्ञायामिति किम्, उत्तरा कुरव । सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां सज्ञा ।

स्वमज्ञातिघनारयायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्यतश्चब्दरूपं जसि

(२) अत्र स्थापितं पाठो वाच्यः स्वामिधेयापेक्षाऽवधातिपाठं कुत्रचिदुपलभ्यत सचासमजस इति कृत्वा परित्यक्तः ।

विभाषा सर्वनामसज्ञ भवति न चेज्ज्ञातिधनयो सज्ञारूपेण वर्तते । स्वे पुत्रा, स्वा-
पुत्रा । स्वे गाव, स्वा गाव । आमीया इत्यर्थं । ज्ञातिप्रतिषेध, किम्,

(१) धूमायन्त इवाश्लिष्टा प्रज्वलन्तीव सहता ।

उल्मुकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम्, प्रभूता स्वा न दीयन्ते, प्रभूता स्वा न भुज्यन्ते ।
प्रभूतानि धनानीत्यर्थं ।

अन्तर वहिर्योगोपसव्यानयो ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येत-
च्छब्दरूप विभाषा जसि सर्वनामसज्ञा भवति वहियोग उपसव्याने च गम्यमाने ।
अन्तरे गृहा, अन्तरा गृहा । नगरवाह्याश्राण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटका,
अन्तरा शाटका । उपसव्यान परिधानीयमुच्यते, न प्रावरणीयम् । वहियागोपस-
व्यानयोरिति किम्, अनयोर्ग्रामयोरन्तरे नापस प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शीतान्युद-
कानि । मध्यप्रदेशवचनोऽन्तरशब्द । गणसूत्रस्य चद् प्रयुदाहरणम् । अपुरीति
च वक्ष्यम् ॥ अन्तराया पुरि वसति । विभाषा प्रकारे तीयस्य वा द्वित्सु सर्वना-
मसज्ञैत्युपसख्यानम् ॥ द्वितीयाय, द्वितीयस्मै । तृतीयाय, तृतीयस्म ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर । अन्तर् ।
शातर् । एतेऽन्तोदात्ता । पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्त । सनुनर् उच्चस् । मीचैस् ।
शनेस् । ऋधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । एतेऽपि सनुतरप्रभृतयोऽन्तो-
दात्ता पठ्यन्ते । ह्यत् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईपत् ।
जोषम् । तूष्णीम् । वहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया । निरुपा । स्वयम् ।
सृपा । नक्तम् । नञ् । हेतो । अद्वा । इद्वा । सामि एतेऽपि ह्यसप्रभृतयाऽन्तोदात्ता
पठ्यन्ते । वद् । वदन्तमव्ययसज्ञ भवति । ब्राह्मणवत् । इत्रियवत् । सन् । सनात् ।
सन्त् । तिरस् । एते आद्युदात्ता पठ्यन्ते । अन्तरा अव्यमन्तोदात्त । अन्तरेण ।
ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अल्म् ।
वपट् । अन्यत् । अस्ति । उपाशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या ।
क्वातोऽसुनूक्मुन, कृन्मकारान्त, सन्ध्वत्तरान्तोऽयदीभावश्च । पुरा । मिथी ।
मिथस् । प्रवाहुकम् । आर्यहल्म् । अभीक्ष्णम् । सारम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् ।
हिरूक् । तसिलादिस्तद्वित् एवाच्यन्ते । शस्तमी । कृत्वसुच् । सुच् । आस्थाली ।

(१) धूमायन्त इति । यथाऽनुकान्यदिल्लानि-अनहानि अमायन्तमहानानि प्रज्वल-
न्ति तद्वत् ज्ञानयोऽपीत्यर्थं । स्वराश्च स्वानकावत्वात्प्रहृत्कार्थधाननाय ज्ञातिशब्दस्य प्रयोग ।

च्ययांश्च । अम् । नाम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादि । निपाता वच्यन्ते । ' प्रागल्भ-
राक्षिपाता' (अ० सू० १।१।१६) इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादि ।
अव्ययप्रदेशा ' अव्ययादाप्सुप ' (अ० सू० २।१।८२) इत्यवमादय ।

(१) सदा त्रिषु लिङ्गेषु सवासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र च्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्ति ॥ ३८ ॥

तद्धितान्त शब्दोऽसर्वावभक्तिरव्ययसज्ञो भवति । यस्मान्न सर्वाविनत्स्वरूप
सोऽसर्वविभक्ति । तत् । यत् । तत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा । सदा । तद्धित
इति किम् ? एक, द्वी, बहव । असर्वविभक्तिरिति किम् ? औपगव, औपगवौ,
औपगवा ।

कृन्मेजन्त ॥ ३६ ॥

कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्त शब्दरूपमव्ययसज्ञ भवति । स्वादुङ्कार भुङ्क्ते
सपन्नङ्कार भुङ्क्ते लवणङ्कार भुङ्क्ते । एजन्त । वच्चे राथ । ता वामेपे रथानाम् ।
कृत्वं दत्ताय जीवसे । ज्योष्क सूर्यं दशे । वच्चे इति वच्चे । ' तुमर्धं सेसेन् (अ० सू०
३।१।९) इति सेप्रत्यय कृत्वं पत्वे च कृते रूपम् । एप् इति इण् से प्रत्यय गुणे एत्वे
च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवस प्रत्यय रूपम् । दश इति दशे कम्प्रत्ययो
निपात्यते ' दशे विरय च' (अ० सू० ३।१।११) इति । अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिप
त्यथम् । इह मा भूत् । आधय, चिकीपथे, कुम्भकारेभ्य इति ।

क्वातोमुत्कसुन ॥ ४० ॥

क्वा तोसुन् कसुन् इत्यवमन्त शब्दरूपमव्ययसज्ञ भवति । कृवा, हवा ।
तोसुन् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय, पुरा वस्त्रानामपाकर्त्तौ । ' भावलक्षणे स्मरणकृत्-
वदि (अ० सू० ३।१।१६) इति इण् कृञश्च तोसु-प्रत्यय । कसुन् स्पृष्टिदो
कसुन् (अ० सू० ३।१।१७) । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् पुरा
जतुभ्य जातृव् ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसज्ञो भवति । किं प्रयोननम् । लुङ्मुञ्जस्वरोपचारा ।
लुक । उपाग्नि, प्रत्यग्नि शल्भा पतन्ति । मुञ्जस्वर, उपाग्निमुख प्रत्याग्निमुख ।
' मुञ्ज स्वाङ्गम् (अ० सू० ६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्त ' नाव्ययदिक्-
हृद्व' (अ० सू० ६।२।१६८) इति प्रतिपिच्यते । तस्मिन् प्रतिपिच्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वर

(१) सदाशमात् जायवणा श्रुतरेण प्रगवदिवाविषाववा अव्ययीभावस्य लिङ्गविशेष
यागऽपि वचनविश्वयत्नन् यन्नव्येनात् यद् यरमात् न चोत्त मत्वधमात् गृह्यात् तद्
तस्मात् अव्ययमिति । अथवा मन्त्रशब्दस्य रूप प्रथमान्तम् यत्र च्येति तदव्ययमिति ।

इव भवति । उपचार, उपपय कार, उपपय काम । विसर्जनीयस्थानिकस्य
नकारस्य उपचार इति सज्ञा । तत्राऽऽयचीभावस्याप्ययत्वे “अत कृकमिक्सकुम्भ-
रात्रकुशाकर्णीप्वनध्ययस्य” (अ० सू० ८।३।४६) इति पर्युदास सिद्धो भवति ।
सर्वमेव काण्ड स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्पचनमनित्यवज्ञापनार्थम् । तेनाय कार्य-
नियम सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेतोरारधेय, पुराङ्कूरस्य विसृप इति “न
लोकाव्ययनिष्ठा” (अ० सू० २।३।६९) इति पृष्ठीप्रतिषेधो न भवति ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४० ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसज्ञा भवति । किमिदं शि इति ? जशशसो शिरादेश ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधीनि, मधूनि, त्रपूणि चतूनि । सर्वनामस्थान-
प्रदेशा “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ” (अ० सू० ६।४।८) इत्येवमादय ।

सुडनपुनरस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र । नपुंसके
न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जमशे सर्वनामस्थानसज्ञा पूवग भवत्यव । राजा, राजानौ,
राजान, राजानम्, राजानौ । सुडिति किम्, राज पश्य । अनपुंसकन्येति
किम्, सामनी, वैमनी ।

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

वेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयो प्रतिषेधविमलपयाविभाषेति सज्ञा भवति ।
इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधावकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन
मसीकृते विषये पश्चाद्विकल्प प्रयत्नते । उभयत्र विभाषा प्रयोजयन्ति । “विभाषा
श्वे” (अ० सू० ६।१।३०) । शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतु, शिश्वियतु । विभाषाप्रदे-
शा । “विभाषा श्वे ” (अ० सू० ६।१।३०) इत्येवमादय ।

इग्यणः सप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यण स्थाने भूतो भावी वा तस्य सप्रसारणमित्येषा सज्ञा भवति । यज—
इयम् । वप्—उत्तम् । ग्रह गृहीतम् । कंचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते । वाक्यार्थ
सज्ञी वर्गश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थ स्थान्यादशसम्बन्धलक्षण स सप्रसारण
सज्ञो भवति, यणस्थानिक इग्यणं स सप्रसारणसज्ञो भवतीति । तत्र विधो वाक्यार्थ
रूपतिष्ठते । “व्यङ् सप्रसारण” (अ० सू० ६।१।१३) “वसो सप्रसारणम्”
(अ० सू० ६।४।१३१) इति । अनुवादे वर्णः । “सप्रसारणाच्च” (अ० सू०
६।१।१०८) इति । सरयातानुदेशादिह न भवति, अद्विहितरामिति । (१) सप्रसारण-
प्रदेशा । “वसो सप्रसारणम्” (अ० सू० ६।४।१३१) इत्येवमादय ।

आद्यन्तां टिकितौ ॥ ४६ ॥

(१) अत्राय पाठ कचिदुपलभ्यते ‘दुभ्यामत्यत्र दिव उदिति तपरकरणादाधो न’ इति ।

आदिष्टिद्ववति अन्त किद्भवति पृथीतिद्विष्टस्य । रविता, मुण्डो शीर्षा
 टिप्रदेशा - "आर्धघातुकस्येडुलादे" (अ० सू० ७।३।३५) इत्येवमादय । १०
 "भियो हेतुभये पुक्" (अ० सू० ७।३।३७) इत्येवमादय ।

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे पृथी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचा सन्धिः ।
 परो मिद्भवति स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि मुञ्जति पचासि ।
 मिप्रदेशा । "रधादिभ्य रन्म्" (अ० सू० ३।१।७८) इत्येवमादय । अमस्त्वन्त
 पूर्व जुनमिच्छन्त्यनुपह्रन्तयोगादिलोपार्थम् । मम, मावान्, मङ्क्ता, मङ्क्त्व ।

एच इग्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो इस्वादेशे वत्स्य इयेव इस्यो भवति नान्य । ई-अतिरि । नौ-अतिरि ।
 गो-उत्सु । एच इति किम् ? अतिसत्त्व अतिमात् । इस्वादेश इति किम् ।
 देशवत्त्व, देशवत्त्व ।

पृथी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेय योगनियमार्था । इह शास्त्रे या पृथी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानं
 योगैव भवति नान्ययोगा । स्थाने योगनिमित्तभूते सति(१) सा प्रतिपत्तव्या । स्थान
 शब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितन्यमिति इभाणां प्रस,
 इति गम्यते । एवमिहापि अस्ते स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति, भविता, भवितुम्
 भवितव्यम् । मुख प्रसङ्गे वच्चिर्भवति । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य
 निमित्तभूते म्युप इति पृथी । बहवो हि पृथ्वीर्था स्वस्वाम्यनन्तरसमीपमभूत्विकारा
 चपवादास्तत्र यावन्त शब्दे सम्भवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमं विद्यते, 'पृथ
 स्थानेयोगा' (अ० सू० १।१।३५) इति, स्थाने योगोऽस्या इति न्यधिकरणो बहुमी
 हि । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ।

स्थानेऽन्तरतम ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम(२) आदेशो भवति सदृशतम । कुतश्च शब्दस्या
 न्तर्यम् । स्थानार्थतुणाप्रमाणतः । स्थानत, "अक सर्वेर् दीर्घ" (अ० सू० ६।१।
 १०१) इण्डाग्रम्, यूप्राग्रम् । द्वयोरकारयो कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति ।

(१) 'स्थानेयोगस्य निमित्तभूत' इति वचनत्वात्

(२) अत एव पञ्चदश प्राप्तिरिति विधिपक्षो न सम्भवति तथाहि-स्वतःत्रिषिपत्त इति,
 मयु अवाप्यादेशं प्राप्नोति । अत्रायोश्चविधानात् एव प्राप्नोति । मयु न दीर्घ इत्येव
 तस्याप्यन्वयं तस्याप्येव इति टीक्ष्णवत्त्वात् । तस्या परिभारापक्ष एव अकारः । स च एव
 स्थानपृथी तत्रापत्तित्वे विशेषायोगकशक्त्या च । तत्रा च विधानकाल एव प्राप्यमाणानामन्त
 रतम आदेशं ह्येषां भविष्यति, त इ-प्राप्यमाणेति ।

३ ऋः, वतण्डी चामौ युवतिश्च वातण्डव्ययुक्तिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दो
 १ दिदेश्यते । गुणतः, पाकः, त्यागः, रागः, “चजोः कुघिण्यतो.” (अ० सू०
 २ १५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याधोपस्य तादृश एव ककारो भवति । जकारस्य
 १ वतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः, अमुष्मै, अमूभ्याम् । “अदसो-
 १ गादि दो म.” (अ० सू० ८१२१८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । स्थान
 १ त्त वर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम्, यत्रानेकमान्तर्यं स भवति तत्र स्थानत
 १ रान्तर्यं धलीयो यथा स्यात् । चेता, स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र
 १ स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः । तमवग्रहणं किम्, वाग्वसति, त्रिष्टुभसति, ।
 १ त्तयो होन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८१३६२) इति हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे
 १ सोष्माणः सोष्माण इति द्वितीया प्रसक्ता, नादवतो नादवन्त इति तृतीया,
 १ त्तमवग्रहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उरण् रपर ॥ २१ ॥

उ. स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता, हर्त्ता, किरति, गिरति,
 १ दैमातुरः, प्रैमातुरः । उरिति किम्, खेयम्, (१)मेयम् । अण् ग्रहण किम्, “सुधातु-
 १ रकड् च” (अ० सू० ४११९७) सौधातकः ।

अलोऽन्त्यन्य ॥ २० ॥

१ पष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्याल. स्थाने वेदितव्यः । “इत्तोण्याः”
 (अ० सू० ११२१५०) पञ्चगोणिः दशगोणिः ।

डिच्च ॥ २२ ॥

डिच्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । “आनङ् ऋतो इन्द्रे”
 (अ० सू० ६१३२५) । होनापोतारौ, मातापितरौ । तातट्ट डिक्करणस्य गुणवृद्धप्र-
 १ निषेधार्थः वात्सर्वादेशस्तातड् भवति । जीवताद्भवान्, जीवतात्पम् ।

आटे परस्य ॥ २४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरल. प्रत्येतव्यम् । ऋ च परस्य कार्यं शिष्यते । यत्र
 १ पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा “ईदासः” (अ० सू० ७१२१८३) आमीनोदजते । “द्वगन्तरप-
 १ मर्गेभ्योऽप ईत्” (अ० सू० ६१३१७) । द्वीपम्, अन्तरीपम्, (२) प्रतीपम्,
 १ समीपम् ।

अनेकाल् शिन् सर्वस्य ॥ २५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिच्च स सर्वस्य पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । “अस्तेर्भुः”

(१) गव्यमिन्द्राह्वरण न्यस्तपदमजर्वोर्न दृश्यते ।

(२) प्रतापमिति न्यासपदमजर्वोर्न दृश्यते ।

(अ० सू० २।१।५२) । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । शित्वल्वपि । “जशसो
सि” (अ० सू० ७।१।२०) कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य ।

स्थानिप्रदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयो पृथक्त्वात् स्थान्याश्रय कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यगमतिदेश
आरभ्यते । स्थानिना तुल्य वर्तते इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति स्थान्या-
श्रयेषु कायप्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा । अनल्विधिरनेका-
हिरधिसित्यर्थ । किमुदाहरणम्, धात्वङ्गकृत्तद्धिताच्ययसुसिद्धिपदादेशा । धावादेशो
धातुवद्भवति, “अस्तेर्भू” (अ० सू० २।१।५२) । “ब्रुवो वधि” (अ० सू० २।१।५३) ।
आर्धधातुकविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तज्यादयो भवन्ति । भविता,
भवितुम्, भवितव्यम् । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । अङ्गादेशोऽङ्गवद्भवति, केन, काम्याम्
कै । किम् कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इनदीर्घत्वसभावा भवन्ति । कृदादेश, कृद्वद्भवति,
प्रकृत्य, प्रकृत्य । ल्यवादेशे कृते “ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्” इति तुग्भवति । तद्धिता-
देशस्तद्धितवद्भवति, दाधिकम्, अद्यतनम् । “कृत्तद्धितममासाश्च” (अ० सू० १।२।४६)
इति प्रातिपदिसज्ञा भवति । अव्ययादेशोऽव्ययवद्भवति, प्रस्तुत्य, प्रहृत्य, उपस्तुत्य ।
“अव्ययात्” (अ० सू० २।१।८२) इति सुबल्लुग् भवति । सुवादस सुव्वद्भवति,
वृत्ताय, प्रृत्ताय । “सुपि च” (अ० सू० ७।३।१०२) इति दीर्घत्व भवति । तिङादे-
शस्तिङ्गवद्भवति । अकुरुताम्, अकुरुतम् । “सुसिङ्गत् पदम्” (अ० सू० १।१।१७)
इति पदसज्ञा भवति । पदादेश पदवद्भवति ग्रामो व स्वम्, जनपदो न स्वम् ।
“पदस्य” इति एव भवति । यत्करण किम्, स्थानी आदेशस्य सज्ञा मा विज्ञायीति ।
स्थाश्रयमपि यथा स्यात् । “आडो यमहन” (अ० सू० १।३।२८) आहत,
आवधिष्ट, इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशग्रहण किम्, आनुमानिकस्याप्या-
देशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात्, पचतु, “एरु” (अ० सू० ३।१।८६) । अनल्वि-
धाविति किम्, व्युपयित्वादेशा न स्थानिवद्भवन्ति, धौ, पन्था, स इति । “हल्-
लवाच्” (अ० सू० ६।१।६८) सुलोपो न भवति ॥

अच परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वगानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्त । अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेश स्थानि
वदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिदेश । परस्मिन्त्रिति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधा-
विति द्विपयसप्तमी । अजादेश परनिमित्तक पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति,
पटयति, अवधीव, बहुखट्वक । पटुमाचष्ट इति णिचि त्रिलोपे कृते तस्य स्थानिव-
द्भावाद् “अत उपधाया” (अ० सू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधीव ।
अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् “अतो हलादेशो” (अ० सू० ७।२।७) इति हलन्त-
लक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुखट्वक इति । “आपोऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ७।१।१५)

इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् “ह्रस्वान्नेऽन्यात्पूर्वम्” इति स्वरो न भवति । अच इति किम्, प्रभ, अत्राष्टाम्, आगत्य । प्रश्न इति प्रच्छेदेनटप्रत्यये, “चड्वो शूडनुनासिके च” (अ० सू० ६।४।१९) इति छकारस्य शशर परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । अत्राष्टामिति, “शलो शलि” (अ० सू० ८।२।२६) इति सिचो लोपः परनिमित्तक कृपे पकारस्य “पटो क मि” (अ० सू० ८।२।७१) इति ककारे कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । आगत्येति “ना ह्यपि” (अ० सू० ६।४।३८) इति अनुनामिकलोप परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम्, युवजान, वधूदीनानि, वैयाग्रपथ, आदीष्य, युवनानिरिति । “जायाया निड” (अ० सू० ५।४।१३४) न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयाग्रपथ इति न परनिमित्तक पादस्यान्तलोपः पद्माव न प्रतिप्रधानानि । आदीष्य इति दीधीष्ट उत्तमपुरपरुवचनेदेशस्यापरनिमित्तकवाद् “याप्रग्योर्दोधावेव्यो” (अ० सू० ७।४।१३) इति लोपो न भवति । पूर्वत्रिधाविति किम्, हे गौ, वाभ्रवीया, नेधेय । हे गौरिति वृद्धिरनादेश सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । वाभ्रवीया इति वाभ्रव्यस्यामी छारा इति, “वृद्धाच्छ” (अ० सू० ४।२।११४) इति छ । “ह्रस्वद्वितस्य” (अ० सू० ६।४।१५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये, अवादेशो न स्थानिवद्भवति । नेधेय । “आतो लोप इष्टि च” (अ० सू० ६।४।६४) इत्याकारलोप, “इतश्चानिञ्” (अ० सू० ४।१।१२२) इति द्वयञ्चङ्गे प्रत्ययविधो न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनपरेयलोपपरसप्तर्णानुस्वारदीर्घजञ्चविधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वेणानिप्रसक्त स्थानिवद्भाव षतेषु विधिषु प्रतिषिद्धयते । पदान्तविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कौ स्त, यौ स्त, तानि सन्ति, यानि सन्ति । “शसोरल्लोप” (अ० सू० ६।४।१११) क्ङिति सार्वधानुक्त इति परनिमित्तक स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्यं स्थानिवत्स्यात् । अस्माद्वचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधि प्रति न स्थानिवद्भावात् दद्व्यत्र, मद्व्यत्र । षणादश परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् “अनाच च” (अ० सू० ८।४।४७) इति घकारस्य द्विर्वचन न स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । वरे योऽनादश स पूर्वविधि प्रति न स्थानिवद्भवति । अणुयायावर प्रवरेत पिण्डान् । यानेर्यङन्तात् “यश्च यट” (अ० सू० ३।२।१०६) इति वरचि कृते, अतो लोप परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वात् “आतो लाप इष्टि च” (अ० सू० ६।४।१४) इत्याकारलोप स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोप, यलोपविधि प्रत्यजादशो न स्थानिवद्भवति । ऋणूति । ऋणूयते किञ्चि कृतेऽतोलोप परनिमित्तक, “लोपो व्योर्वेल” (अ० सू० ६।१।६६) इति यलोप स्थानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । स्वर, स्वरविधि प्रति अनादेशो न स्थानिवद्भवति, चिकीर्षक, निर्हाषक । ण्वुल्ल कृतेऽतोलोप परनिमित्तकोलिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये

न स्थानिवद्भवतीति । सवर्णं, सवर्णविधि प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिष्टि,
 पिण्ड । शिपे पिपेश्च लीपमध्यमपुरपेक्वचने "रघादिभ्यश्च" (अ० सू० ३११०८)
 हित्व धेचट्ट वजरवेपु कृतेषु "क्षमोरलोप" (अ० सू० ६११११) विडति सात्रंघा
 नुक्ते परनिमित्तकोऽनुस्वारस्य यथि परस्ववर्ण कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार,
 अनुस्वारविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । क्षिपन्ति, पिपन्ति । "नश्चापदान्तस्य
 झलि" (अ० सू० ८१२२४) इति अनुस्वारं कर्त्तव्ये क्षसोरलोपो न स्थानिवद्भवति ।
 दीर्घविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीप्ता, प्रतिदीप्ते । प्रतिदिवद्रित्येतस्य
 "भस्य" (अ० सू० ६११२९) इत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थैकवचने च,
 "अल्लोपोऽन" (अ० सू० ६११३४) इति अकारलोप परनिमित्तकस्तस्य स्थानिव
 द्भावात् "हलि च" (अ० सू० ८१२००) इति दीर्घं च न स्थान् । नश्च य वकारो
 हरपर इत्यस्माद्भवति । जश्, जश्चिधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । मग्धिश्च
 मे सपीतिश्च मे, वध्मान्ते हरी धाना । अदे स्तिनि "बहुल छन्दसि" (अ० सू०
 २११३९) इति धस्लादेश "पसिभसोर्हलि च" (अ० सू० ६११००) इत्युपधा
 लोप, "शला झलि" (अ० सू० ८१२१६) इति सकारलोप, "क्षपस्तथोर्द्धोऽध" (अ० सू०
 ८१२४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्वात् "शला जश्झशी" (अ० सू० ८११५३)
 इति धकारस्य जश्त्व न स्यादस्माद्भवति । समाना ग्धि,
 समानस्य सभाव, सग्धि । वध्मामिति । भसेलाड्डिवचने शप श्लु, द्विर्वचनमभ्यास
 कार्थं, "धमिभसोर्हलि च" (अ० सू० ६१११००) इति उपधालोप, "शलो झलि" (अ० सू०
 ८१२१६) इति सकारलोप, "क्षपस्तथोर्द्धोऽध" (अ० सू० ८१२४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य
 स्थानिवत्वात् "शला जश्झशी" (अ० सू० ८११५३) इति जश्त्व न स्यादस्माद्भवति । चर्, चर्चिधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भ
 वति । जञ्चतु, जञ्च, अञ्चन्मीमदन्त पितर । लिङ्गद्विचनवहुवचनयोर्देघस्लादेश,
 "गमहनजनत्वनधसाम्" (अ० सू० ६११९९) इत्युपधालोप, द्विर्वचनम्, अभ्यास
 कार्थं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्वात्, "खरि च" (अ० सू० ८११५५) इति ध
 कारस्य चर्त्वं न स्यादस्माद्भवति । "शासिवसिधसीना च" (अ० सू० ८१३
 १०) इति पत्वम् । अञ्चन्नित्यट्टेलुङ्गवहुवचने धस्लादेशश्च्लेरागतस्य, 'मन्त्रे घसह्वर'
 (अ० सू० २११८०) इति लुक्, "गमहनजनत्वनधसाम्" (अ० सू० ६११९८) इत्युपधालोप । तस्य स्थानिवत्वात्,
 "खरि च" (अ० सू० ८११५५) इति चर्त्वं न स्यादस्माद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र
 तु स्थानिवद्देव । तेन बहुलट्प्, क्रियो, गियो, वाय्योरिति स्थानिवत्वात् स्वरदी
 र्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५५ ॥

द्विर्वचनमित्तेऽचि अजादेश स्थानिवद्भवति द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये । रूपातिदे-

शश्चाथ नियतकालस्तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आह्लोपोपधालोप-
यण्यवायावादेशा प्रयोजनम् । आह्लोप पपतु, पपु, “आतो लोप इटि च” (अ०
सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् ‘एकाच’ इति द्विर्वचन
भवति । उपधालोप जघ्नतु, जघ्नु । “गमहनजनखनघसाम” (अ० सू० ६।१।९८)
इयुपधालोपे कृते, अनच्क्वाद् द्विर्वचन न स्यात्, अस्माद्भचनाद्भवति । णिलोप
आटिन्त् । आरतेर्णिचि लुडि चडि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् ‘अजादेद्विती-
यस्य (अ० सू० ६।१।२) इति टिशब्दस्य द्विर्वचन भवति । यण् चक्रतु, चक्रु ।
करोतेरनुसि उसि च यणादेशे कृतेऽनच्क्वाद् द्विर्वचन न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भवति ।
अथवायावादेशा । निनय, निनाय, लुलव, लुलार । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे
कृते वृद्धो चायवायावादेशास्तेषा स्थानिवत्त्वा(१)न्नेलोलोलाविति द्विर्वचन भवति ।
द्विर्वचन इति किम् ? जगले । मम्ले । श्रवगमाकारस्य न भवात् । द्विर्वचननिमित्त
इति किम् ? दुधूपति ऊडि यणादेशो न स्थानिवद्भवति । अचीति किम् ? जघ्रीयते,
देध्मीयते । “ईग्राध्मो” (अ० सू० ७।१।३१) “यडि च (अ० सू० ७।१।३०) इति
ईकारादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विर्वचन स्यात् । अजग्रहणात् भवति ॥

अदर्शन लोप ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवण(२)मनुच्चारणमनुपलब्धिरभावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तरमते
शब्दैर्योऽर्थोभिधीयते तस्य लोप इतीय सज्ञा भवति । अथस्येय सज्ञा न शब्दस्य ।
प्रसक्तस्यादर्शन लोपसज्ञा भवति “गोधाया ढूक् (अ० सू० ४।१।१२९) गौधेर,
पचेरन् । जीवेरदानुक-नोरदानु । खिवेर्मानन् आम्नेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शन
मिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुबन्धादे प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशा, ‘लोपो व्योर्वलि’
(अ० सू० ६।१।६६) इत्यवमादय ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप इत्येता सज्ञा भवन्ति
अनेकसज्ञाविधानाच्च तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्सज्ञाभावित
लुक्संज्ञ भवति । श्लुसज्ञाभावित श्लुसंज्ञ भवति । लुप्सज्ञाभावित लुप्संज्ञ भवति
तेन सज्ञाना सकरो न भवात् । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । अस्ति
जुहोति, वरणा । प्रययग्रहण किम्, अगस्तय, कुण्डिना । लुक्श्लुलुपप्रदेशा
‘क्वडितलुकि’ (अ० सू० १।२।४९) जुहोयादिभ्य श्लु (अ० सू० २।१।७५)
‘जनपदे लुप्’ (अ० सू० ४।२।८१) इत्यवमादय ॥

(१) ‘नैलोलोलाविति’-इति पदमन्तरीषृतपाठ ।

(२) इह दर्शन शान्तमुपलब्धिस्तच्च शान्तुणासनप्रलावाच्छब्दविरथ सञ्चयण भव
तीत्याह अश्रवणमिति ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६० ॥

प्रत्ययनिमित्त कार्यमस्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, अधोक् । इयत्र सुप्तिडोलुंतयो "सुप्तिडन्त पदम्" (अ० सू० ११४।१४) इति पदसंज्ञा भवति । अपोर्गिति दुर्हर्दि तपि शब्दुकि तिलोपे घवभूपभाववरवच र्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्यय इति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । कृत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत्, आर्त्तीय, सङ्गर्भोय । हनिगायोर्लिङ्गामनेपद् "लिङ्गं न लोपोऽनन्तरय" (अ० सू० ७।२।७९) इति सीयुत्स्कारलोपे प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणमेव श्लोकीयनुनामिकलोपो न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् ? रायः कुलं रकुलम् । गवे हित गो हतम् । आयवादर्शो न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गुभ्य ॥ ६३ ॥

पूर्वणानिग्रन्त प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमताङ्गुभ्येन लुप्ते प्रत्यय यद्गन्तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गां, मृष्ट, जुहुत । (१) शब्दो लुप्तमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवति । लुमतेति किम् (२) कार्यते । अङ्गस्येति किम्, पञ्च, सप्त, पय, साम ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे पृष्टी । जातावेऽवचनम् । अचा सनिविष्टाना योऽन्त्योच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित्, इच्छब्दः । सोमसुत्, उच्छब्दः । आताम्, आताम्, आम्सुत् । पचते, पच्ये । टिप्रदेशा "दित्ता आत्मनेपदाना टेरे" (अ० सू० ३।४।७९) इत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धावादी वर्णसमुदायेऽन्त्यादल्ल पूर्वा यो वर्णः सोऽलेवोपधासंज्ञो भवति । पच्, अकार । भिद्, द्विद्, इकार । बुध्, युध्, उकार । वृत्, वृध्, ऋकार । मल इति किम्, शिष्ट, शिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशा - "अत उपधाया" (अ० सू० ७।२।११६) इत्येवमादयः ।

तारमन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिदेशे पूर्वस्य कार्यं भवति, नोत्तरस्य । "इको यणचि" अ० सू० ६।१।७७) दध्युदकम्, मध्युदकम्, पचत्योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् । तस्मिन्निति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

(१) यच्छपारित पाठः साधु

(२) न्यारम्भ उन्त्येति किम् 'वर्त्तते' इति पाठः पञ्च, सप्त, पय, साम इत्यस्वानन्तरं दृश्यते ।

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्विष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चमर्थनेर्देश उत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । “तिङ्ङित्तिङ्” (अ० सू० ८।१।२८) आदन पचति । इह न भवति । पचत्यो-
दनमिति ॥

स्य रूप शब्दभ्याशब्दसज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूप शब्दस्य ग्राह्यं शोध्य प्रत्याख्य भवात् न शब्दोऽर्थं, शब्दसज्ञा
वर्जयत्वा । शब्देनार्थावगतरेधे कार्यस्यासभवात् तद्वाचना शब्दानां सप्रत्ययो मा भू-
देति सूत्रमिदमारभ्यते । “अक्षरं” (अ० सू० ४।२।३३) आग्नेयमष्टाक्षपालं निर्वपेत् ।
अग्निनात्रोऽभिज्ञानस्यैव ग्राहको भवति, न ज्वलन, पात्रको, धूमस्तुरात्, नात-
प्रत्ययो भवति । “उद्विधितोऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ४।२।१९) आर्द्धश्वितम्,
आर्द्धश्वितम् । तन्मरिष्ट, कालशेष, दण्डाहत, मथितमात नाति प्रत्ययो भवात् ।
अशब्दमज्ञोत किम्, “दाधाध्वदाप्” (अ० सू० १।१।२०) “तरसमर्पा घ” (अ०
सू० १।१।२२) धुग्रहणेपु घग्रहणेपु च सञ्ज्ञिता ग्रहणं न सज्ञाया । ङसिक्तद्विशेषाणां
सृष्टार्यम् ॥ सिद्धेश कर्तव्यं । ततो वक्तव्यं तादृशपाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयो-
जनम्, वृत्ताद्यर्थम् । “विभाषा वृत्तमृगतृण” (अ० सू० २।१।१२) इति । प्लक्षन्त्यग्रोधम्,
प्लक्षन्त्यग्रोधा । अपत्यपर्यायवचनस्य च स्वार्थम् ॥ पित्रदश कर्तव्यं । ततो वक्तव्यं
पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां च । किं प्रयोज-
नम्, स्वार्थम् । स्वे पुप, स्वपोप पुप, रेपोपम्, धनपोपम्, अधपोपम्, गोपोपम् ।
ऋजित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ अत्रिदश कर्तव्यं । ततो वक्तव्यं पर्यायवचन-
स्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राजा-
द्यर्थम् । “यभा राजाऽनुष्यपूर्वा” (अ० सू० २।१।२३) इत्यसभम्, ईश्वरसभम् ।
तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति, पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा ।
ऋक्षितद्विशेषाणां च मन्स्याद्यर्थम् ॥ अत्रिदश कर्तव्यं । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं
भवति तद् विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम्, मन्स्याद्यर्थम् । “पश्चिमन्यसृगान्, हन्ति”
(अ० सू० ४।१।३५) इति ट् । पात्तिक, मान्स्विय । तद्विशेषाणाम्, शाहुनिक् ।
पर्यायाणां न भवति, अजिह्वान् हन्ति, अविमिपान् हन्तीति । अस्यैष्यते । भीमान्
हन्तीति मैत्रिक ॥

अणुदित्सर्जस्य चाप्रत्यय ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु गृह्यमाण उद्विष्ट सवर्णानां ग्राहको भवति
स्वस्य च रूपस्य प्रत्यय वर्जयित्वा । “आदृगुण” (अ० सू० ६।१।८७) “अस्य स्वौ”
(अ० सू० ७।१।३२) “यस्येति च” (अ० सू० १।१।१४८) । स्वरानुनासिक्यशाल-
भिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्खलपि । “सुट्ट” (अ० सू० १।३।७) “लशकमदिते”
(अ० सू० १।३।८) चवर्गटवर्गयो कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम्,

“सनासतमिच्च उ” (अ० सू० ३।३।१६८) “असाप्रतिके” (अ० सू० ४।३।९) दीर्घो न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

त परो यस्मान्मोऽय तपर, तादृषि परस्तपर । तपरो वर्णस्तत्कालस्यामता तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्वेषा च तपराणाम् । इदमेव ग्रहण-कशास्त्रम् “अतो भिस पेस्” (अ० सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रे न प्रवर्तत एव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् ‘अतो भिस पेस्’ (अ० सू० ७।१।९) पृथै, प्रुथै । “विङ्गनोरनुनासिकस्य” (अ० सू० ६।१।४१) अत् । अच्चा, गोच्चा । तत्कालस्येति किम्, खट्वाभि मालाभि ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेरसङ्केन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतिताना वर्गाणा ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अण्, अक्, अच्, हल्, सुप्, तिङ् । अन्त्येनेति किम्, सुडिति तृतीयावचनेन वा इत्यनेन ग्रहण मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते सतदन्तस्यामान्तस्य ‘समुदायस्य’ ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । “एरच्” (अ० सू० ३।३।१६६) इवर्णान्तादच्यत्ययो भवति, चय, जय, अय । “ओरावश्यके” । (अ० सू० ३।१।१२५) उवर्णान्ताद् ष्यङ्भवति । अवश्यला-व्यम्, अवश्यपान्यम् । अस्मासप्रत्ययविधौ तदन्तविधे प्रतिषेधो यत्तस्य ॥ द्विती-यान्त श्रितादिभिः सह ममस्यते, कष्टश्रित । इह मा भूत् कष्ट (१) परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ, “नडादिभ्य फक्” (अ० सू० ४।१।९९) । नडस्यापत्य नाटायन । इह मा भूत् सूत्रनडस्यापत्य सूत्रनाडि । किम्विशेषेण ? नेत्याह । अउगिद्वर्णग्रहण-वर्णमिति वाच्यम् ॥ उगितश्चेति ङीष्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति, भवती, अतिभ-वती । वर्णग्रहणम्, “अत इञ्” (अ० सू० ४।१।९५) । दाञि, प्लाञि । अयस्मिन् विधिस्तदादात्तग्रहणे ॥ अल्ग्रहणेपु यस्मिन् विधिस्तदादाविनि वक्तव्यम् । “अचि रनुधातुभ्रुवा व्यीरियडुवडौ” (अ० सू० ६।१।७७) इति । ध्रिय, भ्रुव ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचामध्य यस्य वृद्धिसङ्क आदिभूतस्तद्वृद्धरूप वृद्धसङ्क भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीय, मालीय, औपगवीय, कापटवीय । आदिरिति किम्, सभासन्नयने भव साभासन्नयन । अवा नामधे-यस्य वृद्धमज्ञा वक्तव्या ॥ दैवदत्तीया, दैवदत्ता । अगोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो

भवतीति वक्तव्यम् ॥ घृतप्रधानो रौटि, घृतरौटि, तस्य द्वात्रा घृतरौटिषा ।
द्वन्द्वप्रधान पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य द्वात्रा ओदनपाणिनीया, वृद्धाग्नीया वृद्ध
काश्यपीया । अजिह्वाकान्यहरितकान्यवर्जम् ॥ जह्वाकाता, हरितकाता ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्धमनुवर्तते (१) । इह तु न सम्बध्यते (२) ।

शब्दरूपाणि घृद्धसज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम्, तर्दीयम्, पृतदीयम्, इदसीयम्
अदसीयम्, त्वदीयम्, स्वादायनि, भदीयम्, मादायनि, भपदीयम्, किमीयम् ॥

एङ् प्राचा देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तथाचा देशाभिधाने पृक्
भवति । एणीपचनीय, भोजकटीय, गोनर्दीय । एङिति किम्, आहिच्छत्र
कान्यकुब्ज । प्राचामिति किम्, देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्राम, तत्र भवो देवदत्त ।
देश इति किम्, गोमत्या भवा मत्स्या गोमता ।

(३) प्रागुदञ्चौ विभजते हस (४) क्षीरोदके यथा ।

विदुषा शब्दसिद्धयर्थं मा न पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥१॥१॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिणञ्ङित् ॥ १ ॥

अतिदेशोऽयम् । गाङिति इडादेशो गृह्यते, न 'गाङ् गतौ' इति ।
न्यार्थत्वात् । कुटादयोऽपि, 'कुट कौटिल्ये' इत्येतदाभ्य यावत् 'कुङ् शब्दे' इति
पुभ्यो गाङ्कुटादिभ्य परेऽङ्गित प्रत्यया ङितो भवन्ति ङिङ्ङवन्तीत्यर्थः । गाङ्
अध्यगीष्ट, अध्यगीपाताम्, अध्यगीपत । कुटादिभ्य, कुटिता, कुटितुम्, उ
व्यम् (५) । उत्पुटिता, उत्पुटितुम्, उत्पुटितव्यम् । अङ्गिणिति किम्, उक्कोट्य
उक्कोट, उक्कोटक, उक्कोटो वर्तते । अङ्ग्यचे कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ॥
(६) विचिता, विचितुम्, विचितव्यम् । अनसीति किम्, उरव्यचा ॥

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयाजनवत्त्वात् यस्याचामादिरिति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) इह तु न सम्बध्यत इतीति । अवोग्यत्वात् निर्धारणस्य सप्तमीविषयत्वात् तत्र
दानां चाजात्मकत्वाभावात् न ह्यस्य सम्भव इति ।

(३) प्रागुदाचम्, प्रागुदाच इति पाठान्तरे । (४) क्षीरोदकमिति पाठान्तरे ।

(५) कुटित्वेत्यादुदाहरणस्थाने अकुटित्यं उत्पुटित्यं इति न्यासपुनःपाठः ।

(६) उद्विचितात्वादि पदमङ्गरीसम्भल पाठः । न्याम तु यथा ह्यन एव पाठः ।

त्रिज इट् ॥ २ ॥

‘ओवित्री भयचलनयो’ अस्मात् पर इडादि प्रययो द्विजवति । उद्विनिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् ॥

त्रिभाषोर्ण ॥ ३ ॥

इडिति वतते । ‘ऊर्णुम् आच्छादने’ अस्मात् पर इडादि प्रययो विभाषा द्विजवति । प्रार्णुप्रिता, प्रार्णुविता । इडि-यव, प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुक यद् पित्तन्टिद्भवति । कुल्ल, कुर्वन्ति । चिनुत्, चिन्वन्ति । सार्वधातुकमितिकिम्, कर्तां, कर्तुम्, कर्तव्यम् । अपिदिति किम्, करोति, करोषि, करोमि ॥

असयोगाल्लिटिक्त् ॥ ५ ॥

अपिदिति वत्तने । असयोगान्ताज्ञातो परो लिट् प्रययोऽपित् किञ्चवति । विभिदतु, विभिदु, चिच्छिदतु, चिच्छिदु, ईजतु, ईजु । असयोगादिति किम्, सत्ससे, दध्यमे । अपिदित्येव, विभेद (१) ॥

इन्धिभरतिभ्या च ॥ ६ ॥

इन्धिभरतीत्येताभ्या परो लिट्प्रयय किञ्चवति । समीधे दस्युहन्तमम्, पुन ईधे ऋधर्वण । भवते रत्नवपि, चभूव, चभूविध । इन्धे सयोगार्थं ग्रहणम् । भवते पिदर्थम् । अत्रेष्टि । ॐ इन्धिप्रन्धिदम्भिस्वप्नीनामिति वक्तव्यम् ॐ श्रेयतु, श्रेयुः, प्रथतु, प्रेथुः, देभतु, देभुः, परिपस्वजे, परिपस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुपलिशपदस क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुप क्लिश वद वय इत्येतेभ्य पर क्त्वाप्रयय किञ्चवति “न क्त्वासेट्” इति प्रतिषेध वक्ष्यति तस्याय पुरस्तादपकर्ष । गुधकुपक्लिशीना तु ‘रलो व्युपधात्’ इति विकल्पे प्राप्ते निन्यार्थं वचनम् । मृडिवा, मृदिवा, गुधिवा, कुपिवा, क्लिषिवा, उदिवा, उपिवा ॥

रुदपिदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छ सञ्च ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुप ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इयेतेभ्य सञ्च क्त्वा च कितौ भवत । रुदपिदमुपिणा “रलोव्युपधात्” इति विकल्पे प्राप्ते निन्यार्थं ग्रहणम् । प्रहेत्रिध्यर्थमेव । अपिप्रच्छयो सञ्चार्थं ग्रहणम् । क्रिदेव हि क्त्वा । उदिवा । रुदपिपति, विदिवा, विविदपति, मुपिवा, मुमुपिपति, गृहीत्वा जिघृक्षति, मुप्या, मुपुप्सति, पृष्ट्वा, पिपृच्छति । महादीना कित्वात्मसारण भवति ‘विरक्षपञ्चभ्य’ इति प्रच्छेदिङागम ॥

(१) विभेदिय इति काचित्क पाठ

इको भल्ल ॥ ९ ॥

सञ्चित्यनुवर्तते । क्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो झलादिः सन् किञ्चवति । चिचीपति, तुष्टूपति, चिकीर्षति(१) । इक इति किम्, पिपासति, तिष्टासति । झलिति किम्, शिशयिपते, किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भूदिति । “अज्ञानगमां सति” इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तहि दीर्घत्व गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधते । तस्मादीर्घत्वस्यावकाशदानाय किञ्चमिदमारभ्यते । चिचीपतीत्यादिषु सावकाशा दीर्घत्व परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते, ङीप्सति ॥

इकः कित्त्वं गुणो मा भूदीर्घारम्भाकृते भवेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ सामर्थ्यादि पुनर्भाष्यसृष्टित्वं दीर्घसश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घं णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ हलन्ताच्च ॥ १० ॥

(२) इकं, सन्, झलिकदिति वर्तते । (३) समीपवचनोऽन्तशब्दः । हलन्तावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादि(४) क्समीपाङ्गलः परः सन् झलादि किञ्चवति, विभिसति । बुभुसते । इक इत्येव, यियचते, झलित्येव, निरतिपते । दम्भहल्लक्षणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्, धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिचात्मानेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको झलिकदिति वर्तते । सञ्चिति निवृत्तम् । इगन्तादिकस्समीपाङ्गलः परो झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कित्तौ भवतः, भिस्तीष्ट, भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि, अभिन्न अबुद्ध । इक इत्येव, यच्चीष्ट, अयष्ट । सप्रसाग्न हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम्, अघ्नासीत्, अद्राहीत् । सृजिदृशोर्क्षत्यमकिति” २ न स्यात् । हलन्तादित्येव, चेपीष्ट, अचेष्ट । गुणो न स्यात् । झलित्येव, वर्त्तिपीष्ट, अवर्त्तिष्ट, गुणो न स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेषा, द्वेषयति ॥

उश्च ॥ १० ॥

(५) ऋकारान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कित्तौ भवतः । कृपीष्ट, हृपीष्ट । मिचः खल्वपि, अकृत, अकृत । झलित्येव, बरिपीष्ट, अवरिष्ट । ५ ॥ ५ ॥ अवरीष्ट(६) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्तते । गमेधातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु

(१) “चिकीर्षति” इ युदाहरण न्यासपदमन्वयान्नं व्याख्यातम् ।

(२) न्यासस्वरसात् “इक” इति वृत्तिजन्यस्य पाठो न प्रतीयते ।

(३) “समीपवचनोऽन्तशब्दः” इति न्यासात् पाठः ।

(४) “इगन्तादि” इति न्यासे पाठः । ५) “ऋकारान्तादिति” न्यासे पाठः ।

(६) कुत्रचित्पाठः — “आत्मनेपदेष्वित्येव । “अकारान्तः” इति ।

शलादी वा कितौ भवतः । सगंसीष्ट, सगसीष्ट । सिचः सख्यपि, समगत, समगंस्त, किरपत्ते अनुनासिकलोपो भवति, “अनुदात्तोपदेशचनतितनोत्वादीनाम्” इति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किञ्चवति । आहत, आहसाताम्, आहसत । सिचः किवादननासिकलोपः । मिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् किरस्य प्रयोजन नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्तमानात्परः सिच प्रथयः किञ्चवति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धन सूचन, परेण प्रख्याद्यमानस्यावद्यस्यादि-
करणम् । अनेकार्थत्वाद्भ्रातृनां यमिस्तत्र वर्तते । उदायत, उदायसाताम्, उदाय-
सत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः किवादननासिकलोपः । “आहो यमहनः”
इत्यात्मनेपदम् । गन्धन इति किम्, उदायस्त पादम्, उदायस्त कृपादुदकम् (१)
उद्धृतवानित्यर्थः । सक्र्मकत्वेपि “समुदाहृभ्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यात्मनेपदम् ।

विभापोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । यमेर्धातोर्पयमने वर्तमानात् परः सिच्यत्यधो
वेभाया किञ्चवति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम्, उपायन् कन्याम्,
उपायत भार्याम्, उपायन् भार्याम् । उपयमनं, स्वीकरणं, विवाहो, दारकर्म,
गणिग्रहणमित्यर्थः । “उपायमः स्वरुणे” इत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाद्योरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः, घुसञ्जकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच
किञ्चवति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित, उपास्थिपाताम्, उपास्थिपत ।
घुसञ्जकानाम्, अदित, अधित ॥

इकस्य तकारत्वं दीर्घो मा भूदतेऽपि सः । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विपयं स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रथयः सेण किञ्चवति । देक्षित्वा, पत्ति-वा । सेडिति किम् कृत्वा, हत्वा ।
त्वाम्रहणं किम् ? निगृहीतिः, उपस्रिहितिः, निकुचितिः ॥

सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठाया मवधारणात् । ज्ञापकाच्च परीक्षायां सन्ति इत्यग्रहणं विदुः ॥

इ कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि । अस्वर्थं किदतीदेशाच्चिगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिचिदिधूपः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्तते (१) । शीङ्, स्विदि, मिदि, चिदि, धूप, इत्येतेभ्यः परा

(१) “रज्जुम्” इति पाठः । (१) “सेट् न किदिति वर्तते” पाठोऽयं बहुजः ।

निष्ठाप्रत्यय सेण क्ङ्वति । शयित, शयितवान्, प्रस्वेदित, प्रस्वेदितवान्, प्रमेदित, प्रमेदितवान्, प्रक्ष्वेदित, प्रक्ष्वेदितवान्, प्रधर्षित, प्रधर्षितवान् । सेडित्येव स्विञ्, स्विञ्चवान् । स्विदादीनाम् “आदितश्च” इति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते । “विभाषा भाषादिकर्मणो” इति पञ्चम्यनुज्ञापते । स विषय क्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृपस्तितिज्ञायाम् ॥ २० ॥

मृपेधातोस्तितिज्ञायामर्थे निष्ठा सेण क्ङ्वति । तितिज्ञा क्षमा । मपित, मपितवान् । तितिज्ञायामिति किम् ? अपमृपित वाच्यमाह ॥

उदुपधाद्भासादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्भासो परा भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्यय सेडन्यतरस्या न क्ङ्वति । द्युतितमनेन द्योतितमनेन, प्रद्योतित प्रद्युतित, मुदितमनेन, मोदितमनेन । प्रमुदित प्रमोदित । उदुपधादिति किम् ? लिङ्घितमनेन । भाषादिकर्मणोरिति किम् ? रुचित कार्पाषण ददाति । सेडित्येव ओदन । व्यवस्थितविभाषा चेत्यम् । तेन शब्दिकरणानामेव भवति । ‘गुध परिवेष्टने’ । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूड क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वयंते । उत्तरमूत्रे पुनर्वाचिनात् । न सेडिति वर्त्तते । ‘पूडश्च’ इडविहित क्लिप्त क्त्वा निष्ठाया, पूडश्चेति । पूड परो निष्ठाप्रत्यय -क्त्वा च सेण न क्ङ्वति । पवित, पवितवान् । क्त्वाप्रत्ययस्य न क्त्वा सेडिति सिद्ध एव प्रतिषेध । नस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । ‘नित्यमकित्त्वमिडाद्यो क्त्वा निष्ठाया क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति’ ॥

नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्भासोस्थकारान्ताफकारान्ताश्च परा क्त्वाप्रत्यय सेडा न क्ङ्वति । ग्रथिवा ग्रन्थिवा, श्रथिवा, श्रन्थिवा, गुफिवा गुम्फिवा । नोपधादिति किम् ? रेफिवा, गोफिवा । थफान्तादिति किम् ? खसित्वा, ध्वसित्वा ॥

यञ्चिनुञ्च्यतश्च ॥ २४ ॥

वाञ्चि लुञ्चि ऋत् इत्येतेभ्य पर क्त्वाप्रत्यय सेड्वा न क्ङ्वति । वचिवा वञ्चिवा, लुचिवा लुञ्चिवा, ऋत्वा अतिवा । “ऋतेरीयङ्” आर्धधातुके विफ (१) लिपत । स यत्र पत्ते नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव, वक्त्वा ॥

तृपिमृपिकृशे काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्त्व विकल्प्यते । तृपि, मृपि, कृशि, इत्येतेभ्य

परः क्त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किङ्गवति । नृपित्वा तर्पित्वा,
मृपित्वा मर्पित्वा, कृशित्वा कर्शित्वा । काश्यपमहर्षेण पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्र ॥ २६ ॥

वेति वर्तते मेदिनि च । उश्च इश्च वी । वी उपभे यन्म न व्युपधः । उकारोपधा-
दिकारोपधाद्य धातोर्लन्ताद्भलादेः परः संश्र क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः । धुतिष्वा
षोतित्वा, (१) दिद्युतिपते दिद्योतिपते, लिगित्वा लेगित्वा, लिलि रिरपति लिलेखिपति ।
रल इति किम् ? देविवा दिदेविपति । व्युपधादिति किम् ? वर्तित्वा विवर्त्तिपते ।
हलादेरिति किम् ? एषित्वा एषिपिपति । मेडित्येव भुक्त्वा वुमुक्ते ॥

ऊफालोऽञ् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

ऊ इति त्रयाणामय मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिणां प्रश्लेषनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घ-
प्लुत इति द्वन्द्वैकरत्नाये दुहित्वा निर्देशः । उउउश्च इत्येवंकालोऽञ् यथाक्रमं ह्रस्वदी-
र्घप्लुत इत्येवंसंज्ञो भवति । उफालो ह्रस्वः, दीर्घ मधु । ऊफालो दीर्घः, कुमारी गौरी ।
उश्चकालः प्लुतः देवदत्तश्च अत्र न्यसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्व-
सज्ञा मा भूत् । आलय प्रत्यय । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्” इति तुग् न भवति ।
अत्रग्रहणं सयोगाच्चममुदायनिवृत्त्यर्थं, प्रत्यय प्रत्यय । ह्रस्वाश्रयस्तुग् मा भूत् तित-
उच्छ्रमम् । “दीर्घात्” “पदान्ताद्वा” इति विभाषा तुग् मा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुत-
प्रदेशाः । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” “अङ्गुसार्वधानुक्तयोर्दीर्घि” “वाक्यस्य
ध्रः प्लुत उदात्त” ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसज्ञया शिष्यमाणा अच एव
ध्याने वेदितव्याः । वक्ष्यति “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” रै अतिरि, नौ अतिसु,
दो उपगु । अच इति किम्, सुवाग् प्राङ्गणकुलम् । “अङ्गुसार्वधानुक्तयोर्दीर्घि”
धीयते, ध्रूयते । अच इति किम्, भिद्यते, झिद्यते । “वाक्यस्य टे. प्लुत उदात्तः”
[वदत्त ३, यजदत्त ३ । अच इति किम्, जग्निषि ३ त्, सोमसु ३ त् । तकारस्य
ना भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अञ्जिति वर्तते । इह मा भूत् । घौ, पन्याः,
पः, धुभ्याम्, घुभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अञ्जिति वर्तते । उदात्ताद्विशन्दाः, स्वरे वर्णधर्मे लोक्येदयोः प्रमिद्धा एव त इह
द्वगुणेऽचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो योऽञ् स उदात्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च
निष्प्रकार्यं न गृह्यते । उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चवं संज्ञितो

(१) “विदिद्युतिपते” विदिद्योतिपते’ इति न्यासपाठ ।

विशेषणम् । तात्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते । तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच् स उदात्तमज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो निग्रहो भवति । रूढता अस्तिगुणता स्वरस्य । सञ्च्यता कण्ठविवरस्य । ये, ते, के । उदात्तप्रदेशा “आद्युदात्तश्च” इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तसज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गो मार्ववम् भवति स्वरस्य मृदुता स्निग्धता, कण्ठविवरस्योरता महत्ता । स्व, सम, सिम, नेम, इत्यनुच्चानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशाः । “अनुदात्तौ सुप्पितौ” इत्येवमादयः ॥

समाहारं स्वरितः ॥ २१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेद्योः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्माद्युदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाचौ । तौ समाह्रियेते यस्मिन्नचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिष्यम्, कन्या, सामन्यः, क । स्वरितप्रदेशाः “तिस्वरितम्” इत्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ २२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नशे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, कियान् वा उदात्तः, कियान् वा अनुदात्त इति । तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परं शष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमनन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेव स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्धमात्रादित उदात्ताऽपरार्धमात्राऽनुदात्ता, एकश्रुतर्वा । कन्या इत्यत्रार्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽध्यर्धमात्राऽनुदात्ता । माणवक ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्सन्धुदौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्सन्धुदौ वैकश्रुत्य विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तद्विभक्तश्रुति । एकश्रुते वाक्यं भवति । दूरात् संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं सञ्चिद्विः । नैकवचनं सञ्चिद्विः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो भेदतिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । दूरादिति किम्, आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन् ह्रसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिविधीयते । जपन्पूङ्खसामानि वर्जयत्वा । यज्ञकर्मण मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्, अपां रैतांसि जिन्वतोऽस्मि । यज्ञकर्मणी-

ति किम्, सपाठे माभूत् । अत्रपेच्छिति किम्, ममाप्ते दक्षीं विह्वेष्वस्तु । जपोऽ-
(१)नुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूद्द्रोति किम्-न्यूह्या ओकाराः(२) षोडश ।
तेषु केचिदुदात्ताः । केचिदनुदात्ताः । अनामरिति किम्, ए२ विरपं समत्रिणं(३)
दहा३ । सामानि चास्यविशेषस्था गीतय उच्यन्ते । त्रीरुश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा षपट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणी षपट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकश्रुतिर्वा ।
षपट्शब्देनात्र षीषट्शब्दो लभ्यते, षीषडित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं षीषड्ग्रहण-
मेव कस्मान्न कृतम् । वैचिन्वार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमस्थाम्ने
षीहीरे वीरे षट्, सोमस्थाम्ने षीहीरे वीरे षट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते
विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाप्यायकालेऽपि पाणिनिक
पेकश्रुत्यविधिर्भवति । इपे स्वोञ्जेत्वा, इपे स्वोञ्जेत्वा । अत्र आयाहि वीतये, अत्र
आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम्, अग्निमीळे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये,
शन्नो देवीरभिष्टये । (४)व्यवस्थितविक्रलोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले
नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमेकश्रुत्यमिति ॥ “इच्छासहितयोरापे छन्दो वेदे च
छन्दसि” इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति ।
भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र “यज्ञकर्मणीति” “विभाषा छन्दसीति” च एक-
श्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिद्धते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तं स्वरि-
तस्तस्योदात्तभादेशो भवति । सुब्रह्मण्यो रे मिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेप
मृषणभस्य मेने गौरावस्कन्दिन्न हत्यायै जात्र वीदावब्राह्मण गौतमब्रुवान् थ. सुत्या-
मागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्योमित्योकारस्तिरस्वरेण स्वरितस्तन्योदात्तो विधीयते ।
इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्त द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरि-
त” इति स्वरित. प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्तः त्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ सपञ्चौ ।
आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्त. त्रियते ।
तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एवोऽनुदात्त. हरिव

(१) “अकरणमन्त्र” इति पाठान्तरम् । (२) षोडशारा’ इति पाठान्तरम् ।

(३) ‘दह’ इति ह्रस्वान्तरम्, ‘दहा’ इति दीर्घांतज्ञपाठान्तरम् । -याने तु दस्वान्त. पाठ ।

(४) व्यवस्थितव्याख्य सिद्धमित्यन्त पाठ क्वचित्प्रोत्पद्यते । व्यातपरममयोरपि न
व्याख्यात एव पाठ ।

आगच्छेत्यनयैव प्रक्रियया चवार उदात्ता, द्वानुदात्तो । मेधातिथेरिति पष्ठ्यन्त परमामन्त्रितमनुप्रविशति । “सुनामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे’ इति । तत सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्व कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्त तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित’ इति, स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तव विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवत । शेषमनुदात्तम् । वृषगथस्य मन इति ममान पूवण । गोरावस्कन्दञ्चिति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारेति सुयन्तस्यामन्त्रितानु-
प्रवेशात् तद्वदेव स्वर । द्वाबुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकनाहणेति समस्तमाम-
न्त्रितमाद्युदात्त तत्र पूर्ववत् द्वाबुदात्तो । शेषमनुदात्तम् । एव गांतमनुवाणेति द्वाबु-
दात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्व सुयामागच्छ मघञ्चिति श्व शब्द उदात्त, सुत्यामित्य-
न्नोदात्त । ‘सज्ञाया समजनिपद् इति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आग-
च्छेति द्वाबुदात्तौ । अन्योऽनुदात्त । मघञ्चिति पदापरमामन्त्रित निहन्यते ॥

द्वयन्तसोरनुदात्त ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते । तत्र पूवण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽने-
नानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणो स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्माण
आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तवे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित
कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्सहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३६ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । सहिताया विषये स्वरिता परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ।
इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिन्यमि ।
इममित्यन्तोदात्त, मे इति अनुदात्त, बधिकाल एव निघातविधानात् । तत्पुन
“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित’ इति स्वरित सपद्यते । तस्मा स्वरिता परेषामनुदात्तानां
गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वे एते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ता । माणवकजटि-
लकेतिप्रथममामन्त्रितमाद्युदात्त तस्य द्वितीयमक्षर स्वरित तत परेषामनुदात्तानामेक-
श्रुतिर्भवति । सहिताग्रहण फिम, अयग्रहे मा भूत्, इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्त परो यस्मान्त्स उदात्तपर, स्वरित परो यस्मात्स
स्वरितपर । उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य [सन्नतर आदेशो भवति ।
अनुदात्ततर इत्यर्थ । देवा महत् पृश्निमातरोऽप । मातर इत्यनुदात्त । अप इत्यन्तो-
दात्त । “जडिदपदाद्यप्युच्चैद्युभ्य’ इति । तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्त ।
तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति । इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ।
इकारोऽनुदात्त शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रित पादादौ तस्मान्न निहन्यते, “अनुदात्त सवम
पादादौ’ इति । तस्य प्रथममक्षरमुदात्त तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीतीकारस्य

सन्नतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्व-
तस्तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकालप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं सज्ञा भवति एकाल्यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्द ।
“रृप्तोऽनुदके किन्” । पृतरृक् । “भजो ण्वि” । अर्धभाक्, पादभाक् । एकालिति
किम् । दर्विः । जागृविः । प्रथय इति किम् । मुराः । अपृक्तप्रदेशा “वैरपृक्तस्य”
इत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य यस्य सज्ञां वक्ष्यति स तत्पुरुषः समानाधिकरणपद
कर्मधारयसज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाची । समानाधिकरणः समाना-
भिधेयः । परमराज्यम्, उत्तरराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति ।
पाचकपृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम्, पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम्,
ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः, “कर्मधारये निष्ठा” इत्येवमादयः (१) ॥

प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यजिर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसज्ञा भवति । समास
इति समास(२)वेधायि शास्त्रं गृह्यते । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्य-
स्तप्रासापञ्चै” इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत् प्रथमानिर्दिष्ट, तृतीयासमासे तृती-
येति, चतुर्थीसमासे चतुर्थी त, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमी-
समासे सप्तमीति । कष्टश्रितः, शङ्कुलासण्ड, यूपदारु, घृकभयम्, राजपुरप, अक्ष-
शौण्डः । उपसर्जनप्रदेशा “उपसर्जन पूर्वम्” इत्येवमादयः ॥

एकविभक्तिः चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तद्दमेकविभक्तिः, समासे विधीयमाने यद्विद्यतविभक्तिकं,
द्वितीये सबन्धि न बहुभिर्विभक्ते भेर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्ज-
नसज्ञा भवति अपूर्वनिपाते । पूर्वनिपाते पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्ज्यत्वा ।
निरादयः श्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव
भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्बि-
म् । निष्क्रान्तेन कौशाम्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्या निष्कौशाम्बये ।
निष्क्रान्तात् कौशाम्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्या निष्कौशाम्बेः ।
निष्क्रान्ते कौशाम्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्यारणसि । एकविभक्तीति किम्, राज-
कुमारी । अपूर्वनिपाते इति किम् ? न हि भवति कौशाम्बिनिरिति ॥

(१) कर्मधारयप्रदेशा पुत्रकर्मधारयजानीवदेशीयोश्च येवमादयः इति क्वचिदुपलभ्यते ।

(२) न्यासे ‘विपावि’ इति पदं नास्ति, “समासशास्त्रम्” इत्येव तत्र पाठः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनोऽर्थशब्द (१) । अर्थवच्छब्दरूप प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । द्वित्यः, कपिथः, कुण्डम्, पीठम् । अर्थवदिति किम्, वनं घनमिति । नान्तस्यावधेमां भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम्, हन्तेर्लङ्, अहन्, नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम्, काण्डे, कुड्ये । “ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इति ह्रस्वः स्यात् । (२) अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेय्यते । अध्यागच्छति, प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशाः, “ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृत्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति (३) पूर्वत्र पयुंदासात् कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवसमुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत्—कारकः, हारकः, कर्ता, हर्ता । तद्धितः—औपगवः । कापट्यः । समास—राजपुर्यः, ब्राह्मणकर्मणः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः सज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशेऽलोन्त्यस्याचः । अतिरि कुलम्, अतिनु कुलम् । नपुंसक इति किम्, ग्रामणीः, सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम्, काण्डे तिष्ठतः, कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादिकादेशः पूर्वस्यान्तवन्न भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गो इति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वरितत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य नदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगु, शबलगुः । स्त्रियाः—निष्कौशाग्निः, निर्वाणसिः, अतिखट्वः, अतिमालः । उपसर्जनस्येति किम्, राजकुमारी । स्वरितत्वं किम्, अतितन्त्री, अतिलक्ष्मी, अतिश्री । ॐ ईयमो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी ॥

(१) अर्थशब्दे हि अभिधेय-प्रयोजन-निवृत्ति-धनवचनः । तत्र न प्रयोजनवचनोऽभ्यभिचारात् । न निवृत्तिवचनं स्वयं निवृत्तस्य किं मङ्गला । न धनवचनं स्वस्वामिमावस्थासमावादात् । तस्मात् परिच्छेदादभिधेयवचनं इत्याह—अभिधेयवचनोऽर्थशब्द इति ।

(२) अनर्थकस्येत्यादिः प्रलम्बने-इत्यन्तः पाठः क्वचित्तास्ति । न्यासपदमजदोरपि एष पाठो न व्याख्यातः । (३) न्यासे “पूर्वध्वजे” इति पाठः ।

लुक्द्वितलुकि ॥ ४६ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्तते उपसर्जनस्येति च । (१)पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुक्प्रतीयते । तद्वितलुकि सति स्त्रीग्रहणस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पद्मेन्द्राण्यो देवता अस्य पद्मेन्द्र, दसेन्द्र । पद्मभिः क्षत्रुलीभिः प्रीत पद्मक्षत्रुलि, आमलक्या फलमामलकम्, यक्षुरम्, यदरम्, कुबलम् । तद्वितग्रहणं किम्, गार्गा कुल गार्गाक्षुरम् । लुकीति किम्, गार्गात्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती, कुन्ती, कुरू ॥

इन्द्रोऽस्या ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्वितलुकि सति इकारादेशो भवति । पद्मभिर्गोणीभिः प्रीत पद्मभिः, दशभिः । इदिति योगविभासा । पद्मभिः सूचीभिः प्रीत पद्मसूचि, दशसूचि । स च पृथक् विषय एव ॥

लुपि युक्तवद् व्याक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्सज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थं उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवति । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्वचतुना प्रकृत्यर्थं उच्यते । सहि प्रत्ययार्थमात्मना युक्तिः । तस्य युक्तवत्तो व्यक्तिवचने लुप्यर्थं विधीयते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थं प्रत्ययार्थं सवदस्तस्मिन्नपि व्यक्तिवचने लुप्यर्थं भवति । सप्तम्यर्थं वति । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गस्ययोः पूर्वाचार्यानिर्देशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । “तदक्षिप्य सज्ञाप्रमाणत्वात्” इति । व्यक्तिः स्त्रीपुनपुंसकानि, वचनमेकव्यक्तिवद्बहुत्वानि । पद्माला क्षत्रिया, पुंलिङ्गा बहुवचनविषया । तेषां निवासो जनपदः । यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्व्यजनपदं भवति, पद्माला, कुरव, मगधा, मत्स्या, अज्ञा, वद्वा, मुह्य, पुण्ड्रा । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणसूप, लवणा यवागू, लवणं शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामं शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम् । “विभाषीपधिवनस्पतिभ्यः” इति पाठो न भवति ॥ ॐ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ हरीतक्या फलानि हरीतक्य फलानि । ॐ खलतिकादिषु वचनम् ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिक वनानि ॥

विशेषणानां चाजाते ॥ ५२ ॥

लुपीति वचने । लुप्यर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतो जातिं वर्जयित्वा । पद्माला रमणीया, बहुज्ञा बहुक्षीरधृता बहुभाल्यफला । गोदौ रमणीयौ, बहुक्षौ बहुक्षीरधृता बहुभाल्यफलौ । अजातेरिति किम्, पद्माला जनपद, गोदौ ग्राम । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पद्माला जनपदो रमणीयो बहुज्ञः,

(१) पदमजरीदर्शनात् “पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते” इति पाठस्य काचित्कश्चि प्रतीयते ।

गोदौ प्रामो रमणीयो बह्वल इति । ॐमनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाऽभिरूप
वर्धिका दशनीय ।

तन्निशिव्य सज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृत युक्त्यज्ञावल्क्षण निर्दिश्यते तदशिष्य न वक्तव्य कस्मात्सज्ञाप्रमा
णत्वात् । सज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गस्य प्रमाणम् । पञ्चाला वरणा इति च सैते
योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीना मज्ञा एता । तत्र लिङ्ग वचन च स्वभावसिद्ध
मव, न यनप्रतिपाद्यम् । यथा आपो द्वारा गृहा सकता वर्षा इति ॥

लुब्ध्यागप्रत्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्ध्याशिष्य । यास्य जनपद लुप् वरणा दभ्यश्च इत लुबुच्यते अय न
वक्तव्य । किं कारण योगाप्रत्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इत योग सम्बन्ध
प्रत्यायते । नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाग्रारे वरणा इत किं तर्हि सज्ञा एता । तस्मा
दत्र तस्य निवास अदूरभवश्च इति तादृशतो नैवोपद्यते किं लुपो विधानन ।

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादय सज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्त तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्य
योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चाला दशब्दो योगस्य प्रमाणं = योगस्य
वाचक (१) स्यात् ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोग स्यात् । दृश्यते च सप्रति विनै
चत्रियसव धेन जनपदपु पञ्चालादशब्दस्ततोऽवनीयत नाय योग न मत्तक, विं
तर्हि रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमथस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वक्तते प्रधान समास किञ्चिपदम्, प्रत्ययस्तव्यदा द । त
वचनमथाभिधानमनन प्रकारेण भवतीत पूर्वाचार्य पारभाषितम् ।
प्रधानार्थं सह ब्रूत ॥ ॐ प्रकृतिप्रययौ सहायं ब्रूत इत । तपाणानराचाय
चष्ट । अन्वि चमत्त । अथस्यान्यप्रमाण वादिति । अन्य इत
व्यपदिश्यते शत्रैरर्थाभिधान स्वाभाविक न पारिभाषिकमन्वयत्वात् ।
एवार्थावगते । यैरपि व्याकरण न श्रुत तेऽपि राजपुरुषमानय युक्त राजधि श
पुरपमानयन्त न राजान नापि पुरुषमात्रम् । औपगवमानय युक्त उपगु विशष्टमप
यमानयन्ति नौपगु नाप्यपत्यमात्र नौभौ । यश्च लोकतोऽथ सिद्ध किं तत्र यन्न
कालोपमज्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वक्तते । कालोपसज्जन चा शिष्ये कस्मादथस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्य
शब्दो हेवनुरुपगथाथ । अशिष्यविशेषण चतत् । कालोपसज्जने च तुल्यमशिष्ये भवत

(१) पदमभरोहनाद् योगस्य वाचक इति मूलपाठो न प्रतीयते ।

इहान्ये वैयाकरणा कालोपसर्जनयो परिभाषा कुर्वन्ति । आन्याप्यादुत्थानादान्वा-
प्याच्च सवेशनात् । एषोऽतन कालः । अपरे पुनराहुः । 'अहरभयतोर्द्धरात्रमेपोऽप-
तन कालः' इति । तपोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति, । 'अप्रधानमुपसर्जनमिति' । तत्ता
पानेराचार्यं प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थावगते । यैरपि व्याकरण न श्रुतं तेष्याहुर्दमस्मा-
भरष कर्त्तव्यमिदं श्व कर्त्तव्यमिदं च कृतमिति । नैव न्युत्पाद्यन्ते । तपोपसर्जन,
इयमत्र गृहे ग्रामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यत्र लोकतोर्थं सिद्धं किं
त्र यत्नेन । यद्येव पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं करमात्रं क्रियते, किमर्थं योगवि-
साय, प्रदर्शनार्थं । अन्यदप्येव जातीयकमक्षिप्यमिति । तथाच पूर्वाचार्यां परि-
रापन्ते 'मत्वर्यं बहुव्रीहिः,' 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो
न्द' । इत्येवमादि, तदक्षिप्यमिति ॥

जात्यारयायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अक्षिप्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकैवेत्यर्थः । तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत-
दमुच्यते । जातेराख्या जान्यारया । जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्या
भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि
सम्पन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । सम्पन्नो यवः, सम्पन्ना यवा । सम्पन्नो व्रीहिः,
सम्पन्ना व्रीहयः । पूर्ववया आह्वणं प्रयुज्येय, पूर्ववयसो आह्वणं प्रयुज्येया ।
जातिग्रहणं किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तः । आप्यायामिति किम् ? कारणप्रतिकृति-
गण्येषु । भवत्ययं जातिशब्दो न खनेन (१) जातिराप्यायने, किं तर्हि ? प्रतिकृतिः ।
'कस्मिन्निति किम् ? व्रीहियवौ । असुरयाप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ एको व्रीहि-
सम्पन्नः सुभिन्नं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्या भवति । अहं व्रीहिः,
'यं द्रूमः । आत्रा द्रूवः, वयं द्रूमः । असुरविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अहं देवदत्तो
'व्रीहिः । अहं गान्धर्वो व्रीहिः । अहं पदुर्बलोऽमि । सुप्मदि गुरावैकेषाम् । त्वं मे गुरुः,
यं मे गुरुवः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च उत्तरे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोर्द्विचुर्कर्षणार्थः । फल्गुन्यो द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवच-
नमन्यतरस्या भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वा फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे,
कदा पूर्वा प्रोष्ठपदा । नक्षत्र इति किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

उन्टमि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वसोरेकवचनं विषये एकवच-

(१) न्वासे तु "नत्वयं जातिरूपेणोच्यते" इति पाठो दृश्यते

नमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसु नक्षत्रमदितिर्देवता ।
नक्षत्र इत्येव । पुनर्वसु माणवकौ । इन्द्रसीति किम् पुनर्वसु इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६० ॥

इन्द्रसीति वसंते, द्विवचने प्राप्ते इन्द्रसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां
भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ।

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचन नित्यम् ॥ ६० ॥

इन्द्रसीतिनिवृत्तम् । तिष्य एक पुनर्वसु द्वौ तेषां इन्द्रो बहुवचं, तत्र बहुवचने
प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रविषये इन्द्रे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विव-
चन भवति । अदितौ तिष्यपुनर्वसु हरयेते । तिष्यपुनर्वसोरिति किम् ? विशाखानु-
राधाः । नक्षत्र इति किम् ? तिष्यश्च माणवकं पुनर्वसु माणवकौ तिष्यपुनर्वसवो
माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायागामपि यथा
स्यात् । तिष्यपुनर्वसु । पुष्यपुनर्वसु । सिष्यपुनर्वसु । इन्द्र इति किम् ? यस्तिष्यस्तौ
पुनर्वसु येषां त इमे तिष्यपुनर्वसवः ? उन्मुग्धा । तिष्याद्य एव विपर्ययेण दृश्यमाना
बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवाऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य
मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । 'सर्पो इन्द्रो विभासा एकवद्वर्षति' इत्यस्यैतदेव
शापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपा । सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो
भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षा । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नेके(१)नानेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकदा-
ब्दत्व प्राप्तं, तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् ? एतन्न्यग्रोधा । रूपग्रहणं किम् ?
मिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात्, अद्या, पादाः, मापाः । एकग्रहणं किम् ? द्विवद्धो शेषो
मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् ? पयः पयो
जरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं, ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्ष्यश्चेऽयं पिशोपः ॥ ६५ ॥

(१) अत्र "नैकेन" इत्यस्य स्थाने "अनेकेन" इति पाठो "यानपदमंत्ररापर्यालोच-
नदा प्रतीयते । समानाधिकत्वात् न एतिवक्तिः । तथा च-अनेकेन शब्देन अनेक-
त्वापत्त्याभिधानं न भवतीति मूले मुद्रि पाठस्याभिप्रायः । अनेकेन शब्देन अनेक-
त्वापत्त्याभिधानं भवतीति पाठान्तरस्याभिप्रायः । वदा नैकेन इत्यत्र नववचक-
नशब्दस्य समाप्ते अनेकेन इत्येवार्थः ॥

शेष इति वर्तते । यूनेति सहयोगे (१) तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हित वृद्धमिति । वृद्ध-यूनोः सहवचने वृद्ध शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेष । तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः । लक्षणशब्दो निमित्तपर्याय । चेच्छब्दो यथर्थं, एत्रकारोऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्य भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समाना-यामाकृतौ (३) वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् ? गार्गश्च गार्ग्यायणश्च गार्गंगाग्यायणी । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गार्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनी । एव वारः किमर्थं ? । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ । कुरसा सौवीर-रथ च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंस इवास्या. कार्यं भवति । । स्व्यर्थं पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निघृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते । स्त्रीपुसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणी । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटी । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूरी । एवकार. किमर्थं ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुयोगादाख्याया-मिन्यपरो विशेष । पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यव्य-यमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासख्य भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वस्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्रा महवचने पुत्रशब्द. शिष्य-ते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ॥

नपुसकमनपुंसकेनैकप्रधारयान्यतरभ्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । नपुसकानपुसकमात्रकृते विशेषे अनपुसकेन सहवचने नपुसक शिष्यते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्थाम् । शुक्लश्च कम्बलः

(१) न्यासपदमजरीपर्यालोचनया 'यूनेतिइयोर तृतीया' इति पाठ कैश्चिद् प्रह्लिप्त. प्रतीयेते । पदमन्तर्हितस्य प्रक्षितस्य स्वटनेवोचन् ॥
 (२) "बाह्वी" अस्य स्थाने प्रहती इति पाठान्तरम् ॥

शुद्धा च बृहत्तिका शुद्धं च बखं तदिदं शुद्धम् । तानीमानि शुद्धानि । अन्युंसकेनेति किम् ? शुद्धं च शुद्धं च शुद्धं च शुद्धानि । एकवचनेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते, नैकवदिति । मात्रा सह वचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितरादिति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्चशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । अत्यदादीनां मिथो यद्यत्परंतत्तच्छिष्यते स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

प्राम्यपशुसंघेष्वत्तरुषु स्त्री ॥ ७३ ॥

प्राम्याणां पशूनां सघाः प्राम्यपशुसघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । (१) "पुमान् स्त्रिया" इति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतद्ग्रहणग्रहण सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । प्राम्यग्रहणं किम् ? रुव इमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम् ? ग्राहणाः स्त्रियाः । सर्वेष्विति किम् ? एतौ गावौ चरतः । अतस्त्वेष्विति किम् ? वत्सा इमे । वर्कग इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ॥ इह मा भून् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना (२) धातुसज्ञा भवन्ति । भू-भवति । पृथ-पृथते । स्पृष्ट-स्पृष्टते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसज्ञा । ते च क्रियावचनानां सज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसज्ञाध्रयणान् क्रियावचिनामेव भूवादीनां धातुसज्ञा

(१) पदमंजरीपर्यालोचनया 'पुमान् स्त्रिया इति वृत्तिप्रत्ययपाठो नास्तुभोज्यते ।

(२) 'क्रियावचिन' इति पाठान्ताम् । पदमंजरीपर्यालोचनया षष्ठद्वयमपि केषु चि पुस्तकेषु नास्तीदिति प्रतीयते ।

विधीयते ॥ (१) भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थं प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादय स्मृता ॥

धातुप्रदेशा "धातो" इत्येवमादय ॥

उपदेशोऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिरयतेऽनेनेत्युपदेश, शास्त्रवाक्यानि-सूत्रपाठः त्रिलपाठश्च । तत्र योऽजनुनासिक स इत्सज्ञो भवति । एध, स्पर्द्धं । प्रतिज्ञानुनासिक्या (२) पाणिनीया । उपदेश इति किम् ? अन्नार्थो अप । अजिति किम् ? "जातो मनिन् फनिन्वनिपश्च" । अनुनासिक इति किम् ? सर्वस्याऽचो मा भूत् । इत्युपदेशा "आदितश्च" इत्येवमादय ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादे समुदायस्य यदन्य हलु तदि-स्मञ्ज भवति । अ इ उ ण्-णकार । ऋ लृ क्-क्कार । ए ओ ह्-हकार । ऐ औ च्-चकार । उपदेश इत्येव । अग्निं चेन् । सोममुत् । हस्य ह् हलिति द्वितीयमत्र हल्-इण तन्त्रेणोपात्त द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्सज्ञा त्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामिन्सज्ञाया विभक्तौ वर्त्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते । तवर्ग-टाडसिडसामिनात्स्या-वृत्तात्, प्लृतात् । सकार-जस्-ग्राहणा । तस्, थस्-पचत, पचथ । मकार-अपचताम्, अपचतम् । विभक्ताविति किम् ? "अचो यत्," "ऊर्णाया युस्," "रधादिभ्य शनम्" । "किमोऽत्," "इदोऽत्" इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति अनित्यत्वाद्स्य प्रतिषेधस्य । "इदमस्थमु" इत्युकाराऽनुबन्ध निर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते(३) ॥

त्र्यादिञिटुडन ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्द प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ञि टु ड इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्त्तमानानामि सज्ञा भवति । ञिमिदा-मिञ् । ञिष्ठा-ष्ट । ञिच्चिदा-

(१) भूवादीनामिति । क्रियावचना धातुसंशामवन्नात्वाप्रवणादतिप्रसङ्गो नास्तीति वाकारस्व मध्ये कल्पनाया प्रयोजनाभावाद् भूत्वादर्थमिति बहुव्रीहौ यणादेशे कृते भूवादेय इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत्र आह वकारोऽयं मङ्गलार्थं इत्यादि प्रकाशान्तरमाह भुवो वार्थं वदन्तीति । भूवादय इति निर्देशो भूवो वावोरर्थं वदन्तीत्यर्थं । अन्व प्रकाशान्तरमाह-भ्वर्था वा वादय स्मृता इति । मवन भू सोऽमो येषां भ्वर्था एवभूत्वा वादयो वाच्ये सति स्मृता इत्यर्थ इति ।

(२) 'प्रतिज्ञानुनासिका इति प्रसिद्ध पाठ इति पदभङ्गरी ।

(३) "अनित्यत्वमुपलक्ष्यते" इति पाठो न सार्वत्रिकः ।

चिद्वणः(१) । जिह्वन्धी-इहः । टुवेष्ट-वेपथुः । टुओरिव-धयथुः । हुपचप्-पन्निमम् । हुवप्-उन्निमम् । हुकृञ्-कृन्निमम् । आदिरिति किम् ? पट्टयति, कण्टूयति । उपदेश इत्येव विकारीयति ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

पकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । “शिल्पिनि ध्वन्” नर्त्तकी, रजकी । प्रत्ययस्येति किम् ? षोडः, षण्डः(२), षडिकः । आदिरित्येव “(३)अविमह्योष्टिपच्” । अविषः, महिषः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यरक्फञ्” कौञ्जा-यन्यः । छस्य ईयादेश वच्यति । जस्-ब्राह्मणाः । झस्यान्तादेशं वच्यति । “शण्डि-कादिभ्यो व्यः” शण्डिक्यः । टवर्ग—“चरोष्टः” कुरुचरी, मद्रचरी । ठस्य इकादेशं वच्यति । “सप्तम्यां जनेर्हः” उपसरजः, मन्दुरजः । डस्यैयादेश वच्यति । “अन्नाण्णः” आन्नः । पृथग्योगकरणस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । “तेन वित्तश्चन्तुपचणपौ” केश-चुम्बु, केशचणः । “अवात्कुटारच्च” “नते नासिकायाः सज्ञायां टीटञ्नाटञ्भ्रटचः” अवटीटः । आदिरित्येव, “कर्मणि घटोऽठच्” कर्मठः ॥

लशक्तद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्सज्ञा भवन्ति । लकार—“ल्युट् च” चयनम्, जयनम् । शकार—“कर्त्तरि शप्” भवति, पचति । कवर्ग—“क्तवत् निष्ठा” भुक्तः, भुक्तवान् । “प्रियवशे वदः स्वच्” प्रियवदः, वदवदः । “ग्लजिस्थश्च ग्नुः” । ग्लास्नुः, जिष्णुः, भूष्णुः । “भङ्गभासमिदो घुरच्” भङ्गुरम् । “टाडसिड्साभिनात्स्या” घृत्तान्, बृहत्स्य । अतद्धित इति किम् ? चूडालः, लोमशः, कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्यैसंज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैत्रोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् आदिर्जिडुडव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

सख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिरयत

(१) जिह्विदा—‘स्विन्न’ इति पाठान्तरम् ।

(२) मुद्रितकाशिकापुस्तके अनुपनभ्यमानमपि प्रत्युदाहरणमेतत् न्यासपदमङ्गवोरूपलभ्यात् स्थापितमस्माभिः ।

(३) न्यासपदमङ्गवोर्यो पर्यालोचनदा सूत्रोपन्यासस्य मूळपाठत्वं न प्रतीचते ।

इत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समानां समसंख्यानां (१)समं पठितानामुद्देशि-
नामनुदेशिनां च यथाक्रमं(२)मुद्देशिभिरनुदेशिनः सप्रथ्यन्ते । "तृतीयशब्दात्स्वमन्त्री-

पसशा भवति । इह कस्मात् भवति । "वेद्यो यत्त आदेर्मगाद्यत् स्व च" इति । स्वरि-
तेन लिङ्गेन यथासंख्य, यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । "स्वरितेनाधिकारः"
इति स्वरितग्रहणं पूर्वेणापि सवध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थमूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो(३) वर्णधर्म(४)
तेन चिन्हेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूप-
मधिकृतं वादुत्तरप्रतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः "प्रथय" "घातो"
"दवाप्यातपदिकात्" "अद्गस्व" "मस्य" "पदस्य" ॥

अनुदात्तञ्चित् आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरालम्नेपदं परस्मैपदं च विभास्यते तत्राप्यं नियमः क्रियते । अनु-
दात्तेतो ये धातवो द्वितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तेद्भव-
त्वास् आस्ते । वल्, वस्ते । द्विद्भवः खल्वापि-पूल्, सूते । शीद्, शीते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

"लः कर्मणि च भावे चाकर्मक्रेभ्यः" इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिवाद्यः
सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रैदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति । भावे ग्लायते
भवता, सुष्यते भवता, आस्यते भवता । कर्मणि-क्रियते कटं, दियते भारः । कर्म-
कर्त्तृ-लुप्यते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहण-
मनुव(५)र्तते । तेन कर्त्तव्यं य- कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तारि कर्मव्यतिहारः ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाचो, व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः
करोति इतरसंबन्धिनीं चैतरः स कर्मव्यतिहारः । तद्विद्विष्टक्रियावचनाद्भातोरालम्नेपदं

(१) "सप्तमगणपरिपठितानाम्" इति न्यासे पाठ ।

(२) पदमन्त्रीदर्शने "उद्देशिभिरिति पाठं केषु चित् पुरस्कृतेषु नास्तीदिति प्रतीयते ।

(३) न्यासे अत्र 'स्वरदोष' इति पाठः पदमन्त्र्या 'स्वरितो नाम वर्णधर्म' इत्येव पठ्यते
'स्वरविशेष' इति पाठस्तु पुण्यवधनस्यपुस्तके समुपलभ्यते ।

(४) 'न स्वरधर्मः' इत्यधिकं क्वचित् । (५) 'उपतिष्ठते' इति न्यासे पाठः ।

भवति । व्यतिलुनते, व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहार इति किम् ? लुनन्ति । कर्तृग्रहण-
मुत्तरार्थं, “शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” इति ॥

न गतिर्हिसार्थेभ्य ॥ १५ ॥

पूर्वात्मनेपद प्राप्त प्रतिपिच्यते । गत्यधभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे
आमनेपद न भवति । व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसपन्ति । हिंसार्थेभ्यः—व्यतिहिंसन्ति,
व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिपेधे हसादीनामुपसरयानम् ॥ व्यतिहसन्ति, व्यतिनखन्ति, व्य-
तिपठन्ति । ॥ हरतेरप्रतिपेध ॥ सप्रहरन्ते राजान ॥

इतरतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातो कर्मव्यतिहारे आमनेपद न भवति । इतरे-
तरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । ॥ परस्परोपपदाच्चात वक्तव्यम् ॥
परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेरिंश ॥ १७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वादिश आमनेपद विधीयते । ने परस्माद्विश
आमनेपद भवति । निविशते, निविशन्ते । नेरिति किम् ? प्रविशति । “यदागमा
स्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” । तनाटा नास्ति व्यवधानम्, (१) न्यविशत । नेत्पसर्गस्य
ग्रहणम् । “अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति” । तस्मादिह न भवति । मधुनि (२) विशन्ति
श्रमा ॥

परिव्यवेभ्य क्रिय ॥ १८ ॥

‘हुक्त्रीश्च द्रव्यविनिमये’ इतिवात्कर्त्तृभिप्राय क्रियाफले सिद्धमामनेपदम्, अकर्त्त-
रभिप्रायार्थेऽयमारम्भ । परिव्यवेभ्य उत्तराः क्रीणातेरामनेपद भवति । परिक्लीणीते,
विक्रीणीते, अवक्लीणीते । पर्याद्य उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति । बहुवि क्रीणाति
वनम् (३) ॥

विपराभ्या जे ॥ १९ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवाद् । विपरापूर्वाजयतेधातोराामनेपद भवति ।
विजयते, परानयते । विपराशब्दाद्युपसर्गा गृह्येते साहचर्यात्, तेनेह न भवति । बहुवि
जयति वनम् । परा जयति सेनेति (४) ॥

व्याङ्गे दोऽनास्यप्रिहरो ॥ २० ॥

अकर्त्तृभिप्रायार्थेऽयमारम्भ । आङ्पूर्वाद्दाते (५) रनास्यविहरणं वर्त्तमानादाामने

(१) ‘श्रुता व्यवधानेऽपि’ भवति इति क्वचिन्नाठ । (२) ‘क्वचित् ‘मधुनि’ इति
शसन्त पाठ । (३) बहुवि वनम् क्रीणातीत्यन्वय बहुवि = बहुपक्षिकम् ।

(४) परा सेना जयतीत्यन्वय परा = ठक्त्वा ।

(५) ‘दाभ शति न्यासपदमन्वर्त्त’ पाठ ।

पदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । अनास्य-
विहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । विपादिकां व्याददाति, कूलं व्याददाति ।
स्वाङ्गकर्मकाप्चेति वक्तव्यम् (१) । इह मा भूत्, व्याददते पिपीलिकाः पतन्त्य
मुसम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥

‘क्रीड विहारे’ । एनस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मनेपद्
भवति । अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङः खल्वपि, आक्रीडते । समा साहचर्या-
दन्यादिरूपसर्गो गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्रीडति ।
असमोऽशृजने इति वक्तव्यम् । संक्रीडन्ति शकटानि । आगमेः अमायामात्मनेपद्
वक्तव्यम् । अमा उपेक्षा, कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् ।
अशिचेर्जिज्ञासायाम् । विद्यासु (२) शिष्यते । आशिपि नाथः । सर्पिनो नाथते,
मधुनो नाथते । आशिपीति किम्, माणवकमनुनाथति । अहरतेर्गंत (३) ताप्लील्ये ।
पैतृकमथा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताप्लील्य इति किम् ? मातुरनु-
हरति । अकिरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः ।
जीविकायाम्-अपस्किरते कुङ्कुटो भ्रष्टार्थी । कुलायकरणे-अपस्किरते आऽऽध्र्यार्थी ।
हर्षादिष्विति किम् ? अपस्किरति कुसुमम् । आङ्निनुप्रच्छदोरुपसंख्यानम् । आनुते
शृगालः, आपृच्छते गुहम् । अशप उपलभन इति वक्तव्यम् । वाचा शरीरस्पर्शन-
मुपलभनम् । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । उपलभन इति किम् ? शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम्, अव, प्र, वि इत्येवं पूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठन्ते, अवतिष्ठते,
प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अरिं सकारमातिष्ठते,
आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययेश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथन प्रकाशन । स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः ।
विवादपदनिर्णैता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने
स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत्, तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः,
तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमिन्यर्थः । स्थेयाण्यायाम्-स्वयि तिष्ठते,
मयि तिष्ठते । सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मशब्दः क्रियावाची ।

(१) ‘वक्तव्य’ इति न्यासपदमजयोः । (२) ‘अनुवि’ इति पदसञ्ज्ञापाठः ।

(३) ‘गति’ इति न्यासपदमजयोः ।

अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचना(१)त्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गोहे उत्तिष्ठते, कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यतत इत्यर्थं । ॐ उद् ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अस्माद् प्रामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यत इत्यर्थं । ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणमापवादः । अनूर्ध्वकर्मणोति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । ॐ उपाहेवपूजासगतिकरणमित्रीकरणपथिप्त्रिति वाच्यम् ॥ देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते । सद्गतिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे—महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसद्गतिकरणयो को विशेषः ? सद्गतिकरणमुपश्लेषः । तद्यथा गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः । पथि—अथ पन्थाद्युपतिष्ठते । ॐ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा ।

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्त्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते, यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे कप्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? रात्रानमुपतिष्ठति ।

उद्विभ्या तप ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते । उद्वि इत्येवम्पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपत्ते, वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव, उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, वितपति पृष्ठसविता । ॐ स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् ॥ उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पाणि, वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, अद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति । किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति, देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् ? निष्टपति ॥

आङ्गो यमहन ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते 'यम उपरमे' 'हन हिसागत्यो' इति परस्मैपदिनी । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति, आयच्छते, आयच्छते, आयच्छन्ते । हन खल्वपि, आहते, आघ्राते, आघ्नते । अकर्मकादित्येव, आयच्छति कृषाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलपादेन । ॐ स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् ॥ आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

(१) अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनात् इति न्यासे पाठः ।

समो गन्धच्छिद्रप्रच्छिद्रस्वरत्यतिश्रुतिदिभ्यः ॥ २६ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते सम्पूर्वम्यो गमि, ऋच्छि, प्रच्छि, स्वरति, अर्ति, ध्रु, विदि इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपद भवति । सम्-
 ष्ढते, समृष्यते, समृष्यते, संस्वरते, सङ्कल्पा अस्य ममरन्त । अर्तेर्लुङि च्छेः "सर्ति-
 शास्यतिभ्यश्च" इत्युच्चादेशः । तत्र परस्मैपदेऽप्यित्येतन्नाश्रीयते "बहुल छन्दस्वमाड-
 योगेपि" इत्याट् प्रतिषिध्यते । "ऋरशोऽङि गुण" इति गुणः । सशृणुते, सवित्ते ।
 ऋष्यैरनादेशस्य ग्रहणम्, समृच्छिष्यते । अत्यादेशस्य स्वर्त्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् ।
 अर्तिरभयत्र पठ्यते, 'ऋ गतिप्रापणयोः' इति भ्यादौ, 'ऋ स गतौ' इति जुहोत्यादौ ।
 विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । विदेशानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गामादिभि
 साहचर्यान्न लाभार्थस्य स्वरितेत्वाद्भयतोभाषस्य । छन्दोश्चेति वक्तव्यम् । सम्प-
 श्यते । अकर्मकादित्येव ग्राम सम्पश्यति ॥

निसमुपदिभ्यो ह ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निघृत्तम् । अतः पर सामान्येनात्मनेपदविधान प्रतिपत्तव्यम् ।
 नि, सम्, उप, वि, इत्येवपूर्वाद् ह्यतेर्ज्ञांतोरात्मनेपद भवति । निह्वयते, संह्वयते,
 उपह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । अन्यत्र हि जित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् ।
 छ-उपसर्गादित्यत्यूहोर्वा वचनम् । निरस्यति, निरस्यते । समूहते, समूहति ॥

स्पर्द्यायामाङ् ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्धायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्यतेरात्मनेपद
 भवति । स्पर्द्धा सधर्षः पराभिभवच्छेदा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव ।
 महो मह्यमाह्वयते । छात्रश्रद्धात्रमाह्वयते । स्पर्द्धमानस्त्रस्याह्वान करोतीत्यर्थः । स्पर्द्धा-
 यामिति किम् ? गामाह्वयति गोपालः ॥ १

गन्धनापक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ् ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । गन्ध-
 नादिभ्वर्थेषु वर्त्तमानात् करोतेरात्मनेपद भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्त सिहात्मक
 सूचनम् । तथाहि—वस्तु गन्ध अर्हने, अद्दुर्द हिंसायाम् इति सुरादौ पठ्यते । अवक्षे-
 पणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्य साहसिक कर्म । प्रतियत्नः सतो गुणा-
 न्तराऽऽधानम् । प्रकथनं प्रकर्षण कथनम् । उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः ।
 गन्धने तावत्—उत्कुरुते, उदाकुरुते । सूत्रयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे—श्येनो वर्त्तिका-
 मुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने—गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते । सेवत
 इत्यर्थः । साहसिक्ये—परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रतियत्ने—पृषो
 वकस्योपस्कुरुते, काण्ड गुटस्योपस्कुरुते । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः ।
 पृषोसुटी करोते. प्रतियत्न एव विधीयते । प्रकथने—गाथः प्रकुरुते, जनापवादान्

प्रकुरुते । प्रकर्षणं कथयतीत्यर्थं । उपयोगे-शत प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते । धर्म्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थं । एतेष्विति किं ? कटं करोति ॥

अधे प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । अधिपूर्वात् करोते प्रसहने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभव, अपराजया वा । तमधिचक्र, तमभिवभूव, न तेन पराजित इति वा । प्रसहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वे शब्दकर्मण ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रभिप्रायं क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचन । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्, ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् ? विकरोति एव ॥

अकर्मनाञ्च ॥ ३५ ॥

वे, कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । विकुर्वते सैन्धवा । साधुदान्ता शोभनं बलान्तीत्यर्थं । ओदनस्य पूर्णं रक्षान्ना विकुर्वते । निःपलं चेष्टन्त इत्यर्थं ॥

सम्माननोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभृतिजिगणनव्ययेषु निय ॥ ३६ ॥

णाञ् प्रापणेऽस्मात् कर्त्रभिप्रायं क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । णीञ् प्रापणे इयेतस्माद्गतोरामनपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु ससु । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्थी लोकायते । चार्थी बुद्धिं तत्सम्बन्धादाचार्याऽपि चार्था, स लोकायते शास्त्रे पदार्थाच्चयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य सिध्यन्त्य प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमाना सम्मानिता पूजिता भवन्ति । उत्सङ्गनमुत्प्रेषणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थं । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति । यथा स उपनेता स्वयमाचार्यसम्पद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यकुर्वन् माणवकमामममीपं प्रापयतीत्यर्थं । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयं । नयते चार्थी लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थं । भृतिवतनम् । कर्मकरानुपनयने । भृतिदानं समीपं करोतीत्यर्थं । विगणनमृणादेशनिर्वाजनम् । मद्रा करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थं । व्ययो धर्म्माद्विषु विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थं । एतेष्विति किम् ? अत्र नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयते कर्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यं । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे क्षतिं नयतरामनपदं भवति । शरीरं प्राणिकायं, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते, मन्थुं विनयते ।

कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य प्रोध विनयति । अक्षरीर् इति किम् ?
विनयति, घाटा विनयति । कर्मणीति किम् ? बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम ॥ ३८ ॥

शोपाकर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपद भवति । वृत्ति-
तियन्ध (१) । सर्गं उत्साह । तायन स्फीतता । घृत्तौ तावत्-कृष्यस्य क्रमते दुग्धि-
न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । यजुष्यस्य क्रमते धुद्धि । सर्गे—व्याकरणाध्ययनाय क्रम-
उत्सहत् इत्यर्थः । तायने—अस्मिन् द्वास्त्राणि क्रमन्ते । स्पीतीभवन्तीत्यर्थ-
पुतेष्विति किम् (२), अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेर्गृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमानादान-
पद भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव शान्-
पूर्वादिति । उपक्रमते, पराक्रमते, उपपराभ्यामिति किम् ? (३) सक्रामति । वृत्त्यादिष्वि-
त्येव, उपक्रामति, पराक्रामति ॥

आह उद्गमने ॥ ४० ॥

आहपूर्वात् क्रमतेऽद्गमने वर्तमानादानमनेपद भवति । आक्रमते आदित्य-
आक्रमते चन्द्रमा, आक्रमन्ते ज्योतीषि । उद्गमन इति किम्, आक्रामति माणव-
कुतपम् (४) । अज्योतिरद्गमन इति वक्तव्यम् (५) । इह मा भूत् आक्रामति धू-
हर्म्यतलात् (६) ॥

वे पाद्विहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वाक्रमते पाद्विहरणेऽथ वर्तमानादानमनेपद भवति । विहरण विघ्नेषु
सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते । अधादीना गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमि-
पाद्विहरण एव पठ्यते 'क्रमु पाद्विघ्नेषु' इति तथाप्यनेकार्थवादात्तूनामेवमुक्तम्
पाद्विहरण इति किम्, विक्रामत्यजिनसन्धि ॥

प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

अ उप इत्येताभ्या परस्मात् क्रमतेरात्मनेपद भवति, तौ^१ चेतु प्रोषी समयं

(१) न्यासपर्यालोचनया 'वृत्तितिवारभ्य स्फीतता इत्यन्त पाठो मूलग्रन्थस्य न प्रतीयते

(२) 'एतद्विधिति किम्, अपक्रामति । अथ मूलग्रन्थस्य पाठो न प्रतिभाति पदमर्थं
वृत्त्यादिष्विति किम्, अपक्रामति' इति दशनात्

(३) उपपराभ्यामिति न किमिति । उपसर्गनियम किमर्थमित्यर्थः । सक्रामतीति । 'क्रम-
परस्मैपदेषु इति दीय ।

(४) 'कुतपम्' इति कचि पाठः । कुतपो दमस्तत् । कुतपो इस्वाकुतू ।

(५) 'इहमेव लम्' इति द्वितीयात् कचित् ।

स्वार्थो भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते
 ऋम् । समर्थाभ्यामिति किम्, पूर्वेषुः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युरपक्रामति ।
 गच्छतीत्यर्थः । अधोपपराभ्यामित्यनेनान्वयेपदमत्र कस्मात् भवति, वृत्त्यादिग्रहणं
 त्रानुवर्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रथुदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गविधुक्तात् क्रमतेरात्मनेपद वा
 भवति । क्रमते, क्रामति । अनुपसर्गादिति किम्, सक्रामति ॥

अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपद भवति । अपह्न-
 वेऽपह्नवुतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते न केवलः । शतमपजानीते, सहस्र-
 मपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नव इति किम्, न त्वं किञ्चिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्रायं हि “अनुपसर्गाद्वा” इति वक्ष्यति । जानातेर-
 कर्माद्वाकर्मकक्रियावचनाद्वात्मनेपद भवति । सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते । कथ
 पायमकर्मकः । नात्र सर्पिषादि ज्ञेयत्वेन विवक्षित, किं तर्हि ज्ञानपूर्विकार्या प्रवृत्ती
 हेतुत्वेन, तथा च “ज्ञोऽविदार्थस्य करणे” इति षष्ठी विधीयते । सर्पिषो जानीते,
 मधुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्, स्वरेण
 पुत्र जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । स, प्रति इत्येकपूर्वाजानातेरनाध्याने वर्त्त-
 मानादात्मनेपद भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शत सजानीते, सहस्रं सजानीते
 शत प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति किम्, मातुः सजानाति,
 पितुः सजानाति । उत्कण्ठत इत्यर्थः ॥

भासगोपसंभाषाज्ञानयत्रविमत्युपमन्त्रणेषु षटः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते (१) भासनादिषु विशेषणेषु सन्सु वदतेरात्मनेपदं
 भवति । भासत दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदा-
 थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसभाषा उपसान्वनम्, कर्मकरानुपवदते । उपसान्व-
 यतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदते चार्वा लोकायते, जानाति वदितुमित्यर्थः ।
 यत्र उतासाहः, ज्ञेये वदते, गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतिवां-
 नामातिः । ज्ञेये विवदन्ते, गेहे विवदन्ते । विमतिपतिता विचित्र भाषन्त इत्यर्थः ।

(१) “भासनादिषु” इति न्यासधृत्तः पाठः ।

उपमन्त्राणं रहस्युपच्छन्दनं, कुलभार्यामुपपदते, परदारानुपपदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः ।
पूनेष्विति किम् यत्किञ्चिद् वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वक्तंते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहीच्चारणं तत्र वर्तमानाद्दत्तेरात्मनेपद
भवति । ननु 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेष-
णम् । प्रसिद्धपुसंप्रहार्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः । तेषां समुच्च-
रणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः, संप्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तवाचामिति किम्
(१) वरतनु ! संप्रवदन्ति कुबकुटाः । समुच्चारण इति किम्, ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति, व्यक्तवाचामिति च वक्तंते । अनुपूर्वाद्दत्तेरकर्मकाद्बक्तवाचिष्यपदादा-
त्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य, अनुवदते मौद्गः पैप्पलादस्य । अनु-
साहरये । यथा कलापोऽर्धायानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्,
पूर्वमेव यत्रुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति यीणा ॥

विभाषाविप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वक्तंते, व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां
समुच्चारणे वर्तमानाद्दत्तेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते
सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौद्गर्ताः, विप्रवदन्ति मौद्गर्ताः । युग
पत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धे वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप इति किम्, संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः ।
व्यक्तवाचामित्येव, विप्रवदन्ति शत्रुनयः । समुच्चारण इत्येव, क्रमेण मौद्गर्ता मौद्गर्तं
सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्मः ॥

"गृ निगारण" इति तुदादी पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु 'गृ शब्द' इति कथादिफ-
ठितस्य, तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । "शेषात्" इति परस्मैपदे प्राप्ते, अव-
पूर्वाद्गिरितेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते, अवगिरते, अवगिरन्ते । अवादिति किम्,
गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

प्र इति वक्तंते । सम्पूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञाने-

(१) अत्र "वरतनु संप्रवदन्ति कुबकुटाः" इति न्यासपदमध्यार्थोत्पत्त्यापि दर्शनात् "वर-
तनु" इति मूले निवेशितोऽस्माभिः । अपञ्च श्लोकचतुर्दशपादः । कश्चित् सम्पूर्ण एव श्लोक
पठ्यते । स चाप्य-अयि विजहोहि ह्योपगूहनं, त्यज नवसङ्गममोहं बलमम् । अक्षयकरोत्तम्,
एव वर्तते, वरतनु " ॥ इति न्यासे । पदमजयान्तु — "अपनय पादसरोजमद्भुवः, शिथिलव
गलादताम् । कच वदनेऽशुकमाकुलीश्रुतम्, वरतनु " ॥

मभ्युपगम । शत सगिरते, नित्य शब्द सगिरते । प्रतिज्ञान इति किम्, सगिरति
ग्रहणम् ॥

उदक्षर सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषाकर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाञ्चरते सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपद भवति ।
गेहमुचरते, कुटुम्बमुचरते, गुरुवचनमुचरते । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थ । सकर्मकादिति
किम्, वाष्पमुचरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

सम्पूर्वाञ्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपद भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते ।
तथा चरतेरर्थद्वारको योग अक्षेण सञ्चरते । तृतीयायुक्तादिति किम्, उभौ लोकौ
सञ्चरसि इमं चामु च देवळ । यद्यप्यत्र तदर्थयोग सम्भवति तृतीया तु न श्रूयत इति
प्रयुदाहरण भवति ॥

दाणश्च सा चेत्तुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

'दाण् दाणे' परस्मैपदी तत् सम्पूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपद भवति सा चेत्तृतीया
चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? वक्तव्यमेवैतत् । अत्रिष्टय्यव-
हारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् । (१) दास्या सम्प्रयच्छते, वृषल्या सम्प्र-
यच्छते । कामुकं सन् दास्यं ददातीत्यर्थ । चतुर्थ्यर्थे इति किम्, पाणिना सम्प्रय-
च्छति । सम प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपद भवति । सम इति विशे(२)पणे
पृष्ठी न पञ्चमी ॥

उपाद्यम स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषाकर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यम स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपद भवति ।
पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वक-
रण इति किम् देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुमृदृशा सन ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ ददा इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपद भवति । तत्र जानाते "अपह्वे
ज्ञ" इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं, श्रुदशोरपि "समो गन्मृच्छि" इत्यत्र विहितम्
तस्मिन्विषये "पूर्ववत्सन" इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरते
पुनरप्राप्त एव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते, गुरुं श्रुश्रूयते, नष्टं सुस्मृपते, नृपं दिदृशते
मन इति किम्, जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यात् ॥

नानोर्द्ध ॥ ५८ ॥

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिपिद्यते । अनुपूर्वाजानाते सन्नन्तादात्मनेपदं

न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवार्यप्रतिषेधः सम्पद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम्, धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्ग्यां श्रुवः ॥ ५६ ॥

प्रति आङ् इत्येवपूर्वाच्छ्रुणोते सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रूपति, आशुश्रूपति । उपसर्गग्रहणं चेद् तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूपते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

'शद्लु शानते' परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदियं शित्, शिन्नावी शितो वा सम्बन्धो तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते, शीयेते, शीयन्ते । शित इति किम्, अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशन्मति ॥

श्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

'मृङ् प्राणत्यागो' । द्विच्चादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । श्रियतेर्लुङ्लिङो शितश्चात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति । अमृत, मृपीष्ट । शितः खल्वपि । श्रियते, श्रियेते, श्रियन्ते । नियमः किमर्थं, मरिष्यति, अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुः, आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति । अनुदात्तश्चित् आत्मनेपदम्, आस्ते, शने । सन्नन्तादपि तदेष निमित्तम् । आससिपते, शिशयिपते । नेविश, निविशते, निविशते । आङ् उङ्मते, आङ्मते, आचिङ्मते । इह न भवति । शिशसति, मुमूर्षति । नहि शदिश्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं, किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वस्यैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तन्मन्त्रन्तेऽप्यनिमित्तम् । अनुचि-कीर्षति, पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते भीमासते इति अनुदात्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदमप्येव कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययपर्लुञ्जोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायाथोऽयमारम्भ । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोऽयमात्प्रत्ययः । आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षाचक्रे, ईक्षाचक्रे (१) । यदि बिध्य-पंमेतत् तर्हि उदुञ्जाचकार, उदुम्भाञ्जकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं गमोति । नैप दोषः । उभयमनेन क्रियते विधिर्नियमश्च । कथम् ? पूर्ववदिति वसन्ते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति । कृञ इति किम्, ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव । कथं पूनरस्यानुप्रयोगो यावता "कृञानुप्रयुज्यते लिटि" इत्युच्यते । कृञिति प्रत्याहा-रग्रहणं तत्र विज्ञायते । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? अभूततद्भावे "कृभ्वस्तिथोगो

(१) अत्र "कृञ्चिञ्" इत्युदाहरणान्तरमपि प्रतीयते, न्याससम्वादात् ।

सम्पद्यकर्तारि पिव." इति हृदाब्जादारभ्य यावत् "कुञ्जो द्वितीयतृतीया" इति अकारम् ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेद्, तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायाधोऽयमारम्भः । प्र उप इत्येव पूर्वोद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगोपयोदात्मनेपद भवति । प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेष्विति किम् । हृन्द न्यङि पात्राणि प्रयु-
-जतिः । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उपयुङ्क्ते, नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टा-
दिति किम्, (१) सयुजति ॥

समः चागुवः ॥ ६५ ॥

द्यु तेजने परस्मैपदी ततः सम्पूर्वादात्मनेपद भवति । "समो गमृच्छिद्" इत्यत्रैव कस्मान्न पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्तने । सद्युते शस्त्रम्, सद्युवाते, सच्युपते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रूधादी पठ्यते । तस्मादनवनेऽपालने वर्त्तमावादा-
त्मनेपद भवति । भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुजते । अनवने इति किम् । भुजक्यन्तमभिरा-
हितः । अनवनप्रतिषेधेन रीधादिकस्यैव प्रदण विज्ञापते न तीर्थादिकस्य 'भुजो क्रीडि-
त्य' इत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

रोरणी यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

"णितश्च" इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायाधोऽ-
यमारम्भः । ण्यन्तादात्मनेपद भवति, कथम्, अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव
कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्याने वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपत्रा ।
आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपमिद्मन्ति हस्तिन हस्तिपका । उपसेचयते हस्ती
स्वयमेव । पश्यान्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । णे रति किम्, आरो-
हन्ति हस्तिन हस्तिपका । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणश्रिति किम्,
गणयति गणं गोपालकः । गणयति गण स्वयमेव । कर्मग्रहण किम्, लुनाति दात्रेण ।
लावयति दात्र स्वयमेव । णौ चेद्ग्रहण समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिन हस्ति-
पका, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयती मूत्रेण । वसग्रहणमनन्यकर्मार्थम् ।
आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपत्राः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ।
कर्त्तति किम्, आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका । तानारोहयति महामात्र । अनाध्याने
इति किम्, स्मरति वनगुल्मस्य वोकिल । स्मरत्यन्ते वनगुल्म स्वयमेव । ननु चात्र
कर्मन्तारि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपद किमर्थमिदमुच्यते ।

(१) न्याससन्वादात् "स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । सयुजति" इति पाठो वृत्तपन्थस्य
न प्रतिभाति ।

क्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थोऽयमारम्भः ।
च रंहिः कर्तृस्थक्रियः, दृशिः कर्तृस्थभावक उदाहृतः ॥

भीरुगोर्हेतुभये ॥ ६८ ॥

षेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभेतेः स्मर्यतेश्च ष्यन्तादात्मनेपदं
त हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्भयं भवति । भयग्रहणमुप-
विस्मयोऽपि तत एव । जटिलो भीषयते, मुण्डो भीषयते । (१) जटिलो
स्म. तते, मुण्डो विस्मापयते । हेतुभय इति किम्, कुञ्चिकयनं भाययति, रूपेण
भवति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारण न हेतुः ॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

षेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गृधु अभिवाद्वाया, चद्गु गतादि-
प्रलम्भने वर्त्तमानयोरान्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं विसवादनं मिथ्या-
फलाख्यानम् । माणवकः गर्धयते, माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम्, ध्यानं
भवति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

षेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । लीड् श्लेषणे इति दिवादीं पठ्यते,
लिये इति च ऋवादीं । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियो ष्यन्तात्सम्मानने
च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, च-शब्दात् प्रलम्भने च । सम्मानन
पूजनम् । शालीनीकरणं न्यग्भावनम् । जटाभिरालापयते । पूजा समधिगच्छतीत्यर्थः ।
वर्त्तिकामुह्यापयते । न्यक्रोतीत्यर्थः । प्रलम्भने—कस्त्वामुह्यापयते । विसवा-
दयतीत्यर्थः । “विभाषा लीयते.” इति वाऽऽत्व विधीयते । तदस्मिन् विषये नित्य-
मन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा । सम्माननादिष्विति किम्, बालक-
मुह्यापयति ॥

मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

षेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ष्यन्तात्करोतेमिथ्योपपदादात्मने-
पदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनः पुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते ।
(२) चारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम्, पदं सुष्ठु
रयति । कृत इति किम्, पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम्, पदं मिथ्या
कारयति । सकृदुच्चारयति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

षेरिति निघृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतो ये घातचो जितश्च तेभ्य
(१) अत्र पदमञ्जरीसंवादात् ‘मुण्डो मापयते’ इत्युदाहरणान्तरमपि बोध्यम् ।
(२) “सदोपम्” इति पाठः पदमञ्जरीम् ।

आत्मनेपद् भवति कर्त्तार चेत्क्रियाफलमभिप्रैति । क्रियाया फल क्रियाफल
यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते, तच्चेत्कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजते, पचते ।
खल्वपि । सुनुते, कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति । कर्त्रभिप्राय इ
किम्, यचन्ति याजका, पचन्ति पाचका, कुर्वन्ति कर्मकरा । यद्यपि दक्षिणा भृ
कर्तु फलमिहास्ति तथापि न तदर्थं क्रियारम्भ ॥

अपाद्वद ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अपपूर्वाद्दत्ते कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपद् भवति
धनकामो न्यायमपवदते । न्यायाऽपवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मचते । कर्त्र
क्रियाफल इत्येव । अपवदते ॥

णिचञ्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति वर्त्तते । णिजन्तादारमनेपद् भवति कर्त्रभिप्राय
फले । कट कारयते, औद्ग्न पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । कट कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । सम् उद् आङ् इत्येवपूर्वाद्यमे कर्त्रभिप्राये
आत्मनेपद् भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । वीहीन् सयच्छते ।
वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वाद्कर्मकादाडो यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपद् सकर्मकार्थं
पुनर्ग्रहणम् । अग्रथ इति किम् । उद्यच्छते चिकिसा वैद्य । कर्त्रभिप्राय इत्येव ।
च्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ॥

अनुपसर्गाजिन ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जागते कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
भवति । गा जानीते, अश्व जानीते । अनुपसर्गादिति किम् ? स्वर्गं लोकं न
मूढ । कर्त्रभिप्राय इत्येव । देवदत्तस्य गा जानाति ॥

विभाषोपपदने प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितञित इति पञ्चभि सूत्रैरात्मनेपद् कर्त्रभिप्राय क्रियाफले
तदुपपदनेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । नभाषे श्रूयमाण
तन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राय क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपद् भवति । स्व यज्ञ यजात,
यज्ञ यचते । स्व कट करोति, स्व कट कुरुते । स्व पुत्रमपवदति, स्व
एव पञ्चसून्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमं कृतं, न परस्मैपदनियमं । तस्मिन्
तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषेणनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स
शेषात् कर्त्तरि परस्मैपद् भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त इति आत्मने
पदम् । आस्ते, शेते । ततोऽन्यत्र परस्मैपद् भवति । याति, वाति । नेर्विश

त्तम् । निविशते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति, प्रविशति । कर्त्तरीति किम्,)पच्यते, गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते धोदतः स्वयमेव । त्तरि कर्मव्यतिहार इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मै-
दं, कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७६ ॥

कर्मभिप्राये त्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मै-
विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्कारणेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति, पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्, ततः कर्मभिप्रायत्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-
विधीयते । अभि प्रति अति इत्येव पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति,
तक्षिपति, अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम्, आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृ-
ग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत्, ततः कर्मभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-
विधीयते । प्रपूर्वाद्बहते परस्मैपदं भवति । प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति । प्रादिति
म्, आवहते ॥

परिमृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितिक्षायां स्वरितेत्, ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिमृ-
ष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति । परेरिति
म्, आमृष्यते । वहतिमपि केचिद्गानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेषांदात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि-
त्येव पूर्वाद्भ्रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति । एतेभ्य इति
म्, अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्भ्रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति, यज्ञदत्तमुपर-
मति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽपरमि । पृथग्योगस्पर्णमुत्तरार्थम् ।
कर्मकाङ्क्षिभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रमः, उपादिति च वर्त्तते । पूर्वेण नित्यं परस्मैपदे प्राप्ते विभक्त्येव आरभ्यते । उप-
द्भ्रमतेरकर्मकाङ्क्षिभाषा परस्मैपदं भवति । यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपर-
मति । निवर्त्तत इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशननेङ्गुद्रुद्रुभ्यो णोः ॥ ८५ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते बुधयुधनश जन इद् पु द्रु सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । योधयति, माशयति, जनयति, अध्यापयति, प्रावयति, द्वापयति, स्थावयति । कर्मकास्तेषामगावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येव सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् बोधयति पद्मम्, योधयन्ति काष्ठानि, नाशयति दुःखम्, जनयति सुखम् । चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं नम् । प्रवते, प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति, विलीयत इत्यर्थः । कुण्डिका स्यन्दत इत्यर्थः । एतद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः यते । निगरणमभ्यवहारः । चलन कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च न्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति, आशयति, भोजयति । चलनार्थेभ्यः चोपयति, कम्पयति । अयमपि योगः सकर्मकार्यं, अचित्तवत्कर्तृकार्यश्च । प्रतिपेधो वक्तव्यः । अत्ति देवदत्तः, आदयते देवदत्तेन ॥

अगावकर्मकाच्चित्तयत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं यते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति आस्ते देवदत्तः, आशयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । अणा किम्, चेतयमान प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम् । णिचो विधिः प्रतिपेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति, स्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम्—आरोहयमाण (१) प्रयुङ्क्ते, अकर्मकादिति किम्, कट कुर्वाण प्रयोजयति कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् शुष्यन्ति ग्रीहयः, शोषयते ग्रीहीनातपः ॥

न पाठम्याङ्घ्रम्याङ्घ्रसपरिमुहुरुचि नृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं हितं तस्य प्रतिपेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव, प्रतिपिद्यते । पाठमि आङ्घ्रम आङ्घ्रस परिमुह रुचि नृति वद वस ण्यन्तेभ्य परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिवतिनिगरणार्थं दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । एषा परस्मैपदं न भवति । ययते । दमि—दमयते । आङ्घ्रम—आयामयते, 'यमोऽपरिवेपणे' (ग० सू०) इति

मत्संज्ञा प्रतिपिद्यते । आह वस-आयासयते । परिमुह-परिमोहयते । रुचि-रोचयते ।
ति-नर्त्तयते । वद-वादयते । वस-वासयते । ऋपादिपु धेट उपसरयानम् । धाप-
ते चि सभा ॥

वा क्यप ॥ ९० ॥

“लोहितादिबाज्भ्य क्यप्” इति वक्ष्यति, तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपद भवति(१) ।
हितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमा-
न्यत् लभ्यते ? यावताऽनुदात्तहित इयेयमादिना प्रकरणेन तन्नियतम् । एव तहि
विधीयते, तच्चानन्तर परस्मैपदप्रतिपेधेन सन्निपापितमिह
तेन मुक्ते शेषात् कर्त्तरि परस्मैपद भवति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ६१ ॥

वैत्येव । द्युत दीप्तौ तस्माद्दर्घाद्दु(२)ठादयोऽपि कृपृपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते ।
नेदशादाद्यथो भवति । अनुदात्तेवात्रियमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युताद्भ्यो लुङि वा
व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट । लुङिति किम्, द्योतते ॥

वृद्भ्य स्यसना ॥ ६२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादय पठ्यन्ते । वृतु वचने, वृधु वृद्धौ, श्रुधु शब्दकुत्सायाम्,
प्रस्रवणे, कृषू सान्ध्यं । एतेभ्यो धातुभ्य स्ये सति च परतो वा परस्मैपद
भवति । वृत्-वर्त्यति, अवर्त्यत्, विवृत्सति, वत्तिभ्यते, अवर्तिष्यत, विवर्तिषते ।
वर्त्यति, अवर्त्यत्, विवृत्सति, वद्वि यते, अवद्विष्यत, विवद्विषते । स्यसनो-
रिति किम्, वर्त्तते ॥

लुटि च क्लृप ॥ ६३ ॥

धृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्प म्निद्ध, लुटि विधीयते । चकारस्तहि स्यसनोरनुक
र्षणाथा न वक्तव्य । एव तर्हीय प्राप्ति पूर्वा प्राप्ति वाधेत । तस्माच्चकार स्यसनोर-
नुकर्षणार्थ क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च वृषे परस्मैपद वा भवति । कल्सा, कल्सारी,
कल्सार, कल्पस्यति, अकल्पस्यत्, चिकलृप्सति, कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत,
चिकल्पिषते(३) ॥

इति श्रीजयादियधिरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

(१) ‘ शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थ वचनमिति ब्राह्मिक पाठ ।

(२) कश्चिद् ‘ श्वितादय ’ इति पाठ ।

(३) कुत्रचिदय पाठ — यत्र परस्मैपद तत्र तासि च क्लृप इतीट् प्रतिषेध । यत्रात्मने
पद तत्रैह्मत्वेवेति” ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

“कडाराः कर्मधारय” इति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्राऽवधेयं दित उद्ध्वंमनुक्रमि
प्यामस्तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ ? या पराऽनवकाशा च ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनमेकैः संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति ह्रस्व लघु,
भिदिः, छिदिः-भेत्ता, छेत्ता । सयोगे गुर, शिखा, भिन्ना । सयोगपरस्य ह्रस्वस्य ङ
संज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च, एका संज्ञैतिवचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति । अततत्तत्,
रत्तत् । “सन्वह्वुनि” इत्येव विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे पर कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो(१) विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रपञ्चाव्याथविकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः
स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन् विप्रतिषेधे पर कार्यं भवति ।
दन्तित्वाभिन्यान्तरङ्गचहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयो, बल-
वतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ, पर्यायिण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते ।
“अतो दीर्घो यञि” “मुपि च” इत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम्, प्लक्ष्म्याम् ।
वचने इत्येव” इत्यस्यावकाशः । धृत्तेषु, प्लक्ष्मेषु । इहोभयं प्राप्नोति वृत्तेभ्यः, प्लक्ष्मेभ्य
इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्यात्स्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्यात्स्यौ । मूलविभुजादि
दर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्त च स्त्रियाख्य शब्दरूप नदीसंज्ञं भवति । ई-
रान्त कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरी । ऊकारान्त-ब्रह्मबन्धू, यवागू ।
किम् । मात्रे, दुहित्रे । स्यात्स्यौविति किम् ? ग्रामणीः, सेनानीः, खलपूः ।
ग्रहणं किम् (२), शब्दार्थं स्त्रीत्व एव यथा स्यात् पदान्तरारण्ये मा भूत् । ग्रामण्ये
खलप्वे स्त्रियै । नदीप्रदेशा आप्नद्या इत्येवमादय ॥

नयद्भुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिद्धयते । स्थितिः स्थानम् । इयद्भुवङोः स्था-
मनयोः रीतिर्यद्भुवङ्स्थानी यौ यू तौ नदीसंज्ञौ न भवतः, स्त्रीशब्द वर्जयित्वा । हे श्री,
हे भूः । अस्तीति किम्, हे स्त्रि ॥

(१) अत्र न्यासपदमङ्गरीपद्यालोचनया ‘विरोध’ इत्येव पाठोऽनुमीयते न तु ‘तुल्यबल
विरोध’ इति ।

(२) पदमङ्गरीदर्शनादत्र ‘अस्त्वाग्रहणम्’ इति प्रस्तरहितः पाठः प्रतीयते ।
स्त्रीत्वे’ अत्र च ‘शब्दार्थस्त्रीत्व’ इति पाठः पदमङ्गरीवर्ति ।

याऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयद्बुद्धस्थानौ यू आमि परतो वा नदीसज्ञौ न भवतः ॥ श्रियाम्, श्रीणाम् । भ्रुयाम्, भ्रूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

इति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयद्बुद्धस्थानयोश्च प्रतिषिद्धा, तस्मान्ङिति वा विधीयते । इति परतो ह्रस्वश्च योः सम्बन्धी यः स्यात्स्य, स्यात्स्यौ इयद्बुद्धस्थानौ च यू वा नदीसज्ञौ भवतः । कृत्यै, कृतये । धेन्वै, धेन्वै । श्रियै, श्रियै । भ्रुयै, भ्रुयै । अस्त्रीत्येव, स्त्रियै । स्यात्स्यविद्येव । अपत्ये, वायवे, भातवे ॥

शेषो व्यमसि ॥ ७ ॥

हरय इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसज्ञो भवति सग्विशब्द वर्जयित्वा । कश्च शेष (१) ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्न स्यात्स्यं, स्यात्स्यं च यन्न नदीसंज्ञकं स शेषः । अग्नये, वायवे, कृन्तये, धेनवे । असर्पीति किम्, सख्या, सख्ये, सख्युः, सख्यौ (२) ॥

पतिः समास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसज्ञायां सिद्धायामयं नियम क्रियते । पतिशब्दः समास एव घिसज्ञो भवति । प्रजापतिना, प्रजापतये । समास इति किम्, पत्या, पत्ये । (३) एवकार इष्टतोऽन्वधारणार्थः । दृढमुष्टिना, दृढमुष्टये ॥

पट्टीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनाप्यभासे न प्राप्नोतीति वचनमाश्रयते । पट्टयन्तेन (४) युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विपये वा घिसज्ञो भवति । कुलुब्धानां पतये नमः, कुलुब्धानां पत्ये नमः । पट्टीग्रहणं किम्, मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम्, प्रामस्य पत्ये ॥

हरत्र लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसज्ञा कृता, तस्यानेन लघुसज्ञा विधीयते । ह्रस्वमचर लघुसंज्ञ भवति । भेत्ता, छेत्ता, अचीकरत्, अजीहरत् । लघुप्रदेशः । “पुगन्तलघूपधस्य च” इत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते । सयोगे परतो ह्रस्वमचर गुरुसंज्ञ भवति । कुण्डा, (५) शिञ्जा, भित्ता । गुरुप्रदेशः, “गुरोश्च हला” इत्येवमादयः ॥

(१) ह्रस्ववर्णोवर्णान्तमिति कश्चित् पाठः । (२) “पिप्रदेशा द्वन्द्वे षोडशेवमादयः” इति पाठः ।

(३) एवकारकरणमित्यन्वधारणार्थमिति न्यासे पाठः ।

(४) अत्र “पट्टयन्तेन शब्देन” इति पदसंख्या पाठः । (५) कुण्डा इति अधिकं न्यासे ।

दीर्घं च ॥ १२ ॥

सयोग इति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुस्संज्ञं भवति ।
 १) हांचके, ईहांचके(१) ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिरतदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽ-
 स्संज्ञं भवति । कर्ता, हर्ता । करिष्यति, (२) अकरिष्यत् । औपगवः, कापटवः ।
 स्मादिति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थं, तदादीतिसम्बन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम्, न्यविशत, व्य-
 क्रीणीत । “नेर्विश” इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधिग्रहणं किम्,
 प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदादिवचन स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः,
 करिष्यामः, कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्वर्थम् ।
 अङ्गप्रदेशा “अङ्गस्य” इत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्त तिङन्त च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति ।
 ब्राह्मणः, परन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः
 प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशा. “पदस्य” “पदात्” इत्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यपां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं
 भवति । क्यच्-राजीयति । क्यङ्-राजायने । क्यप-चर्मायति(३), चर्मायते ।
 सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति,
 स्रुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भविति वचयति । तस्याय पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं
 पदसंज्ञं भवति । “भवतष्टकृद्सौ” भवदीयः । “ऊर्णाया युस्” ऊर्णायुः । “ऋतोरण्”
 “छन्दसि घस्” ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आकपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु
 प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम्, राजभिः,
 राजत्वम्, राजता, राजतरः, राजतमः । असर्वनामस्थान इति किम् । राजानौ, राजानः ।

(१) “ईहाचके” इत्यस्य स्थाने “अहाचके” इति न्वाने ।

(२) अत्र मुद्रितकाशिकाया “इरिष्यति” इति उपलभ्यते । न्यासपदमंजरीमंवरदान-
 त्वस्माभिः परिवर्तितः । (३) अत्र “वर्मायति, वर्मायते” इति न्याससंमतेः पाठः ।

यचि भ्रम् ॥ १८ ॥

स्वादिप्रसर्वनामस्थान इति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादी सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये पूर्व भसंज्ञं भवति । यकारादौ—गार्ग्यः, वात्स्यः । अजादौ—दाक्षिः, प्लाक्षिः । नभोऽङ्गिरोमनुषां वन्युपसंख्यानम् । नभ इव नभस्वत्, अङ्गिरा इव मनुषिष मनुष्वत् । षृण्वस्वश्रयोः । षृण्वित्येतत् वस्वश्रयोः परतो भसंज्ञं छन्दसि विषये । षृण्वसुः, षृण्वश्रस्य मेने । भप्रदेशाः, “भस्व” इत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं(१) शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भम इ भवति । उदधिवान् घोषः, विद्युत्वान् बलाहकः । सकारान्तम्—यशस्वी, पयस्वी । तसविति किम्, तद्वान् ग्रामः ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुक्तेन (२)साधुवमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म, अयस्मयाति पात्राणि । क्वचिदुभयमपि भवति । स सुष्टभा सक्कृता गणेत । पदत्वात्कुत्वं, भत्वात् जश्वं न भवति । छन्दसीति किम् । अयोमयम् वर्म ॥ आकृतिगणोऽयम् । (३)

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इवाप्नातिपदिकास्वादपः, अस्य तिवाद्य इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसख्यावाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्या वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ब्राह्मणाः पठन्ति । यत्र च सख्या सम्भवति तत्राप्यमुपदेशः । अज्यपेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्ते एव ॥

द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पवतः, ब्राह्मणः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादि(४)संज्ञाविषयमधिक्रियते । कारक इत्यधिकारो

(१) “तकारसकारांत”मिति पदसंज्ञयां पाठः । (२) “तेन दारेणे”ति पदसंज्ञयां सप्तमत् पाठः । (३) मुद्रितकाशिकापुराणकेऽनुपब्रम्ह्यमानोऽयं पाठः न्याससंवादात् परिशुद्धितः । (४) “अपादानादिसंज्ञाविषय”मिति पदसंज्ञयां न दृश्यते ।

दितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्देदितव्यम् । कारकशब्दश्च
 नैमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य हेतुः ? क्रियायाः । वक्ष्यति-भ्रुवम-
 णायेऽपादानम् । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । कारक इति किम्, वृक्षस्य पर्ण
 भेतति & कुड्यस्य पिण्डः पतति । अकथितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।
 भाणवक पन्थानं पृच्छति । कारक इति किम्, भाणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ।
 कारकशब्दनेपु चाऽनेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुव यदपाययुक्तमपाये साध्ये यद्विधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । ग्रामा-
 दागच्छति, पर्वतादवरोहति, सार्थाद्दीनः, रथात्पतितः । ॐजुगुप्साविरामप्रमादार्था-
 नामुपसंख्यानम् ॥ अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, धर्मात्प्रमाद्यति । अपादान-
 प्रदेशा “अपादाने पञ्चमी” इत्येवमादयः ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं
 भवति । चौरैभ्यो विभेति, चौरैभ्य उद्दिजते । त्रायत्यर्थानाम्-चौरैभ्यस्त्रायते, चौरै-
 भ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम्, अरण्ये विभेति, अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढो योऽर्थः सोढु न शक्यते, तत्कारकमपादान-
 संज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । ज्ञानू पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
 प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यवेभ्यो(१)गा वारयति, यवेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित
 इति किम्, यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्द्वां येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्वाः । अन्तर्द्वांनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादान-
 संज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्वांते, उपाध्यायान्निर्लीयते । मा मामुपाध्यायो द्राष्टीदिति
 निर्लीयते । अन्तर्द्वांविति किम्, चौराद् दृढसते । इच्छतिप्रहणं किम्, अदर्शनेच्छायां
 सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता, उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याप्रहणम् । उपयोगे साध्ये

य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते, उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् । नटस्य(१) शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्ता जनिकर्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्ता जायमानः, तस्य वा प्रकृति कारणहेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते, गोमयाद्दृश्विको भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्तुरिति वसन्ते । भवनं भूः । प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः भूकर्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, कार्दमरिभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणमूलेन कर्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्वयं संज्ञाविज्ञानाद्ददातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति, माणवकाय भिक्षां ददाति । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । क्रिययापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । धात्राय निर्गर्हते(२), युदाय सनहते, पत्ये शेते । सम्प्रदानप्रदेशाः “चतुर्थी सम्प्रदाने इत्पेवमादयः । कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुदं यजते । पशुं रुदाय ददातीत्यर्थः ॥

रच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रचिना समानार्था रच्यर्थाः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रचिः । रच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः, यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूपः । देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मोदकः कर्ता । प्रीयमाण इति किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघहृत्स्थाशपां श्लीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ ह्नुह् स्था शप इत्येतेषां श्लीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । श्लीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो योधयितुमभिप्रैतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय ह्नुते, यज्ञदत्ताय(३) ह्नुते । देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । श्लीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥(४)

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तमर्णं

(१) 'नटस्य गाथा शृणोति' इति न्वासे। कश्चित् 'ग्रन्थिकस्य गाथा शृणोति' इति पाठान्तरम् ।

(२) 'निर्गर्हते' इति न्यासे पाठः । (३) 'अपह्नुते' इति न्यासे ।

(४) 'देवदत्तं श्लाघते' 'देवदत्तः श्लाघते' इति पाठः परमं ज्ञायम् । 'पथि' इति तु तत्र नास्ति ।

यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृग, यदीयं धनम् । धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः स सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति, यज्ञदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति किम्, देवदत्ताय शतं धारयति प्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति, फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम्, पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः, अपकारो द्रोहः, अहमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे य प्रति कोपस्तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहाद्योपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते तस्मात्सामान्येन विशेषण य प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति, देवदत्ताय द्रुह्यति, देवदत्तायेर्व्यति, देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम्, भार्यामोर्व्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयो कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयोः (१) प-सर्गसम्बद्धयोर् य प्रति कोपस्तत्कारक कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमाभ्रुकुध्यति, देवदत्त-मभिद्रुह्यति । उपस्पृष्टयोरिति किम्, देवदत्ताय क्रुध्यति, यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीद्वोर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीशेष कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं ? यस्य विप्रश्नः, विविधः प्रश्नः विप्रश्नः । स कस्य भवति ? यस्य (२) शुभाशुभ पृच्छयते । देवदत्ताय राध्यति, देवदत्तायेत्तते । नैमित्तिकः पृष्ट सन् देवदत्तस्य देव पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्म्यां श्रुत्रः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवपूर्वस्य शृणोतेः कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । कीदृशं ? पूर्वस्य कर्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्तते, स चान्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति, देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीति इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्तेति वर्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारक पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूत सम्प्रदानसंज्ञं भवति । होता प्रथमं शसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनु-गरः प्रतिगर इति हि शसितुः प्रोत्साहने वर्तते । होत्रेऽनुगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतम करणम् ॥ ४२ ॥

त्रियासिद्धौ यत्प्रकृतोपकारक विवक्षित तत्साधकतम कारकं करणसज्ञं भवति ।
चात्रेण लुनाति, परशुना छिन्नति । तमग्रदण्णं किम् । गह्वार्यां घोष, कृपे गर्गकुलम् ।
करणप्रदेशा "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्येवमादय ॥

दिव कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसज्ञाया प्राप्ताया कर्मसज्ञा विधीयते । दिव साधकतम यत्कारकं
तत्कर्मसज्ञं भवति, चकारात्करणसज्ञं च । नद्यान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वतते । पूर्वेण करणसज्ञाया प्राप्ताया सम्प्रदानसज्ञा पक्षे विधी-
यते । परिक्रयणे साधकतम कारकमन्यतरस्या सम्प्रदानसज्ञं भवति । परिक्रयणं निय-
तकालं वतनादिना स्वीकरणं, नात्यन्तिकं क्रय एव । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि, शताय
परिक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि, सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया(१)इत्याधार । कर्तृवर्मणो क्रियाध्रयभूतयोर्धारणक्रिय-
प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसज्ञं भवति । कटे आस्ते, कटे शोते, स्थाल्या पचति
अधिकरणप्रदेशा "सप्तम्यधिकरणे च" इत्येवमादय ॥

अधिशीङ्गधासा कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसज्ञाया प्राप्ताया कर्मसज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्गधासा आ-
इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसज्ञं भवति । ग्राममधिरोते, ग्राममधितिष्ठति, पर्वत-
मप्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते ।
कथं फल्यानेऽभिनिवेश, पापेऽभिनिवेश । या या रुज्ञा यस्मिन् यस्मिन् सन्निव्य-
भिनिविशत इति । अन्यरस्यामिति वर्त्तते "परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्"
इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्गुस ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येव पूर्वस्य वमनेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसज्ञं भवति ।
ग्राममुपवसति सेना, पर्वतमुपवसति, ग्राममनुवसति, ग्राममधिवसति, ग्राममाव-
सति ॥ ऋवसेरश्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं
करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततम कर्म ॥ ४६ ॥

कर्तुः क्रियया यदासुमिष्टतम तत्कारक कर्मसज्ञ भवति । कट करोति, ग्राम गच्छति । कर्तुरिति किम् ? मापेप्यथ चक्षति । कर्मण ईप्सिता माया न कर्तुः । तम-ग्रहण किम् ? पयसौदन भुक्ते । कर्मण्यनुवर्तमाने पुन कर्मग्रहणमाधारनिष्ठत्यर्थम् । इतरथाऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेह प्रविशतीति । ओदन पचति, सकृन् पिवतीत्यादिषु न स्यात् । पुन कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्ध भवति । कर्मप्रदेशा "कर्मणि द्वितीया" इत्येवमादय ॥

तथायुक्त चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततम क्रियया युज्यते तेनैव चक्षकारेण यदनीप्सित युक्त भवति तस्य कर्मसज्ञा विधीयते । ईप्सितादयत्सर्वमनीप्सित हेप्यमितरात् । विप भक्षयति, चीरान् परपति, ग्राम गच्छन् बृहमूलान्युपसर्पति ॥

अकथित च ॥ ५१ ॥

अकथित च यत्कारक तत्कर्मसज्ञ भवति । केनाऽकथितम्, अपादानादिविरोधक याभि । परिगणन कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्नमिच्छिन्नचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

श्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरित कविना ॥

उपयुच्यत इत्युपयोग, पयः प्रभृति, तस्य निमित्त गवादि, तस्योपयुच्यमानपय-प्रभृतिनिमित्तस्य गवादे कर्मसज्ञा विधीयते । पाणिना कास्थपात्र्या गा दोग्धि पयः । पाण्यादिकमन्युपयोगनिमित्त तस्य कस्माच्च भवति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसज्ञा । नदर्पमाह-अपूर्वविधाविति । श्रुविशासिगुणेन च यत् सचते । श्रुविशास्योगुण साधन प्रधान कर्म धर्मादिक, तेन यत्सम्बध्यते, तदकीर्तितमाचरित कविना, तदकथितमुक्त सूत्रकारेण । दुहि-गां दोग्धि पय । याचि-पौरव गा याचते । रुधि-गामवण्डि वज्रम् । प्रच्छि-माणवक पन्थान पृच्छति । भिच्छि-पौरव गा भिच्छते । चिज-शुक्लवचाचनोति फलानि । श्रुवि-माणवक धर्मं ब्रूते । शासि-माणवक धममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्द प्रत्यकमाभिसम्बध्यते । गत्यर्थाना बुद्ध्यर्थाना प्रत्यवसानार्थानां च धातूना तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अग्यन्ताना य कर्तास ण्यन्ताना कर्मसज्ञा भवति । गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवक ग्रामम् । याति न चापयति माणवक ग्रामम् । अन्त्यर्थेषु नीवह्यो प्रतिपेधो वक्ष्यते ॥ नयति भार देवदत्त, नाययति भार देवदत्तेन । वहति भार देवदत्त, वाहयति भार देवदत्तेन ॥ अहरेरनियतृक्तृक्तस्येति वक्ष्यते ॥ इह प्रतिपेधो मा भूत् । ५२ ॥ २ ॥

वाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि-बुध्यते माणवको धर्मम्, बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम्, वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमन्यवहाः । भुङ्क्ते माणवक ओदनम्, भोजयति माणवकमोदनम् । अश्नाति माणवक ओदनम्, आश्रयति माणवकमोदनम् । आदिप्रायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अति माणवक ओदनम्, आदयते माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः, खादयति माणवकेन । अन्ते-रहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भक्षयति पीण्डं देवदत्तः, भक्षयति पीण्डं देवदत्ते-नेति । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्य, भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् । शब्दकर्मणाम्-अधीते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम्, पाठयति माणवकं वेदम् । अक्रमकाणाम्-आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शोते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् ? पचत्योदन देव-दत्तः, पाचयत्योदन देवदत्तेनेति । अप्यन्तानामिति किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं समपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाविति यत्ते । हर्तेः करोतेश्चाप्यन्तयोर्थः कर्त्ता स प्यन्तयो-रन्यतरस्या कर्ममज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः, हारयति भारं माणवकं, माण-वकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । अभिवा-दिदृशो रात्मनेपद् उपसख्यानम् । अभिवदति गुरु देवदत्तः, अभिवादयते गुरु देव-दत्तं, देवदत्तेनेति वा । परयन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजानं, भृत्यैरिति वा । आत्मनेपद् इति किम्, दर्शयति चैत्र मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वात् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरु माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्यतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते(१) । अगुणीभूतो यः क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण चिचक्षते तत्कारक कर्तृसज्ञ भवति । देवदत्तः पचति, स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्त्ता परामृश्यते(२) । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपात-नात् समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारक हेतुसज्ञ भवति, चकारात्कर्तृ-सज्ञ च । सज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते, कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्त कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशा, “हेतुमति च” इत्येवमादयः ॥

(१) अत्र न्यासे “उच्यते” इति नास्ति । “अगुणीभूत” इत्यत्र च “अगुणभूत” इति पाठः ।

(२) “तदित्यनेन कर्त्ता संबध्यते” इति पर० ।

प्राप्तीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

“अधिरीश्वर” इति वच्यति । प्रागेतस्मादवधेर्यामित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामो, तसज्ञास्ते वेदितव्याः । वच्यति “चादयोऽसत्त्वे” च वा ह अह । प्राग्वचनं वेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसज्ञाभिस्त्वह निपातसज्ञा समाविशति । गम् “ईश्वरे तोसुन्कसुनौ” इत्ययमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

रीश्वरादौ(१)श्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्त. परोऽपि सः ।
समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसज्ञा भवन्ति, न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । मिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । सुपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चग् । कश्चित् । यत्र । नह । हन्त । माधि । नकिम् । माड् । माडो ढकारो विशेषणार्थः “माडि लुङ्” इति । इह न भवति । भवतु, मा भवेत्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वै । द्वै । रै । श्रौपट् । स्वाहा । वपट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उकञ् । वेलायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्वा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । धाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहौ । अथो । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । वत । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् । ऋतम्(२) । ध्रुवा इद्वा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुतः । कुत्र । अव । अनु हाहौ । हेहा । ईहा । आहोस्वित् । छम्बट् । खम् । दिष्टया । पशु । वट् । सह । पक् । अद्वा । फट् । ताजक । अये । अरे । चट्ट । वाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । वै । (३) उपसर्गाविर्भाक्त्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । प्रतिरूपकाः ।

अवदत्त विदत्त च प्रदत्त चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्त च निदत्तमिति चेष्यते ॥

(१) अत्र न्याते “वीश्वर” इति पाठः । सच सङ्घिवापाडे वीश्वर इति यो स्तदाश्रय । (२) ऋतमित्यनन्तरम्—“वाकिर्, नकिर्, आड्, अ, नो, ना, प्रतिषेधे, उट्, दाह,” इति कचित्पाठः ।

(३) “रवे, तुवै, न्वै, नुवै, अथ, अथत्, रिम, अच्छ, अदल, दह, हे हे, है है, नौ, आत्, शत्, शुक्, सत्, वव, वाट्, विकम्, दिनुक्, वशम्, शिकम्, शकम्, सनुकम्, नुकम्, अन्, घो, सुक्, भाजक्, अले, वट्, वाट्, कीम्,” इति पाठः कश्चित् ।

“अच उपसर्गात्” इति तत्त्वं न भवति । दुर्नातम् । दुर्नपः । दुर्निर्णयः । “उप-
पर्गात्” इति णत्वं न भवति । असात्त्व इति किम् । पशुर्वै पुरपः । पशुः पुरोडाशः ।
वनिपातप्रदेशाः “स्वरादिनिपातमन्वयम्” इत्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽसात्त्वे निपातसज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् ।
ठनेर् । दुस् । दुर् । वि । आद् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उच् । अभि । प्रति ।
हरि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसज्ञाविशेषणार्थम् । “उपसर्गाः क्रियायोगे” इति
(१) चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असात्त्व इत्येव । परा जयति सेना(२) ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परि-
णायकः । क्रियायोग इति किम् । प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः ।
‘अमरच्छब्दस्य श्लोपसंख्यानम् कर्तव्यम्’ मरुद्भिर्दत्तो मरुत् । सज्ञाविधानसामर्थ्यात्
अनजन्तत्वेऽपि अच उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति ॥ अचच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ “आत-
श्लोपसर्ग” इति अद् भवति । अद् । उपसर्गं प्रदेशात् “उपसर्गे घोः किः” इत्येवमादयः ।

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । यत् प्रकरोति ।
योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरग्र गतिसज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसज्ञा मा भूत् । ऊरी-
स्यादित्यत्र “उपसर्गप्रादुर्भ्यामिस्तिर्यच्परः” इति फक् प्रसज्येत । चकार । सज्ञासमा-
वेशार्थः । प्रगीतम् । अभिपिक्तम् । “गतिरनन्तर” इति स्वरः, उपसर्गात्” इति णत्व-
पत्वे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् ।
यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ पुनरु-
त्स्यूत वासो देयम् । “गतिर्गती” इति निष्ठातो भवति । चनोहित । “गतिरनन्तर”
इति स्वरः । गतिप्रदेशात् । “कुगतिप्रादयः” इत्येवमादयः ॥

उर्यादिचि्विडाश्च ॥ ६१ ॥

उर्यादयः शब्दाः क्वन्ता ङाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसज्ञा भवन्ति । चि्विडाचोः
कृत्वस्तियोगे विधानं तस्माद्दूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसज्ञा विधीयते ।
ऊरीउररीशब्दावतीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । ऊरीकृतम् । यदूरीकरोति । उररी-
कृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पापी । नाली । आताली । वेताली । धूसी ।
शकला । सशकला । ध्वसकला । अशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकला-

(१) ‘वादीनामिति’ पदमजयां पाठ ।

(२) अत्र ‘पराः सेना’ इति न्वासे, पराजयन्ति सेना’ इति च पदमजयांम् ।

कृत्य । संशकलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य । अंशकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गु
धाकृत्य । सजूः सहाय्ये । सजूः कृत्य । फलू, फली, विकली, आकली, इति णि
फलूकृत्य । फलीकृत्य । विकलीकृत्य । आकलीकृत्य । आलोष्टी, कराली,
शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा, एते हिसायाम् । वपट् । वीपट् ।
स्वाहा । स्वधा । वन्धा । प्रादुस् । धत् । आविस् । व्यन्ताः खल्वपि ।
शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति । डाच् । पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् ।

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इति परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं । गेविसंज्ञं
खाट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत् खाट्करोति । अनितिपरमिति किम् । खाडिति
निरष्टीवत् (१) ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः(२) । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोः
सदसत्कृत्यौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति ।
असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ? सत्कृत्वा काण्ड
असत्कृत्वा काण्ड गतः ॥

भूपणोऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिपेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूपणे घेति विशेषणमुपादीयते ।
योऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलकृत्य अलकृतम् । यदलकरोति । भूपण
किम् ? अलं भूत्वा ओदन गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्त-शब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे
संज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रह इति
अन्तर्हत्वा मूपिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अन्तः
णत्वेपुपसर्गसंज्ञा वक्तव्याः । अन्तर्द्वा । अन्तर्द्भिः । अन्तर्णयति ॥

कणेशमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दोऽमनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः । कणेश्च पयः पिव
मनोहृत्य पयः पिवति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा
त्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघात इति किम् ? कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गत ॥

(१) कस्यचित्कवेरय प्रयोगः । सम्पूर्णोऽयं श्लोक — सुन्दरमक्तः सोऽस्याः

मात्मनो वदने । जिहामूलसुष्ठु खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

(२) 'प्रीतिसम्भ्रमः' इति पाठः कश्चिद् ।

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्त पुर शब्दोऽव्ययस्य गतिसञ्ज्ञो भवति । समासस्वरोपचारा
योजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति किम् ? पृ, पुरी,
र कृत्वा काण्ड गतः ॥

अस्त च ॥ ६८ ॥

अस्तशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसञ्ज्ञो भवति । अस्तगत्य
यिता पुनस्त्विति । अस्तगतानि धनानि । यदस्तगच्छति । अव्ययमित्येव । अस्त
ण्डम् । हिसमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थप्रदेपु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिदाब्दस्यार्थं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदती च गतिसञ्ज्ञो
भवति । अच्छगाय । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदती-अच्छोद्य । अच्छोदितम् ।
दच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छ गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अद शब्दस्यदाविषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसञ्ज्ञो भवति । उपदेश परार्थ
योगः । स्वयमेव तु यदा वृद्ध्या परामृशति तदा नास्युपदेश इति सोऽस्य विषयः ।
द कृत्य । अद कृतम् । यदद करोति । अनुपदेश इति किम् ? अद कृत्वा काण्ड
त इति परस्य कथयति ॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्धौ विधानम् । तत्र तिर शब्दो गतिसञ्ज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतम् ।
तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः । पार्वतो(१)भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्धाविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिर शब्दः करोती परतो विभाषा गति-
सञ्ज्ञो भवति । तिर कृत्य तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिरस्कृत्वा,
र कृत्वा । अन्तर्द्धावित्येव । तिर कृत्वा काण्ड तिष्ठति ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
र्थलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृञि विभाषा गतिसञ्ज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य ।
पाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसञ्ज्ञानि

भवन्ति । असात्तात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् । सात्तात्कृत्य । सात्तात्कृत्वा । कृत्य । मिथ्या कृत्वा । सात्तात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना । सपत्का । आस्था । अमा । श्रद्धा । प्रानर्या । प्राजग्हा । वीजर्या । वीचरुहा । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । दीना मकारान्तश्च निपात्यते । अग्नौ । वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । अद्याधानमुपरलेपण तदभावेऽनत्याधाने उर शब्दौ विभाषा कृञि गतिसज्ञौ भवत । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । मनसि कृत्वा । अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणि शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । चकारादनत्याधान इति च । मध्ये पदे निवचने शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसज्ञा भवन्ति । मध्यकृत्य मध्ये पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचन वचनाभाव । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा । नियम्येत्यर्थ । अनत्याधान इत्येव । हस्तिन पदे कृत्वा शिर शेते ॥

नित्य हस्ते पाणानुपयमने ॥ ७७ ॥

कृञीति वर्तते । हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्य गतिसज्ञौ भवत । मने । उपयमन दारकर्म । पाणोकृत्य । हस्तेकृत्य । दारकर्म कृत्वन्वर्थ । इति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्यापण गत ॥

प्राध्व बन्धने ॥ ७८ ॥

कृञीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमव्ययमानुकृत्ये वर्तते, तदानुकृत्य नहतुक यदा भवति तदा प्राध्वशब्द कृञि नित्य गतिसज्ञो भवति । बन्धन इति किम् ? प्राध्व कृत्वा शकट गत ॥

जीविकोपनिपदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृञीति वर्तते । जीविका उपनिपदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृञि भवत । जीविकाकृत्य । उपनिपत्कृत्य । औपम्य इति किम् । जीविका कृत्वा गत

ते प्राग्धातो ॥ ८० ॥

ते गत्युपयगसज्ञका धातो प्राक् प्रयोक्तव्या । तथा चैवोदाहृता । गार्थम । गतयो धनन्तरा ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽन्यभ्यनुज्ञायन्ते । छन्दसि विषये

ऽपि पूर्वोऽपि प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति ।
इत्थं परप्रयोगोऽपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति नि हस्तिना । नियाति
वस्तना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८० ॥

व्यवहिताश्च गायुपसर्गसज्ञकारश्चन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्दैरिन्द्र हरिभिर्वाहि
तूरुमभिः । आवाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८१ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवच-
यसज्ञारते वेदितव्याः । अधिरीश्वर इति यावद्भवति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः “कर्म-
प्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इत्येवमादयः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे शोत्ये कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । शाकस्यस्य सहितामनु प्राव-
[अगहुपज्ञमन्वसिञ्चत् । अगस्यमन्वसिञ्चन् प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता
गोःधम्मूताख्यानैति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसज्ञः । हेत्वर्थं तु वचन, हेतुवृत्तीयां
)वाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे शोत्ये कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । भवीमन्ववसिता सेना ।
तमन्ववसिता सेना । पर्वतेन सम्यद्देश्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सज्ञा विज्ञा-
। हीने शोत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । अनुशाकटायन वैयाकरणाः ।
चर्जुनं योद्धारः ॥

उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः, अधिके हीने च शोत्ये कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । उपरार्या द्रोगः ।
निष्के कार्पाषणम् । हीने-उपशाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दौ वर्जने शोत्ये कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवतः । प्रकृतेन सम्बन्धिना
र चिद्वनभिसम्बन्धो वर्जनम् । अप-अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि-परि त्रिगर्ते-
वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् । ओदनं परिपिञ्चति ॥

आह मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आहित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वच-

)अत्र न्यायपर्यालोचनया ‘इवी वृतीयावा प्रात्यावा ताम्’ इति पाठोऽनुमीयते ।

नग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्राद् बृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः
आ सांकारपात् । आ मधुरायाः । मर्यादावचन इति किम् ? ईपदर्थे क्रियायोगे
मा भूत् ॥

लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ६० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु
कर्मप्रवचनीयसज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत्-बृहत् प्रति विद्योतते विद्युत् । बृहत् परि
बृहत्तमनु । इत्थंभूताख्याने-साधुदेवदत्तो मातर प्रति । मातर परि ।
भागे-यदत्र मां प्रतिस्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् ।
बृहत् प्रति सिद्ध्यति । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिपिद्ध्यति । अथ
पञ्चमो कस्मान्न भवति, "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति । वर्जनविषये सा
अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ६१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । बृहत्तमभि
तते । साधुदेवदत्तो मातरमभि । बृहत्तमभि सिद्ध्यति । अभाग इति किम् ।
स्वीक्रियमाणोऽशः यदत्र ममा(१)भिष्यात् तदीयताम् । यदत्र मम भवति
मित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ६२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रति निर्यातन प्रतिदानम् । प्रति
प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति
मापानस्मै तिलेभ्यः प्रति वच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ६३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः ।
ऽप्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । ग युपसर्गसंज्ञावाधनार्था
विधीयते ॥

सु. पूजायाम् ॥ ६४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सुसिक्त भवता, सुस्तुतं
धात्वर्थं. स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं पत्वं न भवति । पूजायामिति किम् । सु
किं तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
ऽपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अतिसिक्तमेव भवता । अति

(१) 'मामि'ति न्यासे पाठः ।

वता । पूजायाम् । अतिसिक्त भवता । अतिस्तुत भवता । शोभन कृतमित्यर्थः ॥

अपि पदार्थसमाप्तनान्वयसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ६६ ॥

पदार्थे सभावनेऽन्वयसर्गगर्हाया समुच्चये च वर्तमान अपि कर्मप्रवचनीयसज्ञो
वति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थं पदार्थं । सपिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि
यात् । मात्रा बिन्दुः । स्तोत्रमित्यस्यार्थं अपिषदो वर्तते । सभावनमाधिकार्यवचनेन
अपि प्रतिघाताविपर्ययम् । अपि सिद्धे मूलवसहस्रम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्व-
यसर्ग कामचारानुज्ञा(१) । अपि सिद्ध । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । घिगूज्ञात्म
वदत्तम्, अपि सिद्धेत् पलाण्डम् । अपि स्तुयाद्वृषपलम् । समुच्चये । अपि सिद्ध ।
अपि स्तुहि । सिद्ध च स्तुहि च । उपसर्गसज्ञाबाधनात् पव न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ६७ ॥

ईश्वर स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिकम्पन्ध कर्मप्रवचनीयसज्ञो
वति कदाचित् स्वामिन कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचित् स्वात् ।
अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त ॥

त्रिभाषा कृत्रि ॥ ९८ ॥

अधि करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति ।
कर्मप्रवचनीयसज्ञापक्षे गतिसज्ञाबाधनात् "तिडि चोदात्तवति" इति निघातो न भवति ।
त परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

छ इति षष्ठी आदेशापेक्षा । एादेशा परस्मैपदसज्ञा भवन्ति । तिप् तस्, सि ।
पष, थम्, थ । सिप्, वस्, मस, । शलुष्च् च । परस्मैपदप्रदेशा, "सि चि ष्टि-
रस्मैपदेषु" इत्येवमादय ॥

तडानात्मात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तडिति प्रत्याहारो नवान्ता यचनानाम् । आन इति ज्ञानचकानचोर्ग्रहणम् ।
वर्ण परस्मैपदसज्ञाया प्राप्ताया तडानयोरात्मनेपदसज्ञा विधीयते । त, आताम्,
।। थास्, आयाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिह्, आन खल्वपि । ज्ञानचकानचौ ।
। इत्येव । कतीह निघान । आत्मनेपदप्रदेशा "अनुदात्तडित आत्मनेपदम्"
त्येवमादय ॥

तिडिस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा ॥ १०१ ॥

तिडोऽष्टादश प्रत्यया, नव परस्मैपदसज्ञका, नवाऽऽत्मनेपदसज्ञका, तत्र
। रस्मैपदेषु त्रयस्त्रिका यथाक्रम प्रथममध्यमोत्तमसज्ञा भवन्ति । आत्मनेपदेष्वपि
त्यस्त्रिका प्रथममध्यमोत्तमसज्ञा भवन्ति । तिप् तस्, सि इति प्रथमः । सिप् थल्
। इति मध्यमः । सिप्, वस्, मस इत्युत्तमः । आत्मनेपदेषु—त, आता, अ इति

(१) 'अभ्यनुज्ञात्म इति न्यासे ।

प्रथम । थास, आथाम्, ध्वम् इति मध्यम । इट, वहि, महिङ् इत्युत्तम । प्रथम-
मध्यमात्तमप्रदेशा 'शेषे प्रथम' इत्यवमादय ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्प्रकश ॥ १०० ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति(१) एकश एकैक पदम् । तिबि-
त्येकवचनम् । तसिति द्विवचम् । झि इति बहुवचनम् । एव सर्वत्र । एकवचनद्विवच-
नबहुवचनप्रदेशा 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यवमादय ॥

सुप ॥ १०३ ॥

तिङ् त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिता सम्प्रति सुपा त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च
त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकव-
चनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एव सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तत । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङ्श्च ।
विभक्तिप्रदेशा, 'अष्ट आ विभक्तौ' इत्यवमादय ॥

युष्मद्युपपद समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम ॥ १०५ ॥

लस्यन्यधिकृत्य सामान्यन तिवादयो त्रिहितास्तेषामय पुरष नयम क्रियते ।
युष्मद्युपपदे सति व्यवहित चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेय तुल्य
कारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरषो भवति । त्व पचसि ।
युवा पचथ । धूय पचथ । अप्रयुज्यमानेऽपि । पचसि । पचथ । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपद मन्यतेरुत्तम एकवच ॥ १०६ ॥

प्रहास परिहास क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोमध्यमपुरषो भवति,
मन्यतेश्चोत्तम स चकवद्भवति । एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति, नहि भोक्ष्यसे,
भुक्त सोऽतिथिभि । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता ।
मध्यमोत्तमयो प्राप्तयो उत्तममध्यमौ विधीयते । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे
ओदन भोक्ष्य इति । सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तम ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेय प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमाने
ऽपि उत्तमपुरषो भवति । अह पचामि । आवा पचाव । वय पचाम । अप्रयुज्यमा-
नेऽपि, पचामि । पचाव । पचाम ॥

शेषे प्रथम ॥ १०८ ॥

शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे

(१) 'तानि तिङ्गाणि त्रीणि भूवैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति' इति पाठः ।

उपपदे न स्त, तत्र शेषे प्रथमपुरपो भवति । पचति । पचत । पचन्ति ।
परः सन्निकर्ष सहिता ॥ १०६ ॥

परशब्दोऽतिशये वर्तते । सन्निकर्ष प्रत्यासत्ति । परो य सन्निकर्षो वर्णानामर्ध-
मात्राकालव्यवधान स सहितासज्ञो भवति । दद्मत्र, मद्भवत्र । सहिताप्रदेशा,
“सहितायाम्” इत्येवमादय ।

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विराम, विरम्यतेऽनेनेति वा विराम, सोऽवसानसज्ञो भवति । दधिं,
मधुं, घृष्ट, प्लव् । अवसानप्रदेशा “सरवमानयोर्विसर्जनीय” इत्येवमादय ।
इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥१॥३॥
समाप्तश्चाध्याय ॥ शुभम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थ पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधि श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः ।
विधोयत इति विधि, पदाना विधि, पदविधि । स पुन समासादि । समर्थ
शक्तः । विग्रहवाक्यार्थोभिधाने यः शक्त स समर्थो वेदितव्यः । अथवा समर्थपदा
अयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बन्धार्थानां ससृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः ।
वक्ष्यति—“द्वितीया ध्रितातीतपवितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” । कष्ट ध्रितः, कष्टध्रितः ।
समर्थग्रहणं किम् ? पश्य देवदत्त कष्ट, ध्रितो विष्णुभिन्नो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्क-
त्तार्थेन गुणवचनेन” । शङ्कुल्या खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । समर्थग्रहणं किम् ? किं त्व
करिष्यसि शङ्कुल्या, खण्डो देवदत्त उपलेन । “चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरचिते” ।
यूपाय दारु, यूपदारु । समर्थग्रहणं किम् ? गच्छ त्व यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे ।
“पञ्चमी भयेन” । वृकेभ्यो भयं, वृकभयम् । समर्थग्रहणं किम् ? रत्नं त्व मा वृकेभ्यो,
भय देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं किम् ?
भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डै” । अक्षेपु शौण्डः, अक्षशौण्डः ।
समर्थग्रहणं किम् ? शक्तस्वमघेषु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदग्रहणं किम् ? वर्ण-
विधौ समर्थं परिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यज्ञानं त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी षड्त्र
हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च तुरभवति ॥

सुब्रामन्त्रिते पराङ्ग्यत् स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परत परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्या-

तिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति—“आमन्त्रितस्य च” । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स समुपकस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणा राजन् । कश्मीराणा राजन् । सुबिति किम् ? पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रित इति किम् ? गोहे गार्ग्य । परग्रहण किम् ? पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अन्नग्रहण किम् ? यथा मृत्पिण्डीभूत स्वर लभेत । उभयोरान्युदात्तत्व मा भूत् । वत्करण किम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आ कुण्डेनाटन् । “आम एकान्तर-आमन्त्रितमनन्तिके” इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् ? कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । पत्वणत्वे प्रति पराङ्गवच्च भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसख्यानमनन्तत्वात् । (१) तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । अव्ययाना प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात् समास ॥ ३ ॥

कडारसशब्दनात् प्राग् (२) यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससज्ञा वेदितव्या । वक्ष्यति । “यथाऽसादृश्ये” । यथावृद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्बचन सज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा “तृतीयासमास” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते । सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृत वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थित दृष्टव्यम् । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रिते”ति । द्वितीयान्त श्रितादिभि सह समस्यते । कष्ट श्रित , कष्टश्रित । सहग्रहण योगविभागात् तिडापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभाव ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसज्ञास्ते वेदितव्या । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथावृद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अन्वर्थसज्ञा चेय महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्च” इत्येवमादयः ॥

अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूहचर्थाभावात्तयासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावात्पश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्यय वर्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहण प्रत्येक सबध्यते । विभक्तिवचने

(१) *सुरन्तरस्य पराङ्गवद्भावे कर्तव्ये तत्समानाधिकरणत्वोपसख्यानम्* । अन तरत्वात् हि न प्राप्नोतीति कञ्चित्पाठान्तरम् । (२) “अधिकारोऽयम्, “वचारा कर्मधारये” इति वक्ष्यति प्रागेतन्भाव” इति पाठान्तरम् ।

तायत्-स्त्रीस्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते । अधिखि, अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद्वि-
भक्तिवचनम् । समीपवचने—कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम्, उपमणिकम् । समृद्धि-
शब्देराधिव्ययम्, समृद्धिर्मद्राणाम्—सुमद्रं, सुसुद्रं, सुमगन्धं वर्तते । व्युद्धिः शब्दे-
भावः । गवदिकानामृद्धेरभावः—दुर्गवदिकं, दुर्गवर्नं वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनोऽभावः,
अभावो मञ्जिकाणाम्—निर्मसिकं, निर्मसकं वर्तते । अत्ययो भूतत्वमतिप्रमः, अती-
तानि हिमानि—निर्हिमं निःशीतं, वर्तते ।

असंप्रति उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैश्चकम् (१) । तैश्चकम्नाङ्का-
दनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य ।
इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । पश्चात्—अनुर-
पादातम् । रथानां पश्चात् । यथार्थं यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता धीन्सा
पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । योग्यतायाम्—अनुरूपम् । रूपयोग्य भव-
तीत्यर्थः । वीप्सायाम्—अर्थमर्थं प्रति, प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ—यथाशक्ति ।
आनुपूर्व्यमनुक्रमः । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्ति-
त्यर्थः । योगपद्यनेककालता । सचक्र धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता ।
किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थं इत्येव सिद्धम् । गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात् । सदृशः
सख्या सप्तखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सब्रह्म बाभ्रवाणाम् । सब्रह्मं
शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सवृणमभ्यवहरति । सबुसम् । न किञ्चिदभ्यव-
हार्यं परित्यजतोत्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यने । अन्तवचने । अन्त इति परि-
ग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । सामान्यधीते । सेष्टिपुष्टुवन्धम् । पशुवन्धान्तमधीत
इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अन्ययीभावश्च समासो
भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् । यथाध्यापकम् ।
असादृश्य इति किम् ? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । यथार्थं यदव्ययमिति पूर्वेष्वेव
सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अन्ययीभावश्च समासो
भवति । (२) अवधारणमित्युत्तपरिच्छेदः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्त्य-
मत्राणि सम्भवन्ति पञ्च पङ्क्वा तावत् आमन्त्रयस्व । अवधारण इति किम् । यावद्वृत्तं
तावद्भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति (३) ॥

(१) "तैश्चकम्" इति पाठः । (२) "अवधारणम्" इति-इषवो भाव इत्यत्र परिमाणं
तस्या परिच्छेदो निश्चयः । (३) "किद्वृत्तं त्वया किद्वृत्तं मया" इति पाठः ।

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ६ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोकमहपमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुवन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्यत्र किञ्चित् शाकम्(१), शाकप्रति । सूप्रति । मात्रार्थे इति किम् ? बृहत् प्रति त्रिद्योतते विद्युत् । सुविति वर्तमाने पुनः सुबृहत्प्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

(२) अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । कितव्यवहारे समानोऽयमिष्यते । पञ्चिका नाम ध्रुतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातोऽन्यथा (३) पाते सति जायते । अक्षेणैद् न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण(४) चतुष्परि । पञ्चसु त्वेक(५)रूपासु जय एव भविष्यति ।

अक्षत्रयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति । वक्ष्यति—“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तंभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि वहिस् अञ्च इत्येते सुवन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तंभ्यः । परित्रिगर्तम्, परि त्रिगर्तंभ्यः । वहिर्ग्रामम्, वहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम्, प्राग् ग्रामात् । वहिः शब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आहृमर्यादाभिप्रियोः ॥ १३ ॥

आहृत्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्र वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ—आकुमारं यशः पाणिनेः, आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणैर्नाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षण चिह्न, तद्वाचिना सुवन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्निशलाभाः पतन्ति, अग्निमभि ।

(१) अत्र ‘सुप’ इति पदमजयान् । (२) अक्षशलाकासंख्याशब्दा इति पदमजयान् पाठः । (३) विघात—यराजयः । कश्चित् ‘विघात’ इति पाठ । तथापि च स्वार्थः । (४) अतिशब्देनेत्यर्थः । (५) “एकरूपेण” इति पाठान्तरम् ।

प्रत्यभि, अभि प्रति । अभि लघयीकृत्य अभिमुप पतन्तीत्यर्थः । लक्षणनेति किम् ?
 ध्रुव प्रति गतः । प्रतिनिष्टृत्य सुगममेवाभिमुप गतः । अभिप्रती इति किम् ? येनाभि-
 स्तेन गतः । आभिमुख्य इति किम् ? अभ्यङ्गा गावः, प्रत्यङ्गा गावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥
 अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य(१)समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा सम-
 स्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिरगतः । अनुरिति किम् ? चक्षु-
 समया । यत्समयेति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । “अव्यय विभक्तिसमीप” इत्येव
 सिद्धे पुनर्वचन विभाषार्यम् ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणनेति वर्तते । आयामो दीर्घम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह
 विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गा वाराणसी, अनुयमुन
 मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् ? वृक्षमनु विद्यो-
 तते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्वादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्य-
 ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय
 स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बध्यन्ते, अन्य-
 पदार्थे च काले वर्तन्ते । चकारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति, परमतिष्ठ-
 द्गुविति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । श्रायतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लनयवम् ।
 लयमानयवम् । पूतयवम् । पूषमानयवम् । सहतयवम् । सहियमाणयवम् । सहत-
 दुसम् । सहियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । (२)ममभूमि । समपदाति । सुपमम् ।
 विपमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपसमम् । आयतीसमम् । मालम् । प्रथम् । प्रष्ट-
 गम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् ॥
 इच् फर्न्व्यतिहारे (ग० सू०) । दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वाच्येनाच्च षष्ठीसमासोऽपि
 पक्षेऽन्यनुज्ञायते । पारमप्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च
 समासो भवति । तत्पञ्चयोगेन चात्रयोरेकारान्तत्व निपात्यते । पार गङ्गायाः, पारे-
 गङ्गम् । मध्यं गङ्गाया, मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे, गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् । महा-
 विभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

(१) अत्र “यत्समया, समीपवाची” इति षडमज्जयी पाठः । (२) समंभूमि, समंपदाति,
 समंभूमि सपदाति, इति पा० ।

संख्या वंशेन ॥ १३ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षण(१)सन्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुवन्तेन सह सख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वरपौ, द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना-एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

सस्येत्यनुवर्तते । नदीवचनैः शब्दै सह सरया समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चाप्यभिव्यते । सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम्, पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संरयेति निवृत्त, नदीग्रहणमनुवर्तते । नदीभिः सह सुवन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं सज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्य-समास एवायम् । नहि वाक्येन सज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्ग नाम देशः, लोहितगङ्गम्, कृष्णगङ्गम्, शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् ? कृष्णवेण्णा । सज्ञायामिति किम् ? शीघ्रगङ्गो वंशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २० ॥

तत्पुरुष इति सज्ञाऽधिक्रियते प्राग्बहुवीहेः, यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुष-संज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, “द्वितीयाश्रितातीतपतित” इति । कष्टश्रितः । र्यसंज्ञा चैव महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधान-स्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराजम्, (२) दशराजम् । इयहः, व्यहः, पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्त सुवन्तं । सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्ट श्रितः, कष्टश्रितः । नरकश्रितः । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित-नरकं पतित, नरकपतित । गतः, ग्रामगतः । अत्यस्त-तरङ्गानत्यस्तः, तरङ्गान्यस्तः । तुहिनात्यस्तः ।

(१) एकलक्षण एकस्वभावः । सन्तान प्रबन्ध । सन्तानिनामेकलक्षणत्वात् नानामेकलक्षणत्वम् । (२) यद्यप्यत्र ‘पञ्चराजी’ ‘दशराजी’ इति पाठोऽप्युच्यते तथापि व्याख्यातकैश्च पाठो न्यायेन तथापि भाष्यपदमजयन्तुरोवात् परिवर्तित पदमजयन्तुरोवात् पाठस्य अपपाठत्व स्पष्टमेवोक्तम् ।

प्राप्त, सुखप्राप्त । आपन्न-सुखमापन्न, मुद्रापन्न । दुःखापन्न ॥ छश्रितादिषु गमि
गाम्यादीनामुपसस्थानम् ॥ ग्राम गमी, ग्रामगमी । ग्राम गामी, ग्रामगामी । ओदन
सुभुजुः, ओदनसुभुजुः ॥

स्वय क्तेन ॥ २५ ॥

सममेतदव्ययमात्मनेत्यस्याथ कर्त्ते । तस्य द्वितीयया(१)सम्बन्धोऽनुपपन्न इति
द्वितीयामग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतन्मुवन्त क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुर-
पश्च समासो भवति । स्वयन्धीती पादौ । स्वयविलीनमाज्यम् । ऐकपद्यमैकस्वयं च
समासत्वाद्भवति ॥

सट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

सट्वाक्षन्द्दो द्वितीयान्त क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरपश्च समा
सो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास
पृथाय, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । सट्वातोहण चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् ।
सर्वं पृषाविनीत खट्वाखट इत्युच्यते । सट्वाखटो जाह्नव, सट्वाप्लुत । अपथप्र-
स्थित इत्यर्थं । क्षेप इति किम् ? खट्वामाखट ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदन्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः ।
तत् सुबन्त क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । सामिहृतम्, सामि-
पीतम्, सामिमुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वयं च समासत्वाद्भवति ॥

काला ॥ २८ ॥

द्वितीया, क्षेनेति वर्त्तते । कालवाचिन शब्दा द्वितीयान्ता क्तान्तेन सह सम-
स्यन्ते विभाषा, तत्पुरपश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति
न स्वरूपविधि । यन्मुहूर्त्तांश्चराचरा । ते कदा (२)चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् ।
अहरतिस्मृता मुहूर्त्ता । अहस्सक्रान्ता । रान्यतिसृता मुहूर्त्ता । रात्रिसक्रान्ता । मास
प्रमितश्चन्द्रमा । मास प्रमातुमारब्ध प्रतिपञ्चन्द्रमा इत्यर्थं ॥

अत्यन्तसयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्षेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसयोगे कृञ्सयोत । कालस्य
स्वेन सम्बन्धिना व्याप्ति । कालवाचिन शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसयोगे गम्यमाने
सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरपश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तं सु-
खम्, सर्वरात्रक्ल्याणी, सर्वरात्रशोभना ॥

(१) 'सह सम्बन्धो नोपपत्ते' इति न्यासे पाठ । (२) कदाचिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् — कदाचिद्रात्रि-
कदाचिद्रात्रि-दक्षिणाधने ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप्तुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमे(१)तत् तृतीया । तृतीयान्तं सुवन्तं गुणवचनेनाऽर्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन, तदर्थकृतेन तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन-धान्येनार्थं, धान्यार्थं । तत्कृतेनेति किम्, अचगा काणः । गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान्(२) ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्ररलक्षणैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं ऊनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं रलक्षणं एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । पूर्व-भागेन पूर्वः, मासपूर्वः । सवत्सरपूर्वः । सदृश-भातृसदृशः, पितृसदृशः । सम-भातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थ-भापोनम्, कार्यापणोनम्, मापविकलम्, कार्यापणविकलम् । कलह-असिकलहः, वाक्कलहः । निपुण-वाग्निपुणः, आचारनिपुणः । मिश्र-गुडमिश्रः, तिलमिश्रः । रलक्षण-आचाररलक्षणः ॥ ॐपूर्वादिष्ववरस्योपसत्यानम् ॥ मासेनावरः, मासावरः । मंवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयंते वर्तते । कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । (३)मर्वांपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । कर्त्तरि-अहिना हत, अहिहत । करणे-नखैर्निभिन्नो, नखनिभिन्नः । परशुना द्विन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् ? मिहाभिरुपितः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण लूनवान्, द्विन्नवान् । इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

(४)स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् ।

तृतीया तदन्तं सुवन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, पश्च समासो भवति । कर्त्ता-काकपेया नदी, श्वलेढः कूपः । तृणानि, कण्टकसंचेय ओदनः । पूर्वस्यैवाद्य प्रपञ्च ॥ ॐकृत्यग्रहणे कर्त्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

(१) अत्र मुद्रिपुस्तकपु 'तृतीया' इति पाठो नोपलभ्यते तथाप्यौचित्यादुपन्यस्तम् एव चतुर्थी तदर्थादिष्वपि बोध्यम् । (२) वपावान्-वीवरः । (३) स धीति-अव्याप्त्यनि-व्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः । (४) ९५ त्रिपुणानि स्तुत्या निन्दया वा यत्प्रयुक्तं प्रवर्त्तितं तत्स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्यते इत्यर्थः । अध्यारोपितार्थवचनमिति-अध्यारोपितोऽर्थोऽसन्नेव बुद्ध्या पितृस्य वचनम् ।

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

वृत्तीयैति वर्त्तते । व्यञ्जनवाचि वृत्तीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरपश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्न, संस्कारकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदन, दध्योदन । क्षीरीदन । वृत्ती क्रियाया अन्तर्भावाद्व्यञ्जनयो सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिथ्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिथ्रीकरणवाचि वृत्तीयान्त भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । (१) स्वरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्य, तस्य संस्कारक मिथ्रीकरणम् । गुडेन मिथ्राधाना, गुडधाना । गुडपृथुका । वृत्ती क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयो सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरचिते ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्वार्थं पराम्तरपते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं अर्थं बलि हितं सुखं रचितं इत्येतै सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते । यूपाय दारु, यूपदारु । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्ध्रनाय श्याली, अवहननायोद्धरालमिति । चतुर्थी चास्मादव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति ॥ अर्थन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्याः । ब्राह्मणार्थं पय, ब्राह्मणार्थां यवागू । बलि-कुबेराय बलि, कुबेरबलि । महाराजबलि । हित-गोहितम्, अश्वहितम् । सुख-गोसुखम्, अश्वसुखम् । रचित-गोरचितम्, अश्वरचितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् पचमी । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरपश्च समासो भवति । वृकेभ्यो भयम्, वृकभयम् । चौरभयम्, दस्तुभयम् ॥ अयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकेभ्यो भीतं वृकभीतं । वृकभीति, वृकभी । पूर्वस्यैवाय बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च । तथा च प्रामाणिकं, अधर्मजुगुप्सरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतै सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । अपेत-सुखापेत । अपोढ-कल्पनापोढ । मुक्त-चक्रमुक्त । पतित-द्वर्गपतित । अपत्रस्त-तरङ्गापत्रस्त । अल्पश इति समासस्यल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा (२) पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतित, भोजनादपत्रस्त इत्येवमादौ न भवति । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इत्यस्यैवाय प्रपञ्च ॥

(१) स्वरविशदमिति—स्वर कठिन, विशद विभक्तावयव, स्वर च, नद्विशद, च स्वरविशद. इत्युच्यते नानादीदमित्यर्थं । (२) अल्पापचमीति । अल्पाभ्य प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थं ।

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तेन ॥ ३६ ॥

स्तोकान्तिक दूर इत्येवमर्था शब्दा कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ता कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक-स्तोकान्मुक्त । अन्तिक-अन्तिकादागत, अभ्याशादागत । दूरादागत, विप्रकृष्टादागत । कृच्छ्रान्मुक्त, कृच्छ्राह्वय । पञ्चम्या स्तोकादिभ्य इत्यलुक् षतमहसौ परेणेति वक्तव्यम् । गतान्तरे, परश्च ता । सहस्रान्तरे, परस्सहस्रा । राजदन्तादित्वात्परनिपात । निपातनात्सुडागम ॥

सप्तमी शौण्डै ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्त शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अक्षेपु शौण्डो ऽक्षशौण्ड, अक्षधूर्त, अक्षकितव । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । सर्वात् अन्तर । अन्तरशब्दस्वप्नाधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपटु । पण्डित । कुशल चपल । निपुण (१) । वृत्ती प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादज्ञादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतै सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (२) साकार्यसिद्ध, काम्पित्यसिद्ध । शुष्क-आतपशुष्क, छाया शुष्क । पक्व-स्थालीपक्व, कुम्भोपक्व । बन्ध-चक्रबन्ध । ३ १ ३ हरणप्रपञ्च ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्त सुबन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव, तीर्थध्वाङ्क्ष । इत्यर्थ । तीर्थकाक, तीर्थवायस । क्षेप इति किम् ? तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तै सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च भवति, ऋणे गम्यमाने । यत् प्रत्ययेनैवेत्येते (३) । मामे देयमृण मासदेयम् । रदेयम्, -यहदेयम् । ऋणग्रहण (४) नियोगोपलक्षणाद्यं तेनेहापि समासो भवति । २ रोष साम, प्रातरध्येयोऽनुवाक । ऋण इति किम् । मासे देया भिन्ना ॥

सज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

सज्ञाया विषये सप्तम्यन्त सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । समुदायोपाधि । तेन नित्यसमास पृत्राय, नहि वाक्येन सज्ञा गम्यते । ३ ति

(१) सव्याड, मन्थ, समीर, पते शब्दा अपि कचिद्भ्रश्यन्ते । (२) साकार्य इ सकारेण निर्द्वैतं वनं साकार्यम् । काम्पिलेन निर्द्वैतं वनं काम्पित्यम् । तत्र सिद्ध इत्यर्थं । (३) यत् प्रत्ययान्तैनेवेति पदमत्रयाम् । यत्प्रत्ययान्तैनेव समास न्वात्ते षाठ । (४) नियोगोऽवश्यभाव ।

का, अरण्येमाथा, वनेकिंशुका, वनेविल्वका, वृषेपिशाचका । “हलदन्तात् सप्तम्या सशायाम्” इत्यलुक् ॥

त्वेनाहोरात्रायमा ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ता कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरपश्च समासो भवति । पूवासृजतम्, अपरासृजतम् । पूर्वरात्रकृतम्, अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहण किम्(१) अहनि भुक्तम्, रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, सन्ध्यागर्जित-
मिषादय ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

सत्रेयेतत् सप्तम्यन्त कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । तत्र भुक्तम्, तत्रकृतम्, तत्रपीतम् । एकपद्यमैरस्वयं च समासवाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निदा । क्षप गम्यमाने सप्तम्यन्त कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थित तवैतत् । चापटमेतत्, अनवस्थितव तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम्, प्रवाहमूत्रितम्, भस्मनिहुतम् । निष्पट यच्छिष्यते तदेवमुच्यते । “तत्पुरपे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसमितादय शब्दास्तत्पुरपसन्धा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र कान्तेन सह समस्तास्तेषा पूर्वणैव सिद्धे पुन पाठो युक्तारोह्यादि-
रिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तव यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति
ह्यन्ते । पात्रेसमिता । पात्रेग्रहण । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्र एव समिता,
। पुन कृत्कार्य इति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरप इति
। तिपिद्मसेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहृतया । अव्यक्तवाच्यकृतिगणोऽयम् (२) ।
। पात्रेसमिता, पात्रेग्रहण (३), उदरकृमि, कृपकच्छप, कृपचूर्णक, अयकच्छप,
। उपमण्डूक, कुम्भमण्डूक, उदपानमण्डूक, नगरकाक, नगरवायस मातरिपुरप,
। पिण्डीशूर, गेहेशूर, गेहेनर्डी, गेहेच्वेडी गेहेविजिती, गेहेव्याह, गेहेरस, गेहेष्ट,
। भैतूस, आखनिकवक, गोष्टेशूर गोष्टेविजिती, गोष्टेच्वेडी, गेहमही, गोष्टेष्टु,
। गोष्टेपण्डित, गोष्टेप्रगल्भ, कर्णेष्टिम, कर्णेचुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः । तेन
। मासान्तर न भवति, परमपात्रेसमिता इति ॥

१) अवयवग्रहण किम्, ‘उल्लुल्लैराभरणे पिशाचो यदमावत् पतत्तु ते दिवावृष्ट
। रात्रौ वृष्ट च द्रव्यसि ॥ इति पाठान्तरम् । अयमेवपाठ न्यासपदमत्रयोर्दृश्यते ।
(२) “अवृत्करणादाकृतिगणोऽयम्” इति पाठान्तरम् । (३) उदुम्बरमशका ।

पूर्वकालैरुत्तरपुराणनप्रकेत्रला समानाधिकरणेन ॥ ४६ ॥

मुपसुपेति वर्तते, तस्य विशेषगमेतत् । पूर्वकाल एक सर्वं जरत् पुराण नव केवल इत्येते सुवन्ता समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समामो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य (१) शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्ति सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देश, परिशिष्टाना स्वरूपग्रहणम् । (२) पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्त, कृष्टसमीकृतम्, दग्धप्ररूढम्, (३) एकशानी, एकमिता सर्वदेवा, स^० मनुष्या, जरद्गृष्टी, जरद्गृष्टि, नरद्गृष्टि, पुराणाज्ञम्, पुराणावसथम्, नवाज्ञम्, नवावसथम्, केवलाज्ञम् । समानाधिकरणेनेति किम् ? एकस्या शानी ॥

द्विक्सख्ये सज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापाद्समाप्तरनुवर्तते । द्विग्वचिन शब्दा सख्या च सम अधिकरणेन सुवन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, सज्ञायाम् । पूर्वपुकाशमी, अपरेपुकाशमी । सख्या पञ्चान्ना, सप्तर्षय । किम् ? उत्तरा षड्भा, पञ्च ब्राह्मणा ॥

तद्विदितार्थोत्तरपदसमाहार च ॥ ५१ ॥

द्विक्सख्ये इत्यनुवर्तते । तद्विदितार्थे विषये (४) उत्तरपदे च परत चाभिधेये द्विक्सख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति तद्विदितार्थे तावत्—पूर्वस्या शालायां भव, 'दिवपूर्वपदादसञ्ज्ञायाम्', पूर्वशाल आपरशाल । उत्तरपदे—पूर्वशालाप्रीय, अपरशालाप्रीय । समाहारे दिक्शब्दो सम्भवति । सख्या, तद्विदितार्थ—पाञ्चनापिति, पञ्चकपाल । उत्तरपदे— दशगवधन । समाहारे—पञ्चफली, दशपुली । पञ्चकुमारि, दशकुमारि । ((५) स न सकम्" इति नपुसकव, "ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वचम्) ॥

सख्यापूर्णे द्विगु ॥ ५२ ॥

"तद्विदितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यत्र य सख्यापूर्वं समास स^० भवति । तद्विदितार्थे तावत्—पञ्चपु कपालेषु सङ्कृत, पञ्चकपालो । दशकपाल. "सङ्कृत भक्षा इतीहाण, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुक् । ०८ । प्रिय । 'नावो द्विगो' इति समासान्तो भवति । समाहारे—पञ्चमूली । ०९ । ङीब् भवति । द्विगुप्रवेशा 'द्विगो' इत्यवमादय ॥

(१) 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रवृत्तस्येति पाठ । (२) पूर्वकाल इति—पूर्वं कालोऽस्ये पूर्वमनु इव इत्यर्थः । अपरकालेन पश्चाद् अनु इत्येन । (३) एकशानी । द्विनेचेति ह्रस्व । (४) 'तद्विदितार्थे विषयभूत' इति पदमन्याम् । (५) कौश गैत पाठ प्रक्षिप्तो न्यासपत्रमन्त्रयो सवादात् ।

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुवन्तानि कुत्सनवचनैः सुवन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरपञ्च समासो भवति । (१) शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सनायामयं समास इत्येते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः । वैयाकरणसूचिः । निष्पत्तिश्च इत्यर्थः । याज्ञिककवितवः, अथाग्नययाजननृष्णापरः (२) । मीमांसक-दुर्दुरुदः, नाम्निकः । कुत्सितानीति किम् ? वैयाकरणश्रौतः । न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् ? कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणुके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापागरुशब्दौ कुत्सनाभिधामिनौ, तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः, पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक ष्टे सुवन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्यन्ते, तत्पुरपञ्च समासो भवति । पापनापितः, पापकुलालः । अणकनापितः, अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेऽनेनेपुपमानम् । उपमानवाचीनि सुवन्तानि सामान्यवचनैः सुवन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरपञ्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यः, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीय श्यामा, शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुमुद-शैली, हंसगद्गदा, न्यग्रोधपरिमण्डला । उपमानानीति किम् ? देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् ? फाला इव तन्दुलाः, पर्वता इव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं, तद्वाचि सुवन्त व्याघ्रादिभिः सामान्यापुपमानवचनैः सह समस्यन्ते, तत्पुरपञ्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव, पुरप व्याघ्रः । पुरपसिंहः । सामान्याप्रयोग इति किम् ? पुरपो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्र । सिंह । शृत्त । शृत्तभ । चन्दन । वृत्त । वृत्त । वराह । हस्तिन् । कुञ्जर । ह । गृपत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्रावम् । तेनेदमपि भवति । मुखप-त्तम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः । इत्येवमादि ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं विशेषणं, भेदं विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुवन्तं विशेष्यवाचिना समा-धिकरणेन सुवन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरपञ्च समासो भवति । नीलोत्प-लम्, रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क्वचित्पसमास एव । कृष्णसर्पः,

(१) “अश्वेत्सलम् इत्यात्” इत्यतः प्रज्ञे वात्स्यत्सर्पसम्भारः । वात्स्यत्सर्पस्य स्वयमुक्तत्वात् । पदमंशवाम्भारव्यावृत्त्यात् । (२) “उच्यते” इति न्यासेऽधिकम् ।

लोहितशालिः । कचिन्न भवयेव । रामो जामदग्न्य , अर्जुन कार्तवीर्य । कचिद्धि-
कल्प । नीलमुत्पलम् , नीलोत्पलम् । विशेषणमिति किम् ? तत्तक सर्प । विशेष्ये-
पोति किम् ? लोहितस्तत्तक ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमगीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुवन्ता
समानाधिकरणेन मुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समामो भवति । पूर्वपुरुष,
अपरपुरुष, प्रथमपुरुष, चरमपुरुष, जघन्यपुरुष, समानपुरुष, मध्यपुरुष, मध्यम-
पुरुष, वीरपुरुष । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च ॥

श्रेण्यादय कृतादिभि ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादय सुवन्ता कृतादिभि समानाधिकरणै सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च स-
मासो भवति । श्रेण्यादिषु रूपार्थवचनम् । अश्रेणय श्रेणय कृता, श्रेणिकृता ।
एककृता । श्रेण्यादय पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगण । च्यन्ताना तु "कुगतिप्रादय"
इत्यनेन नित्यसमास । श्रेणीकृता । श्रेणि । एव । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख ।
निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । ध्वान्य । अध्यापक । ब्राह्मण ।
सत्रिय । पट्ट । पण्डित । कुक्षाल । चपल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादि ॥ कृत ।
मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञान । समाज्ञात । समारयात । सभावित । अवधा-
रित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादि ॥

तेन नञ्चिशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृ यादिक तुस्य तन्नञ्चिशिष्ट, तेन नञ्चिशिष्टेन (१)
कान्तेन समासाधिकरणेन सह अनञ् कान्ता समस्यते, तत्पुरुषश्च समानो भवति
कृत च तदकृत च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम्, पीतापीतम्, उदितानुदितम् । तु
तन्नञ्चवाञ्चैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवनि, क्लिष्टाक्लिशितेन वृत्ते ।
ताहीनामुपसख्यानम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्याग
तम्, यातानुयातम्, श्याक्रयिका, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका । समा
नाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादानामुपसख्यानमुत्तरपदलोपश्च । शाकप्रधान
धिव (२), शाकपार्थिव । कुतपसाश्रुत , अजातीह्वलि ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानै ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानै सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च
भवति । पूज्यमानरिति वचनात् पूजावचना सदादयो । वज्ञायन्ते । सत्पुरुष ,

(१) विशिष्टन-अधिकेन । भुक्तविभुक्तम्-अत्र विश्वदोऽशोमनायो विरूपवत् । अ
क्रयिका-महात् क्रय क्रय उच्यते । अल्पक्रय क्रयिका । समाप्ते 'अथेवाम
इत्यत' इति दीर्घः । (२) अत्र 'पार्थिव' इत्यपि पाठ पदमन्वरीतिभूतः ।

पुरप, परमपुरप, उत्तमपुरप, उत्कृष्टपुरप । पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टो(१)गौ-
कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

शृदारक, नाग, कुञ्जर इत्येते सह पूज्यमानवाचि सुवन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादय पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृ-
न्दारक, अश्वशृदारक । गोनाग, अश्वनाग । गोकुञ्जर, अश्वकुञ्जर । पूज्यमान
मिति किम् ? सुसीमो(२) नाग ॥

कतरकतमौ जातिपरिग्रहः ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिग्रहने वर्तमानौ समर्थन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समा-
सो भवति । कतरकट, कतरकालाप, कतमकट, कतमकालाप । ननु कतमशब्द
स्तावद्जातिपरिग्रह एव श्युपादित, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते
किं जातिपरिग्रहग्रहणेन । एव तद्यत्तज्ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्तते इति
तथा च प्रयुदाहरण-कतरो भवतोऽेवदत्त, कतमो भवता देवदत्त ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्यतश्चेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति
किराजा, यो न रक्षति । किसरा, योऽभिद्रुहति । किंगौ, यो न वहति । "किम्
क्षेपे" इति समासान्तो न भवति । क्षप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुतस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क्यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाद्या

पकधूर्तैर्नाति ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना पोटैवभिधीयते । (३) गृष्टिरैकवारप्रसूता । धेनु प्रत्यग्रप्रसूता ।
ववशा वध्या । येहद् गर्भपातिनी । वष्क्यणी तरुणवल्मा । पोटादिभि सह जातिवाचि
सुवन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा, इभयुवति, अग्निस्तोक ।
हउदश्विक्तपयम् । गौगृष्टि, गोधेनु, गोवशा, गोवेहद्, गोवष्क्यणी, कठप्रवक्ता,
ऋष्यश्रोत्रिय, कठाध्यापक, कठधूर्त । जातिरिति किम् ? देवदत्त प्रवक्ता । धूर्तग्रहण
मकुसार्थम् ॥

प्रशसात्रचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्तते । जातिवाचि सुवन्त प्रशंसावचनै सह समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । रुडिशब्दा प्रशंसावचना गृह्यन्ते मत्तद्विवाक्यस्ते च आविष्टलिङ्ग-
वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रका-

१ (१) 'उत्कृष्ट ति खीर्लिङ्गपाठो याते । (२) सुषीम इति प० म० । (३) सुवतिन
वयौवना स्त्री । त्तोकमल्पपर्याय । कतिपयश्च इति पाठ ।

पदम्, अथप्रकाण्डम्, गोमतहिका, अथमतहिका, गोमचञ्चिका, अथमचञ्चिका ।
जातिरिति किम् ? कुमारी मतहिका ॥

युवा खलतिपलितप्रलिनचरतीभि ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभि समानाधिकरणे सह युवशब्द समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभि रिति (१) स्त्रीलिङ्गनिर्देश, अप्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनार्थं । युवा खलति, युवखलति । युवति खलती, युवखलती । युवा पलित, युवपलित । युवति पलिता, युवपलिता । युवा वलिन, युववलिन । युवतिर्बलिना, युवबलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुन्यार्या अनात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्नास्तुल्यपर्यायाश्च सुवन्ता अनातिप्रचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम्, भोज्यलवणम्, पानीयशीतम् । तुल्यात्या-तुल्यश्वेतः, तुल्यमहान्, सदशश्वेत, सदशमहान् । अनायेति किम् ? मोच्य भोदन ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुवन्त वर्णविशेषवाचिना सुवन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्ग (२), लोहितसारङ्ग, कृष्णशबल, लोहितशबल । अवयवद्वारेण कृष्णशब्द समुदायवर्धमान समानाधिकरणो भवति ॥

कुमार श्रमगादिभि ॥ ७० ॥

कुमारशब्द श्रमगादिभि सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येऽत्र स्त्रीलिङ्गा पञ्चान्ते श्रमगा प्रवृत्तिता कुलत्रैवमादयस्तै सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्द समस्यते, ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपक पण्डित इति तेरेभ्यथा । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमगा, कुमारश्रमगा । श्रमगा । प्रवृत्तिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पट्ट । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिन्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादाश्चिन सुवन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी, अनागर्भिणी । चतुष्पादातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-कालापी गर्भिणी, स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसज्ञा भवन्ति । चकारोऽवधारणार्थं, परममयूरव्यसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यसक, इत्यत्र

(१) 'स्त्रीलिङ्ग' इति न्यासः ।

(२) नानावर्णसमाहारः सारङ्गः ।

ध्वंसकः । काम्योजगुण्डः, भवनमुण्डः । ध्वन्दसि—हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गलेगृह्य ।
 पुनर्हाय । एहीदादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीडम्, एहियवं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया,
 अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहि-
 द्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोहकटा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्दमा । उदर-
 चूडा । आहरचेला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षण । उद्धरोत्सृजा ।
 उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उद्यावचम् । उद्यनीचम् । अचितोप-
 चितम् । अवचितपराचितम् । निश्वप्रचम् । अकिंचनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्व-
 स्थिरकः । भुक्त्वामुहितः । प्रोप्यपापीयान् । उत्पच्यव्याकुला । निपच्यरोहिणी । निप-
 ण्णरयामा । अपेहिप्रघसा । इहपट्टमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये
 कर्त्तारं चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उजहिजोडः । जहिस्तम्भः । उजहिस्तम्भः ॥
 आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अरनीतपिथता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ।
 खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्क्रा । उत्पचविपचा । भिन्द्रिलवणा ।
 टिन्द्रिविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रट्टा । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यसना-
 दिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥ १॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुवन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तर-
 शब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरण-
 ग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं (१) वेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति । एहीसमा-
 सापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः ।
 एकदेशिनेति किम् ? पूर्वं नाभेः कायस्य (२) । एकाधिकरण इति किम् ? पूर्वं
 छात्राणामामन्त्रय (३) । कथं मध्याह्नः, सायान्ह इति । “संख्याविस्वायपूर्वस्याहस्य”
 इति ज्ञापकात्सर्वैकदेशशब्देनाहः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्ग-
 स्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च

(१) एकश्रेयं पदत्वन्त्याविशिष्टमित्यर्थः । (२) “पूर्वं नाभेरित”-कायसम्बन्धी
 नाभ्यपेक्षया पूर्वोभाग इत्यर्थः ॥ नाभिश्ब्देन सह समासो न भवतीति कुत्रपिदधिकम् ।
 (३) “पूर्वं छात्राणां आमन्त्रयस्व” इति न्यासे ।

समासो भवति । षष्ठीसमासाऽपवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धं पिप्पली । अर्द्धको-
शातकी । नपुसकमिति किम् ? प्रामादः (१), नगरादः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं (२)
पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरण इत्येव । अर्द्ध-
पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्यां-
ग्रहणात् सोऽपि (३) भवति । “पूरण” इति प्रतिषेधश्चात् एवान्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्
प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्याम् सम-
स्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिन्नायाः द्वितीयभिन्ना । षष्ठीसमासपञ्चे-
भिन्नाद्वितीयं वा । तृतीयं भिन्नायाः, तृतीयभिन्ना । भिन्नातृतीयं वा । चतुर्थं भिन्नायाः,
चतुर्थभिन्ना । भिन्नाचतुर्थं वा । तुर्यं भिन्नायाः, तुर्यभिन्ना । भिन्नातुर्यं वा ॥ तुरीय-
शब्दस्यापीष्यते । तुरीयं भिन्नायाः, तुरीयभिन्ना । भिन्नातुरीयं वा (४) । एकदेशिने-
त्येव । द्वितीयं भिन्नाया भिन्नकस्य । एकाधिकरण इत्येव । द्वितीय भिन्नाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । विधान-
सामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतां द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । प्राप्तो जीविकां, प्राप्तीविकः । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीवि-
काम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः
कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविषये योगारम्भः (५) ।
मासो जातस्य, मासजानः । सवसरजातः, द्वयहजातः, त्रयहजातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ब्राह्मणः,
अब्राह्मणः । अवृषलः । अनजो नलोपस्तिङि श्लेषेऽ । अपचसि त्वं जाल्म (६) ॥

ईपदकृता ॥ ७ ॥

ईपदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

(१) प्रामादः ग्रामस्थैकदेश इत्यर्थः । (२) अर्द्धं पशो रित्यादि-देवदत्तोऽयं स्वामी
नत्वेकदेशी ॥ (३) “षष्ठी समास” इत्यधिकं न्यासे । (४) प्राप्* सर्वत्र तुरीयशब्दादिः
भिन्नातुरीय वैलम्बः पाठो नास्ति । (५) “षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः” इति पाठ कश्चित् ।
(६) प्राप्. सर्वत्र नञो नलोपेत्यत जाल्मपर्यन्त. पाठो नास्ति, न्यासपदमजयोरेपि
न्यास्यास्य न दृश्यते ।

इपद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् ॥ इपन्कार, इपत्पिङ्गल, इपद्रिकट, इपदुक्त, इपत्पीतम्, इपद्रक्तम् । (१) गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति । इपद्गार्ग्यं (२) ॥
पृष्ठी ॥ ८ ॥

पृष्ठान्तं मुच्यन्तं समर्थं न मुच्यन्तेन सह समस्यते । तत्पुरपश्च समासो भवति । राज् पुरयो राजपुरय । ब्राह्मणकर्मणः । ऋचोगा (३) च पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ इध्मप्रवधन । पलाशशातन । किमर्थं भिदमुच्यते प्रतिपदविधाना पृष्ठी न समस्यते ॥ इति वक्ष्यति, तस्याय पुरस्तादपर्यं (४) ॥

याजकादिभिश्च ॥ ६ ॥

पूर्वेण समासं सिद्धं पृथ, तस्य “कर्तरि च” इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनभिदमारभ्यते (५) प्रतिप्रमथार्थम् । याजकादिभि सह पृष्ठी समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजक । क्षत्रिययाजक । याजक । पूजक । परिचारक । परिषेचक (६) । छातक । अध्यापक । उत्सादक । उदूर्तक । (७) होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक । तस्थैश्च (८) गुणै पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ चन्दनगन्ध । कपित्थरस । ऋगुणाक्षरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ सर्वेषां श्वेततर, सर्वश्वेत । सर्वेषां महत्तर, सर्वमहान् । “न निर्धारणे” इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनभिदम् । सर्वशुक्ला गौ (९) न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या पृष्ठी सा न समस्यते । जातिगुणत्रियाभि समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम । वृष्णा (१०) गवा सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नक्षीरतमां शीघ्रतम । प्रतिपद (११) विधाना च पृष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ सर्पिणो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् (१२) ॥

(१) ‘अठनेति किम्, इपद्भुक्तम्’ इत्यधिकं कश्चित् । (२) इषद्गार्ग्यं—गार्ग्यं शब्दोऽथ क्तिवचनो न गुणवचनः । (३) कर्तृकर्मणे कृतीति वृच्छद्भोपादानेन या विहितं सा कृचोगा । (४) अपकर्षं भ्रषवादः । (५) प्रतिप्रसव इति—अन्येन निवर्त्तितस्य पुन प्रवृत्त्यभ्यनुष्ठानं प्रतिप्रसवः । (६) कश्चित् “परिवेषक” इति पाठान्तरम् । (७) “हर्तृ, बर्तक” इत्यधिकं कश्चित् । (८) तस्थैरिति—तच्छब्देन सन्निधानाद्गुणा एक परामृश्यन्ते । तस्मिन्नामनि ये गुणा स्थितास्तैः । (९) प्रायः सर्वत्र गुणाक्षरेषु त्यादि सर्वशुक्लागौरित्यन्तं पाठो नास्ति, न्यासपद्मज्योत्सोरपि न व्याख्यातमेतत् । (१०) ‘वृष्णा गवामिति—नात्रायमर्थं गवां मध्ये या वृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एव हि वृष्णाशब्दस्य गवामि वनेन सम्बन्धः, न च वस्य समामप्रसन्नं, गुणेन नेति प्रतिषेधात्, तस्माद्गवां मध्ये या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्ययमत्रार्थं इति पदमजरी ॥ (११) “प्रतिपदेति”—“पृष्ठी श्वेषे” इति सामान्यविहिता पृष्ठी सूक्ता निरोपलक्षणविहितं पृष्ठी प्रतिपदविधाना ॥ (१२) कुत्र चिदधिकं पाठः । “शोविदस्य करण इति पृष्ठीति” ॥

पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणमुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण, इत्यतै सह पष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रयकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणाध-
द्यात्राणा पञ्चम, द्यात्राणा दशम । गुण-बलाकाया शौक्यम्, कारुस्य कारुष्यम् ।
मुहितार्थास्तृप्त्यर्था-फलाना मुहित, फलाना तृप्त । सत्-ब्राह्मणस्य (१) कर्त्तव्यम्,
ब्राह्मणस्य कुर्वाण । अव्यय-ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य ह्वा । तव्य-ब्राह्मणस्य
कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्यव । ब्राह्मणकृत्यम् । समानाधि-
करण-शुक्रस्य माराविदस्य(२), राज्ञ पाटलिपुत्रकृत्य, पाणिने सूत्रकारस्य । किं च
स्यात्, पूत्रनिपातस्यानियम स्यात् । अन-तराया तु प्राप्ता प्रातपिदाया 'विशेषण
विशेष्येण' इति भवत्यव समास । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव(३) ॥

कनेन च पूनायाम् ॥ १२ ॥

"मतिबुद्धिपूनाधम्यश्च" इति वचयति, तस्येद ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थम् ।
क्तो य पूजाया विहितस्तेन पष्ठी न समस्यते । राज्ञा मत । राज्ञा बुद्ध । राज्ञा
पूजित । पूनायामिति किम्(४) ? द्यात्रस्य हसित, द्यात्रहसितम् ॥

अधिकरणाचिना च ॥ १३ ॥

"क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानाधम्य" इति वचयति, तस्येद ग्रहणम् ।
अधिकरणवाचिना केन पष्ठी न समस्यते । इदमेया यातम्(५) इदमेया भुक्तम् ॥

कर्मणा च ॥ १४ ॥

कनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहण पष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या पष्ठी सा न
समस्यते । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति पञ्चया इद ग्रहणम् । आक्षर्यो गवा दोहो-
ऽगोपालकेन(६) । रोचते ओदनस्य भोजन देवदत्तेन । साधु रत्न पयस पान देव
दत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृति पाणिनिना ॥

तृचक्राभ्या कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहण पष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या पष्ठी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते ।
भवतः शायिका, भवतः आमिका भवतोऽग्रगामिका । तृच कचयव विधीयते,

(१) माङ्गणस्य कुर्वन्-अत्र कुर्वन् शब्द किकरपर्याय । (२) 'माराविदस्य'-
माराविति दानोति माराव । सशेषा तुकविशेषस्य ॥ (३) प्रायः सवत्र अन तराया
मित्यादि विशद्वगस्यैवेति पयः त पाठो नास्ति । (४) "पूजायामित्यारभ्य हसितमि-
त्यन्व पाठो याते स्वयमुक्तवापदमन्व्याम् व्याख्यातवाच्य मूल प्रसिद्ध प्रतमाति ।
(५) न्याये तु 'इदमेवामसितम्' इत्युदाहरण-व्याख्याग्रहण इत्यने ॥ (६) अचि पाठ
"आशङ्कितेन गोपालकेन इति ।

तद्योगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् ? इष्टुन चिक्रां मे (१) धारयामि ।

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृज्जौ ताभ्या सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र प्यभिचाराभावात् । अपा स्रष्टा, पुरा भेत्ता, वज्रस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्यय याजकादिषु पठ्यते (२) । सम्बन्धिषाब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् (३) । अकं पठयामि । ओदनस्य भोजकः, सक्तूना पायकः ॥

नित्यं मीढाजीविकयो ॥ १७ ॥

नेति निवृत्त, न तृज्जौ । निय समासो विधीयते, मीढाया जीविकाया च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरषश्च समासो भवति । तृचन्मीढाजीविक्योर्नस्तीत्यक एवोदाह्रियते । उदात्कपुष्पभञ्जिका, वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम्-दन्तलेखकः, नतलेखकः । मीढानीषिकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादय ॥ १८ ॥

नियमिति वर्तते । कुशब्दोऽप्यय गृह्यते गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादय समर्थन शब्दान्तरेण सह निय समस्यन्ते, तत्पुरषश्च समासो भवति । कु पापार्थे-कुपुरष । गति-उदरीकृतम्, यदूरीकरोति । प्रादय दुर्निन्दायाम्-दुष्पुरष । स्वती पृषायाम्-सुष्पुरष, अतिपुरष । आडीपदये-आपिद्वल । प्रायिक चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते । कोष्णम्, कदुष्णम्, कब्रोष्णम् । दुष्कृतम् । सुष्ठुतम्, अतिस्तुतम् । आवद्धम् (४) इति । अत्रादयो गन्ताद्यर्थे प्रथमयाऽऽ प्रगन आचार्य, प्राचार्य । प्रान्तेवासी । अत्रादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययाऽऽ अतिप्रान्त गृत्वाम्, अतिगृत्व । अतिमाल । अत्रादयः कृष्णाद्यर्थे तृतीययाऽऽ अत्रगृष्ट कोकिलया, अत्रकोकिल । अत्रादयो रत्नानाद्यर्थे चतुर्थ्याऽऽ परिस्थानोऽप्ययनाय, पर्यध्ययन । अत्र कुमार्थे, अत्रकुमारि । अनिरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याऽऽ निष्क्रान्त कौशाभ्या, निष्कौशाम्बि । निर्धारणसि । अत्रान सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् । अत्रादयो इव । अत्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्र प्रति विद्योतते विद्युत्, साधुर्देवदत्तो मातर प्रति ॥

(१) "इष्टुभक्षिकां मे इति" — कर्मणि षष्ठ्या समासः, "मे इति धारयामि" इति सम्प्रदाने चतुर्थी, "यासकारस्वन्न कर्तरि षष्ठीभाह ॥ (२) "तत्र पाठसामर्थ्यात्समासन भविष्यम् । नैतदस्ति" इत्यधिकं काचित् । (३) "इह तु क्लियाशब्दस्य" इति कचित्पाठः । (४) "आविद्धम्" इति न्यासे ।

उपपदमतिङ् ॥ १६ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्त समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्य, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकार, नगरकार । अतिङिति किम् ? एधानाहारको व्रजति । ननु च “सुप् सुपा” इति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः । एव तर्हि ज्ञापयति एतयोर्योगो सुप् सुपेति न सम्बध्यत इति । तेन ‘गतिकारको-
पपदाना कृद्धे सह समासवचन प्राक् सुबुत्ते’ इत्येतदुपपन्नं भवति । अश्वक्रीनी, धनक्रीती ॥

अमैवान्वयेन ॥ २० ॥

पूर्वैर्गैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य य समास सोऽमैव भवति नान्येन । स्वादुङ्कार भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कार भुङ्क्ते, लवणङ्कार भुङ्क्ते । अमैवेति किम् ? “कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुम्(१) । एवकारकरणमुपपदविशेष-
णार्थम् । अमैव(२) यत्तुल्यविधानमुपपद तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अग्रे भुक्त्वा, अग्र भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । “उपपदशस्त्वृतीयायाम्” इत्यतः प्रभृते यान्युपपदानि तान्य-
मैवान्वयेन सहान्वयतरस्या समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभाषे-
यम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपद तस्य प्राप्ते, यथा “उपपदशस्त्वृतीयायाम्” इति ।
यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा “अव्यये यथाभिप्रेतारयाने
कृत्र क्वाणमुला” इति । मूलकोपपदश भुङ्क्ते, मूलकेनोपपदश भुङ्क्ते, उच्चै कार-
माचष्टे, उच्चै (३) ङारम् । अमैवेत्येव । “पर्याप्तैवचनेष्वलमर्थेषु” पर्याप्तो भोक्तुम्, प्रभु-
र्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगोऽनुवृत्तः, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । क्वाप्रत्ययेन
सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्या समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
उच्चै कृत्य । उच्चै कृत्वा । “अव्यये यथाभिप्रेताख्याने” इति क्वाप्रत्ययः । समास-
पत्ते एवैव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अल कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहि ॥ २३ ॥

(१) क्वाचिदयमधिकं पाठः ‘समयो भाक्तुम् । वेला भोक्तुम्’ इति । (२) “तुल्य-
विधानमिति”-येन वाक्येनामेव प्रत्ययो विधीयते न तु प्रत्ययान्तरं तेन यदुपपदं निर्दिश्यते
तदमैव तुल्यविधानम् । (३) ‘उच्चै कारमिति’-यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर,
‘आदिर्णमुस्वन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं, यदा तु न समासस्तदोच्चैरित्युदात्तत्वं, स्वरादिषु तथा
पाठात् । कारकमित्याद्युदात्तम् । इति पदमजव्यां स्पष्टम् ॥

(१) उपयुक्तादन्य शेष । शेष समासो बहुव्रीहिसञ्ज्ञो भवति । कश्च शेषः । यत्रान्य समासो नोक्तः । वक्ष्यति “अनेकमन्यपदार्थे” । चित्रगु, शबलगु, कृष्णो पारासङ्गः । शेष इति किम् ? उन्नतगङ्गम्, लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशा, “न बहु व्रीही” इत्येवमादय ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेक सुबन्तमन्यपदार्थं वनमान(२)समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथ-
मार्थमेकं वर्जं यत्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यं ग्राम, प्राप्ता
दको ग्राम । ऊर्ध्वरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्र । उद्वृणौदना स्थाली । चित्रगुर्वै-
दत्त । वीरपुरूपको ग्राम । प्रथमार्थं तु न भवति । श्रेष्ठे देवे गत । अनेकग्रहणं किम् ।
बहुनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुल(३)भाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता (४) ॥

बहुव्रीहि समासाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ व्यधिकरणानां मा भूत् ।
पञ्चभिर्भुक्तमस्य । अग्न्यानां च (१) बहुव्रीहिवर्तक्य ॥ उच्चैर्मुख, नीचैर्मुख ।
सप्तगुणपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यम् ॥ कण्ठे स्थित (६) कालोऽस्य, कण्ठे-
काल । उरसिलोमा । उपस्य मुग्ममिव मुग्म यस्य स, उपसुम्ब । खरमुख । ससु-
दायविकारपष्ठभाश्च बहुव्रीहिर्त्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ केशानां सङ्घात केशस-
ङ्घात, केशसङ्घातश्चङ्घाऽस्य केशचूड । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णाल-
ङ्कारः । प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिवर्तक्यम् ॥ प्रपतित पर्ण
मस्य प्रपर्ण, प्रपतितपर्ण । प्रपतित पलाशमस्य प्रपलाश, प्रपतितपलाश । अनशो
ऽस्यर्थानां बहुव्रीहिवो चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यम् ॥ अविद्यमान पुत्रो यस्य,
अपुत्र, अविद्यमानपुत्र । अभायं, अविद्यमानभायं । सुवधिकारेऽस्तिचीरादीनां
बहुव्रीहिर् वक्तव्यम् ॥ अस्तिचीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाता ॥

सरययाऽऽययासन्नादूराधिकसख्या सख्येये ॥ २५ ॥

सरयये या सख्या वर्तते तथा सहाय्यासन्नादूराधिकसरया समस्यन्ते, बहुव्री-
हिश्च समासो भवति । अन्य-उपदेशा । उपविशा । आसन्नदत्ता । आसन्नविशा ।
अदूरदत्ता । अदूरविशा । अधिकदत्ता । अधिकविशा । सख्या-द्वित्रा । त्रिच-

(१) तस्युक्त्वा इति निवृत्तमिति क्वचिदधिकं पाठः । ‘उपयुक्त्वा योय स शेष’, इति
न्यासीय पाठः । (२) सह इति अधिकं पदम् । (३) सुलभैः यत्र “सुगजेति”
पदमजय्याम् । (४) क्वचिदोदृश पाठो दृश्यते, सचायन्—सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजि
नवाससा । समतश्चितिरन्वेषे द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥ इति । (५) “बहुव्रीहिवर्तक्य”
इति पाठो न्यासे नास्ति । (६) अत्र ‘स्य’ इति पदमजय्याम् ।

सुरा । द्विदशा । सत्येति किम् ? पञ्च ब्राह्मणा । अन्वयासञ्ज्ञादूराधिकसत्या इति किम् ? ब्राह्मणा पञ्च । सत्येये इति किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशा नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले चाख्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वादि । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे (१) पुब्रह्मणाम् । नामग्रहणं रूढार्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्रधाश्च कौवेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते, तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्यतस्मिन्नर्थं समस्यते, हिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मभ्यतिहारो युद्धं च समासार्थं इति सर्वमिति करणाद्भवति । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं चेत्तद्भवति । केनेषु केनेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केनाकेषु । कचाकचि । दृष्टैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि । मुशालामुशालि । 'इच् कर्मभ्यतिहारः' इच् समासान्तं, स चाख्ययम् । "अन्वेषामपि दृश्यते" इति पूर्वपदस्य दीर्घवम् सरूपग्रहणं किम् ? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, हिश्च समासो भवति । सह (२) पुत्रेणागतं, स्पुत्र । सच्छात्रं । सकर्मकरः । तुल्ययोग इति किम् ? सहैव दक्षभिः पुत्रैर्भारं वहन्ति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकं, सलोमकं, सपलकं इति । नह्यत्र गम्यते, किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोग इति विशेषणम्, समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वे ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनकं सुबन्तं चार्थं वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसज्ञश्च भवति । (३) समुच्चयान्वाचयतरेतरयोगमाहाराशार्थाः । तत्र

(१) वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदं वैयपि कचिपाठः । (२) "सह पुत्रेणागतं" विग्रहो न्यायस्वरसात् मूले नासीदिति यतुमीयते । (३) यत्र परस्परनिरपेक्षा पदार्थो न्यप्रतिस्मृतिनि समुच्चयते तदा "समुच्चयः" ॥ यत्रैकस्य प्राधान्यात् नुतोपेक्षायते "तदान्वाचयः" । परस्परपेक्षणाभयवभेदानुगतं "इतरेतरयोगः" ॥ तिस्रोऽपि भेदभेदं तदाभिधानं "समाहारः" ॥

सामर्थ्यास्तिस्रः समासः । इतरैतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लवञ्च
न्यप्रोक्षश्च, प्लवञ्चन्यप्रोक्षौ । धक्श्च रत्निरश्च पलाशश्च, धक्श्चरत्निरश्चपलाशाः । वाक्च त्वञ्च
वाक्त्वञ्चम् । वाग्दपदम् । हन्द्दप्रदेशः, "हन्द्दे च" इत्येवमादयः ।

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वचंते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयो-
गनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया-कण्ठितः । तृतीया-शङ्कुलाखण्डः (१) ।
चतुर्थी-यूपदारः । पञ्चमी-वृकभयम् । षष्ठी-राजपुरः । सप्तमी-अक्षशौण्डः ॥

राजवन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजवन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् ।
न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातरथापवादः । परनि-
पातो विधीयते । वन्तानां राजा, राजवन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेवणम्, निपातनादलुम् ।
राजवन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नभमुपेतम् । सिकससृष्टम् । सृष्टलुञ्जितम् ।
अथक्लिप्तपञ्चम् । अर्पितोत्तम् । उत्तगात्रम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उत्तरवल्मुस-
लम् । तण्डुलकिण्वम् । टण्डुपलम् । आरव्यामनवन्धकी । विप्रप्रथवाहीकम् । आव-
न्त्यरभकम् । शूद्रार्थम् । स्नातकराजानी । त्रिचन्सेनाहुनी । अस्तिभ्रुवम् । दारग-
वम् । शन्दाधी । धर्माधी । कामाधी । अनियमश्चात्रेत्येते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मा ।
अर्थकामौ । तत्कथं, वक्तव्यमिदम्, पर्मादिपूभयमिति । वैकारिकतम् । गजवाजम् ।
गोपालघानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । रयूलपूलासम् । उशीरवीजम् । सिता-
स्यम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य
जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशरमध । रमधकेशौ । त्रिरो-
वीजम् । मर्दिमंशुनी । मधुसर्पिणी । आयन्ती । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ ॥

हन्द्दे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वचंते । हन्द्दे समासे व्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । सृदुगुप्तौ ।
अनेकप्रासावेकस्य नियमः, शोषे स्वनियमः । पटुगुदुशुक्ला । पटुशुक्लसृदवः । हन्द्
इति किम् ? विस्पष्टपटुः ॥

अजावदन्तम् ॥ ३३ ॥

हन्द् इति वचंते (२) । अजावदन्त शब्दरूपं हन्द्दे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उष्ट-
त्तरम् । उष्टृशशकम् । अष्टुष्ट्वनियमः (३) । अश्वरथेन्द्रा । इन्द्ररथाश्वाः । हन्द्दे
यजावदन्त विमतिपेधेनञ् । इन्द्रादी । इन्द्रवायु । तपरकरणे किम् ? अक्षावृषी
शुपाश्वे इति वा ॥

(१) वचिरधिकमत्र दृश्यते । वन्तं दम्—“किरिकाण” इति । (२) “पूर्वमिति च”
इति वचिप्राप्तेऽधिकम् । (३) “अश्वेन्द्रयाः” “रथाश्वेन्द्राः” इति एवमर्थो पाठः ।

अल्पाक्षरम् ॥ ३४ ॥

इन्द्र इति वर्जते, अल्पाक्षर इन्द्ररूप इन्द्रे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लुञ्च
न्यग्रोधश्च प्लुञ्चन्यग्रोधौ । घवञ्चद्विरपलाशा । बहुष्वनियम् । शङ्खदुन्दुभिवीणा ।
वीणाशङ्खदुन्दुभय । अक्षतुनक्षत्राणामानुपूर्वण समानाक्षराणा पूर्वनिपातो वक्त-
व्यः ॥ ह्रमन्तशिशिरवसन्ता । चित्रारवाती । कृत्तिकारोहण्यौ । समानाक्षराणामिति
किम् ? श्रीप्नवसन्ता । अल्पक्षर पूर्व निपततीति वक्तव्यम् ॥ कुदाकाशम् । शर
शादम् । अभ्यर्हित च पूर्व निपततीति वक्तव्यम् ॥ मातापितरौ । भ्रद्दामेधे ।
श्रीशतपथो । अर्गानामानुपूर्वण पूर्वनिपातः ॥ ब्राह्मणत्रयविद्शूद्रा । समाना-
क्षराणामियत्र नास्ति । अत्रानुश्च उदायस पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ युधिष्ठिरासुनी ।
असत्याया अलोपरया (१) पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ द्वित्रा । त्रिचतुरा । त्रयतिशतम् ॥

सप्तमीशेषणो बहुव्रीहो ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनं वाद्बहुव्रीहिरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्त विरोपण च
बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठकाल । उरन्तिलोमा । विरोपणम्—चित्रगु ।
शवलगु । असर्गनामसत्परपोरपरवानम् ॥ सर्वधेत । सर्वकृष्ण । द्विशुक्ल ।
द्विकृष्ण । अनयोरेव मिथ (२) सप्रधारगाया परत्वान्सत्त्याया पूर्वनिपातः । इयन्य ।
न्यन्य । अवा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ गुडाप्रिय । प्रियगुड । अस्तम्या पूर्वनिपाते
प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्त परम् ॥ गडुक्ण्ठ । गडुशिवा । कय, वहेगडु । प्राप्तस्य
चावाया व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(३) निष्ठान्त च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकट । भिक्षितभिक्षि ।
अषमुक्तोपानक । आहृतमुद्रण्य । ननु च विरोपणमेवात्र निष्ठा, नैव नियमो,
विशेषणविरोधभावस्य विवक्षानियन्तव्यात् । (४) कटे कृतमनेनेति वा विग्रही-
तव्यम् । निष्ठाया पूर्वनिपाते जातिकालसुन्वादिभ्यः परवचनम् ॥ शार्ङ्गजग्धी ।
पलाण्डुभक्षिती । मासनात । मवसरजात । सुयनात । दुखनात । कथ कृत
कट, भुक्तौदन । प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया । अहरगाभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ
भवत इति वक्तव्यम् ॥ अस्युद्यत । दण्डपाणि । कथमुद्यतगद् । उद्यनामि ।
प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया ॥

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते दिक्लप उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्त पूर्वं वा प्रयो-

(१) 'अलयास' इत्यप कचित्पाठः । (२) इदमस्तु इदमेवान् निरूपणा "सप्र-
धारगा" (३) कचिदधिक पाठो—“बहुव्रीहाविति वर्तते” इति । (४) “कटे कटेन
कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति” इति पदमजरीसम्भव पाठः ।

ज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जातरम्युः ।
तैलपीतः । घृतपीतः । उडभार्यः । गतार्थः । आकृतिगणश्रायम् । तेन गडुकण्टप्रभृतय
इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दा
कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडार-
गडुक । काण । राङ्ग । कुण्ठ । खड्ग । खड्गति । गौर । घृष्ट । भिक्षुक । पित्रल । तदु-
यटर । कर्मधारय इति किम् ? कडारपुरपो ग्रामः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां घृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥२॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहित इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित् ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामोऽनभिहित
इत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिदिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभि-
हिते ? तिङ्कृतद्वितसमासेः, (१) परिसंख्यानम् । वचयति—“कर्मण द्वितीया” कटं
करोति । ग्रामं गच्छति । अनभिहित इति किम् ? तिङ्-क्रियते कटः । कृत्-कृतः कटः ।
तद्वितः-शत्यः । शतिकः । समाप्तः-ग्राममुदकं च ग्रामं-प्राप्तोदको ग्रामः । परिसंख्यानं
किम् ? कटं करोति, भीष्मसुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्या
वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टाः, तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते, अनभिहितकर्माद्याश्र-
येष्वेकवादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु सम्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि
कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।

उभयसर्वतसोः कायां धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽग्ने इतान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यन्ते ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि
ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । अभितः परितः समयानिकपाहाप्रतियोगेषु च दृश्यन्ते ।
अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समथा ग्रामम् । निकपा ग्रामम् । हा देवदत्तम् ।
चतुर्विधं न प्रति भाति किञ्चित् ॥

(१) “बहुषु प्रयुक्तेषु केषांविदर्जनेन कर्वाचित्कायांन्वयप्रतिपादनं “परिसंख्यानम्” ।

तृतीया च होरछन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च । यवावाऽग्निहोत्र जुहोति । यवागूमग्निहोत्र जुहोति । छन्दसीति किम् ? यवागूमग्निहोत्र जुहोति ।

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादो योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण पुरुषकार न किञ्चिद्भव्यते । युक्तग्रहणं किम् ? अन्तरा तच्चशिलां पाटलिपुत्रं च सुभ्रस्य प्राकारः ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने । क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः सवन्धोऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । सवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । सवत्सरं कल्याणी । मासं गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि-क्रोशमधीते । योजनमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योजनं पर्वतः । अत्यन्तसंयोग इति किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः (१) ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” इति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वन-क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । योजनेनानुवाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम् ? क्रोशमधीतोऽनुवाकः । मासमधीतः । (२) कर्तृव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अथ भुक्त्वा देवदत्तो द्रव्यहे द्रव्यहादा भोक्ता । श्यहे श्यहादा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयमिण्वासः क्रोशे लक्ष्य विद्यति । क्रोशाञ्जल्य विद्यति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । संख्यात्तानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

(१) “योजनस्यैकदेशे पर्वत ” इति न्यासेऽधिकम् । (२) “कर्तृव्यावृत्तविति” अशक्त्यादिना कर्तृव्यपदादित्यर्थः, अत्र मध्ये क्रिया विद्यन्तेति प्रवृत्तप्राये न तत्रवृत्तेति ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैयुक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुत्पन्ने । शाकल्यस्य सदितामनु प्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजा ॥

यस्मादधिक यय चेश्वरवचन तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन कर्मप्रवचनीयैयुक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपसाध्यां द्रोणे । उपनिष्के कार्पाषणम् । यस्य चेश्वर वचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधिब्रह्मदत्ते पद्माला , अधि पद्मालेषु ब्रह्मदत्त इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्कपरिभि ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्यर्ते कर्मप्रवचनीयैयोगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगते न्यो घृष्टो देव । आ पाटलिपुत्राद् घृष्टो देव । परिपरि त्रिगतेन्यो घृष्टो देव । अपेन साहचर्यात्परिवर्जनायस्य पहणम् । तेनेह न भवति । घृष्ट परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मान् ॥ ११ ॥

मुरयसदृश प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातन प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिधिर्यं तत्र प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनत प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवत प्रति । मायानस्मै तिलेभ्य प्रतिचक्षति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते, न-तु यत प्रतिनिधिप्रतिदाने । नैप दोषः । (१) सम्बन्धसम्बन्धात्तस्यापि योगोऽल्पेव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यो चेष्टायामनध्यनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यो भवति । ग्राम गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामं व्रजति । ग्रामस्य व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् ? ओदनं पचति । कर्मणीति किम् ? अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् ? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति । अनध्वनीति किम् ? अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्थानं गच्छति । मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः सम्प्राप्तः, आक्रान्त उच्यते । यत्र उपधेन पन्थानं गच्छति तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्यां । पथे गच्छतीति । द्वितीयाग्रहणं किम् ? न चतुर्थ्येव विकल्प्येत । अपवादविषयेऽपि यथा स्यात् । ग्रामं गन्ता । ग्रामाय गन्ता । कृद्योगलक्षणा पठनी न भवति ॥

(१) 'सम्बन्धसम्बन्धादिति सम्बन्धत इति सम्बन्ध प्रतिनिधि प्रतिदानञ्च । तदुक्तं यमपि कर्मप्रवचनीयेन प्रतिनां शुज्यते । तत्र सम्बन्धेन य सम्बन्धः स "सम्बन्धसम्बन्धः । प्रतिनिधिमुंरयमपेक्ष्य भवति, प्रतिदानमपि पूर्वदत्तं, तत्रश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधि प्रतिदानाभ्यां योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्यपूर्वदत्ताभ्यां तद्द्वाराको योगोऽस्तीत्यर्थः ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ १३ ॥

सम्प्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गा ददाति । माणवकाय भिक्षा ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्येभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥ चतुर्थीप्रधाने तादर्थ्ये उपसर्गानाम् ॥ यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोल्लसलम् । क्लृपिसम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ मूत्राय कल्पते यवागू । उच्चाराय कल्पते यवागू । क्लृपीत्यर्थनिदर्श । मूत्राय सम्पद्यते यवागू । मूत्राय जायते यवागू ॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विशैया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥
हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकित्ने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपद यस्य सोऽय क्रियार्थोपपद । “तुमुन्णुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्” इत्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च (१) स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातो कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादोऽय योग । एधेभ्या व्रजति । पुष्येभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् ? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपद । कर्मणोति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् ? एधानाहतुं व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थं । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवात् । “भाववचनाश्च” इति वक्ष्यति, तस्येद ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । स्वर्गाय व्रजति । भूतये व्रजति । सप्तये व्रजति । तुमर्थादिति किम् ? पाक, त्याग, राग । भाववचनादिति किम् ? कारको व्रजति ॥

नम स्वस्तिस्वाहास्त्रधाऽलपङ्कयोगाच्च ॥ १६ ॥

नम स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽल वपट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजान्य । स्वाहाऽन्नये । स्वधा पितृभ्यः । अल महो मह्नाय । अलमिति पर्याप्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्महो मह्नाय । शक्ते महो मह्नाय । वरुडन्नये । वपडिन्द्राय । चकार पुनरस्यैव समुच्चयार्थं । तेनाशीविचक्षायामपि षष्ठीं वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यते कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरनिरस्कार । न त्वा तृण मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुस मन्ये । न त्वा वुसाय मन्ये । मन्यतिग्रहण किम् ? न त्वा

(१) “इह सम्पत्ते ज्ञाथो न च प्रयुज्यते शब्द-अ “स्थानी” ।

चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः विमर्थः । न त्वा वृणं मन्ये । अनादर इति किम् ?—

अदमानं वृणं मन्ये मन्ये काष्ठमुत्सूलम् ।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न परयति ॥

अप्राणिष्विति किम् ? न त्वा शृगालं मन्ये ॥ अथदेतदप्राणिष्विति तदनावादि-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । (१) न त्वा नावं मन्ये । यावमुत्तरे
न नान्यम् । न त्वाऽन्नं मन्ये । यावन्न भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तुभयम् । न त्वा काकं
मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये ।
न त्वा शुने मन्ये । युष्मद्-कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म ।
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ।

कर्तृकरणयोः तृतीया ॥ १८ ॥

कर्तारि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । धनदत्तेन
भुक्तम् । करणे-दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ॥ अतृतीयाविधाने प्रकृत्यादीना-
मुपसंख्यानम् ॥ प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण
वैयाकरणः । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विपन्नेन धावति । द्विदोषेन धान्यं
क्रीणाति । पद्मेन पश्यन् क्रीणाति । सहस्रेण पश्यन्(२)क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । (३) पुत्रे
ण सह स्थूलः । पुत्रेण सह सोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य
तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि
भवति । पुत्रेण साद्धंमिति । विनापि सहशब्देन भवति । “वृद्धो यूना” इति निर्दर्श-
नात् । अप्रधान इति किम् ? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते ।
येनाङ्गेन विकृतेनङ्गिनो विकारो लक्ष्यते सन्तृतीया विभक्तिर्भवति । अचंगा काणः ।
पादेन स्वङ्गः । पाणिना कुण्डः(४) । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । (५) अङ्गवि-
कार इति किम् ? अङ्गि काणमस्य ॥

(१) “न त्वा नाव मन्ये यावत्तरे न नाव्यमिति” । ‘यावत्तरे’—ततो, ‘नाव्य’ नावा
स्वरूपनौकया तार्यमपि तस्या महायापि न लीणमतस्त्वां ‘नावमुत्तरेण न मन्ये इत्यर्थः ।
“नौ” शब्देनोत्तरेण स्वरूपनौकोच्यते । ‘त्वा’ शब्दार्थस्तु महती नौ । एवं अनादरो भवतीत्याहुः ।
एव ‘नत्वाऽन्न मन्ये यावन्न भुक्तं न श्राद्धमित्यस्य यत्र श्राद्धं श्राद्धीयैर्विधेर्न भुक्तमतस्त्वामस्यरू-
पमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः । इति उच्यते स्पष्टम् । (२) अन्धाभिति न्यासे । (३) व-
यस्येऽनुदाहरण मुद्रितपुस्तकेषु न दृश्यते तथापि न्यासपदमजरीस्वारस्यादुपन्यस्तम् (४) कु-
ण्डिरिति पाठः कचित् । (५) कचिदङ्ग इति किमिति पाठः ।

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कचि(१)प्रकार प्राप्त(२) इत्थंभूतः तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कम्पडलुना द्वात्रिंशत्पाणीन् । द्वात्रिंशोपाध्यायम् । शिखया परिवाजकम् । इह न भवति-कम्पडलुपाणिश्चात्र इति । लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थंभूत इति किम् ? वृत्तं प्रति विद्योत्तनम्(३) ॥

सज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि ॥ २२ ॥

सपूर्वस्य जानाते कर्मणि कारके द्वितीयाया प्राप्तायामन्यतरस्या तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा सजानीते । पितर सजानीते । मात्रा संजानीते । मातर सजानीते(४) ॥

हेतो ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्य पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोक । विद्यया यशः ॥

अकर्तृयुगे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्तते । कर्तृवजित यद्येन हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद् बद्धः । सहस्राद् बद्धः । अकर्तृरीति किम् ? शनेन धन्विषः । शतमृण च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसज्ञम् ॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद् बद्धः । जाड्येन बद्धः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वेषु पष्ठथामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्(५) । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्च निमित्ता

(१) 'सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार' उच्यते । (२) अत्र "आपन्न" इति न्याये पाठः । (३) इत्थंभूत—इत्यादित् विद्योत्तनमित्यन्तः पाठः प्रायो न दृश्यते । (४) कचिदधिकं पाठोऽत्र—'सपूर्वं किम्, मात्रा जानाति । पितर जानाति । कर्मणाति किम्, पुत्र संजानीते पिता' इति ।

इसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निति वसति । एव कारणहेत्वोरप्युक्त-
हार्यम् । अर्धग्रहणं ध्वजत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिमां विज्ञायति । तेनेदां
भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति ।
कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहं
शुक्रेभ्यो विभेति । अध्ययनात्पराजयते । अत्रपञ्चमिविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसर्ग-
नम् ॥ ग्रामाद्ग्राह्यं प्रेषते, ग्रामादात्प्रेषते । अश्विनरणे चोपसर्गवानम् ॥ आसनं
उपविरयं प्रेषते, आसनात् प्रेषते, शयनात् प्रेषते । अश्विनरानयोश्च पञ्चमी वक्त-
व्या ॥ वृत्तो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । अथतश्चाद्यकालनिर्माणं (१) तत्र पञ्चमी
वक्तव्या ॥ गर्वीधुमतः साकारय चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आम्रहायणी मासे ।
अनद्युक्ताकाले नक्षत्री वक्तव्या ॥ कार्तिक्या आम्रहायणी मासे । अश्विनः प्रथमा
सप्तमी च वक्तव्या ॥ गर्वीधुमतः साकारय चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरत्तैदिकशब्दाश्चत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी
विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्धग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवद-
त्तात् । मित्रो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो
दूरान्तकार्थं वर्तते । तत्र दूरान्तकार्थैः पृथगन्यतरस्वामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते ।
आरात्देवदत्तात् । आरात्सदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते ।
इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्यय वर्जनार्थं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् ।
दिक्शब्द-पूर्वो ग्रामात् पर्वतः । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्माद्गन्तः । उत्तरो ग्रीष्मो
यन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा
स्यात् । इतरथा हि दिग्घृत्तनेन स्यात् । इयमस्याः पूर्वैत । इह तु न स्यात् । अथय-
स्मात् पूर्वं काल इति । अञ्चत्तरपद-ग्राम् ग्रामात् । प्रथमं ग्रामात् । ननु चायमपि
दिक्शब्द एव । "पृथगतमर्थप्रत्ययेन" इति वक्ष्यते, तन्मयाय पुरस्तादपकर्षः । आच्-
दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि-दक्षिणा हि ग्रामात् । उत्तरा हि ग्रामात् ॥

पृथगतमर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते
पृथी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरोग्रामस्य । पुरस्ताद्
ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिधाद्ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

“पुनवन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या” इति वक्ष्यते । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वैण पष्ठया प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पष्ठथपीप्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभाग कतव्य ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्यागं तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्या पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तान् । यत्ना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग् विनानाना भार न योगविभागो द्वितीयार्थं ॥ विना वात विना वर्षं विष्टुप्रपतन विना ।

विना हस्तिकृतान् दोषान् कनमौ पातितौ द्रुमौ ॥

करणे च स्तोकात्पृच्छकृत्कतिपयभ्यास्तत्प्रचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकऽन्यतरस्या तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पृष्ठे विधीयत, तृतीया तु करण इत्यवसादा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्वन्द्व, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोका-
न्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्यातः कम् ? स्तोकेन विप्रेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे कर्मण मा भूत् । स्तोक मुञ्चति ॥

दूरान्तिकाथ पष्ठमन्यतरस्याम् ॥ ४ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थे शब्दैर्यागे पष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्या पञ्चमी च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अन्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्याग्रहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पृष्ठे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्दैर्यागे द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारापञ्चमी तृतीया पृष्ठमनुवर्तते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकाद् ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपत्तिकाथ विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्तते । सत्त्वशब्दैर्यागे यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरं पन्था । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथं स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते । राकटे आस्ते । स्थाल्या पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः सत्त्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिके

ग्रामस्य । अभ्याशे ग्रामस्य । दूरान्तिकाद्येभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृती-
यापञ्चमीसप्तम्यः । ॐसप्तमीविधाने कस्येन्विपयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ अर्थात्
व्याकरणे । परिगणिते याज्ञिके । आत्राती छन्दसि । ॐसाधुसाधुप्रयोगे च सप्तमी
वक्तव्या ॥ साधुर्द्वयदत्तो मातरि । असाधुः पितरि । ॐकारकाह्वानं च कारकत्वे सप्तमी
वक्तव्या ॥ ऋद्रेषु भुजानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरसु वृषला आसते । ॐ-
कारकाह्वानं च अकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुजते । वृष्-
तेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति । ॐतद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ॥ ऋद्रेष्वासीनेषु
दरिद्रा भुजते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति । ॐनिमित्ताकर्मसंयोगे सप्तमी
वक्तव्या ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति वृज्रम् ।

केशेषु(१)चमरीं हन्ति सींश्च पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया क्रियान्तरं
लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति ।
गोषु दुग्धमानानु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु ह्यमानेषु गतः । हुतेष्वागतः ।
भावेनेति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुनर्भावग्रहणं किम् ? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ।
पट्टी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां पट्टी विधीयते, चकारात् सापि भवति । अनादराधिके
भावलक्षणे भाववतः पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्रावाजीत् । रुदति प्रावा-
जीत् । क्रोशतः प्रावाजीत् । क्रोशति प्रावाजीत् । क्रोशन्नमनादत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत
इत्येतैर्योगे पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः ।
गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां
साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ।
पट्टीवामेव प्राप्तायां पट्टे सप्तमीविधानाथ वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाप ॥ ४० ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारित (२), कुशलो निपुण ताभ्यां योगे आसे-
वायां गम्यमानायां पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटक-
रणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे । (३)आसेवा-

(१) “कालेषु” इति पाठः । (२) “-वापुन” इति प्राय पाठः । (३) “आसेवाया-
नित्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्तः” पाठो न्यासपथ्यालोचनया मूले नासीदिति प्रतीयते । पदमंत्र्या-
दर्शपुस्तके प्रायुदाहरणमासीत्तदर्थश्च नासीदिति प्रतीयते ।

यामिति किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । हंपद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ।
यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

पृष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेरुद्देशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् ।
यतो निर्द्धारणं ततः पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां रुद्रियः शूरतमः ।
मनुष्येषु रुद्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा सपन्नशरीरतमा । गोषु कृष्णा सपन्नशरीरतमा ।
अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्धारणमिति वर्तते । पृष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो विभक्तम् ।
यस्मिन्ननिर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माधुराः पाटलि-
पुरेभ्यः सुकृमारतराः, आज्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तम्यप्रनेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां सम्प्रदायाया सप्तमी विभक्तिर्भवति, न
चेत् प्रति. प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः ।
अर्चायामिति किम् ? साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् ?
साधुर्देवदत्तो मातर प्रति । अग्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । साधुर्देवदत्तो मातरं
परि, मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः
प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावददः स(१) उच्यते । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः ।
केशैरुत्सुकः । केशैरुत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुवन्ताच्चक्षत्राद्वात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः ।
पुष्येण पायसमरनीयात् । पुष्ये पायसमरनीयात् । मघाभिः पल्लौदनम् । मघासु
पल्लौदनम् । नक्षत्र इति किम् ? पञ्चालेषु वसति । लुपीति किम् ? मघासु ग्रहः
इह वस्मान्न भवति । अथ पुष्यः । अथ कृत्तिका । अधिकरण इति वर्तते, वचन
पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थ-सत्ता । लिङ्ग-र्थालिङ्गपुंल्लिङ्गनपुंसकानि । परिमाण(२)-द्रोण-
खारो, आठकम् । वचनम्-एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्द-प्रत्येकमभिसवध्यते
प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्र परिमाणमात्र वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रा-
पदिकार्थमात्रे-उच्चैः । नाँचैः । लिङ्गग्रहण किम् ? कुमारी, वृक्षः, कुण्डम् २

(१) 'प्रसितोत्सुकेनेत्युक्ते' इति न्यासपाठः । (२) 'परिमाण इत्यादि' इत्यधिक. पाठः ।

यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् ? द्रोणः, खारी, आढकम् इत्यत्रापि यथा स्यात् ।
वचनग्रहणं किम् ? एकवादिपुक्तेष्वपि यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिक-
ग्रहणं किम् ? निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं, ततोऽपि यथा स्यात् । प्रलम्बते,
अध्यागच्छति ॥

संयोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुरयकरणं संयोधनम्, नदाधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचन-
भारन्यते । संयोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संयोधने या प्रथमा तदन्त शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहृतम् ।
आमन्त्रितप्रदेशाः “आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्” इत्येवमादयः (१) ॥

एकवचनं सवुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्सवुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देवदत्त ।
सवुद्धिप्रदेशाः “एङ्स्वात् सवुद्धेः” इत्येवमादयः ॥

पृष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

(२) कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसवन्धादिः शेषस्तत्र पृष्ठी
विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरपः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञोऽविद्वर्धय करणे ॥ ५१ ॥

(३) जानातेरविद्वर्धस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके पृष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पियो
जानीते । मधुको जानीते । (४) सर्पिया करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जाना-
तिरविद्वर्धः । अथवा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिपि रक्तः प्रतिहतो वा चित्तभ्रान्त्या
तदात्मना सर्वमेव ब्राह्म्य प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविद्वर्धस्येति किम् ?
स्वरेण पुत्र जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेष इति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । ‘द्वयं दानगतिरक्षणेपु’ । ‘इंद्रं ऐश्वर्ये’ ।

(१) क्वचित् “आमन्त्रितस्य च इत्येवमादयः” इति पाठः । (२) ऊत्र न्यासे “कर्मा-
दिभ्यो योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः स्वस्वामिकसम्बन्धादि स शेषः इति पाठो दृश्यते ।
कर्मादीनां प्रवृत्तेश्च तदपेक्षया शेषत्व विधानं इत्याह कर्मादिभ्यो योऽन्य इति । कर्मादयः
कारकविशेषास्वस्य सम्बन्धस्य हेतुभूताः । स तु फलभूतः । हेतुफलयोगश्च प्रसिद्धमन्वत्त्व-
मिति तेभ्योऽन्यो भवति । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति । व्यतिरेक आधिपत्यम् । अथवा येन
प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते व्यतिरेकीक्रियते स व्यतिरेकः । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः प्राति-
पदिकार्थव्यतिरेकः, स शेषः । (३) क्वचित् “शेष इत्यनुवर्तते” इति विद्यते । (४) “सर्पिषे-
त्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्तः” पाठो न्यासेऽदर्शनात् मूले नालीदित्यनुमीयते ।

एतेषा कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरथ्येति । मातुः स्मरति । सर्पियो द्यते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् ? मातुर्गुणैः स्मरति । शेषे इति किम् ? मातुः स्मरति ॥

कृत्र प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधान प्रतियत्न । करोते कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गुण्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्फुरते । शस्त्रपत्रस्योपस्फुरते । प्रतियत्न इति किम् ? कट करोति । कर्मणीति किम् ? एधोदकस्योपस्फुरते प्रज्ञया । शेष इत्येव । एधोदकमुपस्फुरते ॥

रुजार्थाना भाववचनानामञ्ज्वरे ॥ ५४ ॥

रुजार्थाना धातूना भाववचनाना भाववक्तृकाणा ज्व रवर्षिषाना कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजात् रोग । चौरस्यामयत्यामय । रुजार्थानामिति किम् ?

एति जीवन्तमान दो नर वर्षशतादपि । जीव पुत्रक मा मैव तप साहसमाचर ॥ (१)

भाववचनानामिति । किम् ? नदी कूलान रुजाते । अञ्ज्वरेरिति किम् ? चौर ज्वरयति ज्वर । अञ्ज्वरिसताप्योरिति वक्तव्यम् । चौर सतापय त ताप । शेष इत्येव । चौर रुजति रोग ॥

आशिपि नाथ ॥ ५५ ॥

'नाथ नाथ याश्चेपतापैश्वर्याशा पु' पठ्यते, तस्याशा क्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पियो नाथते । मधुनो नाथते । आशिपीति किम् ? मागवकमुपनाथति, अत्र पुत्रकाधान्व ॥

जासिनिप्रहणाटक्रायपिशा हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जामि निप्रहण नाट क्राय पिप इत्यतया धातूना हिंसाक्रियाणा कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । 'जमु हिंसाया जसु नाटन इति च सुरादौ पठ्यते तस्येद प्रहण न देवादिकस्य 'जसु मोक्षणे इत्यस्य (२) । चौरस्योऽनामय त । वृपलस्योऽना मयति । निप्रहण इ त सदान वगृहातावपयस्तप्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्राणहन्ति । चौरस्योऽनामयति । वृपलस्योऽनाम यति । चौरस्य क्राधयात् । वृपलस्य क्राधयात् तिपातनादृष्टि । अथ हि घग्दौ पठ्यते 'अथ क्वथ क्रथ क्लथ हिंसाया इति, तत्र 'घग्दया मिन इति निष्पत्त्या ' (३) मित्ता ह्रस्व ' इति ह्रस्वव स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृपलस्य पिनष्टि । हिंसा-

(१) वक्षिषाठा तरम् दरिद्रिद्यत तन्वत्यम्—वक्ष्यागी रल्लु गापेव लोकिका प्रथमा ति मे । एति जीवन्तमानदो नर वर्षशतादपि । () ' अहिपार्थत्वात् ' इति हेतुप क चत् । (३) 'मिता ह्रस्व ' इति न्यासपर्यालोचनशा भूत प्रश्नन प्रतिभ ति ।

यामिति किम् ? घाना पिनष्टि । शेष इत्येव । चौरमुज्जास्यति । एषामिति किम् ?
चौर हिनस्ति । निग्रहण इति किम् ? चौर विहन्ति (१) ॥

व्यग्रहणो समर्थयो ॥ ५७ ॥

व्यग्रहण इत्येतयो समर्थयो समानार्थयो कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
श्रुते क्रयविक्रयव्यवहारौ च समानार्थत्वमनयो । शतस्य (२) व्यवहरति । सहस्रस्य
व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्यय कस्माच्च भवति । ऋस्तु
स्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय (३) इत्यन्तेः । समर्थयोरिति किम् ? शलाका व्यवहरत ।
(४) गणयतीत्यर्थः । माहणान् पणायते । स्तोतीत्यर्थः । शेष इत्येव । शत पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यग्रहणिसमानार्थस्य दीव्यते कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति ।
सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्याते किम् ? माहण दीव्यति (५) । योगविभाग उत्तराय

विभापोपसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति निश्च पृष्ट्वा प्राप्ताया सापसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्ग
सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति
सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शत प्रतिदीव्यति । सहस्र प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्यति किम्
शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाका प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

माहणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति
(६) गामस्य तदह सभाया दीव्येयु । अनुपसर्गस्य पृष्ट्वा प्राप्तायामिद वचनम्
सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यन्नुजोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेद्वयादिकस्य लोपमध्यमपुरपस्यैकवचन, त साहचर्याद् मुविरपि
तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यन्नुजोर्हविष कर्मणि षष्ठीविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति ।
अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदस (७) प्रेष्य । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेद
सौनुमूश्हि । प्रेष्यन्नुजोरिति किम् ? अग्नये छाग हविर्वपा मेदो जुहुधि । हविष इति

(१) एषामित्पारभ्य विहन्ति एव त पाठ प्रायो नास्त (२) शतस्य व्यवहरति
शत क्रयविक्रयेण विनियुक्ते, दीव्यतीतिवाच एव 'शतस्य पणते' इत्यस्वाप्यदमेवार्थः ।
(३) 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यतिरिक्त कुत्रचित् । (४) मूले प्रत्युदाहरणयोरेवनिर्देश
प्रक्षिप्ती भाति न्यासे तदशनात् । (५) माहणानिति याते, माहण दीव्यति
स्तोतीत्यर्थः । (६) 'गामस्ये'ति— 'गामस्य सभाया' नित्यं च । 'तदह'—शत
दाहरणम् । (७) 'प्रेष्य' इत्यत्र अनुप्रत्यये ति याते ।

किम् ? अग्रये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदान इति किम् ? माणवकाय पुरोडास
प्रेष्य । अहविष प्रस्थितस्य प्रतिषेधा वक्तव्य ३ । इन्द्राग्निभ्या द्वाग हविर्वपा मेद
प्रस्थित प्रेष्य ॥

चतुर्धर्ये बहुल छन्दसि ॥ ६० ॥

छन्दसि विषय चतुर्धर्य पृष्टी विभक्तिर्भवति (१) बहुलम् । पुरपमृगश्चन्द्रमसः ।
पुरपमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका द्वावावास्ने वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्य । बहु
लग्रहण किम् ? कृष्णो (२) रात्र्यै हिमवतो हस्ती । अपत्य चतुर्धा वक्तव्याः । या
खर्वेण पिवति तस्यै खा जायते । या वृती धावति तस्यै श्यावदन् । या नखानि
कृन्तते तस्यै कुन्त । याऽङ्क तस्यै काण । याऽभ्यङ्क् तस्यै दुश्मन् । या केशान्
प्रलिखति तस्यै खलति । नहत्यायै चार ॥

यनेश्च करणे ६० ॥

यजेधातो करणे कारके छन्दसि बहुल पृष्टी विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते ।
घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमन यजते (३) ॥

कृत्योऽर्थप्रदाने कालऽधिकरणे ॥ ६१ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्योऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे पृष्टी
विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्योऽहनौ भुङ्क्ते । द्विरहोऽधीत । कृत्योऽग्रहण किम् ?
शने, रात्रौ शत । प्रयोगग्रहण किम् ? अहन भुङ्क्ते । गम्यते हि द्विष्वित्तुवात्, न
खप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहण किम् ? द्वि कास्यपान्या भुङ्क्ते । अधिकरण इति
किम् ? द्विरहो भुङ्क्ते । शेष इत्येव । द्विरहन्यधाते ॥

कर्तृकर्मणो कृति ॥ ६२ ॥

कृत्ययोग कर्तारि कर्मणि च पृष्टी विभाक्तमस्ति । भवत शायिका । भवत आ
का । कर्मणि-अपा स्रष्टा । पुरो भेत्ता । वज्रस्य भक्ता । कर्तृकर्मणो रिते किम् ?
भक्ता । कृतीति कम् ? तद्विप्रयोग मा भूत् । कृतपूर्वा कम् । भुक्तपूर्वा ओदनम्
शेव इति निवृत्त, पुन कर्मग्रहणात् । इतरथा हि इतर च कृतीति श्रूयात् ॥

उभयप्राप्ता कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण पृष्टी प्राप्ता नियम्यत । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहि । उभयो प्रा
कृति सोऽयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्यत्र पृष्टा विभक्तिर्भवति, न कतरि । आश्रया
दोहाऽगोपालकेन । रोचते म आदनस्य भोजन दवदत्तेन । साधु खलु पयस
यज्ञदत्तन । बहुव्रीहिप्रिज्ञानादिह नियमो न भवति । आश्रयोर्मदोदनस्य नाम
आह्वयाना च प्रादुर्भाव इति । अकारयो स्त्रीप्रत्यययो प्रयोग नति वक्तव्यम् ॥

(१) 'देवानाम्प्रदाने सति' इत्यपि कश्चिद् । (२) 'कृष्ण' इति बहुलग्रहण
रात्र्यै इत्यत्र सहाभ्यर्थे चतुर्वी । (३) 'करण इति किम् अयत्र माभूत्' इति कश्चिद्

भेदिना देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षां देवदत्तस्य कटस्य । अशेषे विभाषाः । अक-
कारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विन्वित्रा हि
सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दा-
नामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

कस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकाव्ययनिष्ठा” इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः पष्ठी विधीयते । कस्य वर्तमान-
कार्त्विहितस्य प्रयोगे पष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः ।
कस्येति किम् ? ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् ? ग्रामं गतः । अनपुसके माव
उपसंख्यानम् ॥ छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नूत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । अशेष-
विज्ञानात् मिदम् ॥ तथा च कर्तृविरहायां तृतीयापि भवति । द्वात्रेण हसितमिति
अधिकरणमाचिनश्च ॥ ६८ ॥

“क्लोधिकरणे च” इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे पष्ठी विभक्तिर्भवति । अथमपि
प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेपामासितम्, इदमेपां शयितम् । इदमहेः रत्तम् । इद
यनकपेर्यातम् । इदमेपां भुक्तम् । इदमेपामशितम् । द्विवर्मकाणां प्रयोगे कर्त्तरे कृति
द्वयोरपि पष्ठी द्वितीयावत् । नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा
नेता अश्वस्य ग्रामं चैत्रः (१) ॥

न लोकाव्ययनिष्ठास्त्रलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति पष्ठी प्राप्ता प्रतिषिद्ध्यते । ल उ उक अग्यय निष्ठा खलर्थ
तृन् इत्येतेषां प्रयोगे पष्ठी विभक्तिर्न भवति । ल इति शतृशानचौ कानचरुम् किकिनौ
च गृह्यन्ते । ओदन पचन् । ओदन पचमानः । ओदन पेचानः । ओदन पे चवान् । पपिः
सोमम् । ददिराः । उ-कटं चिकीर्षुः । ओदन बुभुषुः । कन्यामलकरिण्युः । इण्युचो
ऽपि प्रयोगे निषेधः (२) । उक-आगामुरः (३) वाराणसीं रत्त आहुः । अउकप्रतिषेधे
कमेर्भापायामप्रतिषेधः ॥ दास्याः कानुक् । अग्यय-कटं कृत्वा । ओदन भुक्त्वा ।
अग्ययप्रतिषेधे तोमुन्ऽमुनोरप्रतिषेधः ॥ पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य
विष्टपो विरपक्षिन् । निष्ठा-ओदन भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ-ईपकरः कटो
भवता । ईपपानः सोमो भवता । तृप्तिरिति प्रत्याहारग्रहण, लटः शतृशानचावित्यारभ्य
आ तृनो नकारात् । तेन शानन्चानशतृशतृनामांश्च प्रतिषेधो भवति । सोम पवमानः ।
नटमाध्मानः । अधोयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । अद्विषः
शतुर्वा वचनम् ॥ चौर द्विपन् । चौरस्य द्विपन् ॥

(१) द्विकर्मकाणामित्यनः चैत्र मत्तत्तर्त्तप्रत्ययः प्रथमो नास्ति । (२) इण्युचाऽपि प्रयोगे
निषेध इति प्रायः सर्वत्र नास्ति । (३) “आगामुकर्मिति” — इति वाराणसीं प्रत्यागमन-
शौकानि भवन्ति, शापादिनोक्षार्थमित्यर्थः ।

अकैनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले वि हेतस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कट कारको व्रजति । ओदन भोजको व्रजति । इन रत्नविप्राप्तं गमी । ग्राम गामी । आधमर्ण्यं-शत दायी । महत्प्रदायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति केम् ? । यवानां लावकः । सक्तूनां पायकः । अवश्य कारी कटस्य । इह कस्मात् नवति, वर्षशतस्य पूरक, पुत्रपौत्राणां दशक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याकल्पेद् ग्रहणम् ॥

कृत्याना कर्त्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्त्तृकर्मणो कृतीति नित्य षष्ठी प्राप्ता कर्त्तरि विकल्प्यते । कृत्याना प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणे (१) । भवता कट कर्त्तव्य । भवत कट कर्त्तव्य । कर्त्तरीति किम् ? गेयो माणवक साज्ञाम् । उभयप्राप्तो कृत्ये षष्ठा प्रतिषेधो वक्तव्यः । कष्टव्या ग्राम शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्याथैरतुलोपमाभ्या तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थशब्दयोर्गे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्या, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयेत्वा । शेषविषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते षष्ठ्यैव भवति । तुल्या देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् ? तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुर्कर्णार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकल्प्येत ॥

चतुर्था चाशिष्यायुयमद्रभद्रकुशलसुखार्थहिते ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयु य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित इत्येतेषां षष्ठी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुर्कर्णार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तथा मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादाना पर्यायग्रहण कर्त्तव्यम् (२) । आयुष्य देवदत्ताय भूयात् । आयुष्य देवदत्तस्य भूयात् । चिर जीवित देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्र देवदत्ताय भूयात् । मद्र देवदत्तस्य । भद्र देवदत्ताय, भद्र देवदत्तस्य । कुशल देवदत्ताय, कुशल देवदत्तस्य । निरामय देवदत्ताय, निरामय देवदत्तस्य । सुख देवदत्ताय, सुख देवदत्तस्य । श देवदत्ताय, श देवदत्तस्य । अथा देवदत्ताय, अथा देवदत्तस्य । प्रयोजन देवदत्ताय, प्रयोजन देवदत्तस्य । हित देवदत्ताय, हित देवदत्तस्य । पथ्य देवदत्ताय, पथ्य देवदत्तस्य । आशिषीति किम् ? आयुष्य देवदत्तस्य तप ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया चूर्त्ता द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकत्रचनम् ॥ १ ॥

द्विगुं समास एकत्रचन भवति । एकस्य घचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाच्यो भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुर्घस्यैकवद्भावो विधीयते, द्विगुर्घ एकवद्भवतीति ।
(१) समाहारद्विगोश्चेद् ग्रहण नान्यस्य । पञ्चपूला समाहता पञ्चपूली । दशपूली ।
द्विगुर्घस्यैकवत्त्वात्प्रयोगेऽप्येकवचन भवति । पञ्चपूलीय शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणिनूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति घञन्ते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्या त्रीणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत्—प्राणिपादम् । शिरोभ्रुवम् । तूर्याङ्गानाम्—मार्दाङ्गिकापाणविकम् । (२) वीणायादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम्—रथिकाश्वारोहम् । रथिकपादात् । हस्यश्वादिषु परस्मात् पशुद्वन्द्वे विभाषयेत्पदं भवति । इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकवाक्यत्वमेवैकवचनम् । इदं तु प्रकरण विषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दुधियङ्गादीनामितरेतरयोग एव । पृथग्मृगादीनां मुभयत्रैति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्द शान्तिनिमित्तक पुरपेषु घञन्ते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुन शब्देनानुसृते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् ? उदगु कठकालापा । प्रत्यष्ट कठकौथुमा । स्थेणोरघतन्वा चेति वक्तव्यम् । स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषु कठकालापा । अघतन्यामिति किम् ? उद्यन्ति कठकालापा ॥

अध्वयुञ्जतुरनपुसकम् ॥ ४ ॥

अध्वयुर्वेदे यस्य क्रतोर्विधान सोऽध्वयुञ्जतु । अध्वयुञ्जतुवाचिना शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्वयुञ्जतुरनपुसक द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । नर्काश्वमेधम् । सायाह्वातिरात्रम् । अध्वयुञ्जतुरिति किम् ? इषुवञ्जी । उज्ज्वलभिदी । अनपुसकमिति किम् ? राजमूयवाजपेये । इह कस्माच्च भवति दर्शपरिषमासी । क्रतुशब्द सोमयज्ञेषु (३) रुढः ॥

(१) "समाहारे द्विगो" रिति न्यासे । (२) "वणावादकैति" नित्य क्रीडाजीवि क्वोरिति समास, विषयी परिवादिनी तज्जोविक परिवादक । इति । (३) "सोमयागु" इति न्यासे पाठः ।

अध्ययनतोऽप्रिकृष्टारयानाम् ॥ २ ॥

अध्ययनन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आरया तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदकक्रमकम् । क्रमकवातिकम् (१) । सम्पाट पदाना क्रमस्य च प्रत्यासन्न । अध्ययनन इति किम् ? वितापुत्रौ । आवेप्रकृष्टारयानामिति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिना शब्दाना द्वन्द्व एकवद्भवति । प्राणिनो वर्जयित्वा । (२) आराशस्त्रि । धामाशष्कुलि । जातिरिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् ? ब्राह्मणत्रयविदशूद्रा । नत्रिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शा । गमनाकुञ्चनप्रमारणानि । (३) नातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावा विधीयन्ते, न(४) नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे वदुराऽऽमलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामा ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गाना भिन्नलिङ्गाना नदीवाचिना शब्दाना देशवाचिना च ग्रामवजिताना द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीयुच्यते । देशावयवश्च देश । नदी देश इत्यसमात्मनिर्देश एवायम् । उद्भवश्च इरावती च, उद्भवेरावति । गङ्गाशोणम् । देश खल्वपि-जुरवश्च कुरुक्षेत्र च, कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्राद्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् ? गङ्गावसुने । मद्रकेकया । नदी देश इति किम् ? कुङ्कमयुयौ । अग्रामा इति किम् ? जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बवशालूकिन्यौ । नदीग्रहणमदेशवात् । जनपदो हि देश । तथा च पर्वताना ग्रहण न भवति । कैलासश्च गन्धमादन च, कैलासगन्धमादने । अग्रामा इत्यत्र नगराणा प्रतिपेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्र च, मथुरापटलिपुत्रम् । उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिपेधो वक्तव्यः । सौर्य च नगर, केतवत च ग्राम, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तर ॥ ८ ॥

अपचितपरिमाण क्षुद्र । क्षुद्रजन्तुवाचिना द्वन्द्व एकवद्भवति । दशमशकम् । यूकालिचम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् ? ब्राह्मणत्रयिण्यौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव य । (५) शत वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि आ नकुलादपीतीयमेव स्मृति प्रमाणमितरासा तद्विरोधात् ॥

(१) वार्तिकम् इति वृत्ति नहिता तामधीने वार्तिक (२) आरा प्रनो

“शष्कुली षणा रसाना कुल शष्कुलीदि (३) जातिरत्वे जातिशब्दान्ये । (४) नियनेति यदा का चिदशानै नियताना द्वन्द्वविशेषाण्य विश्वा तथा जातिशब्दो ध्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थ । (५) शनवेति प्रसुतिरख्येरेह येषां शन प्रसृतौ भवति शतना द्वांशति पूर्वम इत्यर्थ । यदा प्रसुतिः खलि ।

येषां च विरोधः शास्त्रतिकः ॥ ६ ॥

विरोधो वैरं, शास्त्रतिको नित्यः । येषां शास्त्रतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां इन्द्र-
एकवद्भवति । मार्जारमूपमम् । अहिनकुलम् । शास्त्रतिक इति किम् ? गौपालिशाल-
श्यायनाः क्लहायन्ते । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधि-
नामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति । श्वशृगालम् । अश्वमहिपम् । काकोलकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्मुक्ते पात्रं संस्वारेणापि
न शुष्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां
शब्दानां इन्द्र एकवद्भवति । तत्रायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । अनिरवसिताना-
मिति किम् ? चण्डालमृतपा. ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि वृत्तैकवद्भावानि इन्द्ररूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम् । गव-
विकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातकम् । पुत्र-
पौत्रम् । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दामीमाणवकम् । (१)शाटीपिच्छकम् । उष्ट्र-
ररम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् ।
दर्भपूतकम् । अश्विनशिरीषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभा-
गवतम् । गवाश्वप्रभृतेषु यथोच्चारित इन्द्रवृत्त, रूपान्तरे तु नायविधिर्भवति । गोश्वम् ।
गोश्वी । पशुइन्द्रविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-
रोत्तराणाम् ॥ १० ॥

धुत्त मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येतेषां
इन्द्रो विभाषैकवद्भवति । प्लक्षन्यप्रोधम्, प्लक्षन्यप्रोधाः । ररृपतम्, ररृपताः ।
कुशकाशम्, कुशकाशाः । मीहियवम्, मीहियवाः । दधिघृतम्, दधिघृते । गोमहि-
पम्, गोमहिपाः । तित्तिरकपिञ्जलम्, तित्तिरकपिञ्जलाः । अश्ववडवम्, अश्ववडवौ ।
पूर्वापरम्, पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे । ऋषुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतमृगश-
कुनिपुत्रजन्तुधान्यतृणानाम् । एषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः ।
वदरामलके । रथकाश्वारोही । प्लक्षन्यप्रोधौ । ररृपतौ । हसचक्रवाकौ । यूकलिषे ।
मीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्ध विप्रतिपिद्धम् । विप्रतिपिद्धार्यानां शब्दानामनधिकरणवाचिनाम-

(१) "श टापटाक" मिति पश्मज्याम् ।

द्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुकर्षणार्थश्चकारः । शीतोष्णम्, शीतोष्णे । सुखदुःखम्, सुखदुःखे । जीवितमरणम्, जीवितमरणे । विप्रतिपिद्धमिति किम् ? कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् ? शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयश्चादीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयश्चादीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । (१)परिवाट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णौ । इध्मावर्हिपी । निपातनाद्यर्थः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेघानतपसी । अध्ययनतपसी । उल्लूखलमुसले । आघ्रावसाने । श्रद्धामेधे । श्रुक्सामे । चाडमनसे ॥

अधिकरणैतानस्ते च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरण (२) वर्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः तस्यैतावत्त्वे परमाणं गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिपिद्धयते । दश (दश) दन्तोष्टाः । दश मार्द्विकपाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति । उपदश दन्तोष्टम् । उपदशा दन्तोष्टाः । उपदश मार्द्विकपाणविकम् । उपदशा मार्द्विकपाणविकाः । अच्ययस्य सरययाऽच्ययीभावोपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तत्रैकवद्भावपक्षेऽच्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । परलिङ्गतापवादो योगः । अकारान्तोत्तरपक्षे द्विगुः स्त्रिया भाष्यते ॥ पञ्चशूली । दशरथी । अवाऽऽवन्तः स्त्रियामिष्ट । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी । अन्नो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतन्त्रम् । पञ्चतन्त्री । अपात्रादन्यः प्र तपेधो वक्तव्यः ॥ पञ्चपात्रम् । चतुर्गुम् । त्रिभुवनम् ॥

अच्ययीभाश्च ॥ १८ ॥

अच्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्रि । उपकुमारि । उन्मत्तगद्गम् । लो हतगद्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गत्वैव प्राप्त्याऽन्यपदाथप्रधानस्याभिधेयवद्भिन्नता, अत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अपुण्यसु देनाभ्यामद्भः

(१) परिवाट्कौशिकौ इत्येते कविदारमार्गक इति वाठ । (२) 'वर्तुन वर्त' समास' भावे वन् । वनां स्यात्सर्वं वर्तति समासावयवभूतम् । वर्ति च तत्पद चेत् वर्तिपद तस्य पदस्यार्थो वर्तिपदा ।

क्लीयतेऽप्यते ॥ पुण्याहम् । मुदिनाहम् । उपप सख्याव्ययादे' क्लीयतेऽप्यते ॥
 त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् । ॥ क्रियाविशेषणानां च क्लीयतेऽप्यते ॥
 (१) मृदु पचति । शोमन पचति ॥

तत्पुरुषोऽनन्कर्मधारय' ॥ १९ ॥

अधिकारोऽप्यमुत्तरसूत्रेऽप्यतिष्ठते । नम्रमास कर्मधारय च वर्जयित्वाऽन्यस्त
 पुरयो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृत वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्तमप्याम-
 स्तत्र । वक्ष्यति—“विभाषा सेनासुरा” इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।
 तस्युरप इति किम् ? दृढसेनो राजा । अनप्रिति किम् ? नसेना । अकर्मधारय इति
 किम् ? परमसेना ॥

सज्ञाया कन्थोशीनरेपु ॥ २० ॥

सज्ञायां त्रिपथे कन्यान्तस्तपुरयो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेपु
 भवति । सौदामिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । सज्ञायामिति किम् ? वीरणकन्था । उशीन-
 रेप्यति किम् ? दाक्षिकन्था । परवह्निहतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रम । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् ।
 तदन्तस्तपुरयो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासाया तयोरपज्ञोपक्रमयोरुदाहरा-
 चिख्यासाया गम्यमानायाम् । आर्यातुमिच्छा आचिख्यामा । यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य
 चार्थस्याद्विरार्यातुमित्यने तत एतद्वचति । पाणिन्युपज्ञमाकालापक (२) व्याकरणम् ।
 पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालक (३) व्याकरणम् । व्याहृद्युपज्ञ (४) दुष्कर-
 णम् । आद्योपक्रम प्रासाद । नन्दोपक्रमणि मानानि । दर्शनीयोपक्रम सुकुमारम् ।
 उपज्ञोपक्रममिति किम् ? वारुमीकिश्लोका । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् ?
 देवदत्तोपज्ञो रथ । यज्ञदत्तोपक्रमो रथ ॥

(१) 'त्रिया वशीषणानां कर्मत्व नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्य इति वार्तिक इच्छिद्रधिक
 तरे' इत्यन । (२) 'अकालपकम्' इति मुद्रित पाठः । (३) "प्रकालकमि"ति—
 पूर्वाणि व्याकरणः यद्यतनादिकालपरिमापानुक्तानि तद्वदित तु व्याकरण पाणिनिप्रभृति
 प्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्तरधारथानम् ॥ (४) दुषिति संकेत शब्द यथाय वृत्करणम् ।
 'दशदुष्करण'मिति व्यासपठे, व्याडिरप्यत्र युगपत्कालभाविना विधीना मध्ये दशदुष्कर-
 णानि कृत्वा परिभाषितवान् 'पूर्वं पूर्वं कालमिति' । पूर्वं पूर्वं कालमिति । पूर्वं प्रथमं
 पूर्वं भूताख्य काल परिभाषितवान् । पश्चात् वर्तमानादिकमित्यर्थः । अथवा पूर्वं पूर्वमिति ।
 प्रथमतरमित्यर्थः । पूर्वप्रथमयोरर्थानि शयविवक्षायां द्विवचन मति (पा१।१२ वा०) द्विवच-
 नम् । अथ दशदुष्करणानीत्यनेन सम्बन्धतदयमर्थः प्रथमतर दश दुष्करणानि कृत्वा काल
 मद्यतनादिक परिभाषितवान् ॥ इति तत्रप्रदाये नैत्रेपरक्षित ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २० ॥

“विभाषा सेनासुराच्छाया” इति विभाषां वक्षति, निःशब्दमिदं वचनम् । छाया-
न्तस्तपुरपो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभा-
दीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलमच्छायम् । इतुच्छायम् । बाहुल्य इति किम् ? कुञ्जच्छाया ॥

सभा राजामनुप्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तपुरपो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चैत्सभा राजपूर्वाऽमनुप्यपूर्वा च
भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मान्न भवति ? राजसभा । पर्यायवचनस्यै-
वेप्यते, तदुक्तम्—“जित्पर्यायस्यैव राजापर्यम्” इति । अमनुप्यपूर्वा—रत्नसभम् ।
पितायसभम् । इह कस्मान्न भवति ? फाष्टसभा । अमनुप्यशब्दो रूढिरूपेण रत्नः
पितायादिवेव वर्तते । राजामनुप्यपूर्वेति किम् ? देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तपुरपो नपुंसकलिङ्गो भवति । सघातवचनोऽत्र
सभाशब्दो गृह्यते । सीमसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति
किम् ? अनाथसभा । अनाथश्टीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तपुरपो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा ।
माह्वणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुञ्जच्छायम्, कुञ्जच्छाया ।
गोशालम्, गोशाला । (१)शनिशम्, शनिशा ॥

परप्रलिङ्गं द्वन्द्वतन्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं प्रहणम् । परस्य
प्रलिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तन्पुरपस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतन्पुरुषयोर्विधीयते ।
कुक्कुटमयूरीविभे । मयूरीकुक्कुटाविभे । तपुरुषस्य—अर्द्धं विष्पल्या, अर्द्धविष्पली ।
अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरङ्गनी ॥ द्विगुप्राप्तापक्षालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः । द्विगुः—पञ्चमु कपालेषु मस्त्रेण पुरोडाश पत्रकपालः । प्राप्नो जीविकां,
प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविका, आपन्नजीविकः । अल जीविकायै, अलजीविकः ।
गतिसमास—निष्क्रान्तः कोशायाः, निष्कोता भिः ॥

पूर्ववदशशब्दौ ॥ २७ ॥

अश्ववदशयोर्विभाषैकस्मात् उक्तस्तत्रैकवद्भाषादन्वयत्र परवद्विज्ञातार्यां प्राप्तायाभि-
दमारभ्यते । अश्ववदशयो पूर्वप्रलिङ्गं भवति । अश्वश्च वदवा चाश्ववदवौ । अर्थातिदे-

(१) “श्वनिशमिति” । यस्या निशाया श्वानो मया विरहन्ति सा श्वनिश श्वनिशेति
चोन्वये । इति न्याये । यस्या निशाया श्वान उपवर्गन्ति सा श्वनिशमित्युच्यते । सा पुनः
ब्रह्मचरुर्दृष्टी ॥ इति षडसंनर्शात् ॥

दाश्यायं, न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रं वचनान्तरेपि पूर्ववह्नित्वा भवति ।
अश्वदवान्, अश्वदवैरिति ॥

हेमन्तशिशिराधहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरी अहोरात्रे इत्येतपोश्छन्दसि विषये पूर्ववह्नित्वा
भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तानां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं प्रभुः । परवह्नित्वापवादो योगः ।
अर्थात्तद्देशश्रायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववह्नित्वा भवति ।
पूर्वपक्षाश्रितयः, अपरपक्षाः पुरीषन्, अहोरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् ? दुर्घे
हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्च ।

रात्राहाहाः पुंसि ॥ २६ ॥

वृत्तसमाप्तान्तानां निर्देशः । रात्र अह अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवह्नित्वा-
यां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतुरात्रः । पूर्वाह्नः ।
अपराह्नः । मध्याह्नः । इषह्नः । स्यह्नः । अनुवाक्यादयः पुंसीति वक्तव्यम् । अनु-
वाकः । शयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः । इह
कस्माच्च भवति ? अपथो देशः, अपथा नगरी । तत्पुरप इति वर्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । गोमय ।
गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेत्यं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते । यथा पद्म
शङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुल्लिङ्गौ । जलने उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभय-
लिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवर्तिनम् । (१) सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः । यौगिक-
स्वाभिधेयवह्नित्वात् । सारशब्द उरुपरि पुल्लिङ्गो, न्यायादनपेते नपुंसक, नैतत्सारमिति ।
धर्म इत्यपूर्वे पुल्लिङ्गः, तत्साधने नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (२) ।
अर्धर्चं । गोमय । कषाय । कार्पाषण । कुतप । कषाट । शङ्ख । गूथ । यूथ ।
ध्वज । कवन्ध । पद्म । गृह । सरक । कस । दिवस । यूप । अन्धकार । वण्ड ।
कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । घून । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान् ।
यान । नख । नखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान ।
सार । पात्र । घृत । सैन्धव । औषध । आडक । चपक । द्रोग । खलीन । पात्रीव ।
पष्टिक । वार । वाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुक्ल । सीधु । कवच ।

(१) अत्र न्यासपूर्वालोचनया 'सैन्धव' चन्द्रयाने 'लवण' चन्द्रस्य पाठोऽनुमायते ।

(२) 'कर्मेशब्दो नकारान्त एवोभयलिङ्ग' इति पाठोऽत्र विन्दिष्य इति न्यासेक्षणादनुमीयते ।

रेणु । कपट । सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूष । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्प । आकाश ।
 अष्टापद । मङ्गल । निधन । नियास । क्षुम्भ । वृत्त । पुस्त । च्छेदित । शृङ्ग । शृङ्खल ।
 मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख । प्रग्रीव । शूल । वत्र ।
 कर्पट । शिखर । कल्क । नाड । मस्तक । बलय । कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल ।
 किरोट । अर्जुद । अङ्गुश । तिमिर । आश्रम । भूपग । इलकस । मुकुल । वसन्त ।
 जुशग । पिदक । विटङ्क । प्राप । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर ।
 स्यागु । अनौक । उपवास । शाक । कर्पास । चपाल । खण्ड । दर । विटप । रण ।
 बल । मल । मृगाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पट्टह । सौध ।
 पार्श्व । शरीर । फल । छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अग्वर । कुट्टिम । मण्डल । कम्बुद ।
 तोमर । तोरण । मञ्जक । पुद्ग । मध्य । थाल । बलमीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान ।
 उद्योग । स्नेह । स्वर । सद्गम । निष्क । रोम । शूक । छत्र । पत्रित्र । यौवन । पानक ।
 मूपिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विपाण । भवन । अरण्य । पुलिन ।
 दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ ।
 प्रतिसर । दाह । धनुष् । मान । तङ्क । कितङ्क । मव । सहस्र । ओदन । प्रवाल ।
 शकट । अपराह । नीड । सकल । अर्द्धादि (१) ॥

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्त्वृतीयादौ ॥ ३२ ॥

१ आदेशः कथनम् । (२) अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशदेशो
 भवत्यनुदात्तस्त्वृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आ-
 भ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाठरुमपि देहि । अस्य
 छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वप्न (३) । अशादेशवचनं सारुच्छा-
 र्थम् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चाद्दु-
 च्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं
 प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति । देवदत्त भोजय, इमं च यद्दत्तमिति ॥

एतदन्वतसोन्नतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनु-

(१) कुणप । मुण्ड । पूत । मर । कन । लोनन् । विद्म । सीर । क्षुन । कण्य । कडार ।
 (२) पूर्ण । पणव । विशाल । पुस्त । पुस्तक । पणव । निगड । खल । स्थूल । शार । नाज ।
 निवर । कटक । कण्टक । दात । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । लजाट । कुङ्कुम । कुशल ।
 विटङ्क । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । बोध । निम्ब । कुङ्कुट । कुडप । सण्डल । पञ्चक ।
 वसु । उद्यम । रवन । रतेन । क्षुव । कण्ड । पालक । वर्चस्क । कूर्च । तण्डक । सण्डुल ।
 एते शब्दाः अधिका बन्दि । (२) 'शब्देने' नि न्यामे अधिक पाठः । (३) "अस्माच्छात्रा-
 इन्द्रोऽधीष्व, अथोऽस्माच्छाकरणमप्यधीष्व" इदंशो ग्रन्थः कुत्रचिदधिकः ।

दाण्डतसोः परतः । तौ चापि त्रतसानुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वयाम् ।
अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व । अथो अतो व्याकरणमथ
धीष्व । सर्वाऽनुदात्त पदं भवति । एतदोऽशित्यज्ञादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तायम् ॥

द्वितीयाटोऽस्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त हृत्ति यत्तते । द्वितीया टा ओस् इत्यंतेषु परत इदमेतद्वोरन्वा-
देशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मंडूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः ।
इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय । अथो एन व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता,
अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभृतं
स्वम् । एतद्ः एतद्यपि-एत छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एन व्याकरणमध्यापय ।
एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शील-
म् । अथो एनयोः प्रभृतं स्वम् । एतदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ७ । प्रहाल्यै
नत् । परिवर्तयैनत् । इह कस्मान्न भवति ? अयं दण्डो हरानेन । एतमात ति
विद्यादिति । यत्र किञ्चिद् विधाय वाग्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः । इह
सु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा (१) एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारोऽयं, “ष्यत्त्रियार्पणित” इति यावत् । यदित ऊर्ध्वं
सुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वच्यति—“हनो घष लिङि” व
ध्यात् । आर्द्धधातुक इति किम् ? हन्यात् । विषयसप्तमी चेष न परतप्तमी । तेनार्द्ध-
धातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । प्रवेयम् ।
आख्येयम् ॥

अदो जग्धिर्यप्रि किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ह्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्ध । विज-
ग्ध । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणाश्रयो, नानुबन्धः । तेन सुन्न भवति । एव
वध्यादीनामपि । इह कस्मान्न भवति ? अन्नम् । “अन्नाण्” इति निपातनात् ॥

जग्धी सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कित्तीति ह्यनुच्यते ।

ज्ञापयन्तरङ्गाणां ह्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् ? अद्यते । कित्तीति किम् ? अत्तव्यम् ॥

(१) “एकमेव विधानम्” इति—अथ दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोपलक्षणमात्रं कृत्वा ह्यो-
नेनेत्यनेनेव हरणक्रिया प्रति दण्डस्य करणभाषो निर्दिश्यते इत्येकं विधानम् । एतमात ति
विद्यादित्यत्रापीपर्यं त्रियायोगे मर्यादाभिधौ च च हनीषदापर्यंस्याकारस्य निर्देशमात्रं
कृत्वा एतन्मात्रं कित् कित्कित्कित्कित् वेदितक्रिया प्रकाशनात्प्राप्त इह कित्कित्कित् इत्येक-
मेव विधानम् ॥

लुङ्सनोर्घरलु ॥ ३७ ॥

लुङे सनि च परतोऽदो घस्त्व् आदेशो भवति । लुङ्-अयसत् । अयसताम् । अयसन् । सनि-निघ्नसति । जिघसत । जिघसन्ति ॥ अयस्त्व्-भावेऽच्युपसरायानम् । प्राचीति प्रघस ॥

घवपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतोऽदो घस्त्व् आदेशो भवति । घास । प्रघस । “उपसर्गेऽद्” इत्यप् ॥

बहुल छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्त्व् आदेशो भवति । (१) घस्तान्नूतम् । सग्धिश्च मे । न च भवति—आत्तामय मध्यतो मेद् उद्भूतम् । अन्यतरस्याग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते ? तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलग्रहणम् । घस्तामि-यत्रो-पधालोपो न भवति ॥

लित्-अन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्या घस्त्वादेशो भवति । जघास । जघत् । जथु । आद् । आदत् । आदु ॥

वेञो वयि ॥ ४१ ॥

लित्-अन्यतरस्यामिति वृत्ते । वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्या लिटि परत । इकार उच्चारणार्थं । उवाय । ऊयन्, ऊयु । वने-ऊवत्, ऊवु । “लिटि वयो य” इति यकारस्य सप्रसारण प्रतिपिड्यते । “वश्चास्यान्यतरस्या किति” इति यकारो विधीयते । ववौ । ववत् । वव । ‘वेञ’ इति सप्रसारण न भवति ॥

हनो यध लिङ्गि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्घातोर्बध इत्ययमादेशो भवति लिङ्गि परत आर्धधानुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासु । अकारान्तश्चायमादेश, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानि वद्भावादवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धि “अतो हलादेर्लवो” इति न भवति ॥

(१) “घस्तामिति”—लङ् । तस्यताम्, आदादिकत्वाच्चपो लुक् । बहुल छन्दस्य-माङ्गयोगेऽपीत्यङ्गमाभाव । अथवा लुङ्-अयसत् । मन्त्रे घसङ्गोत्पादिना लो-क । ‘सग्धिरिति’ दित्या क्तिन् । घसिमसोहलित्चेत्युपधालोप । ‘अल्लशलीनि’ सकारलोप । अथ यदि सिचोऽनेन लोपो विधीयते तदा द्वा-दसा बर्णलोपो द्रष्टव्यो वधेऽन्-तार्यध्वर इति । पूर्ववत्कारस्य धकार । धकारस्य न इत्यम् । समानाग्निरिति पूर्वापरप्र-थनेत्यादिना समास । समानस्य च्छ-दस्त्वमूर्द्धप्रभृत्सुदकैर्ध्विति समानस्य समास । सग्धि-ञी सहभोवनमित्यमर ।

लुडि च ॥ १३ ॥

लुडि च परतो हनो यध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिषाम् । अवधिषु । योगविभाग उत्तरार्थ । आत्मनेपदेषु लिङि विरूपो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ १४ ॥

पूर्वेण निघे प्राप्ते विरूप उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुडवन्तरस्या वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति-आह । आहसाताम् । आहसत(१) ॥

इणो गा लुडि ॥ १५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुडि परत । अगात् । अगाताम् । अगु । लुडीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणम् "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इत्येतन्मा भूत् । इह त्वविषेण निघ्य च भवति । अगात् । अगामि भवता । इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ अण्यगात् । अभ्यगाताम् । अभ्यगु ॥

णौ गमिरवोधने ॥ १६ ॥

णौ परत इणोऽवोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थ । गमयति । गमयत । गमयन्ति । अवोधन इति किम् ? प्रत्याययति, "इण्वदिक" इत्येव । अधि गमयति ॥

सनि च ॥ १७ ॥

सनि परत इणोऽवोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषते । जिगमिषत । जिगमिषन्ति । अवोधन इत्येव । अर्थान् प्रतीपिषते । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषते । योगविभाग उत्तरार्थ । इडश्चेति सन्धेव यथा स्यात्(२) ॥

इडश्च ॥ १८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगासते । अधिजिगासेते । अधिजिगासन्ते ॥

गाडा लिति ॥ १९ ॥

गाडादेशो भवतीडो लिति परत । अधिनगे । अधिचगाते । अधिजगिरे । गाडोऽनुबन्धग्रहण विशेषार्थ "गाडकुटादिभ्य" इत्यत्रास्य ग्रहण यथा स्यात् । न हि स्थानिवद्भावेन गाडिति रूप लभ्यते ॥

विभाषा लुडलुडो ॥ २० ॥

लुडि लुडि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे "गाडकुटादि-

(१) 'भाषा यमहन इत्यात्मनेपदम् । दन सिच् इति कित्त्वम् । अनुदात्तोपदेशेति नलोप । हत्वादिर्गादिनि सिचो लोर । इति अन्वयप्रस्तुतकौशिक लभ्यते । (२) "णौ माभूत्" इति अधिकमुपलभ्यते क्वचित् ।

भ्य” इति द्वि वं, “धुमास्थागापाजहातिसां हलि” इतीत्वम् । अध्यगोष्ट । अध्यगी-
पाताम् । अध्यगीपत । न च भवति-अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत । लुडि ख-
ह्वपि-अध्यगोष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । न च भवति-अध्यैष्यत ।
अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ॥

गौ च संश्रद्धो ॥ ५१ ॥

इडो गाङ् विभाषेति वर्त्तते । गाविनीडपेक्षा परसप्तमी, सश्रद्धोरिति च ष्यपेक्षा ।
गौ सन्परे चडपरे च परत इडो विभाषा गाङ्गादेशो भवति । अधिजिगापयिषति । न
च भवति-अध्यापिपयिषति । चडि खह्वपि-अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भू ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवित-
व्यम् (१) । इह कस्मान्न भवति ? ईहामास, ईहामासतु, ईहामासुः । “दृञ्चानु-
प्रयुज्यते लिटि” इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ॥

(२) अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यवाधन । स्मरन्ति कर्तुर्वचनान् मनीषिणः ॥ इति ।

द्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

द्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्त्रा । वक्तुम् ।
वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति । ऊचे ।
वच्यते ॥

चक्षिडः ख्याब् ॥ ५४ ॥

चक्षिडः एयाजादेशो भवत्यार्धधातुके । आरयाता । आरयातुम् । आरयातव्यम् ।
स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । जकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् (३) । अन्-
शादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ आक्षाना । आक्षान्तुम् । आक्षान्तव्यम् । अवर्जने
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ दुर्जनाः सञ्चक्षयाः । वर्जनीया इत्यर्थः । असनयोश्च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ नृचक्षा राक्षसाः । हिंसार्थोऽत्र धातुः । अने खह्वपि-विचक्षण. पण्डितः ।

(४) अवहुल सञ्जाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् ॥ अन्नवधरुगात्रविचक्षणगात्रिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकृत्य उच्यते । लिटि परतश्चक्षिड एयाजादेशो वा भवति ।
आचक्ष्या । आचक्ष्यन्तुः । आचक्ष्युः । न च भवति-आचक्ष्वे । आचक्ष्वाते । आच-
क्ष्विरे ॥

- (१) “प्रार्धधातुक इति किम् ? अस्ति । स्तः । सन्ति” इति कुत्रचिदधिकम् ।
(२) “भवसौ विद्याभ्यधितैश्च कृत्स्नपदं गृहीतुकामजितयं तदेव हि” इति पूर्वार्द्धभाग ॥
(३) “आख्यास्यति । आख्यास्यते” । इति कुत्रचिदुपलभ्यते । (४) “वहुलम्” इति-
“सशाया छन्दसि च जग्ध्यादेशादिकार्यं बहुलं न भवतीत्यर्थः” ॥

अजेर्व्यधवपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वात्ययमादेशो भवत्याधंधातुके परतो घनपौ वर्जयित्वा । प्रवायकः । प्रवयगीयः । अधनपोरिति किम् ? समाजः । उदाजः । अपि तु-समजः । उदाजः । “समुदोरजः पद्यु” इत्यप् । दीर्घोच्चारणं किम् ? प्रवीताः । अधवपोः प्रतिषेधेऽप्युपसंख्यानम् ॥ समज्या । धवलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेर्वा यौ इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

एयञ्जत्रियार्पचितो यूनि लुगण्योः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् ऋत्रियगोत्राद् भार्याद् जितश्च परयोरणिजोर्ध्वे पुग्भवति । प्यान्तात्तावत्—“कुर्वादिभ्यो प्यः” तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । कौरव्यपता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिनादिषु पठ्यते, ततः फिजा भवितव्यं कौरव्यायणिरिति ? ऋत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं, “कुरुनादिभ्यो प्यः” इत्यनेन विहितस्य । इदं तु प्राक्षणगात्रम् । “कुर्वादिभ्यो प्यः” इति प्यः । ऋत्रिय—“ऋष्यन्धक्वृष्णिकुरुम्यश्च” इत्यण् । तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्ष-ऋष्यण् । तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । अतृप्यान्तये विदादिभ्योऽण् । तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अणः रहवपि—“तिकादिभ्यः फिज्” । तस्माद्यूनि “श्राग्दीव्यतोऽण्” । तस्य लुक्, तैकायनिःपिता । तैकायनिःपुत्रः । एतेभ्य इति किम् ? “शिवादिभ्योऽण्” तस्मात् यूनि, “धत् इम्” । तस्य न लुग्भवति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । यूनिति किम् ? चामरथ्यस्य छात्राः चामरथाः । “कुर्वादिभ्यो प्यः” इति प्यस्तस्मात् “कण्वादिभ्यो गोत्र” इति शैपिकोऽण् । तस्य लुग् भवति । अणिजोरिति किम् ? दाक्षेस्पत्यं युवा दाक्षायण (१) । अत्राहणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ वीधिः पिता । वीधिः पुत्रः । जावालिः पिता । जावालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजडिः पिता । भाण्डीजडिः पुत्रः । सात्वावयवलक्षण इन् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । “पैलाया वा” इत्यण् । तस्मादणो “द्वयच्” इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इन्-

न्तास्तेभ्य "इजः प्राचाम्" इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमजि । औदयजि । औदमेधि । औदबुद्धि । दैवरथानि । पैत्र-
लायनि । रागायनि । रौहञ्चिति । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । औजिहानि(१) । "तद्रा-
जाक्षयः" । आकृतिगणोऽयम् ॥

इव्यः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रथयस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषण प्राग्ग्रहणं, न विरुत्पा-
र्थम् । पाञ्जागारेरपत्य युवा । "यजिजोश्च" इति फक् । तस्य लुक । पाञ्जागारिः पिता ।
पाञ्जागारिःपुत्र । मान्थरैपणिः पिता । मान्थरैपणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् ? दाञ्चिः
पिता । दाञ्चायणः पुत्रः ।

न तौल्यलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक प्रतिषिद्धयते । तौल्यत्वादिभ्यः परस्य युवप्रथयस्य न लुग्भ-
वति । तौल्यलिः पिता । तौल्यलायनः पुत्रः । तौल्यलि । धारणि । रावणि । पारणि ।
दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयजि । प्रावाहणि । मान्वातकि । आनुहारति । श्वाफ-
लिः । आनुमति । आहिसि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । वैकै ।
पौंकरसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति । वैरणि । कारणुपालि । कामालि (२) ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

"ते तद्राजा" "न्यादयस्तद्राजा" इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसज्ञस्य
बहुषु वर्त्तमानस्य अन्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृत बहुत्व भवति ।
अद्गाः । वद्गाः । पुग्द्गाः । मगघाः । लोहृष्वजाः । व्रीहिमन्तः । तद्राजस्येति किम् ?
गवाः । बहुष्विति किम् ? आद्गः । तेनैवग्रहणं किम् ? प्रियो वाहो येषा त इमे ।
याद्गाः । अस्त्रियामिति किम् ? आद्गः । स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य
बहुषु वर्त्तमानरयान्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृत बहुत्व भवति
प्रत्ययविशेषान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुग्भवत्येव ।
रभ्याः । बहुष्वित्येव, यास्कः । तेनैवेत्येव, प्रिययारकाः । अस्त्रिया इत्येव,
स्त्रियः । गोत्र इति किम् ? यास्कारडात्राः । यस्क । लभ्य । लुद्ध । अयःस्थूण ।
कर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः पद्भ्य इज् (३) । सदात्म ।
रुभार । बहिर्योग । कर्णाटक । पिण्डीजङ्ग । वकसकथ । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो ' २

(१) "रागक्षति राणि सौमनि ऊद्मानि" इत्यधिकं क्वचिद् । (२) ' रात्र्यकि ।
राहति । प्रायाहति । पौंकि । का-दकि । दौवक्यति । आन्नराहति । एते शब्दा क्वचिद्दि
(३) "सप्तम्य इज्" इति क्वचिद्, तदनुसारेण कर्णाटकशब्दादनन्तरं "पण्डिक" इत्य

दिभ्यश्च" इति ढम् । वस्ति । कुट्टि(१) । अजयस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशम् इम् । रत्नोमुत् । जहारथ । मन्यक । उल्कास । कटुक । मन्यक । पुष्करसत् । विपुत् । उपरिमेगल । क्रोष्टमान । क्रोष्टपाद । शीर्षमाय । पुष्करसत्त्वात् दाह्यादिपाठाद्भिन् । परपशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फर्त् । पदक । धर्मक । एताभ्यामत इम् । भलन्द- नशब्दात् "शियादिभ्योऽम्" । भडेल । भण्डल । भडित । भण्डित । एतेभ्यश्चतुर्भ्यः "अथादिभ्यः फम्" ॥

यञ्चोश्च ॥ ६४ ॥

यहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्र इति चानुवर्तते । यनोऽम् अत्र गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमान- स्यास्त्रीलिङ्गस्य लुम्भवति । "गर्गादिभ्यो यम् । गर्गाः । वन्साः । अजः खल्वपि— "अवृ- प्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽम्" । विदाः । उवाः । बहुष्वित्येव, गार्ग्यः । वैदः । तेनैवेत्येव, प्रियगार्ग्याः । प्रियवैदाः । अस्त्रियामित्येव, गार्ग्यः । स्त्रियः । चैद्यः स्त्रियः । गोत्र इत्येव, "द्वीपाणुसमुद्रं यम्" । द्वीप्याः । "उत्सादिभ्योऽम्" । औत्साशब्दात् । अथनादीना- मेरद्वयोर्वा तत्पुरे पठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गगंकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं, वा । एवं वैदस्य कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा । वैदयोः कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा । यनादीनामिति किम् ? आत्तकुलम् । एकद्वयो रिति किम् ? गर्गाणां कुलं, गर्गकुलम् । तत्पुरे इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगा- र्यम् । पठ्या इति किम् ? परमगार्ग्यम् ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अभ्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुम्भवति । अत्रिभ्योऽम् "इतश्चानिज" इति ढक् । इतरेभ्य ऋष्यम् । अत्रयः, भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गि- सः । बहुष्वित्येव—आत्रेयः । भार्गवः । तेनैवेत्येव, प्रियात्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अङ्गि- ामिति किम् ? आत्रेयः स्त्रियः ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इन् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु प्रभवति । पन्नागाराः । मन्थरेपणाः । भरतेषु खल्वपि—युधिष्ठिरा । अर्जुनाः । बह्वच- ति किम् ? वैश्यः । पौष्यः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? बालाक्यः । हास्तिदास्यः । ततः प्राच्या एव तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भव- तीति, तेन "इजः प्राच्यम्" इति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुम्भ भवति । आर्जुनिः पिता । आर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुम्भ भवति । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । ततोऽञ्चो

(१) अत्र "विशि । कट्ट" इति पाठान्तरम् ।

गोत्रप्रत्ययस्य “यज्ञञोश्च” इति लुक् प्राप्त प्रतेपिद्भवते । गोपवना । शोप्रवा । गोपवन् । शिप्र । विन्दु । भानन । अथ । अवतान । श्यामाक । श्रापर्ण । एतावन्त यथाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टाना हरितादीना प्रमादपात् । ते हि चतुर्थे रिदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवयेव । हरिता । किंदाया इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिरुादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्व् गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । तैत्वायनयश्च तैत्वायनयश्च—“तिक्वादिभ्यः पिञ्”, तस्य लुक्, तिककितवा । वाङ्मरयश्च भाण्डीरयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, वाङ्मरभण्डीरथा । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—“नडादिभ्यः फक्” तस्य लुक्, उपकलमका । पाकयश्च शारकयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, पकनरका । वाकनखयश्च आगुदपरिगद्वयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, वकनखगुदपरिगदा । उज्जशादादत् इन् ककुभशादाच्छिवाद्यम् तयोर्लुक् । शोन्नयश्च काकुभाश्च उन्नककुभा । लाङ्कयश्च शान्तमुपयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, लङ्कशान्तमुखा । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, तत् फिञ्, लङ्कशब्दादिञ्, तयोर्लुक् । औरसायनयश्च लाङ्कयश्च, उरसलङ्कय । भ्राष्टकयश्च कापिष्टलयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, भ्राष्टकपिष्टला । काष्णाग्निनयश्च कार्णासुन्दरयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, कृष्णाग्निनृणामुन्दरा । आग्निवेरयश्च दामरकयश्च—अग्निवेशशादाद् “गर्गादिभ्यो यञ्”, दासरकशादात् “अत इन्”, तयोर्लुक् अग्निवेशशादासरना ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति अन्यतरस्या इन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्व्ग्रहण इन्द्राधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतथा च मध्ये त्रयो इन्द्रास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । उपकलमका । भ्राष्टकपिष्टला । कृष्णाग्निनृणामुन्दरा, इति । तेषा पूर्वगैव न्यमय लुग्भवति । अद्वन्द्वे खनेन विकल्प । उपका, औपकायना । लमका, लामकायना । भ्राष्टका, भ्राष्टकय । कपिष्टला, कापिष्टलय । कृष्णाग्निना, काष्णाग्निनय । कृष्णामुन्दरा, कार्णासुन्दरय इति । परिशिष्टाना च इन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । पण्डारक । अण्डारक । गहुक । सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरक । खारीक । शलाक । पतञ्जल । कठरणे । कुपीतक । काशकृत्न । निदाथ । कलशीकण्ठ । वामकण्ठ । कृष्णपिष्टल । कर्जक । पर्यक । जटिलक । वधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्जपिष्टलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित(१) ॥

(१) चूतारक । उदक । सुषायुक । अबधक । पश्जज्ज । अनुपद । अपनय । कमक । रेखाध । कमन्दक । पिष्टल । मयूरकण । मदाथ । वदामप । दामकण्ठ । इत्यधिक मर्चिच ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगणितकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

अगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यज्ञश्च बहुषु लुभन्वति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागात् यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतायादेशौ भवतः । अगस्त्यः । कुण्डिनः । चकारः स्वरायः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनश्चन्द्रस्तदादेशोऽपि तथा स्यात् । अगस्त्यश्चादा-
प्यण् । कुण्डिनश्चादात्तर्गादिवाचन् । तयोः “गोत्रे लुगच्चि” इति लुकि प्रतिपिदे आगस्तीयाश्चात्रा इति वृद्धलक्षणशब्दो भवति । कौण्डिन्ये एतेषु भवितव्यं, “कम्वा-
दिभ्यो गोत्र” इति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाश्चात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुमंशायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति । तदन्तर्गतास्तद्ग्रह-
णेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत्-पुत्रीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य-कष्टश्रितः । राज-
पुरपः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् ? वृत्तः । प्लवः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उचरस्य शपो लुग्भवति । अस्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दमि विषये शपो बहुल लुग्भवति । अदिप्रभृतिभ्य उचरस्ततो न भवत्यपि ।
‘वृत्तं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । श्राप्यं नो देवाः ॥

यदोऽचि च ॥ ७४ ॥

यदो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकृष्यते, न तु छन्द-
सीति, तेन छन्दसि भाषायां च यदो लुग्भवति । लोलुषः । पोषुषः । सनीषसः ।
दनीषंसः । बहुलग्रहणादनप्यपि भवति । शाकुनिको लालपीति । हुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शरजुचर्तते, न यद् । जुहोत्यादिभ्य उचरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते
श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । (१) विभक्ति । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि
भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावत् न भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च
भवति । पूर्णं विद्या । जनिमा (२) विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्था घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्भवति
परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । घु-अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् । अगापो-

(१) मुद्रितपुस्तकेषु “विभेती”ति पाठ उपलभ्यते । (२) विभक्तौति पाठोऽपि न्यासे ।

ग्रहणे इणपित्तयोर्ग्रहणम् ॥ गायते पातेश्च न भवति । अगासीत् ॥ अपासीन्मृष ।
परस्मैपदेऽपि क्वि क्वि ? अगासाता ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा ब्राधेटशाच्छास ॥ ७/ ॥

ब्राधेट् शा ला सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिच परस्मैपदेषु विभाषा लुम्भवति ।
धेट् पूर्वैर्ग प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अग्रात् । अग्रासीत् ।
अधात् । अधासीत् । असात् । अशामीत् । अच्चात् । अच्चासीत् । असात् । असा
सीत् । परस्मैपदेऽपि क्वि क्वि । अगासाता सुमनसा देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासो ॥ ७ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासो परतो विभाषा लुम्भवति । अतत । अतथा ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठा । असात । असाथा । असनिष्ट । असनिष्ठा । “जनसनत्
नाम्” इत्याद्यम् । थासा साहचर्यादानेपदस्य तस्य इत्यग्रहणं, परस्मैपदे न
भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहरणशतृदहाद्वृचकृगमिननिभ्यो ले ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस, हर, णश वृ, दह, आव्, वृच् कृ गमि, जनि, इत्येतेभ्य उन्,
रस्य लेलुम्भवति । घस-अक्षमीमन्त पितर । हरेति हवृकौटिल्ये-माह्वमित्रस्
त्वम् । नश-(१)प्रगङ्मयस्य । वृ इति वृड्वृजो सामान्येन ग्रहणम्-सुरुचो वे
आव । दह-मान (२)आधक । आदिति-आकारान्तग्रहणम्, प्रा पूरणे-आप्र
द्याप्रापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृन-मा नो अस्मिन्महाघने पराङ्कृ । वृ-अक्रन् क
कर्मकृत । गमि-अगमन् । जनि-अजत वा अस्य दन्ता । आह्वणे प्रयोगोऽयम् । मन्त्र
ग्रहणं तु वृन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आम ॥ ८१ ॥

आम परस्य लेलुम् भवति । ईहाचक्रे । ऊहाचक्रे । ईहाचक्रे ॥

अव्ययादापसुप ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्याप सुपश्च लुम्भवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सु
खलपि-कृत्वा । हि वा ॥

नाठययीभात्रादतोन्त्पञ्चम्या ॥ ८३ ॥

पूर्वैर्ग लुक् प्राप्ते प्रतिपिड्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुम्भवा
जमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्या । तस्मिन् प्रतिपिडे पञ्चम्या
भवति । उपकुम्भ तिष्ठति । उपकुम्भ पश्य । उपमणिक तिष्ठति । उपमणिक
अत इति किम् ? अधिक्वि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भादानय

(१) 'शानदि'ति पाठान्तरम् (२) धगित्येव वासयाठ । वडु २

योगेऽपि इत्यादिगमामाव ।

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वंग नित्यमग्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्तयोर्वहुलमग्भावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपटुम्भ कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उप-कुम्भं निधेहि । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससखावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगद्गम् । लोहितगद्गम् । एकविंशतिभारद्वाजम् । बहुल वचनात् सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य लारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरपस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । वर्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । आत्मनेपदस्य-अध्येता । अध्ये-तारी । अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् ? ख० कर्त्तासि खोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यादिवरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ समासश्चाध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः सज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते-नित्त ऊर्द्धमनुकल्पित्याम प्रत्ययमज्ञास्ते वेदितव्या, प्रत्युपपदोपाधिधिकारागमान् ज्ञेयत्वा । वचयति—“तद्यत्तव्यानीयर.” । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । (१)तैत्तिरीयम् । अथप्रदेशाः “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इत्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा-तिपदिकाद्वा य. प्रत्ययसज्ञे. । कर्त्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकार पुनरस्यैव समुच-र्थं, तेनोणादिषु परत्वं न विरह्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति य प्रत्ययसज्ञे. । अनि-त्स्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेराद्यु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेक्युदात्ता- । । कर्त्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । ह्यदौ, ह्यद्दः । पितः खल्वपि-पचति । पठति ॥

गुप्तिञ्जिङ्घ्रन् सन् ॥ ५ ॥

“गुप गोपने” “तिज निज्ञाने” “कित निवासे” एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति । प्रथयसज्ञा चाधिर्कृतैव । जुगुप्सते । तितिचते । चि कित्सति । निन्दाच्च-माव्याधिप्रतीकारेषु सन्निप्यते, अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति । गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदायम् ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासरय ॥ ६ ॥

“मान पूजायां” “वध धन्वने” “दान अचरण्डने” “शान् अग्नेजने इत्येतेभ्यो” धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । वीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचिन्न भवत्यपि । मानयति । वाधयति । दानयति । निज्ञानयति । अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते । मानैर्जिज्ञासायाम् । वधैर्वैरुष्ये । दानैरार्जवे । शानैर्निज्ञाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छाया वा ॥ ७ ॥

इपिकर्म यो धातुरिपिगैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रवर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् ? करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् ? देव-दत्तस्य भोजनमिच्छति यजदत्तः । इच्छायामिति किम् ? कर्तुं जानाति । वाचचनः द्यापयमपि भवति । धातोरिति विधानाद्द्र सन आङ्धातुकसज्ञा भवति, न पूर्वत्र । आशङ्कायामुपसंख्यानम् । शङ्के पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । मुमूर्षति । इच्छासन्नन्ताप्रतिषेधो वक्तव्यः । चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् जुगुप्सिपते । मीमांसिषते ॥

शौपिकान्मनुवर्थायाच्छौपिको मनुवर्धिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताज्ञ सन्निप्यते ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । इपिकर्मण एपितुरेवात्मन्वन्धिघ्नः सुवन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । सुद्ग्रहणं किम् वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छति ककारो “नः क्ये” इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातार्थः ।

मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । इदमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ।
 ॐ इन्द्रसि परेच्छायामि ति वक्तव्यम् ॥ मा त्वा पृना अधायवो विदन् ॥

काम्यश्च ॥ ६ ॥

सुवन्ताङ्गमंग आमेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति
 पुत्रराम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र वयचोनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्सश
 प्रयोजनाभावात् भवति । चकारादिवाद्वा काम्यचः । उपयद्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

वयजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा वयच्प्रत्ययो
 भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्ष्यैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति
 पुत्रीयति छात्रम् । प्रावारीयति कन्धलम् । ॐ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ प्रासा-
 दीयति कुठ्याम् (१) । पर्यङ्गीयति मज्जके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्तुं सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति,
 सकारस्य च लोपो भवति । अन्त्राचयशिष्टः सलोपरतद्भावेपि (२) क्यङ् भवत्येव ।
 श्येन इवाचरति कान् । श्येनायते । पुसुद् पुष्करायते । सलोपविधावपि वाग्रहण
 सवध्यते, व्यव स्थितविभाषा च भवति । ओजायते, अप्सरायते, पयायने, पयस्यते ॥

ॐ ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥ (३)

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्थानपट्टी संपद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति, हसायते,
 सारसायते इति सलोपो न भवति । ॐ आचारेऽगलभरलीवहोहेभ्यः द्विद्वा वक्त
 व्यः ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीयते । क्लीघायते । होडते । होडायते ।
 ॐ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यंके ॥ अश्च इवाचरत्यश्चायते । गर्दभायते । अश्चति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुठ्यन्वेर्लोपश्च हलः ॥ १० ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽन्त्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो
 भवति, हलन्तानां च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसवध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते,
 यावता भर्तृयोगे चिद्विधीयते, तेनोक्तार्थत्वात्प्रत्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति ।
 तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि चिदप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भाविपयेभ्यो भृशादिभ्यः
 इत्यङ् प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द ।
 चपल । पण्डित । उत्सुक । उम्भनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् ।

(१) "कुडवे" इति कवित् पाठ । (२) "तदसम्भवेपि" इति पदमजबो पाठ ।
 (३) "सकारस्येभ्यते लोप श्चकारादिचक्षणैः" इति उत्तरार्थघटितसंपूर्णः श्लोक-
 कचिदुपलभ्यते ।

रेहस । शरवत् । बृहत् । वेहत् । नृपत् । शुधि । अधर । ओजस् । वर्चस(१) ।
मृशादि । अश्वेरिति किम् ? मृशीभवति ॥

लोहितादिडाज्भ्य क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डापन्तेभ्यश्च भ्रवत्यर्थे क्यप् प्रथमो भवति । लोहितायते ।
लोहितायते । डापन्तेभ्य —पप्पयायति । पप्पयायत । लोहितडाभ्य क्यपवचन,
मृगादिष्वितराणि यानि लोहिताद्दुपु पन्थते तेभ्य क्यडेव अपरिपठितभ्यस्तु क्यपेव
भवति । वमायति । वमायते । निद्रायत । निद्रायत । कृणायति । कृणायत ।
कृपायति । कृपायते । आकृतिगणोऽयम् । तथाच ककार सामान्यग्रहणाऽथाऽनुव
ध्यत— न क्य इति । न हि पठिताना मध्य नकारान्त शब्दोऽस्ति । कृन्वस्तिभि
रिव क्यपापि योगे डापन्तत्पत्तद्वचन ज्ञापकम् । अश्वरियनुवृत्तेरभूततन्नावे
क्यप् विज्ञायते । लोहित । नाल । हरित । पीत । मद्र । फन । मद् । लोहितादि ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यडनुवचने, न क्यप् । कष्टशब्दाच्चतुथामन्थार्थक्रमणोऽनाचव क्यप् प्रथमो
भवति । (१) कष्टाय क्रमणे कामति, (२) कष्टायत । अयत्प्रभेदमुच्यते । असत्रकष्ट
कणकृत्प्रगहनेभ्य क्यच्चिकीपायामिति घक्तयम् ३ । क्यच्चिकीपा पापचिकीर्पा,
तस्यामेतेभ्य क्यड प्रथमो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कष्टायते । कष्टायते । कृत्त्रायत ।
गहनायते । क्यच्चिकीर्पायामिति किम् ? (३) अज कष्ट कामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्त्तिचरो ॥ १५ ॥

रोमन्थशब्दात्तपशब्दाच्च क्रमणो यथाक्रम वर्त्तिचरोरर्थयो क्यड प्रथमो
भवति । रोमन्थ वक्तयति (४) रोमन्थायने गौ । अहनुचलन इति घक्तयम् ३ । इह
मा भूत्—(५) क्रीडो रोमन्थ वक्तयति । अतपय परस्मैपत् च ३ । तपश्चरति, तपस्यति ॥

वाप्योमभ्यामुद्धमन ॥ १६ ॥

क्रमण इति घत्ते । वाप्यशब्दाद्दुपु मशब्दाच्च क्रमण उद्धमनऽथ क्यड प्रथमो
भवति । वाप्यमुद्धमति, वापायते । उष्मायते । अकृताच्चेति घक्तयम् ३ । फन
मुद्धमति, फेनायते ॥

शब्दैरकलहाभ्रकणमेघेभ्य करणे ॥ १७ ॥

शब्दैरकलह अभ्र कण मेघ इत्येतेभ्य करणे करोत्यर्थे क्यप् प्रथमो भवति ।

- (१) विमनस रमन् । इन् राह्व । शुचित अरभम' एत पुस्तान्तरेऽपिका ।
(२) कष्टायक्रमणमन्तव करोतायर्थे । (३) 'अज कष्टमिति घन क' गहन देश
कामनेत्यर्थे । (४) रोमन्थायत इति—अभ्यवदुत पुनराहृष्य चवयनीत् । (५) 'क्रीडो
मय'मिति उद्गीर्ण बहिर्निस्समवगण वा पृष्ठानेन निर्गत रोमन्थारय द्रव्यवयति,
शुटिका करोतीत्यर्थे ॥

शब्द करोति, शब्दायते । वैरायते । बलहायते । अन्नायते । कण्वायते । मेघायते ।
 ७ मुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ७ । मुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।
 ८ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकृष्टाग्रहण कर्तव्यम् ७ । अटायते । अट्टायते । शीकायते ।
 कोटायते । पोटायते । सोटायते । कृष्टायते (१) ॥

सुप्तादिभ्य कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्तते । मुख इत्येवमादिभ्य कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यच् प्रत्ययो भवति, वेदमितुश्चेकत्सु सप्त-धीनि सुप्तादीनि भवन्ति । सुप्त वेदयते, सुप्तायते । एत्तायते । कर्तृग्रहणं किम् ? सुप्त वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य । सुप्त । दुःसप्त । (२) नृसप्त । गहन । कृष्ण । अस्त्र । अलीक । प्रतीप । करण । कृष्ण । सोढ । सुप्तादि ॥

नमोऽरिवश्चित्रङ् क्यच् ॥ १९ ॥

करण इति वर्तते । नमस् वरिवस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति ऋणविशेषे पूजादौ । नमस पूजायाम्—नमस्यति देवात् । वरिवस परिचर्यायाम् (३) अरिवस्यति गुरून् । चित्रङ् आश्रय—चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थं ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

करण इति वर्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करण विशेषे । ७ पुच्छाद्बुद्धमने पर्यसने वा ७ । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते । ७ भाण्डात् समाचयने ७ । सम्भाण्डयते । ७ चीवरादर्जने परिधाने वा ७ । सचीवरयते भिक्षु । ङकार आत्मनेपदार्थं । णकार सामान्यग्रहणार्थं—'णेरनिटि' इति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलक्षणप्रतनस्त्रहलकलकृतनूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लक्षण प्रत नस्त्र हल कल कृत नूस्त इत्येतेभ्य करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्ड करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लक्षणयति । प्रताद्भोजने तन्नियुक्तौ च । पयो व्रतयति । वृषलाञ्ज व्रतयति । वस्त्रासमाच्छादने । सवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति । कलयति । हलिकलयोरदन्तत्व निपातन सन्वन्नावप्रतिपेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृत गृह्णाति, कृतयति । नूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थं ॥

(१) अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकृष्टाग्रहण कर्तव्यमिति पुस्तकान्तरे पाठ । भाष्ये तु अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकृष्टाग्रहण कर्तव्यमिति पाठ । (२) नृसप्तशब्दस्थाने शीकेति पाठ । (३) वरिवस्यति परिचरतीत्यर्थः । 'विशोयने'—विस्मयत इत्येकं, विस्मापयत इत्यर्थं शय वे ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाञ् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे (१) वृत्ते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति ।
 पौनः पुन्य मृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनः पुनः पचति, पापच्यते । यायज्यते ।
 मृश ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धानोरिति किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्-
 मृश प्राटति । एकाच इति किम् ? मृश जागति । हलाटेरिति किम् ? मृशमीचते ।
 ॐसूचिसूत्रिमून्यद्व्यन्वयशृणोतीनां ग्रहण यङ्विधावनेनाजहलाद्यर्थम् ३ । सोसूच्यते ।
 ॐमामून्यते । मोमून्यते । अटाठ्यते । अरार्थ्यते । अशार्यते । प्रोणोनूयते । मृश शोभते,
 मृश रोचत इत्यत्र नेप्यतेऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ । २३ ॥

गतिवचनाद्धानतोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्य यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिल क्रामति,
 चङ्गम्यते (२) । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहण विषयनियमार्थं, गतिवचनाद्धान्त्य कौटिल्य
 एव यङ् भवति, न तु क्रियासमभिहारे-मृश क्रामति ॥

लुपसद् चरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद् चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां (धान्वर्थगर्हायां) यङ्
 प्राययो भवति । गर्हित (३) लुपति, लोलुप्यते । एव सासद्यते । चञ्चूर्यने । जञ्-
 प्यते । जञ्जम्यते । दन्द्रह्यते । दन्द्रर्यते । नित्रेगिल्यते । भावगर्हायामिति किम् ? साधु
 जपति । भावग्रहणं किम् ? साधनगर्हायां मा भूत्-मन्त्र जपति वृषल । नित्यग्रहण
 विषयनियमार्थमनुवर्तते । एतेभ्यो नित्य भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासम-
 भिहारे-मृश लुपति ॥

सत्यापपाशरूपरीणानूलश्लोकसेनालोमत्वचरर्म-
 वर्णचूर्णचूरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चूरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे, सत्याप-
 यति । ॐअथवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ३ । अर्थमाचष्टे-अर्थापयति । वेदापयति ।
 आपुग्वचनसामर्थ्याद्विलोपो न भवति । पाशाद्विमोचने-विपाशयति । रूपाद्विज्ञाने-
 रूपयति । वीणयोपगायति-उपवीणयति । तूलानानुष्ण्णाति-अनुतूलयति । श्लोकै-

(१) विदकोर्णानामेकत्र रागैकाण समुदायमावापतिमुख्य "समभहार" ।
 स च क्रियागामुत्पन्नपरिणीतां सङ्गानवस्थानादेकेन च धानुनाऽनेकस्या क्रियाया
 युगपदन्विमानात् सम्भवतीति गौण समभहार दर्शयितुमाह-पौन पुनमित्यादि ॥
 फलातिरेको वा मृशार्थः । (२) योऽन्वीयत्यद्वयं नानात्वानि करोति स कुटिलादिति
 सम्पाद्यश्चकम्यते दन्द्रम्यते इति चोच्यते । (३) गर्हितमिति-क्रियाविशेषणं, तेन गर्हात्र
 गम्यते, गर्हितत्वं तु ष्टेदनस्य निषिद्धत्वादिविषयत्वात् ।

रपस्तौति-उपरलोकयति । सेनयाऽभियाति-अभिपेयति । लोमान्यनुमार्ष्टि-अनु-
लोमयति । त्यच गृह्णाति-त्वचयति । अकारान्तस्वचशब्दः । वर्मगा सनहति-सव-
संपति । वर्णं गृह्णाति-वर्णयति । चूर्णैरवधंसयति-अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे-
घोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य यथास्व(१)प्रत्ययार्थो निर्दिश्यन्ते ।

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेपणादिलक्षणो हेतुमान्,
तस्मिन्नभिधेये धातोरिच्च प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पाचयति । छतर्व-
रोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयन्वाचर्थमल्ल । सूत्रं करोति, सूत्रयति । छभारयानात् कृतस-
दाचष्ट इति णिच् कृत्वुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच कारकमल्ल । आख्यानात् कृ-
न्ताणिञ्प्रकृत्यस्नदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे, कृत्वुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच कारक-
भवति । कंसवधमाचष्टे-कंस घातयति । बलिवन्धमाचष्टे-बलि बन्धयति । राजाण-
मनमाचष्टे-राजानमागमयति । छआडलोपश्च कालात्यन्तसयोगे मर्यादायामल्ल ।
आरात्रि विवासमाचष्टे-रात्रि विवासयति । छचित्रीकरणे प्रापिल्ल । उज्जयिन्याः प्रस्थि-
तो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमन संभावयते-सूर्यमुद्गमयति । छनक्षत्रयोगे जिल्ल । पुण्ययोगं
जानाति-पुण्येण योजयति । मयाभिर्योजयति ।

कण्डरादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डून् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डूवाद्यो धातवः
प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्धानुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न प्रातिपदि-
केभ्यः । तथाच गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्धानुः कस्य चासन्नानादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुविभाषितः ॥

कण्डून्-कण्डूयति । कण्डूयते । निराकारंभिभाषे क्रियाफले इत्यात्मनेपदम् ।
कण्डून् । मन्तु । हृगीड् । बल्यु । अस्मनस् । महीड् । लेट् । लोट् । इरस् । इरन् ।
इरञ् । द्रवस् । मेधा । कुसुभ । मगध । तन्तस् । पन्पस् । मुख । दु.ख । सपर ।
धरर । भिपञ् । भिण्ज् । इपुष । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । गङ्गद् । प्ल ।
केला । खेला । लिट् । लोट्(२)

गुपूप्पविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

'गुपू रक्षणे' 'धूप संतापे' 'विच्छ गतौ' 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' 'पन च' इत्ये-
तेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति ।
पनायति । स्तुत्यर्थेन पतिना साहचर्यात्तदर्थः पणि. प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः ।
शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चा
त्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते, तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेप-
दार्थं । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋनीयन्ते । (१)ऋतेरङ्ङिति सिद्धे ईयङ्वचनेन
ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायञ्चादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्ङालोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो घृद्धर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः ।
कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता,
गोपायिता । अतिता, अतीयिता । कर्मिता, कामयिता । नित्य प्रत्ययप्रसङ्गे नदुत्पत्ति-
सार्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथ प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः(२) । सनाद्यन्ताः
समुदाया धातुसज्ञाभवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसज्ञायामन्तवचनेन
लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुन र्हान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुत्नीयति ।
पुत्रकाम्यति ॥

स्यताम्भीलुटोः ॥ ३३ ॥

लुरुपमुत्सृष्टानुबन्ध सामान्यमेकमेव, तस्मिन् लुटि च परतो धातोयथासक्यं
स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । श्व कर्ता । इदिकरणमनुनासि-
कलोपप्रतिषेधार्थम्(३) । मन्ता । सगन्ता(४) ॥

सिञ्चहुल लोटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुल लोटि परतः । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् ।
न च भवति, पताति(५)विद्युत् । उदधि च्यावयाति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

'कास् शब्दकुत्सायां' ततः, प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि
परतोऽमन्त्रविषये । काम्याङ्के । प्रत्ययान्तेभ्यः-लोल्याङ्के । अमत्र इति किम् ?

(१) "ऋतेरङ्ङित्यारभ्य" न भवन्तीत्यत्र पाठोवृत्तिपाठो नास्तीति न्यासपर्यालो-
चनया ज्ञायते । पदमन्त्र्यांगिपि 'बन्दिष पाठो वृत्तावैव पठयन्' इत्युक्तं, "स च वृत्ती न पठ-
नीय" इति च तदुक्तिः । (२) सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः, तद्गुणमवधानार्थं
पुत्नीयति । (३) "प्रतिषेधार्थम्" इति शब्दे । (४) "सङ्गे"नि पाठान्तरम् ।
(५) "पठतीति" शब्दोपात्तं, तत्र पदगताविति शब्दः ॥

कृष्णो नोनाव । एथास्यनेकाच इति वक्तव्यं सुलुम्पाद्यधर्मम् । सुलुम्पाद्यकार ।
चनासाद्यकार । इरिद्राद्यकार ॥

आमोऽमि वमदन्तत्वाद्गुणश्च विदेस्तथा । (१) आस्क्रामोराविधानाच्च पररूप कनन्तव्यम् ।
इजादश्च गुरुमतोऽनृच्छ ॥ ३६ ॥

इजादियौ धातुर्गुरुमान् श्रृच्छृत्तिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति ।
'इह चष्टायाम्' । (२) 'ऊह वितर्कं' । ईहाद्यके । उहाद्यके । इजादेरिति किम् ? तत्त्वं
ररु । गुरुमत इति किम् ? इयञ्ज(३) । उपप । अनृच्छ इति किम् ? आनच्छं ।
आनच्छं तु । आनच्छं । उणोतिश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रोर्णुनाव । अथवा,
वाच्य उणोर्णुप्रज्ञानो यडप्रसिद्धि प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् (४) ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'दय दानगतिरक्षणेपु', 'अथ गती', 'आस उपपेक्षाने', इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्र
त्ययो भवति । दयाद्यके । पलायाद्यके । आसाद्यके ॥

उपनिद्रजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

'उप दाहे' 'विद् ज्ञाने' 'जागृ निद्राक्षये' एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम्
प्रत्ययो भवति । औपाद्यकार, उवोप । विदाद्यकार, विवेद । जागराद्यकार, जजागार ।
विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीहीभृहृत्रा श्लुवश्च ॥ ३९ ॥

'जिभी भये', 'ही लज्जाया' 'हुभृञ् धारणपोषणयो' 'हु दानादानयो' इत्येतेभ्यो
लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्या, श्लाघिप्र चास्मिन् कार्यं भवति । किं पुन
स्तत्, (५) द्वित्वमिच्छ । विभयाद्यकार, विभाय । जिहयाद्यकार, जिहाय । विभरा-
द्यकार, वभार । जुहवाद्यकार, जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात् कृञ्नुप्रयुज्यते लिटि परत । कृञ्जिति प्राच्याहारेण कृञ्-
स्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचयाद्यकार । पाचयाम्प्रभूव ।
पाचयामास ॥

(१) 'आस्त्रकानो' रिति न्याय पाठः । (२) अनयोऽन्याम् दशनात् मूले प्रक्षिप्तविभो ।
(३) इयेव, उवोपेति पाठान्तरम् । (४) "इडुपग्रहादिति" — इडुपग्रह इग्निवेष,
'विभाया गुण' इति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुत्व यथाश्चयनेन वसतीति, एकाच इति वर्तमाने
"शशुक किति" इति य इत्प्रतिषेध ततोऽपि ऐनोर्णुवज्ञावो वाच्य इत्यर्थः । न्यासे 'इडुप
ग्रह इति प्रथमात्पठोऽपि । तत्रेडुपग्रहमुद्दिश्योर्णोर्णुवज्ञावो वाच्य इत्यर्थः ॥ (५) "द्वित्वे
त्वे" वि पदमजरोसम्भत पाठः ॥

विदाङ्कुर्वन्तिरत्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्तिरत्यन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ? विदेल्लोत्थाम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । (१) इति करणः प्रदर्शनार्थो, न केवलं प्रथमपुरुषवद्बुधचन, किं तर्हि, सर्वाप्येव लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुरु । विदाङ्कुरुस्तम्यादि ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयाञ्चिक्रयां रमयामक पात्रयाक्रिया-
द्विदामकश्चित्तिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजनिरमीणां ष्यन्तानां लुडयाम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाग्रप्रत्ययो (२) द्विर्वचन कृत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः सम्बध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेषां ष्यन्तस्य लिङ्गयाम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामकश्चित्ति विदेल्लुङ्गयाम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अकश्चित्ति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीपददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिक्रयामकः । अचैपीदिति भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामकन् । अवेदिपुरिति भाषायाम् (इति करणः (३) प्रयोगप्रदर्शनार्थः) ॥

च्छि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्छिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकार स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान् दृश्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

छ्नेः सिच् ॥ ४४ ॥

छ्नेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकार स्वरार्थः । अकार्थि । अहापीत् । आगमानुदात्तत्व हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि चाधेतेति स्थानिन्यादेशो च द्विशकारोऽनुवद्वचने । अस्पृशमृशकृपतृपटपां सिन्वा वक्तव्यः ॥ अस्प्राक्षीत् । अस्पाक्षीत् । अस्पृक्षत् । अम्राक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् । अक्राक्षीत् । अकाक्षीत् । अकृक्षत् । अत्राप्सीत् । अताप्सीत् । अतृप्त् । अद्राप्सीत् । अदाप्सीत् । अदृप्त् ।

शल इगुपधादनिट् क्स ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्चेरनिट् क्स आदेशो भवति । दुह-

(१) “इति करणमुपलक्षणांशम्” इति न्यासे पाठः । (२) “द्विर्वचन चे” एव पदमञ्जरीम् । ततोऽयं “कुत्र चे”नि अनपाठः ॥ (३) कोशान्तात् । पाठो मुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानोऽपि न्याससंवादात् परिवर्धितः ॥

अधुत्त् । लिह-अलिषत् । शल इति किम् ? अभैसीत् । अच्यैसीत् । इगुपधादिति किम् ? अधासीत् । अनिट इति किम् ? अकोपीत् । अमोपीत् ॥

श्लिप आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषंघांतोरालिङ्गनक्रियायचनात्परस्य च्लेः कस आदेशो भवति । आलिङ्गनसुफ-
गृह्णं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिषत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन इति
किम् ? समाश्लिषन्तु काष्टम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण कसः प्राप्तः प्रतिपिद्भवते । दृशेघांतोः परस्य च्लेः कसादेशो न भवति ।
अस्मिन् प्रतिपिद्भे "इरितो ये"त्यङ्सिचौ भवतः । अदृशत् । अद्राचीत् ॥

णिश्चिद्रुसूभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिञ्जपवादश्चङ्विधीयते । ष्यन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि द्रु सु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश-
ङादेशो भवति कर्त्तृषाधिनि लुङि परतः । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङ् इति
विशेषणार्थः । अचीकरत् । अजीहरत् । अशिश्चियत् । अद्रुद्रुवत् । असुसुवत् । कर्त्तरीति
किम् ? अकारविपातां कटौ देवदत्तेन । अकमेरपसंख्यानम् ॥ "आयादय आङ्धातुके
वा" इति यदा णिङ्नास्ति तदैतद्रुपसंख्यानम् । अचकमत । णिङ्पचे सन्वद्भावः ।
अचीकमत ।

(१) नाकमिष्टसुप्तं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । अध पक्कापिणो यान्ति येऽचीकमतभापिणः ॥

विभाषा धेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

'धेट् पाने' 'दुओश्चि गतिवृद्धोः' इत्येताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चडादेशो भवति ।
धेटस्तावत्-अदधत् । सिचूपचे, "विभाषा घाधेट्" इति लुक् । अधात् । अधासीत् ।
श्रयतेः सत्त्वपि-अशिश्चियत् । (२) अडोऽन्यत्र विकल्पः । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरी-
त्येव । अधिपातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो
नास्ति तत्रायं विधिः । इमान्नो मित्रावरुणौ गृहानजगुपतम् । अगौसम् , अगोपिष्टम् ,
अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चङन्त वर्ज्यत्वा शिष्ट रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येत्यर्कयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

'ऊन परिहाणे' 'ध्वन शब्दे' 'इल प्रेरणे' 'अई गतौ याचने च' इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
ष्यन्तेभ्यः पूर्वेण च्लेशटि प्राप्ते छन्दसि निषये न भवति । काममूनयीः (३) औननः

(१) म्यासपदमअर्घोरदं श्लोको न व्याख्यातस्तरमात् पश्चात् मूके मक्षित इति प्रतिभाति ।
(२) "अडप्यत्र विकल्पत" इति म्याने । (३) उदाहरणे "औनयोदिति" प्रयुदाहरणे च
"औननदिति" न्यासधृतपाठः । मुद्रितमूलपुस्तके "औननदि"ति तिवन्त पाठः उदाहरणविरुद्धः ।

इति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वंनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयी ।
 ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । अर्दिददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिप्रक्तिरयांतभ्योऽह् ॥ ५० ॥

‘असु कृपणे’ ‘वच परिभाषण’ वृजादेशो वा । ‘रया प्रकथने’ च लिङादेशो वा ।
 इत्यभ्य परस्य च्छेरडादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परत । अस्यते पुषादिपाठादे-
 वाडि सिद्धे पुनर्ग्रहणमात्मानेपदार्थम् । पर्यास्थत, पर्यास्थेताम्, पर्यास्थन्त । वचि-
 अबोचत्, अबोचताम्, अबोचन् । रयाति-आरयत्, आरयताम्, आरयन् ।
 कर्त्तरीति । कम् ? पर्यासिपाता गावौ वत्सन ॥

लिपिसिचिद्भ्यश्च ॥ ५३ ॥

‘लिप उपदेहे’ ‘पिच ऋणे’ ‘ह्वेञ् स्पर्धायाम्’ इत्येतेभ्यश्च परस्य च्छेरडादेशो
 भवति । अलिपत् । असिचत् । आह्वत् । पृथग्योग उत्तरार्थ ॥

आत्मनेपद्व्यन्यतरयाम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह् आत्मनेपदेषु परतश्छेरडादेशो
 भवति अन्यतरस्याम् । ‘स्वरितजित’ इत्यात्मनेपदम् । अलिपत, अलिप्त । असि-
 चत, असिक्त । अह्वत, अह्वास्त ॥

पुषादिद्युताद्यलुङित परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो, द्युतादिभ्य, लृदिद्भ्यश्च धातुभ्य परस्य च्छे परस्मैपदेषु परतोऽडा
 देशो भवति । पुषादिदिवाद्यन्तर्गणे गृह्यते, न भ्वादिक्वाद्यन्तर्गणे । पुष-अपुषत् ।
 द्युतादि-अद्युतव । अश्वितत् । लृदिद्भ्य, गम्लु-अगमत् । शकल-अशकत् । परस्मैपदे
 प्विति किम् ? व्यद्योतिष्ट । अलोटिष्ट ॥

सत्तिशाम्यत्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

‘सु गतौ’ ‘शासु अनुशिष्टौ’ ‘ऋ गतौ’ इत्येतेभ्य परस्य च्छेरडादेशो भवति ।
 सत्ति-असरत् । शास्ति-अशपन् । अस्ति-आरत् । पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम्,
 समरन्त । चकार परस्मैपदेऽप्यनुकर्षणार्थं । तच्चोत्तरत्रोपयोग यास्यति ॥

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरितो धातो परस्य च्छेरडादेशो वा भवति । भिदिर-अभिदत्, अभैसीत् ।
 द्विदिर-अद्विदत्, अद्विद्वैसीत् । परस्मैपदेऽप्यित्येव, अभित्त । (१)अचिद्धत् ॥

नृस्तन्मुत्रचुम्लुचुप्रचुलुचुगुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । ‘नृप् वयोहानौ’ ‘स्तम्भु’ सौत्रो धातु, ‘नृचु ग्लुचु गत्यथ’ भुञ् ‘उ-
 स्तोयकरणे’ ‘ग्लुञ्चु पस्ज गतौ’ ‘दुओश्चि गतिवृद्धयो’ इत्येतेभ्यो धातुभ्य परस्य च्छे

यांऽडादेशो भवति । अजरत् , अजारीत् । अस्तभत् , अस्तम्भोत् । अग्रचत् , अग्रो-
चीत् । अम्बुचत् , अम्बोचीत् । अमुचत् , अमोचीत् । अग्लुचत् , अग्लोचीत् । (अग्लु-
चत्) अग्लुञ्चीत् । अरयत् , अरयभीत् , अतिरिचयत् । ऋतुघुग्लुन्पोरेव(१)नरोपा
दानेऽपि स्वयं सिद्धव्यर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानं कृतम् । केचित्तु वर्गयन्ति द्वयो
रुपादानसामर्थ्याद् ऋतुघोरनुनासिन्लापो न भवति—अग्लुञ्चीति ॥

वृमृन्रुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

वृ मृ ङ रुहि इत्येतेभ्य परस्य च्छेच्छन्दसि विषयेऽडादेशो भवति । शकलाङ्गुष्ठ
कोऽमरत् । अधोऽमरत् । अदरदधात् । पर्वतमारहत् । अन्तरिक्षादिवमारहत् । छन्द-
सीति किम् ? अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरञ्चत् ॥

चिण्ते पठ ॥ ६० ॥

'पठ गतो' अस्नाद्गतो परस्य च्छेच्छिणादेशो भवति तशब्दे परत । सामर्थ्यादा
मनेपदैक्यचनं गृह्यते । उदपादि मस्यम् । समपादि भैलम् । त इति किम् ? उदप-
रसाताम् , उदपसत ॥

दोषजनधुधपूरिताचिप्याचिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण्ते इति वर्तते । 'दीपी दीप्ती' 'जनी प्रादुर्भावि' 'बुध अवगमने' 'पूरी
आप्यायने' 'ताय सन्तानपालनयो' 'ओप्यायी वृद्धी' इत्येतेभ्य परस्य च्छेस्तशब्दे
परतोऽन्यतरस्या चिणादेशो भवति । अदीषि, अदिषिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अयोधि,
अयुद्ध । अपूरि, अपूरिष्ट । अतायि, अतायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट ॥

अच कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्गतो परस्य च्छे कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्शिणादेशो भवति । प्राप्तविभा-
षेयम् । अकारि कट स्वयमेव, अकृत कट स्वयमेव । अलायि केदार स्वयमेव,
अलविष्ट केदार स्वयमेव । अच इति किम् ? अभेदि काष्ठ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरिति-
किम् ? अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

'दुह प्रपूणे अस्मात्परस्य च्छेच्छिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौ स्वय-
मेव, अदुग्ध गौ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरित्येव, अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

न रुघ ॥ ६४ ॥

'रुधिर आरणे' अस्मात्परस्य च्छे कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति । अन्ववारुद्ध
गौ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरित्येव । अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ॥

सयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भ । सम्पूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रययो भवति । सयस्यति । सयसति ॥

स्वादिभ्यश्नु ॥ ७३ ॥

‘पुञ् अभिपये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यश्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवाद । मुनोति । सिनोति ॥

श्रु शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुयश्नुप्रत्ययो भवति, तामन्नियोगेन श्रुयश्च इत्ययमादेशो भवति । शृणोति । शृणुत । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

‘अक्ष् भ्यासौ’ भौवादिषु, अस्मादयतरस्याश्नुप्रत्ययो भवति । अक्षोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तच् ॥ ७६ ॥

‘तच्छ्रुत्यच्छ्रुतनूकरणे’ अस्मात्तनूकरणवर्त्तमानादयतरस्याश्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूना विशेपेणोपादानम् । तच्छ्रुतं काष्ठम् । तच्छ्रुतिं काष्ठम् । तनूकरण इति किम् ? सन्तच्छ्रुति(१)याग्निम् ॥

तुदादिभ्यश् ॥ ७७ ॥

‘तुद्व्यथने’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यश्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवाद । शकारसार्वधातुक्सज्ञार्थं । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यश्नुम् ॥ ७८ ॥

‘रुधिर आवरणे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यश्नुम् प्रत्ययो भवति । शपो पवाद । मकारो (२) देशविध्यर्थं । शकार “श्राद्धलोप” इति विशेषणार्थं । रुग्द्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृष्णभ्य उ ॥ ७९ ॥

‘तनु विस्तारे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यश्नुश्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवाद । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञ् खल्वपि-करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे कुरोतेरुपादाननियमार्थम्—अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति । ‘तनादभ्यस्तथासौ’ इति विभाषा सिद्धो लुगन् भवति । अकृत । अकृथा ॥

धिन्यिकृष्णयोर च ॥ ८० ॥

‘हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थां कृवि हिसाकरणयो’ इत्येतयोर्द्धातोरुप्रत्ययो भव

(१) ‘स’ अक्षतीति—निभल्लयनीयम् ॥ (२) ‘मकार’ इति—विशिष्ट देशे वधानात् इत्यर्थं । स पुनर्देशोऽचोत्था पर ॥

त्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कुगोति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति ।

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

'हुक्कीञ् द्रव्यविनिमये' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति । शरोऽप-
वादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौम्राः, 'स्कुञ् आप्रवणे' इत्येतेभ्यः श्ना प्रत्ययो भवति
श्नुश्च । स्तम्भाति, स्तम्भोति । स्तुम्भाति, स्तुम्भोति । स्कम्भाति, स्कम्भोति । स्कु-
म्भान्ति, स्कुम्भोति । स्कुनाति, स्कुनोति । उदित्वप्रतिज्ञानात् सौम्राणामपि धातूनां
सर्वार्थत्वं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानऽभ्ना ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति ही परतः । मुपाण । पुपाण ।
हल इति किम् ? क्रीणीहि । हायिति किम् ? मुष्णाति । श्न इति स्थानिनिर्देश आदे-
शसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायते ॥

छन्दसि शायञ्जपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानञ्जपि । (१) गृभाय जिह्वया मधु ।
शानचः खड्गवि-बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं(२) विकरणाः शबादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो
भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः(३)—विषयान्तरे विधानं, क्वचिद्द्विविकर-
णता, क्वचित्त्रिविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न
मरति । न म्रियत इति प्राप्ते । द्विविकरणता—इन्द्रो वन्तेन नेपथु । नयतिविति प्राप्ते ।
त्रिविकरणता—इन्द्रेण युता तरुपेम वृत्रम्(४) । (५) तीर्यास्मेति प्राप्ते ।
(६) सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

(१) "गृभाये"ति पाठान्तरम् ॥ (२) यथायथम्—'यस्मिन् यस्मिन् विषये' इत्यर्थः ।

(३) "व्यतिकर" इति न्याये ॥ (४) "इषदनि"ति न्यासे ॥ (५) "हरेमे"ति पदमं-

बरोसम्पन्नः पाठः ॥ (६) "मर्वेति" मर्वत्य प्रह्वरस्याप्रह्वरस्य विभेभ्योभिचारो व्यत्ययलक्षणो

यथा ह्यादित्येवमर्थं बहुलग्रहणम् । "उपग्रह"—'लादेशव्यङ्ग्यक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रहः ।

इह तु तद्व्यक्तिनिमित्ताद् परस्मैपदात्मनेपदयोश्चन्द्रशब्दो वर्तते । नर.—पुरुषः, प्रथमादिः ।

कालः—कालशब्दोऽथ कालविषयत्वात्सुजादिप्रत्ययेषु वर्तते । कर्तुं—कर्तृशब्दः कारकपरः ।

विभक्तीना व्यत्यय इत्यर्थः । यद्—यदिति "सार्वधातुके यद्" इति यकारादात्म्य

"लिङ्शाशिष्यङ्" इति ङकारान्तः प्रत्याहारः । शाकट्टय-पाणिनिः ॥

मुसिदुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलक्ष्स्वरकर्तृयहा च ।
 प्यत्ययमिच्छति शास्त्रहृदेषा सोऽपि च सिद्धवति बाहुल्येन ॥
 लिङ्ग्याशिर्यङ् ॥ २६ ॥

आदिपि विषये यो लिङ्गु तस्मिन् परतरउन्दसि विषयेऽङ् प्रययो भवति ।
 शपोऽपवाद । “उन्दस्युभयथा” इति लिङ्गं सार्वधातुकसत्ताप्यस्ति । स्थानागन्वि
 चिविदिशक्तिर्य प्रयोजनम् । स्था-उपस्थेय वृषभ तु प्रियाणाम् । गा-सप्तमुपो
 यम् । गनि-गमेम जाततो गृहान् । यच्च-मन्त्र योचेमाग्नय । विदि-विद्यमेत
 मनमि प्रविष्टाम् । शनि-व्रत चरिष्यामि तच्छुकेयम् । रदि-स्वर्ग लोकमाह्वयम् ।
 इशोरग्यत्तय ३ । पितर च ह्येय मातर च ॥

कर्मरत्कर्मणा तुन्यन्त्रिय ॥ २७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्य क्रिय कर्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन् कर्मणे
 कर्तृभूतेऽपि तद्विक्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद् भवति-कर्माश्रयाणि
 कार्याणि प्रतिपद्यते । “कर्तरि शब्” इति कर्तृग्रहणभेदानुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते ।
 यगात्मनेपदचिर्गाचणवज्ञाता प्रयोजनम् । भित्तने काष्ठ स्वयमेव । अग्ने दे काष्ठ स्वय
 मेव । कारिष्यते कष्ट स्वयमेव । यच्चरण स्वाश्रयमपि यथा स्यात्-भित्तते कुसुले
 नेति, अशर्मकाणा भाषे ल तिद्धा भवति । “लिङ्ग्याशिर्यङ्” इति द्विलकारको
 निर्देश, तत्र लानुवृत्तेऽन्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति कुसुलाद् द्वितीया न भवति ।
 कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाम्या तुल्यक्रियस्य मा भूत्-साध्वसिश्चिद्विनात्ति,
 साधु स्थाली पचति । धात्वधिकारासमाने धातौ कर्मवद्भाव, इह न भवति-पच
 त्योदन देवदत्त, राधय्योदन स्वयमेवेति । कर्मस्थभावकाना, कर्मस्थक्रियाणा
 च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकाना, न वा कर्तृस्थक्रियाणाम् ॥

कर्मस्य पचतेर्मांय कर्मस्था च भिदे क्रिया ।

मासासिभाव कर्तृस्थ कर्तृस्था च गमे क्रिया ॥

तपस्तपकर्मकस्येय ॥ २८ ॥

‘तप सतापे’ अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य ।
 क्रियाभेदाद्बिध्यर्थमेतद् । उपवासादीनि तपासि तापस तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थ ।
 स तापसस्त्वगस्थिभूत स्वर्गाय तपस्तप्यते । अज्ञेयतीत्यर्थ । पूर्वणाप्राप्त कर्मव-
 द्भावो विधीयते-तप्यते तपस्तापस । अतस्त तपस्तापस । तपकर्मकस्यैवेति किम् ?
 उत्तपति सुवर्ण सुवर्णजार ॥

न दुहस्नुनमा यक्चिणौ ॥ २९ ॥

दुह, स्नु, नम् इत्येतेषा कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवत । दुहे-
 र्नेन यक्प्रतिपिद्धयते । चिण् तु “दुहश्च” इति पूर्वमेव विभाषित । दुग्धे गौ स्वय-

मेव । अदुग्ध गौ स्वयमेव, अदोहि गौ स्वयमेव । प्रसुते गौ स्वयमेव । प्रासोष्ट गौ स्वयमेव । नमते दण्ड स्वयमेव । अनस्त दण्ड स्वयमेव । ऋक्चिणो प्रतिपेधे णिश्रन्थिग्रन्थिन्नात्मनेपदाकर्मकाणामुपसत्यानम् ॐ (१) कारयति कट देवदत्त । कारयते कट स्वयमेव । अचीकरत्कट देवदत्त । अचीकरत् कट स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौ स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौ स्वयमेव । श्रद्भाति ग्रन्थ देवदत्त । श्रन्तीते ग्रन्थ स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थ स्वयमेव । ग्रद्भाति श्लोक देवदत्त । ग्रद्भीते श्लोक स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोक स्वयमेव । व्रवीति श्लोक देवदत्त । व्रूते श्लोक स्वयमेव । अवोचच्छ्लोक देवदत्त । अवोचत् श्लोक स्वयमेव । आत्मनेपदविधानेऽकर्मकाणाम्—आ हन्ति माणवक देवदत्त । आहते माणवक स्वयमेव । आबधिष्ट माणवक स्वयमेव, आहतेति वा । विजुर्धने सैन्धवा स्वयमेव । व्यकृपत् सैन्धवा स्वयमेव ॥

कुपिरजो प्राचा श्यन् परस्मैपद च ॥ ६० ॥

‘कुप निष्कप’ ‘रञ्ज रागे’ -नयोर्धात्वो कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन श्यन् प्रत्ययो भवति, परस्मैपद च । यगात्मनेपदयोरपवाद् । कुप्यति पाद स्वयमेव । रज्यति वस्त्र स्वयमेव । प्राचा ग्रहण त्रिकल्पार्थम्—कुप्यते । रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चैयम्, तेन लिङ्गलिङो स्याद्विषयं च न भवत्—सुकुपे पाद स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्र स्वयमेव । कोपिपीष्ट पाद स्वयमेव । रङ्गीष्ट वस्त्र स्वयमेव । कोपिप्यते पाद स्वयमेव । रङ्च्यते वस्त्र स्वयमेव । अकोपि पाद स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्र स्वयमेव ।

धातो ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्य, आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते, यदित ऊर्ध्वमनु क्रमिष्यामी धातोरित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“तव्यत्त्व्यानीयर” इति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम्, यद्विधो धात्वधिकारात् । कृदुपपदसज्ञार्थं तर्हि—अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्याता, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसज्ञार्थं च द्वितीय धातुग्रहण कर्त्तव्यम्, धातोरित्येव विहितस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—लभ्या लभिरिति ॥

तत्रोपपद सप्तमीस्थम् ॥ ६० ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्ट तदुपपदसज्ञं भवति । वक्ष्यति—“कर्मण्यण्”, बुम्भकार । स्थग्रहण सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र, तत्रैव स्यात्—स्तम्बेरम, कगेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति, “सप्तम्या जनेई” इति । उपसरजो, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुरु-

(१) अस्य वार्तिकयोदाहरणानां न्यासे दर्शनात् वृत्तादिमानि नासन् । पदमत्रव्यामपि “श्यामुदाहरणानि वचिद्वृत्ती पठन्ते वचिन्ते” त्युक्तम् ॥

सज्ञाकरणमन्वर्थसज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषायापारार्थम्—परय कुम्भ करोति
 षट्मिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशा—“उपपदमतिङ्” इत्येवमादय ॥

कृदतिङ् ॥ ९२ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्बन्धित प्रत्यय कृत्सञ्ज्ञो भवति । कर्तव्यम् । करणी-
 यम् । अतिङ्गिति किम् ? धीयात् । स्तूयात् । कृत्प्रदेशा—“कृत्तद्वितसमासाश्च” इत्ये-
 वमादय ॥

धाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽममानस्य प्रत्ययोऽपवादो वा वाधको भवति श्यधिकार
 विहितप्रत्यय वर्जयित्वा । “श्रुत्तृचौ” उरुसर्गो, “इगुपधज्ञाप्तीकिर कः” इत्यपवादः,
 तद्विषये श्रुत्तृचावपि भवत—विशेषक । विज्ञेता । विधिप । असरूप इति किम् ?
 “कर्मण्यग्” इत्युत्सर्गं, “आतोनुपसर्गं क” इत्यपवादः, स नित्य वाधको भवति—
 सोऽ । कर्मरुद । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् ? “स्त्रिया स्त्रिन्”
 इत्युत्सर्गं, “अ प्रत्ययात्” इत्यपवादः, स वाधक एव भवति—चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

कृत्या प्राङ् एवुलः ॥ ६५ ॥

“श्रुत्तृचौ” इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्पुल्लशब्दनाद, यानित उर्ध्वमनुक्रमि-
 प्याम कृत्यसज्ञास्ते वेदितव्या । तत्रैवोदाहरिष्याम । कृत्यप्रदेशा—“कृत्यैरधिकार्य-
 वचने” “कृत्याना कर्तरि या” इत्येवमादय ॥

तव्यत्तव्यानीयर ॥ ६६ ॥

धातोरिति कर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य वनीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकार-
 रेणै स्वराथं । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ तव्यस्तव्यत् कर्तरि णिच्ञः ।
 यास्तव्य । केलिमर उपसत्पानम् । पवेलिमा मापा । अदलिमानि काष्ठानि ।
 कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्घातोर्ध्वप्रत्ययो भवति । तकारो—“यतोऽनाव” इति स्वराथं । गेयम् ।
 पेयम् । जेयम् । जेयम् । अजग्रहण किम् ? यावता हलन्ताण्यत वक्ष्यति, अजन्तभूत-
 पूर्वादापि यथा स्यात् । द्विस्यम् । धिस्यम् । तकि शसि चति यति जनीनामुपसत्स्था-
 नम् । तकि—तक्ष्यम् । शसि—शस्यम् । चति—चत्यम् । यति—यत्यम् । जनि—जन्यम् ॥
 अहनो या वध षः । वध्यम् । घाल्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ६८ ॥

पवर्गान्ताद्घातोरकारोपधात्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । दाप्—दाप्यम् । लम्-
 लभ्यम् । पोरिति किम् ? पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति किम् ? कोप्यम् । गोप्य-
 म् । तपरकरण तत्कालार्थम् । आप्यम् ।

शक्तिसहोश्च ॥ ६६ ॥

‘शक्त्व शक्तौ’ ‘पह मर्पणे’ अनयोर्धा वोर्यप्रत्ययो भवति । शक्यम् । सहम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

‘गद व्यक्ताया वाचि’ ‘मदी ह्य’ ‘चर गतिभक्षणयो’ ‘यम उपरमे’ इत्येतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यो यप्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् ? शृणाद्यम् । प्रमाद्यम् । ङयमे पूर्वैणैव सिद्धेऽनुपसर्गनिघमार्थं वचनम् ॥ चरेराडि चागुरोः । आचर्यो(१) देश । अगुराविति किम् ? आचार्य उपनेता(२) ॥

अनद्यपरयनर्या गार्हपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपायन्ते गार्हपणितव्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथासरयम् । अद्यमिति निपायन्ते, गार्ह चेतद्भवति । अद्य(३) पापम् । अनुद्यमन्यत्—‘वद् सुपि क्यप च । (४) पण्यमिति निपायन्ते, पणितव्य चेतद्भवति । पण्य कन्वल । पण्या गौ । (५) पाण्यमन्यत् । वर्यति स्त्रिया निपायन्ते, अनिरोधश्चेद्भवति । अनिरोधोऽप्रतिबन्ध (६) । शतेन वर्या । महत्सेण वर्या । वृयाऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देश किमर्थं ? वाया ऋचिज ॥

वह्य करणम् ॥ १०२ ॥

वह्यर्धानो करणे यत्प्रत्ययो निपायन्ते । वह्यनेनेति वह्य शक्यम् । करण इति किम् ? बाह्यमन्यत् ॥

अर्य स्वामिवैश्ययो ॥ १०३ ॥

‘ऋ गतो अस्माण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपायन्ते । अर्य स्वामी । अया वैश्य ॥ यतोऽनाव’ इयाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्वामिन्यन्तोदात्तं च वक्ष्यन्मः । स्वामिवैश्ययोरिति किम् ? आर्यो ब्राह्मण ॥

उपसर्वा काल्या प्रजन ॥ १०४ ॥

उपसर्यति निपायन्ते काल्या चेत्प्रपने भवति । उपपूर्वात्सर्तेयत्प्रत्यय । प्राप्तकाला काल्या । प्रजन—प्रजनन प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला—उपसर्वा गौ, उपसर्वा वडवा । काल्या प्रजन इति किम् ? उपसर्वा शरदि मधुरा ॥

अजर्य सगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपायन्ते, सगतं चेतद्भवति । जीर्यतेनैवपूर्वात्सगते सगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपायन्ते । न जीर्यतीत्यन्यम्, अन्यमार्थसगतम् । अजर्यं नोऽस्तु सगतम् । सगतमिति किम् ? अजरिता कन्वल ॥

(१) “आचर्य — गतव ॥ (२) गुरु रिति न्याते ॥ (३) ‘अद्य व नान इम् । (४) ‘पण्य’ यवहृत्प्रत्ययम् । (५) ‘पाण्य’ स्तुत्यम् । (६) ‘अप्रतिबन्ध’ प्रसरा नमिषात ॥

यदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वद्वर्धातोः सुयन्त उपपदे अनुपसर्गं क्यप् प्रत्ययो भवेत्, चकाराद्यच्च । मल्लोद्यम् । मल्लवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति किम् ? वप्य् । अनुपसर्ग इत्येव, प्रवाद्यम् ॥

भुजो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गं इत्यनुवर्तते । भवतेर्धातोः सुयन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यत् नानुवर्तते । मल्लभ्य गतः, मल्लत्वं गतः । देवभ्यम् गतः, देवर्(१) गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गं इत्येव, प्रभव्यम् ॥

हन्तश्च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गं इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेर्धातोः सुयन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । मल्लहत्या । अश्वहत्या । सुपीत्येव, घातः । प्यत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गं इत्येव, प्रघातो वर्तते ॥

एतितुरासृष्टजुपः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गं भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु शास्त् वृत् जुप् इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । श्रुत्यः । आहृत्यः । जुष्यः । क्यचित्ति वर्तमाने पुनः क्यत्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्, “ओरावश्यकै” इति श्यतं चाधित्वा क्यत्वेव भवति—अवश्यस्तुत्यः । वृत्ग्रहणे वृजो ग्रहणमिष्यते, न वृद्धः—वायां श्रुत्विजः । अशंसदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । अहृष्टादङ्गैः सज्ञायामुपसरयानम् । आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् ? (२) षरेतद्रूपं, नेणः ॥

ऋदुपचाञ्चान्लुपिचृते ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति, क्लृपिचृती वर्जं यत्वा । वृत्तु—वृत्त्यम् । वृष्टु—वृष्टयम् । अक्लृपिचृतेरिति किम् ? क्लृप्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् ? ‘कृत सप्तान्दने’—ण्यदेव भवति, कीर्त्यम् । अणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्यः । पाणिस्सर्ग्या रज्जुः । अस्मवपूर्वाच्च । समयसर्ग्या ॥

ई च स्नः ॥ १११ ॥

स्नेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । स्नेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः, भर्तव्या

(१) अस्वात्स्व न्यासे दर्शनारय मूलपाठो नास्तौत्वकान्त्ये ॥ (२) “इह एतदि”ति न्यासे पाठः ॥

इत्यर्थः । अमज्ञायामिति किम् ? भार्या नाम च त्रियम् । असपूर्वादिभाषाः । सभृत्या,
सभार्या वा ॥

सज्ञाया पुंस्ति दृष्टवाच्यं ते भार्या प्रसिद्धयति ।
स्त्रिया भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धयति ॥

मृनेरिभाषा ॥ ११३ ॥

मृजघांतोर्बिभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपघत्रात् प्राप्तिविभाषेयम् । परिमृ
ज्य, परिमार्यम् ॥

राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरच्यकुयकृष्टपच्यान्यथ्या ॥ ११४ ॥

राजसूर्य सूर्य मृषोद्य रच्य कुप्य कृष्टपच्य अन्यप्य इत्येते शब्दा क्यपि निपात्य
न्ते । राज्ञा (१) सोतव्य, राजा वा इह मूर्यते—राजसूर्य क्रतु । मूमतिभ्या क्यप्,
सत्तल्लव (२) सुवतेर्वा रुडागम—सरति सुरति वा सूर्यम् । मृषापूर्वस्य वदते पत्ने यति
प्राप्तेनित्य क्यप् निपात्यते—मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रच्य, कर्म र क्यप । गुपेराद् क्व
च सज्ञायाम्—(३) क्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्या, कमकत् र निपा
तनम् । न व्यथत अन्यप्य ॥

भिद्योद्वथौ नद ॥ ११५ ॥

भिद्रेह्येऽथ क्यप् निपात्यते नदेऽभिधेय, उद्वेधेऽथ च । भिनत्ति कूल भिद्य ।
उक्षयुदकम्, उद्वेध । नद इति किम् ? भेत्ता । उक्षिता ॥

पुयमिद्वथौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुपे मिधेऽधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्न्या इति-
पुय । सिद्धग्रन्थस्मिन्निति—सिद्धय । नक्षत्र इति किम् ? पोषण, मेघनम् ॥

विपूयविनीयनित्या मुञ्जकल्कहलिपु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय च इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासत्य मुञ्जकल्कहलि इत्येते-
ष्वर्थेषु बोधेषु । विपूर्वापचनेर्नयतेऽथ तथा जयतेर्निति प्राप्ते कर्मणि क्यप् निपा-
त्यते । (४) विपूयो मुञ्ज । विपाव्यमन्यत् । विनीय कल्क । विनेयमन्यत् । चित्तो
हलि । जेयमन्यत् ॥

(१) ' सोतव्य '—अभिषेकद्वारा निष्ठादिनय इत्यर्थः । राजा—रुचामक सोम ।
(२) सुवतेरिति—सुवतेरिति पचयो सुवते पत्स्य क्यप इत्यर्थः । (३) कुप्य—रवर्णरव
तामिन्न धनम् ॥ (४) विपूयो मुञ्ज—रज्ज्वान्किरणाय शीघ्रमित्य इत्यर्थः । कल्क—नैलेन
घनेन वा विकलाग्निद्रव्यसमवेतेन साध्य कश्चित्शुभ्रविशेष । नित्य—बलेन ब्रह्म इत्यर्थः ।
उद्वेध—हलि । उद्वेधकर्मणोः उद्वेधकर्मणोः इति ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेरछन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मतस्य न प्रति-
गृह्यम् । तस्मान्नापिगृह्यम् । छन्दसीति किम् ? प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्यैरिवाह्यापदयेषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्यैरिणि बाह्याणां पदेषु चार्थे ग्रहेर्ज्ञातोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत्-
प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अवगृह्य पद, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्यैते
परतन्त्र—गृह्यका इमे, गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्य
सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पदे भवे
पष्यः—वासुदेवगृह्याः । अर्जुनगृह्याः । तत्पत्ताधिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृष्टृपोः ॥ १२० ॥

कृष्टो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते वषतेर्दुपधव-
शित्ये क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । धृत्यम् । धर्मम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते, पत्रं चेतद्भवति । पत्तयनेनेति पत्र, वाहनमुच्यते । युग्यो
गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कुवं च निपात्यते । पत्रे इति किम् ?
योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाय्यं वचते । तस्मिन्नुपपदे वसेर्ज्ञातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो
भवति, तन्नान्यतरस्यां वृद्धयभावो निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्याचन्द्रम-
साविति—अमावस्या । अमावास्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् “अमावास्याया वा”
इत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तयैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धवति ॥

छन्दसि निष्टर्ण्येद्देवहूयप्रणीयोऽनीयोच्छ्रित्यमर्यस्तर्थाध्वर्यस्वन्यस्वान्यदेवय-
ज्यापृच्छ-यप्रतिपीन्यग्रहवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्क्यादयः शब्दारछन्दसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणान् अनुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनारिसद्म् । निष्टर्क्यं इति—“कृतीछन्देन” इत्यस्मान्निस्पृवात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्,
आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च क्तवं निपात्यते—निष्टर्क्यं षिन्वीत पशुकामः । देवशब्द
उपपदे ह्ययतेर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घस्तुगभावश्च—देवहूयः । प्रपूर्वाद्दुर्पूर्वाच्च नयतेः
क्यप्—प्रणीयः । उनीयः । उत्पूर्वाच्छिपेः क्यप्—उच्छिप्यम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ ‘सृज्
आच्छादने’ ‘सृज् हृदने’ इत्येव्यो यत् प्रत्ययः—मर्दः । इत्यर्था, क्रियाप्रोक्त्वात्, निपात्यन्त्-
ध्वर्यः । खनेर्यत्—खन्यः । पतस्मादेव ण्यत्—त्वान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत्—देव-

यज्या, स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छे क्यप्-आपृच्छ्व । प्रतिपूर्वात्सीव्यते क्यप् षव च-प्रतिषीव्य । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यत्-ब्रह्मवाच । भवते स्तौतेश्च ष्यत्, भावादेशश्च भवति-भान्य । स्ताय । उपपूर्वस्य चिनोतेर्ण्यदायादेशौ-उपचाय्यपृढम्, पृढे चोत्तरपदे निपातनमेतत् । ॐ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॐ । हिरण्याद-न्यत्र उपचेयपृढमेव ।

निष्टक्यं व्यत्यय निष्ठाञ्चिस षव निपातनात् ।

ष्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

ष्यदेकस्माच्चतुर्भ्य क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधि ।

ष्यदेकस्माद्यदान्दश्च द्वौ क्यपौ ष्य द्विधिश्चतु ॥

सहलोर्यत् ॥ १२४ ॥

पद्मग्रथे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्गतोर्हन्ताच्च ष्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्गतोर्ण्यत् प्रथमो भवत्यावश्यके षोत्ये । यतोऽपवाद । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम् ? लव्यम् । आवश्यके षोत्ये इति चेत् स्वरममासानुपपत्ति-अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यमिति । नैष दोष । मयूरव्यसकादित्वात् समास, उत्तरपदप्रकृतिस्वरे च यत्न करिष्यते ॥

आसुयुपरिपिपिपिप्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनोते यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ष्यत् प्रत्ययो भवति । यतोऽपवाद । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । प्राप्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तममुच्चयार्थश्चकार, वभि-दाभ्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिधेये । नपतेराङ्पूर्वाण्यदायादेशौ निपात्येते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रुद्विरेपा, तस्मादनियविशेषे दक्षिणाग्निवेवावतिष्ठते, तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैक-योनिस्तत्रैतन्निपातन, न दक्षिणाग्निमात्रे, तस्य हि योनिर्विकल्प्यते-वैश्यकुलाद्विक्तवतो भ्राष्ट्राह्वा गार्हवत्याद्वैति ॥

आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नी कृत भवेत् ।

पृक्योनौ तु त विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्योऽसमतौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना समतिरस्मिन्नित्यसमति । समनन समते, समतता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसमतौवभिधेये । प्रणाय्यश्चोर । असमतौविति किम् ? प्रणैयोन्य ।

यद्येवं, कथमेतद्—“ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रदूयात् प्रणाय्यान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मैचनेति” ? संमतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया असम्मतिरन्ते यासी भवति, तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रदूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहृत्निर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासत्य, माने हृत्विणि निवासे सामिधेन्यां चाग्नि-
धेयायाम् । पाय्य इति—मागे ष्यत् प्रथम आदेः परं च निपात्यते माने—पाय्य
मानम् । मेयमन्यत् । सपूर्वाच्चयतेर्ण्यदायादेशावुपमगं दीर्घत्वं च निपात्यते—साङ्गाय्य
हृत्विः । सन्नेयमन्यत् । रुढिवाचं च हृत्विर्दिशेष ष्याऽवतिष्ठते । निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदा-
यादेशावा द्वित्य च निपात्यते—निकाय्यो निवासः । निचैयमन्यत् । धाय्येति—घागे
ष्यत् प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चित्सा भवति—धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् ।
सामिधेनीशब्द ऋग्वेदोपस्य वाचकः, तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते, किं
तर्हि ? का चिदेव, रुढिशब्दो ह्ययम् । तथाचासामिधेन्यामपि दृश्यते—“धाय्या. शस-
त्यग्निर्नता त्व सोमप्रतुभिरिति” ॥

क्रती कुण्डपाय्यसचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य सचाय्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयान्त
उपपदे पिबतेर्द्धातोर्धिरूपे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम
इति—कुण्डपाय्यः क्रतुः । “यतोऽनाव” इति स्वरः । सपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ
निपात्यते, सचीयतेऽस्मिन् सोम इति—सचाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् ? कुण्डपा-
नम् । सचेयम् ॥

अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूहः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । पर्युपपूर्वा-
च्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्यते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । सपूर्वाद्धिहे सप्रसारण दीर्घ-
त्वं च निपात्यते—समूह चिन्वीत पशुकामः । अग्नाविति किम् ? परिचेयम् । उप-
चेयम् । सवाहम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्यते । चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्निचयन-
मेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च, तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अग्नावित्येव,
चेयमन्यत् ॥

श्वुल्लृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्तते । सर्वधातुभ्यो ष्वुल्लृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः । कर्ता ।

हारकः । हर्ता । चकारः (१) सामान्यप्रहणाविधातार्थः—“तुश्छन्दसि” “तुरिष्टेमे-
यस्तु” इति ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादेशवदः सम्बन्धते । त्रिभ्यो गणेभ्यस्तयः प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति ।
(२) नन्द्यादिभ्यो ल्युः, प्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्योऽच । नन्दिग्रहिपचादयश्च न
धातुपाठतः सञ्चिविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि ? नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपो-
देष्वयं प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । नन्दिचाःशिमद्विदूःपिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः
संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वाशनः । मदनः । दूपणः । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः ।
रोचनः । ॥ महेतापेदमेः संज्ञायाम् ॥ सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः ।
दर्पणः । संक्रन्दनः । सङ्कपणः । संहर्षणः । जनार्दनः । यवनः । मधुसूदनः । विभी-
षणः । लवणः । निपातनाण्यत्वम् । (३) चित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः ।
इति नन्द्यादिः । ग्रह । उत्सह । उद्वस । उद्गास । स्या । मन्त्र । सम्मर्द—ग्राही । उ-
त्साही । उद्गासी । उद्गासी । स्थायी । मन्त्री । सम्मर्दी । ॥ रत्तुश्रुवसवपशां नौ ॥
निरहो । निग्राही । निवासी । निवापी । निशाथी । ॥ प्राचिव्याहसव्याहव्रजवदवसां
प्रतिपिद्धानाम् ॥ अयाची । अग्राहारी । असव्याहारी । अत्राजी । अवादी । अवासी ।
॥ अचामचित्तकर्तृकाणाम् ॥ प्रतिपिद्धानामित्येव । अहारी । अविनायी । अवि-
शायी । विशयी । ॥ चिपथी देशे ॥ चिपथी देशः । ॥ अभिभायी भूते ॥ अभिभावी ।
अपराधो । (४) अपरोधी । परिभावी । परिमवी । इति ग्रहादिः ॥ पच । वच । वप ।
वद । चल । शल । पत । नदत् । भपट् । वस । गरट् । प्लवट् । चरट् । तरट् । चोरट् ।
गाहट् । जर । मर । हर । चम । सूवट् । देवट् । मोहट् । सेव । मेप । कोप । मेघो
नत् । वण । दश । दश । दम्भ । जारभर । शपच । (५) पचादिराकृतिगणः ॥

अचिचिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अण्वाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति शपचादयः (६) ॥

इगुपधजाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । चित्तिपः । चित्तिवः ।
बुधः । कृशः । जानातीति श् । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेपादयः
पचादौ पठितव्याः ॥

(१) “सामान्यप्रहणावर्ध” इति न्वात्पठः ॥ (२) अत्रगणे दूपणशब्दस्य स्वाने
“मूहण” इति कचित्तदा “मदि भूषि साधि” इति पाठः । (३) “चित्तनाशनः” इति न्वात्पठे ।
(४) “अपरोधी” इति पदमन्त्रायाम् ॥ (५) कचिद् दध्प शब्द उपलभ्यते । (६) कचित्प्रा-
यमुपलभ्यते श्लोकः । न्यासपदमन्त्रयोरपि न न्यासपदशतोऽर्थं श्लोकः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रत्य ।
सुम्लः । सुम्लः ॥

पाप्राभ्माघेट्टृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पियः । विपियः । उजिप्र ।
विजिप्रः । उद्धमः । विधमः । उद्धयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्ग
इति केचिद्घाऽनुवर्तयन्ति, पश्यतीति पश्य । छजिप्रतेः सज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
प्याप्रः ॥

अनुपसर्गांलिम्पयिन्दधारिपारिवेद्दुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गंभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्प । विन्दतीति
विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदे-
जयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातु-सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति
किम् ? प्रलियः । छनौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवा । छगवादिषु
विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दः ।

ददातिदधात्योऽभिभाषा ॥ १३९ ॥

दाप्रो धाञश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवाद । दद । दायः । दधः ।
धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

उलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलदीप्ताविषेवसादिभ्यो धातुभ्यः कस गताबिन्ध्वमन्तेभ्यो
विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वाल । ज्वल । घाल । घल । अनुप-
सर्गादिभ्येष, प्रज्वलः । छतनोतेर्ण उपसर्ग्यानम् । अवतनोतीत्यवतान । ॥

श्याद्वचधास्तुसंस्मृतीण्यसाग्रहर्लहरिलपश्वसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति, विभाषा षेति निवृत्तम् । श्यैड आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्य व्यध
आस्तु सस्तु अतीण अवसा अवहृ लिह छिप श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आका-
रान्तात्वादेव श्यापतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचन बाधकबाधनार्थम्, उपसर्गे क बाधित्वाऽ-
यमेव भवति-अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याध । आत्वाद । सत्ता-
वः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वास ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नदतीति नायः ।
अनुपसर्ग इति किम् ? प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहंघातिर्णप्रत्ययां भवति । अचोऽपवादः । ग्रहः । प्राहः । व्यवस्थितवि

भाषा चेत्यम्, (१) जलधरे नित्यम्—प्राहः । ज्योतिषि नेप्यते—तत्र ग्रह एव । अभव-
नेश्चेति वक्तव्यम् । भवतीति भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म, तात्स्थ्याद् दाराश्च । गृहन्ती-
ति—गृहा दाराः, गृहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ष्वुन् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । अशिल्पिनिर्द्विभ्यः परिगणनं
कर्त्तव्यम् । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जरेनुनासि-
कलोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्थकप्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गाथिका ॥

एयुट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृष्यते । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः ।
गायनी । योनविभाग उत्तरार्थः ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ष्युडनुकृष्यते । जहातेर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति, व्रीहौ काले
च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः, जहत्युदकमिति कृत्वा । काले—हायनः सवत्सरः,
जिहीते भावानिति कृत्वा ॥

प्रुसृत्यः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रु सृ लृ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन् प्रत्ययो भवति । प्रयकः । सरकः ।
लवकः । समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि वुन्विधानान्त्सकृदपि
यः सुप्तु करोति तत्र भवति, बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिपि च ॥ १५० ॥

आशिपि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः ।
मन्दतात्, मन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः, स च क्रियाविषयः—अमुष्याः क्रियायाः
कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(१) “जलधरे शाह एव । ज्योतिषि ग्रह एव” इति कुत्रचिद् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म, निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोस्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत्-कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम्-काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम्-येदाध्यायः । चर्चापाठः(१) । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् । अशीलिकाभिभष्याच्च रभ्यो णः पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसहामा । मांसमहः । मांसमहा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । अक्षिण्यमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीचः । सुगप्रतीचा । बहुक्षमः । बहुक्षमा ।

हायामश्च ॥ २ ॥

'क्षिण्यस्पर्द्धायां शब्दे च' । 'वेञ् तन्तुगन्ताने' । माङ् माने' । इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण्प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । रत्रगंद्वाचः । तन्तुवाचः । धान्यमाचः ॥

धातोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोद । कप्रत्ययः । पाणिग्रम् । अङ्गुलिग्रम् । अनुपसर्ग इति किम् ? गोसन्दाय । वडवासन्दायः ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुयन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समर्थः । विषमस्थः(२) । अत्र शोकाविभागः वक्तव्यः- 'सुपीति' । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति-द्वाभ्यां पियतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः । ततः- 'स्थः' इति-रथश्च सुपि कप्रत्ययो भवति, किमर्थं- 'मद्म्' कर्त्तरि पूर्वयोगः, अनेन भावे यथा स्यात्-आप्तानामुत्थानम्, आलूथ' । शलभोत्थः इति उत्तर 'कर्मणी'ति, 'सुपी'ति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः । अलसस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमाणं एवान्यः । सुखरयाहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनुद एवान्यः । अकप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसहयानम् । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूषि । काकगुहास्तिळा । कौ मोडते कुमुदम् ।

(१) "पार" इति न्यासपदमजरीसम्मतः पाठः । (२) "कूटस्व" एतदप्युदाहरणं कश्चित् ।

प्रे दाङ्गः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । द्वातेजानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्र-
त्ययो भवति । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् ? गोसदायः ।

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । सम्पूर्वात् 'ख्या' इत्येतस्माद्भातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । गां सञ्ज्ञष्टे-गोसख्यः ॥

गापोष्टक ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गं इति वर्तते । गायतेः पिवतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गं टक्
प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्र गायति, शक्रगः । सामगः । शक्रगी । सामगी ।
सुराशीध्वोः पिवतेरिति वक्तव्यम् । सुरापः । सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुरा-
शीध्वोरिति किम् ? क्षीरपा ब्राह्मणी । पिवतेरिति किम् ? सुरा पातीति सुरापा ।
अनुपसर्गं इत्येव, शक्रसंगायः । सामसगायः । बहूलं इन्दसीति वक्तव्यम् । या
ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोक नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति
नैनां देवाः पतिलोक नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरेरनुद्यमने वर्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः
उद्यमनमुन्वैपणम् । अश हरतीत्यशहरः । रिव्यहरः । अनुद्यमन इति किम् ? भार
हारः । अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्गुशयष्टितोमरघटघटीधनुःपु ग्रहेरूपसख्यानम् ।
शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः
धनुर्ग्रहः । सुद्ये च धार्यथे । सूत्रग्रहः, सूत्र धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरते. कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति ।
रम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिर्वयः । यदुद्यमन क्रियमाण सभाव्यमान
वयो गमयति तत्राय विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः चात्रियकुमारः ॥

आङ्ङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्हरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने ।
तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाधिकी फलानपेक्षा
रस्येत्यर्थः । ताच्छील्य इति किम् ? भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

'अर्हं पूजायाम्' अस्माद्भातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ।
सौलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धारहा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्नाय कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्मधासर्त्य रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकरवाजपेः शब्दकर्मकरत्वात् कर्मन सम्भवतीति सुपीत्येतदिहाभिसंबध्यते । एहस्त्रिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बे रमते इति, स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णं जपतीति, कर्णजपः सूचकः । हन्तिसूचकयोरिति किम् ? स्तम्बे रन्ता । कर्णं जपिता मत्तकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्पुपपदे धातुमात्रासंज्ञायां विषयेऽच् प्रत्ययो भवति । शंकरः । शमकः । शंबदः । धातुग्रहणं किम् ? यावता धातोरिति वर्त्तत एव । शमि संज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं कृषो हेत्वादिषु त्रप्रतिषेधार्थम्—शंकरा नाम परिभाजिका । शंबरा नाम शत्रुनिका तच्छीला च ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शेनेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । शे शेते, रशयः । गतंशयः । एषार्थादिषूपसख्यानानाम् ॥ पार्श्वार्थ्यां शेते, पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । अदिग्धमहपूर्वाच्च ॥ दिग्धेन सह शेते, दिग्धसहशयः । अउत्तानादिषु कर्त्तृषु ॥ उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अत्रमूर्द्धा शेते, अत्रमूर्द्धशयः । अगिरौ हरद्वन्दसि ॥ गिरौ शेते, गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदे त्रप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति, कुरचरः । मद्रचरः । कुश्चरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरण ङीवर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनाधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्ट्रप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सत्ते ॥ १८ ॥

पुरस् अप्रतस् अप्र इत्येतेषूपपदेषु सत्तेर्धातोष्ट्रप्रत्ययो भवति । पुरः सरतीति पुरः सरः । अप्रतःसरः, अप्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सत्तेर्धातोष्ट्रप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । सत्तीति किम् ? पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

कृषो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्ट्रप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गग्यत्वे । हेतुर्निर्वाहकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्त्वमावृता । आनुलोम्यमनुब्रूयता । नौ तावत्—शोक्यरी कन्या । यशस्वरी विद्या । कुलकर धनम् । ताच्छील्ये—

श्राद्धकर । अर्थकर । आनुलोम्ये-प्रैषकर । वचनकर । एतेष्विति किम् ? कुम्भकार । नगरकार ॥

द्विर्नाभिभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिविलिभ
क्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसखयाजङ्घाघाहृद्यत्तद्धनुररुप्यु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते, तत्र यथायोग सम्बन्ध । दिवादिपूपपदेषु
करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहे-वाद्यर्थ आरम्भ । दिवाशब्दोऽधिकरणवचन
सुपीयस्य विशेषणम् दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति-दिवाकर । विभा करो
तीति विभाकर । निशाकर । प्रभाकर । भास्कर सकारस्य निपातनाद्विमजनीय
जिह्वामूलीयौ न भवत । कारकर । अन्तकर । अनन्तकर । आदिकर । बहुकर ।
नान्दीकर । ाकर । लिपिकर । लिविकर । बलिकर । भक्तिकर । कर्तृकर ।
चित्रकर । क्षेत्रकर । सख्या-एकर । द्विकर । त्रिकर । चत्वारकर । बाहुकर ।
अहस्कर । यत्कर । तकर । घनुत्कर । अरुत्कर । अक्यत्तद्वहुषु कृजोऽन्विधा
नम् ॥ किंकरा । यत्करा । तकरा । बहुकरा । अथ वाऽगादिषु पाठ करिष्यते ॥

कर्मणि भृतो ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदं करोतेष्टप्रत्ययो भवति
भृतौ गन्वमानायाम् । भृतिवत्तनम् । कर्म निर्देश । कर्म करोतीति, फनकर । भृतक
इत्यर्थ । भृताविति किम् ? कर्मकार ॥

न शब्दरत्नोक्कलहगाथात्रैचाटुमूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिपूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हे-वादिषु प्राप्त प्रतिपिद्ध्यते । शब्द
कार । श्लोककार । कलहकार । गाथाकार । वरकार । चाटुकार । सूत्रकार ।
मन्त्रकार । पदकार ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयो कर्मणोरुपपदयो रिन् प्रत्ययो भवति । श्रीहिबस्सयोरिति
वक्ष्य्यम् ॥ स्तम्बकरिर्वाहि । शकृत्करिर्वस । श्रीहिबस्सयोरिति किम् ? स्तम्ब
कार । शकृत्कार ॥

हरतेर्तिनाथयो पशौ ॥ २५ ॥

इति नाथ इत्येतयो कर्मणोरुपपदयो हरतेर्धातो पशौ क्त्वरि इन् प्रत्ययो
भवति । इति हरति, इतिहरि पशु । नाथहरि पशु । पशाविति किम् ? इतिहार ।
नाथहार ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहि, आत्मम्भरि, इत्येतौ शब्दौ निपायते । फलशब्दस्य उपपदस्यैकारा
न्त-वमिन् प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपायने-फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिवृत्त । आत्मन्शब्दस्य

उपपदस्य मुभागम इन् प्रत्ययश्च भृशो निपात्यते—आत्मानं विमर्ति, आत्मग्मरिः ।
अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—कुचिग्मरिः । उदरग्मरिः ॥

छन्दसि वनसनरत्तिमयाम् ॥ २७ ॥

‘वन पण संभक्ती’ ‘रघु पालने’ ‘मथे विलीढने’ इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि
विषये इन् प्रत्ययो भवति । प्रह्ववनिं (वा) चप्रवनिम् । गोसनि यौ पथिरची शानौ ।
हविर्मधीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

‘पृञ् कल्पने’ इत्यस्माद् व्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । सकारो
सुमर्थः । शकारः सार्वधातुसंज्ञार्थः । अद्भमेजयति—अद्भमेजयः । जनमेजयः । खश्प्र-
त्यये (१) वातशुनीतिलशर्द्धेभ्वजधेटुदजहातीनामुपसंख्यानम् । वातमजा मृगा ।
शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धंजहा मापाः ।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । यथासख्य-
मत्र नेष्यते । छस्तने धेटः । स्तनन्धयः । नासिकायां तु धमश्च धेटश्च । नासिक-
न्धमः । नासिकन्धयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादल्पात्तर-
स्यापूर्वनिपातनाह्वयते । धेटेष्टवाव खियां डीप् प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयो ॥

नाडीमुष्टिश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटो खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि
व्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्न, तेन संख्यातानुदेशो न भवति । नाडि-
न्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—घटिन्धमः ।
घटिन्धयः । खारिन्धम (२) । खारिन्धयः । वातन्धमः पवंतः । वातन्धयः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

‘रजो भङ्गे’ ‘वह प्रापणे’ इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो
भवति । कूलमुदुजतीति कूलमुदुजो रथः । कूलमुद्वहः ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह अन्न इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहोर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति । वहं
लेदीति वहंलिहो गौः । अन्नंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचति,
प्रस्थंपचा स्थाली । द्रोणम्पचः, खारिम्पच कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पच्चेः खरप्रत्ययो भवति । अपरिमाणार्थं आरम्भः । मितं पचति, मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ॥

विध्वरुघोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरस इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खरप्रत्ययो भवति । विधुस्तुदः राहुः । अरुस्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दक्षितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्य ललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दक्षितपोर्धात्वोः खरप्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजद्वाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्, दक्षिणा नजः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपर चैतत्-एव नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरन्मद पाणिन्धम इत्येते ऋन्दा निपात्यन्ते । उग्र पश्यतीत्युग्रम्पश्य । इरया भावतीतीरन्मदः । पाणयो ध्मायन्ते एत्विति पाणिन्धमाः पन्धानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्बर्द्धेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रिय वद-तोति प्रियवद । वशवदः । चकारः "खचि ह्रस्वः" इति विशेषणार्थः । खकारो मु-मर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसख्यानम् ॥ मित-गमो ह्रस्वी । मितगमा ह्रस्विनी । विहायसो विह च(१) । विहायसा गच्छति, विहगमः । भवच्च विद्वा वक्तव्यम् । विहंगः । विहगमः । छे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यम् । विहगः ॥

द्विपत्परयोस्तापे ॥ ३९ ॥

द्विपत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । तप दाहे चुरा-त्तप संतापे भ्वादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विपन्त तापयति, द्विपन्तपः । परन्तपः द्विपत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः, तेन स्त्रियां न भवति—द्विपती तापयति द्वि-प-तापः ॥

वाचि यमो व्रते । ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गन्वमाने । यो २-शक्यतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रत इति किम् ? वाग्दामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुर् सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्बर्द्धेर्धातोः दारिसहोर्धात्वोः खच्

(१) "विहृश्च" इति कवित् ।

भवति । पुरं दारयति, पुरंदरः । सर्वसहो राजा । अमगे च दारेरिति वक्तव्यम् ॥
भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीपेषु कपः ॥ ४२ ॥

सर्वं कूलं अभ्रं करीप इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कपेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
सर्वं कपति, सर्वं कपः खलः । कूलंकया नदी । अभ्रकपो गिरिः । करीपंकया वात्या ॥

मेघत्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघं श्रुति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति । मेघंकरः । श्रुति-
करः । भयंकरः । अउपपदविधौ भयादिग्रहण तदन्तविधिं प्रयोजयति ॥ अभयकरः ॥

सेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥

सेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खच् ।
सेमकारः । सेमंकरः । प्रियकारः । प्रियकरः । मद्रकारः । मद्रकरः । वेति वक्तव्ये पुनर-
ण्ग्रहणं हेत्वादिषु ट्प्रतिपेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुचन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चायं
खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितभव ओदनः । भावे—आशितस्य
भवनम्, आशितभयं वृत्तं ॥

संज्ञायां श्रुतवृत्तिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति, सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासभवं सवप्यते । श्रु त्वृत्ति धारि-
सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा
वसुंधरा । रथंतर साम । पतिवरा कन्या । शत्रुजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रु-
पहः । शत्रुतपः । अरिदमः । संज्ञायामिति किम् ? कुटुम्ब विभर्त्तीति कुटुम्ब-
भारः (१) ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतगमो नाम, यस्य
(२) पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्यदूरपारसर्वानन्तेषु ङः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त इत्येतेषु
कर्मसूपपदेषु गमेर्धप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः ।

(१) "कुशल विभति, कुशलभारः" इत्यपि कश्चित् । (२) न्यास पुत्रशब्दस्य
गौतमशब्द इत्यन्तरं पाठः । यथाकुतेऽपि पुत्रशब्दस्य तेनैव सम्बन्धः । याय पुत्रः सौतंगमिः
१। सुतगमो नामोत् ।

सर्वग । अतन्ताग । डकारष्टिलोपार्थ, द्वित्यमस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति ।
 छडप्रकरणे सर्वप्रपन्नयोस्तत्प्रयानम् ॥ सर्वत्रग । पद्मग । छउरसो लोपश्च ॥
 उरसा गच्छतीत्युरग । छसुदुरोरधिकरणं ॥ सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति—सुग । दुर्ग ।
 छतिरो दशे ॥ निर्गो देश । अपर आह—छप्रकरणेऽन्यत्रापि (१) दृश्यत इति ॥
 स्यगारग । घानग । गुरतल्पग ॥

आशिपि हन ॥ ४२ ॥

ड इति वर्तते । आशिपि गम्यमानाया हन्तेधानो कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति ।
 निर्मि वध्यात्तिमिह । शत्रुह । आशिपीति किम् ? शत्रुघात । दाराप्राह्नोऽन्तस्य
 च ट सज्ञानाम् ॥ दारावुपपदे आडपूर्वाद्दन्तेरण प्रययो भवति, अन्तस्य च टकारा
 देशो भवति, सज्ञाना विषय । टाह अहन्ति, दावाघात । अचारो वा ॥ आडपूर्वाद्द
 न्तश्चारावुपपदेऽण अन्तस्य वा टकारादश । चावाघात । चावाघात । छकर्मणि
 सभि च ॥ कर्मण्युपपदे सपूर्वाद्दन्तेरण प्रययोऽन्तस्य च वा टकारादेश । वर्णान् सह-
 न्ति, वर्गसघात । वर्गसघात । पदा न सहन्ति, पदसघात । पदसघात ॥

अपे क्लेशतमसो ॥ ४० ॥

अपपूर्वाद्दन्ते क्लेशतमसो कर्मणोरुपपदयोर्दन्तेप्रययो भवति । क्लेशापह पुत्र ।
 तमोपह सूर्य । अनाशीरर्थ आरम्भ ॥

कुमारशीर्षयार्गिनि ॥ ४१ ॥

हन इति वर्तते । कुमार शीर्ष इत्येनयोरुपपदयो हन्तेर्गिनि प्रययो भवति ।
 कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरस शीर्षभाव ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक ॥ ४० ॥

हन्तेर्जायापत्यो कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरे ट्क् प्रत्ययो भवति । जायाशो
 द्वाहाण । पतिष्ठी वृषली । अथ वा लक्षणे शोत्ये ट्क् प्रयय ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ४३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाद्दन्तेर्धातो कर्मण्युपपदे ट्क् प्रत्ययो भवति । नायाच
 स्तिलकालक । पतिष्ठी पाणिरेखा । स्लेष्मघ्न मधु । पित्तघ्न घृतम् । अमनुष्यकर्तृके
 इति किम् ? आखुघात शूद्र । इह कस्मात् भवति चौरघातो हस्ती ? “वृथययुदो
 बहुलम्” इति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयो ॥ ४४ ॥

शक्ती गम्यमानाया हस्तिकपाटयो कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक प्रत्ययो भवति ।
 मनुष्यकर्तृकार्थ आरम्भ । हस्तिन हन्तु शक्, हस्तिज्ञो मनुष्य । कपाटप्रक्षोर ।
 शक्ताविति किम् ? विषेण हस्तिन हन्ति, हस्तिघात ॥

(१) “अन्यत्रापि” इत्यपि पाठ ।

पाणिघताडघी शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताडघ इत्येतां पादौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि ताड इत्यवशे कर्मणोरपपदयोर्हन्तेर्धातो क प्रययो भवति, तस्मिंश्च परतो हन्तेर्घिलोपो घवच निपात्यते(१) । पाणिघ । ताडघ । शिल्पिनीति किम् ? पाणिघात । ताडघात । छराजघ उपसख्यानम् । राजान हन्ति, राजघ ॥

आह्वयसुभगस्थूलपलितनम्रान्धप्रियेषु च्च्यर्थेष्वच्यौ

कृञ् करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आह्वयादिषु कर्मसूपपदेषु च्च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातो करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति । च्चैर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यया, च्यन्ता अच्यन्ताश्च । तत्र च्यन्ता पयुंदस्यन्ते । अनाह्वयमाह्वय कुर्वन्त्यनेन, आह्वयकरणम् । सुभगकरणम् । स्थूलकरणम् । पलितकरणम् । नमनकरणम् । अन्धकरणम् । प्रियकरणम् । च्च्यथत्विति किम् ? आह्वयं सैलेन कुर्वन्ति । अन्धभ्रयन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरधिबत्तायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रयु दाहरण भवति । अच्चाविति किम् ? आह्वयीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्यन्ता मुक्ते ख्युन् भवितव्यम्, न च ख्युट ख्युन्श्च विरोधोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन ? एव तद्भि प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्त्यसति ख्युटपि न भवति, तेन ख्युटोऽप्ययमर्थत प्रतिषेध । उत्तरार्थश्च च्च्यप्रतिषेध त्रियते ॥

कर्त्तरि भुव रिप्शुच्लुकञौ । ५७ ॥

आह्वयादिषु सुयन्तेषूपपदेषु च्च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातो कर्त्तरि कारके खिष्णुश्च सुम् इत्येतां प्रययौ भवत । अनाह्वय आह्वयो भवति, आह्वयभविष्णु । आह्वयंभावुक । सुभगभविष्णु । सुभगभावुक । स्थूलभविष्णु । स्थूलभावुक । पलितभविष्णु । पलितभावुक । नमनभविष्णु । नमनभावुक । अन्धभविष्णु । अन्धभावुक । प्रियभविष्णु । प्रियभावुक । कर्त्तरीति किम् ? करणे मा भूत् । च्च्यर्थेष्वच्यव, आह्वयो भवित्ता । अच्चावित्येष, आह्वयीभवित्ता ॥

उदात्तवाद् भुव सिद्धमिहारादिवमिष्णुच ।

नमस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

११शोऽनुदके किम् ॥ ५८ ॥

सृष्टेर्धातोरनुदके सुवन्त उपपदे किन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकवात्सृष्टे कर्मवोपपद प्राप्नोति, नैष दोष, कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, तत्कर्मप्रचयार्थं विज्ञायते सुवन्तमात्रे चोपपदे कर्त्तृप्रचयो लभ्यते । घृत सृष्टति, घृतसृष्टक । मन्त्रेण सृष्टति मन्त्रसृष्ट् । जलेन सृष्टति, जलसृष्टक् । अनुदकस्पर्श । नकार "किन्प्रत्ययस्य कु" इतिविशेषणार्थं ॥

(१) 'पाणि ताड' इत्यादि "निपात्यते" इत्यन्तमन्वयः नास्ति ।

ऋत्विग्दधृकस्त्रग्दिगुणिगञ्चुयुजिक्रुञ्चा च ॥ २६ ॥

ऋत्विगादय पञ्च शब्दाः किन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निदिश्यन्ते । ऋतुशब्द उपपदे यजेर्धातोः किन् प्रथमो निपात्यते—ऋतो यजति, ऋतु वा यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजति, ऋत्वेकः । रुद्रेरेषा यथाकृपचिदनुगन्तव्या । एषे किन् प्रथमो द्विर्घनमन्तोदात्तवच निपात्यते—एङ्गोतति दृष्टकः । सून कर्मणः किन् अमागमश्च निपात्यते—मृजन्ति तामिति एकः । दिश कर्मणः किन्निपात्यते—दिशन्ति नोमिति द्विकः । उपपूर्वास्तिहे किन्नुपसर्गान्तलोपः, एव च निपात्यते—उष्णिकः । अञ्च युञ्जि क्रुञ्च इत्यतः धातूनां किन् प्रत्ययो भवति । निपातनैः सह निदशादत्रापि किञ्चिदलाक्षणिक कार्यमस्ति । अञ्चते मुपन्तमात्र उपपदे किन्प्रथमो भवति—प्राडः । प्रयङ् । उदङ् । युञ्जि क्रुञ्चेश्च केवलादेव—युङ् । युञ्जी । युञ्ज । सोपपदात्तसंसृष्टिपेत्वादिना किप् भवति—अश्वयुक् । अश्वयुजी । अश्वयुज । रुङ् । क्रुञ्जी । अञ्च । नलोपः कस्मात् भवति ? निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिपु नशोऽनालोचने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिपूपपदेषु दशधातोरनालोचनेऽथ वर्तमानात् कञ् प्रथमो भवति चकारा किन् च । त्याहक् । त्याहश । ताहक् । ताहश । याहक । याहश । कञो (१) अकारो विशेषणार्थं—“ठक् ठञ् कञ्” इति । अनालोचन इति किम् ? त परयति, तदर्थः । न्ताहगादयो (२) हि रुदिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते । अतमानान्ययाश्चेति चकच्यम् । सहक । सहश । अन्याहक । अन्याहश । अहशे क्मश्च वक्तव्यम् । याहत् । ताहत् । अन्याहत् । कीदृक् ॥

सत्सृष्टिपद्रुहदुहयु नदिदभिदच्छिदनिनीराजामुपसर्गेऽपि किप् ॥ ६१ ॥

मुपीत्यनुपत्तते । कर्मग्रहणं तु “सृष्टोऽनुदके किन्” इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुवन्त उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि किन्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र सुवग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति, “वद् सुपि क्यप च” इति । सू इति द्विपा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौ दादिकस्य । ‘युञ्जि योगे’ ‘युञ्ज समाधी’, द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘विद् ज्ञाने’ ‘विद् सत्तायाम्’ ‘विद् विचारणे’, त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदे, अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत्-शुचिपत् । अन्तरिक्षमत् । उपसत् । सू-अण्डसू । सतसू । प्रसू । द्विप-मिग्रद्विद् । प्रद्विट् । मुह-मिभ्रुक । प्रभुक । दुह-गोधुक । प्रयुक । युञ्-अश्वयुक । प्रयुक । विद्-वेदवित् । प्रवित् । प्रह्ववित् । भिद्-काष्ठभित् । प्रभित् । छिद्-रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । नि-शत्रुचित् । प्रजत् । नी-सेनानी । प्रणी । आमणी । अग्रणी । कथमत्र णव ? ‘स एषा ग्रामणी’ इति निपातनात् । नयते

(१) अकार (टिड्ढाणञ्) इति विशेषणार्थः । (२) “ताहशादयः” इति पाठान्तरम् ।

“पूर्वपदात् सज्ञायामग” इति ण्यम् । राज-राट् । विराट् । सम्भ्राट् । “मो राजि सम कौ” इति भावम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” “क्विप् च” इति सामान्येन वक्ष्यति, तस्यैवाय प्रपञ्च ॥

भजो एिः ॥ ६० ॥

उपसर्गे सुपोति वृत्तंते । भनेर्धातो सुवन्त उपपदे उपसर्गऽण्यनुपसर्गऽपि णिव प्रययो भवति । अर्धं भजत, अर्द्धभाक् । उपसर्गोऽपि-प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्ग सुपीत्येव । छन्दसि विषये सहेर्धातो सुवन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति । (१)पुरापाट् । “सहे साड म” इति ष्यम्, “अन्येषामपि दृश्यते” इति दोर्ध्वम् ॥ वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुवन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति । प्रष्टपाट् । दिष वाट् । योगविभाग उत्तरार्थं ॥

कव्यपुरीपपुरीष्येषु ङ्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रत्यये भवति । कव्यवाहन पितृणाम् । पुरीषवाहन । पुरीष्यवाहन ॥

हृव्येऽनन्त पादम् ॥ ६६ ॥

हृव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रययो भवति, अनन्त पाद चेद् द्विर्वर्तते । अग्निश्च हृव्यवाहन । अनन्त पादमिति किम् ? हृव्यवाडग्निरजर पिता न ॥

जनसनरजनक्रमगमो षिट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि, उपसर्ग, सुपोत्यनुवर्तते । ‘जन जनने’ ‘जनी प्राहुर्भावे’, द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा ‘पणु दाने’ ‘वन पण सभक्तौ’, द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्य सुवन्त उपपदे छन्दसि विषये षिट् प्रत्ययो भवति । टकार सामान्यग्रहणाविघाताथ “वेरपृक्तस्य” इति, विशेषणार्थश्च “विह्वनोरनुनासिकस्यात्” इति । भवजा । गोजा । सन-गोपा इन्द्रो नृपा असि । सन-विसरणा (२) । कृपला । क्रम-दधिक्रा । गम-अग्रेगा उन्नेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥

छन्दसोति निवृत्तम् । अदेर्धातोऽनन्ते सुप्युपपदे षिट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति, आमात् । सस्यात् । अनस्य इति किम् ? अन्नाद् ॥

कव्ये च ॥ ६९ ॥

कव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । कव्यमत्ति, कव्यात् । पूर्वणैव

(१) ‘ब्रह्मवाद् । श्वतनापाट् ।’ इत्यपि कचिद् । (२) ‘विह्वला’ इति कचिद् ।

सिद्धे वचनमसरूपवाधनाथम्, तेनाण्न भवति । कथं तर्हि क्वयाद् ? कृत्तविकृत्तशब्दे
उपपदेऽण्, तस्य च पृषोदरादिपाठात् क्रव्यभाव । कृत्तविकृत्तपङ्कमासभक्त क्रव्याद्
उच्यते । आममासभक्त क्रव्यादिति ॥

दुह कथ घञ् ॥ ७० ॥

दुहेर्धातो सुप्युपपदे कप्रययो भवति । घञरश्चान्तादेश । कामदुघा धेनु (१) ।
अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो णिवन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो णिवन् प्रययो भवति मन्त्रे विषये । धान्
पपदममुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणकार्यासद्बन्ध, प्रययस्तु विधीयत एव । श्वेत
शब्दे कर्त्तव्याचन्युपपदे वहर्धाता कर्मणि कारके णिवन् प्रययो भवति श्वेता एव
वहन्ति, श्वतवा इन्द्र । उक्थशब्दे कर्मण करणे वा उपपदे शसतेधातोणिवन् प्रत्ययो
भवति, नलापश्च निपायत-उक्थानि शसन्ति, उक्थैर्वा ससति, उक्थशा यन्मान ।
दाश्व दान इत्यतस्य पुर पूर्वस्य ष, कर्मणि च प्रयय -पुरो दाशन्त एव पुरोडा ।
श्वेतवहादीना ङस पदस्यात् वक्तव्यम् । श्वतवोभ्याम् । श्वतवोभि । पदस्यति
किम् ? श्वतवाही । श्वतवाह ॥

अवे यन ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोणिवन् प्रययो भवति, मन्त्रे विषय । व यज्ञ वरणस्यावया
असि । योगविभाग उत्तराथ ॥

पिजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यनेश्छन्दसि विषय विच प्रत्ययो भवति । उपयद् भीरुर्ध्वं वहन्ति (२) ।
उपयडभ्याम् । छन्दोप्रहण ब्राह्मणाथम् । चिन्तण सामान्यप्रहणाविधात्तार्थम्
'वरपृक्तस्य' इति । किमर्थमिदमुच्यते ? यावता "अन्येभ्योऽपि दृश्यत" इति य-
रपि विच् सिद्ध एव । यजनियमार्थमनत्-उपयङ्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्कनिक्कनिपञ्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्तते । सुपि, उपसर्गेऽपी त च । आकारान्तभ्यो धातुभ्य उ उ उ
छन्दसि विषये मनिन् कनिक् वनिक् इत्येते प्रयया भवन्ति । चकाराद्धिच भवति
सुदामा । अश्वथाना । क नप-सुधीवा । सुपीवा । वनिप-भूरिदावा । घृतपावा ।
खल्वपि-कालालपा । शुभया । रामस्योपदा ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्

(१) कामदुघा धेनु 'इति पुलकान्तर । न्यातेष्यथ पाठ उपलभ्यत । अयद्
अर्थदुघे त पदमजरी । (२) उपयद्-वन् इत्युदाहरणमधिक न्यास ।

वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विद्य । सुशमां । कनिप्-प्रातरित्वा । प्रातरित्वानौ ।
वनिप्-विज्ञाया । अग्नेमावा । विच् एत्त्वपि-रेढसि पर्णं नये । अपिशब्द सर्वो
पाधिन्वभिचारार्थ । निरपपदादपि भवति—धीवा । पीवा । दशिमहण प्रयोगा-
नुसरणार्थम् ॥

किप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्य सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषाया च किप् प्रत्ययो भवति ।
उत्वाया समते, उत्पन्नत् । पर्णश्चत् । वाहाद् भ्रयति, वाहाभ्रट् । “अन्येषामपि
दृश्यत” इति दीर्घः ॥

स्थ क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गोऽपीति च वर्तते । ‘स्था’ इत्येतस्माद्घातो सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति,
किप् च । किमर्थमिदमुच्यते ? यावता “सुपि स्थ” इति क सिद्ध एव । “अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यते” इति किप्, बाधकराधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि घातो सज्ञायामच
बाधते शस्य । शस्या ॥

सुप्यजातो गिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्गिनिप्रत्ययो भवति ।
उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् ? ब्राह्मणानामन्ययिता । ताच्छील्य
इति किम् ? उष्ण भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्त्तमाने पुन सुब्रह्मणमुपसर्गनिवृत्त्य-
र्थम् । ॥ उत्पत्तिभ्यामाडि सत्तेरपसरयानम् ॥ उदासारिण्य । प्रयासारिण्य ॥ ॥ भायु
कारिणि च ॥ माधुकारी । साधुदायी । ॥ ब्रह्मणि वद ॥ ब्रह्मवा दिने वदन्ति ॥

कर्त्तृपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्गिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य
। कर्त्तुरपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । स्वाङ्घ्ररावी । अताच्छील्यार्थ आरम्भ,
जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् ? अपूपानिव भक्षयति मापान् । उपमान इति किम् ?
उष्ट्रं क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्गिनि-
प्रत्ययो भवति । समुदायापाधिश्चाय, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रत गम्यते । स्थण्डि-
टशापी । अध्राद्भोजी । कामचारप्राप्ती नियम—सति शयने स्थण्डिल एव शेते
नान्यत्र, सति भोजने अध्राद्भमेव भुङ्क्ते, न श्राद्भमिति । व्रते इति किम् ? स्थण्डिले
शेते दवदत्त । अताच्छील्यार्थ आरम्भ, जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये । ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्वहुल गिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्य पौनःपुन्य,

तापर्यमासेवा, ताच्छ्रीत्यादन्वत् । कपायपायिणो गान्धारा । चीरपायिण उशीनरा ।
सौवीरपायिणो बाह्लीका । बहुलग्रहणात् कुलमापत्ताद् इत्यत्र न भवति ॥

मन ॥ ८० ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यते सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी ।
शोभनमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तमन्यतेग्रहण न मनुते, उत्तरसूत्रे हि खरप्रत्यये विक्र
रणकृतो विशेष स्यात् ॥

आत्ममाने रश्च ॥ ८१ ॥

(१) आत्मनो मननमात्ममान । आत्ममान वर्त्तमानान्मन्यते सुप्युपपदे खरप्र
त्ययो भवति, चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थं कर्ताऽऽमानमव दर्शनीयवादिना
धमग युक्त(२) मन्यते तदाऽयं विधिः । दर्शनीयमात्ममान मन्यते—दर्शनीयमन्य ।
दर्शनायमानी । पण्डितमय । पण्डितमानो । आत्ममान इति किम् ? दर्शनीयमानी
द्वदत्तस्य यज्ञदत्त । अतः सार्वकालिका त्रिषया वेदितव्या ॥

भूते ॥ ८२ ॥

भूत इत्यधिकारो वर्त्तमान एतद् इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो,
भूत इत्यव तद्द्वित्वम् । धावधिकाराच्च धावथ भूत इति विज्ञायते । वक्ष्यति—
'करणे यत्' । अग्निष्टोमनष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । भूत इति किम् ? अग्निष्टो
मन यत्त ॥

करणे यत् ॥ ८३ ॥

णिनिरनुवृत्तते न खर, यत्तेर्ज्ञातो करण उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते ।
अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोम फलभावनाया करण भवति ॥

कर्मणि हन् ॥ ८४ ॥

कर्मणि उपपत् हन्तर्ज्ञातो णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती । मानुल
घाती । कुसितग्रहण वक्तव्यम्, इह मा भूत्—चोर हतवान् ॥

ब्रह्मभ्रगृत्रेषु क्विप् ॥ ८५ ॥

कर्मणि वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्ज्ञातो क्विप् प्रत्ययो भवति भूते ।
ब्रह्मा । भ्रूगृहा । वृत्रहा । किमयामदमुच्यते, यावता सबधानुभ्यः क्विड्विहित एव ?
ब्रह्मादिषु हन्ते क्विड्वचन नियमार्थम्, चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते, ब्रह्मादिष्वव
हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे—पुरष हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तरेव नान्यस्मास्यात्—
ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्विड्वेव नान्य प्रत्यय, तथा भूतकाल एव

(१) न्यासपदमवरोसवादाद् (आत्मनोमननमात्ममान) इति मूलयाठो न प्रत्ययते ।

(२) पदमवरोसवादाद् (कुलमिति) नूत्पदो न भवति । तत्र क्विड्वित्वस्याप्याहारः ।

नान्यस्मिन्-प्रहाणं हन्ति, हनिष्यति वेति । तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलप्रहणस्य पुरस्ता-
दपकर्षणाह्वयते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिञ्चिधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं
क्विप्प्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति-पितृघात ।
मातृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्तते, तदस्मभवात् सुशब्द वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषण भवति ।
स्यादिपु कर्मस्युपपदेपु करोतेर्ज्ञातोः क्विप्प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् ।
मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः, त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते
धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः, धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपरं
भवति-शास्त्रकृत् । माप्यकृत् ॥

सोमे मुञ्जः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्तते । सोमे कर्मण्युपपदे मुनोतेर्ज्ञातोः क्विप् प्रत्ययो भवति
सोममुत् । सोममुतौ । सोममुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः, चतुर्विधश्चात्र
नियम इष्यते-धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चैः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्ज्ञातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् ।
अग्निचितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चैः, कर्मणीति वर्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति
अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते,
श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्याग्रहण रूढिसप्रत्ययार्थम् । अग्न्यथा हीष्टकाचय उच्यते
श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्कीणातेधातोरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्तमाने पुनः
कर्मग्रहण कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्, कर्मभावे मा भूत्-स्योमविक्रयी ।
रसविक्रयी । इह न भवति-धान्यविक्रायः ॥

दृशोः कनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । ज्ञोर्ज्ञातोः कर्मण्युपपदे क्विप् प्रत्ययो भवति, 'नेष्टका', 'रस्त्रो-
करथा । "अभ्येऽभ्योऽपि दृश्यते" इति कनिपि सिद्धे पुनर्वचन प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

रात्रनि युधिरुत्र ॥ ९५ ॥

कर्मणोत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यते करोतेश्च कनिष प्रथमो भवति । अनु च युधिरकर्मकं ? अन्तर्भावितप्रथमं स कर्मको भवति । रात्रयुध्वा । रात्रान् योधितवानित्यर्थः । रात्रकृत्वा ॥

सह्ये च ॥ ९६ ॥

सहस्राब्दे षोडशपदे युधिरुत्रोर्द्धावो कनिषप्रथमो भवति । असत्त्व(१)वाचिवा षोडशपद कर्मणा विशेष्यते । सह्ययुध्वा । सह्यकृत्वा ॥

सप्तम्या जनडं ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे त्रनेघातोऽड प्रथमो भवति । उपसरे जातः, उपसरत् । सप्तदुरत् ॥

पञ्चम्यामजातो ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवचिते जनड प्रथमो भवति । बुद्धिनः । सस्वारत् । बुद्धिज (२) । अजाताविति किम् ? हस्तनो जातः । अजातात् ॥

उपसर्गे च सज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्ग षोडशपदे त्रनेड प्रथमो भवति सज्ञाया विषयः । समुदायेपाधः सज्ञा । अथैसा मानवी प्रजा ॥

अना कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् अन कर्मण्युपपदे ङ प्रथमो भवति । पुमाननुजातः पुमनुत् । रन्वनुत् ॥

अन्वप्यपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्वप्युपपदेषु कारकेषु जनडप्रथमो दृश्यते । सप्तम्यामियुक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते । न चायते इत्यनः । इनाता द्विजा । पञ्चम्यामजातभावयुक्तः जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणनो धमः । स त्रपत्त युद्धम् । उपसर्गः सज्ञायामयुक्तम् असज्ञाया मापि दृश्यते । आभना, पारना कंशा । अनौ कर्मणे इयुक्तमकर्मण्यापि दृश्यते । अनुजातः अनुत् । अपिशब्द मवापाधव्याभचाराधः । तेन धात्रन्तरादापि भवति कारकान्तरेऽपि । परितः साता परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

सत्त्वानु निष्ठा इयुक्त स निष्ठासज्ञक प्रथमो भूते भवति । कृतम् । चान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामतरेतराश्रयवाद्प्रसिद्धिः सज्ञया भाव्यते सतौश्चानयो सज्ञया भाव्यम् । नैप दाप । भाविनी सज्ञा विज्ञायत ॥

(१) दवनव शत पा० । (२) पदमञ्जरापयोलीचनया रक्षितं त्वेषुदादि प्रतिमात्रि ।

भूते भवति यस्योत्पत्तस्य निष्टेन्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् सकृद्यत्नोर्विधान-
मेतन् । आदिरमणि निष्ठा वक्तव्याः । प्रकृत- कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्त ॥

मुयजोर्ध्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यज्जतेश्च ङ्रनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरत्नु ॥ १०४ ॥

भूत इति वर्तते । जीर्यतेरत्नु प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तो । जन्त ।
याम्स्वरेण निष्ठा-जीर्ण । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दमि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अह सूर्यमुभयतो
ददर्श । अह घावापृथिवी आततान । ननु च "छन्दसि लुङ्लङ्लिट्" इति
सामान्येन लिङ् विहित एव । धातुसम्बन्धे स विधिरयं त्वन्निसौपेण ॥

लिटः कानज या ॥ १०६ ॥

छन्दमि लिट कानजादेशो भवति या । अग्नि चिक्यान । सोमं सुपुवाण ।
वरुण सुपुवाण । न च भवति—अह सूर्यमुभयतो ददर्श । अह घावापृथिवी आत-
तान । लिङ्ग्रहण किम् ? न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो
भविष्यति ? लिङ्मात्रस्य यथा स्यात्, योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ।

कमुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः कसुरादेशो भवति । जत्तिवान् । पपिव न् । न च भवति—अहं
सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभारा उत्तरार्थ ॥

भापाया सदप्रसुश्रुवः ॥ १०८ ॥

मद वस भु इत्येतेभ्य परस्य लिटो भापायां विषये वा कसुरादेशो भवति ।
आदेशविधानादेव लिङ्पि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्स पाणिनिम् ।
तेन मुक्ते यथा प्राप्त प्रथया भवन्ति । उपासद् । उपासीद् । उपससाद् । अनुपि-
वान् कौत्स पाणिनिम् । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । अनुवाम । उपशुश्रुवान् कौत्स
पाणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाश्रीषोत् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्लिपये परस्तादनुवृत्तेः
कमुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननुचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनुचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिण कसु,
द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्व, तत्सामर्थ्यादिकादेशप्रतबन्ध, तत्र "वरयेकाजाद्घसाम्"
इत्यनेकाच्चवादिण् न प्राप्नोति, स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणधातुरूपस्य यणादेश-
उपेयिवान् । क्वादि नियमाप्राप्तश्च वस्वेकाजाद्घसामिति प्रतिषिद्धः स पुनरिट् प्रति-
प्रमुयते, तेनाजादो न भवति—उपेयुपः । उपेयुपा । न आत्रोपसर्गास्तन्त्रम्,

अन्योपसर्गपूर्वाङ्गिह्रस्वसर्गाश्च भवत्येव-समीचिवान् । ईथिवान् । वाचनानुवृत्तेश्च पूर्वबल्लुडादयोऽपि भवन्ति-उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अरनोतेर्नञ्पूर्वात् फसु-
निपात्यते, इडभावश्च-अनाश्वान् । नाशीत् । नारनात् । नाश । वचेऽनुपूर्वात् कर्त्तरि
कान्निपात्यते-अनूचान् । अन्ववोचत् । अन्वग्रसीत् । अनुवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव । भूतेषु वर्त्तमानाद् धातोलुङ् प्रययो भवति । अकापात् । अहा-
पैत् । अक्षतेर्लुङ् रात्रिर्विशेषे जागरणसन्ततौ वक्ष्ये अक भयानुषित ? अहम-
त्रावाप्सम् ।

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश । अविद्यमानाद्यतन भूतेऽथ वर्त्त-
मानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देश किमर्थं ? अद्य
ह्यो वा अभूचमहतीति व्याभिधे मा भूत् । अपरोक्ष च लोक विज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये
लङ् वक्ष्ये अ । अरण्यवन साकेतम् । अरुण्यवनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञानचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्तद्वचन उपपद नूतानद्यतने लृट् प्रययो भवति । लडोऽपवाद् ।
अभिज्ञानासि देवदत्त । कश्मीरेषु वस्याम् । वचनग्रहण पर्यायाथम् । अभिज्ञानासि
स्मरसि बुध्यस चेतयस इति ।

न यत्ति ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहितेऽभिज्ञानचन उपपदे लृट् प्रययो न भवति । पूर्वग प्राप्त प्रतिपि
द्वयत । अभिज्ञानासि देवदत्त । यत्कश्मीरेष्ववसाम् । वाममात्र स्मयने, नत्रपर कि
च्चिद्वच्यते । तेनोत्तरसूत्रस्य नाय विषय ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदीति नानुवर्त्तत । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञानचन उपपद यच्छब्दसहिते
केवल च विभाषा लृट् प्रययो भवति, साकाङ्क्षे प्रयोक्ता । लक्ष्यलक्षणयो सम्बन्धे
प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वस्यामस्तत्रौदन भोक्ष्या-
महे । अभिज्ञानासि देवदत्त मगधेषु वस्याम्, तत्रौदन भोक्ष्यामहे । यदि खल्वपि
अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वस्याम्, यत्तत्रौदन भोक्ष्यामहे । अभिज्ञानासि
देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम्, यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । वासो लक्षण, भोजन लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतन इति वर्त्तते, तस्य विशेषग परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वत
मानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थं सर्वं परोक्ष एव । सत्यमेतत्, अस्ति
तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रयत्नाभिमान, स यत्र नास्ति तत्परोक्षमियुच्यते ।

चकार । जहार । उत्तमविषयेऽपि चित्तव्याप्तेपात् परोक्षता सम्भवादेव । तद्यथा—सुतो
ऽहं किल विललाप । अत्रान्तापह्नवे च लिट् वक्तव्यः ॥ कलित्रेषु स्थितोऽसि ? नाह
कलिज्ञान् जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि ? नाहं दक्षिणापथं प्रविवेश ॥

हशश्वतोर्लट् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे लिटिप्राप्ते हशश्वतोरपपदयोर्लट् प्रत्ययो भवति, चकारा इट्
च । इति हाम्रोत् । इति हचकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्न-
काले पृच्छमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लट् लिटौ प्रत्ययौ भवतः ।
कश्चिक्श्चिपृच्छति । अगच्छद्देवदत्तः । अयजद्देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्न
इति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल इति किम् ? भवन्तं पृच्छामि, जघान
कम किल वासुदेवः ।

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो
भवति । लिटोऽपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्घातोः स्म उपपदे लट्प्रत्ययो भवति । एवं
स्म पिता वचीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्द उपपदे
प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुडोऽपवादः । अकार्षीं कट देवदत्त ?
ननु करोमि भोः । अचोचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्त ? ननु वधीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति
किम् ? नन्यकार्षीन्माणवकः ॥

नन्योरिभाषा ॥ १२१ ॥

भूत इत्येव । नदाब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति
भूते । अकार्षीं कट देवदत्त ? न करोमि भोः । नाकार्षीम् । अहं नु करोमि । अहं
न्यकार्षीम् ॥

पुरि लुङ्चारमे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूता
नद्यतेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यामुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि
प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः पुरा छात्राः । अयस्सिंहः पुरा
छात्राः । ऊपुरिह पुरा छात्राः । अस्म इति किम् ? नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन् वर्त्तमानेऽर्धे वर्त्तमानाङ्गानोर्लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचना कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् ? देवदत्तः पचति । लडिति वर्त्तमाने पुन-लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम्, कश्चित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति-सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुह्वन् । जुहोति । अधीयानः । अधीते । लमाड्यासोशेः । मा पचन् । मा पचमानः । कश्चिद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति, "नन्वौर्विभाषा" इति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ।

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । सम्बोधने च विषये लट् शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणेऽप्योः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्नपते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धारवर्धविशेषणं चैतत् । लक्षणे हेतौ चायं वर्त्तमानाङ्गतोः परस्य लट् शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेल्लक्षणहेतु क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे-शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः । हेतौ-अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् ? पचति । पठति । क्रियाया इति किम् ? द्रव्यगुणयोर्मां भूत्-यः कम्पते सोऽश्वत्यः । यदु-त्प्लवते तल्लघु । यन्निपीदति तद् गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्य भिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशानच्चात्रस्य सज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्यदेशाः "पूरणगुणसुहितार्थसद्व्यपतव्य" इत्येवमादयः ॥

पूड्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूडो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पचमानः । यजमानः । यदि प्रत्यया-शानजादयो न लोदेशाः, कथं सोमं पचमानो नडनाप्तान इति पृष्ठीप्रतिषेधः ? सृष्टि नि प्रत्याहारनिर्देशात् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? लटः शतृ इत्यतः प्रभृति आ-नकारात् । छद्विषः शतुर्वा वचनम् । चोरस्य द्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यप्रयोजनशक्तिषु चानश ॥ १२६ ॥

ताच्छील्य तास्वभावता । घय' शरीरावस्था यौवनादि । शक्ति' सामर्थ्यम् ।
ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत्-कतीह मुण्डय
माना । कतीह भूषयमाणा । ययोवचने-कतीह वयच पर्यस्यमाना । कतीह नि
रण्डं वहमाना । शक्तौ-कतीह निजाना-वतीह पचमाना ॥

इङ्घार्यो शत्रुकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धारवो शत्रुप्रत्ययो भवति अङ्च्छ्रिणि कर्त्तरि । अङ्च्छ्र सुप्रसाध्यो
यस्य कर्तुर्घातव्यं सोऽङ्च्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अङ्च्छ्रि
णीति किम् ? कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विपोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्र शत्रु । अमित्रे कर्त्तरे द्विपेर्द्धातो शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विपन्, द्विपन्ती,
द्विपन्त । अमित्र इति किम् ? द्वेषि भाव्या पतिम् ॥

सुनो यज्ञसयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन सयोगो यज्ञसयोग । यज्ञसयुक्तेऽभिपरे वर्त्तमानात् सुनोतेर्द्धातो शत्रु
प्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्त, सर्वे यजमाना-सत्रिण उच्यन्ते । सयोगग्रहण प्रधान
कर्त्तृप्रतिषययम्, याजकेषु मा भूत् । यज्ञसयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

अहं प्रशसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्धातो प्रशसाया शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान् वि
द्याम् । अर्हन्निह भवान् पूनाम् । प्रशसायामिति किम् ? अर्हति चोरो बधम् ॥

आङ्क्षेस्त-ङ्गीलतदमर्तरसाधुकारिषु ॥ १३४ ॥

“आङ्भास” इति क्षिप वचयति । आ णत्स्मात् क्षिप्सशब्दात्तानित ऊर्ध्वमनुक्र-
मिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वदितव्या । अभिविधी घायमाङ्, तेन क्षिपोऽप्यय
मर्थनिर्देशः । तदिति घावर्थं शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते, तच्छीलो य स्वभा
वात् फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते, विनापि शीलेन तत्साधुकारीयो घावर्थं साधु करोति ।
उत्तरत्रयोदाहरिष्याम ॥

तून् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तून् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकार स्वार्थः । तच्छीले
तावत्-कर्ता कटात् । वदिता जनापवादान् । तदमर्णि-मुण्डयितार आविष्टायना
भवन्ति बध्नुदाम् । अग्रमपहर्त्तार आह्वरका भवन्ति आङ्क्षे सिद्धे । उञ्जेतारस्तीत्व-
लायना भवन्ति पुत्रे जाते । तत्साधुकारिणि-कर्त्ता कटम् । गन्ता लैटम् । ङ्चुन्वि-
ध्यावृत्तिषु चानुपमर्गस्यङ् होता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् ? उद्गाता । प्रति-
हर्त्ता । तुजेव भवति, स्वरे विशेष । ङ्चयते पुक् चङ् । नेष्टा । ङ्चिविपेर्द्धेतानान-

कारश्चोपधाया अनिट्त्वं चञ् । त्वष्टा । छन्दश्च नियुक्तेञ् । क्षत्ता । क्वचिदधिकृत
उच्यते । छन्दसि त्वञ् । सचृभ्यः, संप्रहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ।

अलंकृतान्निराकृत्वप्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपृतुवृधु-
सहचर इप्पुच् ॥ १३६ ॥

अलंकृतादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इप्पुच् प्रत्ययो भवति । अलंकरि-
ष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः ।
अपत्रपिष्णुः । घर्त्तिष्णुः । वर्दिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । अलंकृतो मण्डनार्थाद्युच्यते
पूर्वाविप्रतिपेधेनेप्पुज्वक्तव्यः ॥ (१)

रोरुच्यन्दि ॥ १३७ ॥

प्यन्ताद्गतोरुच्यन्दि त्रिपये तच्छीलादिषु कर्तृषु इप्पुच् प्रत्ययो भवति । रूप-
धारयिष्णवः । वीरुच्यः पारयिष्णवः ।

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोरुच्यन्दि त्रिपये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । ये
भविभाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तमनुच्यार्थं — भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लानिस्थश्च क्स्नु ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्त, ग्लानि स्या इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीला
दिषु वस्नु प्रत्ययो भवति । ग्लान्स्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । भूष्णुः ।
न कित्, तेन स्थ ईकारो न भवति । क्स्नु इति चैवत्र गकारोऽपि चर्चभूतो निर्दि-
श्यते, तेन गुणो न भवति । स्नु कित्तीत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते, तेन भुव-
न भवति ॥

क्स्नोर्गित्वात्तस्य ईकारः किन्चित्तोरिन्दिशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थं श्युकोऽनट्त्वं गकारितोः ॥

छन्दशोरुच्यन्दिस्सुपसत्यानम् ॥ दृग्भावः पशवः ॥

त्रसिगृधिभृपिक्षिपेः क्स्नुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्स्नुः प्रत्ययो भवति । त्रस्नुः । गृध्नुः । क्षिप्नुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण्
भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्ष इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तर्गण
घकार उत्तरत्र कृत्यार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धयर्थः । शमी । तमी । दम
शमी । भ्रमी । कुमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् ? अस्तिता ।

(१) इदं प्रायः कचिदेवोपलभ्यते वार्तिकम् ।

संप्रचानुरुधाङ्गथमाङ्गथसपरिसृत्संसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटप-
रिवदपरिरटहपरिसुहटुपद्विपदुहदुहयुजाकीडविचिचत्यजरजभजा-
तिचरापचरामुपाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुगनुप्रसंते । समृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुन् भवति तच्छ्रीलादिषु । पृची संपर्कं
इति रधादिगृह्यते, न रधादिलुङ्गिप्रकरणत्वात् । परिदेविर्भादिगृह्यते-देवु देवन इति ।
क्षिप प्रेरणे द्विवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज समाधौ दिवादिः, युजिर् योगे
रधादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । रज राग इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । सम्पर्की
अनुरोधी । आयामी । आयामी । परिसारी । ससर्गी । परिदेवी । सज्वारी । परि-
क्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वयी । द्रोही । दोही ।
योगी । आक्रीडी । विजेयी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमो-
पी । अभ्याघाती ।

घौ कपलसकथस्त्रम्भे ॥ १४३ ॥

कप हिंसार्थः । लम्भ श्लेषणक्रीडनयोः । कथ श्लाघायाम् । स्त्रम्भु विश्वासे । इत्ये-
तेभ्यो धातुभ्यो घिनान् उपपदे घिनुन् प्रत्ययो भवति । बिकापी । बिलामी । बिकथी ।
बिस्त्रम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

लप कान्तौ । अस्मादात्तोरपि उपपदे चकाराद् घौ च घिनुन् भवति । अपलापी ।
विलापी ।

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यो घिनुन् भवति । प्रलापी । प्रसारो । प्रद्रावी । प्रमार्थी ।
प्रवादी । प्रवामी । वस इति-वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, नाच्छादनार्थस्य, लुगि
हरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशात्नादयिनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभा-
पासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छ्रीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा ।
हेश उपतापे, क्लिप्त विधाधने, द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः ।
शदकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभापकः । अस्-
कः । णुलैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थं-ताच्छ्रीलिकेषु वासरूपन्यायेन वृजादयो
भवन्तीति ॥

देविकुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः कुशोश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आक्रो-
शकः । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् ? देवयिता । क्रोधा ।

चलनशब्दार्थादिकर्मकायुच् ॥ १४८ ॥

चलनाथेभ्य शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलन । चोपन । शब्दाथेभ्य — शब्दन । रमण । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादे ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेषो धातुर्हलादिकर्मक, ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तन । वर्द्धन । अनुदात्तेत इति किम् ? भविता । हलादेरिति किम् ? पठिता । आदिग्रहण किम् ? जुगुप्सन । मीमासन । अकर्मकादित्यव-पसिता वाम् ॥

जुचङ्कन्यठन्द्रन्यमृगृध्रिञ्जलरुचलपपतपठ ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातु । जवन । चङ्कमण । दन्द्रमण । सरण । गर्द्धन । ज्वलन । शोचन । लपण । पतन । पठन । चलनार्थानां पदेश्च ग्रहण सकर्मकार्थमेत, ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति-ताच्छीलिकेषु भियो वामरूपविधिनास्तीति, तंनालकृन्-सृञ्च भवन्त्यल्लुत्ति । तथाहि पदेश्चक्र्या विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽ-सरूपवात्मभावशो भवेदेव, किमनेन विधानेन ? ज्ञापनार्थं युनर्विधीयत, प्रायिक चैतज्ज्ञापनम्, क्वचित्समावश इष्यत एव-गन्ता खेट विकथन ॥

क्रुधमएटार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मडि भूपायाम् । इत्येतदथभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति क्रोधन । रोपण । मण्डन । भूषण ॥

न य ॥ १५२ ॥

यजारान्ताज्ञातोयुच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्त प्रतिपिद्धयते । वनूयिता । चमायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वाप्याप्त प्रतिपि द्यते । सूदिना । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेविशेष विहितो रप्रत्ययो दृश्यते- "नमिङ्गिस्म्यत्सकमहिमदीपो र" इति, स एव बाधको भविष्यति कि प्रतिपेधेन ? वामरूपेण युजपि प्राप्तोक्ति ताच्छीलिकेषु वामरूपविधिनास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च मनावेशो दृश्यते । कम्पा युवति । कम्पना युवति । कम्पा शाला । कम्पना शान्तेति । सूदेयुचि प्रतिपिद्धे कथं मधुसूदनो रिपुसूदन इति ? अनिन्योऽयं प्रतिपेध इति योगविभागाद्विज्ञायते, अथवा मधुसूदनादयो नन्यादिषु द्रव्यन्ते । इत्यल्लुटो बहुलमिति ल्युडन्तो वा(१) ॥

(१) इत्येयादि-वानर्दन्त पाठ प्राय सर्वत्र न स्त ।

लपपतपदस्थाभ्रुवृषद्दनकमगमशुभ्य उक्त्वा ॥ १५४ ॥

लपादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उक्त्वा प्रत्ययो भवति । लपलापुकं रूप
लसंगतम् । प्रपातुका गर्मा भवन्ति । उपपादुकं सत्यम् । उपस्थायुका एन पशवे
भवन्ति । प्रभावुकमश्न भवति । प्रयसुंकाः पर्जन्याः । आघातुकं कापात्कस्य शूलम्
कामुका एनं म्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः । किंशात्क तीक्ष्णमाहुः ।

जल्पभिच्चुट्टुलुष्टवृद्धः पावन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु पावन् प्रत्ययो भवति । पकारो दीर्घ
जल्पाकः । भिष्ठाकः । कुट्टाकः । लुण्ठाकः । पराकः । परावी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वांभवतेस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिप्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजयिनी ॥

जिट्तिविश्रीखमाव्यथाभ्यमपरिभप्रसृभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । इड् आदरे । शि जये, शि निवासगत्योरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसृ
इति-नृ प्रेरण इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रसृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीला
दिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । घमी । अत्ययी । अभ्यमी
परिभयी । प्रसवी ॥

स्पृहृगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृह ईप्तायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते । दय दानम्
तिरक्षणेपु । दा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च । तदो नकारान्तता च निपात्यते ।
हुधाञ् श्रत्पूर्वः । इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृह्यालुः ।
गृह्यालुः । पत्यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ॥ आलुचि शीघ्रो
ग्रहणं वर्तन्त्यम् ॥ शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रु ॥ १५९ ॥

दा धेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दाः । धारुः । धारुःसो मातरम् ।
“न लोकाभ्यय” इत्युकारप्रश्लेषात् पृष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

सृघसयद. क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति ।
सृमरः । घस्मरः । अघरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद् इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भञ्ज
काष्ठम् । घित्वात् कुत्वम् । भासुर ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः
स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदे कुरच् ॥ १६० ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहण, न लाभाद्यर्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छी-
लादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुर पाण्डुर । भिदुर काष्ठम् । छिदुरा रज्जु ।
भिदिच्छियो कर्मकर्त्तरि प्रयोग । अन्यथे सम्प्रसारण कुरच् वक्तव्य ३ विधुर (१) ॥

इण्णशजिसर्त्तिभ्य करप ॥ १६३ ॥

इण नश जि सर्त्ति इत्यथेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु करप् प्रत्ययो भवति ।
पंजारस्तुगर्थ । इत्वर । इत्वरी । नथर । नथरी । जिवर । जिवरी । सूवर ।
सूवरी । "नेड्वश कृति" इतीदृप्रतिषेध ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोप करप प्रत्ययश्च । गत्वर, गवरी ॥

जागरूक ॥ १६५ ॥

जागतृक प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरूक ॥

यजजपदशा यञ् ॥ १६६ ॥

यजादीना यदन्तानामूक प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूक । जथ
पूक । दन्दशूक ॥

नमिकम्पिसम्यजसकमर्हिसदीपो र । ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु र प्रत्ययो भवति । नम्र काष्ठम् ।
कम्प्रा शाला । रमेर मुखम् । अनम्र जुहोति । कम्प्रा युवति । हिंस्र रश्च । दीप्र काष्ठम् ।
अजस्र मिति जसु मोक्षणे नञ्पूर्वा रप्रयचान्त क्रियासातत्ये वर्त्तते ॥

सनाशसभित्त उ ॥ १६८ ॥

सन्निति सन् प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्द्वात् । अनभिधानाद्दयासिन्यायाद्वा ।
सन्नन्तेभ्यो धातुभ्य आशसेभिचेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उ प्रत्ययो भवति । चिकीर्षु ।
आशसु । भिञ्जु । 'आट शसि इच्छायाम्' इत्यस्य ग्रहण, न शसे स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छु ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इपेरङ्गत्वमुकारश्च प्रत्यया निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
शीलो विन्दु । एषणशील इच्छु ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यडक्यपा सामान्येन ग्रहणम् ।
विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्त्रयु । सस्येद्वयु । सुम्नयु
छन्दसीति किम् ? मित्त्रीयिता । "न च्छन्दस्यपुत्रस्य" इति प्रतिषेधान्न दीर्घ (२) ॥

(१) प्रायो वार्तिकमेतत्स्योऽहरण च नोपलभ्यते । (२) छन्दसात्त्वादि

पाठ बहुषु ग्रन्थेषु नोपलभ्यते ।

थाहगमहनजनः किंकिनी लिट् चं ॥ १७१ ॥

आजारान्तेभ्यः प्रचणान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीला-
दिषु किंकिनी प्रत्ययौ भवतः, लिङ्बन्धे तौ भवतः । आदिति तकारो मुत्तसुस्वार्थः,
न स्वयं तपरो, मा भूतादपि परस्तपर इति शकारे तत्कालग्रहणम् । पपिः सोमं,
ददिगांः । मित्रावरुणौ तनुरिः । दूरे क्षप्वा जगुरिः । जग्मिषुंवा । जग्मिषुंन्म् । जग्मिषुं-
जम् । अय किमर्थं क्वायम् ? यावता असयोगासिद्दि किदिति क्वाव सिद्धमेव । “श्च-
त्युताम्” इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तस्यापि बाधनाथं क्त्वम् । किं-
किनाबुत्तमगंश्छन्दसि सद्दिदिभ्यो दर्शनात् ३ । सेदिः । नेमिः । ७भाषायां धातुभ्य-
जनिगामिनभ्यम्, किंकिनी वक्तव्यौ ७ । दधिः । चक्रिः । ससिः । जसिः । जग्मि ।
नेमिः । ७स्सहिद्यद्विचलिपतिभ्यो यदन्तेभ्यः किंकिनी वक्तव्यौ ७ । दीर्घोऽकतः । साम-
दिः । यावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

स्यपितृपोर्नाजिह् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्ताम् । स्यपेस्युपेथ तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिह् प्रत्ययो भवति ।
स्वप्नक् । मृष्णक् । ७पेथेति वक्तव्यम् ७ । घृष्णक् ॥

शृथन्शोरान् ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इत्येताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृ-
प्यारः प्रत्ययो भवति । शारारः । वन्दारः ॥

भियः क्रुकलुकनौ ॥ १७४ ॥

त्रिभौ भये । अस्माद्गतोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुकलुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः ।
भीलुकः । ७क्रुकलपि वक्तव्यम् ७ । भीरकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भास् दीप्ती । पिसु पेसु गती । कस गती ।
इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । भारवरः ।
पेस्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङ् ॥ १७६ ॥

या प्राप्णे । अस्माद्यदन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यावावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपूजुप्राप्तुवः क्षिप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्षिप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट् । विभ्रा-
जौ । विभ्राजः । माः । भासौ । भासः । धू । धुरौ । धुरः । विक्ष् । विद्यती । विद्युतः ।
उक् । उर्जौ । उर्जः । पू । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते । जू । जुवौ । जुव ।
प्रावस्तुत् । प्रावस्तुती । प्रावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते ? यावताऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते,

“क्विप् च” इति क्विप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्वाध्यते, वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् ।
अथ तु प्रायिकमेतत्, ततस्तस्यैवाय प्रपञ्च ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्विप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । मित् ।
द्विशिप्रहण विध्यन्तरापसग्रहार्थम् । क्वाचद्दीघ । क्वचिद्द्विर्वचनम् । क्वाचदसप्रसा-
रणम् । तथा चाह—क्विप् च प्रच्छ्रवायतस्तुकटप्रजुश्रीणा दीघोऽसप्रसारण च ॥
व च-वाक् । प्रच्छ्र-शब्दप्राट् । आयतस्त् । कटप् । जृ । श्री । जुप्रहणेनात्र चार्थ,
आजावसूत्र एव गृहीतत्वात् । छ्युतिगमिद्बुहोतीना द्वे च ॥ द्विद्युत् । जगत् ।
छ्युहोतेर्दीर्घश्च ॥ जुहू । छ्वृ भव इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च ॥ दद्वत् । छ्व्यायते
सप्रसारण च ॥ धी ॥

भुव सज्ञान्तरयो ॥ १७९ ॥

(१) भवतेर्धातो सज्ञायामन्तरे च गम्यमाने द्विप् प्रत्ययो भवति । विभूर्नाम
(२) कश्चित् । अन्तरे—प्रतिभृ । धनिकाधमर्गयोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते ॥

विप्रसभ्यो ङ्रसज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्त्तते । वि प्र सम् इत्येवपूर्वाद्भवतेर्धातोर्द्विप्रत्ययो भवति, न चेत्
सज्ञा गम्यते । विभु सर्वगत । प्रभु स्वामा । सभुज्जिता । असज्ञायामिति
क्विप् ? विभूर्नाम कश्चित् । छ्वुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसख्यानम् ॥ मित द्रवति
मितद् । शभु ॥

ध कर्मणि ष्ट्न् ॥ १८१ ॥

धयतेर्धातेश्च कर्मणे कारके ष्ट्न् प्रत्ययो भवति । पकारो ङीपर्थ । धयन्ति ता
दधति वा भेष्यार्थमिति धायी । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दान्तीशसयुयुज्जरतुतुदसिसिचमिहपतदशनह करणे ॥ १८२ ॥

दाप् ल्वने । णीञ् प्रापणे । शसु हिसायाम् (३) । यु मिश्रणे । युजिर् योगे ।
ष्ट्न् स्तुती । तुद व्यथने । पिञ् बन्धन । पचिर् क्षरणे । मह सेचने । पल् गती ।
दश दशने । णह बन्धने । इयतेभ्यो धातुभ्य करणे कारके ष्ट्न्प्रत्ययो भवति । दान्त्य
नेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् ।
सेक्त्रम् । मडम् । पत्रम् । दष्टा । अजादित्वात् टाप, न ङीप । दशोरनुनासिकलोपेन
निर्देशो ज्ञापनार्थ —विडतोऽन्यरिमन्त्रपि प्रत्यय नलोप क्वचिद्भवतीति । तेन व्युत्थयपि
भवति—दशनम् । नद्धी ॥

(१) अत्र 'तच्छ्रीलादिषु कर्तृष्वनि निवृत्तमित् सञ्च वारदाया प्रथमत एवोपलभ्यत
क्वचिद । (२) "मित्रम्" इति पाठान्तरम् । (३) क्वचिद् 'शसु हिसायाम्, शसु स्तुती
चेति द्वयोरपि द्रष्टव्यम्" इत्युपलभ्यते

हलसूकरयो पुन ॥ १८३ ॥

पृ इति पृङ्पूत्रोऽस्मान्येन ग्रहणम् । अस्माद्भातो करणे कारके पृन् प्रययो भवति, तच्चेत्करण हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । सुम्बमुच्यते ॥

अर्तिलधूसूरनसहचर इत्र ॥ १८४ ॥

अट गती । लृप् छेदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवदारणे । पह मर्षणे । चर गतिभक्षणयो । इत्यतेभ्यो धातुभ्य करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुन मज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पृङ्पूत्रो सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातो करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति, समुदायेन च सज्ञा गम्यते । दर्भ एवित्रम् । वहिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेत्रतयो ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुव करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्यथा सत्य सम्बन्ध, ऋषी करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम्-अग्नि पवित्र स मा पुनातु । वायु सोम सूर्य इन्द्र पवित्रते मा पुनन्तु ॥

वीत ऋ ॥ १८७ ॥

त्रि इद्यस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमानेऽर्थे ऋप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठ विहिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । त्रिमिदा स्नेहने-मिद्व । त्रिचिन्दा-चिन्वण । त्रिष्टपा-ष्टे ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजा सकार । इयेतद्यभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानाय ऋप्रत्ययो भवति । राज्ञा मत । राज्ञामिष्ट । राज्ञा बुद्ध । राज्ञा ज्ञात । राज्ञा पूजित । राज्ञामर्चित । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार—

शीलितो रक्षित ज्ञान्त आशुष्टो जुष्ट इयपि । रष्टश्च रुपितश्चोभावभिव्याहृत इयपि ॥ हष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ सयतोद्यतौ । कष्ट भविष्यतीयाहुरमृत पूर्ववत् स्मृत ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इयर्थ । तथा-सुप्त (१) । शयित । आशित । लिप्त । नृप्त । इयेवमाद्योऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्या ॥

इति श्रीजयादियविरचिताया काशिकाया वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥३॥२॥

अथ ततोया-यायस्य ततोयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वक्तमान इत्यव सज्ञायामिति च । उणादय प्रथया वक्तमानस्य सज्ञाया विषय
बहुल भवति । यतो विहितास्तनोऽन्यत्रापि भवन्ति । क्विद्विहिता एव प्रयोगत
उच्यते । कृपापाणिमिस्त्र देसाध्यशून्य उण् (उ० सू०) कार । वायु । पायु ।
जायु । मायु । स्मादु । सायु । जायु ।

बाहुलक प्रकृतेस्तनुदष्ट प्रायममुच्चयनादप तपाम् ।

कायसशप वधेश्च तदुक्त नगमरु टभव ह मुसायु ॥ १ ॥

नाम च धातुनमाह निरुक्त व्याकरण शक्यस्य च तोम् ।

यत्र पदाथ विशेषसमु थ प्रत्ययत प्रकृतश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

सज्ञासु धातरूपाणि प्र थयाश्च तत पर ।

कार्या द्व्यादनूव धमत द्याम्मुगा दपु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ४ ॥

पूर्वत्र वक्तमानाधिकाराद्भूताथमिद वचनम् । भूत काल उणादय प्रथया दृश्यन्ते ।
वृत्तमिद वम । चरिन तदिति चम । भमित तदिति भस्म । दृशेग्रहण प्रवेगानुमद । थम्
भविष्यति गम्यादय ॥ ३ ॥

भविष्यति काल गम्यादय श द्वा साधश्च भवन्त । प्रथयस्यैव भावप्यकालता
विधायते न प्रकृते । गमा ग्रामम् । आगामी । प्रस्थाया । प्रातरोधी । प्रतवोधी ।
प्रतियाधी । प्रातयोगा । प्रातयायी । जायायो । भावा । ननद्यनन उपसरयानम् ।
श्री गमी ग्रामम् ॥

यात्रपुरानिपातयोल्ड ॥ ४ ॥

भविष्यती यत्र । यात्रपुराश द्योर्निपातयोत्पदयोभविष्यति काल धातेल्ड
प्रथयो भवति । यावद्भुक्त । पुरा मुक्ते । निपातयोरिति किम् ? यावद्भास्यति ताव
ज्जोच्यते । करणभूतया पुरा य चन्यति ॥

त्रिभाषा कदाकर्षो ॥ ५ ॥

कदा कहि इदत्रोरुपपदयोत्रिभाषा भावन्त्यनि काले धातेल्ड प्रथयो भवति
कदा मुडक्ते । कदा भोच्यते । कदा भ क्ता । कहि मुक्ते । कहि भोच्यते ।
किवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

त्रिभाषेति वचने । किमो वृत्त किवृत्ते । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्त प्रतीयाद्

(१) किवृत्तमिति यत्र किञ्चिद्व्यवस्थेन वतते तत्सर्वं किं वृत्तम्
तदित्यादि तच्छब्देन किं शब्दो गृह्यते । इतरद्वयौ चैति-इतरद्वयमा त कि

दत्तरदनमौ चेति परिसत्यानं स्मर्यते । किञ्चित् उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातो विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा-लट्प्रत्ययो भवति । क भवन्ते भोजयन्ति । क भवन्ते भोजयितारः । लट्प्रत्ययः पृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् ? क पाठलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिपयमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेयेव । लिपयमानसिद्धौ लिपयमानसिद्धिः । लिपयमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिञ्चित्कार्योऽयमारम्भ । यो भक्त ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्त दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्त दाता स स्वर्गं गन्ता । लिपयमानाद् भक्तान् स्वर्गमिद्धिमाचक्ष्णो दातार प्रोत्साहयति ॥

लोढ्यलक्षणो च ॥ ८ ॥

लोढ्यः प्रैषादिलक्ष्यते येन स लोढ्यलक्षणो धारवर्थः, सत्र वर्त्तमानाद्भातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्य(१)-यनप्रैषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति, विभाषा, लोढ्यलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वमौहृत्तिके भविष्यति काले लोढ्यलक्षणाद्यं वर्त्तमानाद्भातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान्नव ऊर्ध्वमौहृत्तिकः । निपातनात् समास, उत्तरपदवृद्धिश्च । भविष्यति धैतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान्दुपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययो भवति । भोजते व्रजति । भोजते व्रजति । भुञ्जि क्रियार्थो व्रजित्युपपदम् । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जटा । क्रियार्थायामिति किम् ? धातुस्ते एतिष्यति दण्ड । अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते ? यावता "ण्वुल्लृचौ" इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति । ह्यत्र क्रियार्थोपपदेन चाध्येत, वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एव तद्येत्तज्ज्ञाप्यते-क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण नृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्ता व्रजति, विधिषो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्तते ॥

भावप्रचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । “भाव” इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया भवन्ति । किमर्थमिदं ? यावता विहिता एव ते । क्रियार्थापपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना वाच्येरन् । वामरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहण किमर्थम् ? वाचका यथा स्यु । कथं च वाचना भवन्ति ? याभ्य प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासाम(१)अस्येनेति । पात्राय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टय व्रजति ॥

अण कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकार मत्रियोगार्थं । धातोर्ग्रन्थयो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियाया च क्रियार्थायाम् । “कर्मण्यण्” इति सामान्येन विहितो वासरूप-विधेरभावात् ण्वुला बाधित पुनरणिधीयते, सोऽपत्राद्वाद् ण्वुल बाधते, परत्वात् कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव—ऋण्डलादो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गो-दायो व्रजति । कम्पलादयो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेष क्रियार्थापपदादन्य । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियाया चोपपदे क्रियार्थाया धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि—करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृट् स्थाने सत्पञ्चौ शतृशानचौ वा भवत । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन च लृट् शतृशानचौ तथाऽस्यापि भवत । अग्रथमासमानाधिकरणविषु नित्यम्, अन्यत्र विकल्प । करिष्यन्त देवदत्त पश्य । करिष्यमाण देवदत्त पश्य । हे करिष्यन् । करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्प—करिष्यन् द्दत्त । करिष्यमाणो देवदत्त । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । अथ कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिरुद्धं । तेन व्यामिश्रेण भवति । अथ श्वो वा भविष्यतीति । परिदेवने(२)श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्ष्याऽइयं नु कदा गन्ता, यव पादौ निदधात । अथ नु कदाप्यता, य एवमनाभ्युक्त ॥

पदरुजनिशम्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इति उत्तर त्रिष्वपि कालेषु प्रत्यया । पदादिभ्यो धा-

(१) असामन्यस्वैर-मनियमन, अन्यान्यविषयावगाहनेनेत्यर्थं । (२) परिदेव शोचनम् । स्वरुनीति-लृट् पूर्वाचार्यमशः । अनमित्युक्त-परिचयरहित ।

घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसी पादः । रज्ज्वसौ रोगः । विदायसी वेशः । अस्पृश
उपताप इति वक्तव्यम् ॥ स्पृशतीति रश्मि उपतापः । ततोऽन्यत्र पचाद्यच् भवति ।
स्पृशो दंडवत्तः । स्परे विशेष ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सत्तंद्रांगोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ
उच्यते । स चिर निष्ठन् कालान्तर मरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनमारः ।
स्थिर इति किम् ? सत्तां । सारकः । अज्याधिमास्यबलेऽपि वक्तव्यम् ॥ अतीसारो
स्याधिः । विमारो मास्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावं वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियाप्तमान्यवाची
भवति, तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवो-
च्यते, यस्तस्य मिदृता नाम धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्यया त्रिधीयन्ते । पुल्लिङ्गवचन
घात्र न तन्त्र, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि घात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पक्कम् ।
पचनम् । पात्रौ । पात्रा । इति ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति त प्रासः । प्रसी-
व्यन्ति त प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्भ्रसमित्याहारः । मथुराहारः । तत्र शिलाहारः ।
अकर्त्तरीति किम् ? मिय यसौ मेवः । संज्ञायामिति किम् ? कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभि-
चारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्त । को भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्यु-
दासे न कर्त्तव्य, तत्क्रियते प्रमज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् “आदेच
उपदेशोऽस्ति” इति । इत उत्तर भावेऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणारण्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एकस्तण्डुल-
निचाय (१) । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कृ विलेपे-द्वौ कारौ । त्रयः काराः । सर्वग्रहणम-
पोऽपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपरादन्यायेन ह्यचमेव बाधेत, नापम् । परिमाणाख्याया-
मिति किम् ? निश्चयः । आख्याग्रहणं रुढेनिरासार्थम्, तेन मख्यापि गृह्यते, न प्रस्था-
येव । घत्रनुक्रमणमजपोर्विषये, स्वाप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छिष्टिः, द्वे

(१) निचोदते राशी कृपते इति निचायो राशिः, तण्डुलानां निचाव इति षष्ठीसमाप्तः ।
निष्पृषते शोभ्यते तुषापनयनेन यस्तण्डुलादिः शूर्पेण निष्पावः । शूर्पनिष्पावः । विक्षिप्तो
धान्यादिः कारः । उच्छिष्टिः-ऊर्ध्वोक्तो राशिः । इति पदमञ्जरी ।

प्रमूती(१) । अङ्गारजारी कर्त्तरे णिलुक् च ३ । दारयन्तीति, दारा(२) । जरयन्तीति, जारा ॥

उडश्च ॥ -१ ॥

इडो धातोर्घञ प्रत्ययो भवति । अचोऽपवाद । अध्याय' । उपेयात्मादधीते उपाध्याय । अभादाने खियामुपमत्तयान तदन्ताच्च वा डीपः ३ । उपाध्याया उपाध्यायी । शूवायुवर्गनिवृत्तपु । शारो वायु । शारो(३) वर्ण । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतनीशार प्रायण शिशिरे कश ।

उपसर्गे रुच ॥ २२ ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेर्धातोर्घञ प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । सरावः । उपराव । उपसर्ग इति किम् ? रच ॥

समि युद्दुत् ॥ -३ ॥

सम उपपदे यु दु दु इत्येभ्यो धातुभ्यो घञ प्रत्ययो भवति । मयाव (४) । सदाव । सदाव । समाति किम् ? प्रयव ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि णी भू इत्येभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गभ्यो घञ प्रत्ययो भवति । अनपोरपवाद प्राय । नाय । भाव । अनुपसर्ग इति किम् ? प्रश्रय । प्रणय । प्रभव । प्रभावो राज्ञ ? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमाप्तो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञ ' कृत्यत्युटो बहुलम् इत्यत्र भविष्यति ॥

श्री क्षुश्रुत् ॥ २५ ॥

वाडुपपदे क्षु श्रु इत्येभ्यो धातुभ्यो घञ प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । विज्ञान विश्राव । वाविति किम् ? क्षव । श्रव ॥

अत्रोत्तेर्निय ॥ -६ ॥

अत्र उत् इत्येतयोर्पपदयानयनेर्धातोर्घञ प्रत्ययो भवति । अचनाय'(५), ७४ कथमुन्नय पदार्थानाम् ? कृत्यत्युटो बहुलमित्यत्र भविष्यति ॥

(१) इ प्रसूती इति कचित् (२) ' दारा ' इत्यस्याय ' अचि प्रात पत्र । इत्यचापि सिद्धयति । घनापि घञ एत उदात्त इति स्वरसिद्धि ' इति कचिद् षकमुपलभ्यते । (३) चिषीकरणमत्र धावर्थं चित्राक्रियतेऽनेनाश्रय इति चित्रोकरणम् । निवृत्तये अयतेऽनेन शरीरमिति निवृत्तमावरणमुच्यते । इति पदमञ्जरी । (४) सयाव पिधि विशेष, सयूयने मिश्रीक्रियते शुडजारवादिभिरिति वृत्ता । इति पदमञ्जरी । (५) नयनमवनाय, ऊर्ध्वनयनमुन्नय, उन्नयस्तूप्रेषा । इति पदमञ्जरी ।

प्रे द्रस्तुस्त्रयः ॥ २७ ॥

प्रगन्ध उपपदे दु स्तु चु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रडाव । प्रस्तावः । प्रत्यावः । प्र इति किम् ? द्वयः । स्तयः । सवः ॥

निरभ्योः पूत्योः ॥ २८ ॥

पृ इति पृष्णोः सामान्येन ग्रहणम् । लृञ् छेदने । यथासंख्यमुपसर्गसंज्ञम् । निरभिपूर्वयोः पूजो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पाव (१) । अभिलासः । निरभ्योरिति किम् ? पवः । लृजः ॥

उन्नयोर्घः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगारणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्नयोरपपदयोः गृ इत्येतस्माद्घातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गार (२) समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्नयोरिति किम् ? गरः ॥

क धान्ये ॥ ३० ॥

उन्नयोरिति वर्तते । कृ इत्येतस्माद्घातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद्धारवर्षो भवति चित्तेषां धस्य किरतेर्ग्रहणं न हिंसाधस्य, (३) अनभिधानात् । उक्त्वारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् ? भैक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे सभिः तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्णात् स्तौतिर्घञ् प्रत्ययो भवति । सस्तावश्छन्दोगानाम् । समेन्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः सस्ताव इत्युच्यते । यज्ञ इति किम् ? संस्तव्यरक्षाप्रयोः ॥

प्रे त्वोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् आच्छादने, अस्माद्घातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेत्तद्विषयः प्रयोगो भवति । शब्दप्रस्तार (४) । अयज्ञ इति किम् ? वर्हेप्रस्तर (५) ।

प्रथने वानशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तृञ् आच्छादने, अस्माद्घातोर्विशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, चित् प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथन विस्तीर्णता । पठस्य विस्तार (६) । प्रथन इति किम् ? तृणविस्तरः । अशब्द इति किम् ? विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाग्नि च ॥ ३४ ॥

वी, छ इति वर्तते । विष्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाग्नि घञ् प्रत्ययो भवति । (७) वृत्तमत्र

(१) निष्पाव, कोशापत्यविशेष, निष्पूयते शूरादिभिरिति कृत्वा । इति पदमञ्जरा ।

(२) उद्गारोऽतिप्रवृद्ध. शब्दः, निगारो महत्त्वम् । इति पदमञ्जरी । (३) अनभिधानात्,

अन्वशक्तित्वाभावात् । (४) "मणिप्रस्तार" इत्यप्युदाहरणं क्वचित् । (५) प्रस्तारो मुष्टि-

लोचः, कर्षिकारः प्रस्तारो कर्षिप्रस्तारः । (६) विस्तरस्त्रिययापक्तिः । (७) अक्षरान्ता-

व्यञ्जविशेषो विन्यासविशेषो वृत्तम् ।

छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषा, न मन्त्राह्वय, नामग्रहणात् । विष्टार-
पक्तिश्छन्द । विष्टारवृहतीछन्द । विष्टारपक्तिरादेश्च छन्दोनाम, न वनन्त शब्दरूप,
तत्र त्रयवचन तद्दर्शने । छन्दोनाम्नात्यधिकरणसम्प्रदाय ॥

उदि ग्रह ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे प्रेक्षातोर्धञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । उद्ग्राह । छन्दसे
निपूर्वादर्षीप्रते सुगुहमननिपातनयो ॐ । हकारस्य भ्रार । उद्ग्राह च निग्राह च
मह देवा अवीकृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इ प्रव । सम्पुपपदे ग्रहदातोर्धञ् भवति, मुष्टिविषयश्चेद्वात्वथा भवति । मुष्टे-
रहुक्तिश्चेवेश । अहो महस्य सग्राह । अहो मुष्टेरस्य सग्राह । दृढमुष्टितारयायते ।
मुष्टाविति किम् ? सग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्यानाणोद्युताभ्रेपयो ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासत्य निय इणश्च धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति ।
अचोऽपवाद । घृताभ्रेपयो (१) अत्रापि यथासत्यमेव सत्यम् । घृतविषयश्चेन्नयतेरर्थं,
अभ्रेरविषयश्चद्विषयं । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभ्रेप । घृते तात्-परि-
णयेन शारान् हन्ति । समन्तात्प्रवनेन । अभ्रेपे—एपोऽत्र न्याय । घृताभ्रेपयो रिति
किम् ? परिणय, न्यय गत पाप ॥

परानुपायय इण ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्धञ्प्रत्ययो भवति अनुपाययये गम्यमाने । क्रमप्राप्त-
स्यान्तिपातोऽनुपायय, परिपाटी । तव पर्याय । मम पर्याय । अनुपायय इति
किम् ? कालस्य पर्याय । अन्तिपात इत्यर्थं ॥

व्युपयो शेते पर्यायि ॥ ३९ ॥

वि उप इयेतयोरुपपदयो शेतेर्धातोर्धञ् भवति पर्यायि गम्यमाने । तव विशाय ।
मम विशाय । तव रात्रोपशाय । तव रात्राननुपशयितु पर्याय इत्यर्थं । पर्याय इति
किम् ? विशाय (२), उपशाय ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति, न चेन्तेय चौर्यं भवति ।
हस्तादानग्रहणेन प्रयास चिरादेयस्य लक्ष्यते । पुत्रप्रचाय । फलप्रचाय । हस्तादान

(१) ऋक्षाभिः क्रोधेन घृतं भ्रष्टं चलने अषण, अषश्चलनमभ्रपो चञ्चनम् कुत्सितशा-
रोऽपचार, तस्मान्न्य प्रशस्तश्चारीऽनपचार । हन्ति बाधते । एषोऽत्र यय — एतद्व्य, ।
प्राप्तमित्यर्थ । ययो नाश इति परमन्तरी । (२) विशय — मशय । उपशय — समीपश-
यनम् । उपशयो गर्तं, यथा माप-हन्ति नोपशयस्योऽपि शयात्तुर्गुणतुर्गुणान् इति ।

इति किम् ? पृष्ठशङ्करे फलप्रचय करोति । अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयशौचैः ।
 उच्यते इति प्रतिषेधो वक्तव्य इति ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेऽप्यदेऽत्र कः ॥ ४१ ॥

चेरेत्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । चीयतेऽसौ चितिः । पाण्यादिममुद्राय
 शरीरम् । शरीररगमुपसमाधानम् । इत्येतेऽर्थेषु चिनोतेर्धन् प्रचयो भवति,
 धातोरादेश्च कश्चिद् आदेशः । निवासे तात्—चिञ्चि निवाय (२) । चिनौ—आकाश-
 मग्निं चिन्वीत । शरीरं—अनित्यजायः । उपसमाधाने—महागोमयनिजायः । एते-
 ऽपि चिति किम् ? चयः । इह कस्मात् भवति ? महान् काष्ठनिचय । यदुत्तमत्र विवक्षित
 नोपसमाधानम् ॥

संघे चानौत्तराधये ॥ ४२ ॥

चेरियेत् । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति, एकधर्म
 समावेशेन, औत्तराधयेण वा । तत्र औत्तराधयेपर्युदात्तादन्तरो गृह्यते । संघे वाच्ये
 चिनोतेर्धनोर्वप्रचययो भवति, आदेश कः । भल्लुकनिजायः । ब्राह्मणनिजायः ।
 रीयासरणनिजायः । अनौत्तराधये इति किम् ? सूकरनिचयः । प्राणि विषयत्वात् संघ-
 म्येह न भवति—कृताकृतममुच्यते, प्रमाणसमुचयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्मत्रिया, व्यतिहारः परस्पर करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो
 भवति, स्त्रीलिङ्गे भावे वाच्ये । चकारो विशेषणार्थं, “णच् स्त्रियानञ्” इति । व्याव-
 धोक्षी, व्यावलेखी, व्यावहामी वृत्तंते । स्त्रियामिति किम् ? व्यतिपाकौ वृत्तंते । वाध-
 विषयेऽपि षच्चिद्रिप्यते । व्यावचोरी । व्यावचर्ची । इह न भवति, व्यतीक्षा, व्यतीहा
 वृत्तंते । व्यायुक्ती भवति । तदेतद्वचिन्य कथं लभ्यते ? “कृत्यलुटो बहुलम्” इति भवति

अभिप्रिधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः, त्रियाणुणाभ्यां कारस्त्र्येन सवन्धः । अभिविधौ गम्यमाने
 धातोर्भावं इनुण् भवति । सांस्कृतिनम् (३), सांराविणम्, सान्द्राविण वृत्तंते । अभिवि-
 धाविति किम् ? संकोटः, सराव , (४)सद्रावः । भाव इति वृत्तमाने पुनर्भावाग्रहण
 वासरूपनिरामार्थं, तेन घञ् न भवति । ल्युटा तु समावेश इप्यते । सकृदन वृत्तंते ।
 तत्र कथं ? कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

(१) षच्चिद्वातिकर्मदं नास्ति । (२) चिल्लिजैः पदविशेष , तत्सम्बन्धी ग्रामादिनिवास
 देशः, चोच्यतेऽस्मिन्नस्यादीनि इति काय । गोमयनिजाय—शक्रीर्णानां गोमयानामैकत्र
 राशौकृतम् । (३) सांस्कृतिनम्—समन्तादाह । (४) सराव इत्यत्राह, सद्राव, इति
 प्रत्युदाहरणं ल्युक्तम् । समियुदुदुश्च इत्यस्यानवकाशावादिनि पदमशरी ।

आक्रोशोऽवन्येर्ग्रह ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद्(१) घञनुवर्त्तते, नानन्तर इतुण । अत्र नि इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोश गम्यमाने । आक्रोश शपनम्(२) । अत्रग्राहो हन्त ते घृपल भूयात् । निग्राहो हन्त ते घृपल भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अत्रग्रह इदस्य । निग्रहश्चौरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रह इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, लिप्साया गम्यमानायाम् । पात्रप्रग्राहेण(३) चरति भिक्षु पिण्डार्थी(४) । सुवप्रग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति, यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेय स्यात् । उत्तरपरिग्राह । अधरपरिग्राह । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ घृ धान्ये ॥ ४८ ॥

घृ इति वृडवृजो सामायेन ग्रहणम् । निशब्द उपपदे घृ इत्येतस्माद्धान्तोर्धान्य विशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम व्रीहय (५) । इति किम् ? निवरा कन्या ॥

उटि श्रयतियौतिपूद्वय ॥ ४९ ॥

उच्छ्रब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अत्रपौरपवादः । उच्छ्राय उद्याव । उपाव । उद्ग्राव । कथं "पतनान्ता समुच्छ्राया" इति ? वक्ष्यमाण पाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभापाऽऽडि रूलुयो ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रोते प्लवतेश्च विभापा घञ् प्रत्ययो भवति । आराव, आरव आप्लाव, आप्लव ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभापेति वर्त्तते । अत्र उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, विभापा वर्षप्र

(१) इति-दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादधिकृतस्य यत्र तद् दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम् । स्वस्मिन्, ननो हि शब्देऽधिकृतस्य शब्दस्यानुवृत्ती सामर्थ्यं इत्यने । तदेतदुक्तं यत्र एव स्व रत्नव प्रतिपाद्यते, नेतुण । (२) शपनमनिशशसनम् । निग्रहो बाधः । (३) पात्रप्रग्राहेण-भिक्षुपात्रोपाशनेन, गृहीतपात्र इति यावत् । मदः प्रकृष्टो वाग्भिनिवेशः । (४) 'पिण्डपातार्थी' इति वचित् । (५) इत्यधिक पाठः ।

न्येऽभिधेये । प्राणकालस्य वर्षस्य तुनश्चिन्मितादभायो वर्षप्रतिबन्धः । अवग्रहो देवस्य (१), अग्रग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्ध इति किम् ? अग्रग्रहः पदस्य ॥

प्रे घणित्ताम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्तते । विभाषेयेषु । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तराच्चध्वनिजां सरन्धी भवति । घणित्तात्तन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु घणित्तात्तन्धेन । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः । तुलाप्रग्रहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण चरति । घणित्तात्तन्धेन वा । घणित्तात्तन्धेन किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मी च ॥ ५३ ॥

ग्रहो, विभाषा, प्र, इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वादीनां सदमनार्थां रश्मिश्चेत् गृह्यते । प्रग्रहः, प्रग्रहः ॥

घृणोतेरान्नादने ॥ ५४ ॥

विभाषा, प्र इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे घृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः, प्रवारः । आच्छादन इति किम् ? प्रवरा गौः ॥

परी भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेयेषु । परिशब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः, परिभवः । अवज्ञान इति किम् ? सर्वतो मयनं परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अरुर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्तते, यावत्कृत्यल्युयो बहुलमिति । इव-
गान्ताद्वातोभावे अकर्त्तरि च कारके सज्ञायामच् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । चकारो
वशेषणार्थः—“अन्तःशाथघञ्ताजयिघञ्काणाम्” इति । चयः । अयः । जयः । लयः ।
अजिवधी भयादीनामुपसर्त्यानसुः, नपुमके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ।
अजयवी छन्दसि वक्तव्यी । ऊर्वोरस्तुमे जयः । पञ्चोदनसवः (२) ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । पिप्परणं स्वरा-
म् । ऋः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः—यवः । स्तवः । लवः । पवः । दकारो मुखसु-
वार्थः । सा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहघृहनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो घातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः ।

(१) अवग्रहो देवस्य—देवकर्तृको वर्षोभाव । (२) “पण्वीदनसव” इति कश्चित् ।

ग्रह । वर । दर । निरचय । गम । निश्चिप्रग स्वराथम् । अक्षिरण्योरुपसरया
नम् । वश । रण । अथनथ कप्रिधान स्थास्तापा यधिहिनियुध्थम् । प्रतिष्ठन्तेऽ
स्मिन्निति प्रस्थ (१) पर्वतस्य । प्रज्ञायस्मि-प्रज्ञ । प्रपिप्रयस्यामिति प्रपा । आवि-
ध्यन्ति तेनेत्याविध । ग्रिहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्न । आयुष्यतेऽनेने यायुधम् ॥

उपसर्गेऽद् ॥ ५६ ॥

अवियेय । उपसर्ग उपपदेऽद्वातोर्प् प्रथयो भवति । विघम (२), प्रघस । उप
सर्ग इति किम् ? घास ॥

ना ख च ॥ ६० ॥

निशद् उपपदे अदेर्ज्ञातोर्ण प्रत्ययो भवति, चकारादप च । न्याद् । निघस ॥
व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घनोऽपवाद । व्यध । जप ।
अनुपसर्ग इति किम् ? आव्याधा । उपजाप ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसग इत्यव । स्वनहसोरनुपसगयोर्वा अप् प्रथयो भवति । स्वन । स्वान ।
हस । हास । अनुपसग इति किम् ? प्रस्वान । प्रहास ॥

यम समुपनित्रिषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसग, वा, इति वर्त्तते । सम् उप नि वि इत्यतेषूपपदेषु अनुपसगऽपि यमेर्वा
अप् प्रत्ययो भवति । घनोऽपवाद । सयम । सयाम । उपयम । उपयाम । नियम ।
नियाम । वियम । वियाम । अनुपसगान् खल्वपि-यम । याम ॥

नौ गदनदपठन्त ॥ ६४ ॥

अवित्यव । निशद् उपपदे गद् नद् पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रथयो
भवति । घनोऽपवाद । निगद्, निगाद् । निनद्, निनाद् । निपठ, निपाठ ।
निस्वन, निस्वान ॥

कणो वीणाया च ॥ ६५ ॥

नौ, वाऽनुपसर्ग इति वर्त्तते । कणतेधातोर्निपूर्वादानुपसर्गाच्च वीणाया वा अप्
प्रत्ययो भवति । घनोऽपवाद । सापसर्गाथ वीणाया ग्रहणम् । निकणः, निक्राण ।
अनुपसर्गात्-कण, घाण । वीणाया खल्वपि-कल्याणप्रकणा वीणा । पृतेष्विति किम्?
अतिक्राणो वर्त्तते ॥

नित्य परा परिमाणे ॥ ६६ ॥

परा व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नियमप् प्रथयो भवति परिमाणे गम्यमाने ।

(१) प्रस्थ - साधु, प्रज्ञ - कण्ड, प्रपा पानावशा क्का । आविध - आयुधम् ।

(२) विघस - वैश्वदेवविश्वमन्त्रम् ।

नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपग । शाकपग । सव्यमहाराय मूलकादीना
यः परिमितो मुष्टिर्बन्धते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् ? पाण ॥

मदोऽनुपसर्गं ॥ ६७ ॥

मदेषांतोरनुपसर्गादप् प्रययो भवति । घञोऽपवादः । विद्यामद । धनमद ।
कुलमद । अनुपसर्ग इति किम् ? उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसमर्दा हर्षं ॥ ६८ ॥

प्रमद सम्मद इत्येतीं शब्दी निपात्यते हर्षेऽभिधेये । कन्याना प्रमदः । कोकिलार्थं
सम्मदः । हर्ष इति किम् ? प्रमादः । सम्मादः । प्रसम्म्यामिति नोक्तं, निपातनं हृत्पूर्वम्
समुदोरज पशुपु ॥ ६९ ॥

समुदोरपदयोरजतेर्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः ।
अज गतिचेपगयोरिति पठ्यते, स सम्पूर्णं समुदाये वर्तते, उपर्युक्तं प्रेरणे । समज
पशूना, समुदाय इत्यर्थः । उदज पशूना, प्रेरणमित्यर्थः । पशुत्विति किम् ? समाजो
प्राज्ञानाम् । उदज चत्त्रियाणाम् ॥

अक्षेपु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षत्रिपयश्चेद्वात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव, एत्वाधं
निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेत्विति किम् ? ग्रह पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्त
रमाहुस्ते घञ प्रयुदाहरन्ति-ग्लह इति ॥

प्रजने सत्ते ॥ ७१ ॥

सत्तेर्धातो प्रजने विषये अप् प्रययो भवति । घञोऽपवादः । प्रजन-प्रथम गर्भग्रह-
णम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । खीगवीषु पुगवाना गर्भाधानाय प्रथममुपस-
रणमुच्यते ॥

इ सम्प्रसारणं च न्यभ्युपरिपु ॥ ७२ ॥

नि, अभि, उप, वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्यतेर्धातो सम्प्रसारणमप्यप्रययश्च भवति ।
घञोऽपवादः । निहव । अभिहव । उपहव । विहव । एतेष्विति किम् ? प्रहाय ॥

आडि युद्धे ॥ ७३ ॥

आडि उपपदे ह्यतेर्धातो सम्प्रसारणमप्यप्रत्ययश्च भवति युद्धेऽभिधेये । आहूय-
न्तेऽस्मिञ्चित्पाहव । युद्ध इति किम् ? आहाय ॥

निपानमाहारः ॥ ७४ ॥

आहूपूर्वस्य ह्यतेर्धातो सम्प्रसारणमप्यप्रत्ययो घृद्धिश्च निपात्यते, निपान चेद-
भिधेयं भवति । निविबन्त्यस्मिञ्चिति निपानमुदकाधार उच्यते । आहाव पशूनां,
वूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् ?
आहाय ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्ययते सम्प्रसारणमपू प्रययश्च भवति भावेऽभिधेये । हव । हवे हवे सुहव शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् ? आह्वाय । भावग्रहणमकर्तरि च सज्ञायामियस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च यथ ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वक्तते । हन्तेर्द्वातोरनुपसर्ग भावे अपू प्रययो भवति, तसन्नि-
योगेन च वधादेश, स चान्तोदात्त । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्व भवति ।
वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूताम् । भाव इयेव, घात । अनुपसर्गस्येयेव, प्रघातो,
विघात । चकारो भित्तरुमन्वालादेशेन सम्प्रच्यते, किं तहि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अपू च,
यश्चाप प्राप्तोति । तेन घनपि भवति-घातो वक्तते ॥

मूर्त्तौ घन ॥ ७७ ॥

हन इयेव । मूर्त्ति काठिन्यम् । मूर्त्तावभिधेयाया हन्तेरपू भवति, घनश्चादेश
अभ्रघन । दधघिन । कथ घन दधीति ? धर्मशब्देन धर्मो भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्त पूर्वाद्दन्तेरपू प्रययो घनादेशश्च भवति देशेऽभिधेये । अन्तर्घन
सञ्जीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकार पठन्ति-अन्तर्घनो देश इति
तदपि ग्राह्यमेव । देश इति किम् ? अन्तर्घातोऽन्य ॥

अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्ते प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येने अगारैकदेशे वाच्ये ।
प्रघाण । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम् ? प्रघातोऽन्य ॥

उदूघनोत्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्वेन इति निपात्यतेऽन्याधान चैद्भवति । उद्वेन, यस्मिन् क
स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तच्चयन्ते तदभिधीयते । उद्धातोऽन्य ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्ग चैत्तद्भवति । अपघन, अङ्गम् ।
यव एकदेशो न सर्व, किं तहि पाणि पादश्चाभिधीयते । अपघातोऽन्य ॥

करणोऽयोमिद्रपु ॥ ८२ ॥

हन इति वक्तते । अयस वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्वातो करणे
भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनत्ययोघन । विघन । द्रुघन । द्रुघण तैके
दुदाहरन्ति । कथ णत्वम् ? अरीहणादिषु पाठात्, "पूर्वपदासज्ञायामग" इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे, हन इति वक्तते । स्तम्बशब्द उपपद्रे करणे कारके हन्ते क

घकारादप्, तत्र घनादेश । स्तम्बन् । स्तम्बयन् । छ्विया स्तम्बता, स्तम्बयन्
इति ह्यन्यते । करण ह्येव, स्तम्बधात ।

परौ घ ॥ ८४ ॥

करणे ह्यन्यते । परित्वाद् उपपदे हन्तेर्द्रातोर्प् प्रत्ययो भवति करणे कारके,
घञ्चदशादेश । परिहृन्यतेऽनेनेति परिघ । पठिघ ॥

उपत्र आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप प्रत्यय उपघालोपश्च निपायते । आश्रयशाद् सामोप्य प्रत्या-
सति लक्षयति । पर्वतोपद्म । प्रामोपद्म । आश्रय इति किम् ? पर्वतोपघात
प्यान्य ॥

सघोदूर्घी गणप्रशसयो ॥ ८६ ॥

समुदोरपपदयोर्हन्तेर्द्रातोर्प् प्रत्ययो भवति टिलोपा घव च निपायते, यथास्य
गणेऽभिधेये प्रशसायो गम्यमानायाम् । सघ पशूनाम् । उडो मनुष्याणाम् । गणप्र
शसयोरिति किम् ? सघात ॥

निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्हन्तेरप प्रत्ययटिलोपो घव च निपायते, निमित्त चेदभिधेय
भवति । समन्तान्मित निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा वृद्धा । निघा शाल्य ।
निमित्तमिति किम् ? निघात ॥

ड्वित कित्र ॥ ८८ ॥

भावेऽवर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । डु इक्ष्य तस्माद् द्वितो धातो कित्र प्रत्ययो
भवति । “वर्त्तमिन्नयम्” इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । डुपचप् पाके-पाकेन
नष्टम्, पकित्रमम् । डुपप्-उप्त्रिमम् । डुहृन्-कृत्रिमम् ॥

ट्रितोऽधुच् ॥ ८९ ॥

डु इक्ष्य तस्मात् ट्रितो धातोर्धुच् प्रत्ययो भवति भावाद्दी । डुवेष्ट-वेष्टु ।
डुओधि-धयथु । डुष्टु-धयथु (१) ॥

यजयाचयतपिच्छप्रच्छरक्षो नड ॥ ९० ॥

भावेऽवर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नड प्रत्ययो भवति ।
कारो गुणप्रतिषेधार्थ । यज्ञ । याच्ना । यन । विश्न । प्रश्न । रक्ष्ण । प्रच्छेरस-
त्सारण ज्ञापकात् ‘प्रश्ने चासन्नकाल’ इति ॥

स्वपो नम् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्द्रातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकार स्वार्थ । स्वप्न ॥

(१) “डुडु-दवथु । इत्यपि क्वचित् ।

प्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ६८ ॥

उदात्त इत्येव । प्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्त ।
क्तिनोऽपवादः । प्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनपदनिपतमनविदपुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वयंते । पूर्व पवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां
क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति समज्या । निपथा ।
निपत्या । मन्या (१) । विद्या । मुत्या । शय्या । मृत्या । इत्या । कथं तदुक्तम्—'स्त्रियां
भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति' इति? भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन
वियञ्जितो, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कुञ्ज श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति, चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र
कत्तव्यः, क्तिञ्चपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रापयो षगभाश्च निषात्पते । इच्छा । उपरिचर्यापरिसर्यामृगपा-
टाद्यानामुपसह्यानम् । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाड्या । जागर्तेरकारो
चा । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा ।
जिहीर्षा । पुत्त्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । वण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुरमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः ।
हुण्डा । हुण्डा । ईडा । उडा । गुरोरिति किम् ? भक्तिः । हल इति किम् ? नीतिः ॥

पिद्धिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

विद्भवो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृत्य
प्रकृतयो गृह्यन्ते । जृप्-जरा । त्रपूप्-त्रपा । भिदादिभ्यः सल्वपि-भिदा । छिदा ।
वेदा । छिपा ॥ गुहा, गियोंपद्भ्यो ॥ अडा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा ।
चेया । तारा । धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । सृजा । अरुपे-
जम्प्रसारणं च छ कृपा । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरणे । छित्तिर-
न्या ॥ आरा शरण्याम् । आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुवि आच्छादने, चर्च अध्ययने,

चुरादि । इयेतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना(१) ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । किनोऽपवाद । प्रदा । उपमे । प्रधा । उपधा । अश्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । अद्वा । अन्तर्द्वा ॥

एयासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

एयन्तेभ्यो धातुभ्य आस श्रन्थ इत्येताभ्या च स्त्रिया युच्यन्त्ययो भवति । अकार-स्यापवाद । कारणा । हारणा । आमना । श्रन्थना । कथमास्या ? ऋहलोपर्यन्नेवि-प्यति । वासस्वरप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरगविषयस्यैरोत्सर्गापवादस्य । श्रन्थि क्रधादिर्गु-ह्यते, श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादि, श्रन्थ श्रन्थ सदमे इति, एयन्त-त्वेनैव भिद्गवात् । अघट्टिवन्दिविदिभ्य उपसर्गानम् । घटना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहण, घट्ट चलन इति । चौरादिकस्य, घट्ट सवरण इत्यस्य न ग्रह-णम्, तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् । अश्रेपरनिच्छार्थस्य युज वक्तव्यः । अध्येषणा । अन्वेषणा । अपरेर्वाः । पर्येषणा, परीष्टि ॥

रोगाख्याया एबुल बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्याया गम्यमानाया धातोर्बहुल एबुल् प्रत्ययो भवति । किन्नादीनामपवाद । आख्याप्रहण रोगस्य चेत् प्रत्ययान्तेन सज्ञा भवति । बहुलग्रहण व्यभिचारार्थम् । प्रच्छादिका । प्रवाहिका । (२) विचचिका । न च भवति, शिरोरिति । अघावर्थे च ए-एबुल् वक्तव्यः । आशिका, शायिका वसन्ते । अङ्कशितपौ धातुनिदेशे इति व-व्यम् । भिदि । द्विदि । पचति । पठति । अवणाकारः । निर्देश इति प्रकृतम् अकार । इकार । अरादिफः । रेफः । अमवर्थाच्च अकारलोपश्च(३) । मत्वर्थयि अङ्गजादिभ्यः । आजि । आति । आदि । अङ्क कृष्यादिभ्यः । कृषि । किरि ।

सज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

सज्ञाया विषये धातोर्बुल प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । प्रवाहिका(४) । अभ्युपखादिका । आचोपलादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका

निभापाख्यानपरिप्रश्नयोरिब् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्न, पञ्चादाख्यानम् । सूत्रेऽल्पाचूत्रस्य पूर्वनिपात । परिप्रश्न स्थाने च गम्यमाने धातोरिब् प्रत्ययो भवति चकाराद् एबुलपि ।

(१) 'चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना ।' इत्यधिकम् । टोकाविरोधात् । (२) चिका इति न्यायपाठः । (३) न्यासपदमजरोपर्यालोचनात् नाथ मूलपाठः । (४) एबुलप्रच्छादिका इति पाठः ।

परोऽपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति । कां खं कारिमकार्यः । कां कारिकामकार्यः । कां क्रियामकार्यः । कां कृत्यामकार्यः । कां कृतिमकार्यः । सर्वा कारिमकार्यम् । सर्वा कारिकामकार्यम् । सर्वा क्रियामकार्यम् । सर्वा कृत्यामकार्यम् । सर्वा कृतिमकार्यम् । कां गणिमजीगणः । कां गणिकामजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वा गणिमजीगणम् । सर्वा गणिकाम् । सर्वा गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पाचिम् । कां पाचिकाम् । कां पक्तिम् । कां पाटिम् । कां पाटिकाम् । कां पटितिम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् ? कृतिः । हतिः ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु एवुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तद्योग्यता । ऋण तद् यत्परस्य (१) धार्यते । उपपत्तिर्जन्म । इत्येतेष्वर्थे ङ धातोर्णुच् प्रत्ययो भवति । क्लिप्तादीनामपवादः । पर्याये तावत्-भवतः शायिका । भवतोऽप्रमासिका (२) । अर्ह-अर्हति भवानिच्छुभक्षिकाम् (३) । ऋणे-इच्छुभक्षिमां मे धारयसि, ओदनभोजिकाम्, पयः पायिकाम् । उत्पत्तौ-इच्छुभक्षिमां मे उदपादि । ओदनभोजिमा, पयः पायिका । विभाषेत्येव, चिकन्धोत्पद्यते । णुलि प्रवृत्ते प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्प्रथमः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोर्नञः प्रत्ययो भवति । क्लिप्तादीनामपवादः । अररणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अकृतितस्तस्य कटस्य । नश्रीति किम् ? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति निवृत्तम् । कृत्यसञ्ज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु पवन्ति, यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावस्मरणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति—खानीयं पूर्णम् । दानीयो वाहणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट्, अन्यत्रापि भवति—अपलेचनमवद्यावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छानानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलप्रदृश्यादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिव्यञ्जयन्ति—पादाभ्यां हियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्त प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् (४) ।

(१) "परस्य" इति. पाठः. (२) "अप्रमासिका" इति. (३) "इच्छुभ. इच्छुभक्षिमां" इति. (४) "शयितम्. भुक्तम्. आसितम्" इति क्वचिदधिकम् ।

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुसकलिङ्ग भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसन छात्रस्य । शोभनम् । जल्प
नम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तराथ ॥

कर्मणि च यन सत्पशात्कर्तुं शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

यन कर्मणा सस्पृश्यमानस्य कर्तुं शरीरसुखमुपयते तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातो
नपुसकलिङ्ग भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूवगव सिद्धे प्रत्यय नित्यसमासार्थं वच
नेम्, उपपदसमामो हि नित्य समास । पय पान सुखम् । औदनभोजन सुखम् ।
कर्मणोति किम् ? तूलिकाया उधान सुखम् । सत्पशादात् किम् ? आग्निकण्डस्यो
पासन सुखम् । कर्तुरित किम् ? गुरो क्वापन सुखम् । क्वापयतेन गुट् कत्ता, किं
तहि कम । शरीरग्रहण किम् ? पुत्रस्य परिष्वजन सुखम् । सुख मानसी प्रीति ।
सुखामति किम् ? कण्टकाना मदन दु खम् । सर्वत्रासमास प्रयुदा ह्यते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारक धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रब्रश्चन । पलानशा
तन । अधिकरणे-गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुसि सज्ञाया घ प्रायण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयो रियेव । पुञ्जिङ्गयो करणाधिकरणयोरभिधेययोधातोघ प्रत्ययो
भवति, समुदायन चेत् सज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकास्त्न्याथम् । दन्तच्छद् (१) ।
उरश्छद् । घट् । अधिकरणे खलपि-एत्य तस्मिन् कुवन्तीत्याकर । आलय ।
पुसीति किम् ? प्रमाधनम् । सज्ञायामिति किम् ? प्रहरणो दण्ड । घकार "झादेघ"
इति विशेषणाय ॥

गोचरसचरवह्व्रचव्यनापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादय शब्दा घप्रत्ययात्ता निपायन्ते पूर्वस्मिन्वार्थे । 'हलश्च' इति घञ
वक्ष्यति तस्यापवाद । गावश्चरन्त्यस्मिञ्च त गोचर । सचरन्तेऽनेनति सचर ।
वहन्ति तेन वह । व्रन्ति तेन व्रन । व्यचान्त तन व्यन । निपातनात् 'अञ्च
घञपो' इति वीभावो न भवति । एत्य तस्मिन्नापणन्त इत्यापण । निगच्छन्ति
तस्मिन्नेति निगम । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे-क्य । अनय ॥

अव तृह्वार्धञ् ॥ १२० ॥

अव उपपदे तरतेस्त्पृणातेश्च धातो करणाधिकरणयो सज्ञाया घञ प्रत्ययो भवति ।
घस्यापवाद । जकारो बुद्धर्थं, स्वराथश्च । घकार उत्तरत्र क वार्थं । अवतार । अव
स्तार । कथमवतारो नद्या ? न हीय सज्ञा । प्रायानुवृत्तरसज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुसि संज्ञायां वरणाधिक्करणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते । हलन्ताद्घातोः करणाधिक-
रणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेंसः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । मार्गः । अप-
मार्गः । चीमार्गः ॥

अध्यायन्यायोच्चारसंहाराधारायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते । पुसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ् विधीयते ।
अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिद्धियध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति
अस्मिद्धियुष्वात् । महियन्तेऽनेनेति सहारः । आधियतेऽस्मिद्धित्यापारः । आवयन्त्य-
स्मिद्धित्यावायः । चकारोऽनुक्तममुच्चयार्थं—अवहार ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्ग इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्भावार्थो भवति । उत्पूर्वादङ्गतेर्घञ् निपा-
त्यते । ननु घ “हलश्च ” इति मिद् एव घञ् ? उदके प्रतिषेधार्थमिद् वचनम् । तैल्ले-
दङ्गः । अनुदक इति किम् ? उदकोदग्रनः । घ कस्माच्च प्रत्युदाहियते ? विशेषाभा-
वात् । घञ्यपि धाधादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानाय ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते, जाल चेतद्भवति । आङ्पूर्वाङ्गयते, करणे घञ् निपात्यते ।
आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् (१) ॥

रनो घ च ॥ १२५ ॥

रनतेद्घातो, करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् घञ् च । आखनः ।
आगानः । ङङो वक्तव्य ङ । आगः । ङङो वक्तव्य ङ । आवरः । ङङ्को वक्तव्य ङ ।
आखनिकः । ङङ्कचरो वक्तव्यः । आखनिकचक (२) ॥

ईपद्दु, सुपु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईपत् दुत् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु
घातो, खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्र दु खम्, तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्र सुखम्,
तदितरयोर्विशेषण, संभवात् । ईपकरो भवता कटः । दुष्कर । सुकरः । ईपद्भोज ।
दुर्भोज । सुभोजः । ईपदादिष्विति किम् ? कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्राथेष्विति
किम् ? ईपकार्यः । लकारः स्वार्थः । तित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृत्वोः ॥ १२७ ॥

भवते, करोतेश्च धातोर्घथासरय कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीपदादिषु च

(१) “जालमित् किम् ? आनाय ।” इति वदन्ति । (२) “रनोस्य पदचेति वक्त-
व्यम्” इति वुत्रचित्पठान्ते, तत्र युक्तम्, पदमञ्जरोविरोधात् ।

खल् प्रत्ययो भवति । ईपदाह्यभव भवता । दुराह्यम्भवम् । स्वाह्यकरो देवदत्तो भवता । ॐ कर्तृकर्मगोरिच्छर्थयोरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-स्वाह्येन भूयते (१) ॥

आतो युच ॥ १२८ ॥

ईपदादयोऽनुवर्त्तन्ते । कर्तृकर्मगोरिति न स्वयंते । कृच्छ्राह्यच्छार्थेषु ईपदादिपूप-
प-
देपु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवाद । ईपत्पान सोमो
भवता । दुप्यान । सुपान । ईपदानो गौर्भवता । दुर्दान । सुदान ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्य ॥ १२९ ॥

ईपदादिषु कृच्छ्राह्यच्छार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो
भवति । खलोऽपवाद । सुपसदनोऽग्नि । सुपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽगत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुद्रोहनाम
कृणोद्ब्रह्मणे गाम् । सुवेदनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम् । ॐ नापाया शान्तियुधिदक्षिधिमृ-
षिभ्यो युज वक्तव्यम् ॥ दुःशासन । दुर्योधन । दुर्दर्शन । दुर्दर्पण । दुर्मर्षण ॥

वर्त्तमानसामीप्य वर्त्तमानाद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । प्यञ् स्वाधिकत्व ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्धवधम् । वर्त्त-
मानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत् प्रत्यया वा भवन्ति ।
१ "वर्त्तमाने लङ्" इत्यारभ्य "उगादयो बहुलम्" इति यावद् वर्त्तमानप प्रत्यया उक्तास्त
भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्त ? आगतोऽसि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव
मा विद्धि । अयमागमम् । एयोऽस्यागत । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि ।
गच्छन्तमेव मा विद्धि । एष गमिष्यामि । गन्ता स्म । वकरण सबसः।दृश्याथम् । यन
विशेषगन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिता प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पव
मान । यजमान । अल्करिष्यु । सामीप्यग्रहण किम् ? विप्रकर्षविवक्षाया मा भूत्-
परुदागच्छत्पाटलिपुत्रम् । वपण गमिष्यति । यो मन्वते गच्छामीति पद् वर्त्तमान
काल एव वक्तव्ये, कालान्तरागतिस्तु वाक्याद्भवति, न च वाक्यगम्य काल पद्
सस्त्वारवलायामुपयुज्यते इति तादृश वाक्यार्थप्रतिपत्तार प्रति प्रकरणमिदं नार
भ्यते । तथाच श्व करिष्यति, वपण गमिष्यतीति सचमुपपद्यते ।

आशसाया भतरच्च ॥ १३२ ॥

देत्वव । वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्त्तते । आशसनमाशसा, अप्राप्तस्य प्रिया
थेस्य प्राप्तमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषय । तत्र भविष्यति काले आशसाया
गम्यमानाया धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायरचदा-

(१) "स्वाह्येन भूयते" इति पाठो न योग्य, पदमन्तरीविरोधात् । किन्तु आह्येन
भूयते इत्येव ।

गमत् । आगतः । आगच्छन्ति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगीप्सहि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशेन विशेषानतिदेशाहङ्लिङी न भवतः । आशंसायामिति किम् ? आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवर्च्येत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणमध्येन्यामहे । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लृटोऽपि विषये यथा स्वात्-श्-क्षिप्रमध्येन्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतवर्च्येत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽधीयीय । अवकल्पये युक्तोऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटी विहितौ, तयोरय प्रतिषेधः । अनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्ध-सातप्येनानुष्ठानम् । सामीप्यं कालानां तुल्यजातीयनात्यवधानम् । यावज्जीवं शृशमन्नमदात् । शृशमन्नं दास्यति । यावज्जीव पुत्राऽध्यापिपत् । यावज्जीव-मध्यापयिष्यति । सामीप्ये एतदपि-येष पौर्गमास्यतिक्कान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममावास्याऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते । सोमेन यच्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राक्-स्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्त्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनम् । भविष्यति काले मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तव्यामहे । तत्र सत्तून् पास्यामः । भविष्यतीति किम् ? योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्र द्विरोदनम् अभुञ्जमहि । नत्र सत्तून्पि-याम । मर्यादावचन इति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तास्महे । सत्तून् पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् ? योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यापरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तास्महे । तत्र सत्तून् पातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेषं वच्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् इति वक्तते । कालमर्यादाविभागे सवसरस्मिन् प्रविभागे भविष्यति कालेऽनघतनवत्प्रत्ययवधन भवति न चेद्दहोरात्रसवर्धी विभागस्तथा च विभागे प्रातपेध । पूर्वगैत्र सिद्ध वचनमिदमहोरात्रनेपेयाधम् । योगविभाग उत्तराध । योऽय सवसर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रौदन भोक्त्यामहे । भविष्यतात्वव-योऽय वत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहे । मर्यादावचन इत्यव-योऽय निरवाधक काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रौदन भोक्त्यामहे । अवरस्मिन्निचय । परस्मिन् त्रिभाषा वचयात् । अनहोरात्राणामात् किम् ? त्रिविधमुदाहरणम्-योऽय मास आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्र, योऽय त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोद्दमास योऽय त्रिंशद्द्वारात्र आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पातास्म । सवथाऽहोरात्रस्पर्श प्रतिषेध ॥

परस्मिन् त्रिभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सवमनुवन्ते । कालमर्यादावभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभाषाऽनघतनवत्प्रत्ययवधन भवति, न चेद्दहोरात्रमन्वधा प्रवभाग । अवरस्मिन्वचनं पूर्वमनुवन्ते । अवरस्मिन् पूर्वगैत्र प्रातपेध उक्त सप्रति परस्मिन्प्राप्त एव विकल्प उच्यते । योऽय सवसर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पास्याम, तत्र सक्तून् पातास्म । अनहोरात्राणामित्यव योऽय त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य य पर पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पातास्म । भवयतात्वव-योऽय सवसरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहे । मर्यादावचन इत्यव-योऽय सवत्सरो निरवाधक काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पातास्म । कालविभाग इत्यव-योऽयमथा गन्तव्य आपागलिपुत्रात् तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । औदन भोक्त्यामहे । इति सवत्रानघतनवत्प्रत्यया उदाहार्या ॥

लिङ्गनिमित्ते लुङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतात्वनुवन्ते । हेतुहेतमतीर्लिङ्गित्वेवमादिक लिङ्गे निमित्त तत्र लिङ्गनिमित्ते भविष्यति काले लुङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सयाम् । कुतश्चिद्गुण्याऽदनभिनवृत्ति क्रियाया क्रियातिपत्ति । दक्षिणेन चेदायास्यन्न शक्यत याभविष्यत् । यदि कमलकमाह्लास्यन्न शक्य पर्याभविष्यत् । अभोच्यत भवान् गृतेन यदि मसभापमागभियत् । भविष्यकालविषयमतद्गचनम् । भविष्यदपर्याभवन च हतुमत्

तत्र हेतुभूतं च कमलकाहानम् । लिङ्गलिङ्गे बुद्ध्वा तद्वृत्तिर्पत्ति च प्रमाणान्ताद्व-
गम्य वक्ता वाक्य प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्लास्यन्न शक्यं पर्याभविष्यदिति, हेतु-
नुमतोराहानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्गनिमित्ते लृट् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण भविष्यति विहितः सग्न
निभूते विधीयते । भूते च काले लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृट्प्रत्ययो भवति ।
उताप्योरित्यारम्य लिङ्गनिमित्तेषु विधानमेतत्, प्राक् ततो विकल्प वक्ष्यति । दृष्टे
मया भवत्पुत्रोऽभ्यर्था चङ्क्रम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेनाद्ये-
ऽर्थाव्ययत् (१) तदाऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवान् । अन्येन पथा स गतः ॥

उताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्गनिमित्ते लृट् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः । मर्या-
दायामयमाह् नाभिविधी । उताप्योः समर्थयोर्लिङ्गिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रा-
वधेर्यदित उदध्वमनुक्रमिभ्यामः, तत्र भूते लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ लृट् वा भवती-
त्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । वक्ष्यति “विभाषा कथमि लिङ् च” । कथं नाम तत्र भ-
वान् वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्त च, याजयेत् ॥

गर्हायां लडपिजातोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुम्भेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजातयोरपपदयोर्धातोर्लिङ् प्र-
त्ययो भवति । वर्त्तमाने लङ्कः कालसामान्यं न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेष-
विहितांश्चापि प्रत्ययानय परत्वाद् अस्मिन् विषये वाधते । अपि तत्र भवान् वृषल
याजयति, जातु तत्र भवान् वृषल याजयति । गर्हामहे, अहो अन्याव्यमेतत् । लिङ्-
निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृट् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथशब्द उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति, चकाराल्लट् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामवाधनार्थम् ।
कथं नाम तत्र भवान् वृषल याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् वृषल याजयति । कथं
नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र भवान् वृषल याजयिता । कथं
नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयत् । कथं नाम
तत्र भवान् वृषलं याजयाद्धकार । अत्र लिङ्गनिमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रिया-
तिपत्तौ वा लृट् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृटा भवितव्यम् ॥

किञ्चुत्ते लिङ्लुटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्थते । किञ्चुत् उपपदे गर्हायां गम्यमानायां

(१) अत्र “तेन दृष्टेऽभविष्यद्” इति पाठो युक्तः, पदमञ्जरीस्वारस्यात् ।

धातोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययौ भवत । सर्वलकाराणामपवाद । लिङ्ग्रहण ल्योऽपरिग्रहा
र्थम् । को नाम वृषलो य तत्र भवान् याचयेत् । य तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति ।
कतरो नाम वृषलो य तत्र भवान् वृषल याचयेत् । याचयिष्यात् । भूते क्रियातिपत्तौ
वा लृट् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम वृषलो य तत्र भवानयाचयिष्यत् ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरकिञ्चिदपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसभावना । अमर्षाऽज्ञमा । किञ्चिदपि किञ्चिदपि
चोपपदेऽनवक्लृप्यमर्षयोर्दानोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययो भवत । सर्वलकाराणामपवाद ।
बह्वच पूर्वनिपातो लक्षणाभिचारविह्वम् । तेन यथासरय न भवति । अनवक्लृप्तौ
तावत्-नावकल्पयामि, न मभाषयामि, न श्रद्धे तत्र भवान्नाम वृषल याचयेत् ।
तत्र भवान्नाम वृषल याचयिष्यति । को नाम वृषलो, य तत्र भवान् वृषल याचयेत् ।
को नाम वृषलो, य तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति । अमर्ष-न मर्षयामि तत्र भवान्
वृषल याचयेत्, याचयिष्यति । को नाम वृषलो, य तत्र भवान् याचयेत्, याचयि-
ष्यति । भूतविषयाया तु क्रियातिपत्तौ वा लृट् भवति । भविष्यति नित्यम्-नावक
ल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाचयिष्यत् ॥

किञ्चिन्नाम्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरिति वक्तव्ये । किञ्चिदपि समुदाय उपपदम् । अस्यथा
अस्तिभवतिविद्यतय । किञ्चिदप्युपपत्तेषु अनवक्लृप्यमर्षयोर्धातोर्लृट् प्रत्ययो
भवति । लिङोऽपवाद । किञ्चिदपि नाम तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति, भवति नाम
तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति । विद्यते नाम तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति । न
श्रद्धे, न मर्षयामि । लिङ्निमित्तमिह नास्ति तेन लृट् न भवति ॥

जातुयत्नेर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरित्येव । जातु यत्नेर्लिङ् । जातु तत्र भवान् वृषल याचयेत् ।
यत्नात् तत्र भवान् वृषल याचयेत् । न श्रद्धे न मर्षयामि । यत्नेर्लिङ् ।
यदायद्योरपसरयानम् ॥ यदा भवद्विध क्षत्रिय याजयेत् । यदि भवद्विध क्षत्रिय
याचयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृट्, भविष्यति नित्यम् ।

यच्चयत्रयो ॥ १४८ ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरपदयोरनवक्लृप्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्
मानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवाद । योगविभाग उत्तरार्थ ।
नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषल याचयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषल याचयेत् ।
पत्तौ यथायथ लृट् भवति ॥

गर्हाया च ॥ १४६ ॥

अनन्तरूप्यमर्पयोरिति निवृत्तम् । गहा णिन्दा कुसेयनर्थान्तरम् । यच्च यत्र
इयनयोरपपदयोधातोर्लिङ् प्रथयो भवति गर्हाया गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणाम
पवाद् । यच्च तत्र भवान् वृषल याजयत्, यत्र तत्र भवान् वृषल यानयेद्, ऋद्धा वृत्र
मन् द्राक्षण, गर्हामह, अहो अन्याद्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथापथ लृट् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुत विस्मयनीयत् । यच्चयत्रयोरपपद
याश्चित्रीकरण गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रथयो भवति । सर्वलकाराणामपवाद् । यच्च
तत्र भवान् वृषल यानयत् । यत्र तत्र भवान् वृषल यानयत्, आश्चर्यमेतत् । क्रिया
तिपत्तौ यथापथ लृट् भवति ॥

शेषे लुडयन्तौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्रान्यामन्यत्र चित्रीकरणे शेषे । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातो
र्लृट् प्रथयो भवति, यदिश दक्षेत्र प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवाद् । आश्चर्यं चित्रम
द्भुतम् । अन्धो नाम सर्वनसारोद्यति, बधिरो नाम व्याकरणमप्येष्यते । अयदाविति
किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत, यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावादिह लृट्
न भवति ॥

उताप्यो समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्यतयो समर्थयोरपपदयोद्घातोर्लिङ् प्रथयो भवति । सर्वलकाराणा
मपवाद् । घाटमिथस्मिर्गर्थ समानाथवमनयो । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उता
धीयीत । अप्यधीयीत । घाटमध्यम्यत इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् ? उत वृषल पति
प्यति । अपि द्वार धास्यति । प्रश्न प्रच्छादन च गम्यते । वोताप्योरिति विकल्पो
निवृत्तः । इत प्रभृति भूतेऽपि लिङ्निमित्त क्रियातिपत्तौ निय लृट्, भविष्यति
तु सर्वत्रैव निय ॥

कागप्रवेदनेऽकश्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करण कामप्रवेदनम् । काम इच्छाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् ।
तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकश्चियुपपदे धातोर्लिङ् प्रथयो भवति ।
सर्वलकाराणामपवाद् । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् ।
अकश्चित्ति किम् ?

कश्चिज्जीवति ते माता कश्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद् । त्वा पृच्छामि कश्चिज्जीवति पार्वति ॥

सभाषनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयाग ॥ १५४ ॥

लिङिल्येव । सभाषन-क्रियासु याग्यताध्यवसान, शक्तिप्रदानम्, तदिदानीमल

मर्थं विरोप्यते, तच्चेत्सभावानं पर्याप्तमवितथ भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषण, सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः, क्वासी सिद्ध ? यत्र गग्यते चाथों, न चासी प्रयुज्यते । तदीदृशो सभावानोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वत दारसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाक भुञ्जीत । अलमिति किम् ? विदेशस्थायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अलं देवदत्तो हस्तिन हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्य लृङ् भवति ॥

विभाषा घातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

सभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग इति सर्वमनुवर्तते । सभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः । सभावनवचने घाताद्युपपदे यच्छब्दवर्जिते घातोविभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्ती विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोचयते भवान् । अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोचयते भवान् । श्रद्धे भुञ्जीत भवान्, भोचयते भवान् । अयदीति किम् ? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ।

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्तमानाद् घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाश्च शकटं पर्याभवेत् । यदि कमल-कमाह्वयेन शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यान हेतुः । अपर्याभवानं हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते, भविष्यति च काले । तेन लृङ्पि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङ्ति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति-हन्तीति पलायते । वर्पतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुपूपपदेषु घातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुञ्जतां भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ इच्छामप्रवेदन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृवेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु घातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्वेति किम् ? देवदत्त भुञ्जानमिच्छति यद्दत्तः । इह कस्मान्न भवति ? इच्छन् करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकृतवेषु घातोरुद्धिप्रत्ययो भवति । सुर्जापेतेषु
उद्धति । अर्थापेतेषु उद्धति । श्रियातिपत्नी लृट् भवति (१) ॥

उच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो घातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिट् प्रत्ययो भवति । लृट् श्ले
षचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उरयात् । कामयेत् । कामयेत् ॥

त्रिधितिमन्त्रणमन्त्रणाधीष्टसम्प्रदानप्रार्थनेषु लिट् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । अर्थाष्ट
सकारपूर्वको व्यापारः । सम्प्रदानः सम्प्रधारणम् । प्रार्थनं याच्ना । विध्याद्येषु घाते-
लिट् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्याद्येषु प्रत्ययार्थविशेषणम् ।
विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिट् प्रत्ययो भवति । विधौ तावत्—कटं कुर्यात् । प्रान
भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे—इह भवान् सुर्जात् । इह भवानासीत् । आमन्त्रणे—
इह भवानासीत् । इह भवान् सुर्जात् । अर्थाष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवा
नुपनयेत् । सम्प्रदाने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना
व्याकरणमधीयीय ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति घातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उच्यते । विधौ तावत्-
कटं तावद्भवान् करोतु । प्रानं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे—अमुत्र भवानास्ताम् ।
अमुत्र भवान् मुह्यन्तम् । आमन्त्रणे—इह भवान् मुह्यन्तम् । अर्थाष्टे—अधीच्छामो
भवन्तं माणवकं भवान् व्यापयतु । माणवकं भवानुपनयताम् । सम्प्रदाने—किं नु
खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय । इन्द्रोऽध्वर्युः ॥

प्रैपातिसर्गप्रानकालेषु कृत्याञ्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रैपः । कामचाराभ्यनुज्ञाननतिसर्गः । निमित्तमृतस्य कालस्यावसरः प्राप्त-
कालता । इन्द्रेतेष्वर्थेषु घातोः कृत्यमशकः प्राप्तता भवति, चकाराहोत् च । भवता कटः
करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खलवापि—करोतु कट भवानिह प्रेषितः ।
भवानतिष्ठेत् । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे । विमर्षं प्रैपादिषु कृत्या विधीयन्ते । न
सामान्येन भावजर्मगोर्बिहिता एव, ते प्रैपादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहिते-
नानेन लोटा धाप्यन्ते, वासरूपविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति—स्वधिकार-
रात्परेण वासरूपविधिर्न विशयं भवतीति । विधिप्रैपयोः को विशेषः ? केचिद्वाहुः—
अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रैप इति ॥

लिट् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैपाद्यो वर्तन्ते । प्रैपादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्घातोरुद्धि-
(१) “योगविभाग उच्यते” इति पाठः कश्चित् ।

त्ययो भवति, चकाराद्यथाप्राप्त च । ऊर्ध्वं मूहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । करणीयः । कार्यं । भवान् खलु कटं कुर्यात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिष्ठत् । भवान् प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रीपादिपूर्ध्वमौहृत्तिके इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रीपादिषु गम्यमानेपूर्ध्वमौहृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान् कटं करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्तते । अधीष्ट व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने घातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अद् स्म राजन् माणवकमध्यापय । अद् स्म राजन्नभिहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातास्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । इह कस्मान्न भवति ? कालः पचति भूतानीति । प्रीपादिग्रहणमिहाभिसम्बध्यते । इह कस्मान्न भवति ? कालो भोजनस्येति । वासरूपेण ल्युडपि भवति । उक्तमिदं स्याधिकारात्परत्र वासरूपविधिरनित्य इति ।

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः, तद्योग्यः । अर्हे कर्तारं वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्विङ् च । भवता खलु कन्या वोटव्या । वाद्या । वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोट । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवानेतदर्हे दिति । अथ कस्मादर्हे कृत्यतृचो विधीयन्ते ? यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्ति । योऽयमिह लिङ् विधीयते तेन बाधा मा भूदिति । वासरूपविधिरनित्यः ।

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति ॥ १७० ॥

अवश्य भाव आवश्यकम् । उपाधिरय नोपपदम् । अवश्यभावविशिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तारं वाच्ये धातोर्गितिः प्रत्ययो भवति । अवश्यङ्कारो । मयूरव्यसकादि-स्वासमासः । आधमर्ण्यं खल्वपि—शतदायी । सहस्रदायी । निष्कदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकामर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकामर्ण्ययोरुपाधिमृतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्य कटः कर्त्तव्यः । अवश्यं करणीयः । अवश्यं

कार्यः । अथस्य कृत्यः । आधमर्ग्ये—भवता दातं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थं-
मिदम् ? यावता सामान्ये विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन
णिनिना धाधेरन् । कर्त्तरि णिनि , भावकर्मणोः कृत्या—तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ? तत्र
केचिदाहुः—अभ्यगोयादयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

दातीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । दानोत्पत्तौपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति,
चकारात् कृत्याश्च । भवता खलु भारो बोद्धव्यः । वहनीयः । बाह्यः । भवान् खलु
भारं घहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ्गा बाधा मा भूदिति ॥

धाशिपि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः, अप्राप्तस्वेष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् ।
आशीर्विशेष्ये वर्षमानाद्दातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जीवतु भवान् ।
आशिपीति किम् ? चिरं जीवति देवदत्तः ।

क्विक्त्वी च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिपीत्येव । आशिपि विषये धातोः क्विक्त्वी प्रत्ययौ भवतः समुदायेन
षेस्सज्ञा गम्यते । तनुताद तन्तिः । सनुताद सातः । भवतात् भूतिः । मनुताद
मन्तिः । क्तः खल्वपि—देवा एव देवासुदेवदत्तः । सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते,
क्विचा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थं—“न क्विचि दीर्घश्च” इति ॥

माङ्ङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्ङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् ।
मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचि-
दाहुः—जाङ्ङिदपरो माङ्ङ्यो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मोत्तरे माङ्ङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लुङ् च । मा स्म
करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हार्षत् । मा स्म हार्षीत् ॥
इति श्रीजयादित्यावर चताया काशिकाया वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रथयाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां सबन्धो धातुसंबन्धः, विशेषणविशेष्यभावः ।
तस्मिन् सति अथथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । अस्मिष्टोमयाज्यस्य
पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । अस्मिष्टोमयाजीति

भूतकालः (१), जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्य-
मानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणवाद्दिशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति ।
प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसं-
बन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति—गोमानासीत् । गोमान् भविता ।
गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमानविहितो मत्तुप्, आसीद्, भवितेति संबन्धादतीते भवि-
ष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते । पौनः पुन्य भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थ-
विशेषण चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्गतोलोट् प्रत्ययो भवति सर्वेषु
कालेषु । सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः,
तध्वभाविनस्तु (२) वा भवतः । योगविभागोऽत्र कर्तव्यः—क्रियासमभिहारे
लोट्, ततो—लोटो हिस्वौ, लोटित्वेव—लोड्धर्माणौ (३) हिस्वौ भवत इत्यर्थः ।
तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्व भेदेनावतिष्ठते, तिङ्न्व च भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं
लुनाति, इमी लुनीतः, इमे लुनन्ति । लुनीहिलुनीहीत्येव एव लुनामि, युवां लुनीथः,
यूय लुनीथ । अथवा लुनीतलुनीतेत्येव यूय लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाह लुना-
मि, आवां लुनीवः, वय लुनीमः । भूते—लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत्, अलाविष्टाम्,
अलाविपुः । एव मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । भविष्यति—लुनीहिलुनीहीत्येवायं
लुविष्यति, लुविष्यतः, लुविष्यन्ति । एव मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । अधीप्वाधीप्वे-
त्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । अधीप्वाधीप्वेत्येव त्वमधीपे, युवामधी-
याथे, यूयमधीप्वे । अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीप्वे । अधीप्वाधीप्वेत्ये-
वाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे । एव सर्वेष्वेव लकारेपूदाहार्यम् । क्रियासम-
भिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमच लोडपेक्षते—क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति । यद्प्रत्ययः
पुनरस्मिन्नेवायं विधीयमानः स्वयमेव शक्तवासापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्चयमानक्रियावचनाद्गतोरन्यतरस्यां लोट्
प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः, तध्वभाविनस्तु वा भवतः ।
आष्टमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति ।
आष्टमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ ।
अथवा आष्टमटत मठमटत खदूरमटत स्थाल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । आष्टमट

(१) भूतकालः—भूतः कालोऽयेति बहुवा इ. । एवमयऽप । (२) तध्वम्भा वन इति-
तथ ध्वञ्च तध्वमो, ० भाविनो यस्य लोट स तध्वम्भावी, तस्य । (३) लोड्धर्माणौ इति—
लोट एव धर्म्मस्तिङ्त्वादिपर्ययोस्ती लोड्धर्माणौ ।

मटमट र्ग्रदूरमट स्थात्यपिधानमटेत्येवाहमटासि, आवामटाव, वयमटाव । अथवा
 भ्राष्ट्रमटं त मटमटति र्ग्रदूरमटति स्थात्यपिधानमटति इत्येवायमटति, इमावटत,
 इमेऽन्ति । भ्राष्ट्रमटसि मटमटसि र्ग्रदूरमटसि स्थात्यपिधानमटसि इत्येव एवमटसि,
 युवामटथ, यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटामि मटमटामि र्ग्रदूरमटामि स्थात्यपिधानमटामीत्येवा
 हमटामि, आवामटाव, वयमटाव । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवा-
 यमधीते, इमावधीयान्ते, इमेऽधीयते । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वे
 त्येव एवमधीपे, युवामधीयाधे, यूयमधीष्वे । अथवा छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व
 निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वे
 याहमधीये, आवामधीयहे, वयमधीमहे । अथवा छन्दोऽधीते व्याकरणमधीते निरु-
 क्तमधीते इत्येवायमधीते, इमावधीयान्ते, इमेऽधीयते । छन्दोधीपे व्याकरणमधीपे
 निरुक्तमधीपे इत्येव एवमधीपे, युवामधीयाधे, यूयमधीष्वे । छन्दोधीये व्याकरणम-
 धीये निरुक्तमधीये इत्येवाहमधीये, आवामधीयहे, वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्भातोर्लंङ्विहितसु
 एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाद् अनुप्रयोग सिद्ध एव ।
 यथाविध्यं तु वचनम् । तथा चंबोदाहृतम्—लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनार्त्तति ।
 छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधीप्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने, समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्य । जोदत
 भुङ्क्षत, सक्तून् पिय, धानाः सादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं
 वचनम् । लाघव च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भ्राष्ट्रमट मटमट र्ग्रदूरमट
 स्थात्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदान् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता
 सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसम्बन्ध इत्येव । छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिट
 प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्तते । तेनान्येऽपि लकारा यथायथ भवन्ति ।
 लुङ्-शकलाहूएकोऽकरत् । अह तेभ्योऽकरं नम । लङ्-अग्निमद्य होतारमवृणीताद्य
 यजमान । लिट-अद्या ममार । अद्य छ्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्तते । लिङ्गर्थे-यत्र लिङ्गविधीयते विध्यादिहेतुहेतुमतो
 लिङ्गित्वेवमादिस्तत्र, छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति । जोपिपत् । तारि-
 पत् । मन्दिपत् । नेता नेपत् । तक्षिपत् । पताति विद्यत् । उद्धि च्यावयाति ॥

उपसवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसवाद परिभाषण, कर्त्तव्ये पणवन्ध—यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवत इदं दास्यामीति । कारणत कार्यानुसरण तर्क उ-प्रेक्षाआशङ्का(१) । उपसवादे आशङ्काया च गम्यमानाया छन्दसि विषय लेट् प्रत्ययो भवति । उपसवादे-अहमेव पर्यु-नामीशै । मद्रा एव वो मद्रा गृह्यान्तै इति । महवतान्यव व पात्राण्युध्यान्तै । आशङ्काया च-ने जिह्यायन्तो नरक पताम । जिह्याचरणेन नरकपात आशङ्क्यते । लिङ्गार्थ एवाय, नित्यार्थ तु वचनम् । पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यामिति वचंते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनूकसेकसेनध्येअध्येनूकध्येकधैन्-

शधैशधैन्तयेतवेङ्कतेन ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनोर्ध्वस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातो सयादय प्रत्यया भवन्ति । तुमर्थो भाव । कथं ज्ञायते? वचनसामर्थ्यात्, तावदय कचुरपकृष्यते(२), न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुज्ञादिश्यते, अनेर्दिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वाथ भवन्ति, स्वार्थश्च धातूना भाव एव । स-वचे राय । सेन्-ता वानपे रथानाम् । असे, असेन्-कृत्वे दक्षाय जीवसे । स्वरे विशेष । कसे, कसेन्-प्रेपे भगाय । धियसे । अध्यै, कर्मण्युपाचरध्यै । स्वरे विशेष । कध्यै-इन्द्राणा आहुवध्यै । कध्यैन्-धियध्यै । शध्यैन्-पिवध्यै । सह मादयध्यै । तवै-सोममिन्द्राय पातवै । तवेङ्-दशमे मूतवे । तवेन्-स्वर्देवेषु गन्तवे । कर्त्तवे । हत्तवे ॥

प्रये रोहिण्यै अन्वयिध्यायै ॥ १० ॥

तुमथ छन्दसीत्येव । प्रये रोहिण्यै अन्वयिध्यायै इत्येते शब्दा निपायन्ते विषये । प्रपूर्वस्य याते कैप्रयय-प्रये देवभ्य, प्रयातुम् । रुहे इत्यैप्रत्यय-मोषधोना रोहिण्यै, रोहगाय । व्ययेनपूर्वस्य इत्यैप्रयय-अन्वयिध्यायै, दृशे विस्वये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । दृशे विस्वये इत्येते छन्दसि विषये निपायन्ते । दृश के प्रत्यय दृशे विश्वाय सूर्यम्, द्रष्टम् । विस्वये स्वा हरामि, विस्वातुम् ॥

शकि णमुत्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शक्नोतौ धाताबुपपदे छन्दाम् । वपये तुमथ णमुत्कमुलौ प्रत्ययो भवत । णकारो वृद्धर्थः । ककारो गुणवृद्धिपतिषेधाय । लकार स्वार्थः अग्नि वै देवा विभाज नाशक्नुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अपलुप नाशक्नुवन् । सुमिन्यथ ॥

(१) कारणत इत्यादिनाऽऽशङ्काया स्वरूप प्रदर्शिनम् । अनुसरणमिति-अनुसरण मानमित्यर्थः । तत्र उत्प्रेक्षेति-आशङ्काया इमी पर्यायी । (२) अपकृष्यते-कर्त्तरि न भवतीति यावत् ।

सह विधीयन्ते तत्र घामरूपविधित्वास्तीत्येवदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये उदादयो भवन्ति । उपपदसमाम् वस्मात् प्रियते ? उक्त तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्—असौ तुल्य विधान यदुपपत्त तत् समारयते नाऽन्यदिति ॥

कर्मण्याप्रोगे कृञ् एमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातो एमुञ् प्रययो भवति आक्रोश गम्यमाने । चोरद्वारात् शोशति । चोरोऽस्मि दस्युरसि हत्याप्रोशति । चोरकरण(१)माक्रोशसम्पादनायमेव । त्यसौ चोर प्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयो, कृञ् इति चाऽनुवर्तते । स्वादुमीयर्थप्रहणम् । स्वाद्वर्धेपूपदो कृञो णमुल् प्रययो भवति । स्वादुङ्कार मुङ्क्ते । सप्तङ्कार मुङ्क्ते । एवङ्कारमुञ्क्ते । स्वादुमीति मकारान्तिपातनमाकाराभा(२)पार्थ, च्यन्तस्यापि मकारार्थं दाण भावार्थं च । अस्वार्द्धी स्वार्द्धी कृत्वा भुञ्जे स्वादुङ्कार भुञ्जे । वासरूपेण क्त्वापि भवति स्वादु कृत्वा भुञ्जे । तुमर्थाधिकाराच्च सर्व एते भावे प्रयया । यथेव स्वादुङ्कार मुञ् दद्यत् इति णमुला कर्त्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तुं कस्मात्पृथीया न भवति ? मुञ्जिप्र(३) ल्ययनाभिहित कर्त्ता, न चारिस्मन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोमदो विवक्ष्यते, समानकर्त्तृक हि विरदयते । प्रधानशक्यप्रिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते ।

अन्यथैवङ्कथमित्यमु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृञित्येव । अन्यथादिपूपपदेपु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोति भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोग ? निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति, एवमेव प्रयुज्यते अन्यथा भुङ्क्ते इति यावान् अर्थस्तावानेवान्यथाकार भुङ्क्ते इति गम्यते । अन्यथाकार भुङ्क्ते । एवङ्कार भुङ्क्ते । कथङ्कार भुङ्क्ते । इत्कार भुञ्जे । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अन्यथाकृत्वा शिरो भुञ्जे ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञ्, सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयो कृञो णमुल् प्रययो भवति, असूयाप्रतिवचने गम्यमाने(४) । यथमूयन् (५)पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रति

(१) चोरकरणमि — चोरोऽस्तीत्याक्रोशवत्तदे चोरशब्दस्य यत् करणमुच्चारण तदा क्रोशस्यैव सम्पादनार्थम् । (२) ईकारभावार्थमिति — 'वोतो गुणवचनात्' इति क्रीपप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । दीर्घाभावाच्चोति — 'शो चे ति दीर्घाभावावर्धमित्यर्थः । (३) मुञ्जिप्रत्ययेन— लम् । (४) 'अयूया अप्रमा' इति क्वचिदधिकम् । (५) यथमूयन्निति—पृच्छति सति यद्यत्रचयया कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा तत्र पृच्छति यत् प्रतिवचन तदसूयाप्रतिवचनामत्यर्थं

वचनम् । यथाऋमह भोक्ष्ये तथाऋमह किं तवावेन । अमूयाप्रतिवचने इति किम् ?
यथा कृत्वाऽह भोक्ष्ये तथा त्व द्रक्ष्यसि । मित्राप्रयोग इत्येव, यथा कृत्वाऽह शिरो
भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिप्रियोः साकल्ये ॥ २६ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थं दृशि विशोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादशं
वरयति । या याः कन्या पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थ । ब्राह्मणवेद् भोजयति । य य
ब्राह्मण जानाति एभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थ । साकल्य इति
किम् ? ब्राह्मण दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीयोः ॥ २७ ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जावनेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्देव भुङ्क्ते । याव-
त्तभते तावद्भुङ्क्त इत्यर्थ । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थ ॥

चर्मोदरयोः पूरे ॥ २८ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूर
स्तृणाति । उदरपूर भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण उलोपश्चायान्यतरस्याम् ॥ २९ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्जातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, उलोपश्चास्य पूरयतेरन्यतरस्या
भवति, समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणाभिव्यक्ता गम्यते । गोप्पदपूर वृष्टो देव । गोप्पदप्र
वृष्टो देव । सीतापूर वृष्टो देव । सीताप्र वृष्टो देव । अस्यग्रहण किमर्थम् ? उपपदे
मा भूत्—मूपिकाबिलपूर वृष्टो देव । मूपिकाबिलप्रम् ॥

चेले वनोपे ॥ ३० ॥

कर्मणीत्येव । वन्यी शब्दे उन्दने च । अस्मान्पयन्ताद्वातोश्चैलार्थेषु कर्मसु
उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलवनोप वृष्टो देव ।
वनोपम् । वसनवनोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कप ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव निमूलसमूलशब्दयोरुपपदय कपेर्जातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति
निमूलकाप कथति । समूलकाप कथति । निमूल समूल कथतीत्यर्थ । इत
कपादीन् यान् वचयति तत्र कपादिषु “यथाविध्यनुप्रयोग” इति ॥

शुक्चूर्णरूक्षेषु पिप ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । शुक्कादिषु कर्मवाचेषूपपदेषु पिपेर्जातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शु-
पेप पिपिष्टि । शुष्क पिपिष्टीत्यर्थ । चूर्णपेप पिपाष्टि । चूर्णं पिपिष्टीत्यर्थ । रूक्षपेपं पिप
ष्टि । रूक्ष पिपिष्टीत्यर्थ ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृन्प्रह् ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल धृत जीव इत्यंतेषु शब्देषु कर्मसुपपदेषु यथासख्यं ह्
कृन् प्रह् इत्यंतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघात हन्ति । समूलं हन्ती-
त्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्राह गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति । पादघातं
भूमिं हन्ति । “हिंसार्थानां च समानकर्मक्राणाम्” इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽ-
यमारम्भः । नित्यसमासार्थां वा यथाविष्यनुप्रयोगार्थश्च । छपूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हि-
सार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैवैष्यते ॥ असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करण उपपदे पिपेर्धा-
तोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेपं पिपेष्ट । तैलपेपं पिपेष्टि । तैलेन पिपेष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिप्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थप्रहणम् । वर्त्तिष्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे
वर्त्तयतेगृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् ।
प्रहोः खल्वपि-हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वेषु पुपः ॥ ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थप्रहणम् । स्ववाचिनि करण उपपदे पुपेर्धातोर्णमुल् प्रत्य-
यो भवति । आत्मान्मयिज्ञातिघनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्पाति, आत्मपोषम् ।
गोपोषम् । पितृपोषम्, मातृपोषम् । घनपोषम्, रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुहप्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति ।
धूतबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरबन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायाम् विषये बध्नातेर्धातोर्णमुहप्रत्ययो भवति । भ्रूयध्वन्धं बध्नाति । मयूति-
क बन्धं, अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्रोर्जात्रपुरुषयोर्नशिरहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरपयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्धार्श्वसंख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरपवाहं वहति । पुरपः प्रेष्यो भूत्वा वह-
तीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरपेणोदः ॥

उद्धर्षे शुपिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्त्तृप्रहणमनुवर्तते । उद्धर्षशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुपिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो

भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यते इत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारान् कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधाय निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधाय निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खलपि-भजकनाश नष्टः । भजक इव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाराशम् ॥

कषादिषु यथाभिध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्भातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातुसवन्धे प्रत्ययविधानानुप्रयोगः सिद्ध एव ? यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दशदशने, अस्माद्भातोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकीपद-शंमुङ्के मूलकेनोपदशम् । आर्द्रकोपदशम्, आर्द्रकेणोपदशम् । अन्न विकल्पेनोपपद-समास-“तृतीयाप्रभृत्यान्यन्तरस्यम्” इति । मूलकादि चोपदशोः कर्म, भुजेः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे(१) वासरूपविधिना क्वापि भवति—मूलकेनोपदस्य मुङ्के ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपधात् । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपधात् गाः कालयति, दण्डेनोपधात् । दण्डताडम्, दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् ? शोरं दण्डेनोपहृत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्या चोपपीडरुचर्कम् ॥ ४९ ॥

उपशब्द प्रत्येकमभिसवध्यते । उपपूर्वभ्यः पीडरुचर्केभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीड शेटे, पार्वशोरपपीडम्, पार्श्वभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोध गाः स्थापयति, ब्रज उपरोधम्, ब्रजेनोप-रोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः सगृह्णाति, पाण्युपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृपतेः ॥

समासचौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वचने । समासक्तिः सन्निकर्षः । समासचौ गम्यमानायां

(१) सात क्रियाभेदे इत-त्रयामेदं ग्रहणं क्त्वाप्रत्ययवक्ष्यमुपलक्ष्यति । यत्र क्रियाणां दीर्घार्थं समानकर्तृकत्वञ्च स क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः ॥

तृतीयासप्तम्योरपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केंद्राग्राह युद्धयन्ते । केरेषु ग्राहम् । केंद्रैर्ग्राहम् । हस्ताग्राहम् । हस्तेषु ग्राहम् । हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसरम्मा(१)द्वयन्तमश्रितृष्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामो द्वैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्वयहुलोक्यं खण्डिका द्विनिति, द्वयहुले उक्तं द्वयहुलेनोत्पत्तम् । द्वयहुलोक्यम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५० ॥

परीप्सा खरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थाय धावति, शय्याया उथाय । एव नाम स्वरते यदवश्य कर्तव्यमपि नापेक्षते, शय्योत्थानमात्रमाद्वियते । रन्ध्रापकर्ष(२) पय पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षमपूषान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायाञ्च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्साया गम्यमानाया धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राह युध्यन्ते । यष्टिग्राहम् । लोष्टग्राहम्, लोष्टग्राहम् । एव नाम स्वरते यदासुधग्रहणमपि नाद्वियते, लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽभ्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अभ्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अशिनिकाणं जहपति । अश्विन्नेप कथयति । अभ्रुव इति किम् ? उत्सृष्य शिर कथयति । यस्मिन्नङ्गे द्विष्टेऽपि प्राणी न त्रियते तद् अभ्रुवम् । अद्रव मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे, द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशं सर्वतो विवाधनम्, दुःखनम् । उरपेप युध्यन्ते । उर प्रतिपेप युध्यन्ते । शिर पेपम् । शिर प्रतिपेपम् । कृत्स्नमु र पीडयतो युध्यन्ते । भ्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

त्रिशिपतिपदिशकन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयो ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विरयादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो

(१) सरम्भ कोषादिना मन सक्षीमपूर्वको वाक्कायविकारविशेषः । (२) रन्ध्रापकर्षमिति-एव नाम स्वरते यद् पात्रमपि नापेक्षते, स्तनरगादेवापकृष्य मुखेन पय पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षमिति-एव नाम स्वरते यद् भोजनमपि दीयमानं नापेक्षते, भ्राष्ट्रादेवापकृष्य हस्तेन भक्षयति ।

भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थं गम्यमाने । विशयादिभि क्रियाभिरनवयवेन पदार्थाना स्वबन्धो व्याप्ति । ता पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्ति, क्रियायामासेवा । गेहाऽनुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेवयोरुक्तत्वात् “नियवीप्स्यो” इति द्विर्वचन न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानताया द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानता यान्तु क्रियावचनस्य । तथाच वक्ष्यति—‘सुप्सु वीप्सा, तिङ्ङु नियतेति’ । गहगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम्-गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति-गेहानुप्रपातमास्ते । गहगेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि-गेहानुप्रपादमास्ते । गेहगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि-गेहावस्कन्दमास्ते । गेहगेहमवस्कन्दम् । गहमवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ण्य णमुल्विहित पृथ, आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव, किमर्थम्पुनरासेवायां णमुल्लुच्यते ? क्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्—उपपदसमास पक्षे यथा स्यात्, तेन ।ह सत्युपपदाभाव ॥

अस्यतितृपो क्रियान्तर कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामिवेव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तर, क्रियाव्यवधायक । क्रियान्तरे धावर्थे वक्तमानाभ्यामस्यतितृपिभ्या द्वितीयान्तेषु कालवाचिपूपपदेषु णमुल्लप्रत्ययो भवति । द्वयहायास गा पाययति । द्वयहमयास गा पाययति । यहायास गा पाययति । व्यहमत्यास गा पाययति । द्वयहतर्ष गा पाययति । द्वयह तर्ष गा पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गवा पानक्रिया व्यवधीयते, विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्वयह मतिक्रम्य पुन पाययतीत्यर्थं । अस्यतितृपोरिति किम् ? द्वयहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम् ? अहरयस्यपून्(१)गत । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् ? योजनमत्यस्य गा पाययति । अध्वकर्मकमत्यसन व्यवधायक न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिप्रहो ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेप्रहश्च धातोर्णमुल्लप्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामप्राहमाचष्टे ॥

अन्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ् क्त्राणमुलौ ॥ ५९ ॥

(२) अन्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोते क्त्राणमुलौ भवत । ब्राह्मण । पुत्रस्ते जात, कि तर्हि-वृषल । नीचै कृत्वाचष्टे(३), नीचै कृत्वा, नीचै कारम् । उच्चैर्नाम प्रियमारययम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, कि तर्हि वृषलोच्चै कृत्वाचष्टे, उच्चै कृत्वा, उच्चै-कारम् । नीचैर्नामप्रियमारययम् । अयथाभिप्रेता ख्यान इति किम् ? उच्चै कृत्वाऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । क्त्राणमुलौ किम् ?

(१) अहरत्यस्यपून् इति सर्वमह इपूनत्यस्य विप्त्वा गत । (२) द्वितीयायामित्येव इति कुत्रचिदधिकमुपलभ्यते । (३) आचष्टे = लट, मध्यमपुरुष ।

यायता सर्वस्मिन्नेवात्र प्ररुणे वासरूपेण क्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् । तथाच, क्वा चेत्यस्मिन् सूत्रे, "तृतीयाप्रभृतीन्वन्तरस्याम्" इति वक्तंते । णमुल्-
धिनारे णमुल्प्रहणं गुल्यन्तत्त्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यन्त्यपर्यगे ॥ ६० ॥

तिर्यङ्शब्द उपपदे वृषः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपर्यगे गम्यमाने । अपर्वात् समासि । तिर्यङ्कृत्य गतः । तिर्यङ्कृत्वा गतः । तिर्यङ्कारं गतः । समास्य गत इत्यर्थः । अपर्वात् इति किम् ? तिर्यङ्कृत्वा(१)शब्द गतः । तिर्यङ्गीति शब्दानुकरणेन च प्रकृतित्वदनुकरणेन भवितव्यम्, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । "एतदोश्" "अदसोमात्" इति ।

स्वाङ्गे तरप्रत्यये कृभ्योः ॥ ६१ ॥

तरप्रत्ययो मतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तरप्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भक्त्वेण धावोः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासल्यमत्र नेप्यते, अस्व रितत्वात् । सुखत् कृत्य गतः । मुपतः कृत्वा गतः । मुपतः कारगतः । मुपतो भूय तिष्ठति । सुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुपतोभाव तिष्ठति । पृष्ठतः कृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वागतः । पृष्ठतः कारं गतः । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्ग इति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तत्प्रहण किम् ? मुखीकृत्य गतः । मुखीभूय गतः । मत्वयप्रहण किम् ? मुखे तस्यतीति मुपतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये ऋयर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो परमात् स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे ऋयर्थं उपपदे कृभ्योर्धात्वोः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नानाकृत्य गतः, नानाकृत्वा गतः, नानाकारगतः । विनाकृत्य गतः, विनाकृत्वा गतः । विनाकार गतः । नानाभूय गतः, नानाभूत्वा गतः, नानाभावं गतः । विनाभूय गतः, विना भूत्वा गतः, विनाभाव गतः । द्विधाकृत्य गतः । द्विधा कृत्वागतः । द्विधाकारं गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभाव गतः । द्वैधकृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधकार गतः । द्वैधभूय गतः । द्वैध भूत्वा गतः । द्वैधभाव गतः (२) । प्रत्ययप्रहण किम् ? हिरुकृ(३) कृत्वा । पृथक् कृत्वा । ऋयर्थं इति किम् ? नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थप्रहण, ना पुनरेक एव "विदग्भ्यां नानाञौ" इति ।

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीं भूय, तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभावम् । भूप्रहण कृभो निवृत्त्यर्थम् ॥

(१) तिर्यङ्कृत्वा कृत्वा गतः-अनुवृत्ति कृत्वा, पारितो कृत्वा च । (२) द्वैधाकृत्य गतः, द्वैधाकृत्वा द्वैधाकारम् । द्वैधाभूय, द्वैधा भूत्वा । द्वैधाभावम् इत्युदाहरणानि न्यासेऽधिकानि । (३) हिरुकृतेति-दिरकृत्वा-द्वयोरसद्वर्णत्वात् नार्थस्मात् ।

अन्वचयानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्षब्द उपपदे भवतेधांतोरानुलोम्ये क्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यमनु-
लोमता, अनुकूलत्वं, परचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वाऽऽस्ते । अन्व-
ग्भावमास्ते । आनुलोम्य इति किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति (१) ॥

शकधृपज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिपूपपदेषु अस्त्यर्थेषु च धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोप-
(२)दार्थोऽयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । घृणोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् ।
श्लायति भोक्तुम् । (३)घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते
भोक्तुम् । (४)सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि-अस्ति भोक्तुम् ।
भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
पर्याप्तो भोक्तुम् । अल भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् ? अलं
कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् ? पर्याप्तं मुद्बते । पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम्-शक्य-
मेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृन् ॥ ६७ ॥

कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयमर्थशेषः । तत्र
येष्वर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते, अर्थाकाङ्क्षत्वात्, नरयुनादिवाक्येषु, साहा-
दर्थनिर्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । प्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्या इति भावक-
र्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्य. पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः, भव्यमनेनेति वा ।
गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्या-
यस्य, प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्था-
नीयः शिष्येण वा गुरुः । जायतेऽसौ जन्मः, जन्ममनेनेति वा । आप्लवतेऽसावा-
प्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः, आपात्यमनेनेति वा ॥

(१) अन्वग्भूत्वात्तिष्ठति-अनुचरो भूत्वा तिष्ठतात्पर्यं । (२) अक्रियार्थेति-शक्-
क्नोतिभोक्तुमित्यादौ क्रियार्थोपपदं न गम्यते । अपित्वर्थान्तरम् । इह तावच्छ-
क्नोति भोक्तुं सहते भोक्तुं जानाति भोक्तुमिति प्रावीण्यम्, श्लायति भोक्तुमिति तदशक्त्या,
घटते भोक्तुमर्हति भोक्तुमिति तदयोग्यतामात्रम्, आरभते भोक्तुम् प्रक्रमते भोक्तुमिति मुनेरे-
वावावस्थानक्रियान्तरम्, लभते भोक्तुमिति अप्रत्यक्षानम्, अस्ति भोक्तुमित्यादौ सम्भ-
वात् गम्यते । (३) “घटयति” इति न्यासपाठः । (४) “उत्सहते” इति न्यासपाठः ।

तः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६६ ॥

ए इत्युत्तरानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमावहुवचनान्तं चैतत् । क्कारात् कर्मणि कारके भवन्ति, चकारात् कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो घातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात् कर्त्तरि च । गम्यते प्रामो देवदत्तेन । गच्छन्ति प्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः-आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तरत्नार्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः कृत्यार्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्त्तृपर्यणार्थः (१) । कृत्याः कर्मणि-कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे-आसितव्यं भवता । दायितव्यं भवता । क्तः कर्मणि-कृतः कटो भवता । मुञ्च ओदनो भवता । भावे-आसितं भवता । दायितं भवता । खलार्थाः कर्मणि-ईषक् कटो भवता । मुकरः । हुष्करः । भावे-ईषदाद्वयं भवं भवता । स्वाह्यग्भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्तसकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यधाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः शिष्याण्य आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रमुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रमुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रमुक्त देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकरिलपशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो घातुभ्योऽकर्मकेभ्यः शिल्पादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यधाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो प्रामम् । गतो देवदत्तेन प्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः-ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । शिल्प-उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीह्-उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । स्था-उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस-उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस-अनूपितो गुरुं भवान् । अनूपितो गुरुर्भवता । अनूपितं भवता । जन-अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रह-आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवतो । आरूढं भवता । जीर्यति-अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । शिल्पाद्यस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेषामुपादानम् ।

दाशगोप्त्री संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोप्त्री शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशदाने, ततः पचाद्यच् । स

कृसञ्जकवात् कर्त्तरि प्राप्त, सप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मै इति दाश । आगताय तस्मै दानु गा घ्नन्तीति गोघ्नोऽतिथि । टगत्रनिपात्यते । निपातनसामर्थ्या-
देव गोघ्न ऋचिगादिरुच्यते, न तु चण्डालादि । असत्यपि च गोहनने तस्य योग्य-
तया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादय शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्य(१)यान्ता एते । 'श्याधू-
सूभ्यो मक्' 'भियपुक्च' इत्येवमादय । 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इति पर्युदासे
प्राप्त निपातनमारभ्यते । भोम । भीष्म । भयानक । बह । चह । भूमि । रज ।
सस्कार । सकन्दन प्रपतन । समुद्र । सुच । सुकृ । खलति ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादय ॥ ७५ ॥

उणादय शब्दास्ताभ्यामपादानसप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृवात्
कर्त्तर्येव प्राप्ता कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति सप्रदानार्थं (२)प्रत्यवमशे । अन्यथा
ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरवात् । कृषितोऽसौ कृषि । तन्यत इति तन्तु ।
वृत्तमिति वर्म । चरित चर्म ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रयवसानार्थेभ्य ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्थाऽभकर्मका, प्रयवसानार्थाऽभ्यवहारार्था, इति स्वनिकाय(३) प्रसिद्धि ।
ध्रौव्यगतिप्रयवसानार्थेभ्यो य क्तो विहित सोऽधिकरणे भवति, चकाराद्यप्राप्त च ।
ध्रौव्यार्थेभ्य-कर्तृभावाधिकरणेषु गत्यर्थेभ्य-कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसाना-
र्थेभ्य-कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत्-आसितो देवदत्त । आसित तेन ।
इदमेपामासितम् । गत्यर्थेभ्य-यातो देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्राम । यात
देवदत्तेन । इदमेपा यातम् । प्रयवसानार्थेभ्य-मुक्त ओदनो देवदत्तेन । देवदत्तेन
मुक्तम् । इदमेपा मुक्तम् । कथ मुक्ता ब्राह्मणा, पीता गाव इति ? अकारो मवर्थाय,
मुक्तमेपामरित, पीतमेपामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकार । अकार उच्चारणार्थं । लकारमात्र स्थानिवेनाधिक्रियते ।
यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्यत्यव तद्वेदितव्यम् । किं चेद् लस्यति ? दश लकारा
अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्धविशेषे कालविशेषे च, तेषा विशेषकराननुबन्धानुसृत्य
यसामान्य तद् गृह्यते । पठितश्चवारो ङित् । अक्षरसामानायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते ।
लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहण
कस्मात् भवति-लुनाति चूडाल इति ? धाबधिकारोऽनुवर्त्तते कर्त्तव्यश्च विशेषका ॥

(१) उणादिप्रदया इति यासपाठ (एव च बहुत्राहि) । (२) 'सम्प्रानप्रत्यवम-
शार्थम्' इति न्या० १०० । (३) स्वनिकायोवैयाकरणस्य ।

तिप्तस्फिसिपथस्थमिन्वस्मस्तातांमथासाथांभ्रमिड्वहिमहिङ् ॥३८॥

लस्य तिषादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिपमिपां पकारः स्वरार्थः । इष्टकार "इटोऽत्" इति विशेषणार्थः, तिप्रादिभिरादेशैस्तुल्यत्वात् देशविध्यर्थः । महिडो लकारस्तिष्ठिति प्रत्याहारप्रहृणार्थः । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचपः पचथ । पचामि पचापः पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचथ्वे । पचे पचावहे पचामहे । पृथमन्येष्वपि लकारेपूदाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७६ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । इह कस्मात् भवति—पचमानो यजमानः ? (१) प्रकृतैस्तिवादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पेचिपे । पक्तासे । पच्यसे ॥

लिटस्तमयोरेशिशेच् ॥ ८१ ॥

लिटदंशयोस्तमयोर्थासल्यमेत् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्व-देशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पेचे पेचाते पेचिरे । लेभे लेभाते लेभिरे ।

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्यमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिटादेशानां पदस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिवादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो घृद्धर्थः । पपाच पेचतुः पेचुः । पेचिथ, पपचय पेचथुः पेच । पपाच, पपच पेचिथ पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । "विद ज्ञाने" अस्माद्गतोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद विदतुः विदुः । वेथ्य विदथुः विद । वेद विद् विद्म । न च भवति—वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्ति वित्थः वित्थ । वेत्ति विद्मः विद्मः ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामिति, लटो वेत्ति च वर्तते । ब्रुवः परस्य लट्, परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा वा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह आहतुः आहुः । आथ आहथुः । न च भवति—ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीथि ब्रूथ इति । पञ्चानामिति किन् ? ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूथः ब्रूथः ।

(२) प्रकृतीरिति—प्रकृतानां तिवादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानां त्वेष्वपि लकारात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ।

आदित इति किम् ? परोपां मा भूत् । व्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थं, परस्मैपदानामे-
हि स्यात् ॥

लोटो लङ्घ्यत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोटो लङ्घ्यत् कार्यं भवति, तामादयस्सलोपश्च । पचताम्
पचतम् पचत । पचाव पचाम । अडाटौ कस्मान्न भवतः, तथा सेर्जुसादेशो “लड
शाकटायनस्यैव” इति, चान्तु, यान्तु ? विदो लटो बन्त्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च
व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु ।
ऋहिन्योरुवप्रतिपेधो वक्तव्यः । न चोच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा वेति वर्त्तते, सा
च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्हापिच्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानि-
वन्नावात् पिच प्राप्तं प्रतिपिद्धयते । लुनीहि । पुनीहि । राध्नुहि । तच्णुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपिचं विकल्प्यते । लादेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिङ्गवति । युयोध्यस्म-
ञ्जुहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि(१) ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्वलोपयोरपवाद्ः । पचानि ।
पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोट्सबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम्
पचेताम् पचन्ताम् ॥

सवाभ्या वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्सबन्धिन एकारस्य यथासख्यं व
अम् इत्येतावादेशौ भवतः । आमोऽपवाद्ः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आहुत्तमरय पिच्च ॥ ९२ ॥

लोट इत्येव । लोट्सबन्धिन उत्तमपुरुषस्याङागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः
पिङ्गवति । करवाणि करवाय करवाम । करवै करवावहै करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ९३ ॥

लोहुत्तमस्येति वर्त्तते । लोहुत्तमसबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । आमो

(१) “हुधिः जुहोधि, जुहुधि” इति क्लृप्तप्राचीनप्राक्केऽधिकम् ।

ऽपवादः । करवै करवावहै करवामहै । इह कस्मात् भवति, पचावेद, पचा(१)भेदम् ।
यद्विरल्लक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

लेटोऽडाटी ॥ ६४ ॥

लेटोऽडाटाघागमी भवतः पर्यायेण । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । पडाति
विद्युत् । उदधिं प्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ६५ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति, प्रथमपुरपमध्यमपु-
रपात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे । आटः कस्माच्च
भवति ? विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ ६६ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो
विधिरपेक्ष्यते—“आत ऐ” इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा, एत ऐ भवति । सप्ताहानि शवैः ।
अहमेव पशूनामीशैः । मदग्रा एव यो म्रहः गृह्णान्तैः । मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यन्ते ।
न च भवति—यत्र क च ते मनो दृष्ट दधस उत्तरम् । अन्यत्रेति किम् ?
मंत्रयैते मन्त्रयैथे ॥

इत्तश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ६७ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति, वानुवृत्ते-
पक्षे ध्वजमपि भवति । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । न च भवति—पताति
विद्युत् । उदधिं प्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिड्वहिमहिडां मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ६८ ॥

लेट इति, वेति च घर्तते । लेट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति ।
करवाव करवाम । न च भवति—करवावः करवामः । उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं द्वितः ॥ ६९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । द्वितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्य सकारस्य लोपो
भवति । अपचाव अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इत्तश्च ॥ १०० ॥

द्वित इत्येव । द्विल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् ।
अपाचीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचामहि ॥

तस्यस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥

द्वित इत्येव । द्विल्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां तसादीनां यथासंख्यं तामादय

भादेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम्
अपाक्त । अपाहम् ॥

लिङ्गसीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङ्गदेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविषयः । उकार उच्चारणार्थः ।
पचेत पचेयाताम् पचेरन् । पचीष्ट । पचीयास्ताम् । पचीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिच्च ॥ १०३ ॥

६ लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, स चोदात्तो भवति,
डिच्च । सीयुटोऽपवादः । आगमत्वाद्नुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । डित्वं तु लिङ्
एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां सभवाद्, नागमस्य (१) । कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः ।
स्थानिवद्भावादेव लिङ्गदेशस्य डित्त्वे सिद्धे यासुटो डिङ्घनं ज्ञापनार्थं—लकाराश्रय-
डित्त्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिपि ॥ १०४ ॥

आशिपि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः किङ्कवति । प्रत्ययस्यै-
वेद् कित्त्व, नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । डित्त्वे प्राप्ते कित्वं विधीयते । गुणवृद्धिप्रति-
षेधस्तुल्यः, संप्रसारणे जागर्तेर्गुणे च विशेषः । इष्यात् इष्यास्ताम् इष्यासु (२) ।
जागर्यात् जागर्यास्ताम् जागर्यासुः । आशिपीति किम् ? वच्यात् । जागृयात् ॥

भ्रस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । अस्य लिङ्गदेशस्य रङ्गित्ययमादेशो भवति । शोऽन्तापवादः ।
पचेरन् । यजेरन् । वृषीरन् ॥

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङ्गदेशस्य इटोऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय । वृषीय ।
तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति—“न विभक्तौ तुस्मा” इति । नैवायमादेशावयवस्त-
कार, किं तर्हि मुखमुत्तार्थं उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणं न भवति—अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्गस्यन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारा-
वागमिनौ, लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङ्गवागमी, तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा-
वाचनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीष्ट कृषीयास्ताम् (३) । कृषीष्टाः
कृषीयास्थाम् ॥

(१) डिङ्—तु लिङ् एव विधीयते, नागमस्य, तत्र डित्कार्याणामसम्भवात् । इति
न्यासपाठः । इयमेव च पाठो युक्ततरं प्रतिमार्तः । (२) उच्चात् उच्चास्ताम् उच्चासु
इति न्यासेऽधिकम् । (३) “कृषोरन्” इत्यधिकमुदाहरणं मुद्रितम्—पुस्तकेषूपलभ्यमानमपि
प्रयोगनामावाङ्मिकासितम् ।

श्लोऽन्तापवादः । एतेषु ।
 यत्रेयुः ॥

लिट् इत्येव । लिटादेशस्य श्लोऽन्तापवादः । श्लोऽन्तापवादः । एतेषु ।
 यत्रेयुः ॥

सिजभ्यस्तदिभ्यश्च ॥ १०६ ॥

अलिङ्ग्य आरम्भः । सिचः परस्य अन्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्रोत्रस्य श्लोऽन्तापवादो
 भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्यम् । इत्त इति चानुवर्तते । सिचस्तावद्-अकार्युं
 अहायुं । अभ्यस्तात्-अविभयुः अजिह्वयुः अजागरुः । विदेः-अविदुः ॥

ध्यातः ॥ ११० ॥

सिजग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य श्लोऽन्तापवादो भवति । कथमा
 भ्यामानन्तर्यं ? मिज्जुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः, ध्रुत्या चाकारान्तादिति ।
 अदुः । अधुः । अस्थुः । तकारो मुप्रसुप्रार्थ । पूर्वणैव सिद्धे निघमार्थं वचनम्-आत
 एव सिज्जुगन्ताघ्नान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्रसप्त प्रतिषिद्धते,
 मुख्यजातीयोपेक्षत्वाद्ययमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव-अकार्युं । अहायुः ॥

लडः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लडादेशस्य श्लोऽन्तापवादो भवति शाकटायन-
 स्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अतुः । अन्येषां मते-अयान्(१) । ननु इत्त इत्यनुवर्तते,
 तत्र लडेवाकारान्तादनन्तरो हित्सभवति नान्य, तत्किं लडग्रहणेन ? एवं तर्हि लडे-
 यो लड् विहितस्तस्य यथा स्यात्, लड्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत्-“लोडो लड्वद्”
 इति । यान्तु । वान्तु । “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” इत्ययमपि श्लोऽन्तापवादो न भवति
 विभ्यतु । जाग्रतु । विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लडा विशेष्यते । एवका
 उत्तरार्थः ॥

द्विपश्च ॥ ११२ ॥

लडः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विपः परस्य लडादेशस्य श्लोऽन्तापवादो भवति शाकटा-
 यनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विपुः । अन्येषां मते-अद्विपन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ्शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति ।
 पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः “सार्वधातुके यणि”त्येवमादय ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

निङ्शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंज्ञकत्वेन विहित आर्द्धधातुकस-

(२) यद्यपि सर्वेषु मुद्रितमूलपुरतकेषु “अयादि”ति एकावचनान्तरूपतुपलभ्यते तथाऽपि
 तस्य प्रयोजनाभावात् परिवर्तितम् ॥

ज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोरित्येव । वृत्तत्वं, वृत्तताऽस्ति ।
लभ्याम् । लभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेश स्तिङाद्घातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । ऐचिथ ।
शेकिथ । जम्ले । रम्ले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ? सत्यम् ।
इह खेवकारोऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिपि ॥ ११६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया
अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविशिष्ट(१), पविशिष्ट । आशिपीति
किम् ? लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति, सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं लिङ्घानन्तरः
संबध्यते ? नैतदस्ति, सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते—निङ्गिदादि छन्दस्युभयथा
भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतय—आर्द्धधातुत्वाणिलोपः, वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च
सार्वधातुकम्—स्वस्तये(२) नावमिवात्वेन । क्तिनः सार्वधातुकत्वावस्तेर्भूमाशो न
भवति । लिट् सार्वधातुकम्—ससृवांसो विश्विन्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ्
उभयथा भवति—उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वालिङ्गः सलोपः । आर्द्ध-
धातुकत्वादेत्वम् । “व्यत्ययो बहुलम्” इत्यस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ ३ । ४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

डधाप्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आषट्पञ्चाध्यायपरिसमाप्तेऽर्थाप्रा-
तिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । ङीवङीप्
ङीनां सामान्येन ग्रहणं ङीति, टाड्ढाप्चापामाङिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्वि-
समासाश्चेति । तेषां समाहारानर्देशो डधाप्रातिपदिकादिति । यद्यपि च

(१) अत्र “लविषीष्ठा” इत्युदाहरणमधिकम् । (२) स्वस्तय इति—अस् सुवि
स्मात् “क्षिया क्तिन्” इति क्तिन् । तस्य च सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूमाशो न भवति ।
लिङ्गः सार्वधातुकत्वात् इति सर्वेषु मुद्रितनूलपुस्तकेषु प्रायः पाठोऽपपाठः ।

त्येन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिलभ्यते, तथापि वृद्धा(१)वृद्धावर्णस्वरद्वयञ्जलक्षण-
प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं इयाप्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम्, इतरथा हि समर्थवितो-
णमेतत् स्यात् । अथ वृद्धाग्रहणे, किं न, प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण
भवतीत्येव सिद्धम् ? नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूप-
ग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथाच “युवा खलतिपलितवलिनव-
तीभिः” इति शापरम्भस्यास्तादृशमेव । किञ्च तदन्तात्तद्वितविधानार्थं इयाद्ग्र-
हणम्-कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा इति । विप्रतिपेधात्तद्वि-
षयीयस्त्वं स्यात् ॥

स्याञ्जसमौट्छप्ताभ्यांभिरङ्गेभ्यांभ्यरङ्गसिभ्यांभ्यश्चसोसाम्ङ्ङोरमुप् ॥१॥

इयाप्रातिपदिकादित्यधित्तम् । इयाप्रातिपदिकात् स्यादयः प्रत्यया भवन्ति
उकारादयोऽनुयन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । (२)औट्टकारः “सुडि”ति
प्रत्याहारग्रहणार्थः । पकारः “सुदि”ति प्रत्याहारार्थः । ‘सख्याऋमादयश्च स्वादी
नामर्थाः शास्त्रान्तरेण चिह्नितास्तेन सदास्यैकवास्यता । इयन्तात्तावत्-कुमारी
गौरी । शार्ङ्गरी । डीव्डीपुडीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः । कु-
मारीम्, कुमार्यौ, कुमारीः । कुमार्या, कुमारीभ्याम्, कुमारीभिः । कुमार्ये, कुमारी-
भ्याम्, कुमारीभ्यः । कुमार्याः, कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः । कुमार्याः, कुमार्योः
कुमारीणाम् । कुमार्याम्, कुमार्योः, कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरी चोदाहार्ये । आघ
रक्ष्यपि-खट्वा । घहुराजा । कारीपगन्ध्या । टाव्ढाप्चापां क्रमेणोदाहरणम्
खट्वा, खट्वे, खट्वाः । खट्वाम्, खट्वे, खट्वा । खट्वाया, खट्वाभ्याम्, खट्वा-
भिः । खट्वायै, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः । खट्वाया, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः ।
खट्वाया, खट्वयोः, खट्वानाम् । खट्वायाम्, खट्वयोः, खट्वासु । एवं बहु
राजाकारीपगन्धे चोदाहार्ये । एव प्रातिपदिकात्-दपद्, दपदौ, दपदः ।
दपदम्, दपदौ, दपदः । दपदा, दपदभ्याम्, दपदि । दपदे, दपदभ्याम्, दपदभ्यः ।
दपदः, दपदभ्याम्, दपदभ्यः । दपदः, दपदोः, दपदाम् । दपदि, दपदो, दपत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिनारोऽयम् । यद्विद ऊर्ध्वमनुक्रमिभ्यामः स्त्रियामित्येव तद्वेदितव्यम् । इया-
प्रातिपदिकादिति सर्वोऽधिनारोऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे सन्नध्यते, इयापोर-

(१) “वृद्धावर्णस्वरद्वयञ्जल-
कः । प्रत्ययविशिष्ट-प्रत्ययकर्मिसरभ्ये । तत्संप्रत्ययार्थम्-इयाप्रातिपदिकसंप्रत्ययार्थम् ।
र-कुञ्ज-भक्षानि-वृद्धादीनि-व्याप्यानिरादिकस्त्रियण्स्त्रीयैश्च-रुप्रखयो-यथा-आदित्यैतस्यै-
एवाप्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम् । (२) न्याससंमतोऽयं षष्ठः पदमञ्जरीसंमतोऽपि ।

नैवने विधानात् । स्त्रियामिषुच्यते, केय स्त्री नाम ? सामान्यविशेषा (१) स्त्रीत्वादयो गोवाद्य इव (२) बहुप्रकारव्यक्तय । कचिदाश्रयविशेषाभावाद्बुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादय । स्त्रीत्व च प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थनिशेषण चेत्तुभयथापि युज्यते । स्त्रियामभिधेयाया स्त्रिया वा यत्प्रातिपदिक वर्तते इति वक्ष्यति—'अजाद्यतष्टाप्' । अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् ? अज् । देवदत्त ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्य प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिया टाप् प्रत्ययो भवति । पकार सामान्यग्रहणार्थं । टकार सामान्यग्रहणाविधानात् । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता । तपररुण त कालार्थम् । शुभया । कीलालपा ब्राह्मणी । हलङ्ग्याभ्य इति सुलोप स्यात् । अजादिग्रहण तु कचिज्जाति लक्षणे ङीपि प्राप्ते, कचित्तु पुयोगलक्षणे, कचित्तु पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे, कचित्तु वयो लक्षणे ङीपि, कचिद्विलक्षणे । हलन्ताना त्वप्राप्त एव कस्मिन्निदाय विधीयते । शूद्रा चामहपूर्वा जाति इति पठ्यते । तस्यायमर्थ—शूद्रशब्दष्टापसु पादयति जातिश्रेद्धवति । शूद्रा । पुयोगे ङीपैव भवितव्यम्—शूद्रस्य भार्या शूद्री । महपूर्वस्य प्रतिषेध—महाशूद्री । महाशूद्रशब्दे ह्याभीरजातिवचनस्तर तदन्तविधिना टाप् प्राप्तिप्रतिषेधयते । ग्रहणवत्ता(३) प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिति कथं तदन्तविधि ? एतदेव ज्ञापक भवति—अस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनातिधीवरी, अतिपीवरी, अतिभवती, अतिमहती इति भवति । अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूपि केति जाति । बाला, होडा, पाका, बसा, मन्दा, विलातेति वय । पूर्वाप(४)हाणा, अपरापहाणा । टित्, निपातनाणवम् । असमस्त्रानिनशणपिण्डेभ्य फलात् । सफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । त्रिफला, द्विगौ । बहु व्रीहौ त्रिफली सहति । (५) म प्राक्काण्डप्रान्तशतैकभ्य पुष्पात् सत्पुष्पा । प्राक् पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । पाकृर्णेति ङीपोऽपवाद । क्रुद्धा । उष्णिहा । देवविशा, हलन्ता । ज्यष्टा । कनिष्ठा । मध्यमा । पुयोग । कोकिला जाति । अमूलात् । अमूला ॥

अन्नेभ्यो ङीप ॥ ५ ॥

रुकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य स्त्रिया ङीप प्रत्ययो भवति । इकार

(१) सामान्यविशेषा शत—सामानाना भाव सामान्यं तुल्यजातीयपरदार्यसाधारणत्वात् । विशिष्यन्ते—परस्पर विजातायेभ्यश्च व्यावर्त्यं ते इति विशेषा । सामान्यञ्च विशिष्यति सामान्यविशेषा ॥ (२) बहुप्रकारव्यक्तय इति—य य त आभिरति व्यक्तय, सामान्यविशेषाणामाश्रया बहुप्रकारा यक्तयो देशा सामान्यविशेषाणां ते तयोक्ता । (३) एष पाठो न्यासासम्मत । (४) एष एव न्याससम्मत पाठ । (५) सदृक्काण्डेति पदमशरोसम्मत पाठ ।

सामान्यग्रहणार्थः । (प्रकारः सामान्यग्रह(१)गविघातार्थः ।) कर्त्री । हर्त्री । र्हेत्
नी । छत्रिणी ॥

उगितञ्च ॥ ६ ॥

उग् ह्यत्र संभवति यथाकथञ्चिन् तदुगितञ्चरूपं, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
भवति । भवती । अतिभवती । पवन्ती । यजन्तीति ॥ अभातोऽगितः प्रतिपेधो
यत्प्रत्ययः ॥ उरासत्, पर्णभवत् प्राहणी ॥ अञ्जतेऽपसंस्थानम् ॥ प्राची ।
प्रतीची । उदीची ॥

यनो र च ॥ ७ ॥

वदन्ताऽप्रातिपदिकान्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः । घीवरी ।
पीवरी । शर्बरी । परलोकरवरी । ऋग्नेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफ
विधानार्थं यचनम् । अवनो न ह्यः ॥ प्राप्ती ङीमातुभावपि प्रतिपिद्ध्येते । सौ-
युष्वा प्राहणी ॥

पादोऽन्त्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद् इति श्रुतसमासान्तः पादराप्ते निर्दिश्यते । पादन्ताऽप्रातिपदिकान्-
तरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । चतु-
ष्पात् । चतुष्पदी ॥

टाशुचि ॥ ९ ॥

पाद् इत्येव । अचीत्यभिधेयनिर्देशः । अचि वाच्यायां पादन्ताऽप्रातिपदिकात्
स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । चतुष्पदा
ऋक् । अचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ॥

न पट्स्वहादिभ्यः ॥ १० ॥

पट्संज्ञकेभ्यः स्वसादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यो य (२)
प्राप्नोति स सर्वः प्रतिपिद्ध्येते । पञ्च प्राहण्यः । सप्त । नव । दश । स्वसादिभ्य-
स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याना । मातर । तिस्रः । चतस्रः ॥

पट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाडुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दीपस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्नन्ताऽप्रातिपदिकान्ङीप् प्रत्ययो न भवति । “ऋग्नेभ्यो ङीप्” इति ङीप् प्राप्ते,
“मनः” इति सूत्रेण प्रतिषिद्ध्येते । दामा, दामानौ, दामानः । पामा, पामानौ, पामानः ।
अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति । सीमा,
सीमानौ, सीमानः । अतिमहिमा, अतिमहिमानौ, अतिमहिमानः ॥

(१) अत्राय कोऽन्तिर्गतः पाठो न्यासपरमजयसम्मतः । (२) “यत्” इति पाठः ।

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अग्रन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहो-
दाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा, सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः ।
सुचर्मा, सुचर्माणौ, सुचर्मांगः । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतिक्रान्ता राजानमति-
राजी(१) ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां-मन्नन्ताद्यातिपदिकादग्रन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतर-
स्याम् । पामा, पामे, पामा । सीमा, सीमे, सीमाः । न च भवति-पामानः । सीमानः ।
बहुव्रीहौ-बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः । बहुतज्ञा, बहुतज्ञे, बहुतज्ञाः । न च भवति-
बहुराजानः । बहुतज्ञाणः । अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् ? बहुव्रीहौ “वनो र च” इत्य-
स्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा, बहुधीवरी । बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेपूपसर्जने प्रतिषेध करोति । यद्विदुर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मोऽनुपसर्जनादित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-“टिड्ढाणञ्” इति ङीप्-कुरचरी,
मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुरुचरा बहुमद्रचरा, मधुरा । जातेरिति ङीप्-
कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुक्कुटा, बहुशूकरा मधुरा । कथं पुन-
रुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः ? तदन्तविधिना ज्ञापितं चैतद्-अस्यत्र प्रकरणे तदन्त-
विधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति-कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति
वृद्ध्यहणं, तद्वितोऽप्यणस्ति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दप्रञ्मात्रचतयपठकृत्कञ्करपः ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्तते, तत् सति सम्भवे विशेषणं भवति । टिडादिभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्लावत्-कुरचरी । मद्र-
चरी । इह कस्माच्च भवति, पचमाना । यजमाना ? द्वयनुबन्धकत्वात्तदः । ल्युडाडिपु
कथं ? टिक्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेख फलम् । पठिता विद्येति भागमटिक्मनि-
मित्तं, “व्युत्प्लौ तुट् च्” इति लिङ्गात् । ट-सौपर्णेयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको
दशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण्-कुम्भकारी । नगर-
कारी । औपगवी । णोऽपि क्वचिदणकृत कार्यं भवति-चौरी । नापसी । दाण्डा मौष्ट-
व्यत्र न भवति । अञ्-औत्सी । औदपानी । शार्ङ्गैरवाधज इति पुनरग्नो ग्रहणं जाति-
लक्षणं ङीप् वाधितुम् । द्वयसच्-ऊरुद्वयसी । जानुद्वयसी । दम्नच्-उरुद्वयो । जानु-
द्वयी । मात्रच्-ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप्-पञ्चतयी । दशतयी । ठक्-आत्तिकी ।
शालात्तिकी । ठञ्-लावणिकी । ठक्ठञ्जेर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । कञ्-यादृशी ।

(१) “अतिराजी” इति पदमजरात्प्रसृतं पाठः ।

तादृशी । परस्-इत्यरी । नशरी । ॐ नम्रस्त्रीककल्युंस्तरणतलुनानामुपसह्वानम् ।
त्रैणी । पौंष्टी । आवट्टरणी । मुभगंकरणी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरणी । तनुनी ।

यञञ्च ॥ १६ ॥

हीवित्येव । यञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी ।
वात्सी । (१) अपत्यग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ इह मा भूत्, “हीपादनुसमुद्र यञ्-
ङ्ग्या । गृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यञ इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यञन्तात् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति, स च
तद्धितसञ्च । परारो ङीपर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते । तद्धितग्रहणं प्रातिपदिक
संज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम्-गार्गी । वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमु
परसूत्रादिहापठ्यते वाधकत्राधनार्थम् । आवट्ट्याच्चापं वक्ष्यति, तमपि वाधिवा
प्राचां ष्फ पृथ यथा स्यात्-आवट्ट्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यञ इत्येव । पूर्वैर्ग विसृत्त्वे प्राप्ते निवार्थं चचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कला
यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्र यत्प्रातिपदिक
तद्वधित्वेन परिगृह्यते-कपिशब्दात्परः कपि कत इति, न प्रातिपदिकावयवः कुरङ्
न्तेति । लौहित्यायनी । शांसित्यायनी । चाभ्रभ्यायणी ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इत्येते ।

पूर्वोत्तरौ(२) तदन्तादी ष्फाणी तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते कतन्तेभ्य इति
बहुवीहितपुरपयोरेकशेष । तथा “कण्वादिभ्यो गोत्र” इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या
सगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शकल्यायनी ।
शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्यादिभ्यो ष्ये कृते
“ढक्च मण्डूकात्” इत्यणि च । यथाक्रमं टावडीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूको-
यनी । कथं कौरवी सेना ? तस्येदं विवचायामणि कृते भविष्यति । ॐ कौरव्यमाण्डूकयो

(१) ‘आपत्य’ इति पदमञ्जरीसम्मत पाठः, न्यासेतु “अपत्य” इत्येव दृश्यते ।

(२) पूर्वोत्तरावित्यादि—शकलशब्दोऽन्त आदिश्च यथाक्रमम् यदो पूर्वोत्तरयोर्गण
योस्तौ तथोक्ती, पूर्वो गणे लोहितादिः शकलशब्दो भवति, उत्तरश्च गण शकलशब्दा
दिर्भवतीत्यर्थः ।

रासुरेरूपसंख्यानम् । आसुरायणी । शैपिकेष्वर्थेषु “इनश्च” इत्यणि प्राप्ते ह्यप्रत्यय
इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिव्ययः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिक श्रुत्या(१)वर्तते
ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । वरुनी । प्रथम इति किम् ?
स्यविरा । वृद्धा । भत इत्येव, शिशुः । वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । वधूती, चिरण्टी,
द्वितीयवयवचनावेतौ । प्राप्तयौवना स्यभिधीयते । कथं कन्या ? “कन्यायाः कनोन
च” इति ज्ञापकात् । उत्तानशया, लोहितपादिकेति, नेता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली ।
कथं त्रिफला ? अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिपिद्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्विस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च
तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो
मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत्-पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । दशाश्वः ।
“(तेन(२)क्रीतम्” “अभ्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” इति लुक्) कालः सत्या च न
परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । विस्ता-
द्विभ्य-द्विविस्ता । त्रिविस्ता । द्वयाचिता । त्रयाचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या ।
अपरिमाणेति किम् ? द्वयाडकी । त्रयाडकी । तद्धितलुकीति किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ।
दशाश्वी ॥

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति ।
द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः, प्रमाणे द्वयसंज्ञिति विहितस्य तद्धितस्य “प्रमाणे
लो द्विगोर्नित्यम्” इति लुकि कृते-द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ।
काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् पूर्वणैव प्रतिपेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम्,
इह भा भूत्-द्विकाण्डी रज्जुस्त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुपात् प्रमाणोऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुपशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति
अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखाया द्विपुरुषा-
द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाच्चित्ये प्रतिपेधे प्राप्ते विक्लपार्थं

(१) हृत्येत्यादि—श्रवणमात्रेण प्रकरणवचनेष्वेत्यर्थः । (२) कोष्ठान्तर्गतपाठो न्यास-
पदमज्जयसंभत । अस्याप्यस्य न्याते स्वयमुक्तत्वात् ।

वचनम् । प्रमाण इति किम् ? द्वाभ्यां पुराभ्यां कृता द्विपुरा, त्रिपुरा । तद्वत्
कुम्भीत्वंच-समाहारे द्विपुरी, त्रिपुरी ॥

बहुमीहेरुधसो ङीप् ॥ २५ ॥

ऊपस्राज्दान्ताद्बहुमीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । “ऊपसोऽनङ्” इति समा-
सान्ते कृते, “अनो बहुमीहेः” इति डाप्प्रतिषेधयोः प्रासयोरिदमुच्यते । षोष्ठी ।
कुण्डोष्ठी । बहुमीहेरिति किम् ? प्राप्ता ऊपः प्राप्तोष्ठाः । अन उपघालोपिन इत्यस्यापि
हीपोऽयमुत्तरयानुवृत्तेर्गोष्ठा इष्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति-महोष्ठाः
परान्य इति ॥

सरयाव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वग ङीपि प्राप्ते हीभिवधीयते । संख्यादेर्व्ययादेश्च बहुमीहेरुध स्राज्दान्ताद् ङीप्
प्रत्ययो भवति । सरयादेस्तावद्-द्रव्युष्ठी । अव्ययादेः-अत्युष्ठी (१), निरु-
ष्ठी । आदिग्रहणं किम् ? द्विविधोष्ठी, त्रिविधोष्ठीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊपस इति निवृत्तम् । सरयाग्रहणमनुवर्तते नाव्ययग्रहणम् । सरयादेर्वहुमीहेर्दा-
मस्राज्दान्ताद्दामहायनस्राज्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्ताद् डाप्प्रतिषेध-
विकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदात्री, त्रिदात्री । हायनान्तादापि प्राप्ते-
द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी । दहायनी वयसि स्मृतः । तेनेह न भवति-द्विहा-
यना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना । णत्वमपि ऋत्रिचतुर्भ्यां हायनस्य इति वय-
स्येव स्मर्यते ॥

अन उपघालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुमीहेरित्येव । अग्रन्तो यो बहुमीहेरपघालोपी तस्मान्दन्त्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो
भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः । (किमर्थं (२) तर्हीदमुच्यते) ननु सिद्धा-
एव डाप्प्रतिषेधङीप् ? अनुपघालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा, बहु-
राज्ञी, बहुराजे । बहुतथा, बहुतथी, बहुतथे । अन इति किम् ? बहुमत्स्या । उप-
घालोपिन इति किम् ? सुपर्वा, सुपर्वे । सुपर्वा, सुपर्वाणी, सुपर्वाणः । डाप्प्रति-
षेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं सहाङ्गन्दसोः ॥ २९ ॥

अग्रन्ताद् बहुमीहेरपघालोपिनः संज्ञायाम् विषये ऋन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो
भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी, अतिराज्ञी नाम ग्रामः । ऋन्दसि-गौ. पञ्चदात्री ।
एकदात्री । द्विदात्री । एकमूष्ठी । समानमूष्ठी ।

(१) “अत्युष्ठी” इति न्यासपाठः । (२) कोष्ठा-तर्हीत- पाठ. न्यासपरमार्थं
सम्मतोऽन्य ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषनाच्च ॥ ३० ॥

सन्ज्ञाद्द्वन्द्वसोरित्येव । केवलादिभ्य प्रातिपदिकेभ्य सज्ञाया द्वन्द्वसि विषये स्त्रिया ङीप् प्रथयो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामङ्गी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रावरणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उतापरीन्यो मघवा विजिग्ये । अपरेति भाषायाम् । समानो प्रवाणो । समानेति भाषायाम्(१) ॥

रात्रेश्चानसौ ॥ ३१ ॥

जस्विपयादन्यत्र सज्ञाया द्वन्द्वसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । या रात्री सृष्टा । रात्रीभि । अजसाविति किम् ? यास्ता रात्रय । अजनसादिष्विति वक्तव्यम् ॥ रात्रिं सहोपिवा । कथं “तिमिरपत्नैरवगुण्ठिताश्च रान्य ”? ङीप् च बह्वादिलक्षणस्तत्र हि पश्यते ‘कृदिकारादक्त्विन , ‘सर्वतोऽस्तित्रयार्थादित्येके’ इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपायते, नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् भवति ङीप् च प्रत्यय , स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गभभर्तृसयोगे, इह न भवति-अन्तरस्या शालाया विद्यते । पतिवती पृथिवी । अन्तर्वदिति मनुज्जिपायते, वच सिद्धम् । पतिवदिति वच निपात्यते, मनुप् सिद्धः । अन्तर्वती गर्भिणी । पतिवती जीवपति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुब्वच निपातनात् ।

गर्भिण्या जीवपत्या च वा द्वन्द्वसि तु नुग्विधि ॥

मान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वती देवानुपैत् । पतिवती तरुणवत्सा । पतिवता तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसयोग ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रिया विधीयते, ङीप् प्रथयस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः, यज्ञसयोगे । यज्ञेन सयोगो यज्ञसयोगः तसाधनत्वात्(२)लग्रहीतृत्वाद्वा । यत्मानस्य पत्नी । पत्नि वाच यच्छु । यज्ञसयोग इति किम् ? ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी ? उपमानाद्भवत्यति ॥

त्रिभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दात्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपर्वनस्य स्त्रिया त्रिभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपति । वृद्धपत्नी । स्यूत्पति ।

(१) ‘श्रावकना आयकृतौ भाषायाम् सुमङ्गली सुमङ्गलैत भाषायाम् । भेषजी । भेषने त भाषायाम् इति उदाहरणप्रत्युदाहरणविशिष्टान्य कश्चित्कचिदुपलभ्यते पदमथवा तेषां यास्यात् इत्येते ॥ (२) ‘तत्कले’ ति. न्यात्तपात् ।

स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसयोगत्वात् । सपूर्वत्येति किम् ? पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वैर्ण विरह्ये प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । एकपत्नी । समा नाद्विष्विति वक्तव्ये समानस्य समासार्थं वचनम् । समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य च्छ्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् च प्रत्ययः । पूतक्रतो ङी पूतक्रतायी । त्रय एते योगाः पुयोगप्रवरणे द्रष्टव्याः । यथा हि पूताः क्रतवः पूतत्रतु सा भवति ॥

घृपाकप्याङ्गिकुसितकुसीढानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

घृपाकप्याङ्गीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः । घृपाङ्गिपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्व प्रयोजयति । अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । घृपाङ्गपेः स्त्री घृपाङ्गपायी । अग्नायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुयोग इत्येव, वृषा-कपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ, उदात्त इति च वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्ता-देश ऐकारश्चोदात्तः । याग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते, तेन त्रैरूप्य भवति—मनो ङी मनायी, मनावी, मनुः । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णावाचिनः प्रातिपदिनादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता । श्येनी । हरिता । हरिणी । सर्व एते आद्युदात्ताः, “वर्णानां तपतिनितान्तानाम्” इति वचनात् । वर्णादिति किम् ? ग्रह(१)ता । प्ररुता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदात्तादिति किम् ? श्रेता । घृता-दित्वादन्तोदात्तः । तोपधादिति किम् ? अन्यतो ङीप् वक्ष्यति । अत इत्येव, क्षितिर्वा-हणी । ॐपिशद्गादुपसंख्यानम् ॐ । पिशद्गी । ॐअसितपलितयोः प्रतिषेध ॐ । असिता । पलिता । ॐच्छन्दसि क्रमित्येके ॐ । असित्री । पलित्री । भाषायामपीष्यते—गतो गण-स्तूर्णमसिन्निकानाम् ॥

अन्यतो ङीप् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादिनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णावाचिनः प्राति-

(१) “प्रकृते”ति न्यासपाठः ।

पदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव, खट्वा । अनुदात्तादित्येव, कृष्णा । कपिला ॥

पिङ्गैरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीपनुत्तंते । पिङ्गवः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति ।
 शिल्पिनि ष्वुन्-नर्त्तकी । खनकी । रजको । गौरादिभ्यः-गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य ।
 मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुरुय । ऋज्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण ।
 र्दर । उक्कण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड ।
 सुपम । सलन्द । गहुज । आनन्द । सृपाट । सुगोठ । आढक । शक्कुल । सुर्म । सुर ।
 सूर्य्य । पूष । मूप । घातक । सकल्लक । सल्लक । मालक । मालत । सालक । वेतस ।
 अतस । पृम । मह । मठ । छेद् । श्वन् । तत्तन् । अनहुही । अनद्ग्राही । एपणः करणे ।
 देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेघ । गौतम । आयस्थूण ।
 भौरि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलिङ्गि । अपिच्छक । आरट । टोट ।
 नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधि-
 कार । आग्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । सुमङ्गलारसज्ञायाम् । सुन्दर ।
 मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुई । गूर्ह । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल ।
 तरण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल ।
 निष्कल । पुष्कल । कटाच्छोणिवचने (१) । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी ।
 क्रोशानकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोप्री । मातामह । पितामह । मातामहपिता-
 महयोः “मातरि पिच्च” इति पित्रादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्-अनित्यं पितृवृत्तणो
 ङीपिति, तेन दष्टैर्युपपन्न भवति ॥

ज्ञानपदकुरण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशिकामुककवराद् वृत्त्यमत्रा-

वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यगर्गानाच्छादनायोविकार-

मैथुनेच्छावेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशस्य प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासत्य
 ङीप् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत्, ज्ञानपदी अन्या । स्वरे विशेषः ।
 उरसादिपाठादजि कृते ङीपाद्युदात्तश्च भवति । कुण्डी भवति अमत्र चेत्, कुण्डान्या ।
 गोणी भवत्यावपन चेत्, गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या ।
 भाषी भवति धागा चेत् पनेत्यर्थं, भाषान्या । नागी भवति स्थौल्य चेत्, नागाऽ-
 न्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीपमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जाति-
 वचनात्तु जातिलक्षणो ङीपेव भवति-नागी । काली भवति वर्णश्चेत्, कालाऽन्या ।

(१) कुत्रचिद् अधिकाः पञ्चशब्दा ग्रन्थे दतीदृश्यन्ते । ते च यथा—पिङ्गल । मट्ट ।
 दहन । वन्द । काकण इति ।

नीली भवति अनाच्छादनं चेत्, नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इत्यने, किं तर्हि ? नीलादोषधी, प्राणिनि च । नीली ओषधिः, नीली शूः, नीली वडवा । सज्ञायां वा । नीली । नीला । कुशी भरत्ययोपिकारश्चेत्, कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत्, कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भग्यते, नेच्छामात्रम् । कयरी भवति केशपेदाश्चेत्, कयरान्या ॥

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणै वडवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्त्वान् गुणप्रचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पटुः, पट्वी । मृदुः, मृद्वी । उत इति किम् ? शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् ? आशुः । अत्रमुशन्दाद् गुणवचनाद् ङीपाद्युदात्तार्थम् ॥ वरवी । अरुमयोगोपधात्प्रातिपेधो यक्तव्यः ॥ स(१)रुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सत्ये निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । बहुः, बह्वी । बहु । पदति । अद्भुति । अद्भति । अंहति । वहति । शकटि । शक्तिः शखे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । अहतः प्राण्यद्वात् ॥ अकृदिकारादक्तिनः ॥ असर्वतोऽक्तिज्ञां द्वित्येके ॥ षण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशद्वट । भरज । ध्वज । अचन्द्रभागाद्यधाम् ॥ कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्यै पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रविषन् । बह्वी नाम ओषधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विम्बी च । प्रम्बी च (१) सम्भवी च (२) । इह कस्मान्न भवति स्वयम्भूः ? उत इति तपरकरणमनुवर्तते । हस्वादेवेय पञ्चमी । "भुव" इति सौत्रो निर्देशः ॥

(१) सरु -- कन्या पतिवरेति निषण्डः । (२) कचिदुपलभ्यमानः "सम्भवां" इति शब्दः पारुष्येण शतव्यः ।

पुयोगादार्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुसा योग पुयोग । पुयोगाद्गतोर्यत्प्रातिपदिक स्त्रिया वर्तते पुस आख्याभूत तस्माद् ङीप् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गगकी । महामात्री । प्रष्टी । प्रचरी । पुसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाद् पुशब्दा एते, तद्योगस्त्रिया वर्तन्ते । पुयोगादिति किम् ? देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आर्याग्रहण किम् ? परिसृष्टा (१) प्रजाता । पुयोगादेते शब्दा स्त्रिया वर्तन्ते न तु पुमासमाचक्षते । ङगोपालिकादीना प्रतिषेधः ङ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । ङसूर्याद्देवताया चाङ्ग्रहणम् । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् ? सूर्यी ॥

इन्द्ररुग्भयशरंरुद्रमृडहिमारण्ययययनमातुलाचार्यागामानुक ॥४९॥

इन्द्रादिभ्य प्रातिपदिकेभ्य स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति, आनुक्चागम । येषामत्र पुयोग एवेत्यते तेषामानुगागममात्र विधीयते, प्रत्ययस्तु पूर्वमेव सिद्ध । अन्येषा तृभ्य विधीयते । इन्द्राणी । वरगानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । सृष्टानी । हिमारण्ययोर्महत्त्वेऽ । महद्भिर्म हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । अत्रवाहोपेऽ । दुष्टो यवो यवानो । ङयवनाल्लिप्याम् । यवनाना लिपिर्यवनानी । ङउपाध्यायमातुलाभ्या वाऽ । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । ङआचार्यादणत्व चऽ । आचार्यानी । आचार्या । ङअर्यत्त्रियाभ्या वाऽ । अर्याणी । अर्या । अत्रियाणी । अत्रिया । विना पुयोगेन स्वार्थ एवाय विधि । पुयोग तु ङीपैव भवितव्यम् । अर्या । अत्रिया । मुद्रलाच्छन्दसि लिचऽ । रथोरभून्मुद्रलानि गविष्टौ ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करण पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्ताप्रातिपदिकात्करणपूर्वास्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । वखेण क्रीयते सा वखक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् ? सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति—

“सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।” इति ?

दावन्तेन समास, अत इति चानुवर्तते । गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुष्ठुपत्तेरिति बहुल तदुच्यते, “कर्त्तरणे कृता बहुलम्” इति ॥

कादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् कान्तादल्पाख्याया ङीप् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधि । अन्नविलिप्ती द्यौ । सूपाविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थ । अल्पाख्यायामिति किम् ? चन्दनानुलिप्ता(२) ब्राह्मणी ॥

(१) परिसृष्टा प्रजाता—प्रवृत्तित्यर्थ । एते शब्दा इति बहुवचनम् ये- येनैवधानीया शब्दास्तानपेक्ष्य वेदितव्यम् । (२) च दनानुलिप्ता—बहुलेन च दनेनानुलिप्तित्यर्थ ।

बहुमीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ २२ ॥

कादित्येव । बहुमीहरियोऽन्तोदात्तस्मात्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो बहुमीहरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्प वक्ष्यति । शङ्खभित्री । ऊरुभित्री । (१) गल्लोच्छ्रुती । केशलनी । बहुमीहरिति किम् ? पादपतिता । अन्तोदात्ताज्ञातप्रतिषेधः । दन्तोजाता । स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषः । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु कर्म चत्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । अवहृन्नात्सुफालमुरादिपूर्वादिति वक्तव्यम् । यदुक्ता (२) । नन्-अहृता । सु-मुहृता । काल-मासजाता । सवसरजाता । मुरादि-सुरजाता । दुःखजाता । "जातिकाल-मुरादिभ्योऽनास्थादनाद्भि"त्येवमादिना बहुमीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ २३ ॥

अन्तोदात्तात्, कान्तादित्यनुसृते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ताद् बहुमीहेः स्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पूवण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजग्धी, शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुमन्त्रिती, पलाण्डुमन्त्रिता । सुरापीती, सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् ? शङ्खभित्री । ऊरुभित्री । अन्तोदात्तादित्येव-वस्त्वच्छ्रुता । वसनच्छ्रुता । अहृल्लसलाद्वन्दसोरिति वक्तव्यम् । प्रवृद्धविल्लनी । प्रवृद्धविल्लना । प्रवृद्धा चासौ विल्लना घेति, नाय बहुमीहि ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात् ॥ २४ ॥

बहुमीहे, कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । याम्रहणमनुवर्तते । स्वाङ्गयदुष्मजन्तमसयोगोपध तदन्तात् प्रातिपदिकास्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुषी, चन्द्रमुष्या । अतिप्रान्ता केशान् अतिकेरी, अतिकेशा माला । स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् ? अशिक्षा । असयोगोपधादिति किम् ? सुगुल्फा । मुपाधो । अस्वाङ्गाच्चोपसर्जनेभ्य इति वक्तव्यम् । मृदङ्गो । मृदङ्गा । मुगाथी । मुगाथा । स्तिग्धरुष्ठी, स्तिग्धरुष्ठा ॥

अद्वयमूर्ति (३) मस्वाङ्ग प्राणित्यमविकारणम् ।

अतस्थ तत्र दृष्ट चेत्तेन (४) चेततथायुतम् ॥

नासिकोदरीष्ठनङ्घ्रादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ २५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिष्वेव । चङ्गनलक्षणे सयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सहनत्रविद्यमानलक्षणेस्तु प्राप्तिदेशो भवत्येव । नासिकादन्ताप्रातिपदिकास्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिका, तुङ्गनासिका । तिलोदरी, तिलोदरा ।

(१) गल्लोच्छ्रुतीति प० पा० ॥ (२) बहुकृता—बहुनि कृता यनपेति निप्रह ।

(३) मूर्तिमदिति—असर्वगतद्रव्यपरिमाणा मूर्ति । स्पर्शकद्रव्यपरिमाण मूर्तिरित्येव ।

(४) 'तस्ये'ति न्या० पा० ॥

विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णी,
चारुकर्णा । तोद्यगशृङ्गी, तोद्यगशृङ्गा । ॐपुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ॥ कल्याणपुच्छी,
कल्याणपुच्छा । ॐकवरमणिविपसारेभ्यो नित्यम् ॥ कवरपुच्छी(१) । मणिपुच्छी ।
विपपुच्छी । शरपुच्छी । ॐउपमानात्पञ्चाद्य पुच्छाच्च ॥ उलूकपक्षी सेना । उलूक-
पुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवद्भवत् ॥ ५६ ॥

स्वाहादिति ङीप् प्राप्तः प्रतिपिद्भवते । क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्नाच्च प्रातिपदिका-
स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा(२) । कल्याणबुग । कल्याणोखा ।
कल्याणबाढा । कल्याणक्षफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोणा । कल्याणमुखा ।
क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला । बद्धचः खलत्रपि-पृथुत्रघता । महाललटा ॥

सहनभ्रविद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाहाच्चोपसर्जनादिति नासिकोदरौटजङ्घेति च प्राप्ते ङीप्प्रतिपिद्भवते । सह
नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वाच्चातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । सकेशा ।
अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नरमुखात् सज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नरमुखान्तात् प्रातिपदिकात् सज्ञायाम् स्त्रियां विषये ङीप् प्रत्ययो न भवति ।
शूर्पगत्वा । वज्रगत्वा । गौरमुखा । कालमुखा । सज्ञायामिति किम् ? तान्नखीकन्या ।
चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजङ्घी च चञ्चन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजङ्घी इति चञ्चन्दसि विषये निपात्यने । सयोगोपध्वाद्प्राप्ते ङीप् विधी-
यते । दीर्घजङ्घी वै देवाना हन्यमखेट् । चकार सज्ञानुर्कर्णगर्णः । दीर्घजङ्घीति
निपातत नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाहाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीप्
विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे
विषये । प्राङ्मुखी(३), प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका । इह न भवति-
प्राङ्मुखा, प्राङ्क्रोडा, प्राङ्घनेते ॥

(१) कवरपुच्छा—कवर पुच्छमस्या सा म्पूरी । मणिपुच्छो, विषपुच्छो—मणि. पुच्छ-
मस्या, विष पुच्छमस्याः सा वृश्चिकी । (२) “कल्याणक्रोडे”ति । अश्वानामुर—क्रोडा, खी-
ल्लिङ्गोऽयम् । (३) प्राङ्मुखीति—प्राच्या भवमिति न्युत्पद्यतइति, तस्याभवेरिति छद्, ‘
‘छद्भित्ते’ति ङीष्त्वम्, इति प्राङ्, प्राङ्मुखे पश्यतः सा प्राङ्मुखी ।

घाहः ॥ ६१ ॥

हीपेव सरयते न हीप् । वहेरय विवप्रत्ययान्तस्य निदूदेशः । सामर्थ्यात्तदन्तवि-
ज्ञानम् । वाहन्ताप्रातिपदिकास्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति । द्वियौही । प्रष्टौही ॥

सरयशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६० ॥

सरयी, अशिश्वी इत्येतौ दाद्वी हीफन्तौ भाषाया निपात्येते । सरयी मे दाहणी ।
नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् ? सरया सप्तपदी भव । अशिशु-
मिव मामय शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जानिषादि यत्प्रातिपदिक न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमपकारोपध च
तस्मात् स्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति ॥

आवृत्तिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्र च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी (१) । ग्राहणी । चूपली । नाहायनी । चारायणी । कडी । बह-
वृची । जातेरिति किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् ? मक्षिका । अयकारोपधा-
दिति किम् ? चत्त्रिया । अयोपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः ॥
हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

पाकरुर्गपर्णपुष्पफलमूलशालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविष-
यवादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी ।
शङ्कुपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो नेप्यते
तद्जादिषु पठ्यते । 'सव्याह्णप्रतशतैकेभ्यः पुष्पात्' । 'सभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
फलात्' । 'मूलान्नभ' इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्ताप्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति । अवन्ती।
कुन्ती । दात्री । प्लात्री । इत इति किम् ? विट् । दरत् । मनुष्यग्रहणं किम् ? तित्ति-
रिः । जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात्—औदमेयी (२) ।
अह्न उपसख्यानमजात्यर्थम् ॥ सौतहमी । मौनचित्ती । सुतह्मादिभ्यश्चातुरर्थिके
इन् न जाति ॥

ऊढतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियामूह

(१) इत्र 'मपूरी'ति न्यासेऽधिकमुदाहरणम् । (२) औदमेयीति—उदकं मेघमय
उदमेघस्त्वपत्यम् स्त्री औदमेयी । उदकरयोदमात्र ।

प्रत्ययो भवति । कुरू । ब्रह्मबन्धू । वीरबन्धू (१) । इकारो "नोद्धावो" इति विशेषणार्थं । दीर्घोच्चारण कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्यु-
आह्वगो । अत्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् । अलात् । कर्कन्धू । अप्रा-
णिग्रहण किम् ? कृत्वाकु । अरज्ज्वादीनामिति किम् ? रज्जु । हनु ।

वाङ्मन्तात् सज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वाहुशब्दान्ताप्रतिपदिकासज्ञाया विषय स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रवाहु ।
जालवाहु । सज्ञायामिति किम् ? वृत्तो वाहु यस्या सा वृत्तवाहु ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दास्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गू । अश्वशुरस्योकाराकारलोपश्च व-
क्तव्यम् । शङ्गू ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रतिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्त-
म्भोरू । नागनामोरू । करभोरू । ओपम्य इति किम् ? वृत्तो रू स्त्री ॥

सहितशफलक्षणामादश्च ॥ ७० ॥

सहित श फ ल क्ष ण वाम इत्येवमादे प्रतिपदिकादूरुत्तरपदास्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । अनौपम्यार्थं आरम्भ । सहितोरू (२) । शकोरू । लक्ष्णोरू । वामोरू ।
असहितसहाभ्या चेति वक्तव्यम् । सहितोरू । सहोरू ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषय स्त्रियामूङ् प्रत्यया भवति । कद्रूश्च
वै सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलु शब्दाय दद्यात् । छन्दसीति किम् ? कद्रु । कमण्डलु ।
अगुगुलुमधुजतुपतयाल्लतामिति वक्तव्यम् । गुगुलु । मधू । जतू । पतयाल्ल ॥

सज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्या सज्ञाया विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अरुद्धन्दोर्थं
वचनम् । कद्रू । कमण्डलु । सज्ञायामिति किम् ? कद्रु । कमण्डलु ॥

शार्ङ्गरवाद्यवो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च प्रतिपदिकेभ्य स्त्रिया ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरवी ।
कापटवी । अजन्तेभ्य-वैदी । और्वी । जातिग्रहण चेहानुवर्तते तेन जातिलक्षणो
ङीपनेन बाध्यते, न पुयोगलक्षण । वैदस्य स्त्री वैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगु-
लव । ब्राह्मण । गौतम । एतेऽणन्ता । कामण्डलेय । ब्राह्मकृतेय । आनिचेय । आनि-
धेय । आशोकेय । एते ङणन्ता । वारयायन । मौज्जायन । एतौ ङणन्तौ जाति ।

(१) 'वीरबन्धू' इति १० पा० । (२) सहितोरू-सहितोरू इत्यर्थः । सहोरू -
सहेते इति सही, तादृशावरू यस्या सा ।

कैकेसेयी ढगन्तः । काम्यदौह्यी यजन्तौ । ष्टि, पर्येहि । कृदिकारान्तौ । आशरन्ध्यो यजन्त । औदपानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यगन्तः प्रयोजयति । अराळ । चण्डाल । वतण्ड । जातिः । भोगप्रदगौरिमतोः सज्ञायाम् घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् ॥ ७१ ॥ अत्र यथायोग ढीचादिषु प्राप्तेषु ढीन् विधीयते ॥

यद्वशात् ॥ ७४ ॥

यदन्ताप्रातिपदिकास्त्रिषां चाप् प्रथयो भवति । व्यङ्गः व्यङ्ग्य सामान्यग्रहण-
मेतत् । आम्पृष्या । सौधीर्या । कौसल्या । प्यङ्-कारीपगन्ध्या, वाराह्या, वालाक्या ५
७ पाच्छ यत्र ७ । पात्सरो वो यन् तदन्ताच्याप् वक्तव्यः । शार्कराष्या । पौतिमाप्या ।
गौरुच्या । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तमुच्यार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

अवट्याच्च गगादिः । तस्माच्च न कृते ढीपि प्राप्ते चचनमेतत् । आवट्याच्च स्त्रियां
चाप् प्रथयो भवति । आवट्या । प्राचां फ ण्य, सर्वग्रहणात् । आवट्यायनी ॥

तद्विज्ञाः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽयम् । आपन्नमाप्यायपरिसमाप्तेषानित ऊर्ध्वमनुकमिन्वामस्तद्वित्त-
ज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति-“यूनस्तिः” युवतिः । बहुवचनमनुकतद्वितपरिग्रहार्थम्-
“पृथिव्या षात्री” “अप्रादिपश्चाद्द्विमज्” इत्येवमादि लब्ध भवति । तद्वितप्रदेशाः
“कृत्तद्वितममासाश्च” इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

यूनश्चाप्याप्रातिपदिकास्त्रिषां तिः प्रथयो भवति, स च तद्वितसज्ञो भवति ।
ढीपोऽपवाद । युवतिः ॥

अग्निञ्चोरनार्पयोगुरुत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिञौ विहितायनार्पा तदन्तयोः प्रातिपदिन्योर्गुरुत्तमयोः स्त्रियां
प्यङादेशो भवति । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्यग्निञ्चोरेव विज्ञायते, न तु
समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । परास्त्वद्विधातार्थः-“यद्वशात्” इति ।
उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिमूर्तीनामन्यमचरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरु-
उपोत्तम यस्य तद्गुरुत्तम प्रातिपदिकम् । करीपस्येव गन्धोऽस्य करीपगन्धिः,
कुमुदगन्धि, “तस्यापत्यम्” इत्यण्, तस्य प्यङादेश-कारीपगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या ।
वाराहस्यापत्यम्, “अत इन्”, वाराहिः, तस्य प्यङादेशः-वाराह्या । वालाक्या । अग्नि-
ञ्चोरिति किम् ? श्रुतभागस्थापय, विशादिः-मादन्, आर्त्तभागी । गुरुत्तमादिकं
सर्वमस्तीति न स्वणिञौ । “दिङ्जाणन्” (१) इति ढीप्तेन भवति । अनार्पयोरिति

(१) “दिङ्जाणित्वादि” -प्राक्षिमात्राभिप्रायेणैतदुत्तमं, अथ हि जातित्वाच्चारं (वादि वि-
धीना भाम्यम् ।

किम् ? वाशिष्ठी । वेश्यामित्रो । गुरुपोत्तमयोरिति किम् ? औपगत्री । कापटवी । गोत्र इति किम् ? "तत्र जाता" आदिच्छत्री, कान्यकुञ्ची ॥

गोत्राययत् ॥ ७८ ॥

अग्नित्रोरित्येव । गोत्रावयत्रा गोत्राभिमतता कुत्राप्या पुणिकमुणिकमुत्तरप्रभृत यस्ततो गोत्रे विहितयोरग्नित्रो स्त्रियाः प्यडादेशो भवति । अगुरुपोत्तमार्थं आरम्भ । पौणिक्या । भौणिक्या । मोत्तर्या । येषां तत्रान्तरापत्येऽपीत्यते देवदत्त्या याज्ञदत्येति, ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्या ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रिया प्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थं आरम्भ, अनग्नित्रर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपत्ति । चौपयत् । चेटयत् । शैक्यत् । वैश्वयत् । वैश्वल्पयत् । सौधातकि । सूत, युक्न्याम् । भोज, चस्त्रिये । भौरिकि । भोलिकि । शात्मलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गोल च्य । गौकच्य ॥

(१) देवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुप्रिकाण्डे विद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

देवयज्ञिशौचिवृत्ति सात्यमुप्रि काण्डे विद्वि इत्येतेषामन्यतरस्या प्यङ् भवति । इमन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्त्तते । तेन उभयत्र विभाषेयम् । गो पूर्वेण प्यडादेश प्राप्नो विकल्पते । अगोत्रेऽन्यतरस्यापत्ये पञ्च विधीयते । तेन "इतो मनुयजाते" इति ङीपेव भवति । देवयज्ञ्या, देवयज्ञी । शौचिवृत्त्या, शौचिवृत्ती । सात्यमुप्रया, सात्यमुप्री । काण्डविद्या, काण्डेविद्दी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

प्रथमप्यधिक्रियते-समर्थानामिति प्रथमादिति च वेति च, स्वाधिकप्रत्यय-धिश्रायमधिकार, "प्रदेशो विभक्ति" इति यावत् । स्वार्थिकेषु नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थित । केचिन्नित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि-"तस्यापत्य," "तेन रक्त रागात्," "तत्र भव" इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु र्थे सति प्रथमानिहिंष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानां निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथम प्रत्ययप्रकृतिभेदे निर्द्धार्यते । तस्यै सा न्य विशेषलक्षणार्थं, तदीय प्रथम्य विशेषाणां विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगत्र । समर्थानामिति किम् ? कम्बल्मुपगो, अपत्य देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ? न्ताद्यथा स्यात् प्रथमान्तान्मा भूत् । वे त किम् ? वास्यमप यथा स्यात्-उपगो-

(१) देवा यथा वदया अत्य देवयज्ञ । शुचिवृत्तोऽस्य शुचिवृत्तः ।

अवपुत्रा । काण्डे विद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ।

पत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्येत उपत्वपत्यमिति ? नैप दोषः ।
पूर्वसूत्रादन्यतरस्यां प्रहणमनुवर्त्तते, तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

“तेन दीव्यते” इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽप्रधिवेन गृह्यते, प्राग्दी-
व्यत्सशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिन्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधि-
कारः परिभाषा विधिर्वैति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपत्राद्विषय परिहृत्याण् प्रवर्त्तते । वक्ष्यति-
“तस्यापत्यम्” । औपगवः । कापट्टयः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्राययो भवति । पत्युत्त-
रपदाद् ष्य वक्ष्यति, तस्यापत्रादः । आश्वपतम् । शतपतम् । अश्वपति । शतपति ।
धनपति । गणपति । रान्द्रूपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति ।
सभापति । प्रागपति । श्वेत्पति (१) ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपद्राण्य. ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिका-
प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ष्यः प्राययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यम् । पत्युत्तर-
पदात्-प्राजापत्यम् । सैन्यापत्यम् । ऋष्यापत्यम् । वृक्षपत्यम् । याम्यम् । ऋष्यापत्यम् ।
पितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् । वाच्यम् । मात्यम् । पितृमत्यम् । ऋष्यपत्या आज्ञोः ।
पार्थिवा । पार्थिवी । अर्द्धवाचनभौः । दैत्यम् । दैवम् । ऋषिपटिलोपश्च । वाह्यः ।
अर्द्धकचः । याहीकः । अर्द्धकम् छन्दसि । वाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनम्
व्ययानां भ्रामात्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः । अस्थानोऽकारः ।
अश्वरथाम् । अलोप्योपत्येषु बहुषु । उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम् ?
औडुलोमिः । शारलोमिः । अमवत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् । गन्यम् । अजादि-
प्रत्ययप्रसङ्ग इति किम् ? गान्धो हेतुभ्य आगत गोरूप्यम् । गोमयम् । अथादयोऽ-
र्थविशेषलक्षणादपवादपूर्वविप्रतिषेधेन । द्वितेरपत्यं, दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो
वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः ? दितिशब्दात् “कृदिकारादक्तिनः,” ‘सर्वतोऽक्तिश्रयोदित्येके’
इति ङीपं कृत्वा “स्त्रीभ्यो ङक्” क्रियते (२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या ॥

उत्सादिभ्योऽण् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्राययो भवति । अणस्त-
दपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान । विकर । विनोद ।

(१) ‘स्थानपति । वक्षपति । धनपति । अधिपति । पत्युपति’ । एते शब्दाः कचिदेवा
धिका । (२) विशानसापत्यदिव टिलोपामाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वक्त्रयाऽसे । धेनु । पृथिवी ।
 पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु ।
 कुल । उदस्थान, देशे । पृष, देशे । भल्लकीय । रथन्तर । मध्यदिन । बृहत् । महत् ।
 सन्वन्तु । सञ्चब्दो मतुवन्त आगतनुद्धो गृह्यते सत्त्वन्विति । लुरु । पञ्चाल ।
 इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव । ॐ प्रोष्मादञ्चन्द्रसीति वक्तव्यम् ॐ
 इह मा भूत्-मैष्ठी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते, न वेद ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्वरन्वौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागियनेनैव संबन्ध ।

नात्सेऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुंसशब्दाच्च यथाक्रम नञ्स्वरन्वौ प्रत्ययौ भवतः । श्री ३
 भव, म्रैगम् । पौंसम् । स्त्रीणा समूहः, स्त्रीगम् । पौंसम् । स्त्रीभ्य आगत, स्त्रीगम् ।
 पौंसम् । स्त्रीभ्यो हित, स्त्रैगम् । पौंसम् । स्त्रियाः पुवदिति ज्ञापकाद्व्यर्थे न भवति
 योगापेक्ष च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते न भवनादिति । द्विगोरिति पृष्ठी । द्विगोर्यः सवन्धी नि
 त्तत्वेन तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु
 संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इ
 किम् ? द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव, द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्त
 ज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथवा ३, ३, ३, ३, ३
 द्विगोरिति स्थानपद्धौ । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा ? सत्यमेतत् । उपचारेण
 लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । निमित्तकोऽपि त
 गुणकल्पनया कस्मान्न द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति ? न तस्य द्विगुत्व निमित्तम्
 इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव निमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पाञ्चकपाल्यां संस्कृत
 पाञ्चकपाल इति ? नैवात्र तद्धित उत्पद्यते, वाक्यमेव भवति, त्रैशाद्य हि
 पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पाञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पाञ्चकपाल इति, तत्र द्वयोः
 समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अथेह कस्मान्न
 पञ्चभ्यो गर्गभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति ? वेत्यनुवर्त्तते । सा
 व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगाच्च ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । “यस्कादिभ्यो गोत्र” इत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां ३
 स्तेपामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धयते । गर्गाणां द्वात्रा गर्गायाः
 वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्र इति किम् ? कौबलम् । चादरम्
 अचीति किम् ? गर्गभ्य आगतम्, गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव, •

भ्यो हितम्, गार्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोर
 लुव । विद्वानामपत्य युवा युवानौ वद, वैदौ । ब्रह्मन्नात् अत इति कृते तस्य च
 इन्न "ण्यत्त्रियार्पणित" इति लुकि रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु
 लोपो यूनि । वैदस्य वैदयोर्वाऽप्य बहवो माणवका, विदा । नह्यत्रान् बहुषूपन्न ।

यूनि लुक् ॥ ६० ॥

प्राग्द्व्यत इति वक्षते, अचीति च । प्राग्दीव्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यये विवक्षिते
 बुद्धिस्थेऽनुपत्र पृव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यत प्राप्नोति
 स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापय फाण्टाहृति, तस्यापय युवा, "फाण्टाहृतिमि
 मताभ्या णफिञी" फाण्टाहृत, तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य
 लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इन्नन्त प्रकृतिरूप सपत्र तस्मात् "इजश्च" इत्यण् भवति-
 फाण्टाहृता । भागवित्स्यापय, नागरिति, तस्यापय युवा, "बृडाटक्सौवीरेषु
 बहुलम्" इति टक्, भागवित्क, तस्य छात्रा, पूर्ववद् युवप्रत्यय निवृत्ते 'इजश्चे'
 यण, भागवित्ता । तिकम्यापय, 'तिकादिभ्य फिञ्' तैकायनि, तस्यापय युवा,
 'पेरद् च' इति छ, तैकायनीय, तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते, "बृडाच्छ" ।
 वैकायनीया । कपिञ्जलादस्यापय कपिञ्जलादि, तस्यापय युवा, "कुर्वादिभ्यो
 म्य" कपिञ्जलाद्य, तस्य छात्रा, ण्ये निवृत्ते, इजश्चेयण्, कपिञ्जलादा । म्लुचुक-
 यापय, "प्राचामबृडात् फिन् बहुलम्" इति म्लुचुकायनिस्तस्यापय युवा, प्राग्दी-
 यतोऽण्, म्लौचुकायन, तस्य छात्रा, युवप्रत्यय निवृत्ते स एवाण्, म्लौचुकायना ।
 प्रचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव, भागवित्तिकाय
 हत, भागवित्तिकीयम् ॥

फक्फिञ्चोरन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विरूप उच्यते । फक्फिञ्चोर्युवप्रत्यययो
 प्राग्दीव्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यय विवक्षितेऽन्यतरस्या लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यजि कृते
 यजिभ्रोश्च" इति फक्, गार्गीयण तस्य छात्रा, गार्गीया, गार्गीयणीया ।
 त्सीया, वास्त्यायनीया । फिञ् तत्त्वपि-यस्त्वस्यापय, शिवादिभ्योण्, वास्क,
 तस्यापत्य युवा "अणो द्वयच" इति फिञ् वास्कायनि, तस्य छात्रा वास्कीया ।
 वास्कायनीया ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्धनिद्देशोऽय, पृथक्पृथक् प्रत्ययैरभिसवद्धते । तस्येति पृथिसमर्थादपत्यमि
 तेतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्थविशिष्टपृथ्यर्थोऽपत्यमात्रज्ञेह
 यत्ने । निद्देश्यत्वादिभ्यः सार्धमविवक्षितम् । त्र्यणोरपयस्यौपाच । अक्षपत ।
 ल्य । औत्स । र्त्रेण । पौत्स

तस्येदमियरयेऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्तर्गं दोष एवासी वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपय भानव । श्यामगव ॥

एको गोत्रे ॥ ६३ ॥

अपय पौत्रप्रभृति गोत्र, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्य प्रययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमं क्रियते—गोत्रे एक एव प्रययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्य, योऽपि व्यवहितेन जनितः सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपय भवयेत् । गर्गस्यापत्य, गार्गि । गार्गरपय, गार्ग्यं । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यं । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यत्रैव भवतीति प्रययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्य विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रययमुपादयतीति प्रकृतिर्नियम्यते । गार्ग्यं । नाडायन ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापय युवा, गार्ग्यायग । वास्यायन । दाद्यायग । प्लाहायणः । औपगवि । नाडायनि । अस्त्रियामिति किम् ? दाक्षी । प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिपिद्ध्यते ? यदि नियमः, स्त्रियाम् अनियमं प्राप्नोति । अथ युवप्रत्ययः, स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसज्ञाया युवसज्ञया बाधितत्वात् । तस्माद्योगविभागं कर्तव्यं—“गोत्राद्यनि प्रत्ययो भवति”, ततो “ऽस्त्रियाम्” । यून्यि यदुक्तं तद् स्त्रिया न भवति, युवसज्ञैव प्रतिपिद्ध्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ।

अत इञ् ॥ ६५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्ताद् प्रातिपदिकादिञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । दक्षस्यापत्य, दाक्षि । तपरकरणं किम् ? शुभया, कीलालपा, इत्यतो माभूत् । कथं “प्रदीयता दाशरथाय मैथिली” ? शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाह्लादिभ्यश्च ॥ ६६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽप्ये इञ् प्रत्ययो भवति । बाह्वि । औपगाह्वि । अन्कारार्थं आरम्भः । इच्छिद्वाधकाराधनार्थं । बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वगकु । उपपिन्दु । वृक । चूडाला । मूपिका । बलाका । भाला । छगला । ध्रवका । ध्रुवका । सुमित्त्रा । दुमित्त्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशमन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् । अमिताजसः सलोपश्च । उदन्तु । शिरस् । शराविन् । चेमवृद्धिन् । शृङ्खालतोदिन् । खरनादिन् । नगरमदिन् । प्राकारमदिन् । लोमन् । अजीगर्त्तः । कृष्णः । सलकः । युधिष्ठिरः । अर्जुनः । साम्बः । गदः ।

प्रद्युम्न । राम(१) । ॐ उदङ्कः संज्ञायाम् । ॐ संभूयोऽभसोः सलोपश्च । ॐ वाहादिप्रसृ-
तिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः । वाहुनाम कश्चित्स्या-
पत्यं, बाहवः । ॐ सबन्धिदशदानां च तत्सदृशात् प्रतिषेधः । सज्ञा-श्वसुरस्यापत्यं
भाशुरिः(२) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधवति । जाग्वि-
एन्द्रशमिः । आजधेनविः । आजवन्धविः । औहुलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधानृशब्दादपत्ये इत् प्रत्ययो भवति, तत्संशयोनेन च तस्याऽऽडादेशो
भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः । ॐ व्यासवरद्विपादचण्डालविम्बानामिति
वक्तव्यम् । वैयासकिः । वारुडकिः । नैपादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो भवति ।
इतोऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः "घातच्छत्रोरस्त्रियाम्" इति । अकारो घृदयर्थः ।
कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, कौञ्जायनाः । घ्राध्नायन्यः, घ्राध्नायन्यौ, घ्राध्नायनाः ।
गोत्र इति किम् ? तुङ्गस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्ट-
त्वाद् प्रित्स्वरौव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति, परमपि निप्स्वरं
त्यक्त्वा चित्स्वर एवेप्यते । गोत्राधिकारश्च "शिवादिभ्योऽण्" इति यावत् । कुञ्ज ।
घ्नन् । शङ्ख । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ ।
विपाश । स्कन्द । स्वग्भ(३) ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाहायनः ।
चारायणः । गोत्र इत्येव, नाडिः । शलङ्कु शलङ्क चेत्यत्र पठ्यते, शालङ्कायनः, पैला-
दिषु च शालङ्कशब्दः पठ्यते, शालङ्किः पित्त, शालङ्कि पुत्रः, नेत्कथं ? गोत्रविशेषे
कौशिके फकं स्मरन्ति । इमेवान्यत्र शालङ्किरिति । अथवा पैलादिपाठ एव ज्ञापक
इतो भावस्य । नड । चर । यक । मुञ्च । इतिक । इतिरा । उपक । लमक । ॐ शलङ्कु
शलङ्कं च । सलल । वाजप्य । तिक । अमिशमन् । वृषगणे । प्राण । नर । सायक ।
दास । मित्र । द्वीप । पिद्वर । पिद्वल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । वास्य ।
काश्यप । काव्य । अज । अमुप्य । ॐ कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः । अमित्त्र । लिगु ।
बित्र । कुमार । मोप्तुमोष्ट । लोह । दुर्गा । स्तम्भ । शिवापा । अग्र । तृग । शकट ।

(१) ' निवाहु । अवाकु । कन्दु । चूडा । वकला । भद्रशमन् । मुशमन् । मुषवन् ।
माष । कचिदुपलब्धा षन्ते शब्दा अत्र । (२) "वाशुरि" इत्यस्यानन्तरं "तजश्वशुराद्"
इति वत् न भवति" इत्यधिक. पाठ कचिद् । (३) "शुग्भा । शिव । शुग्भा । इति कचित्
पाठोऽधिकः ।

सुमनस् । सुमत । मिमत । ऋक् । जत् । युगन्धर । हसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चमस्तिन् । सुकृय । स्थिरक । ब्राह्मग । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञ्च ॥ १०० ॥

हरितादिर्निदाद्यन्तर्गम । हरितादिभ्योऽनन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवाद । हरितस्यापत्ये हारितायन । कैदासायन । ननु च गोत्र इति वक्तव्ये, न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवति, "एको गोत्र" इति वचनात् ? सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्युनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तूत्रार्थ ॥

यञिञोश्च ॥ १०१ ॥

यनन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यायण । वास्यायन । इजन्तात्-दाहायण । पत्राहायण । 'द्वीपाद्नुसमुद्र यञ्' "सुतह्रमादिभ्य इञ्" इत्यतो न भवति, गोत्रग्रहणेन यञिञौ विशेषे येते । तदन्ताच्च यून्यवाय प्रत्यय, गोत्राद्युन प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शारद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वत्शुनक दर्भ इत्यन्तेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति, यथा सत्य भृगुवत्साग्रायणेष्वथ वपत्यविशेषेषु । शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत्, शारद्वनोऽन्य । शौनकायनो भवति वास्यश्चेत्, शौनकोऽन्य । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत्, दाभिरन्य । शरद्वच्छुनकशब्दौ विदादी ताभ्यामञोऽपवाद फक् ॥

द्रोणपर्यन्तजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव, द्रोणादिभ्य प्रातिपदिभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्या फक् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवाद । द्रौणायन, द्रौणि । पार्वतायन, पार्वति । जैवन्तायन, जैवन्ति । कथमनन्तरोऽश्वत्थामा द्राणायन इत्युच्यते ? नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते किं तद्वनादि । तत इह गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं धृतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृत्यानन्तर्धे निदादिभ्योऽञ्च ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । विश्वादिभ्यो गोत्रापत्येऽग्रप्रत्ययो भवति । वैद । और्व । ये पुनरश्वान् पितृदा पुत्रादपत्येभ्योऽनन्तरापत्ये एञ् भवति । पौत्र । दौहत्र । अनृत्यानन्तर्धे इत्यस्यायमर्थ - अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थ ऋयपत्ये नैरन्तर्धेऽपि प्रतीयेषो न कृत स्यात्, तत्रेदं न सिद्धवति, "(२) इन्द्रभू ससम काश्यपानाम्" ।

(१) "एक । वानव्य । शुक्क । नाव्य । अन्वजत् । अतजन । श्वरा । अशक । अश्वरा । अध्वरा । दण्डव । एते कचिदधिका उपलभ्यन्त । (२) "इन्द्रहू" इति प० पा० । "मित्रहू" इति च न्याम पाठ ।

अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवरय सैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्य-
पत्ये नैरन्तर्यामिपत्ये प्रतिपद्ये विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गौत्र
इत्येष, वैदे । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् ? बाह्यादिराकृतिगगस्तेनेजैव भवति ।
विद । उर्व । वश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । विदर्भ ।
विश्वानर । ऋषिणेण । ऋतभाग । हर्षथ । प्रियक । आपस्तम्ब । कृचनार । शरद्वत् ।
शुनक । धेनु । गोपत्रन । शिप्र । विन्दु । भाजन । अथात्रतान । श्यामाक । श्यमाक
स्यापर्ण । हरित । किन्दाम । यहास्त्र । अर्हल्लय । यध्योप । विष्णुदृढ । प्रतिबोध ।
रथन्तर । रथातर । गर्बष्टिर । निपाद । मय्यर । मुद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द ।
ऽपरस्त्री परशुद्व(१) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्य । वास्य । मनु-
शन्शोऽत्र पठ्यते, तत्र कथं मानवी प्रजा ? गोत्र इत्युच्यते, अपत्यमामान्ये भविष्यति ।
कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यास, पाराशर्य इति ? गोत्ररूपाप्यारोपेण भविष्य-
ति । अनन्तरापत्यविप्रस्राया तु ऋष्यणैः भवेत्तव्य, जामदग्न, पाराशर इति ।
गर्ग । वस्त । ऽप्राजाऽसे(२) । सृष्टि । अज । घ्याश्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग ।
अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अगिदेश । शङ्ख । शठ । घूम । अघट । चमस । धनञ्जय ।
मनस । पृष । विशावसु । जनमान । लोहित । सशत । यभु । मण्डु । मनु । अलि-
गु । शङ्क । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कप ।
तण्ड । वतण्ड । कपि । फत । कुरकत । अनहुह । कप्य । शकल । गोकुल । अगस्त्य ।
कुण्डिन । यज्ञयलक । उभय । जात । विरोहित । घृपगग । रहगण । शण्डल । वग ।
यचुडुक । मुद्रल । मुसल । पराशर । जतृकर्ण । मन्त्रित । स हत । अशमरथ । शर्क-
राच । पूतमाप । स्थूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उल्लक । तितेह ।
भिपञ्ज । भडित । भण्डित । दलभ । चिकित । देवह । इन्द्रहृ । एकल्ल । पिप्पल ।
पृदाग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्थ । कुटीगु(३) ॥

मधुवभ्रूरोर्नाल्लगर्काशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् वभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति, यथासरयु ब्राह्मणे कौ-
शिके च वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत्, माधव एवान्य । वाभ्रव्यो भवति
कौशिकश्चेत्, वाभ्रव एवान्य । वभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, तत सिद्धे यन्नि कौशिके

(१) ' किलान । शम्बक । शारतो । श्यायक । अल्प ' इत्यधिक पाठ । (२) 'अते'
इत्यस्यापि- 'असुमामे । असे इति 'कम् । सोवाजि ' । इति पाठोऽधिकः । (३) पथ, कथु,
शुव, सुत, ककटक, रक्ष, तल्ल, तल्लु, प्रतुल, विलम्ब, विष्णुज, एते यथाधिका पुस्तकान्तरे ॥

नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोऽप्यन्तर्गकार्यार्थं —“सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य ”
इति । चाभ्रप्रायणी ॥

कपिबोधान्दाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिबोधान्दाभ्यामाङ्गिरसेऽप्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रथमो भवति । काप्य ।
बोध । आङ्गिरस इति किम् ? कापेय । बोधि । कपिशाब्दे गगादिषु पठ्यते तस्य
नियमार्थं वचनम् , आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्थं गगे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डान्च ॥ १० ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽप्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रथमो भवति ।
चातण्ड्य । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड । किमर्थमेव याजना गगादिषु पठ्यते?
शिवादिष्वप्यय पठ्यते, तत्राङ्गिरसे शिवाद्यगोऽयमाक्षरं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे नूभ
यत्र पाठसामर्थ्यात् श्रत्ययद्वयमपि भवति । चातण्ड्य । चातण्ड ॥

लुकस्त्रियाम् ॥ ११ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसा स्त्रिया यञ्प्रथमस्य लभ्यते । लुके
कृते शार्ङ्गर्वादिपाठान्हीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरस इति किम् ? चातण्ड्यायनी ।
शिवाद्यणि तु चातण्डी ॥

अश्वान्दभ्य फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वदिभ्यो गोत्राख्ये फञ् प्रथमो भवति । आश्वायन ।
आश्वायन । ये त्वत्र प्रत्ययान्ता पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्युक्तं प्रथमो विज्ञायते ।
अश्व । अश्वम् । शङ्ख । विदापुट । रोहिण । खर्जूर । खजू । पिन्जूर । भडिल ।
भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद् । उत्तर । ग्रीवा । काश । गो
लाङ्क्य । अरु । स्वत । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमन् । श्याम । धूम ।
धूम्र । वसिमन् । विश्वानर । कुट । वेश । (१) आत्रेय । नत्त । तड । नड । ग्रीष्म ।
अर्ह । विशम्प । विशाला । गिरि । चण्ड । चुनम् । दासक । वलय । धम । जानहुह्य ।
पुसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनम् । दुमनस् । ज्ञान्त । प्राच्य । रिन् । काण ।
चुम्प । श्रविष्ठा । वीच्य । पबिन्दा । आत्रेयभारद्वाज । सुस्त । जातव । क्रिन्व । शिप ।
खदिर । भारद्वाजात्रेये(२) ॥

भर्गात्रैगर्त्ते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादप्ये विशेषे त्रैगत गोत्रे फञ् प्रथमो भवति । भार्गायगो भवति त्रैग-
र्त्तश्चेत्, भागिरन्व ॥

(१) “इस्य स्थाने पदमप्या ‘ शय अत्रये’ इति य म च ‘ य आत्रेये’ इति
यस्य दूरयते । (२) अन, वह, खड, खड, नड, औगस् एसाका- रे अथका एते शब्दा ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११० ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिन्दीनामपवादः । शैवः । प्रौष्टः । तत्तन् शब्दोऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामित्र वाधितुम् । ण्यप्रत्ययस्य तु वाधो नेप्यते-नाद्यः । ताक्षण्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते, तिकादिफिमा शुभादिङ्का च समावेशार्थम् । तेन वैरूप्यं भवति-भाङ् । गङ्गायनिः । गङ्गायः । विषाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन च ॥ १ ॥ समावेशार्थम्-वेपाशः । वेपाशायन्यः । शिवः । प्रौष्टः । प्रौष्टिकः । चण्डः । जम्भुः (१) । मुनिः । सन्धिः । भूरिः । सुदारः । अन(२)भिम्बानः । कुरुस्थः । बहोदः । लेखः । रोधः । राज्ञः । कोहदः । पिष्टः । हृदयः । रञ्जारः । रञ्जालः । सुगोहिकाः । पर्णः । कहुपः । परिलः । वतण्डः । तृणः । कर्णः । शीरहृदः । जलहृदः । परिषिकः । जटिलिकः । गोफिलिकः । चधिरिकाः । मञ्जीरकः । वृष्णिकः । रेणुः । जालेयनः । विश्रवणः । रवणः । वर्तनाक्षः । पिटकः । पिटाकः । तृत्ताकः । नभाकः । उर्णनाभः । जरत्कारः । उत्तिपाः । रोहितिकः । धार्यस्वेतः । सुपिटः । राज्गूर्कर्णः । मसूरर्णः । तूणर्णः । मयूरर्णः । सडरकः । तत्तन् । ऋष्टिपेणः । गङ्गाः । विपाशः । यस्कः । लहः । दुघः । अयस्वूणः । भलन्दनः । विरपाहः । भूमिः । इलाः । सपत्नी-द्वयचो नद्याः । त्रिवेणी त्रिवण च(३) ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ १११ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः, नदीमानुपीभ्य इत्यर्थमस्तेनाभङ्गाप्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्नाः प्रत्ययप्रकृते प्रत्ययमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनामानुपीणा च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नामदः । मानुपीभ्य खरुनपि-शिचिताया अपत्यं, शौचतः । चिन्तितया अपत्यं, चैन्तितः । अवृद्धाभ्य इति चान्द्रभाष्यादा अपत्यं, चान्द्रभागवतः । का सचदत्तेयः । नदीमानुपीभ्य इति किम् ? सौपणेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् ? शोभनाया शौभनेयः ॥

ऋण्यन्धकवृष्णिङ्कुरभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋण्यः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका, वृष्णयः, कुरव इति वशात्प्रायाः । ऋण्यादि कुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । अयादिभ्यस्तु परेत्वाद्ङादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत्-वासिष्ठः । वेशामित्रः । अन्धकेभ्य-

(१) "जम्भु" इत्यस्य स्थाने "जम्भु" इति पाठान्तरम् । (२) अनभिम्बान इति पाठान्तरम् । (३) त्रिवेणी रेवापयूतेस्तन्नामिकाणोपवास्य "द्वयच" इति ढकोऽपवाद इति कचिदधिकमुल्लभ्यते । तथा भत्रान्यैषिका शब्दा उपलभ्यन्ते, ते च यथा "कहुपः । कशोधः । परकः । शोवाहः । गोमिलिकः । राजकः । वदाकः । वदाकः" इति

शवाफलक । रान्धस । वृष्णिभ्य -वासुदेव । आतिरुद्र । कुरभ्य -नाकुल ।
 युज्यते ?

नकुलसहदेवादय

इति । अधवाऽन्ध-

कवृष्णिकुरुवशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दा प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयस्तत्रेद
 प्रत्ययविधानमित्यदोष ॥

मातुरत्सख्यासभद्रपूर्वाया ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्सख्यापूर्वात्सपूर्वाद्भिद्रपूर्वाच्चापयेऽप्र प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेश ।
 द्वयोर्मात्रोरपय, द्वेमातुर । पाग्मातुर । सत्मातुर । भाद्रमातुर । उकारादेशार्थं
 वचन, प्रत्यय पुनरसर्गणैव सिद्ध । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापत्त, तेन धान्यमातृग्रहण
 न भवति । सख्यासभद्रपूर्वाया इति किम् ? सोमात्र । शुभ्रादिषु पाठात्तु वैमात्रेय ॥

कन्याया कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दात्प्रत्ययेऽप्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन कनानशब्द आदेशो भवति ।
 लकोऽपवाद । कन्याया अपय, कानीन कर्ण । कानीनो व्यास ॥

त्रिकर्णशुद्धच्छागलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुद्धच्छगलशब्देभ्यो यथासत्य वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेऽप्यप्रत्ययो
 भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् वैकर्णिरन्य । शौद्रो भवति भारद्वाजश्चेत्, शौद्रि
 रन्य । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत्, छागलिरन्य । शुद्धाशब्द स्त्रीलिङ्गमन्य पठन्ति,
 ते ढक प्रयुदाहरन्ति-शौद्रय इति । द्वयमपि चैतद्भ्रमागनुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

नन्नामिकाणो वाधके ' द्वयच ' इति ढकि प्राप्तेऽप्रत्यय पचे विधीयते । पीलाया
 अपत्य वाष्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपय, पैल । पैलेय ॥

ढक च मण्डूकत् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक प्रत्ययो भवति, चकाराद्ण् च या । तेन त्रैरूप्य भवति-
 माण्डूकेय । मण्डूक । माण्डूकि ॥

स्त्रीभ्यो ढक ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टारादिप्रत्ययान्ता शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ।
 सौपण्य । वैनतैय । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादस्यार्थग्रहणे इह न भवति-इडविडोऽपत्य
 दरदोऽपत्यम्, पेडविड, दारद, इति । छवडवाया वृषे वाच्येऽ । वाडवेयो वृष
 स्मृत । अपत्ये प्राक्षस्ततोऽपत्ये विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ।
 क्रुद्धाकोकिलास्मृत ३ । क्रुद्धाया अपत्य, कौड । कौकिल ॥

द्वयचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तत्राभिधानोऽप-
वादः । दत्तादा अपत्य, दात्तेयः । गौप्यः । द्वयच इति किम् ? यामुनः ॥

इतश्चानिचः ॥ १२२ ॥

स्त्रीप्रहण निवृत्तम् । चकारो "द्वयच" इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्ताप्रातिपदि-
कादिप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आश्रेयः । नभेयः । इत इति किम् ? दात्तिः ।
प्लाच । जन । इत किम् ? दात्तापणः । प्लाहापणः । द्वयच इत्येव, मरीचेरपत्य
मारीच ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिभ्योः ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिनादीना-
मपवादः । शौध्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुद्धार्य आकृतगणतामस्य बोध-
यति-गात्रेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्ध भवति । शुभ्र । विष्टपुर । मङ्गकृत । शत-
द्वार । शतार । शलाका । शलाचल । शलाभाधू । लेपाधू । धिमालू । विधवा ।
कृत्वा । रोहिणी । रविमणी । दिशा । शालकृ । अजकस्ति । शकन्धि । लक्ष्मणया-
भयोपे सष्टे । गोधा । कृत्वास । अणीय । प्रवाहण । भरत । भारम(१) । मृत्पट्ट ।
मघट्ट । मरुट्ट । कर्पूर । इतर । अग्यतर । आलीट । मुदत । सुबहसू । सुनामन् ।
कटु । तुद । अकशाप । कुमारिका । विशो रसा । कुण्डिका । जिह्वाशिन । परिधि ।
तायुदत्त । ककल । खट्वा । अग्निशा । अशोरा । शुद्धपित्ता । खडोन्मत्ता । अनु-
ष्टि । जरतिन् । बलिर्दिन् । विप्रज । चीज । शन् । अरमन् । अथ । आजिर(२) ॥

विष्णुकुपीतकात् कारयेपे ॥ १२४ ॥

विष्णुशब्दानुशीतरशब्दाच्च कारयेपेऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । वैष्णव्यः ।
कौपीतकेयः । कारयेप इति किम् ? वैष्णिः । कौपीतकः ॥

भ्रुगो युक् च ॥ १२५ ॥

भ्रुशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च युगागमः । श्रीवेयः ॥

कल्याणयादीनामिचङ् ॥ १२६ ॥

"कल्याणी" इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च
इन्द्रादेशः । श्रीप्रथयान्तानामादेशार्थं प्रहण प्रत्ययस्य सिद्ध्याद्, अन्येषामुभयार्थम् ।
हाह्याग्नेयः । सौभाग्येयः । दीर्घाग्नेयः । हज्जगसिन्ध्वन्त इत्युभयपदवृद्धिः ।
एवाणी । सुभगा । दुर्भगा । पन्धनी । अनुष्टि । अनुष्टि । जरती । बलीवर्दी ।
येष्टा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

(१) भारत त पाठ । (२) इत । सुकट्ट । मरुशु । यमट्ट । कटु । एकण्ट । मृकण्ट ।
।र । रद । कुशिका । शकल । शकल । उम । अग्नि । शयधिर कनिच ।

कुलटाया वा ॥ १०७ ॥

कुलान्यट्तीति कुलटा, पररप निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, त सन्निय मोन च वा इन्द्रादेशो भवति । आदेशार्थं वचन प्रथय पूर्वगैव सिद्ध । कौलत्वेय । कौलत्वेय । या तु कुलान्यट्ती सील भिनत्ति, तत "छुद्राभ्यो वा" इने पर वाडङ्का भवेत्त्वयम्-कौलत्वे ॥

चटकाया एरक ॥ १०८ ॥

चटकाया अन्त्य एरक प्रथयो भवति । चाटकर । छटकाच्चेति वक्तव्यम् । चट स्यापय, चाटकरे । छट्टियामपत्ये लुक्प्रत्ययः । चटकाया अपत्य स्त्री, चटका(१) ॥

गोधाया ढक् ॥ १०९ ॥

गोधाया अपत्ये ढक् प्रथयो भवति । गोधेर । शुभ्रादिव्यय पठ्यते, तेन गौधे योऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ ११० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक प्रथयो भवति । गौघार । आचार्यग्रहण पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वग समावेशो भवेति । आरकचनमनर्थक, रका सिद्धत्वात् । ज्ञा(२)क एवमन्येयोऽपि भवतीति-जाडार । पाण्डार ॥

छुद्राभ्यो वा ॥ १११ ॥

छुद्रानुवर्तते, न आरक् । छुद्रा-अज्ञहीना धर्महीनाश्च(३) । अर्थवमग तदभिधा यिन्य स्त्रीलिङ्गा प्रकृतयो निदिश्यते । छुद्राभ्यो वाऽप्ये ढक् प्रथयो भवति । ढकोऽपवाद । काणेय । काणेय । दामेर । दामेय ॥

पितृवसुरसुख्ये ॥ ११२ ॥

पितृवसुख्येत्वादन्ये छुद्रप्रथयो भवति । अणोऽपवाद । पितृवसुख्ये ॥

ढकि लोप ॥ ११३ ॥

पितृवसुरसुख्येत्वादन्ये ढके परतो लोपो भवति । पितृवसुख्ये । कथं पुनरिह ढक् प्रत्यय । एतदेव ज्ञापक ढको भावस्य ॥

मातृवसुश्च ॥ ११४ ॥

पितृवसुख्येत्वादन्ये, पितृवसुयदुक्तं तन्मातृवसुरपि भवति-दुष्प्रथयो ढकि लोपश्च । मातृवसुश्च । मातृवसुश्च ॥

चतु पाद्भ्यो ढक् ॥ ११५ ॥

चतुष्पादभिर्गदिनीभिश्च प्रकृतभ्योऽपत्ये ढक्प्रथयो भवति । अगादीनामपवाद । कामण्डलेय । शौन्तवाहेय । जाम्भेय ॥

(१) चटकायाया अन्त्ये एरक प्रथयो भवति । (२) ज्ञापकार्थं, ज्ञापनार्थं भवति वा पदमन्तरी पाठ । (३) शौलहीनाश्च त पाठ ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढप्रत्ययो भवति । अणादीनामपवाद । गाष्ट्ये । हाष्ट्यः । गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्बचनस्ततः पूर्वंगैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टि । हष्टि । हलि । बलि । विश्वि । कुट्टि । अजवस्ति । मिल्प्रयु(१) ॥

राजश्वगुराशान् ॥ १३७ ॥

राजनृधश्वगुराशान्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिनोरपवादः । राजन्यः । श्वशुर्यः । श्वराशोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ राजन्यो भवति, चत्त्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

चत्त्राद् घः ॥ १३८ ॥

चत्त्रशान्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । चत्त्रिय । अयमपि जातिशब्द एव । चात्त्रिन्यः ॥

कुलात्सः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रतिषेधिका-
केरलाच्चापत्ये सः प्रत्ययो भवति । आद्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरभ्यां यडटकञौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमान पूर्वपद यस्य तदपूर्वपद, समासतन्निधनः पूर्वपदस्या-
भावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्या यत् ढकञ् इत्येतां
प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते सोऽप भवति । कुल्यः । कौलेयवः । कुलीनः । पद्म-
हण मिम् ? बहुच्पूर्वादिपि यथा स्यात्-बहुबुल्य । बाहुकुलेयवः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादवृत्तौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवृत्ते, पञ्चे स (२) । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः

दुष्कुलाद्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्ते सश्च । दौष्कु-
लेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुरश्च ॥ १४३ ॥

स्वसुरशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वसुरपत्य, स्वस्त्रीय ॥

भ्रातुर्व्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यञ्च प्रत्ययो भवति, चत्त्राराच्छ्रश्च । अणोऽपवादः । भ्रातृव्य ।
भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

(१) * फलि । बलि । हृष्टि । * इत्यधिक काचित् ॥ (२) काचद्वय पाठ उपलभ्यते—

“महाकुलशब्दादवृत्तौ प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्या ग्रहणानुवृत्ते खश्च” इति ।

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्द शत्रुपर्याय, शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवार्थ
निपातयन्ति सपत्नीव सपत्न । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमि-
त्र सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव-पाप्मना भ्रातृव्येण । भातृव्य कण्ठक ॥

रेवत्यादिभ्यत्रुक । १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगे ढगादीनामपघात्र ।
रेवतिः । आश्वपालिः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । घृन्वद्भिन् ।
शुकग्राह । कर्गग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाह ॥ (१)

गोत्रस्त्रिया कुत्सने ण च । १४७ ॥

अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्र गृह्यते । गोत्र या स्त्री तदभिधायिन शब्दादपत्ये ण प्र-
त्ययो भवति चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य
कुत्सा । गाम्भ्रा अपत्य, गार्गो जाह्नव । गाम्भ्रिक । स्तुचुकायन्या अपत्य ग्लोचुकायन ।
ग्लोचुकायनिक । "गोत्राच्चूनि" इति यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् ?
कारिकेयो जाह्नव । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाह्नव । कुत्सन इति किम् ?
गाम्भ्रयो माणवक ॥

वृद्धाटठक सोऽरीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सन इत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये बहुल
ठक प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिक । तार्णविन्द्वस्य
तार्णविन्द्विक । पत्ने-यथाप्राप्त फक्त, भागवित्तायन । पत्ने-तार्णविन्द्वि । अक
शाप शुभ्रादि । आकशापेय । तस्यापत्यमाकशापेयिक । पत्ने-आकशापेयि ॥

भागपूर्वग्नो वित्तिद्वितीयस्तार्णविन्द्व ।

तृतीयस्त्वाकशापेया गोत्राट्ठक्बहुल तत ॥

वृद्धग्रहण स्त्रीनिवृत्त्यथम् । सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाह्नव । कुत्सन इत्येव ।
भागवित्तायनो माणवक । बहुलग्रहणमुपाधिर्त्रैचिप्यार्थम् । गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य
चत्वारो योगास्तेषु प्रथम कुत्सन एव । अन्य सौवीरगोत्र एव । मध्यमौ द्वयोरपि ।
तदेतद् बहुलग्रहणात्प्रभ्यते ॥

फेरु च ॥ १४९ ॥

कुत्सन इत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिते फिजो ग्रहण, न फिन, वृद्धाधिकारान् ।
फिजन्ताप्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छ् प्रत्ययो भवात् चकाराट्ठक्
गम्यमाने । यमुन्दास्यापत्य, तिकादिभ्य फिज्, तस्यापत्य, यामुन्दायनीय । यामु

न्दायनिवः । कुत्सन इत्येव । यामुन्दायनि । फिन्नन्तादौत्सर्गिकस्याण भागतस्य
“प्यञ्चत्त्रियार्पणित” इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तेकायनिः ॥

यमुन्दश्च मुयामा च घाप्यायणिः फिजः रमृताः ।

सौवीरेषु च कुसायां द्वौ योगौ शब्दवित् रमरेत् ॥

पाण्टाहृतिमिमताभ्यां णकिर्त्वा ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सन इति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमताशब्दाभ्यां सौवीर-
विषयाभ्यामपत्ये णकिर्त्वा प्रायसौ भवतः । फकोऽपवादः । अल्लघत्तरस्यापूर्वनिपातो,
लृण्णस्य भचारचह्र, तेन यथानरथमिह न भवतीति-फाण्टाहृतः । फाण्टाहृता-
यनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । पाण्टाहृतायन । मैमतायनः ।
फाण्टाहृतेः “यजप्रोश्च” इति फक् । मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुरादिभ्यो एयः ॥ १५१ ॥

गौवरेषु, बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः
प्रायसो भवति । वीरत्यः । गार्ग्यः । “कुरनादिभ्यो प्य” इति कुरशब्दादपरो ण्यप्र-
त्ययो भविष्यति, स तु चत्त्रियात्तद्राजसज्जस्तस्य बहुषु लुक् भवितव्यमय तु
ध्रुवत एव, वीरव्याः । वीरव्यशब्दस्य चत्त्रियवचनस्य तिनादिषु पाठात् फिजपि
भवति । वीरव्यायणिः । रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिनेभ्यः
किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरमूत्रेणैव ण्यः सिद्धः ।
केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य केशिन्यः । पुषद्भावो न भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्या-
त् । वेनाच्छन्दसिति पठ्यते, कथं भाषाया वेन्यो राजेति ? छान्दस एत्राय प्रमादा-
त्कथिभि प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य क्ण्वा देवाकार्यमिष्यते स्वर वर्ज-
यित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी ।
युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य छत्रा वामरथाः, वामरथानि सधाहृलक्षणानि ।
स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिन्मादुदात्तम् । कुरु । गर्ग । महुष । भज-
मारक । रथकार । वावदूक । सत्राजः चत्त्रय । कवि । मति । धाक् । पितृमत् ।
इन्द्रजालि । वामोष्णीषि । गणकारि । वैशारि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका ।
मुर । एरक । अन्न । दभं । केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय । श्यावनाय ।
श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यकार । वडभीकार । शङ्कु । शारु । पथिकारिन् । मूड ।
शकन्धु । वक्तृ । हर्तृ । शाकिन् । इनपिण्डी (१) । वामरथस्य क्ण्वादिवत् स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाहृल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति ।

(१) “विस्फोटक । वाक । स्फाण्टक । शकिन् । पार्थिक । धेनुजि । उदिकार ।”

“एविकं कविचः ।

कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिपेय्य' । हारिपेय्यः । लाङ्ग्यः ।
कारिभ्यः-तान्तुवाय्यः । औम्भकार्य । नापिन्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ ११३ ॥

प्ये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलङ्गकारिभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति
उदीचां मनेन । कारिपेणि । हारिपेणिः । लाङ्गणि । तान्तुवायि (१) । औम्भकारिः ।
तचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमायेगे लक्ष्ये आचार्यग्रहणं वेच्यार्थम् । तच्चनूशब्दः
शिवादिस्तेनाणायमिञ् वाध्यते, न तु प्यः । तच्चगोऽप्य, ताङ्गः । ताङ्ग्यः ॥

तिकादिभ्य फिञ् ॥ ११४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकार्यनिः । केंतवा-
यनिः । वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसंज्ञयोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वाप्या-
यणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते, स च चत्प्रियवचन, ओरसशब्देन चत्प्रियप्रत्ययान्तेन
साहचर्यात् । यस्तु कुर्वा दभ्यो प्यस्तदन्ताद् इजैव भवितव्यम् । तथाच "प्यच-
त्रियार्थजित" इत्यत्रोदाहृत-कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कित्प्र ।
सज्ञा । बाल । शिला । उरस् । शाठ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । आभ्य । नील ।
अमित्र । गौरुच्य । करु । देवरथ । तैतिल । ओरस । कौरव्य । भोरिकि । भौलिकि ।
चौपयत् । चैत्यत् । शैरुयत् । चैत्यत् । ध्वजवत् । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा ।
वरेण्य । सुयामन् । आरद्ध । बल्यन् । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ (२) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्या च ॥ ११५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कौसल्या-
यनिः । कार्मार्यायणि । परमप्रकृतैरेवाय प्रत्यय इष्यते-क सलस्थापत्य, कार्मार्याप-
त्यमिति । प्रत्ययसंज्ञयोगेन तु प्रकृतिरूप निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम्-दगु-
कोसलकर्मारिच्छागवृषाणा युद्धादिष्टस्येति । दाग-यायनि । कौसल्यायनिः । कार्मा-
र्यायणिः । द्यायायनि । वाप्यायणिः ॥

अणो द्वच ॥ ११६ ॥

अणन्ताद् द्वचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः ।
कार्त्रायणि । हार्त्रायणिः (३) । अण इति किम् ? दाद्याणः । द्वच इति किम् ?
औपगविः । ल्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यं । त्यादायनिः । त्यादः । यादायनि ।
यादः । तादायनि । तादः । अणत्र प्राप्त ॥

(१) तौत्रवायिरित्यधिक पुस्तकात् । (२) ' मध्यः मातः । वात्रकः । रसः ।
एवकः । ध्वजवदः । वल्लः । वधुः । अवन्धका । सुयामन्' । इत्यधिकं वचित् । (३) "यास्क
इति शिवादिभ्योऽण् । यास्त्रस्यापत्यं यास्त्रायनि " । इत्यधिकं वचित् ।

उदीचा वृद्धाद्गोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धवच्छब्दरूपमगोत्र तस्मादप्यपि प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । आश्रयत्वायनि । ग्रामरक्षायणि । कारिशाब्दादपि वृद्धाद्गोत्रापरत्वाद्नेनैव भवितव्यम्-नापितायति । उदीचामिति किम् ? आश्रयति । वृद्धादिति किम् ? याज्ञदिति । अगोत्रादिति किम् ? औपगवि ॥

राक्षिनात्नीना कुक् च ॥ १५८ ॥

राक्षिन् इत्येवमादिभ्य शान्भ्योऽप्यपि प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैषां पुगागम । यदिह वृद्धमगोत्र शब्दरूप तस्याऽऽगामार्थमेव ग्रहणमन्यपामुभयाथम् । राक्षिन्कायनि । गारुधमायनि । इजाद्यपवाशे यागः । उदीचामियधिकारापने तऽपि भवन्ति । वाक्षिनि । गारुधि । वाक्षिन् । गारुध । कार्कष्यः । धारुः । लडा । धर्मिप्रमिगोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचा वृद्धादिति यत्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्णव्यप्रत्यय सिद्धस्तम्मिश्रणेन पुगागमोऽन्यतरस्या विधीयते । पुत्रान्ताप्रातिपदिकायपि प्रत्ययव्यतिरिक्तम् परम् तेष्वन्यतरस्यां पुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन प्ररूप्य सपद्यते-गार्गापुत्रकायणि गार्गापुत्रायणि । गार्गापुत्रि । वासीपुत्रकायणि । वासीपुत्रायणि । वासीपुत्रि ॥

प्राचामद्वात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादप्यपि फिन् प्रत्ययो भवति बहुल प्राचा मतेन । ग्लुचुकायनि । अह्निचुकरायनि । प्राचामिति किम् ? ग्लुचुकि । अवृद्धादिति किम् ? राजदन्ति । उदीचा प्राचामन्यतरस्या बहुलमिति सव गन्ति विश्वल्पाथास्तेषामेतेनैव सिद्धयति, तत्राचार्यग्रहणपूजार्थम् । बहुलग्रहणवचिन्याथम् । क्वचित् भवत्यर-दासि । प्सासि ॥

मनोजातादभ्यती पुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशाब्दादन् यत् इयती प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगेन पुगागम, समुदायेन चेज्जातिगम्यते । मानुष । मनुष्य । जातिशाब्देती । अपवादार्थाऽत्र तास्येव । तथाच मानुषा इति बहुषु न लुभयति । अपचविवक्षाया त्वणेव भवितव्यम्-मानवी प्रजा ॥

अपत्य कुम्भिते मूढे मनोरीत्यगिक स्मृत ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्धयति माणव ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति पदश्च तद्गोत्रस्य भवति । सवन्निश्चयश्च द्वादशपदस्य चदप्य तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गात्रस्य विधीयते । गर्गस्थापय पौत्रप्रभृति गार्ग्यं । हास्य ।

अपत्यमिति व्यपदेशाय सञ्ज्ञिन पौत्रप्रभृते । पौत्रप्रभृतीति किम् ? अनन्तरस्य मा भूत्-कौञ्जि । गार्गी । गोत्रप्रदेशा "पुत्रो गोत्र" इत्येवमादय ॥

जीवति तु वश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वश, तत्र भवो वश्य पित्राद्विस्तस्मिन्जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्य युवसज्ञ भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्यानापत्य विशेष्यति, किं तर्हि पृष्टया विपरिणम्यते-पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति, तेन चतुर्थादारभ्य युवसज्ञा विधीयते । गार्ग्यायण । वात्स्यायन । तुशब्दोऽवधारणायां युवव, न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कर्नायान् भ्राता युवसज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयो कर्नायान् मृते । पत्रादौ वश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसज्ञो भवति । अवश्यायोऽयमारम्भ । पूर्वजा पित्रादयो वश्य इत्युच्यन्ते, भ्राता तु न वश्योऽकारणत्वात् । गार्ग्य जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कर्नायान् भ्राता । वात्स्यायन । दाक्षायण । प्लाक्षायण ॥

दान्यास्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधय सपिण्डा स्मर्यन्ते । येषाम्—

(१) उभयत्र वशाहानि कुलत्वान्न न भुज्यते ।

इत्येवमादिकाया क्रियायामनधिकार । भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्य जीवदेव युवसज्ञ वा भवति । प्रकृत जीवतिग्रहण सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु सञ्ज्ञिन । तत्रानिदं उभयोत्कर्षार्थं, स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात्, पितृप्य पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति-गार्ग्यायण्य गार्ग्यायण । गार्ग्यो वा । वात्स्यायन । वात्स्यो वा । दाक्षायण । दाक्षिर्वा । स्थविरतरेति किम् ? स्थानवयोन्युने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हित वृद्धमि ते शान्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्र वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसज्ञा वा भवति पूजाया गम्यमानायाम् । मज्ञासामर्थ्याद्गोत्र युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति पृष्टोनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायण, गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायन, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायण, दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् ? गार्ग्य । वात्स्य ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानाया यूनो वा युवसज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानो विरुत्सो, युवसज्ञाया प्रतिपदाया पत्रे गोत्रसञ्ज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् । गार्ग्यो जाह्नव,

गार्गायणो वा । वास्यो जात्म । वाक्यायनो वा । दाक्षिणांश्च । दाद्यायणो वा ।
कुसायामिति किम् ? गार्गायण ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाद्भ्यु ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो य क्षत्रियवाचो तस्मादप्यङ् प्रथमो भवति । पाञ्चाल ।
पेषारु । वैदह । जनपदशब्दादिति किम् ? दुह्योरप्य, द्रीक्ष्य । पौरव । क्षत्रि
यादिति किम् ? माह्यणस्य पञ्चालस्याप्य, पाञ्चाले । वैदहि । छत्रिय(१)समा
नशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यप्यङ् ॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चाल । वैदह
मागध । अष्टदादपीति प्राप्तेस्य पुत्रोऽपवाद ॥

साल्वेयगान्धारिभ्या च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिणां दाभ्यामप्यङ् प्रथमो भवति । जनपदशब्दादेतौ क्षत्रिया
भिधायिनौ ताभ्यामपवादो "वृद्धाद्" इति व्यति प्राप्ते पुनरन् विधीयते । साल्वेय ।
गान्धार । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

द्वयममगधकलिद्रुमूरमसादण ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्वयम् मगध, कलिद्र, सूरमल, इत्येतेभ्यश्चा
प्यङ् प्रथमो भवति । अतोऽपवाद । क्षाद्र । वाद्र । पौण्ड्र । सौह । मागध ।
कलिद्र । सौरमम । तस्य राजनीत्येव । आद्रो राजा ॥

वृद्धेत्कासलानादाञ्जयत् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादश
ब्दाभ्यां चाप्यङ् प्रथमो भवति । अतोऽपवाद । वृद्धात्तान्-भ्राम्यष्टव ।
सौधीर्य । इकारान्तात्-जावन्य । कौन्त्य । कोसलाजादयोरवृद्धार्थं वचनम्-
कौसत्य । आजाय । तपरकरण किम् ? कुमारी नाम जनपदसमानशब्द क्षत्रिय
स्तस्याप्य कौमार । अण्डोऽप्यजनपदशब्दात् क्षत्रियाडङ्यत् वक्तव्यम् ॥ पाण्ड्य
अन्यस्मात् पाण्ड्य एव । तस्य राजनीत्येव । आम्बष्टयो राजा । जावन्य । कौन्त्य ।
कौसत्य । आजाय ॥

कुरुनादिभ्यो एय ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दात्तदिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो एय प्रत्ययो
भवति । अण्प्रारपवाद । कौरव्य । नरारा दभ्य-नेपथ्य । नैपथ्य । तस्य राजनीत्ये
त्येव । कौरव्या राजा ॥

सान्नाय्यप्रत्ययप्रथमकलङ्कटाश्मक दिव्य ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका तस्या अपत्य,

(१) क्षत्रिये-समात् शब्दो यस्य स समानशब्द क्षत्रियेण समानशब्दस्तस्मा
ज्जनपदशब्दात्, तस्यै त पशोऽस्य द्राव्यभिधये अपत्यवत् प्रथमो भवति ।

“द्वयच” इति टक्-साल्वेय । अणपोष्यते-साल्व । तस्य निवास साल्वे जन पद, तद्वयवा उटुम्बरादयस्त्रेभ्य ङ प्रयवृत्तेभ्य इदं प्रययविधानम् । साल्वा वयवेभ्य प्रयप्रथमलकूगारमरुशन्देभ्यथापय इत्र प्रययो भवति । अत्रोऽपवाद । ओटुम्बरे । तैलपले । माद्रकारे । यौगन्धरे । भौलिङ्गि । शारदण्डि । प्रात्यग्रथि । कालकूट । आश्मकि । तस्य राजनीयव । ओटुम्बरी राजा ॥

उटुम्बरास्तलपला मद्रकारा युगधरा ॥

मुलिङ्गा शारदण्डाश्च साल्वावयवस ज्ञता ॥

ते तद्राना ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् ऋत्रियादित्यवमदय प्रयया सर्वनाम्ना प्रयवमुरयन्ते, न तु पूव, गात्रयुवमज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽजादयस्तद्रानसज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् । तद्रानप्रदेशा तद्रानस्य बहुषु तेनरा स्याम्’ इत्यवमदय ॥

कम्पोजाल्लुक ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् ऋत्रियादियनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्पोनाप्रययस्य लुग् भवति । कम्पोष । कम्पोनादिभ्यो लुग्वचन चोलाद्यथम् । कम्पोन । चाल । केरल । शक । यवन । तस्य राजनीयव । कम्पोनो राजा ॥

स्त्रियामरन्तिकुन्तिकुम्भ्यश्च ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुम्भ्य उपपन्नस्य तद्रानस्य स्त्रियामभिधेयाया लुग्भवति, अवन्तिकुन्तिकुम्भ्या व्य, करोर्ण्यस्य । अवन्ती(?) । कुन्ता । कुरू । स्त्रियामिति किम् ? आवन्त्य । कोन्त्य । कौरव्य ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्यव । अकारप्रात्ययस्य तद्रानस्य स्त्रियामभिधेय या लुग्भवति । तकारो विस्पष्टार्थ । शूरमनी । मदी । दर्व । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति, तेनह न भवति-आम्बष्टया । सोदार्या ॥

न प्राच्यभर्गान्धि घेयादिभ्य ॥ १७८ ॥

प्राच्यभ्यो भगा द्भ्यो याधया द्भ्यश्च पन्नस्य लुग् भवति । अतश्चेत्यनेन स्त्रिया लुक् प्राप्त प्रतपद्वयत । प्राचेभ्य ङ प्रथम्यस्तावत्-पाञ्चाला । वैरही । नाही । वाही । मागी । भर्गादिभ्य-भागा । कारूपी । कैरुया । योधेयादिभ्य-यौधेयो । शौधेयी । शात्रयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य याधेया द्भ्यो लुक् प्राप्त प्रतपद्वयते ? पाञ्च मरुस्याज ‘पर्धा द्याधेया द्भ्यामणजा’ इत्यतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति ? एतद्व ज्ञापयति-पाञ्च मरुस्यापि तद्रा

जग्यातश्चेत्यनेन लुम्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनं ? पश्चाद्यणं म्रिया लुक्-
सिद्धो भवति । पृथु । रत्ना । अमुरी । तथाचोक्त-“यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापन-
पश्चाद्यणो लुगिति” । भर्ग । करूप । केरुय । कश्मीर । सात्त्र । सुस्थाल । उरसु(१)
कौरव्य । भर्गादि । यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । आरण्येय । धात्तंय । धात्तय ।
त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादि ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ ४ । १ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुभ्रस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जेरर्थं । रज्यतेऽनेनेति राग । तेनेति तृतीयास-
मर्थाद्वागविशेषवाचिनं शब्दा(२)द्वक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
कपायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । माञ्जिष्टम् । कौमुभम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन
रक्तं वस्त्रम् । कथं, कापायी गर्दभस्य कर्णा, हारिद्री कुङ्कुटस्य पादाविति ? उपमा
नाद्भविष्यति-कापायात्रिय कापायी, हारिद्रावित् हारिद्री । “द्वैपवैयात्रादञ्” इति
यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलवर्द्धमाट्टक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो
भवति । जणोऽपवाद । लाक्ष्या रक्तं वस्त्रं लाक्षिकम् । रीचनिकम् । शकलिकम् ।
कार्दमिकम् । अत्ररत्नवर्द्धमाभ्यामणशीव्यतेः । शकलम् । वार्द्धम् । अनील्य
अन् वक्तव्यः । नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् । पीतात् कन् वक्तव्यः । पीतेन रक्तं
पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्यामन् वक्तव्यः । हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तं काल ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनं
शब्दाद् युक्तं इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ युक्तं कालश्चेत्
भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते ? पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि
वर्त्तमाना पुष्यादिशब्दा प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तं काल, पुष्यसमीपस्थेन
चन्द्रमसा युक्तं इत्यर्थः । पौषो रात्रि । पौषमह । माघी रात्रि । माघमह । नक्षत्रे-
णेति किम् ? चन्द्रमसा युक्ता रात्रि । काल इति किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमा ॥

लुबप्रिशेपे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रययस्य लुभ भवति अविशेषे, न चेन्नत्रयुक्तस्य कालस्य रायादिविशयोऽभिधीयते । यावान् कालो नन्त्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुन्य । अद्य कृत्तिका । अविशेष इति किम् ? पौषी रात्रि । पौषमह ॥

सज्ञाया श्रवणाश्त्रत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब् विहित पूर्वण, विशयार्थाऽयमारम्भ । श्रवणाश्त्रादश्वयशस्त्राच्चोपज्ञस्य प्रययस्य लुब् भवति सज्ञाया विषये । श्रवणा रात्रि । अश्वयो मुहूर्त्त । लुपि युक्तवद्भाव कस्मान्न भवति ? निपातनात्—‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी’ इति । सज्ञाया मिति किम् ? श्रवणी आश्वयो रात्रि ॥

द्वन्द्वान्त्र ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयाममथाद्युक्ते काले ह्य प्रययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रि । तिस्र्यपुनर्वसवीयमह । अविशेषे—अद्य राधानुराधीयम् । अद्य तिस्र्यपुनर्वसवीयम् । लुप परच्चाद् बाधते ॥

दृष्ट साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्यतस्मिन्नथ यथाविहित प्रययो भवति । यद् दृष्ट साम चत्तद्भवति । क्रुद्धन दृष्ट क्रौञ्च साम । वा सष्टम् । वैशामित्रम् ॥

कनर्दक ॥ ८ ॥

कलिश श्चतृतीयाममर्थाद् दृष्टमित्यतस्मिन्नथ ढक प्रययो भवति । अणोऽपवाद् । कलिना दृष्ट साम कालेयम् । अमर्षत्राप्तिकलिभ्या ढक्त्वव्यञ्ज । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नी भवमग्नेरागतमग्ने स्वमिति सर्वत्र ढगोव भवति—आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् । अदृष्ट सामनि अण वा डिद्धवतीति वक्तव्यम् । उशनसा दृष्ट साम औशनसम् । औशनसम् । अजाते चार्थे योऽन्यन बाधित पुनरन्विधीयते स वा डिद्धवतीति वक्तव्यम् । प्राग्नीव्यतोऽण प्राप्त कालठजा बाधित ‘सन्धिबला चतुनक्षत्रभ्य’ इति पुनर्विधायते स वा डिद्धवतीति वक्तव्यम् । शतभिष न जात शतभिष । शानभिष न । अत्रायादीकक स्वार्थे वा वक्तव्यञ्ज । द्वैतायीकम् । तार्तीयीकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । अन विद्याया अ(१) । द्वितीया तृतीया विद्या । अगोत्राद्भुवदिप्यते अ दृष्ट सामन्य स्मरणे । औपगवन दृष्ट साम, औपगवकम् । कापटकम् । गोत्रचरणाद् बुज भवति ॥

दृष्टे सामनि चाते च द्विरण् डिद्धा विधायते ।

तीयादीकक न विद्याया गोत्राद्भुवदिप्यते ॥

(१) विद्याया अग्निधाने तीयादीकञ्च न भवतीत्यर्थ

वामदेवाङ्घ्रियुक्तौ ॥ ६ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्ट सामेत्येतस्मिन्नर्थे ह्यत् ह्य ह्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवादः । वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यं साम । तित्करणं स्वरार्थम् । द्वित्करणं किमर्थं ? "ययतोश्चानदर्धे" इति नन उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धनग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धनग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अयामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययती द्विती ।

ग्रहणं माऽनदर्धे भूद्दामदेव्यस्य नञ्स्वरो (१) ॥

परिवृतो रथ ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो रथः । काण्वलः । चामर्गः । रथ इति किम् ? वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्द्वेषितः परिवृत उच्यते । यस्य न काश्चिद्वयवो यन्त्रादिभिर्वेषितः तत्र न भवति, तेनेह न-द्यात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्गकम्बलस्य वाचकः । मन्वर्थयिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपयैयाद्यादन्व ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपयैयाद्ये, ताभ्या तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्व प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैपाद्य ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उ-भयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरे प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे चोत्थे ॥

कौमारापूर्ववचने कुमारीं ञ्क्वीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमारीं भवतीति वा ॥

कुमारीं भव कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भार्याति सिद्धम् ॥

(१) नञ्स्वर इति-नशाप्रथ स्वरौ नञ्स्वरः उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीय-माने शत्यर्थः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्य ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिन शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहित प्रययो भवति । भुक्तोद्धृतमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति(१) प्रसिद्धे । अमत्र भाजन पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृत शाराव ओदन । माल्लिक । फार्पर । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाणादुद्धृत ओदन । तत्रेति सप्तमी समथविभक्ति, क्षीराद्दब्ज्” इति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहित प्रययो भवति, समुदायेन चेद् व्रत गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितु व्रत मस्य स्थाण्डिलो भिक्षु । स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रत इति किम् ? स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्त ॥

मस्कृत भक्षा ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्सकृतमित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्सकृत भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्षमि युच्यते(२) । सत उर्कर्पाधान सक्कार । आप्ते सस्कृता भक्षा आप्ता अप्पा । कालशा । कौम्भा । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे सस्कृतो मालागुण ॥

शूलोत्पात् ॥ १७ ॥

शूलशब्दाद्बुद्धा(३)शब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्सकृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थं यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । शूले सस्कृत शूल्य मासम् । उरयम् ॥

दध्नक ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्सकृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थं टक प्रत्ययो भवति । दधनि सस्कृत दाधिनम् । ननु च सस्कृतायै प्राग्बहुतेष्टक वचयति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्धयति, दध्ना हि ससस्कृत यस्य दधिकृतमेवोर्कर्पाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूत द्रव्यान्तरेण लवणादिना सक्कार क्रियते ॥

उदश्विनोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छ्रद्वात्सप्तमीसमर्थात् सस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थोऽन्यतरस्या टक प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमग् भवति । औदश्वितम् । औदश्विकम् ॥

क्षीराद्दब्ज् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् सस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थं टक प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । क्षारे सस्कृता, क्षैरेयी यवागू ॥

(१) अत्रोद्धरतिरुद्धरणद्वयके निधाने वर्त्तते । (२) भक्ष भक्षेनोदने प० पाठ ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेन्नवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विचारा । सज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेतसज्ञा गम्यत इति । मासाद्माससंवत्सराणामेवा सज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । पौषोऽर्द्धमासः । पौषः सवत्सरः । इह न भवति-पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्र इति । भृतकमासे च(१) न भवति । इतिकरणस्य सज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फल प्रयोगानुसरण, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? सज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुं न ह्यल्लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे(२) तु सप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विचारेति तदुपपन्न भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः ? पूर्णमासाद्, पौर्णमासी । अथवा, पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इय पौर्णमासी । सा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुयन्ते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिनाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे टक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको मासः, अर्द्धमासः, सवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीध्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा टक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमासीति सज्ञायामित्येतस्मिन् विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । ध्रवणः । ध्रवणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सारथ्य देवता ॥ २४ ॥

मेति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत् सा भवति । यागसंप्रदान देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेयं प्रत्ययः । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । चार्हस्वप्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् ? कन्या देवताऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः ? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै द्राह्मणो देवतेति ? उपमानाद्भवित्यति । “महाराज-प्रोष्ठपदाट्ठम्” इति यावत् सास्य देवनेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्ति-निर्देशः सज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

(१) “भृतक मासे चेति” भृता एव भृतका, कामकरास्तेषां यो मास कामकरणाशरम्ब त्रिशद्वारावच्छेपण. स यदा पौषा पौर्णमास्यां तदानीं भवति वस्तुतश्च न माशदि-व्यपदेश भाक् तत्रैतदर्थः । (२) संज्ञार्थत्व इति-अत्र वा तुल्योर्षो यस्व स संज्ञार्थः । तस्य मास-संज्ञार्थत्वम् ।

करयेत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्गैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । काय हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थं घन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनपत्रपालपत्भ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनपत् अपान्नपत् इत्येताभ्यां घ प्रत्ययो भवति, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये अणोऽपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपानपत्रियम् । अपोनपाद् अपानपादिति देवताया नामधेये पृते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनपत् अपान्नपत् इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनपत्रीय हविः । अपान्नपत्रीयम् । योगविभागः देशपरिहारार्थः । छद्मप्रकरणे पैङ्गाचीपुत्रादिभ्य उपसरयानमः । पैङ्गाचीपुत्रीयम् नार्णाविन्दवीयम् । शतरुद्राच्छ्र शश्रुः । शतरुद्रीयम् शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्र, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रिय हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाद् टयण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् ट्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादात् णकारो वृद्धर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्य हविः । सौम्यसूक्तम् सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुपसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्दैभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन् विषये अणोऽपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पितृव्यम् (१) । उपस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमयास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्द्वयत् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये अणोऽप्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, देवते अस्य, द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवतास्य, मरुत्वतीयम् ।

अग्नीपोमीयम् । अग्निपोग्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् ।
गृहमेष्प्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् टक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोपवादः ।
अग्निदेवतास्य, आग्नेयोऽष्टावपारः । ऽप्राग्दीव्यतीयेषु तद्विंशत्येषु सर्वप्राग्विकलि-
भ्यां षडक्षम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषाच्चिन्म्यः शब्देभ्यो भववाच्यत्वा भवन्ति मास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ।
काटाद्वजित् प्रकरणे भवे प्रत्यया विशास्यन्ते ते मास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेत्यन्ते,
तदर्थमिदमुच्यते । वाकरण सर्वसाध्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्र-
मासिकम् । सांत्सरिकम् । वासन्तम् । प्राचूपेष्प्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासि-
कम् । आर्द्रमासिकम् । सांवात्सरिकम् । वासन्तम् । प्राचूपेष्प्यम् ।

महाराजप्रोष्टपदाष्टम् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्टपदाष्टम् षट् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ।
महाराजो देवतास्य महाराजिकम् । प्रोष्टपदिकम् । ऽष्टप्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति
नववक्त्राच्चिन्म्य उपसर्गान्म ॥ नववक्त्रोऽस्मिन् वर्तते, नववक्त्रकः कालः । पाक्य
ञ्जिकः । ऽपूर्णमासादण् ॥ पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहा ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्ति प्रत्ययः प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं
निपातनाद्भिन्नम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभेदेषु एतद् हुल्च् इत्येती प्रत्ययौ निपा-
त्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । ऽतान्यां पितरि दानश्च्, मातरि
पिच्च ॥ ताभ्यामेव पितरि दानश्च् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता, पितामहः । मातुः
पिता, मातामहः । मातरि पिच्च । पितामही । मातामही । ऽअवेर्बुङ्घे सोट्दूत्सम-
रीसचो यत्तव्या ॥ अवेर्बुङ्घमविसोटम् । अवेर्दूत्सम् । अविमरीसम् । ऽतिलाञ्चि-
ष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्षन्वी ॥ निष्फलस्तिष्ठस्तिष्ठपिञ्जः । तिलपेजः । ऽपिञ्ज-
हृन्दसि द्विच्च ॥ ति विपञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किञ्चि-
त्तेदाहरणम् । चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपद ग्रहणम् । अचित्तादृक्
त्यति, अनुदात्तादेश्च्, गोज्राद् बुञ्च्, प्रतिपद च “किं दाराद्यञ्च्” इत्येवमादि, तत्प-
हारेणात्तेदाहरणं द्रष्टव्यम्-काकानां समूहः, काकम् । शौकम् । शकम् । “हनि-

प्रकृत्यचक्ष" इति यावत्समूहाधिकार । अगुणादिभ्यो ग्रामप्रत्यय ३ । गुणग्राम ।
करणग्राम । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिरण (१) ॥

भिन्नादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

भिन्नेत्येवमादिभ्य शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
अण्प्रहण वाधकवाधनार्थम् । भिन्नाणा समूहे, भैचम् । गार्भिणम् । युवतिशब्दोऽत्र
प्रधाने, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् युवद्भावो न भवति- ' भस्याडे तद्धित ' इति । युवतीनां
समूहो, यौवतम् । भिला । गर्भिणी । क्षेत्र । करीप । अहार । चमिन् । घर्मिन्(२) ।
महत् । युवति । पदाति । पद्मति । अधर्वन्(३) । दक्षिणा । भूत(४) ॥

गोत्रोत्तोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रप्रत्ययानुवाजाद् युञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो युञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकारा
दन्त्यत्र लौकिक गोत्र गृह्यतेऽपत्यमात्र न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवाना समूह, औप-
गवकम् । कापटकम् । उचन्-औचकम् । उष्ट-औष्टकम् । उरभ्र-औरभ्रकम् ।
राजन्-राजकम् । राजन्य-राजन्यकम् । राणपुत्र-राजपुत्रकम् । पत्न-वात्सकम् ।
मनुष्य-मानुष्यकम् । भज-भानकम् । "प्रहृ-याऽके राणन्यमनुष्ययुवान् " इति यलो
पो न भवति-"आपत्यस्य न तद्धितेऽनाति" इति । अनुवाचति वक्तव्यम् ३ । वृदाना
समूहो, वार्दकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् युञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । अक्षिलक्षणस्य ठकोऽपवाद् । केदाराणा समूह, कैदार्यम् । केदारकम् ।
अणिवायाश्च यञ्चक्ष्व ३ । गणिकाना समूहो, गा णिक्यम् ॥

ठव्य कश्चिन्श्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाद् यञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कवचिना
समूह, कावचिकम् । चकार केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थं । केदाराणा समूह, कैदा-
रिकम् ॥

ब्राह्मणमाद्यन्माट्यान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्य शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
निकार श्वरार्थं । ब्राह्मणाना समूहो, ब्राह्मण्यम् । माण्यम् । वाड्यम् । अयन्त्र
करणे पृष्ठादुपसरचानम् ३ । पृष्ठाना समूह, पृष्ठय । अह्द ख कृती ३ । अह्ना सम्-
होऽहीन ऋनु । क्ताविति निम् ? आह । गण्डिकादिषु दर्शनाद्भवति । अर्था

(१) वनित्वात्तस्य पाठ । (२) वमन्, घर्मन् इति पाठ । (३) अवेन् इति पाठ ।

(४) निषव । शीघ्र । वृक्षादिभ्य खण्ड । "क्षरण" तत्क्षण्ड । वृक्ष । तक्ष । पादप ।

इ यधिक कश्चिद् । क्वचिद्-वृक्षादिभ्य षण्प्रत्ययो भवति । वृक्षण्ड । तक्षण्ड ।

णस्वक्तव्यः ॥ पर्यानां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति । अथात्-
दूलः ॥ यातानां समूहो, वातूल (१) ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्पत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । ग्रामाणां समूहे,
ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । अगजाच्चेति वक्तव्यम् ॥ गजानां समूहो,
गजता ॥

अनुदात्तादेरन् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दाद्ग्रन्थत्ययो भवति, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कपोतानां
समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । आद्युदात्तार्थमचित्थार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूह, खण्डिकम् । वाडवम् ।
क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति च त्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वैवात्रि
सिद्धे वचनं गोत्रबुञ् वाधनार्थम् । ननु च परत्वादत्रा बुञ् वाधिन्यते । न च गोत्रसमु-
दायो गोत्र, न च तदन्तर्विधिरत्रास्ति ? एव तर्हि एतद् ज्ञापयति—बुञ्जि पूर्वविप्रति
पेधः, सामूहिकेषु च तदन्तर्विधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति बुञ्
भवति, वानहस्तिक गीधेनुकमिति च तदन्तर्विधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता
योगविभागेन पूर्वविप्रतिपेधस्तदन्तर्विधिश्च ज्ञापितः, पुनरप्येव नियमार्थमुच्यते
सेनासंज्ञायामिति । क्षुद्रकमालवा सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । क्षौद्रकमालवी सेना ।
क्षौद्रकमालवकमन्यत् (२) ।

अप्रसिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्बुञ् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च स तः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चाविशलेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा वाध्येत चाञ् बुजा ॥

खण्डिका । वडवा । क्षुद्रकमालवासेनासंज्ञायाम् । भिडुक । शुक् । उलक ।
श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कटकलापादयः, तेभ्यः पट्टीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भव-
न्ति । गोत्रचरणाद्बुञ्जित्यारभ्य प्रत्यया वच्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चरणाद्धर्माज्ञाययो-
रिति, तेन धर्मवदित्यनिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । कठानां धर्मः, काठ-

कम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि-काठ-
कम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् ॥

अचिच्चत्तद्धस्तिधेनोऽह् ॥ ४७ ॥

अचिच्चत्तद्धेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्या च ङक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । अणञोरपवाद । अपूपाना समूह, आपूपिकम् । शाकुलिकम् । हास्तिकम् ।
धैनुकम् । ॐ नोनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्राभ्या यञ्छान्नन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्च इत्यताभ्या यथासरय यञ् छ इत्येतो प्रत्ययो भवतोऽन्यतरस्या तस्य
समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशाना समूह, केश्यम् । केशिकम् । अश्वाना समूह,
अश्वीयम् । आश्वम् ॥

पाशादिभ्यो य ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो य प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्यतास्मिन् विषये । पाशाना समूह,
पाश्या । नृष्या (१) । पादा । नृण । धूम । घात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक ।
पिटाक । शकट । हल । नड । वन (२) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो य प्रत्ययो भवान् तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलाना
समूह खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादि-वपाठ उत्तरार्थ (३) ।

इनिप्रकटयचञ्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासरयम् इनि च कञ्च इत्येते प्रत्यया भवन्ति
समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । ॐ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य ॥
डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी । ॐ कमलादिभ्य खण्डच प्रत्ययो भवति ॥
लखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल । अम्भोज । पादानी । कुमुद । सरोज । पद्म ।
नलिनी । कैरिणी । कमलादिराकृतिगण । ॐ नरकरितुरङ्गाणा स्कन्धच प्रत्यय ॥
नरस्कन्ध । करिस्कन्ध । नुरङ्गस्कन्ध । ॐ पूर्वादिभ्य काण्ड प्रत्ययो भवति ॥
काण्डम् । नृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् (४) ।

त्रिपथो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । पृष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पृष्ठीसमर्थादि
इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । नि ।

(१) अत्र खलिद्वय लोकाश्रयत्वात्लिङ्गश्वेतदधिक पुस्तकान्तरे । (२) कश्चिन्धि
“पाठल । गल” इति । (३) योगविभाग उत्तरार्थ पा० । (४) कमलादिभ्य
रभ्य कर्मकाण्डमित्यत क्वचिन्नास्त्यय पाठ ।

शब्दो बह्वर्थः—कचिद् ग्रामसमुदाये वसन्ते, विषयो ह्यथ इति । कचिदिन्द्रियग्राहे, चतुर्विधो रूपमिति । कचिदन्यन्तरीहिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति । कचिदन्यत्राभावे, मस्यानां विषयो जलमिति । तत्र देवदत्तस्य ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिथीनां विषयो देश, शैवः । औष्ट्रः । देश इति विम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो बुम् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः राज्ञेभ्यो बुम् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्यतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । देवयानकः । आकृतिगणधायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवः । वराटकः । शैवः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जातन्धरायण । आत्मरामेय । अमरीपपुत्र । वसति । वैश्वानर । शैल्य । उदुम्बर । वैश्वल । आर्जुनायन । स भय । दासि । ऊर्जनाभ(१) ॥

भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐपुकार्यादिभ्यश्च यथापत्य विधल भक्तल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देश इत्यतस्मिन् अपत्ये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैपयविधः । ऐपुकार्यादिभ्यः—ऐपुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भौरिकि । वैपय । भौरिकि । वैपय । चैथयत । वागेय । वाणजक । यालिज । यालिन्यक । शैक्यत । वैथयत । इति भौरिक्यादिः । ऐपुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्वाचायण । म्यायण । आडायन । जौडायन । ग्राटायन । मौधीर । दासमिन्नि । दानमेरायण । शौड्रायण(२) । दाचायण । शयण्ड । ताक्ष्यायण । शौड्रायण । सायण्ड । शौण्ड । वैश्वभागव । वैश्वधेनव । नद । तुण्ड-देव । विशदेव(३) ॥

सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्ये त प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इति-करणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थान्देशे त पष्ठर्थे यथात्रिहत्त प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिभिरिति, यत्तदस्येति निर्दिष्ट प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इति-करणस्ततश्चेद्विचाराः । पङ्क्तिरादिरस्य, पाठः प्रगाथः । जानुष्टुभः । जागतः(४) । आदिरिति किम् ? अनुष्टुभस्यस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् ? उदुम्बरशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कचि-

(१) अत्राधिकमिदम्—आमोत । अमोट । वेतल । वापक इति । (२) शौड्राय इति पण्डितपत्रे । (३) अधिकमत्रैदम् कचिद्—'अलायत । श्रीलायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव' इति । (४) जगत् इति पं० पदे० ।

देव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋची प्रग्रथनेन तिल क्रियन्ते स प्रग्र(१)प्रनात्पर्य-
गानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते । छन्दस प्रत्ययविधाने नपुसके स्वार्य उपसरयानम् ।
त्रिषुबेव त्रेष्टुभम् । जागतम् ।

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्ध्युभ्य ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्ति, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषण प्रयोजन
योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषण संग्राम । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्ध्युवाचिभ्यश्च शब्देभ्य-
प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेये यथाविहित प्रत्ययो भवति । भद्रा
प्रयोजनमस्य संग्रामस्य, भाद्र संग्राम । सोभद्र । गौरिमित्र । योद्ध्युभ्य -अहिमाला
योद्धारोऽस्य संग्रामस्य, आहिमाल । स्यान्दनाश्व । भारत । संग्राम इति इक्म् ?
सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्ध्युभ्य इति किम् ? सुभद्रा प्रेक्षिमाऽस्य
संग्रामस्य ॥

तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे ण प्रययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्ट
प्रहरण चेत्तद्भवति, यदस्यामिति निर्दिष्ट क्रीडा चेत्सा भवति । इति-करणस्ततश्चेद्वे-
वत्ता । दण्ड प्रहरणमस्या क्रीडाया, दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् ? माला
भूपगमस्या क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? खड्ग प्रहरणमस्या सेनायाम् ॥

घञ सास्या क्रियति च ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्ति । अस्यामिति प्रत्ययार्थ स्त्रीलिङ्ग । क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेष
म् । घञ इति प्रकृतिनिर्देश । इति-करणो पितृत्वाय । घञन्ताधिक्यावाचिन प्रथ-
मासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे च प्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्ग्रहण, तत्र
गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्यनपातोऽस्या वर्तते श्यैनम्पाता । तेलम्पाता । घञ इति
किम् ? श्येनपतनमस्या वर्तते । क्रियेति इक्म् ? प्राकारोऽस्या वर्तते । अथ समर्थ
विभक्ति प्रत्ययार्थश्च कस्मापुनरुपादीयते, यावता इयमपि प्रकृतमत्र ? क्रीडायामि-
त्यनेन तत्सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भाव्यत । सामान्येन चेद्
विधानम् । दण्डपातोऽस्या तिथौ वक्षत दाण्डपाता तिथि । मौसलपाता तिथि ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वद इत्येतयोरर्थयोर्थधावि हेतु प्रययो भवति ।
छन्दोऽधीते, छान्दस । वैयाकरण । नरत्न । निमित्तानि वद, नैमित्त । मौहूर्त्त ।
औत्पात । द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषो पृथग्विधानार्थम् ॥

कनूक्थादिसूत्रान्ताट्टक ॥ ६० ॥

वनुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ट्कप्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्य-

स्मिन्विषये । अणोऽपवाद । अग्निष्टोममधीते वेद वा, आग्निष्टोमिक । वाजपेयिक ।
 उक्थादिभ्य — औक्थिक । लौक्यतिक्र । सूत्रान्तात्—वार्तिकसूत्रिक । साग्रहसूत्रि-
 क । सूत्रान्तादकल्पादेरिव्यते—कल्पसूत्रमधीते कल्पसूत्र, अणोऽ भवति । उक्थ-
 शब्द केषु चिदेव सामसु रुढ, यत्राथशीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाते
 प्रथय इष्यते, किं तर्हि सामलक्षणे औक्थिकये वर्तमान उक्थशब्द प्रथयमुपादयति-
 उक्थमधीते, औक्थिक । औक्थिकव्यमधीते इत्यर्थ । औक्थिकव्यशब्दाच्च प्रथयो न
 भवयेव, अनभिधानात् । ॐविद्यालक्षणकल्पान्तादिनात् वक्तव्यम् ॐ । वायसविद्यक
 सार्वविद्यक । गौलक्षणिक । आश्वलक्षणिक । मातृक लिपिक । पाराशरकलिपिक । ॐविद्या
 च नाङ्गक्षत्रधर्ममसर्गं श्रुत्वा ॐ । अङ्गविद्यामधीते, आङ्गविद्य । क्षत्रविद्य । धर्मविद्य ।
 सासर्गविद्य । त्रैविद्य । ॐआर्यानारयायिकेतिहासपुराणेभ्यष्टवक्तव्य ॐ । आर्याना-
 रयायिर्योरथंग्रहणमितिहासपुराणयो स्वरूपग्रहणम् । यावज्जीतिक । प्रेयङ्गविक ।
 वासवदत्तिक । सौमनोत्तरिक । ऐतिहासिक । पौराणिक । ॐसर्वसादद्विगोश-
 ल ॐ । सर्ववद । सर्वतन्त्र । सादे—सर्वात्तिक । मसग्रह । द्विगो—द्विवेद ।
 पञ्चव्याकरण । ॐअनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च ॐ । अनुसूर्नाम ग्रन्थस्तमधीते, अनुसुक ।
 लाङ्किक । लाङ्कणिक । ॐइकन्पदोत्तरपदात् ॐ । पूर्वपदिक (१) । ॐदातपष्टे पिकन्
 पथो बहुलम् ॐ । शतपथिक । शतपथित्री । षष्टिपथिक । षष्टिपथित्री । बहुलग्रहणा-
 द्वापि भवति । शतपथ । षष्टिपथ । उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त ।
 पुनरक्त । निरक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । महिता । पद । क्रम-
 सघात । वृत्ति । समह । गुणागुण । आयुर्वेद । सूत्रान्तादकल्पादे । विद्यालक्षणकल्पा-
 न्तात् । त्रिधा चानङ्गक्षत्रधर्ममसर्गं श्रुत्वा । आर्यानारयायिकेतिहासपुराणेभ्यष्टक-
 सर्वसादेद्विगोश ल । अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च । द्विपदी, ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प ।
 अनुगुण । इकन्पदोत्तरपदात् । शतपष्टे पथ पिकन् बहुलम् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्य शब्देभ्यो वुन्प्रथयो भवति तदधीते तद्देव्यस्मिन् विषय ।
 अणोऽपवाद । क्रमक । पदक । क्रम । पद । शिला । मीमासा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनि ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनि प्रथयो भवति तदधीते तद्देव्यस्मिन्विषये । अणोऽप-
 वाद् । ब्राह्मणसदृशोऽय ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीतेऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणि-
 अनुब्राह्मणिनि । मत्पर्येन “अत इनिठनौ” इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतरमादृश-
 प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

(१) इकन् बहुल पदोत्तरपदात्, पदोत्तरपदिक । अथ येन पदोत्तरपदादिति पश्य द
 उत्तरपद वश्य तस्मान्नित्यर्थं न्याचक्षते, तन्मते पूर्वपदिक उत्तरपदिक । इति कचिद् ।

वसन्तादिभ्यष्टक ॥ ६३ ॥

वसन्त इयेवमादिभ्यष्टकप्रत्ययो भवति तदधात तद्वेदेत्यास्मिन् विषये । अणो-
ऽपवाद । वसन्तसहचरितोऽय ग्रन्थो वसन्तस्तमधीते, वासन्तिक । वापिक । वसन्त ।
वर्षा । शरद् । ह्रमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अधर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक ॥ ६४ ॥

प्रोक्तमहचरित प्रथम प्रोक्त । प्रोक्तप्रययान्तादध्वनृवेदिप्रोरूपज्ञस्य लुग्भवति ।
पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीय । अपिशल । म्रिया स्वर च
विशेष । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोषधान् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिन ककारोपधादुपज्ञस्य प्रत्ययस्य लुग भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भ ।
पाणिनीयमष्टक सूत्र तदधीते, अष्टका पाणिनीया । दशका वयाग्रपदीया । त्रिका
काशहृत्खा । सप्त्यापृक्तेरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—महावाक्तिक सूत्रमधीते,
महावाक्तिक । कालापकमधीते, कालापक । कोषधादति किम् ? चतुष्टयमधीत,
चातुष्टय ॥

छन्दोजाह्नूयानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दासि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्यव
भवन्ति । अध्यतृवदिनृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थ । तेन स्पष्टयमुपा
ध्यन्तरयोगो वाक्य च निवर्त्तते । कठन प्रोक्तमधीयते कठा । मौदा । पैपलादा ।
आर्चायिन । वासनेयिन । ब्राह्मणानि खल्वपि—ताण्डिन । भाह्वयिन । शात्राय
निन । ऐतरयिण । ब्राह्मणग्रहण किम् ? यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिप
त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि ।
मौलभानि । चकारोऽनुक्तममुञ्चयार्थं कल्पे—भार्यपिन । काशिकिन । सूत्र—पारा-
शरिणो भिन्नव । शैलालिनो नृग । कर्मन्दिन । कृशाश्विन । छन्दोब्राह्मणानाति
किम् ? पाणिनीय व्याकरणम् । पैज्ञा कल्प ॥

तदस्मिन्नस्तीति दश तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्ति । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थ । अस्तानि प्रकृत्यर्थविश
पणम् । इति—करगो विवचार्थ । देश तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमा
समर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, य प्रथमासमथमास्ति चेत्तद्
वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्ट देशश्चेत् स तन्नामा भवति—प्रत्ययान्तनामा इति करणस्त
तश्चेद्विचक्षा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बर । वालवन । पार्वत । मवर्थी
पापवादो योग ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति वृत्तीयाममर्थांश्चिर्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथा विहित प्रत्ययो भवति देशनामधेरे गम्यमाने । देशे तत्राग्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु सम्प्रत्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिणामा । कुशाग्रमेव निर्वृत्ता, कौशाग्रि नगरी । हेतौ कर्त्तरे च यथायोग्य वृत्तीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवास ॥ ६९ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थांश्चिर्वाम इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति देशनामधेरे गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवामः । ऋतुनावाग्निवास्तो देश, आर्जुनाथो देश । शैव । औदित् ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पृष्ठीसमर्थाद्दूरभव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । विदेशाया अदूरभव नगर, वैदेशम् । ह्रमवतम् । चकार पूर्वेषु ग्रयाणामर्थांनामिह सन्निधानार्थं । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्था सम्प्रदृष्यन्ते ॥

श्रोरव ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्ताप्रातिपदिकाद्यथाविहित समर्थविभक्तियुक्ता दञ् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरद्भु—आरढवम् । कर्त्तु—वाक्यतवम् । कर्त्तेलु—कार्त्तेलवम् । नद्या तु परवान्मनुभवति—इष्टमती । अत्राधिकारः—प्राक्, सुवास्त्वादिभ्योऽण ॥

मतोश्च बह्वज्जात् ॥ ७२ ॥

बह्वञ् अङ् यस्यासी बह्वज्जातो मतुप्, तदन्ताप्रातिपदिकादन्प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । अणोऽपवादः । पेषुकारतम् (१) । सभ्रकारतम् । बह्वज्जादिति किम् ? अहिमतम् । याममतम् । अङ्ग्रहण बह्वज्जाति तद्विशेषण यथा विज्ञायेत, भवन्त विशेषण मा विज्ञायीति । मालावता निवासो, मालावतम् ॥

बह्वच कृपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वच प्रातिपदिकादन् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः कृपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यथासम्भ्रमर्था सम्बन्धन्ते । दीर्घरत्रेण निर्वृत्त कृप, दीर्घरत्र । कपिलवरत्र ॥

उदक च त्रिपाश ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कृले ये कृपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । अणोऽपवादः । अबह्वत्तर्थ आरम्भ । दत्तेन निर्वृत्त कृपो दात्त । गौस । उदगिति किम् ? दक्षिणतो विपाश कृपेष्वणेत्र । दात्त । गौस । स्वरे विशेष । महती सूक्ष्मेत्तिका वर्तते सूत्रकारस्य ॥

सङ्कतादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम् । सकल इत्यवमादिभ्योऽन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । अणोऽपवाद । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सन्नत कल, सङ्कल । सकलेन निवृत्त, साकल । पौष्कल । सङ्कल । पुष्कल । उद्वप । उद्वप । उद्वुट । कुम्भ । त्रधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिक्ता । पूतीकी । पूलास । कृलास । पलाश । निवश । गवेष । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वमन् । वरण । बहुल । सद्योज । अभिपित्त । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत । भह । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्वान्नीत्यस्य विशेषण सौवीरादय, स्त्रीषु च । इत्याप्रातिपदिकाद् अन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । अणोऽपवाद । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे तावन्-दात्तामित्रेण निवृत्ता नगरी, दात्तामिन्त्री । साल्वे-विधूमग्निना निवृत्ता, विधूमाग्नी । प्राचि खल्वपि-ककन्दननिवृत्ता, काकन्दी । माकन्दी । माणचरी । जारपी ॥

सुवास्तुवादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्यवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक (१) । अत्र उवणान्तलक्षणास्य कूपलक्षणस्य चापवाद । सुवास्तोरदूरभव नगर, सौवास्तवम् । वाणवम् । अग् प्रहण नद्या मनुषो दाधनार्थम् । सावास्तवी नदी । सुवास्तु । वणु । भण्डु । (२) वण्डु । सैचालिन् । कर्पू रन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश । शर्ताकर्ष । कृष्ण । कर्क । कर्कण् मती । गोह्र (३) । अहिसक्य । वृत् ॥

रोगी ॥ ७८ ॥

रोगीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्यानेऽपवाद । रोगीति कोऽय निदशो यावता प्रत्ययविधोऽपञ्चमी युक्ता । सवावस्थ-प्रतिपत्त्यर्थमवमुच्यते-रोगीशब्दः सर्वावस्थोऽण्प्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रोग । आजकरोण, सैहिकरोण ॥

कापवाचि ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकाद् अण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्योत्रगलक्षणस्य चाणोऽपवाद । काग च्छुद्रिक कूप । कागवष्टव । कृक-वाकुना निवृत्त काकमाकणम् । त्रैशङ्कवम् ॥

बुञ्ज् अ कृष्णिलसार्नरदञ्जययफकृफिबिञ्जयकृष्णऽरीहणठ

शास्त्रर्यतुमुद्रभाशनृगप्रेक्षारमसारासङ्काशऽलपक्षार्णसुत

ङ्गमप्रगदिन्तराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदि-
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्र यथासत्य सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेश्चः सप्तदश
प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अगोऽपवादः । यथासम्भ्रमर्यसम्बन्धः । अरीहणा-
दिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति । अरीहणकम् । त्रीघणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर ।
मार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रीप्रायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । वैगर्ता-
यण । रायस्पोप । विपथ । उदण्ड । उदद्धन । राहायण । रण्ड । वीरण । काशकृष्ण
जाम्बधन्त । दिशपा । किरण । रैवत । वैत्व । (१) वैमतायण । सौसायण । शाण्डि-
ल्यायण । शिरीष । यधिर(२) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्चण्प्रत्ययो भवति । का-
शांश्वीयः । अरिष्टीयः । कृशाश्वा । अरिष्ट । अरीश्व । वेशमन् । विशाल । रोमक ।
शवल । कृट । रोमन् । वर्वर । मुकर । मूरु । प्रतर । सदश । पुरग । सुख । धूम ।
अजिन । विनता(३) । अजनत । विकुघाम । अरम । अघयास(४) । मौद्रल्य । कृशा-
श्वादिः ॥ ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः । ऋश्य । न्यग्रोधा
शिरा । निलीन । निवास । निधान । निजात् । निजद् । विचद् । परिगूढ । उपगूढ ।
उत्तराशमन् । स्थूलवाहु । खदिर । शर्करा । अनहुद् । परिवश । वेणु । वीरण(५) ।
ऋष्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्चण्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् । कुमुद । शर्करा
न्यग्रोध । इकट(६) । गर्त । यीज । अश्वन्थ । चत्वज । परिवाप । शिरीष । यवाप ।
कूप । विम्बन्त(७) । कुमुदादिः । काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वा-
शिलम् । काश । वाश । अश्वन्थ । पलाश । पीयूष । विशा(८) ॥ तृण । नर । चरण ।
कर्म । कर्प्पूर । कण्टक । गृह । काशादि(९) ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृ-
णशः । नडशः । तृण । नड । तुम । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव ।
वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका(१०) ।
बन्धुरा । ध्रुवा । क्षिपरा । न्यग्रोध । इर्कुट(११) । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो
भवति । अश्मरः । अश्मन् । गूष । रूप । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । रण्ड । नग ।
शिखा(१२) । अश्मादिः ॥ सरयादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति । माखेयम् । साखिदत्ते-

(१) वैमतायण पा० (२) वैवर्षायण । गोमतायण । सौमतायण । शाण्डायण ।
विपाश । सुयज्ञ । जम्बु । सुशर्म । एते शब्दाः क्वचिदधिक्ये ईशन्ते । (३) विनता पा० ।
(४) अघावम् पा० । (५) अधिका एते खण्ड । परिभृत् । कर्म । अगु । (६) उक्तेरिति
पा० (७) कण्टक । कट्ट । सट्ट । पलाश । विक । कत । दशग्राम । अधिका एते ।
(८) विस इति पा० (९) आवास । नड । वन । वधूल । वर्वर । एतेऽधिका ।
(१०) पलाश इति पा० (११) बुक्का । सड्ट । कूपका । कर्कटा । तुकटा । सुक । मदा ।
अधिका कचिद् । (१२) गूष । रव । नद । नल । काट । पाम । अधिकाः क्वचिद् ।

यम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित(१) । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल ।
 छगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल(२) । सरयादि । सका-
 शादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । साकारयम् । काम्पिल्यम् । सकाश । काम्पिल्य । समीरा
 कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थच । यूष । अश । एग । अश्मन् । कृट । मलिन ।
 तीर्थ । अगन्ति । विरत । चिकार । विरह । नासिका । सकाशादि ॥ बलादिभ्यो य
 प्रत्ययो भवति । बल्य । कुल्यम् । बल । बुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन ।
 कुल । बलादि । पक्षादिभ्य फक् प्रत्ययो भवति । पाक्षायण । तौपायन । पक्ष ।
 तुष । अण्ड । कम्पलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्पन्थ च(३) । पक्षादि ।
 कर्णादिभ्य फिप्रत्ययो भवति । कर्णायनि । वासिष्टायनि । कर्ण । वासिष्ट । अलुश ।
 शल । डुपद । अनडुल्ल । पाञ्चनन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जित्व ।
 आण्डीवत्(४) । कर्णादि । सुतङ्गमादिभ्य इप्रत्ययो भवति । सौतङ्गमि । मौनिचित्ति ।
 सुतङ्गम । मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विप्र । वीजवा-
 पिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादि । प्रगादिनादिभ्यो व्य प्रत्ययो
 भवति । प्रागद्यम् । प्रागदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कल्प । खडिव । गडिव । चूडार ।
 मार्जार । कोविदार । प्रगद्यादि । वराहादिभ्य ककप्रत्ययो भवति । वाराहकम् ।
 पालाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनङ्ग । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न ।
 बाहु । खदिर । शर्करा(५) । वराहादि । कुमुदादिभ्यष्टक प्रत्ययो भवति । कौमुदि-
 कम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशग्राम । अश्वत्थ । शात्मर्ली । कुण्डल । मुनि
 स्थूल । कृट । मुचुकर्ण(६) । कुमुदादि । शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वरा
 हादिषु च पठ्यते, औत्पगिकोऽपि तत् इत्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लुब्धवति ।
 तथाचोक्तम्—शिरीषाणामदूरभवो ग्राम शिरीषास्तस्य वन शिरीषवनमिति ॥

जनपद् लुप् ॥ २१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरथिक् प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये
 लुब्धवति । ग्रामसमुदायो जनपद । पञ्चालाना निवासो जनपद, पञ्चाला । कुरव ।
 मन्स्या । अज्ञा । वज्ञा । मगधा । सुह्या । पुण्ड्रा । इह कस्मान्न भवति—उदुम्बरा
 अस्मिन् सन्ति, ओदुम्बरो जनपद, वैदिशो(७) जनपद, इति १ तन्नाम्नीति वर्तते, न
 चात्र लुबन्त तन्नामधेय भवति ।

† (१) गोहिल पा० () चक वक्रपल । उशार । सुरस । रोह । तमाल । कदल । सप्तन ।
 एतेऽधिका भवन्ति । (२) कुम्भ । सीरज । सारक । सरक । तलक । सरस । समल । रोमन् ।
 लोमन् । हमका । लोमक । सकण्ठक । अरि बल यमल इत्त । सिंहक । इति पाठा तर-
 मधिकम् । (४) अक, लूह । स्थिक न्यावत् । एतशब्दा गण्यऽत्राधिका । (५) विनङ्ग,
 निबङ्ग, विरङ्ग, मूल एते पुस्तकान्तरेऽधिका ॥ (६) कुम्भ, मनुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष
 एतेऽधिका पुस्तकान्तरे ॥ (७) वैतस इति पा० ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुभ्भवति । अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामिदूरभयं नगरं वरणाः । शृङ्गी । शाहमलयः । चकारोऽनुत्तसमु-
द्यार्थं आकृतिगणतामस्य योष्यति । (१) कन्दुक्यदर्या अदूरभवो ग्रामः, कन्दुक्यदरी ।
शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः । पूर्वो गोदौ (२) । आलिङ्गवायन । पर्णा । शृङ्गी । शाह-
मल्यः । सदाण्वी । वणिकि । वणिक । जालपद् । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तर्जि-
ला । उरसा । आकृष्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुभ्भवति । वाग्रहणं किम् ?
यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु घराहादिषु च पठ्यते, तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य
पक्षे ध्रवणं भविष्यति । एवं तद्व्यंज्यापयति-शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यार्थं
यकल्पितो लुभिति । शर्करा । शर्करम् । गणपाठाच्च ध्रवणमुत्तरसूत्रे विहिनी च द्वौ
प्रत्ययौ । तदेवं षड् रूपाणि भवन्ति-शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् ।
शर्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठकृष्टौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दाद्ठक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवमर्थसम्बन्धः ।
शर्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तन्नामनो देशस्य विशेषणं
नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती ।
इधुमती । दुमती । इह कस्मान्न भवति-भागीरथी, भैरवरी ? मतुवन्तस्यातन्ना-
मधेयवात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अनर्थार्थ आरम्भः ।
मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्थाणु । मुष्टि (३) । इष्ट । वेणु । रज्य । ऋच ।
वर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा । मरत् । मरुव । दार्वाघाट । शर ।
इष्टका । तर्जशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटी ।
मध्वादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमु-
दान् । नड्वान् । वेतस्वान् ॥ छमहिपाषेति वक्तव्यम् ॥ महिष्माश्राम देशः ।

(१) कन्दुक इति पा० ॥ (२) पूर्वो गोदौ अरणेण गोदौ इति पा० ॥ (३) इष्टि पा० ॥

नडशादाङ् इवलच् ॥ ५८ ॥

नडशादाङ् इवलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथात्मभवमर्थसम्बन्धः । नड् इवलम् । शाङ् इलम् ।

शिक्षाया वलच् ॥ ५९ ॥

शिक्षादाङ् इवलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथात्मभवमर्थसम्बन्धः । शिक्षाया नाम नगरम् । मनुप्रकरणेऽपि, शिक्षाया वलच् वच्यति । तदादेशार्थं वचनम् ।

उत्करादिभ्यश्छ ॥ ६० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छ प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथात्मभवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । (१)सफल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अरमन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलपिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । नृगव । पिचुक । अरवय । शक्राभुद्र । भक्षा । विशाला । अवरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अचिन । मज्ज । चर्मन् । उज्जोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । वरु । नितान्त । वृत्त । इन्द्रवृत्त । आर्द्रवृत्त । अनुनवृत्त । उत्करादि ।

नडादीना कुक् च ॥ ६१ ॥

नड इत्येवमादीना कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिक । यथात्मभवमर्थसम्बन्धः । नडकीयन् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । विल्व । वेशु । वेत्र । वेतस । नृग । इन्धु । काष्ठ । कपोत । कुड्याया इत्स्व च छ । छत्तसन्नलोपश्च ॥

शेषे ॥ ६२ ॥

शेष इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्याम, शेषेऽर्थं ते वेदितव्या । उक्तादन्य शेष-अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थं शेषस्तस्येदं विशेषाद्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शपाधिकार क्रियते । किञ्च सबधु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवाथादेशन सम्बन्धत्वन कृतार्थता मा ज्ञायति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वच्यति-राजावारपाराद् घञौ । राष्ट्रिय । अवारपारीण । शप इति लक्षण चाधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते, चानुप रूपम् । आ(२)ण शब्दः । इषदि पिष्टा, दार्पदा सकन । उल्लुखले धुण्ण, औल्लुखलो यावक । अश्वैरुद्धते, आश्वोरङ् । चतुभिहृते, चातुर शकटम् । चतुर्दश्या इत्यते, चातुर्दश रज इति ।

राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ६३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येतान्भ्या यथान्तरय घञात्रित्यतौ प्रत्ययौ भवत । राष्ट्रिय । अवारपारीण । छत्रिगृहीतादपीप्यते ॥ अवारिण । पारीण । छत्रिपरीताच्च । पारा

घारीण । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तादृशप्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्था समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्व्यवन्ते ।

ग्रामाद्यसञ्ज्ञौ ॥ ६४ ॥

ग्रामशब्दाद्य सञ्ज्ञ इत्येते प्रथयी भवत । ग्राम्य । ग्रामीण ।

कट्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

कटि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । कारत्रेयक । भीमभेयक । कृषि । उग्मि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्री । मत्ति । मूर्ध्नि । चर्मण्वती (१) । ग्राम । उरया । कुर्याया यलोपश्च । कत्यादि ।

कुलकुक्षिप्रीयाभ्य शत्रास्यलङ्कारेषु ॥ ६६ ॥

कुलकुक्षिप्रीयाशब्दभ्यो यथासंग्य श्वन् ञसि अलकार इत्येतेषु जातादिव्यथु ढकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति आ चेत । कौलोऽन्य । कौलेयको भवत्यसि श्वेत् । कौलोऽन्य । ग्रैयको भवत्यलकारश्चेत् । ग्रैवोऽन्य ।

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ६७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रथयो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दो ऽत्र पठ्यते-पूर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्यय कुर्वन्ति-पूर्वेयम् । वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शन प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । ध्रावस्ती । कौशाम्बी । नयकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । सात्वा । दावा । दाला । वासेनकी । वडवाया वृषे ।

दक्षिणापश्चात्पुरससत्यक् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्यनेभ्यस्त्वर्क प्रथयो भवति शैपिक । दक्षिणात्प्य । पाश्चात् । पौरस्य ।

कापिश्या षक् ॥ ६९ ॥

कापिशीशब्दात् षक् प्रथयो भवति शैपिक । पकारो ङीपर्य । कापिशायन मधु । कापिशायनी द्राक्षा । बाहल्युद्विपदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ वाह्यायनी । और्ध्वयनी । पाहायनी ।

रङ्कोरमनुष्येऽण च ॥ १०० ॥

रङ्कशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्षक् च शैपिकोऽमनुष्येऽभिधेये । रङ्कोरी । रङ्कवायणो गौ ॥ अमनुष्य इति किम् ? रङ्कवको मनुष्य । ननु च रङ्कशब्दं कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च "मनुष्यतस्थयोर्बुञ्" इति मनुष्ये परत्वाद् बुञ्चैव भवितव्यं, कच्छादिषाठामनुष्येऽणपि सिद्धं, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्ग्रहणेन च ? तद्व्युत्पत्तेः ।

नैवाय मनुष्यप्रतिषेध, किं तर्हि ? नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्ति क्रियते-तेन राहूय कर्मल इति प्फग् न भवति । विशेषरहितेन च प्फकाऽणो बाधा मा भूदित्यग्रहणमपि क्रियते ।

द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यन् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच अपाच उदच प्रयच् इयेतेभ्यो यत्प्रययो भवति शैपिक । दिव्यम् । सूक्ष्मम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययान्तु कालमाचिन परत्वात् द्युद्युलौ भवत -प्राक्तनम् ।

कन्थायाप्टक् ॥ १०० ॥

कन्थाशब्दाप्टक प्रययो भवति शैपिक । कान्थिक ।

वर्णो वुक ॥ १०३ ॥

कन्थाया इपेन । वर्णो या कन्था तस्या वुक प्रययो भवति शैपिक । ठकोऽप-चाद । वर्णुर्नाम नदस्तन्ममीपो देशो वर्णु । तद्विपर्ययार्थवाचिन कन्थाशब्दादय प्रत्यय । तथा हि जात हिमवन्सु कान्थकम् ।

अव्ययान्त्यप ॥ १०४ ॥

अव्ययान् ल्यप प्रययो भवति शैपिक ।

अमेहकतसिप्रेभ्यस्त्वयविधियोंऽव्ययात् स्मृत ।

निनिभ्यां ध्रुवगयोश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥ (१)

अमात्य । इहत्य । कृत्य । इतरस्य । तत्रत्य । यत्रत्य । परगणन किम् ? औप-रिष्ट । पारस्त । पारस्त (२) । वृडात्तु ह्यो भवति-आरातीय । अन्यत्नेध्रुवेऽ । नियत ध्रुवम्-नित्यम् । अनिसो गतेः । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्पन्नशण्डालादि । आविसरश्चन्दसि । आरिस शब्दाच्छन्दसि ल्यप प्रययो भवति । आविष्को वर्द्धते । अरण्याणो वक्तव्यः । अरण्या सुमनसः । दूरादेयः । दूरेत्य-पथिः । उत्तरादाहजः । ओत्तराह ॥

ऐपमोह्य श्रमोऽन्यतररयाम् ॥ १०५ ॥

ऐपमस ह्यस श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्या ल्यप प्रत्ययो भवति शैपिक । ऐपम-श्वम् । ऐपमस्तनम् । ह्यस्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्यम् । श्वस्तनम् । 'श्वसस्तुच् च' इति ठञपि तृतीयो भवति । शौवस्तिकम् ॥

तीरूप्योत्तरपदादञ्जो ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रतिपदिनाद्यथासत्यमत्र न इत्येती प्रत्ययौ भवत

(१) इति पदस्य कुत्रचित्नास्ति । (२) पारस्त इत्यस्याग्र अव्ययाना भवान् टिलोप' इत्यधिकमेकरिभन् पुस्तक

शैपिकौ अणोऽपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात्-वाकंरूप्यम् ।
 सौवैरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुचूप्रत्ययपूर्वाद् मा भूदिति-वाहूरूप्यम् ।
 अणव(१) भवति ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां वः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञावपदात् अ-
 प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । पौर्वशालः । दक्षिणशालः । आपरशालः ।
 असंज्ञायामिति किम् ? पूर्वपुत्रामशमः । अपरपुत्रामशमः । “दिक्सल्ये सज्ञायाम्”
 इति समासः । “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिन-
 रासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्रपूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दाद् अञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । पौर्व-
 मद्रः । आपरमद्रः । “दिशो मद्राणाम्” इति पर्युदासाद्दिक्वृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ्
 प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति
 किम् ? माधुरम्(२) । बह्वच इति किम् ? ध्वजी । ध्वजम् । अन्तोदात्तादिति किम् ?
 शार्फरीधानम् । शार्फरीधानशब्दे लिट्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
 उदीच्यग्रामलक्षणस्याणोऽपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः-पालद् ।
 पारिपदः । ककारोपधात्-नैलीनक । चैयात्क (३) । पलद्यादिषु यो बाहोकाग्रामस्त-
 तच्छ्रिष्टयोरपवादः । यथा-नौष्टी, नैतकीति(४) । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो “रोपधेतोः
 प्राचाम्” इति वुजोऽपवादः । बाहीकशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते, परं छ् बाधितुम् ।
 अण्ग्रहणं बाधकवाधनार्थम् । पलदी । परिपत् । कल्ललोमन् । रोमक । कालकूट ।
 पटचर । बाहीक । बलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहु-
 कीट । नैतकी । परिपत् । शूरसेन । गोमती । उदयान(५) । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषण, तद्धैवं सबध्यते-कण्वादिभ्यो गोत्रे यः

(१) स्वरे विशेषः इत्यधिक पुस्तकान्तरे । (२) माधुरम् इति पा० । (३) वैयक
 इति पा० । (४) नैकेतीति, नैषिकीति च पा० । (५) पक्ष, कल्लकोट, कल्लकोकदा,
 गोधो, नैषिकी, नैकेती, तल्लोमन् इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैपिक । छस्यापवाद । काण्वारद्धा-
ना । गौक्त्वा (१) ॥

इवञ्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिक ।
छस्यापवाद । दाक्षा । प्लाक्षा । माहका । गोत्र इत्येव, सौतहमेरिद् सौतहमीयम् ॥

न द्वयच प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वयच प्रातिपदिनात्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्त
प्रतिपिदधते । चेदीया (२) । पौष्कीया । काशीया । द्वयच इति किम् ? पात्रागारा ।
प्राच्यभरतेऽपि इति किम् ? दाक्षा । काशीया इति कथमुदाहृत, यावता कार्यादिभ्य-
ष्टञ्जिठाम्भ्या भवितव्यम् ? नेतदस्ति । देशवाचिन काशिशब्दस्य तत्र ग्रहण, चैदिश-
ब्देन (३) साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति । शापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन
भरतग्रहण न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादान कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छ प्रत्ययो
भवति शैपिक । अणोऽपवाद । गार्गीय । वात्सीय । शालीय । मालीय । वन्वय-
नीरूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधींस्तु परत्वाद् बाधते ॥

भरतष्टकच्छसी ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठकृत्सो प्रत्ययौ भवत शैपिकौ छस्यापवादे ।
सकार पदसञ्ज्ञार्थ । भवतस्त्यदादित्वाद् वृद्धसज्ञा । भावत्क । भवदीय । अवृद्धात्तु
भवत शतुरणेव भवति । भावत ॥

कार्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टञ्जिठ इत्येतौ प्रययौ भवत शैपिकौ । इकार उच्चारणार्थ ।
जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्ध, स्त्रीप्रत्यये विशेष । काशिकी । काशिका ।
वैदिकी । वैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धा पठ्यन्ते, वचनप्रामाण्यात्तेभ्य
प्रत्ययविधि । देवदत्तशब्द पठ्यते, तस्य “एङ् प्राचा देश” इति वृद्धसज्ञा-दैवद-
त्तिक । वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसज्ञा-दैवदत्त । कथं भाष्य उदाहृत ‘वा नाम
धेयस्य वृद्धसज्ञा वेदितव्या, देवदत्तीया दैवदत्ता’ इति, यावता वृद्धसज्ञापक्षे कार्या-
दित्वाद्दृञ्जिठाम्भ्या भवितव्यम् ? तत्रैव वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभा-
षेय, सा छे कर्त्तव्ये भवति ठञ्जिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि । सज्ञा । सबाह ।

(१) “गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्वस्तस्ये. काण्वीयम् । कण्वादिर्गर्गाय
नर्गण” इत्यधिक क्वचित् । (२) वैदीया इति पा० ॥ (३) वैदीति पाठान्तरम् ॥

अप्युत । मोहमान । शकुलाद् । हस्तिनर्षी । सुदामन्(१) । हिरण्य । वरण । गोपा-
शन । भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमिव । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्र ।
दासग्राम । सौधात्रतान । युवराज । उपराज । मिश्रुमित्र । देवराज । ॐ आपद्वादिपू-
र्यपदान्कालान्तात् ॥ आपत्कालिकी, आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी, और्ध्वकालिका ।
तात्कालिकी, तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामरात्रिभ्यो वृद्धेभ्यश्च जितौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ कृत्वा-
पवादी । शाकलिकी, शाकलिका । मान्धवित्री, मान्धवित्रा ॥

विभापोशीनरेणु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहिकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेणु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो
वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभापो ढञ्जिटी प्रत्ययौ भवतः । आह्वजालिकी । आह्वजालिका ।
आह्वजालीया । सौदर्शनीकी । सौदर्शनीका । सौदर्शनीया ॥

श्रोद्रेणे षब् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्तते, उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणान् । उवर्णान्ताद् देशवाचिनः
प्रातिपदिकात् षञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । नैपादकपुंकः । शावरजम्बुक(२) । देश इति
क्विम् ? पटोश्वात्राः, पाटनाः । षञ्जितयोः प्रकरणे षञ्जः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति
षञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

श्रोद्रेण इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात् प्रादेशवाचिनः प्रातिपदिनाद् षञ् प्रत्ययो
भवति शैपिकः । आट्जम्बुकः । शास्त्रजम्बुक(३) । नापित्वास्तुकः । पूर्वणैव षञ्जि
सिद्धे नियमार्थं वचनं, वृद्धादेव प्राचामवृद्धात् भवतीति-महवास्तु । महवास्तव ॥

धन्वयोपधाद् बुब् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यत्रारोपधाच्च देशाभिधायिनो
वृद्धात् प्रातिपदिकाद् बुब् प्रत्ययो भवति शैपिकः । धन्वशब्दो मलदेशवचनः । पारे-
धन्वः । ऐरात्रवः । रोपधात्-सांवाशयकः । कान्तिपत्यकः ॥

प्रथपुरग्रहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धवते । प्रथं पुर वह
इत्येवमन्तान् देशवाचिनः प्रातिपदिनाद् वृद्धाद् बुब् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कुर्यात्-
पवाद् । मालाप्रस्थः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैतुरहकः । फाल्गुनीवहकः ।
पुरान्तो रोपधस्तत् उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

(१) कुनामन् इति पा० ॥ (२) "कऽण" इति हरः इति पु० ॥ (३) शाक-
जम्बुक इति पा० ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देश इति च । तद्विशेषणं प्राग्रहणम् । रोपप्रादीन्प्राचान्नाच्च प्राग्देशाचिनो वृद्धाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । पाठलिपुत्रका । ऐन्-चक्रका । ईत्-खल्वपि, कारुन्दी-कारुन्दकः । माकन्दो-माकन्दकः । प्राचामिति किम् ? दात्तामित्रोत्थः । तपरकरणं वित्पष्ठार्थम् ॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देश इति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वध्योः । वृद्धाजनपदवाचिनस्म-दवधिप्राचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । आभिमा-रकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि-औपुटकः । श्यामायनकः । तद्वधिरपि जनपद पद गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहण, वाधकमाधनार्थम् । गत्तोत्तरपदाच्छ याधित्वा बुजेव जनपदावधेर्भवति-त्रैगर्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयान् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वध्योरित्येव । अवृद्धादवृद्धाच्च जनपदात्तद्वधवाचिनश्च बहुवचनविष-याप्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्डयोरपवादः । अवृद्धाजनपदात्तावत्-अज्ञाः । वज्ञाः । कलिज्ञाः । आज्ञकः । वाज्ञकः । कलिज्ञकः । अवृद्धाजनपदावधे-अजमीटाः । अजक्रन्दा । आजमीटकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाजनपदान्-दावाः । जा-मनाः । दावकः । जामवकः । वृद्धाजनपदावधे-कालजराः । वैकुलशाः । काल-रकः । वैकुलिशकः । विषयग्रहणमतन्यत्र भावार्थम्, जनपदज्ञमेपत्रहुत्वं मा भूत्-वर्त्तन्त्यः । वार्त्तन (१) । अपिग्रहणं किम् ? यावता वृद्धात्पूर्वमेव भिन्नं, तत्तत्कौण्डिन्य-न्यायेन वाधा मा विशार्याति समुचीयते ॥

कच्छाग्निक्त्रगत्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव । उत्तरपदज्ञान्दः प्रत्येकमभिसत्र इत्यते । कच्छाद्युत्तरपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात्तद्वृद्धादवृद्धाच्च बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छानोरपवादः । दास्क-च्छकः । पैपलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । मैथुवक्त्रकः । वाहुगर्तकः । घात्रगर्तकः ।

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अगादे-रपवादः । धूमकः । ग्नाण्डक (२) । पाथेयशब्दः पश्यते, तस्य योपधत्वादेन बुञि सिद्धे सामर्थ्याद्देशार्थं ग्रहणं । तथा विदेहान्तर्देशद्वयोजनपदलक्षणे बुञि सिद्धेऽदे-

(१) वर्त्तना च वर्त्तनी च वर्त्तनी वर्त्त वर्त्तय, वर्त्तनीषु भव इति बुञ् न भवति । सहविभक्ताया अमावे बहुवचनस्य शब्दः । इत्-य । ज्ञाज्ञत । इति कश्चित्पाठः । (२) ज्ञाण्डक इति पा० ।

भार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं, वैदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पश्यते
 तस्य नावि मनुष्यं च युजिष्यते-सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न
 भवति, सामुद्रं जलमिति । भूमि । (१) खण्ड । शशादन । आर्जुनाद् । दाण्डापन-
 स्थली । माहवस्थली । घोषस्थली । मापस्थली । राजस्थली । राजगृह । सनासाह ।
 भक्षारस्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल । आजीकूल । द्वाहाहाव । ध्याहाव । सहीव । वर्वर ।
 पर्धगर्त्त । विदेह । आनर्त्त । माटर । पाधेव । घोष । शिष्य । मित्र । बल । धाराङ्गी ।
 धार्तराङ्गी । अवयात । तीर्थ । छूलात्सौवीरेषु । छसमुद्राणां वि मनुष्ये च ॥
 वृत्ति । अन्तरीप । द्वीप । अल्प । उन्नयिनी । वृत्तिणापथ । साकेत ॥ (२)

नगरात् कुत्सनप्राचीणयोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् बुभु प्रत्ययो भवति शैपिनः कुत्सने प्राचीण्ये च गम्यभागे । प्रत्य-
 यार्थनिशेषेण चैतत्-कुत्सने प्राचीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सने निन्द-
 नम् । प्राचीण्ये नैपुण्यम् ॥

केनाय मुपितः पन्था गात्रे पद्मालिभूमरः ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । शौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेद् लिङ्गित चिन्त्र मनोनेत्रयिकाशि यद् ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । प्रचीणा हि नागरका भवन्ति
 कुत्सनेप्राचीण्ययोरिति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः । कन्द्यादिषु तु सज्ञाशब्देन साहच-
 र्यात् सज्ञानगर पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यात् शब्दाद् बुभु प्रत्ययो भवति शैपिनो मनुष्येऽभिधेये । शैपसख्यानिकस्य
 णस्थापवाद । आरण्यको मनुष्यः । अपथ्यध्यायन्यामविहारमनुष्यहस्तिविति वक्त-
 न्यम् ॥ आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको
 विहार । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती । ॥ वा गोमर्षेषु ॥ आरण्यका,
 आरण्या गोमथा । एतेष्विति किम् ? आरण्याः पशवः ॥

निभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येतभ्यां निभाषा बुभु प्रत्ययो भवति शैपिकः । कौरवकः ।
 कौरव । यौगन्धरक । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये बुभु
 प्राप्ते विस्मरण उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादपि भाविष्यति ।
 पारिशेष्यायुगन्ध(३)सार्थां निभाषा, मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य एव बुभु प्रत्ययो
 भवति-कौरवको मनुष्यः, कौरवमस्य हसितमिति ॥

(१) खण्ड इति पा० । (२) मानवहो, बल्लो, सुराङ्गी एतेऽत्र गणोऽधिकाः कुत्रचित्

(३) सैवा युगन्धरार्थां निभाषा पा० ।

मद्रवृष्यो. कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातः, मद्रकः । घृत्तिकाः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव । ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबु-
जोऽपवादः । अन्यत्र जनपद् मुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादण् सिद्धम् । ऋषिकेषु जातः,
आपिकः । माहिकः । अणग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्-इच्चाबुपु जातः, ऐच्चाक ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
बुजादेशरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न बहुवचनविषयस्तस्य
मनुष्यतत्स्थयोर्बुजर्थः पाठः । विजापरुशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वाद्देवाणि सिद्धे
ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । क्रम्बोज । कश्मिर ।
साल्व । कुसु । रङ्कु । अणु(१) । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापरु । कुल्लत ।
कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थं कच्छादिभ्यो
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसित जल्पितम् ।
काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसित जल्पितम् । सैन्धविका
चूडा । मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् ? काच्छो गौः । सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदात्तो साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्थयोर्बुजि सिद्धे निय-
मार्थं वचनम्-अपदात्तावेव । मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति ।
साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसित जल्पितम् । अपदात्ताविति किम् ? साल्व
पदातिर्भवति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवागवां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः
कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागू । साल्वमन्वत् ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येव । गर्तोत्तरपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
अणोऽपवादः । वाहीकप्रामलक्षण तु प्रत्ययं परत्वाद् वाधते । वृकगर्तीयम् ।
गर्तीयम् । श्राविद्गर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थम्-बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोरप-
वाद्ः(१) । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्षं विशेषणं, न सर्वेषाम् ।
मध्यममध्यमं चाण् चरण इति पठ्यते, तस्यायमर्थ-मभ्यश्छद्ः प्रत्ययसन्निधौनेन
मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति, माध्यमा इति । तदेत-
द्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः, चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽर्णलि-
च । ॐमुरपारश्चतसोर्लोपश्च ॥ मुरतीयम् । पार्श्वतीयम् । ॐकुजनस्य परस्य च ॥
जनकीयम् । परकीयम् । ॐदेवरय चेति वक्तव्यम् ॥ देवकीयम् । ॐवेणुवादिभ्यश्छ-
ण्वत्त्वम् ॥ आकृतिगणोऽयम् । वैणुयीयम् । वैग्रयीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थ-
कीयम्(२) । माध्यमकीयम् । गह । अन्तःस्थ । सम । चिपम । ॐमध्यममध्यम
चाण्वरणे ॥ उत्तम । अद्ग । यद्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । उत्त-
मशाखा । समानशाखा । एनमाम । एनवृत्त । एरुपलाश । इष्वग्र । इष्वनी(३) ।
अवस्यन्दी(४) । कामग्रस्थ । राहायनि(५) । कावेरणि(६) । शैषिकि । शौद्रि ।
आसुरि । आहिसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आद्याश्वि । आनुशसि ।
सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटाकि । वाल्मीकि । जेमवृद्धि ।
उत्तर । अन्तर । ॐमुरपारश्चतसोर्लोप ॥ ॐजनपरयोः कुक् च ॥ ॐदेवस्य च ॥
ॐवेणुवादिभ्यश्छण् ॥ गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः
प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवाद्ः । कटनगरीयम् । कटघोपीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असम्भवादेशापिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च
प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेय, प्रत्ययस्तु “वृद्धाच्छ” इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । वृद्धादेशवाचिनोऽक इक इत्येवमन्तात् सकारोपधाच्च प्रातिपदि-
काच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवाद्ः । वाहीकग्रामलक्षणस्य
प्रत्ययस्य रोपपेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत्-आरीहणकीयम् । द्रौघण-
तीयम् । इकान्तात्-आश्वपथिकीयम् । शालमलिकीयम् । खोपधात्-कौटिशिखी-
यम् । आयोमुलीयम् । ॐअकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ सौसुकीयम् ।
सौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

(१) अणोर्देरपवाद इति पा० । (२) प्रास्थायमिति पा० । (३) इष्वनाक इति पा० ।
(४) अवस्यन्द इति पा० । (५) राहायनी इति पा० । (६) कामवेरणि इति पा० ।

कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इति वर्तते, वृद्धादिति च । कन्थाद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृत्तः । प्रत्ययो भवति शैपिक । वाहिकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । माहिकिकन्धीयम् (१) । दाक्षिणपदायम् । माहिकिपलदीयम् । दाक्षिणगरीयम् । माहिकिनगरीयम् (२) । दाक्षीग्रामीयम् । माहिकिग्रामीयम् । दाक्षिहृदीयम् । माहिकिहृदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्च प्रत्ययो भवति शैपिक । अणोऽपवादः । पर्वतीयो राजा । पर्वतीय पुरुष ॥

त्रिभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्च प्रत्ययो भवति चाऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये शैपिक उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्थतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् । अमनुष्य इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येव । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां च प्रत्ययो शैपिकः । कृकणीयम् । पर्णायम् । भारद्वाज इति किम् ? कार्कणम् । पर्णम् ॥

इति श्रीन्यादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्या सञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदो खञ् प्रत्ययो भवति शैपिक, चकाराच्च अन्यतरस्याग्रहणाद्यथाप्राप्तमण्, तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । तत्र न भवति । स्यदादिवाद्बुद्धसञ्ज्ञकयोर्युष्मदस्मदोरश्च प्राप्ते प्रत्येकः प्रत्ययत्रयः यते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः ।

तस्मिन्नाणि च युष्माकस्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितं खञ् निदिश्यते न चकारानुवृष्टश्च । तस्मिन् अणि च युष्मदस्मदोर्यथास्य युष्माकः अस्माकः इत्येतावादेशौ भवतः । रादेशौ प्राप्ते यथास्य कस्मान्न भवति ? योगविभागः करिष्यते—‘तस्मिन्निति’

(१) माहिकिकन्धीयम् इति पाण्डितपत्रे । (२) माहिकिनगरायम् इति पण्डितपत्रे

युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽणि चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः ।
यौष्मावः । आस्मावः । तस्मिन्नणि चेति त्रिम् ? युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तयकममकावेकयचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोरस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं
तस्मिन्-प्रति, क्षणि च परतः । निमित्तदोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति । ननु
च “न लुमतास्य” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न
संभवति ? वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति । अथवा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं, किं तर्हन्व-
र्थग्रहणम् । एकवचने (१) युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिप-
द्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः । तस्मिन्नणि चेत्येव-
त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यात् ॥ ४ ॥

अर्धाशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । अर्धर्मम् । असपूर्वप-
दाट्ठन्वक्ष्यः । चालेयादिकम् । गीतमादिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

परं अवरं अपमं उत्तमं इत्येवमपूर्वाच्चाध्याघत् प्रत्ययो भवति शैपिकः । पराद्धर्म-
म् । अवराद्धर्मम् । अधनाद्धर्मम् । उत्तमाद्धर्मम् । पूर्वग्रहणं किम् ? परावराधमोत्तमेभ्य
इत्येवीच्यते, अर्धादिति चर्तते, तस्य तापूर्वता विज्ञास्यते । परावरशब्दावदिग्रह-
णावपि स्तः, परं सुखमवरं मुत्सामिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्द्वन्द्वपक्षे परेण ठन्वती
स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यप्रत्ययो भवति-पराद्धर्ममवराद्धर्ममिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादध्यान्ताप्रतिपदिकाश्च ट्ठ् प्रत्ययो भवति चक्राशब्दश्च शैपिकः ।
अणोऽपवादः । पूर्वाद्धर्मम् । पौर्वाद्धिकम् । दाक्षिणाद्धर्मम् । दाक्षिणाद्धिकम् । पदप्र-
णं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादभूठञ्चौ ॥ ७ ॥

द्विपूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादि-
पूर्वपदादध्यान्तादभूठञ्चौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ यतोऽपवादौ । इमे खल्वस्माकं
ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः । पौर्वाद्धिकाः । दाक्षिणाद्धाः । दाक्षिणाद्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । आदेशेति
क्ष्यम् । आदिमः । अवयोऽवसोर्लोपश्च । अवमम् । अधमम् ॥

(१) एकवचने इति-मत्र पक्षे एकवचने इति प्रथमादिवचनान्त, न सप्तम्यन्तम् ।

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययाऽर्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्व मध्यं काष्ठम् । नात्युल्लृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्र यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठात् अणो अनुन्यबुभ्रवापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्य भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् ? द्वैषकम्, द्वैषमन्यत् ॥

कालादृठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ङञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । बुद्धात्तु लृ परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । यथाकथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात् प्रत्यय इष्यते । कादम्बवुपिकम् । बौहिपलालिकम् । “तत्र जात” इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ङञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः । श्राद्धणोऽपवादः । श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान् पुरुषोऽनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ।

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दादृञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । श्राद्धणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् ? शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ङञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालादृञ् इति नित्ये ङञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ङञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोऽप्यतो विहितः—“ऐपमोहःश्वसोन्यतरस्याम्” इति । पृताभ्यां मुक्ते श्रुत्युलावपि भवतः । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव । संधिवेलादिभ्यं षडतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ङणोऽपवादः । अण्ग्रहणं बुद्धाच्छब्दस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत्—सांधिवेलम् । सांध्यम् । षडतुभ्यः—पौष्णम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः—(१)तैष्यम् ।

(१) न्यासपदमंजरीबिलोकनात् मूले ‘सौवात्रम्’ इति पाठोऽनुमीयते ।

पौषम् । संधिवेला । संप्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पूर्णिमासी । प्रतिपत् । सवत्सरात् फलपर्वणोः । (१) सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्राप्प एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषन्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ।

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दादृक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । वार्षिकं वासुधापिक्मनुलेपनम् ॥

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ठकोऽपवादः । स्वेभेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत् ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दमीत्येव । वसन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत् ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दाद्गु प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः । हेमन्तं वासः । हेमन्तमुपलेपनम् । सर्वत्रप्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्-छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्भवति । ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते ? सैवानुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रत्याधिक्येन पूर्वमूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम्-हेमन्तिकमिति भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाप्येति चकारः किमर्थं ? अण्, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति । कः पुनरनयोः रणोर्विशेषः ? ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति-हेमन्ती पङ्क्तिरिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति-हेमन्तिकं, हेमन्तं, हेमन्मिति ॥

सायञ्चिरम्प्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुट्थुलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायञ्चिरम्प्राहेप्रगे इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्थुट्थुलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोश्चादिष्टोस्तुङागमो भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहेतनम् । प्रगेतनम् । अव्ययेभ्यः-दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो धञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते, प्राहे प्रगे इत्येकारान्तत्वम् । ॐ चिरपरत्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः ॐ चिरत्तम् ।

(१) गणसूत्रस्योदाहणेद्वयमपि न्यासपदमंजरीसम्वादात् मूले प्रक्षिप्तं भाति ।

प्रलम् । परारिखम् ॥ प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ॥ प्रलम् । ॥ अभ्रप्रश्चाड्ढिमच् ॥
अग्रिमम् । पश्चिमम् । ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाहापराहाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाहापराहाशब्दाभ्यां विभाषा द्युट्ठुलौ प्रययौ भवनस्तुट् च तयोरागम ।
कालाट्टमिति ङि प्राप्ते वचन, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्वितनम् । अपराह्वितनम् ।
पौराहिकम् । आपराहिकम् । “घकालतनेपु कालनाम्न । इति सप्तम्या अलुक् । यदा
उ(१)न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाहः सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्वितन इति भवितव्यम् ।
तत्र जात ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्यया भ्रुकृतास्तेषामतः प्रभृति-अर्था समर्थविभक्तयश्च निदि-
श्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थाजात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । सुध्रे
जात, सौम्र । माधुर । औत्स । औदपान । राष्ट्रिय । अवारपारीण । शाकलि-
क(२) ग्राम्य । ग्रामीण । कात्रेयक । औग्भेयक ॥

प्रावृपष्टप ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात् सप्तमीसमर्थाजात इत्येतस्मिन्नर्थे षप प्रत्ययो भवति । षण्यस्याप-
वाद । पकार स्वरार्थ । प्रावृषि जात, प्रावृषिक ॥

सज्ञाया शरदो बुब् ॥ २७ ॥

शरदब्दात्सप्तमीसमर्थाजात इत्येतस्मिन्नर्थे बुञ् प्रत्ययो भवति । ऋत्वणोऽपवाद-
समुदायेन चैसज्ञा गम्यते । शरदका दर्भा । शरदका मुद्गा । दर्भविशेषस्य मुद्ग-
विशेषस्य चैसज्ञा । सज्ञायामिति किम् ? शरद सस्यम् । सज्ञाधिकार केचित्,
“कृतलब्धक्रीतकुशला” इति यावदनुवर्तयन्ति ॥

पूर्वाहापराहार्द्रामूलप्रदोषाभस्कराद्बुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाहादिभ्यः शब्देभ्यो बुन् प्रययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये सज्ञाया
गम्यमानायाम् । पूर्वाहिकः । अपराहिकः । विभाषा पूर्वाहापराहाभ्यामित्यस्याप-
वाद । आर्द्रक । मूलक । नक्षत्रागोऽपवाद । प्रदोषक । “निशाप्रदोषाभ्या च”
इत्यस्यापवाद । अशस्करक । औत्सर्गिकस्याणोऽपवाद । असज्ञाया तु यथाप्राप्त
ठप्तादय एव भवन्ति ॥

पथ पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् बुन् प्रययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद,
प्रत्ययसन्नियोगेन च ‘पथ पन्थ’ इत्ययमादेशो भवति । पथि जात, पन्थक ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति वा, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।

(१) यदा न सप्तम्यं तात् प्रयय इति न्या० पा० । (२) मार्कण्डेय इत्यधिकं न्याते ।

संधिवेलादिषु पाठादणोऽपचादः । अमावास्याकः । अमावास्यास्यः । एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति-अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण
पुस्तणोः प्रातयोरप्यं पृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यास्यः । अमावास्यास्यकः । अमा-
वास्यास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्धुपफराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपफरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये
सिन्धुशब्दः कच्चादिस्ततोऽणि मनुष्यबुञ्जि च प्राप्ते विधानम् । अपफरशब्दादप्यौत्त
गिकेऽणि प्राप्ते । सिन्धुकः । अपफरकः ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥

सिन्धुपफरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मि-
न् विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सिन्धवः । अपफरः ।

श्रविष्ठा फल्गुन्यनुराधास्यातितित्यपुनर्वसुहस्तविशा-
रपाढाबहुलाल्लुक ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थं लुग्भवति । तस्मिँस्त्रीप्रत्य-
यस्यापि 'लुक्तदितलुकी'ति लुग् भवति । श्रविष्ठासु जात, श्रविष्ठः । फल्गुनः । अ-
राधः । स्वातिः । तित्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशारः । अपाढः । बहुलः । लुकप्रकर-
चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः ख्रियामुपसख्यानम् । चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती
रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुके कृते गीरादिव्यान् ङीप् । फल्गुन्यपाढान्यां ङानौ वत्
स्यौ । फल्गुनी । अपाढा । श्रविष्ठापाढाभ्यां कृणपि वक्तव्यः । श्रविष्ठीयः
आपाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थं प्रत्ययस्
लुग्भवति । गोस्थाने जातः गास्थानः । अधस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्लतभिपजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्य परस्य जातार्थं प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालायां जात
वत्सशाल । वात्सशाल । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । अश्वयुजः
शतभिपक् । शतभिपजः । बहुलग्रहणस्याय अपञ्च ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थं प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः । रोहिणः
मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्वृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्रैव भवति, यत्र यच्च क्रीत लब्धमपि तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्दस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्दिधाप्रतिपदिकात् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह । सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थकं, तत्रभवेन कृत-त्वात्(१) । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्, मुक्तशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्गोपनीवेष्टक ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये ष्टक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद् इधाप्रतिपदिकात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अववलृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च सभवत्यर्थं इह गृह्यते, मोत्पत्तिः सत्तात्वात्, जातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते स भवति, सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाड्डब् ॥ ४२ ॥

कोशाशब्दात् ढञ् प्रत्ययो भवति, तत्र संभूत इत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कोशे संभूतं, कौशेय वस्त्रम् । रुडिरेया । तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात् साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हेमन्तः प्राकारः । शैशरमनुलेपनम् । वसन्ते पुण्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैप्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते, शारदाः शालयः । ग्रैप्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रतिपदिकादुप्ते यथा-विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्ता यवाः । ग्रैप्मा ब्रोह्यः । योराविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या बुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुज्योशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति, उप्तेऽर्थ । ढणोऽपवाद । आश्वयुज्यामुक्ता,

आश्वयुजका मासाः । अश्विनीभ्यां(१) युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी । अश्विनोपर्या(२) योऽश्वयुजशब्दः ॥

श्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

श्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां युञ् प्रत्ययो भवति, उक्तेऽर्थे । ऋत्वणोऽपवादः । प्रैष्मकम् । प्रैष्मं सस्यम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

देयमृगो ॥ ४७ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्ये तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्देयमृगं चेतद्भवति । मासे देयमृगं, मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋण इति किम् ? मासे देया भिन्ना ॥

कलाप्यश्वत्ययवबुसाद् बुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृगमित्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात् काले वर्तन्ते । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्याः कलन्ति सोऽश्वत्यः । यस्मिन् यवबुसं सपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृगं, कलापकम् । अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

श्रीष्मावरसमाद् बुच् ॥ ४९ ॥

श्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां युञ् प्रत्ययो भवति देयमृगमित्येतस्मिन्नर्थे । अण्टजोरपवादः । श्रीष्मे देयमृगं, प्रैष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धयर्थम् । समाशब्दो वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् बुञ्च देयमृगमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृगं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये ट्प्रहणं, संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विद्वद्भित्तेशं वाधिवा ठञेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेति, कालादिति च वर्तते । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात्प्रादिपदिकाद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगं, नैशः नैशिकः । प्रादोप । प्रादोपिकः । मृग इति किम् ? निशायां व्याहरत्युल्लूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पठ्यते

(१) अश्वयुज्यामास पा० पा० । (२) अश्वनीवेति पा० ।

यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोऽञ्जेत्तद्भवति । सोऽञ्जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमप्ययनं निशा, तत्सोऽमस्य ध्रात्रस्य, नैशः । नैशिकः । प्रादोपः । प्रादोपिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङाप्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मिन् ङव्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थात् । सुप्ते भवः, सौप्तः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिक्षि भवं, दिश्यम् । वश्यम् । मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः । सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति (१) । दिश् । वगं । पूग । गण । पञ्च । धात्र्या । मित्र । मेघा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ । उदकात्सज्ञायाम् (२) । न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृत्तिकुत्तिकलशिप्रस्त्यस्त्यद्देर्ढञ् ॥ ५६ ॥

दृत्त्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ङ् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । इत्तौ भवं दृत्तैयम् । कौशैयम् । कालशैयम् । वास्तैयम् । आस्तैयम् । आह्वैयमजहं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिक, न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादण् प्रत्ययो भवति चकाराद्ढञ्, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भव ग्रैवम् । ग्रैव्यम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचनस्तासां बहुत्वाद् बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराढञ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीराशब्दाद् ङ्यः प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।

(१) मुखजघनाभ्यां सेनाया अथमागपश्चाद्भागावुच्येते । इत्यधिकं क्वचित् ॥

(२) अत्राय पाठः क्वचित्-उदकया । रजस्वला । सशायामिति किम् ? औरको मतस्य इति ।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । अर्द्धिदेवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् । वाद्यम् । दैव्यम् । पाद्मजन्यम्(१) ॥

अव्ययीभावाच्च ॥ ५६ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्च व्य. प्रथयो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं, तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं परिमुख्यम् । परिहनुष्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति-त्रौपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्योष्ट । पर्युष्ट । औपमूल । रतल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपय । अनुखड्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाप । अनुयव । अनुयूप । अनुपंश(२) ॥

अन्तःपूर्वपदाद् ठञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येष । अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभाव-
द्वञ् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्वेदिकम् ।
आन्तर्गेहिकम्(३) । समानशब्दाद्वञ् वक्तव्यः । समाने भवं सामानिकम् ।
एतदादेश्च । सामानप्राप्तिकम् । सामानदेशिकम् । अद्वात्मादिभ्यश्च । आदयो-
स्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम्(४) । अध्यात्मादिराकृतिगणः । ऊर्ध्व-
माच्च ठञ् वक्तव्यः । और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वदशब्दः । ऊर्ध्व-
देहाच्च । और्ध्वदेहिकम् । लौकिकोत्तरपदाच्च । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।
सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः । सुखतीयम् । पार्वतीयम् ।
जनपरयोः कुञ्च । जनकीयम् । परकीयम् । मध्यशब्दादीयः । मयीयः । म-
ष्णीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माद्यमम् । मद्दशमीयम् । मध्यो मध्यं दिनं चा-
स्मात् । मध्ये भवं, मादयंदिनम् । स्थानो लुगवक्तव्यः । अश्वथामा । अजि-
नान्ताच्च । वृकातिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्च अद्वात्मादिषु चेष्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लौकिकोत्तरपदस्य च ॥

सुखपार्श्वतसोरीयः कुम्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मष्णीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्यो मध्यं दिनं चास्मात् स्थानो लुगजिनात्तथा ॥

(१) चतुर्मासिके व्यो वक्तव्यः, चाऽर्मास्यानि मलानि । चातुर्मासो वयः । चातुर्मा-
सोऽप्यत्र इत्यधिकं बहुषु पुलकते ॥ (२) अनुसक्त, पुस्तकान्वरेण्यं शब्दोऽधिकोऽत्र गण्ये ॥
(३) आन्तरगाहिकम्, इत्यधिकं पुलकान्तरे । (४) अनुशतिकादीनां चतुमयपदार्थ-
रित्यधिकं कुत्रचित् ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ६१ ॥

अव्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि अनु इत्येवपूर्वाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । पारिग्रामिक* । धानु ग्रामिक ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च इ प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवाद । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्प्रान्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन् प्रत्ययार्थे वर्गान्ताप्रातिपदिकादन्यतरस्या यस्त्वौ प्रत्ययौ भवत, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छे प्राप्ते वचन, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेववर्ग्यं । वासुदेववर्गीणं । वासुदेववर्गीयं (१) । युधिष्ठिरवर्ग्यं । युधिष्ठिरवर्गीणं । युधिष्ठिरवर्गीयं । अशब्द इति किम् ? कवर्गीयो वर्ण ॥

कर्णललाटात् कनलकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्या कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽलकारेऽभिधेये । यतोऽपवाद* । कर्णिका । ललाटिका । अलकार इति किम् ? कर्णम् । ललाटम् ।

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्न ॥ ६६ ॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम । तस्येति पृथीसमर्थान् व्याख्यातव्यनाम्न, प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहित प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकार श्रूयमाणं पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति-तत्र भव इति । सुपा व्याख्यान, सौपो ग्रन्थ । तैड । कात्तं । सुप्सु भव, सौपम् । तैडम् । कर्त्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्र सुकोसला व्याख्यायते, एवमनिवेश पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम । अथव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थं, कृतनिवृत्तौ हि तौ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्न प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद्बह्वव्याख्यानयोष्टञ् भवति । अणोऽपवाद । पाठणत्त्विकम् । नानानतिकम् । समासस्वरेणाऽन्तोदात्ता प्रकृतयः । बह्वच इति किम् ? द्वयचष्टक वचयति । एकाच् प्रत्युदाह्रियते—सौपम्

(१) अर्जुनस्य अर्जुनवर्गीणं अर्जुनवर्गीयं इत्यधिकारोऽपवादः ।

तैडम् । कासम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायाः साहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणासुदात्तः ॥

ऋतुयजेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

ऋतुभ्यो यजेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयो-
एभ् प्रत्ययो भवति । अगोऽपवादः । ऋतुभ्यस्तावत्-अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र
भवो वा, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यजेभ्यः-पाकयज्ञिकः । नावये-
शिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । ऋतुभ्य इत्येव मित्ते यज्ञप्रवृत्तप्रमोमयोगेभ्योऽपि ।
यथा स्यात्, पाञ्चोदिक । दाशोदिक । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अद्वयायेष्वेतेषु ॥ ६९ ॥

अपिदात्ता-प्रवरनामधेयानि, तेभ्य अद्वयादेश्चो भवव्याख्यानयोरर्थयोएभ् प्रत्य-
यो भवति । अगोऽपवादः । अद्वयायेष्वेव प्रथमार्थेऽपि । व्याख्यातव्यनामन इत्य-
नुवर्तते, तस्माद्द्वयादेश्चोऽपि उच्यते । वमिष्टस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा
वामिष्टिकोऽस्यायः । वैश्वामित्रिकः । अद्वयायेष्विति किम् ? वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् एन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशस्य पुरोडाशस्य च भवव्याख्यानयोरर्थयोः एन् प्रत्ययो भवति ।
पुरोडाशाः विष्टिपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा
पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यान-
स्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । पकारो ङीपर्यः ॥

छन्दसो यद्गौ ॥ ७१ ॥

छन्दः शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्द्वौ प्रत्ययौ भवतः । “द्वयच्च” इति ढिके
प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्वयजुद्ब्राह्मणकप्रथमाध्वरपुरश्चरणनाभार्याताट् ठक् ॥ ७२ ॥

द्वयजुदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोएभ् प्र-
त्ययो भवति । अगादेश्चोऽपवादः । द्वयचस्तावत्-ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋकारान्तात्-
चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण-ब्राह्मणिकः । ऋक्-आर्चिकः । प्रथम-प्राथमिकः ।
अध्वर-आध्वरिकः । पुरश्चरण-पौरश्चरणिकः । नामाख्यातव्यनाम सघातविगृहीता-
र्थम्-नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अगणयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अगणयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरेभ् प्रत्ययो भवति । टना-
देश्चोऽपवादः । अगणयनः । पाञ्चव्याख्यानः । अणुप्रवृत्तं वाचकवाचनार्थम् । वास्तुविद्यः ।
अगणयन । पदव्याख्यान । छन्दोनाम । छन्दोभाषा । छन्दोविधिति । न्याय । पुन-

रुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । सत्त्रविद्या । उत्पात । उत्पाद ।
संवत्सर । मुहुर्त्न । निमित्त । उपनिषत् । शिवा(१) । ऋग्यनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुष्वादा-
गतः सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुरयमपादान विवक्षितं यत्तदिह गृह्यते,
न नान्तरीयकम् । सुष्वादागच्छन् वृक्षमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राहो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आय-
स्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टकं प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अ-
णोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आक-
रिकम्(२) । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येत-
स्मिन् विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कार्कणः । अण्-
ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल ।
तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिसंबन्धाः, तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्
प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते ।
विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत्-उपाध्यायादागतम्, औपाध्यायकम् । शौन्यकम् । आचार्य-
कम् । योनिसंबन्धेभ्यः-मातामहकः । पैतामहकः । मातुलक(३) ॥

ऋतप्लव् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसंबन्ध-
वाचिभ्यष्टम् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । वुञोऽपवादः । विद्यास-
बन्धवाचिभ्यस्तावत्-होतुरागत, होतृकम् । पौतृकम् । योनिसंबन्धवाचिभ्यः-भ्रातृकम् ।
स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं मुखसुखार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति षकाराद्ऋञ्च तत आगत इत्येतस्मिन् विषये ।
पितुरागत, पितृकम् । पैतृकम् ॥

(१) छन्दोविर्गिनो, व्याय, निरुक्त, विद्या, उपाय, शिक्षा । एते शब्दा अत्र गये पुस्त-
कांतरेऽधिकः ॥ (२) नागरिकम्, आपणिकम् इत्यपि कुत्रचित् । (३) मातुलक ७५२१५
वदुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

गोत्रादङ्कवत् ॥ २० ॥

अपवाधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रमप्यनात्र नृस्यते । गोत्रमययान्तायातिपद-
काङ्कनप्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषय । अङ्कग्रहणेन तस्मदनर्थं
सामान्य लक्ष्यते, तस्माद्बुधप्रति द्रश्यते(१), नागेव-सधाङ्कलक्षणे दन्त्यनिजमणिति।
औषावानामद्, औषावक । कापवक । नाडायनक । चारायक । एवमौषा-
वेभ्य आगतमौषावकम् । कापवकम् । नाडायनकम् । चारायकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या ऋष्य ॥ २१ ॥

हेतुम्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्या रूप्य प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषय । मनुष्यग्रहणमहवर्षम् । ह्यु कारणम् । हेतुम्यस्त्वावत् समादागत, समरु-
ष्यम् । समीपम् । विपनरुष्यम् । विपनयम् । गृहादिवाच्छ । मनुष्येभ्य-ऽत्रै-
दतरुष्यम् । यज्ञदत्तरुष्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचन स्वरूपविधिनि-
रामार्थम् ॥

मयट् च ॥ २२ ॥

हेतुम्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सम-
मयम् । विपनमयम् । मनुष्येभ्य-ऽजदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । टकारो हीवर्थे ।
सममयी । योगविभागो यथासरनिरामार्थे ॥

प्रभवति ॥ २३ ॥

तत इयैव । पञ्चमोत्समर्थाद् वधाप्प्रातिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये
यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रभवति-प्रकारात्, प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवत
प्रभवति, हिमवती गता । वारदी सिन्धु ॥

विदूराञ्ज्य ॥ २४ ॥

विदूरान्दाद् व्यं प्रत्ययो भवति तत प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् ।
विदूरात् प्रभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र
सु सस्कृत्यते-एव तर्हि-

बालवायो विदूर च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रति चेद् मूयान्नि वरीवदुपाचरेत् ॥
तद्गच्छति पयिदूतयो ॥ २५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽ-
सौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । सुप्त गच्छति, सीमा पन्था दूतो वा ।
माथुर(२) । तस्थेषु गच्छसु पन्था गच्छती युच्यते । अथवा सुप्तमिति पयो गम-
नम् । पयिदूतयोरिति किम् ? सुप्त गच्छति साध ॥

(१) गोत्रचरणात् बुन् इति पुराणादरेऽधिकम् ॥ (२) राष्ट्रिय इत्यधिक प्रस-
कान्तर ।

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेत्तद्भवति । आभिमुत्पद्येत् निष्कामति-अभिनिष्कामति, सुप्त-मभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौप्तम् । माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामण-क्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिद्धिद्वन्द्वेति । द्वार-मिति किम् ? सुप्तमभिनिष्कामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव, अधिकृत्येतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूयैत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तद्वृत्तं ग्रन्थ-श्रेण्यं भवति । सुप्तमभिनिष्कामति कृतो ग्रन्थः, सौप्तम् । गौरिमित्रः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् ? सुप्तमभिनिष्कामति कृतः प्रासादः । अलुवारयापिभार्यस्य प्रत्ययस्य बहु-लम् । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽरयायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरवी ॥

शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदिति वक्तव्यं, अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्य-श्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसम, यमसमीयः । इन्द्रात्-अग्निकारयपीयः । इत्येनकपोतीयः । शब्दार्थसम्बन्धीय प्रवरणम् । वाचस्पदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः-इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नागमनीयम् (१) । इन्द्रजननादिराकृति-गणः प्रयोगतोऽनुसर्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते । इन्द्रदेवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । राक्षोऽसुरम् । गौणमुरयम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात्, शिशुकन्दः द्वयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेपां ग्रहणम् । एव सति देवासुरादिभ्यो न च्छः, तत्तरद्युप्रत्ययस्पादनात् ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादित्येति पृथक् यथाविहितं प्रत्ययो निवासश्चेत्स भवति । निवासस्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते । सुप्तो निवासः सौप्तम् । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादित्येति पृथक् यथाविहितं प्रत्ययो नित्यप्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वग्रन्थवत्, अभिजन इत्युच्यते । यस्मिन् पूर्वग्रन्थवैरुपितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न च्छः

भ्यो, निवासप्रत्यासत्ते । सुप्तोऽभिजनोऽस्य सौम्य । माधुर । राष्ट्रिय । निवासामि
जनयो को विशेष ? यत्र सम्प्रत्युप्यते स निवास, यत्र पूर्वैरुपित सोऽभिजन ।
योगविभाग उत्तरार्थ ॥

आयुधजीविभ्यश्च पर्वते ॥ ६१ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । पर्वत इति
प्रकृतिविशेषणम्, पर्वतवाचिन प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थे च प्रत्ययो
भवति, आयुधजीविभ्य - आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातु प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
हृद्गोल पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविना हृद्गोलीया । अन्धकवर्त्तिया । रोहितगि
रीया । आयुधजीविभ्य इति किम् ? ऋचोद् पर्वतोऽभिजन एषा ब्राह्मणानाम्,
आर्चोदा ब्राह्मणा । पर्वत इति किम् ? साकारयसा आयुधजीविन ॥

शण्डिकादिभ्यो ङ्य ॥ ९० ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो ङ्य प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्ये-
तस्मिन् विषये । अणादेरपवाद् । शण्डिकय । सर्वसेन्य । शण्डिक । सर्वसेन ।
सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्क । बोध । शण्डिकादि ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ६३ ॥

आदिशब्द प्रत्येकमभिसम्बद्धते । सिन्धुादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादि-
भ्यश्च यथासरयमणञौ प्रत्ययौ भवत सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्धव ।
वार्णव । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा ।
गन्धिका । उरस् । दरत् (१) । ये तु कच्छादिषु पठन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत्
प्रवाऽणि सिद्धे मनुष्यजुञो याघनार्थं वचनम् । तक्षशिलादिभ्य खल्वपि-ताक्षशिल ।
घातसोद्भरण । तक्षशिला । वसोद्भरण । कौमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सराटक ।
फस । किन्नर । सकुचित । सिंहकोष्ठ । कणकोष्ठ । चर्वर । अचसान ॥

तूदीशालातुरयर्मतीकूचपाराड्डक्छएढञ्यक ॥ ६४ ॥

तूयादिभ्यश्चतुर्थ्यं शब्देभ्यो यथासरय चत्वार एव ढक् छण् ङक् यक् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । तूदीय । शाला-
तुरीय । वार्मतेय । कौचवार्य ॥

भक्ति ॥ ६५ ॥

समर्थविभक्ति प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमा-
समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्रप्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्भवति ।
मज्यते सेव्यत इति भक्ति । सुप्तो भक्तिरस्य, सौम्य । माधुर । राष्ट्रिय ।

अचित्तादेशकालाट्टक् ॥ ६६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्ति-
रित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छ् परत्वाद् बाधते । अपूपा भक्तिरस्य
आपूपिक । शाण्डुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशादिति
किम् ? स्रोतः । अकालादिति किम् ? ग्रैष्मः ॥

महाराजाट्टक् ॥ ६७ ॥

महाराजशब्दाट्टक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये ।
छाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । मनु ^{वुदे} ^{दे}
त्रक्षत्रियाख्येभ्य इति वुञ्जस्येव, न चात्र वुन्वुञ्जोर्विशेषो विद्यते, ^{वा} ^{वु}
णम् ? मज्ञैषा देवताविशेषस्य, न क्षत्रियाख्या । अल्पाक्षतरमजाद्यदन्तमिति ^{वु} ^{वु}
शब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति-अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ६६ ॥

गोत्राख्येभ्य क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुल वुञ् प्रत्ययो भवति सो
भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छ् परत्वाद् बाधते । ^{वु} ^{वु}
भक्तिरस्य ग्लौचुकायनक । औपगवक । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः-नाकुलक
साहदेवकः । साम्बकः । आख्याग्रहण प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथाकथञ्चित् ^{वु}
यद्वृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलग्रहणात् क्वचिदप्रवृत्तिरेव । पाणिनो भक्तिरस्य पा
पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं
प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । जनपदवत्सर्वयोश्चेत्यत्र प्रकरणे
विहितास्ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वाभिनः क्षत्रियाः
अद्वा जनपदां भक्तिरस्य आद्गक । वाद्गक । सौद्गक । पौण्ड्रकः । तद्दद्वाः क्ष
भक्तिरस्य आद्गकः । वाद्गकः । सौद्गकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् ?
ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाद्गालः । सर्वग्रहण प्रकृत्यतिदेशार्थं, स च द्व्येकयोरतिदेश
जयति । वृद्धेनिमित्तेषु च वुजादिषु विशेषो नास्तीति । मद्गवृत्तयोः कनि ^{वु}
मद्गस्यापत्य, 'द्वयन्मगधकलिङ्गमूरमसादणि'त्यण्, माद्गः । वृत्तिशब्दादपि ^{वु}
लाजादान्म्यङ्' इति व्यङ्, वाज्यं । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे वृत्ते-मद्
वृत्तिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् ? अनुपण्डो जनपदः, पौरवो राजा

भक्तिरस्य पौरवीय । बहुवचनग्रहण समानशब्दताविषयलक्षणाधम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेश स्यात्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात् । चाङ्गो चाङ्गी वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयो सत्यपि शब्दभेदोऽतिदशो भवति । चाङ्ग चाङ्गी वा भक्तिरस्य चाङ्गक ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति वृत्तीयाममर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रययो भवति । प्रकर्मणोत्त प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, कृते ग्रन्थ इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्ति । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्सम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुररिडकोरत्नाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छृणु प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीया । वारतन्तवीया । खाण्डिकीया । औत्सीया । छन्दसि चापिभ्यस्ते, तेन तित्तिरिणा प्रोक्त श्लोक इत्यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिकारविहिताना च तद्विषयतेष्यते(१) ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्या णिनि ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्या णिनि प्रययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद । णकार उत्तरत्र वृद्धयर्थ कल्प्य । ताभ्या प्रोक्त इति स्मर्यते । त्रयापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिका विहिताना च तत्र तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्त कल्पमधीयते काश्यपिन । ऋषिभ्यामिति किम् ? इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्त काश्यपीयम् ॥

कलापिचैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिना वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचका शब्दास्तेभ्यो णिनि प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । छ तु परत्वाद् वाधते । त्र कलाप्यन्तेवासिनश्च वार-हरिद्रुः । छगली । तुम्बुरः । उल्प इति । वैशम्पायनान्तेवासिनो नव-आलम्बि । पलङ्ग । कमल । श्रुचाभ । अरणि । ताण्ड्य । श्यामान । कठ । कलापी इति । प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिता क्षिप्यक्षिप्या । त ? कलापित्पाठायनग्रहणान् । तथाहि-वैशम्पायनान्तेवासी कलापी, तदन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति, क कलापिग्रहणेन ? तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी त्पाठायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन ? तदेतत् प्रत्यक्षकारिणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत्-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रुविण ।

(१) 'शौनक य शोषयत इत्येवमित्यस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्येवमनु-विनोपवात् इत्याहु इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

तौम्बुरविणः । औलपिन । छगलिनो टिबुकं वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्य-
आलम्बिनः । पालङ्गिनः । कामलिन । आर्त्ताभिनः । आहणिनः । ताण्डिनः । श्यामा-
यनिनः । कठाल्लुकं वक्ष्यते , कलापिनश्चाणम् ।

हरिद्वुरेपां प्रथमस्ततरङ्गं लितुम्बुरु ।

उल्पेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

आलम्बिनश्चरकः प्राचा पलङ्कमलाबुभौ ।

ऋचाभाहणितान्त्र्याश्च मद्रथगीयास्त्रयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येपु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तत्सन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् , तृतीयासमर्थात् प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तपुरा-
णप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन-चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु
तावत्-भाह्विनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु-पैत्री कल्पः । अरुणपराजी।
पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । अश्वमेधः कल्पः । याज्ञवल्काद-
योऽचिरकाला इत्यार्यानेषु वार्ता, तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता क्रमाच्च
भवति ? प्रतिपद् ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः , अथ तु
याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठाद्गुं । न वाय योगरङ्गदोऽधिकारमनुवर्त्तयति,
तेन कल्पेष्वपि न भवति । पुराण इति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तवाधैव, तेन
पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्
छन्दस्य भेदे । छान्दोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।
छन्दसीति किम् ? शौनकीया शिक्षा । कठशाठ इति-अत्र पठ्यते, तत्सद्धानार्थम्, केव
लाद्धि लुरु वक्ष्यति । कठशाठाभ्या प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय ।
साङ्गरव । शार्ङ्गरव । साम्पेय । शाखेय । साडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशाठ
रज्जुकण्ड । रज्जुभार । कठशाठ । कशाय । तवलकार । पुरपासि । अश्वपेय । शौ-
कादि (१) ॥

कठचरकाल्लक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रकप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्
सिन्ध इति णिनेश्चरकशब्दाद्दृष्यन् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ।
त्येव, काठा । चारका (२) ॥

(१) स्कम्भ, अथ पुस्तकान्तेऽत्र गण्ये विक । (२) श्लोका इत्यधिकं कुत्रचित् ।

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिश्चादण् प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्ते-
चासित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । “इनप्यनपत्य” इति
प्रकृतिभावे प्राप्ते, छानान्तस्य टिलोपे-सप्तद्व्यचारिणीटसर्पिकलापिकुथु(१)मितैतलि-
जाजलिजा(२)कलिलाल्ललिशिलालिशिलण्डिसूकरसप्तसुपर्वणामुपसरयानम् ७ इति
टिलोपः । अथाण्ग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ? अधिकविधानार्थम् । तेन मा-
थुरी वृत्तिः, शौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ।

छगलिनो ङिनुक् ॥ १०९ ॥

छगलिन्नाद्वाङ् ङिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्य-
न्तेचासित्वाणिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ङिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथासत्य प्रत्ययार्थविशेषणं, सूत्रशब्द-
प्रत्येकमभिसंबध्यते । तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम्, गुणक-
ल्पनया च भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो
भिषवः । शौलालिनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम् ? पारान्तरम् । शौलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्य भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अणोऽपवादः । अत्रापि
तद्विषयतार्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिषवः । कृ-
शाश्वितो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । काशाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकदिक्-
तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । हैमवती । त्रैक-
कुदी । पैलुगुली । तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविनक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।
पूर्वत्र हि छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण घादिषु अणादिषु
व प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । सुदामतः । हिमवत्तः ।
गिलुमूलतः ॥

(१) कौशुमांति पा० । (२) आङ्गोति षड्पु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । उरसा एक दिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति । विनोपवेशेन ज्ञातमुपज्ञातं, स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम्, अकालक व्याकरणम् । काशकृत्स्नम्, गुरुलाघवम् । आपिशलम्, दुष्करणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत् स भवति । वररुचिना कृता चारुचाः रत्नोकाः । हँकुपादो ग्रन्थः । भैकुरादो ग्रन्थः । जालुकः । ग्रन्थ इति किम् ? तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चैत्सज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्(१) । सारथम् । पौत्तिकम् । मधुन सज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । चारुडकम् । कुलालः । वरुडः । चण्डालः । निपादः । कर्मारः । सेना । सिरिध्रः । सेन्द्रियः । देवराजः । परिषत् । वधुः । ररुः । ध्रुवः । रुद्रः । अनडुहः । ब्रह्मन् । कुम्भकारः । श्वपाकः । कुलालादिः ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादब् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्योऽब् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थाद्विमल्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः, घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पृष्ठवर्धमात्रं तत्सबन्धिमात्रं च विवक्षितं, यदपर लिङ्गसख्याप्रत्ययत्परोच्चादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राष्ट्रियम् । अघारपारीणम् । अन-

न्तरादिन्वनभिधानान्न भवति-देवदत्तस्थानन्तरमिति । ऋवहेस्तुरणिट् षष्ठ ।
संबोडुः एवं सांवहिरम् । सिद्ध एवात्राण् इडर्थमुपसख्यातम् । अरनीषा शरणे र्ण
मं षष्ठ । आग्नीध्रम् । अस्मिधामाधाने पेप्यण् । सामिधेन्यो मन्त्र । सामि-
धेनी षष्ठम् ॥

रथाद्यात् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथ-
स्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा । रथाङ्ग एवेत्येते, नान्यत्रानभिधानात् । अथसीताह
लेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसख्यायतेः । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

पत्रपूर्वाद्व्य् ॥ १२२ ॥

पतन्ति येनेति पत्रमथादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्भ्रमशब्दाद्व्यं प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथ षष्ठम् । औष्टूरयम् ।
गार्दभरथम् (१) ॥

पत्राध्युर्युपरिपदश्च ॥ १२३ ॥

पत्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्युर्युपरिपदश्चद्वाभ्यां चान्प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अत्राद्वाद्येः । अश्वस्येद् वहनीयमाश्वम् ।
औष्टूरम् । गार्दभम् । आश्वर्यम् । पारिपदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां टक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् युन् वैरमैथुनिकयोः १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् युन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये, वैरमैथुनिकयोः

देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवासुरम् । राक्षोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद् युन् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो युन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये ।
अणोऽपवादः । इत् तु परत्वाद् वाधते । गोत्रास्तावत्-लौसुकायनकम् । औपगवकम् ।
चरणाद्भर्माग्नायदोरिष्यते-काठकम् । कालापकम् । मौदकम् । पैपलादकम् ॥

(१) गार्दभरथमित्येतस्याथे राभरथम् । छ परत्वाद्वाधते इत्यधिकमेकस्मिन्
पुस्तके ॥ (२) वाञ्छवेति पा० ॥ (३) वैरमैथुनिकयोः इत्यन्तं कश्चिन्न दृश्यते ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वन्यत्रिजानम् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वनन्ताद्यनन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य बुजोऽपवादः । ङघोपग्रहणमत्र कर्तव्यम् । तेन वैपम्याद्यथासंख्यं न भवति । अनन्तात्-वैदः संघः । वैदोऽङ्कः । वैदं लक्षणम् । वैदो घोपः । यजन्तात्-गार्गः संघः । गार्गोऽङ्कः । गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोपः । इजन्तात्-दाक्षः संघः । दाक्षोऽङ्कः । दाक्षं लक्षणम् । दाक्षो घोपः । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः ? लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वं, यथा विद्या विदानाम् । अङ्गस्तु गवा-दिस्थोऽपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं हीयर्थं पुवद्भावप्रतिषेधार्थं च । वैदी विद्याऽस्य, वैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु घाण्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । बुजोऽपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संघः शाकलः, शाकलकः । शाकलोऽङ्कः । शाकलकोऽङ्कः । शाकल लक्षणम् । शाकलक लक्षणम् । शाकले घोपः । शाकलको घोपः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकयह्वृचनटाञ्ज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो ङ्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । बुजणोरपवादः । चरणाद्भर्माग्नाययोस्तत्साह-चर्यात्तदशब्दादपि धर्माग्नाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽग्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिकयम् । याज्ञिक्यम् । याह्वृच्यम् । नाज्यम् । अन्यत्र छान्दोगं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणयान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयेषु बुज् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते, तेन बुज्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकषाः । दण्डमाणवा, अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता एते, ततः पूर्वण बुजि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः । स्वापशीयः । रैवतिक । स्वापिशि । सैमवृद्धि । गौरप्रीवि । औदमेयि । औदवाहि । धेजवापि । रैवतिकादिः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रबुजोऽपवादः, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्यैकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दाद्गु प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैकलोपः, तस्यैदमिष्येतस्मिन् विषये । चरणबुभोऽपवादः । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आग्नायो वा । चरणद्विर्माग्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थाद्विकार इत्येतरिस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभु तेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम् ? अप्राण्याद्युदात्तमशृद्ध यस्य च नान्यत्र प्रतिपद ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, आश्मः । आश्मनः । अश्मनो विकार इति टिलोपः पाञ्चिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । निस्त्वरेणाद्युदात्ता षुने । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । हालः । सैरः ॥

अवयवे च प्राण्यौपधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्यौपधिवृत्तवाचिभ्यः शब्देभ्यः पट्टीसमर्थेभ्योऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽत्र वक्ष्यति-कपोतस्य विकारोऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओपधिभ्य-सौर्धं काण्डे, सौर्धं भस्म । वृसेभ्य-फारीरं काण्डे, फारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्यया प्राण्योपधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति (१) । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिवृत्तयते तस्य विकारः अवयवे च प्राण्यौपधिवृत्तेभ्य इति ? विकारावयवयोरुपापदधिकारोऽपवादावधानार्थं । वृत्तनिर्देशौ हि तौ ॥

विल्वदिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

विल्व इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमज्-मयटोरपवादः । विल्वस्यावयवो विकारो वा, वैल्वः । गवेधुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततः कोषधादेय सिद्धे मयह्वाधनार्थं ग्रहणम् । विल्व । व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इष्ट । वेणु । गवेधुका । कर्पासी । पाटली । कर्कणू । कुटीर । विल्वदि ॥

कोषधाञ् ॥ १३७ ॥

विकारोपधात् प्रातिपदिकाद्गु प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः अजोऽपवादः । तर्कु-तावर्कवम् । तित्तिडीक-तैत्तिडीकम् । माण्डुकम् । दाहुस्कम् । माधुकम् ।

(१) भवति इत्यस्यापि इष्टशब्देन वनस्पतयोऽपि गृह्यन्ते । न्यग्रोपस्य विकारोऽवयवो वा नैयग्रोप । पैपलः । ओदुम्बर । ओपधिश्चालताददोऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूला विकारोऽवयवो वा ताम्बूलः । गान्धूच । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे

त्रपुजतुनो पुक ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण प्रययो भवति विकारे, तसन्नियोगेन तयो पुगागमो भवति । ओरजोऽपवाद । त्रपुणो विकार, त्रापुपम् । जातुपम् । अप्राण्या दिवाज्ञापयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उचर्णान्ताप्रातिपदिकादञ् प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । अणोऽप वाद् । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादे प्रातिपदिकादञ् प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । अणोऽप वाद् । श्वाधिथम् । कापिथम् । माहित्थम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो वाऽञ् प्रययो भवति विकाराऽवयवयोरर्थयो । पालाशम् । खादिरम् । यावसम् । उभयत्र विभापेयम्-पलाशखदिरशिक्षापात्य नदनानामनुदात्तादिवाद् प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर । शिक्षापा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादि ॥

शभ्याष्टलव ॥ १४२ ॥

३ शमीशब्दाट टलञ् प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । अजोऽपवाद । शामील भस्म । शामीली रुक ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभच्याच्छादनयो ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रययो भवति भच्याच्छादनवजितयोर्विकारावयवयोरर्थ योर्भाषाया विषये यथायथ प्रययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्वामयम् । मौर्वम् । भाषायामिति किम् ? वैश्व ख्यादिरो वा यूप स्यात् । अभच्याच्छादनयो रिति किम् ? मौद्ग सूष । कार्पासिमाच्छादनम् । एतयोरिति किमर्थम्, यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव ? य विशेषप्रयया प्राणिरजतादिभ्योऽजित्वेवमाद्यस्त द्विषयेऽपि यथा स्यात्-कपोतमयम् । कापोतम् । लोहमयम् । लौहमिति ॥

नित्य वृद्धशरादिभ्य ॥ १४४ ॥

भाषायामभच्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्य प्रातिपदिकेभ्य शरादिभ्यश्चाभच्या च्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषाया विषये निय मयट् प्रययो भवति । वृद्धेभ्यस्ता वत्-जात्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्य-शरमयम् । दर्भमयम् । मृण्मयम् । नियग्रहण किमर्थम्, यावताऽऽरम्भसामप्यादेव निय भविष्यति ? एकाचो नि य मयट्मिच्छन्ति तदनेन क्रियते-वडमयम् । खडमयम् । वाड्मयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । बलवज । शरादि ।

गोश्र पुरीपे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीपेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीप इति किम् । गव्यं पयः । पुरीप न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चिन्त्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पिष्टमय भस्म ॥

संज्ञायां क्न् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात् क्न् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोऽपवादः । पिष्टम् ॥

घ्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

घ्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । विहवाद्यणोऽपवादः । घ्रीहमयः पुरोडाशः, घ्रीहमन्यत् ॥

असज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असज्ञायामिति किम् ? तैलम् । यावकः । यावादिभ्यः क्न् ॥

द्वयचरद्वन्द्वसि ॥ १५० ॥

द्वयचः प्रातिपदिकाच्चद्वन्द्वसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । भाषायां मयहुचरद्वन्द्वस्यप्राप्तौ विधीयते । यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति । दर्भमय वातर्भवति । शरमय चर्हिर्भवति ॥

नोत्वद्ववद्धर्धबिल्यात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वत् प्रातिपदिकाद् वद्धर्धबिल्यात् प्रातिपदिकाच्चद्वन्द्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति । द्वयचरद्वन्द्वसि प्राप्तेः प्रातिपदिकते । मौञ्ज शिष्यम् । गार्मुर्तं चक्रम् । चार्ध्री चालप्रयिता भवति । बिल्वो प्रह्ववर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूमनयान्यध्रानि । मत्तुयनिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात्—वैगवी यष्टेरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयटादीनामपवादः । ताल धनुः । चार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् ॥ तालादनुपि (१) । चार्हिणम् । इन्द्रालिश । इन्द्रादत्त । इन्द्रापुष । चाप (२) । श्यामाकः । पीपुशा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिभाषे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम्, बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिन्य

(१) तालादनुपि इत्यस्मात्—वालमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयट् । इत्यधिकं कविव

(२) चर्णेति पा० ॥

प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्पाणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् ? यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चान् प्रत्ययो भवति विकारावयवयो-
रर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् ।
प्राणिभ्यस्तावत्-कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः-राजतम् । सैसम् ।
लौहम् । रजतादिपु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे
पुनर्वचनं मयड्वाधनार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच (१) । दाह ।
रोहितक । विभीतक । पीतदारु । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । रजतादिः ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजिन्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवमर्शः । जिन्यो विकारावयवप्रत्यय-
स्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव (२) । मयटोऽपवादः ।
ओरञ् । अनुदात्तादेश्च । पलाशादिभ्यो वा । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।
उष्ट्राद्बुञ् । एण्या ङञ् । कंतीयपरशान्वयोर्ञञ्त्री । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदार-
वस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवम् । दाधित्थस्य, दाधित्थम् । पालाशस्य, पाला-
शम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतस्य, कापोतम् । औष्टकस्य, औष्टकम् । ऐणेयस्य,
ऐणेयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् ? वैल्व-
मथम् । तद्व्यत्ययादिति किम् ? वैदमयम् ॥

क्रीतत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राक्वृत्तेऽजित्यत आरभ्य क्रीतार्थं ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिदि-
श्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये ।
अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रूपपरिमाणमेव । निष्केण
क्रीतं, वैष्णिकम् । एवं निष्कस्य विकारो, वैष्णिकः । शतेन क्रीतं, शत्यं । शतिकम् ।
शतस्य विकारः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । वति सर्वसाहस्रार्थः । अद्वयद्वर्धपूर्वाद्
द्विगोलुगसंज्ञायामित्येवमादिक्रमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः ।
द्विनैष्णिकः ॥

उष्ट्राद् बुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्राब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यजोऽपवादः । उष्ट्रस्य
विकारोऽवयवो वा औष्टकः ॥

उमोर्णयोर्ग ॥ १५८ ॥

उमाशब्दाद्गूर्णाशब्दाच्च वा युञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । जौमकम् । औमम् । और्णकम् । और्णम् ॥

एण्या ढम् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । प्राण्यनोऽपवादः । ऐमेय मासम् । पुससवनेव भवति-एणस्य मासमैणम्(१) ॥

गोपयसौर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयशब्दाभ्या यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । रात्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रभन्ने मदस्यैव, भयङ्क्वपथे तु विधीयते ॥

श्रोत्र ॥ १६१ ॥

शुशब्दाद्यप्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । ओरनोऽपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वय ॥ १६२ ॥

शुशब्दान्माने विकारविशेषे वय प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । दुवयम् ॥

फले लुक ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुपस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्या फल-
मामलकम् । कुवलम् । यदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकाराच्च,
पञ्चवितस्यैव पञ्चव ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फल इत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण्
प्रत्ययो भवति । अत्रोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्लक्षम् । नैयप्रो-
धम् । प्लक्ष । न्यप्रोध । अश्वय । इड्दी । शिशु । कर्ण्यु(२) । वृहती(२) । प्लक्षादि ।

जम्ब्या वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्ब्याशब्दात् फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अत्रोऽपवादः ।
अत्राणो विधानसामर्थ्यात्लुग्न भवति, अत्रस्तु भवत्येव-जाम्बवानि फलानि ।
जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेद्येव । जम्ब्या फलेऽभिधेय प्रत्ययस्य वा लुग्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः ।
जम्ब्या फल, जम्बू फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा । लुक्प्रकरणे फलपा-

(१) एणस्य मान ऐश मत्वस्याप्र-कौशाढम् वक्तव्य कौशेय वास सूत्र च इयदिक
कश्चित् (२) अत्रोऽपवादः शब्दः । द्वितीयपुरस्कृत-कण्डु, मण्डु (२) काष्ठ, उपरु रवर्षि

कशुषामुपसंख्यानम् ॥ ग्रीहयः । यवाः । मापाः । मुहाः । तिलाः । ॐपुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिका(१) जाति । विदार्याः मूल विदारी । अशुमती । बृहती । न च भवति-पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात् कचिदन्यदपि भवति-कदम्ब पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । वैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययभ्रवणे च विशेषः । हरीतक्या फल हरीतकी । कोशा-तकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तियुक्तवद्भावेनेप्यते, वचनत्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी(२) । शक-ण्डी(३) । दाडी । दीडी । दोडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वा-ङ्क्षा । गर्गरिका । कण्टकारिका । शेफालिका । (४)हरीतक्यादि ।

कसीयपरशव्ययोर्यत्रौ लुक् च ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीताच्छु-कसीयः । उगवादिभ्यो यत्-परशव्य । कसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यथास्य यत्रौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन् विषये, तत्सन्वियोगेन च कसीयपरशव्ययोरुगभवति । कसीयस्य विकार, कांस्य । परशव्यस्य विकार, पार-शवः । प्रादिपदिकाधिकाराद्गुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वा-देवाजि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते, हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति ? नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकाया वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्ग्रहतेष्टक ॥ १ ॥

तद्ग्रहति रथयुगप्रासङ्गमिति वचयति । प्रागेतस्माद्ग्रहतिसदान्नाद्यान् अर्धाननु-क्रमिष्यामः, टक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वचयति-तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति । अत्रैर्दीव्यति भाक्तिकः । ॐउक्प्रकरणे तद्ग्रहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ माशब्द इत्याह माशब्दिक । नैत्यशब्दिक । कार्यशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् । ॐआहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ प्रभूतमाह, प्राभूतिक ।

(१) नवमालका पा० ॥ (२) नखरजनी पा० ॥ (३) शकण्डी पा० ॥ (४) शेफा-लिकेत्यस्यामे धैषा च फलप्राकृतिमित् शोध 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इत्यधिक कचिन् ।

पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणाप्रत्ययः । अष्टच्छ्रुतौ मुस्तातादिभ्यः ॥ सुस्तातं पृच्छति
सौस्नातिकः । सौखराजिकः । सौखशायनिकः । अष्टच्छ्रुतौ परदारादिभ्यः ॥ परदा-
रान् गच्छति पारदारिकः । गौस्तल्पिकः ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु टक् प्रत्ययो
भवति । अक्षैर्दीव्यति, आक्षिकः । शालाक्षिकः । अभ्रया खनति, आभ्रिकः । कौहा-
लिकः । अक्षैर्जयति, आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाक्षिकम् । सर्वत्र करणे
तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात्,
अङ्गुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थं संपाकाकालयोरेव विचर्या । क्रियाप्रधानत्वेऽपि
वाख्यातस्य, तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थासंस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षा-
धानं सस्कारः । दप्ता संस्कृत, दाधिकम् । शाङ्गवेरिकम् । भारिचिकम् । योगवि-
भाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात् ककारोपधाच्छ्रुत्वाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्ये-
तस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । ककारोपधात्-तैत्ति-
ढीकम् (१) । दादभकम् ।

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते
इत्यर्थः । कांडप्लवेन तरति, कांडप्लविकः । औद्दुषिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे
विशेषः । गौपुच्छिकः ॥

नौशब्दाद् द्व्यचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽ-
पवादः । नावा तरति, नाविकः । द्व्यचः खल्वपि-घटिकः । प्लविकः । बाहुकः ।
पकारः साहितिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात् पर्षादिर्भ्रशादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

भावसपात् किसरादेः पितः पडेते ठाधिकारे ॥

विधिवक्त्र्यापेक्षं च पट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थार्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्भङ्गणे च वर्त्तते—द्वन्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्पात् षुल् ॥ ९ ॥

आकर्पशब्दात् षुल्प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वरार्थः । पकारो ङीष्प्रथः । आकर्पेण चरति, आकर्पिकः । आकर्पिकी । आकर्पे सुवर्णपरीक्षार्थो निकपोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः नकारः स्वरार्थः । पकारो ङीष्प्रथः । पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विकः । अश्विकी । पर्प अश्व । अश्वथ । रथ । जाल । न्यास । व्याल । पादः पञ्च । पदिकः । पर्पादिः ।

श्वगणाद्दृञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाद्दृञ्च प्रत्ययो भवति, चकारात् ष्टन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । श्वगणेन चरति, श्वगणिकः । श्वगणिकी । ष्टन्—श्वगणिकः । श्वगणिका श्वादेरिजोन्यत्र वक्ष्यति, इकारादिग्रहणं च कर्त्तव्यं श्वगणिकाद्यर्थमिति । तेन द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्धनुर्वण्डिकः । धानुष्कः । द्वाण्डिकः । वेतन । वाह । अर्द्धवाह । धनुर्वण्ड । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्थित । सुप्त । शय्या । शक्ति । उपनिपत् । उपवेप । पाद । उपस्थान । वेतनादिः ।

वस्त्रक्रयविक्रयाद्दृञ्च ॥ १३ ॥

वस्त्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ष्टन् प्रत्ययो भवति विपये । ठकोऽपवादः । वस्त्रेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराद्दृञ्च जीवतीत्येतस्मिन् विपये । आयुधे जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे

हरतिदेशान्तरप्रापणे वर्तते । उन्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । औद्भुषिकः । उत्सङ्ग ।
उद्भुष । उत्पत् । पिदक । उत्सङ्गादि(१) ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया
हरति, भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरट । भरण(२) । शीर्ष-
भार । शीर्षभार । भंसभार । भंसेभार । भस्त्रादिः ॥

विभाषा त्रिवधवीरघात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीरघातान्दाभ्यां तृतीयासमर्थ्याभ्यां विभाषा घृन् प्रत्ययो
भवति । तेन मुक्ते प्रकृतौष्टक् भवति । विवधेन हरति, विवधिकः । विवधिकी । वीव-
धेकः । वीवधिकी । टक् सहरपि-वैवधिकः । वैवधिकी । विवधवीरघातान्दा समा-
तार्थो पथि पर्याहारे च वर्तते ॥

अणुकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थ्याद्घृन् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं, कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान्, कौटि-
लेकः कर्मारः । कुटिलिका-वक्रगतिः, कर्मारंगामानुषकर्पणी लोहमयी याष्ट्रोक्ष्यते ॥

निवृत्तेक्ष्यतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षयनादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भव-
ते । अक्षयनेन निवृत्तम्, अक्षयनिक वैरम् । जानुप्रहृतिकम् । अक्षयत् । जानुप्रहृत ।
वहाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमहन । गतागत । यातोपयात । अनुगत अक्षयतादिः ।

क्त्रेर्मन्त्रित्यन् ॥ २० ॥

निवृत्त इत्येव । द्विनः क्त्रित्प्रत्यय वित्रशब्दो गृह्यते । क्यन्ताच्चित्तं मन्त्रयतो
भवति तेन निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । हुषष्पाके-क्त्रिमम् । हुषष्-उन्त्रिमम् ।
हुक्-क्त्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम्, तेन क्यन्तं नित्यं मन्त्रयत्या-
तमेव भवति, विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति । अभावप्रत्ययान्तादिमन्त्रकव्यः ।
किं निवृत्तं, पाकिमम् । त्यागिमम् । सेकिमम् । कुटिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्ष्णी ॥ २१ ॥

निवृत्त इत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ
।वतो निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । अपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संस्पृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थ्यात् संस्पृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । संस्पृष्टमेकी-

भूतमभिलक्षित्यर्थः । दध्ना संसृष्ट, दाधिकम् । मारिषिकम् । शाह्वेरिकम् ।
लिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोऽपवादः । चूर्णैः संसृष्टार्थनि-
पूपाः । चूर्णिनो घानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संसृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाद्भुगभवति । लवण' सुप् । लवण
लवणा यवागू । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्ट इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
ओदनः । मौत्री यवागू ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्त दाधिकम् । सौपिकम् ।
व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक्
भवति । ओजसा वर्तते, औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवम्पूर्वभ्य
द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च
तस्य कथं कर्मणा सम्बन्धः ? क्रियाविशेषगमकर्मकाणामपि कर्म भवति ।
वर्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः
आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
वर्तते, पारिमुखिकः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपाशिकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थात्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति,
समर्थं गर्ह्यं चेत्तद्भवति । द्विगुणार्थं द्विगुण तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । द्विगुण प्रयच्छति,
गिकः । त्रैगुणिकः । ऋद्देर्बुधुपिभावो वक्तव्यः । वाद्बुधुपिकः । प्रकृत्यन्तर वा
द्विपर्यायो ब्रुधुपिशब्दः । गर्ह्यमिति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्गः ॥

कुसीददशैकादशात् ष्टन्ष्टचो ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गर्हमित्येव । कुसीद वृद्धिस्तदर्थं द्रव्य कुसीदम् । एकादशायां दश द-
शैकादशाब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशाब्दाभ्यां यथासंख्यं ष्टन् ष्टच् इत्येतौ प्रत्य-
यौ भवतः प्रयच्छति गर्हमित्यस्मिन् विषये टकोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति, कुसी-
दिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उबद्धति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुबद्धतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । वदराण्युबद्धति,
वादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानमुबद्धः । कणानुबद्धति,
काणिक (१) ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति,
सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्दददुर्ं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्दददुर्ंशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो
भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दार्तुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति ।
स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते । पक्षिणो हन्ति, पक्षिकः । शाकु-
नेकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । भास्य-भास्यिकः । मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः ।
वृग-भार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दाच्चदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति ।
परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिक्षक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परि-
पन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रद-
नार्थम्-परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयाऽन्तरेऽपि
त्योक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदाप्रातिपदिकात् पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मि
नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथ धावति, दण्डमाथिकः । शौलरुमाथिकः । पाद-
वकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिन्पर्यायः ।

(१) भूमादित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

आक्रन्दद्वन्द्व ॥ ३८ ॥

आक्रन्दत्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वाऽऽक्रन्दत इत्याक्रन्द, आत्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि प्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्वाच्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, चकारादृक्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्त-बहुचपूर्वाण्माभूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवाया नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अर्धमाच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकारादृक्च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते, न समधारणा । समवायानिति स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति-आगत्य तदेकदेशो भवतीत्यर्थः । समवायान्मवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । साञ्चिवेदिकः ॥

परिपदो एयः ॥ ४४ ॥

परिपदो(१) ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । परिपदं समवैति, पारिपद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद्वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे । पक्षे सोऽपि भवति । सेना समवैति, सेन्यः । सैनिकः ॥

(१) परिपदो ण्य इत्यस्याये ' परिषोदन्यस्मिन्नित्यधिकरणे किन्' इत्यधिकं च चद

संज्ञायां ललाटकुकुट्टी पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुट्टीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ट् प्रत्य-
यो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थं, न तु रूढ्यर्थम् । ललाटं
पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौकुकुट्टिरो भिद्रुः । सर्वावयवेषु ललाटं दूरे दृश्यते,
तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः—कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते ।
लालाटिकः सेवकः, स्वामिनः कार्येषु नोपनिष्ठ इत्यर्थः । कुकुकुटीशब्देतापि कुकुकु-
टीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षेपदेशे वक्षुः संवन्ध-
गच्छति, स उच्यते कौकुकुटिक इति(१) ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यमा-
चारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् ।
गौहिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽप-
वादः । महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी । प्राजावती । प्रलेपिका । विले-
पिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ । यजमान । महिष्यादिः ।

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋतरान्ताप्यातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठको-
ऽपवादः । पोतुधर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् । अनराचोति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्यं,
नारी । विशसितुर्दिङ्लोपश्च । विशसितुर्धर्म्यं वैशाखम् । विश्विभाजयितुर्णिलोपश्च ।
विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजिग्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीतेऽ-
नेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशालिक । आकरिक (१) ।
आपणिकः । गौहिकः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव ? नैतदस्ति । लोकपीडया धर्माति-
क्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं
चेत्तन्नवति । अप्पाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाकुलिकः । मौदिकिकः । पण्यमिति
विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तभूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

(१) कौकुकुटिक इति इत्यस्यामे—उदयमभिधेये नियमः संज्ञामहणेन क्रियते, कुकुकु-
टीशब्दकवेष्ट इति वचितः । (२) आन्तरगारिक इति पा० ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
स्वरे विशेष । लवणे पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशारादिभ्यः छन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । किशारादयो गन्धविशेषवचनाः । किशारा. पण्यमस्य, किशरिकः ।
किशरिकी । नरादिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नरद्व । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु ।
उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी । किशरादि ।

शालालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शालालुशब्दादन्यतरस्या छन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये । ठकोऽ-
पवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शालालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शालालु पण्यमस्य,
शालालुकः । शालालुकी । शालालुकः । शालालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं
चेत्तद्भवति । शिल्प कौशलम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः । पाणविकः ।
वैणिकः । मृदङ्गवादाने वर्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्वितवृत्ता-
वन्तं भवति ॥

मड्डुकमर्गरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकमर्गरादशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन्
विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य, माड्डुकः ।
माड्डुकिकः । शार्ङ्गः । शार्ङ्गिकः ।

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । अस्ति प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः ।
घानुक् ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः । परश्वधः प्रहरण-
मस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्ये'रीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामोक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे टक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्व्ययमासमर्थं मतिश्चेत्तन्नवति । अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इप्प्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपात्रिणी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाद्भव्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाऽप्याद्य प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे टक् प्रत्ययो भवति यत्तद्व्यय-
मासमर्थं शीलं चेत्तन्नवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य, आपूपिकः । शा-
ष्कलिकः । सौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येतमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन्
विषये । टकोऽपवादः । छत्रं शीलमस्य, छात्रः । छादनादावरणाच्छत्रम् । गुरकार्येष्व-
घहितस्तस्त्रिछत्रावरणप्रवृत्तश्छत्रदीलः शिष्यश्छात्रः । स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते स उपसर्ग-
पूर्वोऽत्र गृह्यते—आस्था सस्या अवस्थेति । छत्र । बुभुक्षा । शिष्या । पुरोह । स्या ।
पुरा । उपस्थान । ऋषि । कर्मन् । विश्वघा । तपस् । सत्य । अनृत । शिविका । छत्रादिः ।

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे टक् प्रत्ययो भवति यत्तद्व्यय-
मासमर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषय भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य, ऐका-
न्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्वितार्थं इति समासः ।
ततश्च टक् प्रत्ययः । अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति । यस्या-
ध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐका-
न्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वचूर्णपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बह्वचूर्णपदं यस्य तस्माद् बह्वचूर्णपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य
कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माध्ययने वृत्ता-
न्यस्य द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य
जाता इत्यर्थः । उदात्तं कर्तव्यं योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे टक् प्रत्ययो भवति यत्तद्व्यय-
मासमर्थं हितं चेत्तन्नवति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्ध्या भवितव्यं तत्र कथं

पृथगर्थे प्रत्ययो विधीयते ? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । अपूप-
मन्त्रणं हितमस्मै आपूपिकः । शाकुलिकः । मौदिकिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्ता-
वन्तमभवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थं ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
तच्चेदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अव्यभिचारो नियोगः ।
अग्नेभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आग्नेभोजनिकः । आपूपिकः । शाकुलिकः । केचित्तु
नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनद्विठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनशब्दाभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मि-
न्नर्थे । ठकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो डीवर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते,
श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ठजेव कस्मान्नोच्यते,
नद्यत्र ठजटिठनो वा विशेषोऽस्ति ? मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिद्विच्छन्ति,
तत्र वृद्धभावो विशेषः । ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषये ।
रेठकोऽपवादः । पच्चे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्त, भक्तः । भक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो
व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालाया नियुक्त, शौल्कशालिकः । आकरिकः (१) । आप-
णिकः । गौलिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्ठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्ठन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभि-
धेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतेपद्भौ तावदेशकाल-
शब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । रमशानेऽधीते, रमाशानिकः । चातुष्पथिकः ।
अकालात्-चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः । आमामावास्तिकः । अदेशकालादिति किम् ?
सुप्नेऽधीते । पूर्वाह्नेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दात्तात्समीसमर्थात्, प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियात्त्वम्, यथा लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वंशकठिनिकः । पार्श्वकठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्तात्समीसमर्थाद्द्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य शास्त्रे निकटवासस्तथायं विधिः । आरप्यकेन भिक्षुणा ग्रामाच्छेषे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, निकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् ष्टल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्तात्समीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टल् प्रत्ययो भवति । लृकारः स्वरार्थः । पठारो ङीपर्यः । आवसथे वसति, आवसथिकः । श्रावसथिकी । ठक्ः पूर्वोऽपघिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्षति । प्रागेतस्माद्धितसंशन्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्षति-तद्वदति रथयुगप्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वदति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वदतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वदति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहालेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविष्णुपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्दकी ॥ ७७ ॥

तद्वदतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्द्वदतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वदति, धुर्यः । धौर्यः ॥

एः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वदतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वदतीत्येतस्मिन्नर्थे एः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वदति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमाश्रापेक्षो निर्देशः । ए इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसप्रदार्थः-उत्तरधुरीणः दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वदतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वदतीत्येतस्मिन्नर्थे एः प्रत्ययो भवति, तस्य च लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुक् विधीयते । एकधुरां वदति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्बहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्बहतीयेतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शकट वहति, शान्टो गौ ॥

हलसीराटठक् ॥ ८१ ॥

तद्बहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हल वहति, हालिक । सैरिक ॥

सज्ञाय' जन्या ॥ ८२ ॥

तद्बहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्बहतीयेतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति स्मुदायन चैसज्ञा गम्यते । जनी वहति, जन्या-जामातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिपु(१) जामातृसमीप प्रापयति । जनी वधूस्च्यते ।

विध्यत्यधनुपा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेदधनुष्यरण भवति । पादौ विध्यन्ति, पद्या शर्करा । ऊरव्या कण्ठरा । अधनुपेति किम् ? पादौ विध्यति धनुपा । नन्वसमर्थत्वाद्नभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति, नहि धनुपा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थं प्राप्नोति ? पद्य तहि धनुप्रतिपेधेन व्यधन क्रिया विशेषते-यस्या धनुष्यरण न सभाव्यते इति । तेनेह न भवति-चौर विध्यति, शत्रु विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगण लब्धा ॥ ८४ ॥

तदियेव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्य । गण्य । लब्धेति वृन्त, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अन्नारण ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्विद्येतस्मिन्नर्थे ण प्रत्ययो भवति । अन्न लब्धा आत्म ॥

वश गत ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीया समर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । वश गत, वश्य । कामप्राप्तौ विधेय इत्यर्थ ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिक्रान्दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत् प्रत्ययो भवति । पद दृश्यमस्मिन्, पद्य कर्म । पद्या पांसव । शक्यार्थं कृत्य । शक्यते यस्मिन् पद द्रष्ट प्रतिमुद्रोपादनेन स पद्य कर्म । कर्ममस्यावस्थोच्यते-नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादावर्ह्येवं(१)गुणकाद्रस्येति पद्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेपाभावर्हि मूल्या भाषाः । मूल्या मुद्राः । गृह उद्यमे, येषां मूलमावृहते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलेत्पाटनेन विना प्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः पुष्यामो यश्च प्रथमः । अन्तोदात्तोऽपि ह्यपि मन्वते । या धेनुरुत्तमर्णाय ऋणप्रदानाद्दोहनार्थं क्षीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ऋयः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थसंयुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऋयः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योऽग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगोऽस्ति तत्र संज्ञाऽधिकारादतिप्रसन्ननिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविपमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यर-

द्धयानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टम्यः शब्देभ्योऽष्टम्येव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं, नाग्यमुदकम् । नाग्या नदी । शक्यार्थं कृत्यः । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । सज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मं प्राप्य, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेत इति वच्यमाणेनैव सिद्धम् ? नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्त्तते तद्दर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपैत्येव, कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण वद्भ्यो, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शोपीक्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् ष्यत् । मूलेन समो मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं चैत्रम् । समितं सगतमित्यर्थः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते । परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं तुल्यम् । समितं समानसदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिन्नसि परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याप्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसोनिर्मिते ॥ ६३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यालभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दः शब्दात्तृतीयासमर्थानिर्मित इत्ये-
तस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितरछन्दस्यः ।
छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापार्यायरछन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽणु च ॥ ६४ ॥

उरः शब्दात्तृतीयासमर्थानिर्मित इत्येतस्मिन्नर्थेऽणु प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च ।
उरसा निर्मित, औरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् पष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे
यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः । हृद्य वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेय-
नियमः । इह न भवति, हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्पो ॥ ६६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धन इति प्रत्ययार्थः, तद्विशेषणमृपिप्रहणम्, वद्धयते येन
तद् बन्धनम् । हृदयशब्दात् पष्ठीसमर्थाद् बन्धने ऋपावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति ।
ऋषिवंदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृपि, हृद्यः । परहृदय येन यद्बधते वशीक्रियते स
वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मत्तजनहलात् करणजल्पकर्पेषु ॥ ९७ ॥

मत्तादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिभ्येव करणादिभ्यर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा पष्ठी समर्थविभक्तिः । मत्त ज्ञानं, तस्य करण-मत्वम्,
भाव साधन वा । जनस्य जल्पो, जन्यः । हलस्य कर्पो, हृत्यः । द्विहृत्यः । त्रिहृत्यः ।
कर्पणं कर्प, भाव. साधन वा ॥

तत्र साधुः ॥ ६८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधुः
सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपका-
रकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः सञ् ॥ ६९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽप-
वादः । प्रतिजने साधुः, प्रतिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । पेटयुगीनः । सांयुगीनः ।
प्रतिजन । इदयुग । सयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल ।
सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । प्रतिजनादिः । यत्र हितार्थं एव साध्वर्थ-
स्तत्र वचनात्प्राक्तीतीया वाध्यन्ते ॥

भक्ताएगः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
भक्ते साधुः, भक्तः शालिः । भक्तास्त्रण्डुलाः ॥

परिपदो एयः ॥ १०१ ॥

परिपदशब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
परिपदि साधुः, परिपद्यः । णप्रत्ययोऽप्यत्रेव्यते । तदर्थं योगविभागः क्रियते-
'परिपदः' परिपदो णो भवति । परिपदि साधुः, परिपदः । ततो 'ण्यः' परिपद् इत्येव ।

कथाविभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथाविभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽप-
वादः । कथायां साधुः, कथिकः । वैकथिकः । कथा । किर्या । वितण्डा । कुट्टिचि ।
जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । मद्गृह । गुण । गण । ज्ञायुर्वेद । कथादिः ॥

गुटादिभ्यष्टक् ॥ १०३ ॥

गुटादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽप-
वादः । गुटे साधुः, गौडिक इष्टुः । क्रीरमापिष्टो मुष्टः । सावुको यवः । गुड ।
कुडमाप । सक्तु । जप्प । मांसोदन । इष्टु । वेणु । संग्राम । संघात । प्रवास ।
निवास । उपवास ।

पठ्यतिथिवसतिस्त्रपतेर्ढक् ॥ १०४ ॥

पठ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ङक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतो-
ऽपवादः । पथि साधुः, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वं
चित्तेयः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढरद्धन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्ढः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये छन्दसि । यस्याप-
वादः । समेयोऽस्य युवा यजमानस्य वीरो जायन्तम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसम-
र्थाद् वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्व्यः । समा-
नोपाध्याय(१) इत्यर्थः ॥

(१) तीर्थशब्देनेह गुरुष्यते । समानस्य सभावस्तीर्थे च इति इत्यधिक पुस्तकान्तरे ॥

समानोदरे शयित्थो चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्चयित् इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयित् इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोदर" इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभाषः । सोदरे शयितः, सोदर्यो भ्राता । ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रैत्येव । सप्तमीसमर्थाच्च इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति अणादीनां घादीनां चापवादः । सति दर्शने तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दस्यभिचारात् । मेध्याय च विद्युव्याय च नमः । आपादपरिसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारे भवाधिकारश्च, "समुद्राभाद् घ" इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां छ्यण् ॥ १११ ॥

पाथः शब्दाच्चदीशब्दाच्च छ्यण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । पाथोऽपवादः । पाथसि भवः, पाथ्यो वृषा । नाद्या गिरो मे प्रयच्छति । पाथोऽन्तरिहम् ॥

वेशन्तहिमज्झथामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छन्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । वेशन्तीभ्यः स्वाहा । हिमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभापा छ्यङ्छ्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतः शब्दाद्विभापा छ्यत् छ्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पक्षे स्रोऽपि भवति । स्रोतसि भवः, स्रोत्यः । स्रोतस्यः छ्यद्छ्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुत्यः सर्वत्र समानस्य छन्दसीति सभावः ॥

तुप्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुप्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः स्वमने वृषमस्तुप्रियाणाम् । अन्नाकाशयज्ञव रेष्ठेषु तुप्राद्व्यः ॥

अप्राद्यत् ॥ ११६ ॥

अप्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अप्रे भवमप्रथम् ।

विमर्धमिदं दाघता सामान्येन यद्विहित एव ? घञ्छौ चेति वक्ष्यति, ताभ्यां बाधा
मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घञ्छौ च ॥ ११७ ॥

अप्रशब्दात् घञ्छौ च प्रत्ययौ भवन्ति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अन्यम् ।
अप्रियम् । अप्रीयम् । अकारस्तु प्राद घ्रायस्यानुकरणार्थः । अप्रियम् । स्वरे विशेष ॥

समुद्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दाद्भ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽप-
वादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अप्रियस्येव घोषः । अप्रशब्दस्यापूर्वनिपातस्तस्य
लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

वर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । घर्हिः शब्दात् सप्तमीसमर्थाद्वत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो
भवति । वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतरात् पृष्ठीसमर्थान्नागे कर्मणि चाभिधेये यत्
प्रत्ययो भवति । भागोऽशः । कर्म क्रिया । यत्ते अग्रे दूत्यम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयानूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षः शब्दाच्चतुस्रशब्दाच्च पृष्ठीसमर्थान्ननीत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयोति हननी । याते अग्रे रक्षस्या तनूः । रक्षसां
हननी । यातव्या यानूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यवशापनार्थम् । वहूनां रक्षसां
हननेन तनूः स्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेव या दिव्यः पृष्ठीसमर्थम्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशसन प्रशस्यम् ।
भाते कथप् प्रत्ययः । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती जगत्यम् । यद्वो हविष्या
हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशसन हविष्यम् । यत्स्येति लोपे कृते "हलो
यमां यमि" इति लोपः ॥

असुरस्य स्यम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् पृष्ठीसमर्थस्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे अत्रप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
असुर्यं वा एतत्प्राग्, यच्चकरोत कुलालकृतम् ॥

मायायामणु ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् पृष्ठीसमर्थस्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे अत्रप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
पवादः । आसुरी माया स्वप्रया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वामिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुवन्ताध्या ६-४ ।
मितिपष्ठवर्धे यत्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति,
सामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक् च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः ।
स्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायः व्यपदिश्यते । वर्च-शब्दो
स्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुप
नमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोलुकि कृते वर्चस्या उ
तेजस्या उपधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्वामिति किम् ? मन्त्रतमुदायादेव
भूत् । उपधान इति किम् ? वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इ
किम् ? अहुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्विति किम् ? वर्च
नुपधानो मन्त्र पूर्णं कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः ।
मवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण्प्रत्ययो भवति
पूर्वस्य यतोऽपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य
तत्र मनुषो लुकि कृते “इनण्यनपाये” इति प्रकृतिभावः—वाश्विनीरुपधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मनुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वमिधेयासु मूर्ध्नो
भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वय-शब्दो मूर्धन् शब्दश्च विद्यते स
स्वानपि भवति मूर्ध्नवानपि । यथा मूर्धा वयः प्रजापतिच्छब्द इति । तत्र
वदादिव मूर्ध्न्वच्छब्दादपि यति प्राप्ते मनुप् विधीयते । मूर्ध्न्वतीरुपधाति
एव मूर्ध्न्वत्यः । वयस्यास्त्विति किम् ? यत्र मूर्धन्शब्द एव केवलो न वयः
मा भूत् । मूर्ध्वत इति वक्तव्ये मूर्ध्न् इत्युक्त मनुषो लुक् भावन चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मनु विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः
यार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्युपाधिकाल्युपधेयं सप्तम्यर्थं च यत्प्रत्ययो
मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः ।
तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दोऽग्रेषु वर्तते । तन्वा खल्वपि—ओजोऽस्यां
ओजस्या तनूः । रत्सया । मासतन्वोरिति किम् ? मधुमता पात्रेण चरति । न.
रनन्तरार्थं वा—मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्नन्तरमिति वा मध्व्यो मासः ।
कोरकाररेकाश्च वक्तव्याः । लुक् तावत्—तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च ।

ह्रस्वश्च । नपुसकलिङ्गं छान्दसावात् । अकारः-इपो मासः । ऊर्जो मासः । इकार-
चिमांस । रेफ-शुकोमासः ॥

मधोर्न् च ॥ १२६ ॥

मधुशब्दान्मन्वर्थे अ. प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, उपसंख्यानार्लुक् च । माधव ।
पिप्यः । मधुः । तन्वां रक्त्वपि-माधवा । मधप्या । मधु, तन्ः ॥

ओजसोऽहनि यत्वी ॥ १३० ॥

मन्वर्थं ह्रस्वेव । ओजः शब्दान्मन्वर्थं यत्वी प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये । ओज-
समहः । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशाद्भादेर्भंगाद्यत् ॥ १३१ ॥

मन्वर्थं ह्रस्वेव । वेशोयशासी भाद्री यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशाद्भादेर्भंगा-
त्प्रातिपदिकान्मन्वर्थं यत् प्रत्ययो भवति । एकारः स्वार्थः । वेशोभगो विद्यते
स्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति यत्मुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवी-
यशास्तु भगशाब्दः । वेशशासी भगश्च वेशोवत् श्रीप्रभृति भगः, सोस्यास्तीति
शोभग्यः ॥

स च ॥ १३२ ॥

वेशोयशाद्भादेर्भंगान्तात्प्रातिपदिकान्मन्वर्थं सः प्रत्ययो भवति । योगविभागो
यासख्यनिरामार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभगिनः । वेशोभग्यः । यशोभ-
गिनः । यशोभग्यः ॥

पूर्वैः कृतमिनयो च ॥ १३३ ॥

मन्वर्थं इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीयासमर्थात्कृत-
मत्येतस्मिन्नर्थे इति य इत्येतौ प्रत्ययौ भवत, चकाराद्यत् च । पृथिभिः पूर्वैः ।
पूर्वैः । पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तद्धृता पन्थान-
शस्ता इति पयां प्रशसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प-
रयो भवति । यस्येदमप्यं हविः, अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण समितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्समित्तावित्येतस्मिन्नर्थे
प्रत्ययो भवति । समित्तः सुख्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः । सहस्रतुल्य
व्यर्थः । केचित्तु समित्ताविति पठन्ति । तत्रापि समित्त्वा समित्तं पृथ लक्षयितव्यः ।
अत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सहस्रियः
तपः सहस्राभ्यां विनीती, अण् चेत्यनयोरपवादः ॥

सोममर्हन्ति य. ॥ १३७ ॥

त्रिंशदादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्विर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे
प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति सोम्या वाहणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः । यति
यग्रहणं, स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयडर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयडर्थे
प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । मयड् च । मयड्वैतयोर्भाषायामभङ्गाच्छब्दानयोः । तत्प्रकृतवचने मय इति
तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्य मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

मघोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत् प्रत्ययो भवति । मघव्यान् स्तोकांन्
मधुमयानित्यर्थः ॥

यसोः समूहे च ॥ १४० ॥

यसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत् प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च ।
समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः, मयडर्थो घा । अक्षरसमूहे छन्दसः
उपसंहयान्मूहः । ओध्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरम् । यजे
द्वयक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । द्वयक्षरो वपटकारः । एष वै
छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तत्रिंशत्क्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः ।
शब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यत् प्रत्ययः । यसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः ।
गुहीतस्य बहुभिर्वसव्यै । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूह इति नानुवर्त्तते ।
स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्वतातिः
देवतातिः ॥

शिशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत् सामर्थ्ये लभ्या पृष्ठीसमर्थविभक्तिः ।

शन्देभ्यः पट्टीसमर्थेभ्यः क्व इत्येतस्मिन्नर्थे तात्तिल् प्रत्ययो भवति । दिवं करोतीति,
 शिवतातिः । दातातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तात्तिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः,
 शिवतातिः । दातातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययोऽ
 धेःप्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं पादं ॥

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥



→* काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला *←

३७

(व्याकरणविभागे पष्ठं प्रसूनम्)

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

विद्वद्गुरवामनजयादित्यविरचिता

सम्पादक -

व्याकरणन्यायाचार्य.

पण्डित श्रीशोभितमिश्रः

उपोद्गातलेखक -

पण्डित श्रीब्रह्मदत्त जिज्ञासुः

[द्वितीयो भागः]



चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस-१

० २००९]

तृतीय संस्करणम्

[१९५२

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बक्स नं० ८ बनारस-१

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीना

JAYA KRISHNA DASHARIDASGUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
P. O. Box 8, Banaras.

सम्पूर्ण ग्रन्थस्य मूल्य १२)

मुद्रक—

विद्याविहास प्रेस,
बनारस-१

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः
का शि का
 (उत्तरार्द्धम्)

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

नेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतरमात् क्रीतसप्तशब्दनायामित उर्ध्वमनुक्रमिष्या-
 मश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—तस्मै हितमिति । वक्ष्येभ्यो
 वत्सीयो गोधुक । करभीय उप् । अकरभीयः । अयत्सीयः । अर्थोऽवधित्वेन श्रु-
 तं प्रत्ययः । तेन प्राक् षञ्छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्गान्तात् प्राप्तिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यप्रत्ययो
 प्राक्क्रीतोऽप्येवार्थेषु । छस्यापवादः । शङ्क्यं वारु । पिचव्यः कार्पास ।
 मृत्तिका(१) । गवादिभ्यः खल्वपि-भाव्यम् । हविभ्यम् । सनद्गुर्नाम चर्मविकारः,
 ततः परत्वाच्चर्मणोऽजित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरुर्नाम हविः । सनुरन्नविकारः ।
 अपूपदिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधि
 प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत् प्रत्यय एवेत्येते—सनद्गुर्व्यं चर्म । चरव्यास्त
 प्लुला । सल्लव्या घाना इति । गवादिषु नाभि नभ चेति प्रक्यते । तस्य
 नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभ चादेशमापद्यत इति । नाभये हितो, नभ्योऽन्नः
 नभ्यमन्नम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिश्चद्रस्ततः शरीरावयवादिति यति
 नाभये हित नाम्य तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो
 न भवति । गो । हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । सक् । अनाभि-
 च्छ । अशुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तरसन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । शुन्यम्
 शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “नस्तद्धित” इति लोपो न स्यात् ।
 सोऽनङ् च्छ । ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । सन्नद् । अन्नर । विप । गवादि (२) ॥

(१) कमण्डलव्या मृत्तिर्वेति पुस्तकान्तरे नास्ति ॥ (२) रुन्द, लष्वा, एतौ
 गण्ये पुस्तकान्तरेऽपि कौ ॥

कम्बलाच्च सज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलाप्राकृतीतीयेष्वर्थेषु यप्रत्ययो भवति सज्ञायां त्रिपये । छस्यापवाद ।
कम्बल्यमूर्णापलशतम् । सज्ञायामिति किम् ? कम्बलीया ऊर्णां ॥

विभाषा ह्रिरपूपादिभ्य ॥ ४ ॥

ह्रिर्विशेषाच्चिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत्
प्रत्ययो भवति । आमिदय दधि । आमिदीय दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुला । पुरोडा-
शीया । ह्रिश्रान्दात्तु गवादिपाठाक्षित्यमेव भवति । अपूपादिभ्य-अपूप्यम् ।
अपूपीयम् । तण्डुलयम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल । अभूप । अभ्योप । श्युक् ।
अभ्योप । भर्गल । मुमल । सूप । कृक । कर्णवेष्टक । किण्व । अन्नविकारेभ्यश्च ॥
पूप । रधूणा । पीप । अश्व । पत्र(१) । अपूपादि ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मा इति चतुर्थसिभ्यां हितमित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहित प्रत्ययो भवति ।
यस्तेभ्यो हितो गोधुक् वसीय । अवसीय । पटव्यम् । गव्यम् । हविष्यम् । अपू-
प्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरारययाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीर प्राणिकाय । शरीरारयववाचिन प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्मै
हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् ।
नस्यम् ॥

रत्नययमापतिलवृषपत्रह्यणश्च ॥ ७ ॥

रत्नादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद ।
रत्नाय हित, रत्न्यम् । यन्त्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । वृष्यम् । वृष्यम् ।
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधा-
नात् । घकारोऽनुत्समुच्चयार्थं -रथार हित, रथ्या ॥

अजाविभ्या ध्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इयेताभ्यां ध्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्या
पवाद । अजप्या यूधि । अविध्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् ख ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इयेताभ्या भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात् प्रत्ययो भवति,
तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद । आत्मन्निति नलोपो न कृत्, प्रकृति-
रिमाणज्ञापनार्थम्, तेनोत्तरपदग्रहण भोगशब्देनैव स्वघ्यते, न तु प्रत्येकम् ।

(१) कट । अयस्युण । ओदन । अयोष । प्रदीप । एते शब्दा अत्र गये अधिका ॥

आमने हितम्, आमनीनम् । आमाध्वानौ ख इति प्रकृतिभाव । विश्वजनेभ्यो हित, विश्वजनीनम् । ॐकर्मधारयादिप्यतेः । पद्मीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ एव भवति-विश्वजनाय हित विश्वजनीयम् । ॐपञ्चजनाहुपसल्यानम्ः । पञ्चजनाय ख । अत्रापि कर्मधारयादिप्यते-पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् । ॐसर्वजनाहुञ् खश्चः । (१)सर्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयम् न्यत् । ॐमहाजनान्निय ठञ् वक्तव्यः । महाजनाय हित माहाजनिकम् । तत्पुरुष्यादेव । बहुव्रीहेश्च छ एव भवति-महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात् खस्वपि-मातृ भोगीण । पितृभोगीण । भोगशब्द शरीरवाची । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्च छ एव भवति । मात्रीय । पित्रीय । ॐराजाचार्याभ्या तु नित्यम्ः भोगोत्तरपदाभ्यामेव ख प्रत्यय इप्यते न केवलाभ्याम् । राजभोगीण । ॐआचार्यादण्व चः । आचार्यभोगीणः ॥ केवलाभ्या वाक्यमेव भवति-राजे हितम् । आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्या णट्चो ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्या यथासत्य णट्चो प्रत्ययौ भवत तस्मै हितमित्यतस्मिन् विपये । छस्यापवाद । सर्वस्मै हित सर्वम् । पौरुषेयम् । ॐसर्वाणस्य वा वचनम्ः । सर्वं यम् । ॐपुरुषाद्द्विवेकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्ः । पौरुषेयो वधो, विकार, समूहो वा । तेन कृत पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्या खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्या खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विपये । छस्यापवाद । माणवाय हित, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृते प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारण, तस्यैव उत्तरभवस्थान्तर विकृति । विकृतिवाचिन प्रातिपदिकाप्रकृतावभिधयाया यथाविहित प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम्, तदिति सवनाम्ना विकृति परामृश्यते, विकृत्यर्थाया प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थं ग्रहणेन प्रकृतेरनन्यायतात्प्रायते न प्रकृतिविकारसम्भवमात्र प्रत्यय किन्तहि प्रकृतेरनन्यायत्व विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थ विभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्णयन्ति । अहारेभ्यो हितानि पृतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राङ्गारीया इष्टका । शङ्ख्य दाह । पिचस्य कार्पास । तदर्थमिति किम् ? यवाना धाना । धानाना सक्तव । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम्-धानाना सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् ? उदकार्य कूप । विकृतेग्रहणे अक्रियमाणे या काचिद्विकृतिर्गृह्येत, नोपादानकारणमेव, भवति च कूप उदकस्य प्रकृति तत्रोपादानात् । न तु उदक तस्य विकृति, अत्यन्तभदात् ।

(१ सबभनाच्छ चकारात् खश्चोऽ पा० ॥

प्रकृताविति किम् ? अस्यर्था कोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति, न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

छदिरुपधिवलेढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । छदिपेयाणि नृणानि । औपधेयं दाह । बालेयास्तण्डुला । उपधिशब्दात् स्वार्थं प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधिः, रथाङ्गम् । औपधेयमपि तदेव दाह ।

ऋपभोपानहोञ्च्यः ॥ १४ ॥

ऋपभ उपानह् इत्येताभ्यां न्यः प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । भार्पभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यपि प्रकृत्येन विवक्षिते पूर्वप्रतिषेधाद्ग्रहमेवेत्येते-औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति पठ्ये । चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद्ञ् प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । वारधं चर्म । वारधं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम्, इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये । सप्तम्यर्थं तु प्रत्यय इत्येतावान् विशेषः । प्रथमासमर्थान् पठ्यर्थं सप्तम्यर्थं च यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तदर्थ-मासमर्थं स्याच्चेत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवादा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीय दाह । सप्तम्यर्थं रत्नवपि-प्राकारोऽस्मिन् देते स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति सम्भावनायां, लिङ्, सम्भावनेऽर्थादिति चेदित्यादिना । इष्टकानां बहुत्वेन तत् सम्भाव्यते-प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन सम्भाव्यते-प्रासादोऽस्मिन् देते स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितं किं तर्हि योग्यतामात्रम्, तेन पूर्वस्यायमविषयः, द्विस्त्वद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम्-अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थं अत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च भवति-प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ? गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिराया ढञ् ॥ १७ ॥

परिराशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति, तदस्य तदस्मिन् स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । पारिखेयां भूमिः । छयतोः पूणोवधिः, इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्यतेष्ठञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनु-

क्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति-पारायणपुरायणचान्द्रायणं
वर्तयति, पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आर्हाद्गोपुच्छसख्यापरिमाणदृक् ॥ १६ ॥

तदर्हंतोनि वक्ष्यति । आप्तस्मादर्हसशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक्
प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यो गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा । अभिविधायवमाकारः । तेना-
हृत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव । ठञ् अधिकारमध्ये तद्वपवादः ठग् विधीयते । वक्ष्यति-त्तेन
क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अर्गोपुच्छसंख्यापरिमाणदिति किम् ? गोपुच्छेन
क्रीतं गोपुच्छिकम् । सख्या-पाणिकम् । परिमाण-प्रास्थिकम् । कौडिकम् । ठञ्
प्रत्युदाह्रियते । सख्यापरिमाणयोः को विशेषः ? भेदगगन सख्या एकत्वादिः । गुरुत्व-
मानमुन्मान पलादिः । आयाममान प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परि-
माणं प्रत्यादिः ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मान परिमाण तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सख्या बाह्या तु सर्वत ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हादिष्वर्थेषु ।
ठञोऽपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माधिकम् । असमास इति किम् ?
परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ
किमर्थमसमास इत्युच्यते, यावता ग्रहगवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिं प्रतिपिष्यते ?
निष्कादिप्रसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य, उगवादिभ्यो यत्-भाव्यम् ।
सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभाषा हविरपूपादिभ्यः अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवा-
पूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीरावयवाद्यत्-दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं
भवति । इत उत्तरं च सख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते, पारायणपुरायणचान्द्रा-
यणं वर्तयति-त्रैपारायणिक । त्रैपारायणिकः । लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्ल्यते-द्वान्यां
शुर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति । त्रिशूर्पेण क्रीतमेवापि
द्वान्यतरस्यामित्यञ् न भवति, सामान्यविहेतुत्वेन भवति-द्विशूर्पिकम् । (१) ठञो
द्विगु प्रत्ययेनैव वाहलुगभावात् । तथा चोक्तम्-प्राग्भते. सख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
मलुकीति । निष्क । प । पा । माप । वाह । द्वेण । पष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ठन्यताश्शने ॥ २१ ॥

आर्हादित्येव । शतशब्दात् ठन्यतो प्रत्ययौ भवतः, अशनेऽभिधेये आर्हादिष्व-
र्थेषु । कनोऽपवादः । शतेन क्रीत, शतिकम् । शत्यम् । अशत इति किम् ? शत परि-
माणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोऽत्र सद्यः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते

(१) 'ठञो द्विगुप्रतीत्येव' इत्येव पुस्तकान्तरं नास्ति ॥

इह तु न भवति-शतेन क्रीतं, शत्यं शाटकशतमिति, शतिकं शाटकशतमिति ।
वाक्येन इत्थं प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्-शतप्रतिपेधेऽन्य-
शतत्वेऽप्रतिपेध इति । [धकारोऽम्भास इत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतम्,
द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्ताग्रहणमलुकी-
त्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्होदित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्होदिये
प्यर्थेषु । टञोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । षट्कः । गणकः । अतिशदन्ताया
इति किम् ? साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्धवत्स्तिशब्दस्य ग्रहणाद् ङतेः पर्युदासे
न भवति-कतिकः ॥

वतोरिद् वा ॥ २३ ॥

वावन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य स्वनेन वा इडागमो विधीयते ।
घतोः परस्य घनो वा इडागमो भवति आर्होदियेऽर्थेषु । तावतिकः । तावत्कः । याव-
तिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्युन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्युन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्होदियेऽर्थेषु । विशकः ।
त्रिंशकः । 'ति विंशतेडिति' इति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् ? विंशतिकः । त्रिंश-
त्कः । कथं पुनरत्र कन्, यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् ? योग-
विभागः करिष्यते-विंशतित्रिंशद्भ्यां, कन् प्रत्ययो भवति । ततो ड्युन्नसंज्ञायामिति ॥

कंसाद्विटन् ॥ २५ ॥

कंसाद्विटन् प्रत्ययो भवति आर्होदियेऽर्थेषु । टञोऽपवादः । टकारो ङीवर्धः । इकार
उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कसिकः । कसिकी । अर्धार्चेति वक्तव्यम् । अ-
द्विकः । अद्विकी । अर्धार्पणाद्विटन् वक्तव्यम् । कार्पाणिकः । कार्पाणिकी । प्रति-
शब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पाद्वन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पाद्व्यादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्होदियेऽर्थेषु । टञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि
भवति । शूर्पेण क्रीतं, शूर्पम् । शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्होदियेऽर्थेषु । ठकूठभूकनामपवादः ।
शतमानेन क्रीतं, शतमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अर्धवत्पूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्होदित्येव । अर्धवत्शब्दः पूर्वं यस्मिन्स्मादध्यर्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च

परस्य आर्हायस्य लुग् भवति, असज्ञायां विषये । अध्यर्दकसम् । द्विकंसम् । त्रिकसम् । अध्यर्दशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असज्ञायामिति किम् ? पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याडे तद्धित इति पुबद्भावः (१) । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसज्ञाग्रहण, न चेत् प्रत्ययान्त सज्ञेति । अध्यर्दशब्दः मरयैव । किमर्थं भेदे-नोपादीयते ? ज्ञापकार्थम्-कचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, सख्यायाः त्रिग्याभ्यावृत्ति-गणने कृत्वमुजिति ॥

विभाषा कार्पाणसहस्राभ्याम् ॥ २६ ॥

अद्वर्दपूर्वाद् द्विगोश्च कार्पाणसहस्रान्तादुत्तरस्वार्हायप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्दकार्पाणम् । अध्यर्दकार्पाणिकम् । द्विकार्पाणम् । द्विकार्पाणिकम् । औपसरयानिकस्य टित्तनो लुक् । अलुक्पदे च प्रतिरादेशो विकल्पित-अध्यर्दप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात्-अध्यर्दसहस्रम् । अध्यर्दसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अलुक्पदे, संख्यायाः सवत्सरसहस्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । ॐसुवर्णशतमानयोरुपसरयानम् ॥ अद्वयर्धसुवर्णम् । अध्यर्दशतमानम् । द्विसुवर्णम् । द्विशतमानम् । अध्यर्दशतमानम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वाङ्गिन्यात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हायप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । बहुपूर्वाङ्गेति वक्ष्यम् ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

धिरताच्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुवृष्यते । द्वित्रिपूर्वाद् विस्तान्तात् द्विगोः परस्वार्हायप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् (२) ॥

विंशतिकात् सः ॥ ३२ ॥

अध्यर्दपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हायिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अध्यर्दविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवति ॥

स्यार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अध्यर्दपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्दपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हायिष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अध्यर्दखारीकम् । द्विखारीकम् । ॐकेवला-

(१) लोहिनीशब्दस्यैवारभ्य पुबद्भाव इत्यन्तो ग्रन्थे प्रसिद्धोऽयमूले, पदमङ्गलादर्शनात् ॥ (२) योगविभाग उच्चार्य इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

च्चेति वक्तव्यम् । सारीकम् । अकारिण्याश्रोपसंख्यानम् । अध्यर्द्धकाकिणीकम् । द्विसाकिणीकम् । त्रिसाकिणीकम् । अकेवलायाश्च । काकिणीकम् ॥

पणपादमापशतादात् ॥ ३४ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमापशतशब्दान्तादाहर्द्धि-
येष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । [अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । पाद-अध्यर्द्ध-
पाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्मावो न भवति, पद्यत्तदर्थे इति । प्राण्यङ्गस्य स्
इष्यते, इदं तु परिमाणम् । माप-अध्यर्द्धमाप्यम् । द्विमाप्यम् । त्रिमाप्यम् । शत-
अध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम्

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोराहर्द्धिष्वर्थेषु वा यत्
प्रत्ययो भवति । षोऽप्यादः, पचे सोऽपि भवति, तस्य च लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् ।
अध्यर्द्धशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् । अशताच्चेति
वक्तव्यम् । अध्यर्द्धशत्यम् । अध्यर्द्धशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् ।
त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादृच ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहर्द्धिष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति,
चकाराद्यश्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति-द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रैशाणम् ।
त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् । परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव
भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

तत्रादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च
निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति ।
सप्तत्या क्रीत, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्पिकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषि-
कम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थवि-
भक्तिः । अन्यग्रानभिधानान्न भवति-देवदत्तेन क्रीत, पाणिना क्रीतमिति । द्विवच-
नबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति-प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनाभिधाना-
देव । यत्र तु प्रवृत्त्यर्थस्य सत्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति, तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि
प्रत्ययो भवति-द्वाभ्यां क्रीत, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चम् । तथा-मुद्रे. क्रीत मौद्रिकम्
सापिकम् । न श्लेकेन मुद्रेण क्रयः सम्भवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थाद्विभक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्तद्विभक्तं
संयोगश्चेत् स भवति उत्पातो वा । संयोगः सबन्धः, प्राणिनां शुभाशुभसूचकः महा-

भूतपरिणाम उत्पान । शतस्य निमित्त धनपतिना सयोगः, शत्यः । शक्तिः । साह-
स्र । उत्पान खल्वपि-शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणादिस्पन्दनम्, शत्यम् । शक्ति
कम् । साहस्रम् । अतस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसरया
नम् । वातस्य शमन कोपन वा, यातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । अस्त्रिपाता-
च्चेति वक्ष्यम् । सास्त्रिपातिकम् ॥

गोद्वयचोऽसत्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३६ ॥

गोद्वयचो द्वयचश्च प्रातिपदिकान् सत्यापरिमाणाश्चादिविवाजिताद्यत् प्रत्ययो भ-
वति, तस्य निमित्त सयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नथ । ठजादीनामपवाद । गौर्निमित्त
सयोग उपातो वा, गव्य । द्वयच खल्वपि-धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयु-
ष्यम् । असत्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् ? पद्माना निमित्त पद्मकम् । सप्तकम् । अष्ट-
कम् । परिमाण-प्रास्थिकम् । सारीकम् । अश्वादि-आश्विकः । अत्रह्रवर्चसादुप-
सत्यानम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्त गुरुणा सयोगः, ब्रह्मवर्चस्यः । अथ । अरमन् ।
गण । ऊर्णा । उमा । वसु । वर्ष । भद्र । अश्वादि ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छ प्रत्ययो भवति, चकाराद्यश्च, तस्य निमित्त सयोगोत्पातावित्येत-
स्मिन् विषयः । द्वयच इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्त सयोग उत्पातो
वा, पुत्रीय । पुत्रय ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासत्यमणौ प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्त सयोगो-
त्पातावित्येतस्मिन् विषयः । ठकोऽपवादः । सर्वभूमिनिमित्त सयोग उपातो वा, सार्व-
भौम । पार्थिव । सर्वभूमरनुशातिकादिपाठादुभयपददृष्टिः ॥

तस्यश्चर ॥ ४२ ॥

तस्येति पृष्ठीसमथाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणौ प्रत्ययौ वत् २-१२
तस्मिन् विषयः । सर्वभूमरीश्वरः सार्वभौम । पार्थिव । पृष्ठाप्रकरणे पुन-
विभक्तनिर्देशः प्रथयाथस्य निवृत्तयः । अन्यथा सयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्यय-
र्थस्य निमित्तस्य विशेषणं समाख्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमथाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासत्यमणौ
भवतो विदित इत्येतस्मिन्नथ । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ
सार्वभौम । पार्थिव ॥

लाकसर्वलोकादठञ्च ॥ ४४ ॥

लाकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमथाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्

प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सावंलौकिकः । अनुशक्तिकादित्वाद्बुभय-
पदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति पद्योसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मि-
न्निति वापः, क्षेत्रमुच्यते । प्रत्यस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खरीकम् ॥

पात्रात् ष्टन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् ष्टन्प्रत्ययो भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन् विषये । ष्टोऽपवादः ।
नकारः स्वरार्थः । पकारो दीपार्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं
क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन् वृद्धधायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तद्व्ययमा-
समर्थं वृद्धधादि दीयते चेत्तद्ववति । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्धधादिभिः प्रत्येकमभि-
संवध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद्वृद्धिः । प्रामादिषु स्वा-
मिप्राप्तो भाग आयः । पदादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रत्नानिवेशो
राजभागः शुल्कः । उक्तोच उपदा । पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को
वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । छत्रतुष्यर्थं उपस-
र्यानमृ० । पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चको
द्वेवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममत्राहणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्धादठन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दाद्दर्शशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन् वृद्धधायलाभशु-
ल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ट्कटितनोरपवादः । द्वितीयो वृद्धधादिरस्मिन्
दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अष्टमिकः । अर्द्धशब्दो रूपका-
र्द्धस्य रुद्धिः ॥

भागाद्वाच्य ॥ ४९ ॥

भागशब्दाच्चत् प्रत्ययो भवति, चकाराद्ध, तदस्मिन् वृद्धधायलाभशुल्कोपदा
दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे । ष्टोऽपवादः । भागो वृद्धधादिरस्मिन् दीयते, भाग्यं, भागिकं
शतम् । भाग्या, भागिका विशतिः । भागशब्दोऽपि रूपकार्द्धस्य वाचकः ॥

तद्धरति बहुत्यावहति भाराद्देशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्भारत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिवि-
शेषणं भाराद्देशादिभ्य इति-वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ताव्यातिपदिका-
दिति । वंशभारं हरति बहुत्यावहति वा, वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बालवज्रभ-
रिकः । भारादिति किम् ? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? वीहिभारं हरति

अपरा वृत्तिः—भारादंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वशादिभ्य इत्यर्थः ॥ भारशब्दोऽ-
र्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान् वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः ।
बाल्वजिकः । भारादिति किम् ? वंश हरति । वशादिभ्य इति किम् ? भारभूतान्
वीहीन् वहति । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, तदुभयमपि
प्राद्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः ।
आवहति उत्पादयतीत्यर्थः । वश । कुटज । बल्वज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अरमन् ।
अश्व । इक्षु । खट्वा । वशादिः ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासुर्य ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्न हरति वहति वा, वस्निकः । द्रव्यिकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति ॥ ५१ ॥
ष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणान्तिकेकः सभवः । उपसंह-
णमवहारः । विकलेदम पाकः । प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः ।
कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोऽस्ति ? नास्त्यत्र ॥ ५१ ॥
पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी । अतत्पचतीति द्रोणादपच ॥ द्रोणपचति, द्रौणी । ॥ ५१ ॥

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो ॥ ५३ ॥
भवति । ठजोऽपवादः, पचे सोऽपि भवति । आढकं सभवत्यवहरति पचति
आढकीना । आढकिकी । आचितिना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोऽप्यंश्च ॥ ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः सभवत्यादिष्वर्थेषु
प्रत्ययो भवति, चकारात् ॥ अन्यतरस्याम् ॥ विश्वानसामर्थ्यादेवानगोर्लुङ्
ठजस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्याभ्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरिति लुग् भवत्येव । नकारः स्वरार्थः ।
दीपर्यः । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी ।
द्व्याचिता । अपरिमाणविस्ताचितेति दीपः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्वि-
द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्त्तौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः सभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्त्तौ
चकारात् ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते, ठजः पचे
भवति । तेन चातूरूप्यं सपद्यते—द्वे कुलिजे सभवत्यवहरति पचति वा, ॥ ५५ ॥

की । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वेकुलिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोस्त्वत्र कुलिजप्रहणमपीष्यते, तेहोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्याशस्नभृतय ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थमशस्नभृतयध्वेत्ता भवन्ति । अशो भाग । यस्न भूलक्षम् । तिर्वंतनम् । पञ्च अशो यस्नो वा मृतिर्मांस्य, पञ्चक । सप्तम् । साहस्र ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थ परिमाणचेत्तद्भवति । प्रस्थ परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशि । सारीक । शत्य । शक्तिम् । साहस्र । द्रौणिक । कौडविक । वर्षशत परिमाणमस्य, वार्षशतिक । वार्षसाहस्रिकम् । षष्टिर्जिवितपरिमाणमस्येति, पाष्टिक । साप्ततिक । समर्थविभक्ति प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्राद्देवानुवर्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् ? पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य, द्विपाष्टिक । द्विसाप्ततिक । पुनर्विधानसामर्थ्याद्द्वयर्द्ध-पूर्वद्विगोलुङ् न भवति ॥

सख्याया सज्ञासघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्तते । सख्यावाचिन प्रातिपदिकपरिमाणोपाधिका-प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । सज्ञासघसूत्राध्ययनेष्विति त्रययार्थविशेषणम् । तत्र सज्ञाया स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य -पञ्चैव पञ्चका शकुनय । प्रका शालश्लायना । सघ-पञ्च परिमाणमस्य पञ्चक सघ । अष्टक । सूत्र-अष्टाय-याया परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टक पाणिनीयम् । दशक वैद्याग्रपदीयम् । त्रिक गशट् स्नम् । मनु चाध्यायसमूह सूत्रसघ षट् भवति ? नैतदस्ति । प्राणिसमूहे षशब्दो रूढ । अध्ययन-पत्रानोऽधीत । सप्तकोऽधीत । अष्टक । नवकः । अधी-तरध्ययनम्, तस्य सप्त पापरिमाण-पञ्चावृत्तयः पञ्चनारा पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, अकमध्ययनम् । अस्तोमे षड्विधि-पञ्चदशाद्यर्थे । पञ्चदश मन्त्रा परिमाणमस्य, अदश स्तोमः । सप्तदश । एकविंश । अश्वत्थतोडिनरुद्धन्सि । पञ्चदशिनोऽर्द्ध-मासा । त्रिंशिनो मासा । अविंशतेश्चेति वक्तव्यम् । विंशिनोऽङ्गिरस ॥

इति त्रिंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्तते । पञ्चधादय शब्दा निपात्यन्ते, यद्विह लक्षणेना निपात्न तसर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चाना टिलोप ति प्रत्ययश्च-पञ्च परिमाणमस्य, शक्तिरुद्धन् । द्वयोर्दशतोर्विन्भाव शक्तिश्च प्रत्यय -द्वौ दशती परिमाणमस्य सघस्य, शक्ति । त्रयाणा दशता त्रिन् भाव शच प्रत्यय-त्रयो दशत परिमाणमस्य, शत् । चतुर्णां दशता चत्वारिन् भाव शच प्रत्यय-चत्वारो दशत परिमाणमस्य,

चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच प्रत्ययः-पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड् भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्व च-षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च-सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च-अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च-नवदशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां दशभावः तश्च प्रत्ययः-दश दशतः परिमाणस्य सवस्य, शतम् । विशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्राप्ययार्थेऽभिनिवेष्टव्यम्, तथाहि षड्किरिति क्रमसञ्चिवेशेऽपि वर्तते-ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपीलिकापङ्क्तिरिति । न चात्राव्ययार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिवि च वृत्तिस्त्वल्लिङ्गसख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोऽप्येव आतीत्यकास्तद्देव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतो वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ वा निपात्येते तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषयेव गेंऽभिधेये । सख्याया इति कनि प्राप्ते ङितिर्निपात्यते, वाचचनात्पक्षे सोऽपि परिमाणमस्य, पञ्चद्वर्गो, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इति वर्त्तने, तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन् शब्दाच्चन्दसि वि प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे मंज्ञायां ङ् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्ग इति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्चद्व्याभ्यां विषये ङ् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणेऽभिधेये अभिधेये सप्तम्येषा न विषयसप्तमी, तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिं परिमाणमेषा ब्राह्मणानां, त्रिंशानि ब्राह्मणानि । चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि । क चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वैतच्छत्रिनः । बाह्ययुग्मिनः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यन् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहण प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो स्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । छेद नित्यमर्हति, छेदिकः । भौदिकः । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । सप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । सम्प्रश्न । विराग । विरञ्च । (वैरञ्चिकः) । छेदादिः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयात्मर्षाद्धित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यविहितत्वं । शिरस्येदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्यय-सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

(१)दण्डादिभ्यः ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । यदित्यनुवर्तते । दण्डादिभ्यो द्वितीयात्मर्षेभ्योऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । टकोऽपवादः । दण्डमर्हति, दण्डः । मुमल्यः । दण्डः । मुमल । मधुपर्कः । कशा । अर्थः । मेघा । मेघ । युग । उदकः । वधः । गुहा । भागः । इमः । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । टप्रा-दीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । शूल्यः पलाशः । गर्वा देवः ॥

पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । टक्त्भोरप-वादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्रियः । पात्र्यः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तद्वर्हतीत्यस्मिन् विषये । ङ्कोपवादः । कडङ्करमर्हति, कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भेषुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणाशब्दस्याल्पात्तरस्य अपूर्वनिपातेन लक्षणान्यमि-थारचिहे न यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्तते । स्थालीबिलाशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः, तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ङोऽपवादः । स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिलाः । पाक-नेया इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञ्च ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासरथ घञ्चौ प्रत्ययौ भवतः, तद्वर्हतीत्यस्मिन्-विषये । टकोऽपवादः । यज्ञियो ब्राह्मणः । आत्विजीनो ब्राह्मणः । छयज्ञत्विग्भ्यां तत्क-

१ (१) इत्त दण्डादिभ्यो य, इति पाठस्वरुपात् । तथाहि वध्यशब्दभ्युत्पादनाय अचो-दिति सूत्रे मा-ये उक्तम्—वयवविभो, हनो वा वयवगदितो वेति । यदि चात्र उदितो यदि-यने तत्र एवैतदुपपद्यते तथाहि वयवस्यानुदात्तत्वं, यत्पि यतीनाम् इत्यादुदात्तत्वं, यदि च यो विधीयते, तत्र. स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यादिति ।

मार्हतीत्युपसरयानम् । यज्ञकर्माहति, यज्ञियो देश । ऋत्विक्कर्माहति, आत्विजो न
ब्राह्मणकुलम् । आर्हियद्गादीना पूर्वोऽवधि, अत पर प्राग्बनीयद्येव, भवति ॥

पारायणतुरायगचान्द्रायण वर्त्तयति ॥ ७० ॥

समर्थविभक्तिरुवर्त्तते । अहतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो
वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । पारायण वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकरद्वात्र ।
तौरायणिको यजमान । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

सशयमापन्न ॥ ७३ ॥

सशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । सशयमा
पन्न प्राप्त, साशयिक स्थाणु ॥

योजन गच्छति ॥ ७४ ।

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति ।
गच्छति, योजनिक । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसर्पयानम् । क्रोशशत गच्छति
क्रौशशतिक । योजनशक्ति । अततोऽभिगमनमहतीति च
पसर्पयानम् । क्रोशशतादभिगमनमहति, क्रौशशतिको भिक्षु ।
आचार्य ॥

पथ ष्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन् प्रत्ययो भवति ।
स्वार्थं । पकारो ङीर्पथं । पन्थान गच्छति पथिकं । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहण प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथ पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च
नित्य गच्छतीत्यस्मिन् विषये । पन्थान नित्य गच्छति, पन्थो भिक्षा याचते ।
मिति किम् ? पथिक ।

उत्तरपथेनाहत च । ७७ ॥

निदशादेव समर्थविभक्ति । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहतमित्येतस्मिन्
ङ् प्रत्ययो भवति । चकार प्रत्ययार्थसमुच्चय, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव
र्थविभक्ति । उत्तरपथेनाहतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकं ।
तत्प्रकरणे वारिजलस्थलकारतारपूर्वपदादुपसरयानम् । वारिपथेनाहत,
वारिपथेन गच्छति, वारिपथिक । जलपथेनाहत, जलपथिकम् ।
गच्छति, जलपथिक । स्थलपथेनाहत, स्थलपथिकम् । स्थलपथेन
स्थलपथिक । कान्तारपथेनाहत, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति,
रपथिक । अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसर्पयानम् । अजपथेनाहत गच्छति

आङ्गपिच्छ । गङ्गुपथेनाह्वत गच्छति वा, गङ्गुपथिक । हनन्तुस्त्वित्त्वेण
म्यलन्त् । म्यलन्पथेनाह्वत, म्यालन्पथ ननुक्म् । म्यालन्पथ मरिचम् ॥

कालान् । ७८ ॥

कालादिपरिहारः । यन्त्रि उर्ध्वमनुकमिन्याम कालादिरेव तद्वैदिकम् ।
वपन्ति-नेत्र निरृत्तम् । नसेन निरृत्त, मामिकम् । प्राङ्मामिकम् । मावन्तिकम् ।
कालादिपरिहारं "सुहादेभ्योऽण" इति वाचन् ॥

तेन निरृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति नृत्तियामनर्थात् कालवाचिन् प्रातिपदिके द्विवृत्तमिदमिच्छये अ
प्रययो भवति । अह्ना निरृत्तमादिकम् । आङ्मामिकम् । मावन्तिकम् ॥

तमपीष्टो मृतो मृतो भावो ॥ ८० ॥

तमिति द्विर्वासान्मर्थात् कालवाचिन् प्रातिपदिकेऽर्थाष्टो मृतो मृतो भाव
पेयस्मिन्नर्थे यथापिहित प्रययो भवति । अर्धेष्ट-मकृद्य व्यासक्ति । मृत-देतने
कृत । मृत-स्वमरुदा व्यासकाल । भावा-वादा प्रयातात् । "कालापर्ययो" इति
द्विर्वादा । मामनर्थाष्टो, मामिकेऽप्यारक । माम मृतो, मामिक कर्मक । माम
मृत, मामिकेऽप्यापि । माम भावो, मामिक उन्मव । ननु दण्डेयग नरा च
मुहूर्त्त क्रियते तेन कथं भावो व्याप्यते ? अल्पेपान्तरो क्रियायै, तत्र कलन्तना
क्रियया भावो व्याप्यमानस्तन्व्यानेय व्याप्त इत्युच्यते ॥

मामाह्वयमि चनूययो ॥ ८१ ॥

मामाह्वयमिचये यवश्री प्रययो भवति । अनेपवाद । अर्धेष्टादीनां
वृत्तान्तधिकारेऽपि मामाह्वयं नृत्त इत्येवमित्युच्यते । माम मृतो, माम्यो,
मामान । धर्ममिति किम् ? नासिकम् ॥

शिगोर्ध्व ॥ ८२ ॥

मामाह्वयमिति वरते । नामान्तात् शिगोर्ध्वं प्रययो भवति ददन्यनिधेरे । ही
गमो मृतो, द्विनास्य । द्विनास्य ॥

पानान्तात्पर्यम् । ८३ ॥

धर्मनिधेरे । पानान्तात्पर्यमिधेरे षट् प्रययो भवति, दस च । ज्ञान्ति
मृत्तरीच्यते, म कृत्तेण नमुखेऽप्य । स्वरेव वाचनन्तरोऽनुदत्तेऽप्यते । तेन
रुच्य भवति-यानाम् । पानाम्य । पानामिकम् ॥

प्रययमि ठत्त । ८४ ॥

पानामाह्वयमिधेरे षट् प्रययो भवति । चकारेणानन्तरम्य षड्
मुह्य(१) क्रियते । पानामिको रोग । पान्नास्य ॥

(१) चकारान्तिरस्य षट् समुच्चयार्थ इति वा० ॥

समायाः एः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादि-
ष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । समामधीष्टो मृतो भूतो भावी वा,
समीनः । केचित्तु तेन निवृत्तमिति सर्वत्रानुवर्तयन्ति-समाया निवृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः
प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राग्वते स रयापूर्वपदानां तदन्त-
ग्रहणमलुक्तीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ऽपि भवति-द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।
त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

राश्र्यइस्संयत्सराच्च ॥ ८७ ॥

(१) रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो
भवति । खेन मुक्ते पक्षे ऽपि भवति । द्विरात्रीगः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीगः ।
त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनो । द्वैयह्निकः । त्र्यहीनः । त्रैयह्निकः । द्विसंवत्सरीगः । द्विसांव-
त्सरिकः । त्रिसंवत्सरीगः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरस्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वपाल्लुक् च । ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति,
ठञ्, तयोश्च वा लुग् भवति । एव त्रीणि रूपाणि भवन्ति-द्विवर्षीगो व्याधिः
द्विवाषिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीगः । त्रिवाषिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभिव्यतीत्यु-
पदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैत्रपिकः ॥

चित्तवृत्ति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवृत्ति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति ।
(२) प्रत्ययस्य नित्यं लुग् भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षी दारकः
चित्तवृत्तीति किम् ? द्विवर्षीगो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिशब्दो निपात्यते । बहुवचनमन्तम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थाद्
प्रत्ययो निपात्यते, पच्यन्त इत्येवस्मिन्नर्थे, रात्रशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण
षष्टिका । सत्रैषा धान्यविशेषस्य, तेन मुक्तादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छ्रच्छन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्ताद्यातिपादिका निवृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति
ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

(१) द्विगोरित्येवत्यधिकं बहुषु पुल्लिङ्गेषु ॥ (२) निवृत्तादिष्वर्थेषु इत्यत्रस्य न
बहुषु पुल्लिङ्गेषु नास्ति ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ६२ ॥

संपरिपूर्वाद्विस्तरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दमि विषये निर्घृतादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्व । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजप्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

नेनेति तृतीयासमर्थात् । कालवाचिनः प्रातिपदिकात् परिजप्य लभ्य कार्यं सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजप्यः—द्रव्यते जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यो, मासिकः पटः । मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ६४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः, सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि सन्वच्यते—कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पष्ठवर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः—तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पञ्चवर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य, मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव, उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् । महानाम्नादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् । माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यवृत्तिकम् । तच्चरतीति च(१) महानाम्नां श्रुचः, तत्सहचरितं व्रत तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्वरति, माहानामिकः । आदित्यवृत्तिकः । गौदानिकः । (२) भस्याड इति पुबद्भावेन ङीप् निवृत्ते, “नस्तद्धित” इति टिलोपः । अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी । तिलवृत्ती । अष्टाचत्वारिंशतो ङ्रुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रत चरति, अष्टाचत्वारिंशतः । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङ्रुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासक । चातुर्मासी । चतुर्मासाण्यो यजे तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि । संज्ञायामण्वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी । पौर्णमासी । आपादी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । दक्षिणोमस्य दक्षिणा, आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्याग्रहणम-

(१) तच्चरतीति महानाम्नादिभ्य उपसंख्यानमिति पा० ॥ (२) भस्याड इति पुबद्भावेन ङीप् निवृत्ते “नस्तद्धित” इति टिलोप इत्यधिकपत्र, पदमजयो दर्शनात् ॥

कालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाह-
प्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् । प्राग्बते सरयापूर्वपदाना तदन्तग्रहणमलुकीति काला-
धिकारेऽपि द्वादशाहादिव्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भजन्तु ॥ ६६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भव-
वप्रत्ययो भवति । यथा-मासे भव, मासिकम् । सावत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् ।
वासन्तिकम् । वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । शारदम् । तथा मासे
दीयते कार्यं वा मासिकम् । सावत्सरिकम् । प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यमित्यादि ।
वति सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्त्तव्य-तत्र च दीयते, यज्ञारयेभ्य इति ।
अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिक भक्तम् । रानसूयिकम् । वाजपेयिकम् । कालाधि-
कारस्य पूर्णोऽवधि, अतः पर सामान्येन प्रययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति ।
व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् । अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसरया
नम् (१) । अत्रैव ते पठितव्या । व्युष्ट । नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ ।
सभ्रम । आस्तरण । सप्राप्त । सघात । अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसक्रमण ।
व्युष्टादि (२) ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्या णयती ॥ ९८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्या यथाकथाचहस्तशब्दाभ्या
यथासत्य णयती प्रत्ययौ भवत । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयो प्रत्येकमभिसंबन्धो,
यथासत्य नेष्यते । यथाकथाचशब्दोऽप्ययसमुदायोऽनादरे वर्त्तते, तृतीयाऽर्थमात्र
चाऽत्र सम्भवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, यथाक-
थाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

सपादिनि ॥ ६६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्सपादिभ्यभिधेये षञ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षं
सपत्ति, आवश्यकं णिनि । वर्णविष्टकाभ्या सपादि मुख, काणविष्टकिक मुखम् ।
वाङ्मयुगिकम् शरीरम् । वङ्मयुगेन विशेषतः शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेपादात् ॥ १०० ॥

कर्मन्वेपशब्दाभ्या तृतीयासमर्थाभ्या यत्प्रत्ययो भवति सपादिनीत्येतस्मिन्
विषये । षञोऽपवादः । कर्मणा सपद्यते, कर्मण्य शरीरम् । वेपेण सपद्यते, वेप्यो नटः ॥

(१) उपसख्यानमित्यस्याय-आऽपद । पीलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इत्य-
धिकं बहुषु पुस्तकेषु ॥ (२) दीर्घ, उपवास इत्येते शब्दौ अत्र गणौ अधिकौ कुत्रचित् ॥

८१ तस्मै प्रभवति सतापादिभ्य ॥ १०१ ॥

। तस्मा इति चतुर्थमिभ्यं सतापादिभ्य प्रभवतीत्यस्मिन् विषये ट् प्रत्ययो भवति । समर्थं शक्तं प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थं चतुर्थी । सतापाय प्रभवति, सातापिक* । साध्यादिक* । सताप । सनाह । सम्राज । सयोग । सपराय । सपेय । निष्पेय । निसर्गं । असर्गं । विमर्गं । उपमर्गं । उपवास । प्रवास । सघात । समोदन । सूक्ष्म । मासौदनाद्विगृहीतादपि(१) । सतापादि ।

१ - योगाद्यच्च ॥ १००

। योगशब्दाद्यप्रत्ययो भवति, चकाराट् ट् तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन् विषये । योगाय प्रभवति, योग्य । यौगिक ॥

८२ कर्मण उक्त्वा ॥ १०३ ॥

कर्मण् शब्दादुक्त्वा प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ट्प्रोऽपवाद । कर्मणे प्रभवति, कार्मुकं धनु । धनुषोऽन्यत्र न भवति, अनभिधानात्(२) ॥

८३ समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

। समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्ति पठ्यर्थे ट् प्रत्ययो भवति यत्तत्र प्रमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्वति । समयं प्राप्तोऽस्य, सामयिकं कार्यम् । उपनतकालमिच्छन् । समयविभक्तिनिवृत्त उत्तरार्थं ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थाद् अत्येति पठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये(३) । ऋतुं प्राप्तोऽस्य, आर्त्तं व पुष्पम् । ऋतदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसरयानम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशितम् ॥

८४ छन्दसि घस ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दात् छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । ऋणोऽपवाद । अयं ते योनिः ऋविषय ॥

८५ कालाद्यन् ॥ १०७ ॥

। कालशब्दाद्यप्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । कालं प्राप्तोऽस्य काल्यस्ताप । काल्यं शीतम्(४) ॥

(१) निषीक, सग, सपात, सवा, सवशन इत्येव उच्यते अत्र गण भाषिका बहुषु पुस्तकेषु, तत्रैकस्मिन् पुस्तके सर्वशने वत्र सर्वशेति पा० ॥ (२) धनुषे वत्रत्यारभ्य अनभिधानादिरदन्तो अथो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अयमपवाद पदमज्जर्वा दशनात् ॥ (३) ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थात् प्राप्तोपाधिकादस्येति पठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति पा० । अयनेव च पाठो, युक्त ॥ (४) गीतमिति पा० ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १० = ॥

कालादिति वर्तते, नदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्ररूपेण कालो विशेष्यते । प्ररूपे वर्तमानात्कालात्तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकस्युगम् । कालिक वरम् । ठञ्प्रहण विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०६ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेतन्नवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम् । गात्रामहिकम् ॥

विशाखापाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखापाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्य मन्थदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशालो मन्थः । आपाढो दण्डः । छूडादिभ्य उपसत्यानम् । छूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् । उत्पापनीयम् । छिदिशिपूरिपतिरुहि(१)मृत्तेरनात्सपूर्वपदादुपसत्यानम् । गृहप्रवेशनप्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् । स्वर्गादिभ्यो यद्गुक्तव्यः । स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचन । उत्पापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । सवेशन । अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । अन्वारोहण । प्ररोहण । अनुप्रवचनादेः ॥

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य, छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पद्मप्रहणं बहुपूर्वनिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चौरैः ॥ ११३ ॥

ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरैऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, ऐकागारिकः,

(१) इहीयस्याये पदीत्यधिकं प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परन्तु पदमश्वस्तम्नस्तस्यपाठः । माध्यपुरतकेषु तु वि श पूरिपदीत्यैव पाठोऽप्युच्यते ॥

घोरः । ऐकागतिः । किमर्थमिदं निपात्यते, यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धम् ।
घोरे नियमार्थं वचनम्, इह माभूत्-एकागार प्रयोजनमस्य भित्तोरिति । टकार-
कार्यावधारणार्थः—हीवेव भवति, न भित्त्वर इति । अपरे पुनरिक्त् प्रत्यय वृद्धिं च
निपातयन्ति ॥

आकालिकटाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकद् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आ-
देशः, आद्यन्तयोश्चेत्तद्विशेषणम्, इक्त् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्त-
यस्य, आकालिकः स्तनयित्नुः । आकालिकी विद्युत्, जन्मना तुल्यकालविनाशा,
उत्पन्नानन्तरं विनाशिनीत्यर्थः । आकालाट्ठंश्च । चात् टञ् च । आकालिका
विद्युत् । टत्रः पूर्णोऽधधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा
भवति । ग्राहणेन तुल्यं यत्तंते, ग्राहणवत् । राजवत् । क्रियाग्रहणं किम् ? गुण(१)
द्रव्यतुल्ये मा भूत्-पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पित्रलः । पुत्रेण तुल्यो
गोमान्(२) ।

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति । मधुरा-
यामिव, मधुरावत् छुप्ने प्राकार(३) । पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा । षष्ठीसमर्थात्-
देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ता यज्ञद-
त्तवत्(४) ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति । राजानमर्हति
राजवत्पालनम् । ग्राहणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छब्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।
यदुद्धतो निवतो यासि वप्सद्, उद्धतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः । भवतोऽस्मा-
द्भिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त भावशब्देनोच्यते । अश्वस्य
भावो अश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

(१) द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥ (२) पुत्रेण तुल्यो गोमान् इति बहुषु पुस्तकेषु
नास्ति ॥ (३) प्रासाद इति पा० ॥ (४) देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य दन्ता. पा० ॥

आ च त्नात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मगस्त्व इति वचयति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मस्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृती वेदितव्यौ । वचयति-पृथ्वादिभ्य इमनिञ्जेति ।
प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । अदिमा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता ।
अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम्, कर्मणि च विधानार्थं-“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि चे”ति । चकारो नञ्जनभ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः, खेणम् ।
स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंसिन्म् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलक्षणप्रद(१)युधकनरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवन्ति चतुरादीन् वर्जयित्वा ।
वचयति-पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता । अपटुत्वम् ।
अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ? बाह्यस्त्वम् ।
प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् ? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् ।
आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् ? आवतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् ।
आवट्यम् । आयुष्यम्(२) । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिञ्जा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य भाव इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा । पार्थवम् ।
अदिमा । मार्दवम् । “तुरिष्टेमेयस्तु” “टे.” इति टिलोपः । “र ऋतो हलद्वैर्लघोः”
इति. रेफादेशः(३) । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदुत्वम् । मृदुता ।
पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल । गुरु ।
दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अर्किचन । होड । पान(४) । वस्त । मन्द ।
स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । ऋषु । क्षिप्र । क्षुप्र । बुद्ध । पृथ्वादिः ।

वर्णादिभ्यः प्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णादिभ्योप्यञ्चिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च प्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारा-
दिमनिच्, तस्य भाव इत्येतस्मिन् विषये । शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम् । शुक्लिमा ।
शुक्लत्वम् । शुक्लता । काष्ण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः-
दाक्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । पकारो ङीपर्यं-औचिती । याथाकामी । दृढ ।
परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आम्र । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत । उष्ण । जड ।

(१) बुध इति पण्डितपत्रे पाठान्तरम् ॥ (२) आयुष्यम् इति पाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥

(३) अत्र तुरिष्टेमेयस्त्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तो ग्रन्थो बहुत्र नोपलभ्यते । (४) पाक
इति पाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥

यधिर । पण्डित । मधुर । मूर्य । मूक । वेयांतलाभमतिमनः शारदानाम् । समो मतिमनसो (१) जवने (२) । दृढादिः ।

गुणवचननाहणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तयन्तो गुणवचनः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिर्ये व्यञ्जन्ययो भवति घञाराद् भावे च । कर्मनृशब्द क्रियावचन । जडस्य भावः कर्म वा, जाह्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः सत्वपि-ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वा पाद्ः परिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्द प्रकारवचन । चतुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थं उपसत्पानम् । चत्वार एव वर्णाश्चतुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैस्वर्यम् । पाद्गुण्यम् । सैन्यम् । साक्षिभ्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाहव । माणव । चोर । मूक । आराधय । विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्य । विपमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण । अहंतो नुम् च । आहन्त्यम् । सवादिन् । सवेदिन् । बहुभाषिन् । बालिदा । दुष्पुत्र्य । कापुर्य । दायाद । विशसि । धूर्त्त । राजन् । सभापिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गगपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विप । असर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चातुर्वेद्यम् । (३) ब्राह्मणादिः ॥

स्तेनाद्यप्रलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात् षष्ठीसमर्थान्नावकर्मगोर्यत् प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति-स्तेनात्, व्यञ्जभवति-स्तैन्यम् । ततो यच्चलोपश्च, स्तेनादित्येव-स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मगोर्ययोः । सख्युर्भावः कर्म वा, सख्यम् ।

(१) जवन इति बहुषु पुराकेऽु नोपलभ्यते ॥

(२) कचिद् । बाल । तल्प । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आहृष्ट । श्लथी शब्दा अधिका उपलभ्यन्ते । (३) अस्मिन् श्लोके बहुव शब्दा उपलभ्यन्तेऽन्यत्र । ते च दण्ड "एवभाव । निर्घातन् । विषातिन् । राजपुरष । विशस्ति । विशाय । विशात । विनात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । शाल । तत्पर । इदम्पर । पया । तथा । पुरत् । पुन पुनर् । अमोक्ष । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज । सुवराज । सम्राज । अबिदूर । अपिशुन । अनृशस । अदयत्तय । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमन्डन । विश्वरूप । अस्विन । उदामीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षिः । मानुष । अस्तिक । नास्तिक । शुगपत् । पूर्वापर । उत्तरापर" । इति ।

दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् । दूत्यम् । वणिज्यम् । कयं वाणिज्यम् ?
 भाषणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिसन्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मगोरर्थयोः । कपेर्भावः कर्म वा
 कापेयम् । ज्ञातेयम् । अथथासत्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेप्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात् प्रातिपदिकात् पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मगोरर्थयोः ।
 सेनापतेर्भावः कर्म वा, सेनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् ।
 राज्यम् । पुरोहित । राजन् । सप्रामिक । एपिक । वर्मित । रण्डिक । दण्डिक ।
 द्वन्द्विक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । कृपिक । पूतिक ।
 पत्त्रिक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक । सूचिक । शान्कर । सूचक । पत्तिक ।
 सारथिक । जलिक । सूतिक । अज्ञलिक । सूचक । (१) पुरोहितादिः ॥

प्राणभृज्जातिप्रयोनचनोद्गात्रादिभ्योऽब् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चात् प्रत्ययो
 भवति भावकर्मगोरर्थयोः । अथस्थ भावः कर्म वा, वाच्यम् । औष्टम् । वयोवचनेभ्य-
 कौमारम् । केशोरम् । उद्गात्रादिभ्य - औद्गात्रम् । औच्चैत्रम् । उद्गात् । उच्चैत् । प्राति-
 हर्त् । रथगणक । पक्षिगणक(२) । सुष्टु । दुष्टु । अध्वर्यु । वधू । सुभगमन्त्रे(३) ।
 उद्गात्रादिः ।

हायनान्तयुनादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति ।
 द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवादिभ्यः यौवनम् ।
 रम् । श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्ये श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा, श्रौत्रम् । युवन्
 स्वविर । होत् । यजनान । कण्डलु । पुरपासे । सुहृत् । यात् । अवन । कुशी
 सुखी । सुहृदय । सुभ्रात् । वृषल । दुर्भ्रात् । हृदयासे । वैत्रज । कृतक । परिव्राजिक
 कुशल । वषल । निपुण । पिशुन । सप्रहचारिन् । कुतूहल । अतृप्तस । (४)

इगन्ताच्च लघुमूर्त्ति ॥ १३१ ॥

(१) 'शमिक । चांमक । कामक । शालक । मूलिक । मिलिका । तिमिक ।
 तका । कषिक । पुत्रक । पथिका । प्रथिक । प्रथिक । परिष्क । पूतानक । म
 मूचिक । स्वारक । चूडिक" । एत शब्दा अन्यत्रापिका उपलभ्यन्ते । (२) पत्रिगणक
 (३) प्रशात् होत् । पोत् । कर्त् । पते । गण्डिका कुत्र चत् ॥ (४) "भ्रात् । दु
 कन्दुक । दु खी । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिथुन । तुलसी । महस् । कनक । कि व । पोत
 पतेऽधिक । अन्यत्र पुस्तकान्तरे ।

इगन्ताश्च लघुपूर्वादिण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिक-
समुदायो विशेष्यते, लघुः पूर्वोऽत्रयवोऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वं ?
इक्संनिधानादिक इति विज्ञायते । लघुः पूर्वो यस्मादिकस्तदन्तात्प्रातिपदिकदित्यय-
मर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरपत्रमधारयं वर्णयन्ति-इक् चासावन्तश्चेतीगन्तः,
लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते, पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्
प्यारयानेऽन्तग्रहणमतिरिच्यते, लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भाक्-
कर्म वा, शीघ्रम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति
किम् ? घटत्वम् । पटत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् ? कण्डूत्वम् । पाण्डूत्वम् । कर्षं
वाच्यमिति ? प्राहणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाद् गुरुपोत्तमाद्बु ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम्, गुरु उपोत्तमं यस्य तद् गुरुपोत्तमम् । यका-
रोपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुभ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा,
रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् ? विमानत्वम् (१) । गुरुपोत्तमादिति
किम् ? प्रियत्वम् । असहायादिति वक्तव्यम् । साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंश्लेष्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुभ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपा-
लानां भावः कर्म वा, गौपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका ।
मनोज्ञादिभ्यः-मानोज्ञकम् । कार्याणकम् । मनोज्ञः । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस ।
छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आह्वय । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव ।
युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र ।
कुशल । मनोज्ञादि (२) ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुभ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्म-
णोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकृत्यनम् । अत्याकारः पराधिचोपः ।
तद्वेतेस्तत् प्राप्तस्तग्नौ वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निदिश्येते, तत्प्राप्त-
स्तद्वगतवान् तद्वेते इत्युच्यते । श्लाघायां तावत्-गार्गिकया श्लाघते । काठिकया
श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च विकृत्यत इत्यर्थः । अत्याकारे-गार्गिकयात्याकुस्ते ।
काठिकयात्याकुस्ते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च परानधिचिपतीत्यर्थः । तद्वेते-गार्गिकाम-
वेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वाऽवगतवानित्यर्थः ।
श्लाघादिष्विति किम् ? गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

(१) कुलीनत्वमिति पा० ॥ (२) "बहुल । भवत्य । महोपुक्त्वा" । अन्यशब्दिका एते ।

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषराचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भाव-
कर्मणोः । अच्छावाकस्य भाव कर्म वाऽच्छावाकायम् । मित्रावहणीयम् । ब्राह्मणा-
च्छसीयम् । आशीधीयम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । बहुवचन
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्ब्रह्मणावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणो ।
छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति वक्तव्ये त्ववचन तलो वाधना-
र्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव-ब्रह्मत्वम् ।
ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्छोरधिकारः समाप्तः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये
खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्भवन क्षेत्र भवति । भवनमिति-भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति
भवनम् । सुद्वाना भवन क्षेत्र मौढ्रीगम् । कौढ्रीणीम् । कौलथीनीम् । धान्यानामिति
किम् ? वृणानां भवन क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् ? सुद्वानां भवन कुशू-
लम् । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः ।
व्रीहीणां भवन क्षेत्र वैहेयम् । शालेयम् ॥

यययकपष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः ।
यवानां भवन क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टियम् ॥

विभापा तिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माप उमा भङ्गा अणु(१) इत्येतेभ्यो विभापा यत् प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रेऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचन, पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गायोरपि धान्यत्वमाश्रित-
त्वेन । तिलः माप उमा भङ्गा अणु एषां भवन क्षेत्रं(२) तिल्यम् । तैलीनीम् । माप्यम् ।

(१) तिलादभ्य शब्देभ्य इति पा० । (२) विलानां भवन क्षेत्रम् इति पा० ॥

मापीणम् । उभयम् । भौमीनम् । भङ्गवम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः रत्नञ्चौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात् कृत इत्यस्मिन्नर्थे रत्नञ्चौ प्रायशौ भवतः । सर्व-
शब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्प्रथ्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः ।
सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन् धारयार्थे शृतिः । सर्वचर्मणः । सार्वचर्मणः ॥

यथामुत्तरसम्पुरस्य दर्शनः सः ॥ ६ ॥

यथामुत्तरशब्दात् सम्पुरशब्दाच्च पृष्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे सः प्रत्ययो
भवति । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः, आदर्शादिः प्रतिविम्बाश्रय उच्यते । निपातना-
स्तादृश्येऽध्ययीभावः-मुत्तरस्य सदृशम्, यथामुत्तरम् । यथामुत्तरं दर्शनः, यथा-
मुत्तरीनः । सर्वस्य मुत्तरस्य दर्शनः, सम्पुरीनः ॥

तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशे-
षणम् । सर्वादिः प्रातिपदिकात् पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासम-
र्थाद् व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे सः प्रत्ययो भवति । सर्वपथ व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः ।
सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वचर्मणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण बोधनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते, आङ् मर्यादायाम्, तयोरन्ययीभावः । आप्रपद-
शब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे सः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं
प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण सम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्य बद्धा भक्षयति
नेय इत्येतेष्वर्थेषु सः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपद बद्धाऽनुप-
दीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति, सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयः प्रद-
क्षिणम्(१), अनयः प्रसज्यम् । प्रदक्षिणप्रसज्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परशारैः पदा-
नामसमावेशः, सोऽयानयः । अयानयनेयोऽयानयीनः शारः । फलकक्षिरः स्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रर्षात्त्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रर्षौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यस्मि-
न्नर्थे सः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते(२) ।

(१) प्रदक्षिणगमनमित्यापि कुत्रचित्पाठ उपलभ्यते । परन्तु स न युक्तः, अयः प्रद-
क्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिण गमनमित्यर्थ इति पदमज्यया विवृतः वा ॥ (२) परोव-
रेति परस्योत्वंचनमिति पाठः ॥ अयमेव च पाठो युक्तः, परस्योत्वंचनमिति प्रतीकस्य
पदमज्यया दर्शना ॥

परांश्चारांश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च
परतरांश्चानुभवति, परम्परीणः । पुत्रपौत्रानुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो
विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्र भिनत्ति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः
प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी, भविष्यति गम्यादय इति । अकेनोर्भवेप्यदा-
धमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः—अवारपार गामी, अवारपारीणः । अविपरीताच्च ॥
पारावारीणः । विगृहीतादपीष्यते—अवारीणः । पारीणः । अत्यन्त गामी, अत्यन्तीनः ।
भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकाम गामी, अनुकामीनः । यथेष्ट गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते—गर्भं धारयतीति
प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सखलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसयोगे द्वितीया ।
समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा । अपूर्वपदे सुपोऽलुग्व-
क्तव्यः ॥ केचित्तु समायां समायां विजायत इति विगृह्णन्ति । गर्भमोचने तु विज
निर्वर्त्तत इत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते, परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्यः ।
अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥ समांसमां विजायते । समायां
समायां विजायत इति वा ॥

अद्यश्चीनाप्रवृत्ते ॥ १३ ॥

विजायत इति वर्त्तते । अद्यश्चीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विज्ञाने—आत्मने प्रसवे ।
आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते—अत्राच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति । अद्य वा श्वो वा वि-
यतेऽद्यश्चीना गौः । अद्यश्चीना वडवा । केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तते, अवष्टब्द
मात्रे निपातनमित्याहुः । अद्यश्चीन मरणम् । अद्यश्चीनो वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् गोशब्दाद् , आ तस्य गोः प्रति
कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः, यो गत्रा मृतः कर्म
आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गो. पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दाद्गामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।
पर्याप्त गच्छति, अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्त्वौ ॥ १६ ॥

इति द्वितीयासमर्थे विभक्तिरनुवर्त्तते । अलंकारप्रतिष्ठे इति शब्दार्थः ।

ब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रौ प्रत्ययो भवतः । अध्वानमलंगामी, अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चामावरमणोः, आत्माध्वनौ ख इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्त्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्त्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यत्प्रौ च । अभ्यमित्त्रमलंगामी, अभ्यमित्त्रीयः । अभ्यमित्यः । अभ्यमित्त्रीणः । अभ्यमित्त्राभिमुखं मुष्टु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्टात् खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गात्रस्तिष्ठन्त्यग्रेति गोष्टम्, गोष्टशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते, भूतपूर्व-प्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्टशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिक्त्वात् स्वार्थं खः प्रत्ययो भवति । गोष्टे भूतपूर्व, गोष्टीनो देशः(१) । भूतपूर्वप्रहणं किम् ? गोष्टे वर्त्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात् पष्टीसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थं खञ् प्रत्ययो भवति । एवाहेन गम्यत इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा, आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्या ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमष्टे अकार्यं चाऽभिधेये । अधृष्टोऽप्र-गल्भः । अकार्यमकरणार्हं विरुद्धम्(२) । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथा-कथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कृपावतारमर्हति इत्यर्थयोः खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते—शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

घ्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । घ्रातशब्दात्तृतीयासमर्थान्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सघा घाताः । उत्सेधशरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म घातम्, तेन घ्रातेन जीवति घ्रातीनः, तेषामेव घातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

सासपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

सासपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये । ससभिः पदैरवाप्यते, सासपदीनम् । सख्यं जनाः सासपदीनमाहुः । कथं सासपदीनः सखा, सासपदीनं मित्त्रमिति ? यदा गुणप्रधानः ससपदीनशब्दः सखिभावे तत्कर्मणि च वर्त्तते तदा सख्यशब्देन समाना-धिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्त्तते तदा पुरुषेण समानाधिकरणो भवति ॥

(२) लिङ्गावशिष्टपरिमाण्या गोष्ठेशब्दस्यापि अहर्णामिति अधिकं कुत्रचित् ॥

(२) विरुद्धमिति पा० ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विक्रये । श्लोगोदोहस्य ह्रियङ्गवादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । श्लोगोदोहस्य विकारः, हैयङ्गवीनम्, घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति-श्लोगोदोहस्य विकार उदशिव ॥

तस्य पाकमूले पील्यादिकर्णादिभ्यः कुण्वजाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थेभ्यः पील्यादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासरथ पाकमूलयोरर्थयोः कुण्व् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पील्यां पाकः, पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः-कर्णस्य मूल कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्धु । शमी । करीर । कवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्यादिः । कर्ण । अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रूमङ्ग । दन्त । ओष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति पष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेऽभिधेये त्तिः प्रत्ययो भवति । मूलग्रहणमनुवर्तते न पाकग्रहणम्, एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्तत इति । पक्षस्य मूलं, पक्षतिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तञ्चुञ्चुष्णपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुष्णप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्याया वित्तः, विद्याचुब्जुः । केशचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञ्चौ नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । नसहेति प्रकृति-विशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञ्चौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाप् शालच्छ् शङ्कटञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गा-स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः । विगते श्चो विशाले, विशङ्कटे । तद्योगाद्द्वौरपि विशालो, विशङ्कट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा पृते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते, नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उत् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति चकारादेश्च । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् । कटच्प्रकरणोऽलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्तुपसंख्यानम् । अलावृत्तां रजोऽलावृत्कटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । मद्गाकटम् । श्लोकादपः स्थाना-दियु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् । गवां स्थानं, गोगोष्टम् । महिपीगोष्टम् । संघाते कटच् वक्तव्यः । अवीनां संघातः, अविकटम् । विस्तारे पटच् वक्तव्यः ।

अविपटम् । ०द्वित्वे गोयुगच् । उपगोयुगम् । अश्वगोयुगम् । अश्वत्थर्थस्य
पट्चे पट्गवच । अस्तपट्गवम् । अश्वपट्गवम् । अकारे स्नेहने तैल-
च् (१) । परण्डतैलम् । इहुदीतैलम् । तिलतैलम् । अभवने चेत् इच्वादिभ्य शाक-
टसा क्नीञ् । इहुताकटम् । मूलकशाकटम् । इहुताक्निम् । मूलकशाक्निम् ॥

अनात् कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशादात् कुटारच् प्रथमो भवति अशारात् फट्च् च । अचकुटारम् ।
अवरटम् ॥

नते नामिकायाः सज्ञाया टीटञ् नाटज भ्रटच्च ॥ ३१ ॥

अयादित्येव । नमन नतम् । नासिकाया सवन्धिनि नतेऽभिधेये टीटञ् नाटञ्
भ्रटच्च इयेते प्रत्यया भवन्ति सज्ञाया विषये । नासिकाया नतम् , अवटीटम् । अव
नाटम् । अवभ्रम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरोपि च तयोच्यते । अवटीटा ।
अवनाट । अवभ्रट इति ॥

नेरिडजिरीसची ॥ ३२ ॥

नते नामिकाया हृत्पनुवर्त्तते, सज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये
जिडच्च विरीमज इयेती प्रथमो भवति । निविडम् । निविरीसम् । तद्योगान्नासि-
कापि, पुरोपि च, निविडो, निविरीस । कथं निविडा केशा । निविड वस्त्रम् ?
उपमानाद्भवित्यति (२) ॥

इनचपिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥

नेरिति वर्त्तते, नते नामिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटच्
इयेती प्रथमो भरतस्त सनियोगेन च निशब्दस्य यथामरस्य चिकचि इयेतावादेशो
भवति । चिकेन । चिपिट । अकार प्रथमो वक्तव्यश्चिकच प्रकृयादेशः । चिक ।
तथा चोक्तम्-इनचपट्च्चाश्चिकचिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति । अत्रस्य चिल्
पिहश्चास्य चक्षुपी । अत्रस्य चिल्पिल् इयेतावादेशो भवती लक्ष प्रत्ययोऽस्य
चक्षुपी इयेतस्मिन्नर्थे । किलन्ने अस्य चक्षुपी, चिह्न । पिह्न । अत्रादेशो वक्तव्यः ।
चुह्न । अस्येयनेन नार्थः । चक्षुषोरेवाभिधाने प्रथम इप्यते । किलन्ने चक्षुपी, चिल्ले ।
पिल्ले । चुल्ले । तद्योगात् पुरपस्तयोच्यते ॥

उपाधिभ्या त्यक्त्रासन्नारूढयो ॥ ३४ ॥

उप अधि इयेताभ्या यथासत्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे त्यक्त्वा प्रत्ययो
भवति । सज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढ गम्यते । पर्वतस्यासन्नमुपत्यका ।
तस्यैवारूढमधि यका । प्रत्ययस्यात्कारपूर्वस्येतीत्थमत्र न भवति, सज्ञाधिकारादेव (३) ॥

(१) स्नेहे तैलच इति पा०, अयमेव पाठः पञ्चमजिरीसम्मतः ॥ (२) भविष्यतीत्यस्याप्ये
धनत्वनाभ्यादित्यधिकं कुत्रचिद् । (३) नदि कृते इत्ये सज्ञा प्रतीयते इत्यधिकं कुत्रचिद् ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थं वेभक्तिः । कर्मन्शब्दात् सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो भवति । घटत इति घट (१) । कर्मणे घटते, कर्मठः पुंस्यः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थंभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । सजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः सजाता अस्य नभसस्तारकितं नमः । पुष्पितो वृक्षः । तारका । पुष्प । मुकुल । कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । शृङ्गीष । कुड्मल । सूचक । रोग । विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम । प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुष्पा । श्रद्धा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह । गर्भादप्राणिनि(२) । तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसद्गन्मात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् द्वाभ्यश्च मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेतद्भवति । ऊरुः प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुदधनम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वयसम् । जानुदधनम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुदधनमुदकम् । मात्रच् पुनरविशेषेण—प्रथमात्रमित्यपि भवति । प्रमाणे लो वक्तव्यः । प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । द्विगोर्नित्यम् । द्वौ शमो प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिसमः । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् ? सशये श्राविण(३)वक्ष्यति । तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः । षड् स्तामे वक्तव्यः । पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशो रात्रिः । टित्वान्डीप् । षडशस्तोर्द्विनिर्वक्तव्यः । पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः । विंशतेश्चेति वक्तव्यम् । विंशिनोर्द्विरसः । प्रमाणपरिमाणाभ्यां सरयायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । सममात्रम् । द्विष्टिमात्रम् । प्रथमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः । वरवन्तारस्वार्थं द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् । तावदेव, तावद्द्वय-

(१) घट इत्यरशाये पचायात्पत्यधिकं बहुषु पुंसिर्बहुषु । पर त्वयमपपाठ, पदमज्ज्यो दर्शनात् । (२) ' फल । लघार । रत्नक । पहव । कण्ट । धेनुध्या । अन्न । अक्षारक । अक्षार । वर्णक । प्लक । कुवलय । शैवल । गव । तरु । कहोल । पन्डा । चन्द्र । खवक । मुद्रा । राग । उष्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कज्जल । कलङ्क । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल । अन्धकार । कोरक । अङ्कुर । रोमाञ्ज । इपं । उक्थं । तुषा । खर । गोर । दोह । शाख । मुकुर । तिलक । कुशुक्षा । निद्रा । एते कश्चिदुपलभ्यन्ते शब्दाः ।

(३) श्रवणं श्राव, इत्यलुट इति घम्, सोऽस्यास्तीति श्रावो, मात्रचित्यर्थः ॥

सम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ।
 पुरुषहस्तिभ्यामणं च ॥ ३८ ॥

तदरयेति वर्तते, प्रमाण इति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिका-
 भ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेण प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च । पुरुष प्रमाणमस्य,
 पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।
 हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । द्विगोर्नित्यं लुक्—द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् ।
 द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदंतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदंतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे
 वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणे-
 ऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्धवेशेष्यादिदेशः षष्ठ्युच्यते ।

माशाद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतो ॥

अथप्रवरणे युष्मदस्मद्भ्यां ह्रन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ॥ न त्वा वा
 अन्यो दिष्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुवसो यज्ञं विप्रस्य
 मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् ।
 एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं—किमिदंभ्यां वतुप् प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगवि-
 भागेन वतुप विधाय पश्चाद्दो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणौ इति च ॥ ४१ ॥

सख्यायाः परिमाण-सख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । सख्यापरिमाणे वर्तमानाद् किमः
 प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे इति प्रत्ययो भवति, चकाराद्द्वतुप् च तस्य च वकारस्य
 घादेशो भवति । षष्ठ्यवमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां सख्याया वर्तमानात्किमः
 प्रत्ययो विज्ञायते—का सख्या परिमाणमेषां ग्राह्याणां, कति ग्राह्याणां । कियन्तो
 ग्राह्याणाः । अथ वा सरयैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते—का सख्या
 परिमाणमेषामिति । ननु च सख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं
 परिमाणेन विशेष्यते ? यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति—क्षेपे हि
 परिच्छेदो नास्ति, कैयमेषां सख्या दशानामिति ॥

संख्याया अत्रयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । सख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो

भवति। अवयवा अवयविन सवन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते।
पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्या तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्या परस्य वाऽयजादेशो भवति । द्वावयवावस्य,
द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहण स्थानिनिर्देशार्थम्, अन्यथा प्रत्य-
यान्तरमप्यजिज्ञायेत। तत्र को दोष ? त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात्,
प्रथमचरमतयेत्येव विधिश्च न स्यात्-द्वय । द्वया । चकार स्वार्थ ॥

उभादुदात्ता नित्यन् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्त । वचनसामर्थ्या-
दादेरुदात्तत्व विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी सरया, तत पूर्वणैव विहितस्य
तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न सख्या, ततो योगविभागेन तयप विधाय
तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो भणि । उभये देवमनुष्या ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद् ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थं दशान्तात् प्रातिपदिकाद् ङ प्रथमो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विज्ञा । एकादश
अधिका अस्मिन् शते, एकादश शतम् । एकादश सहस्रम् । द्वादश शतम् । द्वादश
सहस्रम् । दशान्तादिति किम् ? पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम् ? दशा-
धिका अस्मिन् शते । प्रत्ययार्थेन च समानजातीय प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते-
एकादश कार्पाषणा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशते, एकादश कार्पाषणशत मते ।
इह तु न भवति-एकादश मापा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशत इति । शतसहस्रयो-
श्चेष्यते । इह न भवति-एकादशाधिका अस्या त्रिंशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थ
इत्युक्त, तत इदं सर्वं लभ्यते । कथमेकादश शतमहस्रमिति ? शताना सहस्र सह-
स्राणा वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते, तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्ट शतसहस्रयो ।

यस्य सरया तदाधिक्ये ङ कर्त्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तगिंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्तते, ङ इति च । शदन्ता प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च ङ प्रथमो
भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन् विषये । त्रिंशद्दधिका अस्मिन् शते, त्रिंश शतम् ।
शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेरधिकार्थम्-एकविंश शतम् ।
एकचत्वारिंश शतम् । सख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम्, इह मा भूद्-गोत्रिशद्दधिका
अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च-विंश शतम् । छतदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥ एकविंश
शतम् । सख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम्, इह मा भूत्-गोत्रिशतिरधिका अस्मिन् गोशते इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते, तदस्य सजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य निमाने षेत्तद् वर्त्तते । गुणो भागः, निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्वि घवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे, तेन सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकैकं विवक्षितं, तेनेह न भवति—द्वौ भागौ यवानां, त्रय उदश्वित इति । अमूयस्त्ववाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यतेऽ । इह न भवति—एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रत्ययस्यार्थस्याधिन्यमात्रं विवक्षितं, बहुत्वमतन्त्रम्, तेन द्विदश्यादपि भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः, तेनेह न भवति—द्वौ भागौ यवानामप्यर्द्धं (१) उदश्वित इति । अनिमेये चापि दृश्यतेऽ । निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य, द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति किम् ? द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमान इति किम् ? द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पयस्तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् पूरण इत्यस्मिन्नर्थे उद् प्रत्ययो भवति । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम्, येन सख्या सख्यायान् पूर्यते संपद्यते स तस्या पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नपसंजातेऽन्या सख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति—पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इदिति वर्त्तते । नकारान्तात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य ङटो मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी ङट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् ? विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् ? एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य ङटश्छन्दसि विषये यडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडमि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः । सप्तथः । मट्—पञ्चममिन्द्रियमस्यापाकामन् ॥

पट्कतिकतिपयचतुरा थुक ॥ ५१ ॥

डडियनुवर्तते, तत् सप्तम्या विपरिणम्यते । प्कति कतिपय चतुर इयेतेषा ङटि परतस्थुगागमो भवति । कतिपयशब्दो न सरया, तस्यास्मादेव ज्ञापकाद् ङट् प्रथयो विज्ञायते । घणा पूरण षट् । कतिथ । कतिपयथ । चतुर्थ । अचतुर रङ्गयतावाद्यन्तरलोपश्च ॥ चतुर्णां पूरण, तुरीय । तुर्य ॥

बहुपूरागणसघस्य तिथुक ॥ ५२ ॥

डडियथ । बहु पूरा गण सघ इत्येतेषा ङटि परतस्तिथुगागमो भवति । पूरासघ ब्दयोरसरयावाचि वादिदमेव ज्ञापक ङटो भावस्य । बहुना पूरणो, बहुतिथ । पूरा तिथ । गणतिथ । सघतिथ ।

वतोरिथुक ॥ ५३ ॥

डडियेव । वतोरङटि परत इथुगागमो भवति । ववन्तस्य सरयावात् पूर्वण ङट् विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथ । तावतिथ । प्तावतिथ ॥

द्वेस्तीय ॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीय प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इयस्मिन् विषये । ङटोऽपवाद । द्वयो पूरणो, द्वितीय ॥

त्रे सम्प्रसारण च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीय प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्येतद्विषये, तत्सन्नियोगेन त्रे सम्प्र सारण च भवति । ङटोऽपवाद । त्रयाणां पूरणत्तृतीय । हल इति सम्प्रसारणस्य दीर्घत्व न भवति । अण इति तत्रानुवर्तते, ङलोप इत्यत । पूर्वण च णकारेणाङ्ग्रहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमङ्गन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विशत्यादिभ्य परस्य ङटस्तमङागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिसाराद् ङट् प्रत्यय आगमी विशयते । विशते पूरण, विंशतितम । विंश । एकविंशतितम । एकविंश । त्रिविंशतितम । त्रिविंश । विंशत्तम । त्रिश । एकत्रिंशत्तम । एकत्रिंश । विंशत्यादयो लौकिका संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्त्यसूत्रसन्निविष्टा, तद्ग्रहणे द्वेकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्, एव च सति षष्ठ्यादेश्चासत्यादेशि रिति पर्युदासो युज्यत एव ॥

निच शतादिमासाद्द्विमाससम्प्रसारण च ॥ ५७ ॥

शतादय सख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासाद्द्विमाससवसरशब्दे भ्यश्च परस्य ङटो नित्य तमङागमो भवति । मासादय सरयाशब्दा न भवन्ति तेभ्योऽस्मादेव ज्ञापकाद् ङट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरण, शततम । सहस्रतम । लक्ष- तम । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवस । अर्द्धमासतम । सवसरतम । षष्ठ्यादेश्चा- सत्यादेशि रिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहण सरयाद्यर्थम्—एकशततम । द्विशततम ॥

पष्टथादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

पष्टथादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य दृशो निव्य तमडागमो भवति । विज्ञान-
दिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नियार्थम् । पष्टतमः । सप्ततितमः (१) । असंख्यादेश्च
किम् ? एकपष्टः । एकपष्टतमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मताच्छः सूक्तसान्धोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थं उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्तेयान्ते
षामिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थवेमक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थं इति सर्वमाच-
र्यते । अच्चासाम्बन्धोऽस्मिन्निति, अच्चावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । दत्त-
यज्ञीयं साम । वारयन्तीयम् । अनुकरगदान्द्राश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययानुप-
यन्ति, तेनानेकपदादपि सिद्धम्-अस्यवामीयम् । क्यापुमीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थं उत्पन्नस्य दस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ।
केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्द्विधानस्य । विकल्पेन
लुगवमिष्यते । गर्दभाण्डोऽस्मिन्न स्त, गर्दभाण्डोऽध्यायः । अनुवाको वा गर्द-
भाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवित्तीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

मताविति वर्तते, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण्
प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्ताण्डोऽस्मिन्नस्ति
वेमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा । देवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सवत् । उ-
सत् । दशार्हपयस् । हविर्दान । मित्री । सोमापूपन् । अग्निविष्णु । धृत्रहृति । इहा ।
रक्षोसुर । सत्सत् । परिपादक् । वसु । मत्सत् । पत्नीवत् । महीयल । दशार्ह ।
वयस् । पतत्रि । सोम । महिर्त्रा । हेतु (२) । विमुक्तादिः ॥

गोपदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मताविति वर्तते अध्यायानुवाकयोरिति च । गोपदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्
प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदाण्डोऽस्मिन्न स्त, गोपदको अध्या-
योऽनुवाको वा । इपेवकः । मातरिरवकः । गोपद । इपेव । मातरिरवकः
देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्ट । देवीधिष्यम् । रक्षोहण । अञ्जन ।
प्रवृत्त । वृशानु । गोपदादि (३) ॥

(१) अशावित्तमः । नवावित्तमः, इत्यधिकपुस्तकान्तरे ॥ (२) अस्यहाव । १०
उर्वशी । मुपर्ण एते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरेऽध्यायः ॥ (३) वृशानु ।
वावत्यते । कृष्णाथ । श्वाराप्राण । प्रसन्न । एते शब्दा अत्र गण्येऽधिका पुस्तकान्तरे ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

बुन्त्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पथिन्शब्दात् कुशल इत्यस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथक ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेति वर्तते, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः, आकर्षकः । त्सरुकः । आकर्ष । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अरमन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गद्रव । दीप । इद । हाद । ह्राद । शकुनि(१) इत्याकर्षादिः ॥

धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यां काम इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । काम इच्छाऽभिलाषः । धने कामः, धतको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्याङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तर इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचन स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात्-दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

उदराट्टगाद्यने ॥ ६७ ॥

तत्रेति वर्तते, प्रसित इति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थेप्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आद्यून इति प्रत्ययार्थविशेषणम्, उदरेऽङ्घ्रिजिगीषुर्भण्यते, यो बुभुक्षयाऽच्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसितः, भौदरिक आद्यूनः । आद्यून इति किम् ? उदरकः ॥

सस्येन परिजात' ॥ ६८ ॥

कन् प्रत्यय इत्येव स्वयंते, न क् । निर्देशादेव तृतीया समर्थेविभक्तिः । सस्य शब्दात्तृतीयासमर्थेपरिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुणघाची । परिः सर्वतो भावे वर्तते, यो गुणैः सम्बद्धो जायते यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालि । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दाच्चिर्देशादेव द्वितीयासमर्थेद्वितीयेतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशं (१) पिशाच । पिण्ड । १०ी शब्दो भ्रम गये पुस्तकान्तरेऽधिकी ॥

हारी, अंशको दामाद् । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावरयके णिनिः । तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद्
कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रादचिरादचिदंशदेव पद्ममीसमर्थादचिरापहृत इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति
अचिरापहृतः स्तोत्रकालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रक पठः । तन्त्रक
भावारः । प्रत्ययो नच उच्यते ॥

ब्राह्मणकोणिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येती शब्दो निपात्येते कन् प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ।
ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति, तत्र ब्राह्मण
इति संज्ञा । अल्पाद्या यवागूरुष्णिकेऽप्युच्यते ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिषेये कन् प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद् द्वित्तं
यासमर्थादयं प्रत्ययः । शीत करोति शीतक, अलसो जड उच्यते । उष्णं करोति
उष्णक, शीघ्रकारी दक्ष उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अप्यारूढस्योत्तरपदलोपः कँश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोण
पार्ष्णम्, अधिको रारी द्रोणेन । कर्त्तुं कर्मणि वा अप्यारूढस्यन्दः ॥

अनुकामिकामीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मि
न्नर्थे । अनेः पठे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुक । अभिकः । अभीकः ।

पार्ष्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्ष्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनुमुत्पाप
पार्ष्वम् । तेनार्थानन्विच्छति, पार्ष्वरूः । मायावी कौस्तुभिको जालिक उच्यते ॥

अच शूलदण्डाजिनाभ्यां ठन्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अच-शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मि-
न्नर्थे ठन्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायोऽयं शूलमुच्यते, तेनान्विच्छति, अर्धं
शूलिक । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति, दण्डाजिनिक,
दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तामतिथिग्रहणमिति लुग्या ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पू-
णप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति, पूरणस्य

प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, द्विकं ग्रहणम् । द्वितीयकम् ।
त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् । अन्तवतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः,
पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । पठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, पठ्को देवदत्तः । पञ्चकः ।
चतुष्कः । इतिरूपो विवक्षार्थः । तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादियामिति पष्ठवर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं
ग्रामणीश्चेत् स भवति । ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवद-
त्तकाः । यद्देवदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् ? देवदत्तः शत्रुरेयाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ७९ ॥

शृङ्खलमस्य प्रथमासमर्थादियामिति पष्ठवर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमा-
समर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करमश्चेत् स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य
करमस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः, तेषां काष्ठमयपाशक पादे व्यतिपज्यते,
तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति, तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्री-
करणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति । उद्भूत मनो यस्य स, उन्मना ।
उच्छ्वन्दात् ससाधनक्रियावचनान्तद्विति कन् प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः ।
उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्गौं ॥ ८१ ॥

अर्थलभ्या समर्थविभक्तः । कालात् प्रयोजनाच्च पथायोग समर्थविभक्तियुक्ताद्गौ-
गेऽभिधेये कन् प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादि । प्रयोजनं कारण रोगस्य फलं
वा । द्वितीयेऽङ्घ्रि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात्-विषयपुष्पैर्जनितो,
विषयपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्ण कार्यमस्य, उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तर-
सूत्रात् सज्ञाग्रहणमनुकूप्यते, तेनाय प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमास-
मर्थमन्नं चेत् प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । सज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः ।
गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्या गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्ण(१)मासी ।
वटकेभ्य इतिर्वक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्मापादश्च ॥ ८३ ॥

कुल्मापशब्दाद् अन् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नर्थे प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे ।
अकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्मापाः प्रायेणान्नमस्यां, कौल्मापी पीर्णमासी ॥

श्रोत्रियरहन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियश्रित्ति निपात्यते छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो
ग्राहणः । श्रोत्रियरहन्दोऽधीत इति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तद-
धीत इति घञ् प्रत्ययः । कथं छन्दोऽधीते छान्दसः ? वाग्रहणमनुवर्त्तते, तावत्तियं ग्रह-
णमिति लुग् वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्ध-
शब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययो भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मना-
मधेयं तत् साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्ध भुक्तमनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः ।
इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च त्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां
कांचिदिक्रियामभ्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वान्दनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ।
पूर्वं गतमनेन भुक्त पीत वा, पूर्वा । पूर्विणी । पूर्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः ।
सपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृत-
मनेन कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा धोदनम् । सुप्सुपेति समास कृत्वा तद्धित उत्पा-
द्यते । योगद्वयेन चानेन-पूर्वादिनिः, सपूर्वाच्चेति, परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते-व्यपदेशव-
द्भावोऽप्रातिपदिकेन, ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्ट-
मनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्ता श्राद्धे । कस्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते । इष्ट
पूर्त्तं । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । परिकथित । सकलित । निपठित ।
संकल्पित । अनर्षित । विकल्पित । सरक्षित । निपतित । पठित । परिकल्पित । अर्षित ।
परिक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । उपकृत । उपाकृत ।
आयुक्त । आघ्रात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत ।
अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत । इष्टादिः(१) ॥

द्वन्द्वसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८६ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ द्वन्द्वसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता संपन्नप्रतिपत्त उच्यते । मा त्वा परिपन्थिनो विदन् ॥ मा त्वापरिपरिणो विदन् ।

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ६० ॥

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत् स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि सत्तायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्चद्बदोऽव्ययम्, तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
 मिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः ।
 बोध्यते, न दाता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ६२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्याऽर्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेते सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घञ् प्रत्ययः लोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रिय कुष्टम् । जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः, असाध्योऽप्रत्याह्वयेषो व्याधिहृद्यते नामृतम्य निवर्त्तत इत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रिय विषम्, यत्परक्षेत्रे परशरीरे चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि वृणानि, यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः, परदाराः परक्षेत्र, तत्र निग्रहीतव्यः । सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रमृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्त शब्दरूप निपात्यते । रुडिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् तथा च व्युत्पत्तेरनियम दर्शयति—इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाङ्गिणमित्येतस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुरा यते, नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम्—तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः, आत्मना मित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम्—आत्मना सृष्टम्, तत्कृतेन शुभाशुभेन कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम्—आत्मना जुष्टम्, सेवितम्, तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् इन्द्रेण दत्तम्—आत्मना विषयेभ्यो दत्त यथायथ ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारात् सति समवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या, स्तेरनियमादिति । शाशब्दः ध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्य दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्ताति

विशे
सप्त
ध्रिब
वृत्
पर्या

तपःसहस्राभ्यां त्रिनीनी ॥ १०२ ॥

तपः सहस्रशब्दाभ्यां विनि ह्रिनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थं । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्य सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्वास्मिन् वा विघते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वादनन्तराद्य सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन वाधो मा भूदिति । सहस्रात् टनपि शाष्यते ॥

ध्रण् च ॥ १०३ ॥

तप सहस्रान्यामण्च प्रत्ययो भवति । तापस् । साहस्र । योगविभाग उत्तरार्थो, यथासंख्यार्थश्च । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसख्यानम् । ज्योत्स्ना विघते अस्मिन् पत्ते, ज्योत्स्नः पत्तः । तामिषः । कौण्डिनः । कौतप । वैसर्पः । वैयादिकः ॥

क
लृ
गुण

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामप्रत्ययो भवति मत्वर्थं । सैकतो घटः । शार्करं मधु । अदेश इहोदाहरणम्, देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

वि

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

र

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवतः, चकारादण् च, मतुप् च ।

क

कस्य पुनरयं लुप् ? मतुवादीनामन्यतमस्थ, विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन्

अ

विघन्ते, सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा देशः ।

इ

शर्करालः । शार्करः । शर्करावान् । देश इति किम् ? सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

म

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

र

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिक्रादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुर । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ॥

ऊपसुपिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

च

ऊप सुपि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो र प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । ऊपरं क्षेत्रम् । सुपिर

प्र

काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः । इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं

इ

करोति, इह न भवति-ऊपोऽस्मिन् घटे विघते, मध्वस्मिन् घटे विघते इति ।

प्र

अण्प्रकरणे समसलुब्धेभ्य उपसख्यानम् । समस्यारतीति वण्ठविवरं महत्, खरः ।

र

मुपमस्यातीति सर्वस्मिन् वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः, कुञ्जरः । हस्तिहन् कुञ्जशब्देनोच्यते । नगगांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् । नगरम् । पासुरम् । पाण्डु-

श

रम् । कच्छवा इस्वरव च । कच्छुरम् ।

र

शुद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

च

शुद्रुशब्दाभ्यां म प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । शुनः । दुमः । रुडिशब्दावेतौ । रुडिषु

१

च न मनुविकल्प्यते ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०६ ॥

केशशब्दाद्द्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तत एव ? मनुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्विनिठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्य भवति-केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति । अथप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । मणिवः । हिरण्यवः । कुररावः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जाव । इष्टकावः (१) । अर्णसो लोपश्च । अर्णवः । अर्णन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । वक्ष मनुप् च । रथीरभून्मुद्रलानी यविष्टौ । सुमद्रलीरिय यधूः । वनिप्-मधवानमीमहे । वरारमनुषौ च-उद्गा च उद्गती च । मेधारथाभ्यामि-रन्धिरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः । रधिरः ।

गाण्डवजगात् सज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति सज्ञायाम् विषये मत्वर्थे । गाण्डीधं धनुः । अजगव धनुः । ह्रस्वादिपि भवति-गाण्डिव धनुरिति । तुत्या हि स दीर्घस्त्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासख्यमीरन्नीरचो प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे । काण्टे रः । अण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिपदो बलच् ॥ ११२ ॥

रजः प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृषीबलः । कुटुम्बी । आसुतीबलः । शौण्डिकः । परिपदलो राजा । बलच् इति ५ इतिकरणो विषयनियमार्थः । सर्वत्र सद्यध्यते, तेनेह न भवति-रजोऽस्मिन् विद्यत इति । अत्र बलच् प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । आतुबलः पुत्रबलः । उत्साहबलः (२) ।

दन्तशिखात् सज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे सज्ञायाम् विषये । दन्त सैन्यः । दन्ताग्रलो गजः । शिखाबलः नगरम् । शिखाग्रला स्थूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नुर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसा ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा निपात्यन्ते मत्वर्थे सज्ञायाम् विषये । ज्योतिषः धालीपो नक्ष प्रत्ययो निपात्यते-ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमत्तन्त्रम्, अन्यत्रापि दृश्यते-तमिस्र नभः । प्रत्ययो निपात्यते-शृङ्गिणः । ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिबलचौ प्रत्ययौ ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोमिनिप्रत्ययो निपात्यते-गोमी । मलशब्दात् प्रत्ययौ निपात्यते-मलिनः । मलीमसः ॥

(१) इन्द्राव इत्युदाहरणमन्यत्रापि कम् ॥ (२) उत्सवावक इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

प्रत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । छत्री । छत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मनुष्यपि भवति-दण्डवान् । छत्रवान् । तपरकरणं किम् ? रट्वावान् ।

एकाचराश्रुतो जातोः सप्तम्यां च न सौ स्मृतौ ॥

एकाचरासायत्-स्ववान् । खवान् । हृत-कारकवान् । जाते-न्याग्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम्-दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । हृत्तिकरणो विषय-नियमार्थः सर्वत्र संबध्यत इत्युक्तं, तेन क्वचिद्भवत्यपि-कार्या । हार्या । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

घ्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

घ्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । मनुष्मन्त्वयेव । घ्रीही । घ्रीहिकः । घ्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् । न च घ्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते, किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्यं, इकन्यवखदादिभ्यः, परिशिष्टेभ्य उभयम् । शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । बीणा । वडवा । अष्टका । पताका । फर्मन् । चर्मन् । हसा इत्येतेभ्य इनिरेवेप्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इक्चेवेप्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । घ्रीहिग्रहणं किमर्थम्, यावता तुन्दादिषु घ्रीहिशब्दः पठ्यते, तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते ? एवं तर्हि तुन्दादिषु घ्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति, शालिलः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । घ्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिता । यवखद । कुमारी । नौ । शीर्षाञ्ज । अशीर्षी । अशीर्षिकः । घ्रीह्यादिः ।

तुन्दादिभ्य इत्तच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इत्तच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, चकारादिनिठनौ मत्तुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिक । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । घ्रीहि । स्वाहाद्विवृद्धौ च । तुन्दादिः ।

एकगोपूर्वाद्भिन्नं नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशतं नुमस्यास्तीति, ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वात्-गौशतिकः । गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमेकशतिकः ? समासाम्ने कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः ? शकटीशब्देन समासार्थं शकटशब्दोऽस्ति सतो भविष्यति । अवरय चात इत्यनुवर्त्यम् । इन्द्रोपतापगर्हादित्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मनुषो वाधनाथम् । कथमेकद्रव्यवत्वादिति ? नैवाय साधुः, एकेन वा द्रव्यवावादिति समर्पनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कान् ॥ ११६ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् अन्त्ययो भवति मत्वर्थे, तौ चेद्दत्तसहस्रशब्दौ निष्कात् परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णानिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्णमानाद् रूपशब्दाद्यन्त्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य, रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्पाशम् । प्रशस्त रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघांतिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहृतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् ? रूपवान् । अयम्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या प्राहणाः ।

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्ताप्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मनुषु सर्वत्र समुचीयत एव । असन्ताप्तावत्-पयस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रज्वी । मायाशब्दाद् ग्रीष्मादिषु पाठादिनिठनावपि भवत -मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् । न भवति, सूर्यो वर्चस्वान् । छन्दसि विनिप्रकरणेऽप्राग्मेखलाद्वयोभयरूपाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् । अप्त्वावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । रजावी । हृदयावी । द्वयोभयरूपाहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अमर्मणश्चेति वक्तव्यम् । भर्मावी । असर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् । छन्दसि भाषायां च । आमयावी । अश्वत्थवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलबर्हान्ग्यामिनञ्चक्तव्यः । फलिनः । बहिणः । अहृदयाच्छालुत्तरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदपिकः । हृदपवान् । शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्र सहत इत्यालुञ् वक्तव्यः । शीत न सहते शीतालुः । उष्णालुः । नृपालुः । अत्र सहत इति हिमाच्चेतुः । हिमं न सहते हिमेलुः । अत्रालुच्चेत् । बल न सहते बल्लुः । अत्रालुच्चेत् । अत्र न सहत इति च । वातानां समूहः, वातं न सहत इति वा वानुलुः । अत्र पर्वमरुद्गवां वक्तव्यः । पर्वतः । मरुतः । अत्रार्थोत्तद्भावे इति वक्तव्यः । अर्थी । तद्भाव इत्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलप्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दात्प्रत्ययो भवति, मत्वर्थे । अस्मात्-पादसंज्ञार्थः । ऊर्णात्प्रत्यये, ऊर्णायुः । केचिच्छन्दोप्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाचशब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनी । वाग्मिनः ॥

आलजाटर्चा बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाचशब्दात् प्रथमासमर्षादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहु
भाषिण्याभधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः । कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥
यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्नेति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन
प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति-ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी । स्वामिनी । स्वा
मिनः । ऐश्वर्य इति किम् ? स्ववान् ॥

अर्शाद्भिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शात् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अर्शात् अस्मि
विद्यन्ते, अर्शात् । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं
तासर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शात् । उरस् । तुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अन्न ।
कर्दम । आम । लवण । स्वाहाद्दीनात् । वणात् । अर्शादिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः, उपतापो रोगः, गर्हा निन्द्य, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थ-
वाचिभ्य इतिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्व-द्वात्तावत् कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी ।
उपतापात्-बुद्धि । किलासी । गर्हात्-कजुदावर्ती । काकनालुकी । प्राणिस्थादिति-
किम् ? पुष्पफलवान् धृत्तः । प्राण्यद्गान्नेप्यते ॥ प्राणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते,
तेनेह न भवति-चित्रललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचन ठनादिवाचनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसाराशब्दाभ्यामितिः प्रत्ययो भवति, तत्सन्योगेन च तयोः कुगागमो
भवति । वातातिसारयोरुपतापात् पूर्वणवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवेद वचनम् ।
वातकी । अतिसारकी । पिशाचाश्चेति वक्तव्यम् ॥ पिशाचकी वैश्रवणः । रोरो
चापामिप्यते, ब्रह्म न भवति-वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणान् ॥ १३० ॥

इतिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि
द्योत्ये । पञ्चमोऽस्यास्ति मासः सवत्सरो वा, पञ्चमी उप्लूः । नवमी । दशमी । सिद्धे
सति नियमार्थं वचनम्-द्विरेव भवति, तत्र भवतीति । वयसीति किम् ? पञ्चम्यात्
प्रासरगः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । सुखी । माला खेप इति पश्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति, तदिह खेपे मत्व्वा-
धनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । वृष । कृच्छ्र । आन्न । अलीक । कर्ण । कृपण ।
सोढ । प्रमीप । शील । हल । माला खेपे । प्रगय । सुखादिः ।

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । धर्माद्यन्ताद् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो निय-
म्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मः । ब्राह्मणशीली ।
ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातो ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे, समुदायेन चेजातिरभिधीयते ।
हस्तोऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् ? हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भग्यते ।
ब्रह्मचारी त्रैवर्णिकोऽभेदितः । स हि विद्याप्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति, नियममा-
सेवत इत्यर्थः । वर्णी । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् ? वर्णवान् । ब्राह्मणा-
दयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशो-
ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती ।
इतिप्रकरणे बलाद्वाहुरुर्वादुपसर्गानम् । बाहुवली । ऊरुवली । अर्थादेशेति
वक्तव्यम् । सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः । अर्थ्याच्चास चिहिते । अर्थी ।
असच्चिहित इति किम् ? अर्थवान् । अतदन्ताचेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपिथ । बिस ।
मृगाल । कर्दम । शालक । विगर्ह । करीप । शिरीष । अवास । प्रवास ।
हिरण्य(१) । कैरव । तरङ्ग । कल्लोल । वयस । पुष्करादिः ।

बलादिभ्यो मतुधन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांप्रहणेन प्रकृत
इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल । उत्साह ।
उन्नाव । उद्वास । उद्वास । शिखा । पूग । मूल । दश । कुल । आयाम । व्यायाम ।
उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध । बलादिः ।

(१) कैरव । तरङ्ग । कल्लोल । वयस । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे नोपलभ्यन्ते ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मघन्तात् प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । दामिनी । मशब्दान्तात्-होमिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् ? सोमवान् । होमवान् ॥

कंशंभ्यां वभयुस्ति तु त यस् ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्ताबुदकसुरयोर्वाचवी, ताभ्यां व भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्भः । शम्भः । कम्भः । शम्भः । कंयुः । शयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कय्यैः । शय्यैः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां ह्यसत्यां कम्भः शम्भ इति स्यात् ॥

तुन्दिवलितपटैर्भ ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्तीति-तुन्दिमः । वलिभः । वटिभः । वलिशब्दः पामादिषु पच्यते, तेन वलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्यायस्ताभ्यां युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीय पादः ॥ ५ ॥ २ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिकशब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्द्विसंज्ञान्दानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिमज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति-पञ्चम्यास्तसिल । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तिष्वे प्रयोजनं त्यदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । ऊर्ध्वमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इते परं स्वार्थिकाः ग्रन्थ्यास्तेषु समर्थाश्चकारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यत इति निवृत्तम् । वाचनमनुवर्षात् एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किसर्वनामबुभ्योऽद्वयादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनामो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।

सर्वनामत्वाद् प्राप्ते ग्रहणे द्वयादिपर्युदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्वयादिभ्य इति किम् ? द्वाभ्याम् । द्वयोः । प्रकृतिपरिसंभ्यान् किमर्थम् ? वृत्तात् । वृत्ते । प्राग्दिश इत्येव, वैयाकरणप्राशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वयादिपर्युदासाद् । अद्बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ इह न भवति । बहोः सुपात् । बहौ सूप इति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

एतेती रथोः ॥ ४ ॥

रेफथकारादौ प्राग्दिशीयेऽप्रत्यये परत इदम एतेतामादेशौ भवतः । इतोऽप- वाद् । रेफोऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिल्-एतर्हि । इदमस्थमु-इत्थम् ॥

एतदोऽश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिश इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतोऽशत्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद् इति योगविभागः कर्त्तव्य-एतदो रथोः परत एत इत् इत्येतामादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्थम् । रेफादिरनद्यतने हिलन्यतरस्या- मिति विद्यत एव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद् उपसर्ग्येयः ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतर- स्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीय इत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यान्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः क्विसर्वनामबहुभ्यस्तसिलप्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, जपादाने चाहीयरहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः क्विसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुतः । तसेस्तसिल्वचन स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्याभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति । सर्वोभ्यां वत्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते । परेतः, सर्वत इत्यर्थः । अभितः, उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यान्तल् ॥ १० ॥

क्विसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र

इदमो ह ॥ ११ ॥

इदम सप्तम्यन्ताद् प्रत्ययो भवति । अलोऽपवाद । इह ॥

किमोऽन् ॥ १२ ॥

किम सप्तम्यन्तादय् प्रत्ययो भवति । अलोऽपवाद । क भोष्यसे । छाष्ये यस्ये । अलमपि केचिदिच्छन्ति-कुत्र । तत् कथम् ? उत्तरसूत्राद्वाचन पुरस्तादपकृष्यते ॥

धा ह च छन्दसि ॥ १३ ॥

किम सप्तम्यन्ताद्वा ह प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, यथा प्राप्त च । क । इह । कुत्र चिदस्य सा दूरे, क माह्वणस्य चावका ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दशिमग्रहण प्रायिकविध्यर्थं, तेन भवदादिभिर्योग पूर्वतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः ? भवान् दीर्घायुरायुष्मान् देवानाप्रीय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । तेन भवता । ततो भवता । तत्र भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवत । ततो भवत । तत्र भवत । तस्य भवत । ततो भवत । तत्र भवत । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एव दीर्घायुःप्रभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकियत्तद् काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्तते, न चितराभ्य इति । सर्वादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । अलोऽपवाद । सर्वस्मिन् काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काल इति किम् ? सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिल ॥ १६ ॥

सप्तम्या इति वर्तते, काल इति च । इदम सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिल प्रत्ययो भवति । हस्यापवाद । लकार स्वराथ । अस्मिन् काले, एतहि । काल इत्येव, इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमोऽशभावोऽधुना च प्रत्यय । अस्मिन् काले, अधुना

दानीं च ॥ १८ ॥

इदम सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन् काले, इदानीम्

तदो दा च ॥ १९ ॥

तद् सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकारादानीं च । तस्मिन् काले, तदा, तदानीम् । तदो दावचनमनर्थक, विहितत्वात् ॥

तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश । तयोरिदम्, तदश्च यथासख्य दाहिलौ प्रत्ययौ भवतरच्छन्दसि विषये, चकाराद्यथाप्राप्त च । इदावत्सरियः । इदं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वयंते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्ते-
ऋणोऽनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो हिंल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा ।
यहि । यदा । तर्हि । तदा ।

सद्य परस्परार्यपम परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरप-
रेद्युरधरेद्युरुभयेद्यरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सप्तम्या इति काल इति च वर्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय
आदेशः कालविशेष इति सर्वमेतन्निपातनाह्वयते । समानस्य सभावो निपात्यते
द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये-समानेऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयो परभावो निपात्यते
उदारी च प्रत्ययौ सवत्सरेऽभिधेये-पूर्वस्मिन् सवत्सरे परत्, पूर्वतरे सवत्सरे
परारि । इदम् इशभावः स्वममग् प्रत्ययो निपात्यते सवत्सरेऽभिधेये-अस्मिन्
सवत्सरे, ऐपम । परस्मादेद्यवि प्रत्ययोऽहनि-परस्मिन्नहनि, परेद्यवि । इदमोऽ-
शभावो द्यश्च प्रत्ययोऽहनि-अस्मिन्नहनि, अद्यः । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्त-
रेभ्यः पृथुस् प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये-पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वेषु । अन्यस्मिन्नहनि,
अन्येषु । अन्यतरस्मिन्नहनि, अन्यतरेषु । इतरस्मिन्नहनि, इतरेषु । अपरस्मि-
न्नहनि, अपरेषु । अधरस्मिन्नहनि, अधरेषु । उभयोरहो, उभयेषु । उत्तरस्मिन्न-
हनि, उत्तरेषु । अद्युश्चोभयाद्वक्तव्यः अ । उभयेषु ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्य इति वर्तते । सप्तम्या इति काल इति च निवृत्तम् ।
सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतद् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्व-
नामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा ।
जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात् प्रकारवति वर्तते, थाल्पुनः प्रकारभात्रे ॥

इदमस्थमु ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्प्रकारवचने थमु प्रत्ययो भवति । थालोऽपवादः । अनेन प्रकारेण,
इत्थम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमु प्रत्ययो भवति(१) । केन प्रकारेण, कथम् ॥

धा ह्येती च छन्दसि ॥ २६ ॥

विंशब्दाद्देतौ वर्तमानास्या प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने छन्दसि विभे ।
हेतौ तावत्-कथा प्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने-
कथा देवा आसन् पुराविदः । विभक्तिमज्ञायाः पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालोऽप्रस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः । दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्च
मीप्रथमान्तेभ्योऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । यथासत्यमत्र नेप्यते । पुरस्ताद्दि
सति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्द्वसति । अधस्तादागतः । अध
स्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् ? ऐन्द्रया दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्र
थमाभ्य इति किम् ? पूर्वं प्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् ? पूर्वमिन् गुरं
वसति । इकारस्तकारपरित्राणार्थः ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थेऽ
तसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः काले न सभवतीति दिग्देश
वृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उक्त
रतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः, पठ्य
तस्यप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा अतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । परतो वसति
परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्द्वसति । परस्तादागतः । परस्ताद्रमणी
यम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् । अवस्ताद्द्वसति ।
अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्जेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्जल्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति । प्राच्यां
दिशि वसति । लुक्क्षितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्तते । प्राग्वसति । प्रागागतः ।
प्राग्रमणीयम् (१) ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः, रिल्लरि
ष्ठातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः ।
उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठाद्द्वसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्यय शब्दो निपात्यते अस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्थां दिशि वसति, पश्चाद्दिशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् । दिकपूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । अद्वोत्तरपदस्य दिकपूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चाद्भिः । उत्तरपश्चाद्भिः । विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चाद्भिः ॥

पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चपश्चाशब्दौ निपायेते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे, चकारात् पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावोऽकाराकारौ च प्रत्ययो निपात्यते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्थां दिशि वसति, उत्तराद्दक्षति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्दक्षति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्दक्षति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनन्नन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे, अदूरे चेद्विधिमानवधेर्भवति । विभक्तिप्रये प्रकृतेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते, तेनायसप्तमीप्रथमान्ताद्विजायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तराद्दक्षति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधराद्दक्षति । अधस्ताद्दक्षति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणाद्दक्षति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् ? उत्तराद्दक्षति । अपञ्चम्या इति किम् ? उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसे, अन्निप्रत्ययस्तुप ञ्चम्यन्तादपि भवति । केचिद्दिहोत्तरादिप्रहण नानुवर्तयन्ति, दिरुच्छब्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्ते । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वर्यते, अपञ्चम्या इति वर्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव, दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अञ्जुत्तरपदाजाहियुक्त इति ॥

आहि च दूर ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच्, दूरे चेद्विधिमानवधेर्भवति । दक्षिणादि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणादि रमणीयम् । दक्षिणा

रमणीयम् । दूर इति किम् ? दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इत्येव, दक्षिणत आगत ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तराद्वादादाही प्रत्ययौ भवत, अस्तातेरर्थे, दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूर इत्येव, उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव, उत्तरादागत ॥

पूर्वाधगराणामसि पुरध्वञ्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणा विभक्तौनामिह ग्रहणम् । पूर्वधरावराणां ममि प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, तत्सञ्चियोगेन चैषा यथाग्रस्य पुर अध् अव इत्येते आदेशा भवन्ति । अमीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगत । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगत । अधो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगत । अधो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

मत्तम्यन्तमेतत् । अस्तानिप्रत्यये परतः पूर्वादीना यथाग्रस्य पुराद्य आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, अस्तिप्रत्ययेन न चाप्यत इति । पुरस्ताद्भवति । पुरस्तागत । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्भवति । अधस्तादागत । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषाऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा अच् इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्भवति । अवस्तादागत । अवस्ताद्रमणीयम् । अवरस्ताद्भवति । अवरस्तादागत । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

सरयाया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

सरयायाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । त्रिधाप्रकारे वर्तमानाया सरयाया धा प्रत्ययः । एकधा मुहुक्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

सरयाया इत्येव । अधिकरणद्रव्य, तस्य विचालः सरयान्तराऽऽपादनम्—एकस्थानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने सरयाया स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एक राति पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एवाहो ध्यमुञ्जन्तरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात् परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञ्जदेशो भवत्यन्वतरस्याम् । एकधा राति कुरु । ऐक्य कुरु । एकधा मुहुक्ते । ऐक्य मुहुक्ते । धाप्रकरणादेश लघ्वे पुनर्दाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत् प्राप्नोति ॥

द्विच्योश्च घमुञ् ॥ ४५ ॥

घा इत्यनुवर्तते । द्विच्योः सम्बन्धितो घाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य घमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् । अघमुञ्जात्स्वार्थे इदर्शनम् । पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ् ॥ ५६ ॥

द्विच्योः संबन्धितो घाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वैधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधा । त्रैधम् । त्रिधा(१) ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याश्चिन्पाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति ? यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश-स्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्नात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्तमानात्स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः, द्वितीयः । तृतीयः । भाग इति किम् ? द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति । मुसतीयादिरनर्थकः ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भाग इत्येव । प्रागेकादशभ्यः सख्यायाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वरार्थं वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेकादशभ्य इति किम् ? एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् ? पञ्चममिन्द्रिममस्यापाक्रामत् ॥

पष्ठाष्टमाभ्यां च ॥ ५० ॥

भाग इति वर्तते, अच्छन्दसीति च । पष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये अः प्रत्ययो भवति । चकारादश्च । षष्ठो भागः । षष्ठा । षष्ठः । अष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्तुको च ॥ ५१ ॥

भाग इत्येव । पष्ठाष्टमान्या यथासथ कन्तुको च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयो-रभिधेययोः । षष्ठो भागो मान चेत्तद्भवति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति । कस्य लुक् ? अस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथाप्राप्तं च । षष्ठाः । षष्ठः । अष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गोरिति किम् ? षष्ठाः । षष्ठः । अष्टमः । अष्टमः ॥

(१) योगविभागे यथासख्यानरासाधे । इत्यधिक पुस्तकान्तरे ॥

एकादाकिनिश्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति, चकारात्कन्लुसौ च । आकिनिच्चः कनो वा लुग्विज्ञायते, स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एकः । असहायग्रहणं सत्याशब्दनिरासार्थम्, तदुपादाने हि द्विवहोने स्याद्—एकाकिनौ, एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आह्यो भूतपूर्वः, आह्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीवर्यः । आह्यचरी ॥

पठन्त्या प्रत्य च ॥ ५४ ॥

पठयन्त्यात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकारच्चरट् च । पठयन्त्यात्प्रत्ययविधानात् सप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशयने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्षं, निपातनाद्दीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशयनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमविष्टनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्य भवति । सर्वं इमे आह्याः, अयमेपामतिशयेनाह्यः, आह्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । सर्वं इमे पटवः, अयमेपामतिशयेन पटुः, पटिष्ठ । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षयतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशयिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति ॥

तिष्ठञ्च ॥ ५६ ॥

तिष्ठन्त्याच्चातिशयने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । ह्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तिष्ठो न प्राप्नोतीति इद् वचनम् । सर्वं इमे पचन्तीति अयमेपामतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टन्नोदाह्रियते, गुणवचने नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः, निपातनाद्यत् । द्वयर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिष्ठन्त्याच्चातिशयने तरवीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमविष्टनोरपवादः । यथासक्यमत्र नेप्यते । द्वाविमावाह्यौ, अयमनयोरतिशयेनाह्यः, आह्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसुन् सत्त्वाप-द्वाविमौ पट्, अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघीयान् । विभज्ये चोपपदे—माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आह्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टश्रीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ, तयोस्य विषयनियम क्रियते-गुणवचनादेव भवतस्ती नान्यस्मादिति । पठनीयान् । लघीयान् । पठिष्ट । लघिष्ट । इह भवत-पाचकतरः । पाचकतम इति । एवकार इष्टतोऽप्रधारणार्थं नोऽप्य न प्रकृतिनियम इति । पठुतर । पठुतम ॥

तुरङ्गन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति वृन्तृचो सामान्येन ग्रहणम् । प्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी भवत । पूर्वगुणवचनादेवेति नियमे कृते, छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यन्तुजायन्ते, प्रन्तादप्यजादी भवत इति । आमुक्तिं करिष्ट । दोहीयसी धेनु । भस्याडे तद्वित इति पुंजावे कृते, तुरिष्टेमेयस्त्विति वृचो निवृत्ति ॥

प्रशस्यस्य श्र ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्यो प्रत्यययो परत । प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्परिणम्यते । नतु च न समभवत् ? एव तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयोनियमो न प्रवर्तते-अजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वं इमे प्रशस्या अयमेपामप्रशस्य, ज्येष्ठ । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य, ज्येष्ठान् । काजिति प्रकृतभावाच्छब्दस्य टिलोपयस्येति लोपी न भवत ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्यो प्रत्यययो परत । सर्वं प्रशस्या अयमेपामतिशयेन प्रशस्य, ज्येष्ठ । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य, ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकार ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्यो प्रत्यययो परत । तयोश्च नियमाभावन पूर्ववज्जायते । सर्वं इमे वृद्धा अयमेपामतिशयेन वृद्ध, ज्येष्ठ, उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्ध, ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । रेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्णादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात् पने सोऽपि भवति वर्पिष्ट । वर्पयानिति ॥

अन्तिकवाडयोर्नेदसार्धौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकवाडयोर्न्यासरथ नेद सार्ध इत्येतावादेशौ भवतोऽजाद्यो परत । सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् । निमित्तभूतयोर्न्यासरथमत्र नेप्यते । सर्वाणीमान्यन्तिकवाडमेयमतिशयेन न्तिरुत्त, नेदिष्टम् । उमे इमे अन्तिके, इदमनयोरतिशयेन नेदीय । इदमस्मान्नेदीय । सर्वं इमे वाडमधीयते, अयमेपामतिशयेन

साधिष्ठम् । उभाविमौ वाडमधीयाते, अयमनयोरतिशयेन वाडमधीते, साधीयः ।
अयमस्मात् साधीयोऽधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवालपशब्दयोः कनि ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्वं
पूर्ववज्जेयम् । सर्वं इमे युवानः, अयमेपामतिशयेन युवा, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ,
अयमनयोरतिशयेन युवा, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वं इमेऽल्पाः, अयमेपा-
मतिशयेनाल्पः, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेनाल्पः, कनीयान् । अय-
मस्मात् कनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजा-
दितद्भावरय । सर्वं इमे स्वग्विणः, अयमेपामतिशयेनस्वग्वी, सजिष्ठः । उभाविमौ
स्वग्विणौ, अयमनयोरतिशयेनस्वग्वी, स्वजीयान् । अयमस्मात् स्वजीयान् । सर्वं इमे
त्वग्वन्तः, अयमेपामतिशयेनत्वग्वान्, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोर-
तिशयेन, त्वग्वान्, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशस्तायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशसा स्तुतिः, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्राति-
पदिकात् स्वार्थं रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका
भवन्ति । प्रशस्तो वैवाकरणो वैवाकरणरूपः । वासिष्करूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये
प्रशसा भवति । घृणलरूपोऽर्थः, यः पलाण्डुना सुरा पिबति । चोररूपः द्रुत्युरूपः, योऽ-
श्मोरस्य ज्वनमपहरेत् । तिष्ठश्चेत्यनुवर्तते-पचतिरूपम्, पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमा-
श्यातम्, एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुसक-
ल्लन्तु भवति लोकाश्रयत्वाद्भिन्नस्य ॥

ईपदसमाप्तो कल्पदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोत्रेणासंपूर्णता, ईपदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थवि-
शेषणं चैतत् । ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पव् देश्य देशीयर्
त्येते प्रत्यया भवन्ति । ईपदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः ।
ट्टुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिष्ठश्चेत्यपि-पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् सुवन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स
ऽ पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईपदसमाप्तः पटुः,
ट्टुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्पवादयोऽपि भवन्ति ।
[सुग्रहणं तिष्ठन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर ॥ ६३ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषण चैतत् सुबन्तात्प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे जातीयर् प्रययो भवति प्रकारवति चाय प्रयय । थाल्पुन प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकार पटुजातीय । मृदुजातीय । दर्शनीयजातीय ॥

प्रागिनात्क ॥ ७० ॥

इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवस्वशब्दनाथानित ऊर्ध्वमनुकमिप्याम कप्रत्ययस्तोष चकृतो वेदितव्य । वक्ष्यति-अज्ञात इति । अश्वक । गर्दभक । तिङन्तादय प्रत्ययो नेप्यते, अकजिप्यते । तिङन्तादयः सवन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामरूच् प्राक् टे ॥ ७१ ॥

तिङ्श्रेणैव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्वीर्यवधप्रत्यययो भवति स च प्राक् टे, न परत । कस्यापवाद । उच्चकै । नीचकै । शनकै । सख्यपि-सर्वकै । विश्वकै । उभयकै । प्रातिपदिकाल्प इति । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति क्वचित् प्रातिपदिकस्य प्राक् टे प्रत्ययो भवति क्वचित् सुबन्तस्य टे प्राक् प्रत्ययो भवति । युष्मकाभि । अस्मकाभि । युष्मकासु अस्मकासु । युवकयो । आवकयो इत्यादौ प्रातिपदिकस्य । स्वयका । स्वयकि । मयकि, इत्यादौ सुबन्तस्य । अकृत्प्रकरणे तूष्णीम काम् वक्ष्य ३ । स च मित्रादन्त्यादय परो भवति-तूष्णीकामास्ते । तूष्णीका तिष्ठति इतीते को मलोपश्च वक्ष्य ३ । तूष्णीशोल, तूष्णीक । तिङ्श्रेणैव । सवन्धते-पचतकि । जल्पतकि ॥

काय च द् ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकृत्तन्नियोगेन दकारादेशो भवति । चकार । सार्थं । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्तते, न सर्वनामग्रहणम्, ककारान्तस्य ऽसम्भवात् । धिक्-धकित् । हिरुक्-हिरकुत् । पृथक्-पृथकत् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषोऽज्ञात । अज्ञातवोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं यथाविहित प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽश्वे प्रत्यय अश्वक । गर्दभक । उष्टक । एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विशेष्या । उच्चकै । नीचकै । विश्वकै । पचतकि । जल्पतकि ॥

२ कुत्सिते ॥ ७४ ॥

१ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रत्यर्थविनेपगं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे चर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितोऽश्वः, अश्वकः । उष्टकः । गद्दभकः । उच्चरैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

५ संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

१ कुत्सित इत्येव । कुत्सितत्वोपाधिरेऽर्थे चर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति प्रत्ययान्तेन चेत्सज्ञा गम्यते । कस्यापवादः । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

३ अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङान्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । तुमुचितकः (१) । विशसितकि । स्वपितकि ॥

४ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

१ सामदानादिरपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानवाः । हन्त ते तिलकाः । पृहकि । अद्रकि ।
नुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वेण प्रत्यासन्नानुकम्पासंबन्धादनुकम्प्यमा-
देव प्रत्ययो विहितः, सप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

५ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टया ॥ ७८ ॥

१ अनुकम्पायामिति नीतौ च तद्युक्तादिति च वर्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान् मनुष्य-
नामधेयाद्वा ठच् प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च । देविकः ।
वदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बह्वच इति किम् ? दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न-
इति किम् ? मद्रवाहुकः । भद्रवाहुकः ॥

६ घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो
मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराद्यप्राप्तञ्च । देवियः ।
द्वेषलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

७ प्राचामुपादेरड्गुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशाब्द आदिर्धस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो
मनुष्यनाम्नोऽड्च् घुच् प्रत्ययौ भवतः, चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ च भवतः,
अ वा । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्रदत्तकः । प्राचाग्रहणं
वार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥

सु (१) ज्वरितकः । इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

जातिनाम्न कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादि, तस्मादनुष्ण्याया नोतौ च कन् प्रययो भवति । व्याघ्रक । सिंहक । शरभक । वायचनानुवृत्त्यर्था(१)दर्शनमन्योऽपि भवति-व्याघ्रिल । सिंहिल । नामग्रहण स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

अग्निनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुष्ण्याया कन् प्रययो भवति तस्य चोत्तरपदलोप । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्य, सोऽनुकम्पित व्याघ्रक । सिंहक ॥

ठानादापूर्व द्वितीयादच ॥ ८३ ॥

लोप इयनुवर्त्तते । अस्मिन् प्रकरणे षष्ठोऽजादिश्च प्रयपस्तस्मिन् परत प्रकृतेद्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूप तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहण सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्त, देविक । देविय । देविल । यज्ञिक । यज्ञिय यज्ञिल । उपड । उपर । उपिम । उपिल । उपिक । उग्रहणमुक्तौ द्वितीयधे कविधानार्थम् । अनादिल्लगे हि माधितिकादिवत् प्रसन्न । वायुदत्त । वायुक । पितृदत्त । पितृक । अचतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्त, बृहस्पतिक । बृहस्पतिय । बृहस्पतिल । अन्ननादौ विभावा लोपा वक्तव्य । देवदत्तरु । देवक । यज्ञदत्तरु । यज्ञक । लोप पूर्वपदस्य च ठानादावननादौ च वक्तव्यः । दत्तिक । दत्तिल । दत्तिय । दत्तक । अग्निनाऽपि प्रत्ययन पूर्वोत्तरपदयोर्विभावा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तो, दत्त । देव इति वा । अउवर्गांश्च इलस्य च । भानुदत्तो, भानुल । वसुदत्तो वसुल ॥

चतुर्थादननादौ च लोप पूर्वपदस्य च ।

अप्रयय तथैवेष्ट उवर्गांश्च इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यन्तरद्वितीयधे तदादेलापवचनम् । लहोड । लहिक । कहोड । कहिक । अकारान्तरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः । वागाशी, वाचिक । सुाचक । वचिक । कथ पट्टुलदत्त, पट्टिक इति ? पपष्टानादिबचनात् सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिशालजरुणार्थमाद्रीना तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादाना मनुष्यनाम्ना ठानादौ प्रयय परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपत्राद् । अनुकम्पित शेवलदत्त, शवलिक । शवलय । शवलिल । सुपरिक । सुपरिय । सुपारल । विशालक । विशालिय । विशालिल ।

वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः । शश्वलादीनां
तृतीयादचो लोपः म् चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ३ । शश्वलेन्द्रदत्तः,
सुपर्याशीर्दत्तः, शश्वलिकः, सुपरिक इति यथा स्यात् । शश्वलिकः, सुपरिक
इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टेष्वं वर्तमा-
नात् प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् ।
सर्वकम् । विश्वकम् । उद्यकैः । नीचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेष्वं वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्र-
तियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृषो, वृषकः । प्लक्षकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्व इत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति ।
पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्व इत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो
ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः ।
शुण्डारः । स्वाधिरत्वेऽपि पुंस्त्रिहता लोकाध्यस्वास्त्रिहस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्व इत्येव । कुत्वाद्वाद् ह्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।
ह्रस्वा कुतूः, कुतुपं, चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कुतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां एरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्व इत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये एरच्प्रत्ययो भवति । कस्या-
पवादः । पकारो दीर्घः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्ति-
तायुधविशेष उच्यते ॥

यत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्व इति निवृत्तम् । वत्स उच्चन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये एरच्प्रत्ययो
भवति । यस्य गुणस्य हि मावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः ।
वत्सतरः । उच्चतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया वत्सः, तस्य तनुत्वं
द्वितीयवयःप्राप्तिः । तस्य उच्चा, तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वया-
मुत्पन्नोऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपिवृक्ता । अनद्वानृपभः, तस्य तनुत्वं भारवहने
मन्दशक्तिता ॥

कियत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्य प्रादिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमागवाचिभ्य स्वार्थे प्राथम्ये । जात्या(१) क्रियया गुणेन सज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् निर्द्धारणम् । कतरो भवतो कठ । कतरो भवतोः कारक । कतरो भवतो पटु । कतरो भवतो देवदत्त । यतरो भवतो कारक । यतरो भवतो पटु । यतरो भवतो देवदत्त । ततर भागच्छतु । महाविभाषयाञ्च प्रथमो विकल्प्यते । को भवतो देवदत्त , स आगच्छतु । निर्द्धारण इति विषयसमूहो निर्देशः । द्वयोरिति समुदायाच्चिर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्देशो निर्द्धार्यमाण निर्देशः ॥

वा बहुना जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥

कियत्तद् इति वर्तते, निर्द्धारणे एकस्येति च । बहुनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बहुना मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य किमादिभ्यो वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवता कठ । यतमो भवता कठ । ततम आगच्छतु । वाव वतमन्वर्थम् । यको भवता कठ । सक्र आगच्छतु । महाविभाषा च प्रथमविकल्पापांनुवर्तते एव । को भवता कठ । यो भवता कठ । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति किम् ? को भवता देवदत्त । परिप्रश्नग्रहण च किम् एव विशेषण, न यत्तदोरसम्भवात् । जातिग्रहण तु सर्वैव सम्प्रथ्यते । किमोऽस्मिन् विषये डतरमपीच्छन्ति केचित् । कतरो भवता कठ । कतरो भवता कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति वचनात् सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकतन्वात्प्राचासाधार्याणामतेन डतरच डतमच् इत्येते प्रत्ययौ भवत स्वस्मिन् विषये । चकारो डतरचोऽनुकर्षणार्थं । द्वयोर्निर्द्धारणे डतरच् । बहुना निर्द्धारणे डत मच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतो देवदत्त । एकतमो भवता देवदत्त । प्राचाङ्ग्रहण पूजार्थं, विकल्पोऽनुवर्तते ॥

अप्रक्षेपणे क्व ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन् वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् क्व प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम एव शक्ति । याज्ञिक्यकेन नाम स्व शक्ति । परस्य इत्यर्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यरपुन स्वयमेव कुत्सित तत्र कुत्सित इत्यनेन क्व प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्विधीयस्य पूर्णोऽवधि ॥

(१) नादैत्यैकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतो कठ इति तदुदाहरण च । तथैव च, पदमन्वर्था जात्या वैश्वपि द्रष्टव्य, कतरो भवतो कठः इत्यादेरपि समवादिनि दर्शनात् ।

इवे प्रतिकृती ॥ ६६ ॥

कानित्यनुवर्त्तते । इवार्यं यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति ।
इवार्यः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्द-
कम् । अश्व इयायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः प्रतिकृताविति किम् !
शौरिव गवयः ॥

सहायां च ॥ ६७ ॥

इत्येत्थनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्यं गम्यमाने कन् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत
सज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थं आरम्भः । अश्वसदशस्य संज्ञा, अश्वकः उष्ट्रकः ।
गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ६८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुच् भवति । चञ्च्रेव
मनुष्यः चञ्चा । दासी । सरकुटी । मनुष्य इति किम् ? अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ।
देवपयादेराकृतिगणावात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थं चापण्ये ॥ ६९ ॥

जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुच् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् ।
वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रति-
कृतयः उच्यन्ते । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् ।
देवपयादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृती संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुच् भवति ।
आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृती लोपः कनो देवपथादिषु ॥
अर्चासु तावत्—शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि—अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु-
कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ ।
सिंहगति । उष्ट्रग्रीवा । चामरञ्जु । रञ्जु । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य (१) ॥
देवपथादिः ।

वस्तेर्ढञ्च ॥ १०१ ॥

इत्येत्थनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्तिप्र तिकृती चाप्रतिकृती
च । वस्तिशब्दादिवार्यं शोत्ये ढञ् प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयो ॥

शिलाया ढ ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्यं ढः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं ढधि । केचिदत्र ढजम-

पीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । शिलायादञ् प्रत्ययो भवति ।
-ततो ङः । शिलेपम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति इवार्थे ।
शाख्यः । मुर्यः । जघन्दः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । घरण ।
शिरस् । उरस् । अप्र । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भठ्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्मते भव्येऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थं यत् प्रत्ययो निपात्यते ।
व्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थाना पात्रभूत उच्यते ।
द्रव्योऽय माणवकः ॥

कुशाप्राच्छ ॥ १०५ ॥

कुशाप्रशब्दादिवार्थं छः प्रत्ययो भवति । कुशाप्रभिव सूक्ष्मत्वात्,
बुद्धिः । कुशाप्रीय वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विपयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविपयात् समासाच्चपरस्मि
एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्तकीयम् ।
किंतोपनत चित्रीकरणमुच्यते । तत् कथम् ? काकस्यागमन यादृच्छकम् ।
पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वध कृत । एवमेव देवदत्तस्य
दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वध कृतः तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च
स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वध, स
वधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः ।
यमस्मादेव जापकात् । न ह्यस्यापरं लक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा समासः । स चैव
पय पूव ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शर्करेव शा
रम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिक(१) । पुण्डरीक । शतपत्र ।
मन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकना । शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यत्रक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ङक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाहुलकः । भारजिकः ।
लि । भरुव । वभ्र । वत्सु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल । कपि । उदश्वत् । गोणी
उरस् । शिखा । कुलिस । अङ्गुल्यादिः ॥

(१) कनिष्ठिक, क पृष्ठिक इति पाठान्तरम् ।

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्धेऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांप्रहणेनान्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । एकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीक ॥ ११० ॥

कक्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्धे ईक्क् प्रत्ययो भवति । कक्कः शुक्लोऽरवः, तेन तदृशा, कार्किकः । लौहितीकः स्फटिकः स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ।

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्धे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । तं तनया पूर्वथा विश्वधेनया ॥

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्धे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः ग्राः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात् स्वार्धे ङ्यः प्रत्ययो भवति । लौहवज्यः । लौहभज्यौ । लोहभजः । शैब्यः । शैब्यौ । शिष्यः । चातक्यः । चातकी । चातका । अग्रामणीपूर्वादिति किम् ? देवदत्तो ग्रामणीरेपां त इमे देवदत्तका । शूद्रत्तकाः ॥

घ्रातञ्फञ्जोरत्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उल्लेधजीविनः संघा घ्राताः । घ्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चफञ्प्रत्ययान्तेभ्यश्च स्वार्धे ङ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपायः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । घैहिमत्यः घैहिमत्यौ । घीहिमताः । च्फजः-त्वपि कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । घ्राध्नायन्यः । घ्राध्नायन्यौ । घ्राध्नायनाः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाकी । घीहिमती । कौञ्जायनी । घ्राध्नायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ्ज्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्यवर्जितात् स्वार्धे ङ्यत् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव । टकारो वैभ्यः । तेनास्त्रियामिति मानुवर्त्तते । कौण्डीवृत्स्य । कौण्डीवृत्स्यौ । कौण्डीवृत्साः । कौण्डीवृत्स्यः । कौण्डीवृत्स्यौ । कुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । स्त्रियां कौण्डीवृत्सी । कौण्डीवृत्सी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् ? मल्लाः । शयण्डाः । संघग्रहणं किम् ? आट् । वाहीकेष्विति किम् ? शबराः । पुलिन्दाः । अग्रब्राह्मण राजन्यादिति किम् ? पालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्देस्यण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्धे ढेप्यण् प्रत्योय

भवति । टकारो डीवर्धो णकारो वृद्धयर्थं । वाक्येण्य । वाक्येण्यौ । वृका । आयुधजी
विसर्गविशेषण जातिशब्दान्माभूत् । 'कामत्रोधौ मनुष्याणां सादितारी वृकाविव ।'

दामन्यादित्रिगर्त्तपष्टाच्छ ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसर्गादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तपष्टेभ्यश्चायु-
धजीविमघवाचिभ्यः स्वाथं छ् प्रथमो भवति । येपामालुधजीविना मघाना पठन्तर्वर्गा
स्तत्र च त्रिगर्त्तं पष्ट । त्रिगर्त्तं पष्टो येषां ते त्रिगर्त्तपष्टा इत्युच्यन्ते । तेषु चैव
आहुस्त्रिगर्त्तपष्टास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । कौण्डिकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोय जानकि ॥ =

दामन्यादिभ्यस्तावत्-दामनीय । दामनीयौ । दामनय । औलपीय
औलपीयौ । उलय । त्रिगर्त्तपष्टेभ्यः खल्वपि-कौण्डोपरथीय । कौण्डोपरथीयौ
कौण्डोपरथा । दाण्डकीय । दाण्डकीयौ । दाण्डकीय । कौण्डकीय । जालमानीय
ब्रह्मगुप्तिय । जाकीय । दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काररन्ति । कारुदन्ति ।
शत्रुन्तपि । सार्वसेलि । विन्दु । मौक्षयन । उलय । सावित्रीपुर(१) दामन्यादि ॥

पश्वादिद्यौघेयादिभ्यामणर्जा ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसर्गादियेव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः
जीविसर्गवाचिभ्यः स्वाथः णञी प्रथमो भवति । पार्श्व । पार्श्वी । पार्श्व
आसुर । आसुरी । असुरा । यौधय । शौक्रय । पशु । असुर । रश्स् । बालहाक
वयस् । मरुत् । दशाहं । पिशाच । विशाल । अशनि । कार्पापण । सवत् । वसु
पश्वादि ॥ यौधेय । कौशेय । कौशेय । शौश्रेय । शौश्रेय । धास्य । धास्य
जाशालेय । त्रिगर्त्तं । भरत । उक्षीनर । यौधेयादि ॥

अभिजिद्निदभृच्छालात्रच्छिरात्रच्छमीत्रदूर्णात्रच्छरमदणो यञ् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसर्गादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः
स्वाथयञ् प्रथमो भवति । अभिजितोऽपत्यमित्यण । तदन्तायञ् । अभिजिय
आ भजित्यौ । अभिजिता । वैदभृत् । वैदभृत् । वैदभृत् । शालावत्य ।
वयी । शालावता । शौखावय । शामीवय । औणावय । औमय ।
त्राणो ग्रहणमित्यण । अभिजितो मुहूर्त्तं आभिहित स्थालीपाक इत्यत्र न

त्रयादयस्तद्वाजा ॥ ११९ ॥

पूगाभ्यो ग्रामणीपूर्वादित्यत्र प्रभृति ये प्रत्ययास्ते तद्वाचसज्ञा भवन्ति ।
चैवोदाहृतम् । तद्वाचप्रदेशा तद्वाचस्य बहुष्वित्यवभादय ॥
इति श्रीचयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीय पादः ॥ ५ ॥

(१) अच्युतन्ति । कोकतता तुलभ । देववापि । औनकी । अपच्युतकी । कक
पिण्ड । पतेत्राण्डधिका पुस्तकान्तरे ।

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य सख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां छोट्यायां वुन् प्रत्ययो र्वति, ताम्रद्वियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति छोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमिति मितिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् पादः पदिति र्भावो न स्यात् । अस्य स्वनैमित्तिकरत्नाच्च स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्वेपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वितार्थ इति समासः । ततः प्रत्ययः । एभवाच्च वुन्प्रत्ययान्त स्त्रियामेव वृत्तते । पादशतस्येति किम् ? तौ द्वौ मापौ ददाति । संख्यादेरिति किम् ? पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति केम् ? द्वौपादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । त्रिमोदिकां ददाति, त्रिमोदिका ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोरगम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सार्थोऽयमारम्भः । तौ पादौ दण्डितः, द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति, द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकां ददाति । द्विशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकां ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने छोट्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः । प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः । मापकः । एकप्रकरणे चञ्चद्वृहत्तोरपसम्पानम् । चञ्चप्रकारः, चञ्चकः । वृहत्कः । चञ्चद्वृहयोरिति केचित् पठन्ति । तेषां वृहत्कः, वृहत्क इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केऽण इति इत्त्वः (१) । स्थूल । अणु । माप । इपु । कृष्ण तिलेषु । यव घीहिपु । इत्त्वुतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम् । भगोमूत्र आच्छादने । मुराया अही । जार्ण शालिपु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । मारीपुत्र । कुमार । शशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरूपेण सवन्धः तदभावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानयोः क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । द्विभक्तः । अनत्यन्तगताविति किम् ? मन्त्रम् । द्विभक्तम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् ।

(१) केण इति इत्त्व इत्यपवादः । पदमन्त्रयोः दर्शनात् ।

वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अङ्कनम् । मेमकृतम् । सामिवचने प्रतिपेधानर्थस्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः प्रतिपेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन् विहितः ? एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थं कश्चित् । तत्र यदेतदुच्यते—एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यत इत्येवमादि तदुपपन्नं भवति (१) ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कञ्चनुवत्तंते, न प्रतिपेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्तमानात् स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । बृहतीका । आच्छादने इति किम् ? बृहती इन्दः ॥

अपडत्ताशितङ्गलं कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् ख. ॥ ६ ॥

अपडत्त आशितंगु अलंकर्मन् अलंपुरुष इत्येतेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थं खः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि पडञ्जीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सक्थ्यचगोरिति पच् । ततः खप्रत्ययः । अपडञ्जीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गात्रोऽस्मिन्नरण्ये आशितगवीनमरण्यम् । निपातनात् पूर्वपदस्य सुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यायो ग्लानाद्यर्थं चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्मणेऽलंकर्मणिः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः । अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चाय प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते—तत्रवादयः प्राक्कनः । न्यादयः प्राग्बुनः । आमादयः प्राङ् मयटः । बृहतीजान्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चेरदिकस्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अज्ञत्यन्तात् प्रातिपदिकादिकस्त्रियां वर्तमानात् स्वार्थं विभाषा खः प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिकस्त्रियामिति किम् ? प्राचीदिक् । प्रतीचोदिक् । दिग्ग्रहणं किम् ? प्राचीना द्वाह्वणी । अर्वाचीना शिक्षा । स्त्रीग्रहणं किम् ? प्राचीन दिग्ग्रमणीयम् । उदीचीन दिग्ग्रमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ्र वन्धुनि ॥ ६ ॥

जात्यन्तात् प्रातिपदिकाद् वन्धुनि वर्तमानात् स्वार्थं छः प्रत्ययो भवति । वध्यतेऽस्मिन्नातिरिति वन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन तद्बन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः इति । वैश्वोच्यते । वन्धुनीति किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेनेति चेत् . . .

(१) एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीनमित्येवमाहुपपन्नं भवति । इति पाठान्तरम् ।

थं वद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः
 पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानीयो राजस्थानः ।
 सस्थानेनेति किम् ? गोस्थानम्, अश्वस्थानम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः
 सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयो-
 र्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङ् व्ययघादान्वद्द्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङन्तादस्येभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ् व्ययघः तद्
 न्तात् प्रातिपदिकाद्द्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो
 नास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्य उपचर्यते तदाऽयं प्रतिषेधः । [क्रिया-
 गुणयोरेवाय प्रकर्षं प्रत्ययः । कितराम् । कितमाम् । पूर्वाद्धितराम् । पूर्वाद्धितमाम् ।
 पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्रव्यप्रकर्षे इति किम् ।
 उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमु च च्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङ् व्ययघाद्द्रव्यप्रकर्षे अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, चकारादामु
 च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्य । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्त-
 स्यान्वयत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात् स्वार्थे ङ् प्रत्ययो भवति । आनुगादिक्
 णच् । स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मन्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णञ्विहितः, तदन्तात् स्वार्थेऽङ् प्रत्ययो भवति
 स्त्रियां विषये । व्यायक्त्रेशी । व्यायहासी वर्तते । स्त्रीप्रहृणं किमर्थं यावता णच्
 स्त्रियामेव विहितः ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति ? एव तर्ह्येतां शापयति स्वार्थिकाः
 प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति । तेन गुडकरुपा द्राक्षा । तैलकरुपा
 प्रसन्ना (१) । देव एव देवतेत्येवमाद्युपपन्न भवति ॥

अग्निनुण ॥ १५ ॥

अभिविधौ भाव इनुण् विहितस्तदन्तात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । सांराविणो
 वर्तते । सांस्कृदिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन् शब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभि-
 धेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ॥

संख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच ॥ १७ ॥

सख्यायाब्देभ्य क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्य स्वार्थं कृत्वसुच् प्रथमो भवति । पौनः पुन्यभ्यावृत्ति । एकऋतुकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्म-सख्यायान् क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पत्र वारान् भुङ्क्ते पञ्चहृत् । ससहृत् । सख्याया इति किम् ? भूरिवारान् भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् , यावताभ्यावृत्ति क्रियाया एव सम्भ्रति, न द्वयगुणयो ? उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सहृद्येयत् क्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्ति । असम्भवात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् ? क्रियामात्रगणने मा भूत्-पञ्चराका । दशपाका । गणनग्रहणं किमर्थम् , यावता गणनास्मिन्नेव सख्या ? अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्त्तमानेभ्य सख्येयवचनेभ्य एव प्रत्यय स्थात् । शतवारान् भुङ्क्ते, शतहृत् इति । इह न स्यात्-गत वारानां भुङ्क्ते इति । न ह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः । सख्यायान्मात्रवृत्तिनात् । गणनग्रहणात्सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्य सुच ॥ १८ ॥

द्वित्रिचतुर् इत्येतेभ्य सख्यायाब्देभ्य क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्य सुच् प्रथमो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते । चकार स्वार्थः ॥

एकस्य सकृन्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृद्विषयमादेशो भवति सुच् प्रत्यय क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्तिवह न सम्भ्रति । सहृदुभुङ्क्ते । सहृदधीते । एक पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

त्रिभाषा बहोर्द्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् त्रिभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकाला भवन्ति, न विप्रकृष्टकाला । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुहृत्स्यो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयद् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राख्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानास्वार्थं मयद् प्रत्ययो भवति । टकारो हीवर्थः । अन्न प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेव सूत्रार्थमाहुः - प्रकृतामित्युच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेयं मयद् प्रत्ययो भवति । अन्न प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्वः । वटकमयी यात्रा । इयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेषु च्यमानेषु समूहवत् प्रत्यया भवन्ति, चरा

अतिश्रेय्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्यं इत्येव । अतिशिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यसंनिधये व्यः प्रत्ययो भवति ।
अतिथये इदम्, आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यं इति निवृत्तम् । देवशब्दात्स्वार्थं तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

अत्रेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यात्रादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

यात्र इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । यात्र एव, यात्रकः । मणिकः ।
याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋताबुष्पाशीते । पशो लूनवियाते । अणु
निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदममासी । शून्य रक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे ।
ईयसश्च, श्रेयस्कः । ज्ञात । कुमारीऋडनक्रानि च । यात्रादिः ॥

लाहितान्मगौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मगौ वर्त्तमानास्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः, लोहि-
तकः । मणाविति किम् ? लोहितः ॥

वर्णं चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णं वर्त्तमानालोहितशब्दात् स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः
कोपेन । लोहितकः षोडशेन । अनित्य इति किम् ? लोहितो गौः । लोहित रुधिरम् ।
ल्लोहितास्त्रिद्विबाधन वा वक्तव्यम् ॥ लोहितिका कोपेन । लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्ब-
लः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधन वेत्येव । लोहितिका । लोहितिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णं चानित्ये रक्त इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन्
प्रत्ययो भवति । कालक मुख बैलक्ष्येण । रक्ते-कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यस्तृक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, विनयिकः । साम-
यिकः । औपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय । उपायाद्
ह्रस्वत्वं च । सगति । कथञ्चिद् । अकस्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार ।
व्यवहार । सप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय (१) । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रशंसितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्यशब्दात् स्वार्थेऽङ् प्रत्य-
यो भवति । पूर्वमन्वेने कार्यत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । वाचिकं कथयति ।
वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थायामिति किम् ? मधुरा वाग् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थाया वाचा य कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो
भवति । कर्मव, कर्मणम् । वाचिक श्रवा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते ।
१ छत्रप्रकरणे कुलालवरुनिपादकर्मोरचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्चन्द्रन्दस्युपसंख्यानम् ॥
कुलाल एव, पौलालः । वारुडः । नैपादः । कामार (१) । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः ।
सान्नाय्यानुजारानुपूकानुपुभचातुप्राशयराज्ञोपनैवातपैकृतवारिवस्तृताप्रायणाग्रहा-
यणसान्तपनाः । एतेऽणन्ताः स्वार्थिकारद्यन्दसि भाषायां शेष्यन्ते ॥

ओपधेरजातो ॥ ३७ ॥

ओपधिशब्दाद्जातो वर्त्तमानात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । ओपधं पिबन्ति ।
ओपध ददाति । भजाताविति किम् ? ओपधयः क्षेत्रे रुढा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति ।
प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धा-
र्थावृत्तिभ्यो ण इति विदक्षित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्ग्रहणं, विदेः शतुर्बसुरित्यत
एव ज्ञापकात् पाञ्चिको चरवादेशः । अन्यतरस्यांग्रहण वा तत्रानुवर्त्तते । तुष्योस्तात-
हादिप्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उण्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । वि-
दन् । पोटन् । पोटन् । विद्या । मनस् । श्रोत्र शरीरे, श्रौत्रम् । जुह्वत् । कृष्णमृगे ।
चिकीर्षत् । चोर । शक । योध । वक्षस् (२) । धूर्त् । वस् । एत् । महत् । क्रुड् । राजा ।
सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् । धातुर (३) । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्पाण ।
देवता । बन्धु । प्रज्ञादिः ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छद्वात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वत्रानुवर्त्तते । मृदेव, मृत्तिवा
सरनी प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेर्थे वर्त्तमानाद् मृच्छद्वात्सस्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपो-
वाद् । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा, मृत्सना । नित्यश्चाय प्रत्ययः । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्या-
ग्रहणात् ॥

(१) मृदुः पुत्रकेषु कानिके कर्मार इति मृदुदादये च कर्मार इति नास्ति ।

(२) वक्षस् । पाठः । (३) अशुर । पाठः ।

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थं वर्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोऽपवादः । वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

बहुलपार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहुधादृशपार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्छस् प्रत्यया भवति अन्यतरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति । बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः, इत्यत्रमाद्युदाहार्यम् । बहुलपार्थादिति किम् ? शो ददाति । अथ ददाति । कारकादिति किम् ? बहूना स्वामी अल्पानां स्वामी । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति-भूरिशो ददाति । स्तोकशो ददाति । बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् । यत्र मङ्गलं गम्यते तत्राय प्रत्यय इत्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

सख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां षोल्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एकत्रचनात्खल्वपि-कार्पापण कार्पापणं ददाति, कार्पापणशः । मापशः । पादशो ददाति । एकोऽर्थं उच्यते येन तद्वैकवचनम् । कार्पापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् ? घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति । कार्पापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्पापणस्य कार्पापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति । प्रधुम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्वुरर्जुनतः प्रति । वाप्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति, वासुदेवादुर्जुनादित्यपि भवति । छत्तिसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसख्यानम् । आदौ आदितः । मध्यतः । पार्वतः । पृष्ठतः । आकृतिगगश्रायम् ॥

अपादाने चाहीयरहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादान हीयरहोः सम्बन्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति । ग्रामात् । चोरतो विभेति । चोरात् । अध्ययनत. पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरहोरिति किम् ? सार्थाद्दीयते । पर्व-

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेऽप्रकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिग्रह्य ग्रहोऽतिग्रहः । अचलनमप्ययनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततोऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते । नु पुवृत्तवानन्यानतिग्रह्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः । अप्ययने—वृत्तेन न व्ययते वृत्ततो न व्ययते । चारित्रेण न व्ययते चारित्रतो न व्ययते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तो वृत्तत क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारित्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते । वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापयोगात्—वृत्तेन पापः । वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । क्षेपस्याविवक्षायां तत्राख्यायाभिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वैव सिद्धम् । अकर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

पठथा व्याश्रये ॥ ४८ ॥

मानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने पठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । पृष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः । व्याश्रय इति किम् ? पृष्ठस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या पृष्ठी विभक्तिस्तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयन प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । हृदिंकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयन इति किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्चिः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद्भूततद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्चिः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्लीकरोति । मलिनः शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । घटीकरोति मृदम् । घटीभवति । घटीस्यात् । अभूततद्भाव इति किम् ? शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिविबक्षिता कृभ्वस्तियोग इति किम् ? अशुक्लः शुक्लो जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् ? यावता अभूततद्भावसामर्थ्यात्कृभ्वत एव संपद्यकर्त्तव्यम् । कारकान्तरसप्तौ मा भूत्—अदे-

वृहे देवगृहे सपद्यते । देवगृहस्थाधेयविशेषवन्धेनाभूततद्भाव सत्त्वाधिकरणस्य न कर्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसा लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरु-प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति चि्वश्च प्रत्यय । सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्व-
णैव प्रत्यय सिद्धो लोपमात्रार्थ आरम्भ । अनस्वरु सम्पद्यते त करोति, अरुक्करोति ।
अरुभवति । अरुस्यात् । मनस-उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् ।
प्रेक्षुस-उच्चक्षुक्करोति । उच्चक्षुभवति । उच्चक्षुस्यात् । चेतस-विचेतीकरोति । विचे-
तीभवति । विचेतीस्यात् । रहस-विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् ।
रजस्-विरजीकरोति । विरजीभवति । विरजीस्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५० ॥

अभूततद्भावे कृत्वस्तियोगे सपद्यकर्तुरिति सर्वमनुवर्तते । अस्मिन् विषये विभाषा
साति-प्रत्ययो भवति, कात्स्न्यं गम्यमाने । यदि प्रकृति कृत्ना विकाराभ्यामाप-
द्यत इत्यर्थ । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् ।
उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं इति किम् ? एकदेशेन पटं शुद्धीभवति । विभाषा
ग्रहणं च प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयेव सिद्ध ॥

अभिविधौ सम्पदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्ति । अभिविधौ गम्यमाने चि्वविषये साति-प्रत्ययो भवति
सम्पदा योगे, चकारात् कृत्वस्तिभिश्च । विभाषाग्रहणानुवृत्तेरिच्चवरप्यभ्यनुज्ञायते ।
स च कृत्वस्तियोग एक भवति न सम्पदा । अग्निसात् सम्पद्यते । अग्निसाद्भवति ।
उदकसात् सम्पद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथा-
भिविधे कात्स्न्यस्य च को विशेषः ? यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिविकारमापद्यते सोऽ-
भिविधिः । यथाऽस्या सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात् सम्पद्यते । वर्षासु सर्वं
लवणमुदकसात् सम्पद्यत इति । कात्स्न्यं तु सर्वाभ्यां द्वयस्य विकाररूपापत्ती भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भाव इति निवृत्तम्, अर्धांतरोपादानात् । कृत्वस्तियोगे सम्पदा चेति
वर्तते । तदधीन नदायत्त त-स्त्राभिकमित्यर्थ । स्वा मसामान्यमीशितव्यसामान्य च
तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वा मविशेषवाचन प्रातिपदिकादी शतव्यस्ये
साति-प्रत्ययो भवति कृत्वस्तिभि सम्पदा च योगे । राजाधीन करोति-राजसा-करोति
राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मण-
साद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्सम्पद्यते ॥

द्वये प्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचन इत्यनुवर्तते । तस्य विशेषण द्वयग्रहणम् । द्यतव्य द्वयं, तदधीने

देये प्रा प्रत्ययो भवति चकारात् सातिश्च कृन्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यः
 देवमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीन क्रियते तदा प्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणा-
 धीनं देयं करोति, ब्राह्मणसाकरोति । ब्राह्मणत्राकरोति । ब्राह्मणत्राभवति । ब्राह्मणत्रा-
 स्यात् । ब्राह्मणत्रासम्पद्यते । देय इति किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयास्तन्त्योर्वहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः प्राप्रत्ययोऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिभ्यो द्वितीयासम्पद्यन्ते-
 भ्यश्चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृन्वस्तिभिरिति नात्र सम्बध्यते । सामान्येन विधा-
 नम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान्
 गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । पृथ्वन्मन्वेऽप्युदा-
 हार्याः—पुरषान् गच्छति, पुरषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुरषत्रा वसति । पुरून्
 गच्छति, पुरूत्रा गच्छति । पुरूषु वसति, पुरूत्रा वसति । मर्त्यान् वसति, मर्त्यत्रा
 वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा
 जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवराद्धादिति डच ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनाचकारादयो यणां विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरण
 मन्वक्तानुकरणम् । द्वयज् अवराद्ध यस्य तद् द्वयजवरार्धम् । अवराद्धोऽपकर्षे यस्या-
 पकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं द्वयज्कं सम्पद्यते तस्मादन्यक्तानुकरणादिति परा-
 ह्णाच्च प्रत्ययो भवति । कृन्वस्तियोग इत्यनुवर्तते । यस्य च द्विर्वचने कृते द्वयज-
 वराद्धं ततः प्रत्ययः । डचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डचि विवक्षिते द्विर्व-
 चनमेव पूर्वं द्वियते पश्चात् प्रत्ययः । पटपटा करोति, पटपटा भवति, पटपटा स्यात् ।
 दमदमा करोति, दमदमा भवति, दमदमास्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? ह्य-
 त्करोति । द्वयजवराद्धादिति किम् ? अत् करोति । अवराद्धं किम् ? अराद्धात्
 करोति । त्रपटत्रपटा करोति । अनिताविति किम् ? पठिति करोति । चकारः स्वरार्थ-
 स्वरितवाचनार्थः—पटपटाति । अत्र स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न
 भवति । केचिद्द्वयजवराद्धादिति गकारं पठन्ति स स्वार्थिको विशेषः ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बधीजात्कृषी ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृपावधिधेयायां डच प्रत्ययो भवति कृञो योसौ
 नान्यत्र । पुनः कृञ्प्रहणं भ्वस्त्वोर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्पणं विले-
 खनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं चैत्र पुनः प्रतिलोम
 कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृपाविति किम् ?
 द्वितीय करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते, कृपाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते समीपे त्रय

सम्भवति सा सख्या गुणान्तेत्युच्यते तादृशात् प्रातिपदिकात् कृपाविधेयायां ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति चेत्रस्य, द्विगुणाकरोति चेत्रम् । त्रेगुणाकरोति । कृपाविति किम् ? द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृपाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दायापनायां गम्यमानायां ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । समया करोति-समयं यापयति, कालत्रये करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् ? समयं करोति ॥

सपत्ननिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृज इत्येव । सपत्ननिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्त्राकरोति शृग व्याधः । सपत्त्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । शरीराच्छरमपरपाशंनिष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्यथन इति किम् ? सपत्त्रं वृद्धं करोति जलसेचकः । निष्पत्त्रं वृद्धतल करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोपणे ॥ ६२ ॥

कृज इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोपणे वर्तमानात् कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोपणमन्तरवयत्राणां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुलाकरोति पशून् । निष्कुणातीत्यर्थः । निष्कोपण इति किम् ? निष्कुलान् करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्तमानाभ्यां कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्तनम् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । स्वाम्यादेश्चित्तनाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्येऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्य इति किम् ? सुखं करोति, प्रियं करोतीत्यर्थः ॥

दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृज इत्येव । दुःखशब्दात् प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्ये गम्यमाने ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिवृत्ता । स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखाकरोति शृत्पः । प्रातिलोम्य इति किम् ? दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलान् पाके ॥ ६५ ॥

कृज इत्येव । शूलशब्दात् पाकविषये ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । शूले पचति, शूलाकरोति मांसम् । पाक इति किम् ? शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशापथे ॥ ६६ ॥

कृज इत्येव । सत्यशब्दादशापथे ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । सत्यशब्दोऽनृतप्रतिपत्तवचनः, क्वचित्तु शापथे च वर्तते । सत्येन शापथेद्विप्रमिति, सत्यायं प्रतिषेधः ॥

सत्याकरोति षणिक् माण्डम् । मयैतक्यैतव्यमिति तप्यं करोति । अक्षपय इति किम् ? सत्यं करोति प्राहणः ॥

मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृत्र इत्येव । मद्रशब्दात् परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योरो । परिवापण मुण्डनम् । मद्रशब्दो मद्रलार्थः । मद्रळं मुण्डन करोति, मद्राकरोति । छमद्राच्चेति षष्ठ्यम् ॥ मद्राकरोति नापित् कुमारम् । परिवापण इति किम् ? मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते र्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुह्यन्तत्पुरुष बहुमीहिंसज्ञा । उपराजम् अधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनञ्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति द्विगोरिति ङीष्भवति । कटन्वलयिनी । शङ्खनूपुरिणी(१) । द्वन्द्वोपत्तापगर्भादितीनिर्भवति । विधुरः । प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुमीही प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते, राजाहसतिभ्यष्टजित्वेवमादीन्, यदा ते पूजनात् पूजनवचनापरे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगौ । अतिगौ । छपूजायां स्वतिग्रहण कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् परमराजः । परमगव इति । छप्राग्बहुमीहिग्रहण च कर्तव्यम् ॥ बहुमीही सक्थ ऋगोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्थ । अतिसक्थ । स्वचः । अत्यचः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किराजा यो न रक्षति । किंसखा योऽभिव्रुहति । किंगौर्यो न वहति । “किं क्षेप” इति समास (२) । क्षेप इति किम् ? कस्य राजा, किराज । किंसखः । किंगवः ॥

नन्वस्तत्पुरुपात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुपात् समासान्तो न भवति । अराजा । असखा । अगौ । तत्पुरुपादिति किम् ? अनृचो माणवकः । अधुर शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

ननस्त्वत्पुरुपादिति वर्तते । नञ परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपात् समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेण नित्य प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते । अपयम् । अपन्या ॥

(१) कोषनिषदिनी । सक्त्वाचिनी । पा० (२) किंक्षेप इति समास इत्यधिकमपर त्ववमपपाठ पदमञ्जरी दर्शनात् ।

बहुव्रीहौ सख्येये उजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

सख्येये यो बहुव्रीहिवर्तते तस्मादबहुगणात्ताड्डच् प्रत्ययो भवति । सख्यया
व्यासन्नेति यो बहुव्रीहस्तस्येद ग्रहणम् । उपदशा । उपविंशा । उपत्रिंशा ।
आसन्नदशा । अदूरदशा । अधिकदशा । द्वित्र । पञ्चपा । पञ्चदशा । सख्येय
इति किम् ? चित्रगु । शबलगु । अबहुगणादिति किम् ? उपबहुव । उपगणा ।
अत्र स्वरे विशेष । ङङ्प्रकरणे सख्यायास्तत्पुरुषस्योपसर्प्यान कर्तव्य निखिंशाद्य
र्थम् ॥ निगतानि त्रिंशत्, निखिंशा न वर्षाण देवदत्तस्य । निखचारिंशानि यज्ञदत्त-
स्य । निगतत्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो, निखिंश खड्ग ॥

ऋकपुरब्धू पथामान्ते ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहादिति न स्वर्ण्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक पुर अप धुर् पथिन्
इत्येवमन्ताना समासानामकार प्रत्ययो भवति समासात्तोऽन्ते न । सामर्थ्याद्भुर
पुत द्विशेषणमृगादीनाम् भवति । अक्षसवन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति ।
अनृच । बद्धच । अक्षच् । पुर-उलाडपुरम् । नान्दीपुरम् । अप-हीपम् । अन्तरी-
पम् । समीपम् । धुर-रात्रधुरा । महार्धुरा । पथिन्-जलपथ । अनृच इति किम् ?
अक्षस्य धू अक्षू । दृष्टधूरच् । अनृचो माणवको ज्ञेयो वहवृचक्षरणारयायाम् ।
अनृचो माणवक । वहवृचो ब्राह्मण । अनृक् साम । वहवृक् सूक्तमत्यत्र न भवति ॥

अथ प्रत्यन्वयपूर्वानि सामलोमन् । ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवपूर्वात् सामान्ताहोमान्ताच्च समासाद्च् प्रत्ययो भवति ।
प्रतिगामम् । अनुसानम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदकपाण्डुपूवाया भूमेरव्प्रत्यय स्मृत ।

गोदावयांश्च नद्याश्च सरयाया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूम । पाण्डुभूम । उदम्भूम । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । "नदीभिश्च"
इत्यव्ययीभाव । भूमराप सख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते । द्विभूम प्रासाद ।
त्रिभूम । दशभूमक सूक्तम् । अथत्रापि च दृश्यते । पञ्चनाभ । ऊर्जनाभ । दीर्घ
रात्र । समरात्र । अरात्र । तदेतत् सवमिह ' अच् इति योगविभाग कृत्वा साधयन्ति ॥

अङ्गोऽदशनात् ॥ ७६ ॥

अजियनुवर्तते । दर्शनादन्यत्र योऽंशवदस्तदतादच् प्रत्ययो भवति । एवणा-
चम् । पुष्कराचम् । उपमित व्याघ्रादिभिरिति समास (१) । अदशनादिति किम् ?
ब्राह्मणादि । कथं कवराच गवाच मति ? अश्वादीना मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्र
कवराच तेनापि हे दृश्यते गवाक्षेण च । नैव दोष । अथु पर्यायवचनो दर्शनशब्द,
आण्यद्भवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरत्रिचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनद्बहुवर्त्मनाहमनसाऽक्षिभ्रवदारगयो-
 र्बष्ठीवपदशोवनत्तं दिपरत्रिदिवाहदिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुपद्वधायु-
 पत्र्यायुपर्ग्युपजातोत्तमहोत्तवृद्धोत्तोपशुनगोष्ट्याः ॥ ७७ ॥

अप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिक-
 त्त्या । आधास्त्रयो बहुव्रीहय -अहरयान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य सोऽच-
 तुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः ।
 ततः परे एकादश इन्द्रा-स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुमौ । इह न भवति-स्त्रियाः पुमांश्च
 स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनर्द्धाश्च, धेन्वनद्बुही । ऋच च साम च ऋक्ष्यामे । वाच
 मनश्च, वाहमनसे । अक्षि च भ्रुवां च, अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च, दारगवम् । कुरु
 च अष्टीवन्ती च अर्वाष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्टीवन्ती च पदष्टावम् ।
 पादस्य पद्मायो निपात्यते । नक्त च दिवा च, नक्तदिवम् । सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययो-
 समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तव
 निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहदिवम् । ननु च पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः ?
 वीप्सायां इन्द्रो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकौऽव्ययीभावः, साकल्ये-सरज-
 मन्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति-सह रजसा, सरजः पट्टजमिति । ततस्तत्पुरुष-
 निश्चितं श्रेयो, निश्रेयसम् । निश्रेयस्कः पुरप इत्यत्र न भवति । ततः पष्टीसमास-
 पुरपस्यायुः, पुरपायुपम् । इन्द्रे न भवति-पुरपश्च आयुश्च पुरपायुपी । ततो द्विगु-
 ढ्ने आयुपी समाहृते द्विपायुपम् । श्यायुपम् । इह न भवति द्वयोरायुः, द्विपायुस्यायु-
 रिति । ततो इन्द्रः-शक्य यज्ञश्च शक्ययुपम् । इह न भवति-शक्यश्रुस्योऽनुशक्य
 शक्यश्रुस्त्वन्मुग्धः । जातदिपूर्वपदा उच्यन्दादन्तास्त्रयः कर्मधारया-जातोच्चाः ।
 महोच्चाः । वृद्धोच्चाः । बहुव्रीहौ न भवति-जातोच्चा ब्राह्मणः । महोच्चा, वृद्धोच्चेति ।
 ततोऽव्ययीभावः-शुनः समीपमुपशुनम् । टिलापाभाव सप्रसारण च निपातनादेव ।
 ततः सहनीसमासः-गोष्टे वा गोष्टश्च । अचतुरोऽचप्रकरणे श्युपान्यामुपसख्या-
 नम् ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चसशब्दस्तदन्तात् समासाद्ब्र प्रत्ययो भवति ।
 ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । अपत्यराजभ्याश्चेतिवक्तव्यम् ॥ पत्यवर्चसम्)
 राजवर्चसम् ॥

अवसमन्वेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सन् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमशब्दस्तदन्तात् समासाद्ब्र प्रत्ययो
 भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । श्वोव-
सीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेह श्व शब्द उक्त-
रपदार्थस्य प्रशंसाशाशोर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादि-
त्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्नवतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहस्यशब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ।
अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थान् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उर शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः
सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थं वर्तते इत्यर्थः । उरसि वर्तते । विभक्त्यर्थे अच्यप-
मिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थ्यादिति किम् ? प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवं यानम् । यस्य
चायाम इति समासः । आयाम इति किम् ? गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिशब्दभिर्भेदा भवति । अच्प्रत्ययदिलोपः
समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्दि-
कृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः । वेदिरिति किम् ? द्विस्ता-
वती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । प्रगतोऽ-
ध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्व शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपसर्गादिति किम् ?
परमाध्वा । उक्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याहुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अहुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अहुली
(प्रमाणमस्य, द्वे अहुलम् । अहुलम् । तद्विस्तार्य इति समासः । प्रमाणे लो द्विगोर्नि-
त्यमिति मात्रवो लोपः । अव्ययादेः-निर्गतमहुलिभ्यो, निरहुलम् । अत्यहुलम् ।
तत्पुरुषस्येति किम् ? पञ्चाहुलिः । अत्यहुलिः पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च इन्द्रात्तुद-
यहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुरयाश्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकाराद्

संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे-पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपरावरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादे सखवपि-द्वे रात्री समाहृते, द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिम्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहस्त्रित्येतस्याह इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्ययसृष्टयन्ते । सामर्थ्याच्चाहः शब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहः शब्दात् परोऽहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत्-द्वयोरहोर्भ्रंशः, द्वयहः । त्र्यहः । अव्ययात्-अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । त्रिरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः । अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात् प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याह्लादेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । द्वे अहनी समाहृते, द्वयहः । त्र्यहः । समाहारइति किम् ? द्वयोरहोर्भ्रंशो, द्वयहः । त्र्यहः । तद्वितार्थ इति समासे कृतेऽग आगतस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याहःशब्दस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोऽन्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृत वैचिन्त्यार्थम् । पुण्याहः । एकाहः । के चेतु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति-संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिम्यष्टच ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात् प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति । महाराज्य मद्राजः । परमाहः । उच्चाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्मणपत्नः । इह कस्मात् भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति ? लृध्वणस्य पूर्वदिपाते प्राप्ते राजन् शब्दस्य स-र्णदीर्घार्थं प्रथम प्रयोग कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति, यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्व सम्भवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स चेतत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् ? पञ्चभिर्गोभिः ऋतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीत मित्यागतस्वार्हायस्य ठकोऽध्यद्पूर्व-

द्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् ? सुब्लुकि प्रतिषेधो मा भूत्-राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुग्रहणं किम् ? तद्धित एव मा भूत्-पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयम् ॥

अप्राख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उरःशब्दान्तात् तत्पुरुषाद्दृच् प्रत्ययो भवति स चेतुरः शब्दोऽप्राख्यायो भवति । अग्रं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एवमन्योऽपि प्रधानभूत उरः शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्तुरसम् । अप्राख्यायामिति किम् ? देवदत्तस्योर, देवदत्तोरः ॥

अनोरमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस् अरमन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात् तत्पुरुषाद्दृच्प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृताश्म इति जातिः । पिंडाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोढितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जातिसंज्ञयोरितिकिम् ? सदनः । सदश्मा । सत्सरः ।

ग्रामकौटाभ्यां च तच्णः ॥ ६५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाद्दृच्प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तच्चा, ग्रामतच्ः । बहुनां साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः, तस्य तच्चा, कौटतच्ः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न कस्यचित् प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् ? राज्ञस्तच्चा राजतच्चा ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात् परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाद्दृच्प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेना । अतिनीचेत्यर्थः ।

उपमानाद्प्राणिषु ॥ ६७ ॥

उपमानवाची यः श्वन् शब्दोऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाद्दृच्प्रत्ययो भवति । आरुर्षः श्वेव, आकपंथः । फलरुथः । उपमित व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानादिति किम् ? न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणित्विति किम् ? वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थनः ॥ ९८ ॥

उत्तरमृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानञ्च, तदन्तात्तत्पुरुषाद्दृच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । उपमानात् खल्वपि-फलकमिव सक्थि, फलकसक्थम् ॥

नानो द्विगोः ॥ ६६ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते, द्विन

चम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौम्यामागतं, द्विनावरूप्यम् ।
द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् ? राजनौः । अतद्वितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः
क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ।

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरपाट्च् प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नावः
अर्द्धनावम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । परवह्निर्द्धं न भवति, लोकाश्रयत्वाद्द्विहस्य
स्वार्थाः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्द्धांचेति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारी
शब्दस्तदन्तात्तत्पुरपाट्च् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते,
द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धं खार्यां, अर्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरपाट्च् प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली
समाहृती द्वयञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, द्वयञ्जलिः । अतद्वित-
लुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वयञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव ।
द्वयञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

असन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरपाट्च् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।
हस्तिचर्मं जुहोति । ऋषभचर्मंऽभिषिञ्चति । असन्तात्-देवच्छन्दसानि । मनुष्य-
च्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् ? विश्वदारु जुहोति । नपुंसकादिति किम् ?
सुत्रामाणं पृथिथीं घामनेहसम् । अ-अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वाचनम् ।
ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मणशब्दान्तात्तत्पुरपाट्च् प्रत्ययो भवति समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्व-
माख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः, यस्य तत्पुरपाट्त्वं जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादे-
तत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः (१) । योगविभागात्
सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मण् शब्दः तदन्तात्तत्पुरपाट्च् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मण्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरपाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् पकारान्तात् हकारा-

(१) काशीब्रह्मः, इत्यधिकमन्यत्र ।

न्ताच्चट् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्तते, नेतरेतरयोगे । वान्च त्वञ्च,
चाक्त्वञ्चम् । सञ्च त्वञ्च, सञ्चञ्चम् । श्रीस्रजम् । इहूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्धप-
दम् । संपद्विपदम् । वाग्निभुपम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् ?
तत्पुरुषान्मा भूत्-पञ्चवाचः समाहताः, पञ्चवाक् । तुदपहान्तादिति किम् ?
वाक्समिच् । समाहार इति किम् ? प्राष्टृशरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समी-
पम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययीभाव इति
किम् ? परमशरत् । येऽत्र अयन्ताः पठ्यन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वयंते चेदम्-
व्ययीभावग्रहणं प्राग्बहुवीहिः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानद् । दिव् ।
हिमवत् । अनद्बुद् । दिश् । दृश् । चतुर् । यद् । तद् । जगया जरस् । सष्टम् । प्रति-
परसमनुभ्योऽङ्गः । पथिन् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् । प्रतिपथम् ।
परपथम् । सपथम् । अनुपथम् । शरदादिः ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अनन्तादव्ययीभावाद्दृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अव्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येष । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अनन्तं यत्रपुमकं तदन्तादव्य-
यीभावादन्यतरस्या दृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्प्यते ।
प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्मम् ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां दृच् प्रत्ययो
भवति । नद्याः समीपम्-उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि ।
उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

क्तयः ॥ १११ ॥

अय इति प्रत्याहारग्रहणम् । अयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां दृच् प्रत्ययो भवति ।
उपसमिधम् । उपसमिच् । उपदृपदम् । उपदृपत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाद्दृच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्त-
गिरम् । अन्तगिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनु-
वर्तत एव ॥

बहुव्रीहीं सङ्ख्यदणोः स्त्राङ्गात् पच् ॥ ११३ ॥

स्त्राङ्गचाची यः सखिशब्दोऽचिशब्दश्च तदन्ताद् बहुवीहिः पच् प्रत्ययो भवति

समासान्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि । दीर्घं सक्थि यस्य, दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः । बहुव्रीहाविति किम् ? परमसक्थि । परमाक्षि । सक्थ्यक्षोरिति किम् ? दीर्घजानुः । सुचाहुः । स्वाहादिति किम् ? दीर्घसक्थि शकृत्म् । स्थूलाक्षिरिङुः । टचि प्रकृते पञ्जग्रहणं स्वरायम् । चक्र-सक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन् पक्षे नास्युदात्तत्वं तत्र हीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादानुदात्तः श्रूयते । हीपि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहिग्रहणमापादपरि-समाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः पच् प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे । द्वयङ्गुलं दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपण-काष्टमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्विधायं इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् भवितव्यम् । दारुणीति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धनः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अपूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्यायन्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रह-णम् । पूरण्यन्ताप्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्य् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमारात्रयः स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः । अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् यत्रान्यपदार्थं पूरण्यनुप्रविशति, न केवलं कर्त्तव्यं एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपि प्रधानपूरण्यामेव गृह्यते । इह न भवति—कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अनेतुर्नक्षत्र उपसख्यानम् । मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्र इति किम् ? देवदत्तनेतृकाः । अङ्गुलिश्च नेतृरुपसख्यानम् बृहस्पतिनेत्राः देवाः । सोमनेत्राः । मासाद् भृति-प्रत्ययपूर्वपदाद्द्विविधिः । पञ्चको मासोऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः सोऽस्यांशवस्त्रभृतय इति सख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमनः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यामपरो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अब्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते ।
अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत् स्थूलशब्दात् परा नासिका भवतीति । संज्ञा-
यामिति समुदायोपाधिः । द्वांरव नासिकाऽस्य, द्रुणसः । बद्धीणसः । पूर्वपदात्
संज्ञायामग इति णत्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् ? तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति
किम् ? स्थूलनासिको वराहः । अक्षुरक्षराम्भ्यां नस् वक्तव्यः (१) ॥ सुरणाः । क्षरणाः ।
पक्षेऽच्यत्ययोऽपीष्यते । सुरणसः । क्षरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति
निगम इष्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात् परी यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाश-
ब्दश्च नसमापद्यते । असञ्ज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिकाऽस्य, उन्नस । प्रणसः ।
“उपसर्गाद् बहुलम्” इति णत्वम् । अक्षेप्रौवक्तव्यः ॥ विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥

सुप्रातसुखसुदिवशारिकुञ्चतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्यत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपा-
दिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभन प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनश्वोऽस्य, सुश्वः ।
शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुञ्चिरस्य, शारिकुञ्चः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतु-
रक्षः । एण्या इष पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः प्रोष्ठो, गौस्त-
स्येवपादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नब्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परी यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्ह-
लिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमान सकथ्यस्य, असक्थः । असक्थिः । दुसक्थः ।
दुसक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । हलिसक्थोरिति केचित् पठन्ति । अविद्यमाना
शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरूपा शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना श-
क्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस्सुस् इत्येतेभ्यः परी यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्
बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजाऽस्य, अप्रजाः ।
दुप्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधाऽस्य, अमेधाः । दुमेधाः । सुमेधाः । नित्य-
ग्रहणे किम् ? यावता पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं नैव स्वर्यते । एव तर्हि नित्यग्रहणाद्-
न्यत्रापि भवतीति सूच्यते—

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुयाकृहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाहृन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति हृन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निरुत्तिमाविवेश । हृन्दसीति किम् ? बहुप्रजो ग्राहणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणो धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति किम् ? परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्मः । यत्रेवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति । एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते । केवलात् पदाद्यो धर्मशब्दो, न पदसमुदायात्, तदन्ताद् बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भासुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते । जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवाची दन्तवाची च । शोभनो जम्भोऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः, शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । वृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने-वृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विप्रहीतव्यम् । सुहरितवृण-सोमेभ्य इति किम् ? पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः । दक्षिणमीर्मस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मं व्रणमुच्यते । दक्षिणमद्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगे इति किम् ? दक्षिणेर्मं शकृत्म् ॥

इच् कर्मन्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मन्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूप इत्ययं बहुव्रीहिरुच्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठदगुप्रभृतिभ्यमिच् प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच् प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति, तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिद्धवन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्यविशेषेऽवरुध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि प्रहरति । इह न भवति-द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्याधिकारेऽपि तत्पुरुषात्कचाद्विधानामिच्छन्ति । निकुच्य कर्णो धावति निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह

पादौ हस्तिन वाहयति, प्रोह्यपादि हरितनं वाहयति । मयूरभ्यंसकादित्वात् समासः ।
 द्विदण्डि । द्विसुसलि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि ।
 उभादन्ति । उभयादन्ति । उमाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि ।
 उभावाहु । उभयावाहु । एकपादि । प्रोह्यपादि । आड्यपादि । सपादि । निकुच्यकर्णि ।
 सहतपुच्छि । उभावाहु, उभयावाहिति निपातनादिच्मन्मयलोपः । प्रत्ययलक्षणोना-
 व्ययीभावसज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ङ् । १२६ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुगदेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ।
 प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजु । संजु ॥

ऊर्ध्वद्विभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुस्त्वियमादेशो भवति । ऊर्ध्वं जानुनी
 अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव ऊधोऽस्याः,
 सा कुण्डोष्ठी । घटोष्ठी । ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहण कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्-महोषा
 पर्जन्यः । घटोषो धैनुकम् ॥

धनुपश्च ॥ १३२ ॥

धनुशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्त्तं धनुरस्य, शार्त्तधन्वा । गण्डी-
 वधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिन्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुशब्दान्ताद् बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः
 प्राप्ते विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । युवतिजाया यस्य, युवजानिः ।
 वृद्धजानिः ॥

गन्धन्वेदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो
 बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धोऽस्य, उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः ।
 सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् ? तीव्रगन्धो चात् । उ-गन्धस्येवे तदे-
 कान्तग्रहणम् ॥ तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

'सूपोऽहपोऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्मोजने घृतम्, घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्द ।

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पद्मस्यैव गन्धोऽस्य, पद्मगन्धि । उपलगन्धि । करीपगन्धि ।

पादस्य लोपोऽहन्त्यादिभ्य ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानाद्दस्त्वादिबजितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । व्याघ्रस्यैव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्वादिभ्य इति किम् ? हस्तिपाद् । कटोलपाद् । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसूल । हस्त्वादि ॥

कुम्भपदीपु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतय कृतपादलोपा पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैव सूत्र ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्धयन्ति । समुदायपादस्य च प्रयोजन विषयनियम-स्त्रियामेव, तत्र छीप्रत्यये एव नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यद्येहोपमानपूर्वं सत्प्रापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यहीवर्थं वचनमापादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी । पद्मपदी । अर्बपदी । स्तनपदी ॥ (१) कुम्भपद्यादि ॥

सख्यामुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

सख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहे पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्त । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

सख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यार्थं । द्वौ दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाता, सुदन् कुमार । वयसीति किम् ? द्विदन्त कुञ्जर (२) ॥

(१) स्थूलपदी । सूक्ष्मपदी कलशपदी । द्विपदी । विषपदी । गुपदी । एकपदी । सूचीपदी । एतेष्वन्या तरे अधिका उपलभ्यन्ते । (२) सुदन्तो दाक्षिणात्य । इति प्रत्युदाहरण पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य दृष्ट इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।
पत्रदन्त ? मालभेत । उभयदत् आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थं संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दृष्ट इत्ययमादेशो भवति । अयो-
दती । फालदती । सज्ञायामिति किम् ? समदन्ती । सिग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यापारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दृष्ट इत्ययमादेशो भवति विभाषा
समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको
निर्दीप्तिः । सज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छुद्धात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तश-
ब्दस्य विभाषा दृष्ट इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुड्मलाप्र-
दन् । कुड्मलाप्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः ।
वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूपिकदन् ।
मूपिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम् ।
कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं ककुदमस्य, अस-
ञ्जातककुद । चाल इत्यर्थः । पूर्णककुद । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतककुद । वृद्धवया
इत्यर्थः । स्थूलककुद । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुद । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः ।
अवस्थायामिति किम् ? श्वेतककुदः ॥

त्रिककुन् पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये ।
त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुद पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते ।
न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुद, किं तर्हि संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । पर्वत इति
किम् ? त्रिककुदोऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । उद्वत्
काकुदमस्य, उत्काकुद । विकाकुद । तालु काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । पूर्ण
मस्य, पूर्णकाकुद । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुहृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः । सुशब्दात् परस्य हृदयशब्दस्य हृन्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात् परस्य । शोभन हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् । मित्रामित्रयोरिति किम् ? सुहृदयः कारणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्कः । प्रिय-सर्पिष्कः । अवमुक्तोपानकः । पुमान् अनड्वान् पयो नील्लक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञा-येत, द्विवचनग्रहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव भव-तीति । द्विपुमान् । द्विपुंसकः । बहुपुमान् । बहुपुंसकः । उरस् । सर्पिस् । उपानद् । पुमान् । अनड्वान् । नीः । पयः । लक्ष्मीः । दधि । मधु । शालि ॥ अर्थाच्चत्र-अनर्थकः । उरःप्रभृति ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इत्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनोऽस्यां शाला-यां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी । बहुवाग्मिका सभा । स्त्रियामिति किम् ? बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः । शेषाद्विभाषेत्येतद्भवति ॥

नद्यतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्ताद् बहुव्रीहेर्नकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बह्व्यः कुमार्योऽस्मिन् देशे बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ऋतः खल्वपि-बहुकर्तृकः । तकारः मुखसुखो-च्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति । बह्व्यः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुवीणाकः । बहुखट्-वाकः । बहुमालकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमनृक्क-साम, बहुक्कं सूक्तमिति, यावता विहितोऽत्र सामान्येन समासान्त ऋक्पूरिति ? नैतदस्ति-विशेषे स इष्यते । अनृचो माणवको श्रेयो बह्वचश्चरणाख्यायामिति । शेषा-दिति किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न मज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रातिपदिक्यते । विरचे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद् बहुव्रीहे कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्ति प्रतिषिद्धयते । बहुवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्भिभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहुवः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । नघृतश्रेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ।

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वचते तदन्ताद् बहुव्रीहे कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुत पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता । वन्दित इति किम् ? मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतरञ्जन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेरञ्जन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माताऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहे कप् प्रत्ययो न भवति । बहुवो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो विपात्यते । प्रोचतेऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तपेति वा प्रवाणी । करणसाधनोऽयं स्युद् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणि. पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीत-शलाकः । समाप्तवान् प्रत्यग्रो नवक उच्यते ।

इति श्रीमामनधिरचिताया काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थश्चरणः समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ४ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तर यद्वच्यमानः प्राक्प्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिट् धातोरनभ्यासरूपेति । तत्र धातोरवयव-स्थानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवत । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एकोऽच् यस्य सोऽयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवो भवतीति साचकस्यैव द्विवचनं भवति ।

पञ्च इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयोऽच्चाब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथग्ययवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि—सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्यसाययवः समुदायोऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमतः व्यपदेशिवन्नावात् । इयाय, आरेत्यत्रैकाचत्वमपि व्यपदेशिवन्नावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदम्, आवृत्तिसंख्ये हि द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्याद्विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते । अत्र आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटितिपति । अशिदिपति । अरिरिपति । अत्तः स्मिपूड्रञ्ज्यशां सनीति इट् क्रियते तस्मिन् कृते गुणे च रूपत्वे च द्विर्वचनेऽचीति स्यानिवन्नावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि कार्यो । न च कार्यो निमित्तत्वेनाधीयते । तथाहि—विडञ्जिमित्तयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति । न हि कार्यिणः शीढो गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अथ केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति, अद्यासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्रथमं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अडिदिपति । अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् ? ईचिचिपते । संयोगादय इति किम् ? प्राणिणिपति । अनितेरुभौ साम्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव । दिद्रासति । केचिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति, तस्य प्रयोजनम्, इन्दिदीयिपतीति । अजादेरन्तरत्वाभावात् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छतिव्यच् । तदन्तात्-इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् । अकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः । उन्जिजिपति । यदा यकारोपधउच्चिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । यत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ अकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । अरार्यते । अर्तेरुत्तरिशुणोतीनामुपसंख्यानमिति यद् । तत्र यद्दि चेति गुणस्ततः द्विर्वचनम् । ईर्ष्यतेस्त्वर्णयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् । कस्य तृतीयस्य, केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यिपति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिपति । कड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । कण्डूयिपति । असूयिपति । अवा नामघातुनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अधीयिपति । अशिधीयि

पति । अपर आह—अथेष्टं नामघातुष्विति वक्तव्यम् ॥ पुपुत्त्रीयिषति । पुतित्री-
यिषति । पुत्त्रीयिषति । पुपुत्तित्रीयिषति । पुत्त्रीयिषति(१) ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह पठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन्
प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच ।
पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्वत्र लोपोऽभ्यासस्ये-
ऽद्वैतमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे
अपि समुदिते अभ्यस्तसञ्ज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधत् । उभेग्रहणं किम् ? नेति-
जतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं पर्यायेण वा माभूदिति ।
अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जत्तिन्यादयः पट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जत् इत्ययं घातुरित्यादयश्चान्ये पट् घातवोऽभ्यस्तसंज्ञा
भवन्ति । सेय सप्तानां घातूनामभ्यस्तसज्ञा विधीयते । जत् भृहस्रनयोऽित्यतः
प्रभृति वैश्रीङ् वेतिना तुल्य इति यावत् । जत्ति । जाप्रति । दरिद्रति । चकासति ।
शासति । दीभ्यते । वेभ्यते—इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येष स्वरः प्रयोजनम् । ङीभ्यदिति
च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ।

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेर्दीर्घोऽभ्यासस्य न
विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तोपामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति ।
तूतुजानः । मामहानः । अनह्वान् दाधार । स्वर्धा मीमाय । दाधार । स तूताव ।
दीर्घश्रेषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति । तुतोज शबलान् ।

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोणुणाव । वाच्य ऊणोर्णुवद्भाव इति वचनाद् ऊणो-
त्तुरिजादेरित्याम्न भवति । लिटीति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् ? समुदा-
सौ विश्वण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्वरे । अनभ्यासस्येति किम् ? कृष्णो नोनाव वृषभो
यदीङ्म् । नोनूयतेर्नोनाव । समान्या मस्तः समिमिच्छु—लिटि उत्तन्तः । ॐ द्विर्यच-
नप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । इति प्रिया गीति ।

(१) वस्तुतस्तु उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पर्यायेण द्वित्वम् । युगपत्तुत्रयाणां न
वाच्यभावकमावस्य निर्णोतत्वात् चतुर्थस्य तु न कपमपि द्वित्वं संमान्यते अनुपस्थितत्वात् ।

सन्त्यहोः ॥ ६ ॥

धानोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्त्यहोरिति च पृथन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्त-
स्य चानभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ।
पिपत्ति । पिपतिपति । अगिरिपति । उन्दिदिपति । यङन्तस्य-पापच्यते । अटाव्य-
ते । यायज्यते । अरायते । प्रोष्णोन्नूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिपते । लोलुयिपते ।

श्लो ॥ १० ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । जुहोति । विभेति । जिह्वेति ।

चडि ॥ ११ ॥

चडि परतोऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् । पचादीनां
प्यन्तानां चडि कृते गिलोप उपधाद्वस्वत्वं द्विवचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः ।
तथा च सन्वह्युनि चडपर इति सन्वद्भावो विधीयमानो द्वस्वस्य स्थानिवद्भावाच्च
प्रतिपिदधते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न
चास्मिन् कार्याणां क्रमेऽनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विवचने-
ऽचीतिस्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनं भवति ।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्श्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानिस्वैते शब्दादछन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते ।
दाश्वानिति, दाश्व दान इत्येतस्य धातोः क्सावद्विवचनमनिट्वं च निपात्येते । दाश्वो-
स्वो दाशुपः सुतमिति । साह्वानिति, पृ मर्षण इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वम्-
द्विवचनमनिट्वं च निपातनात् । साह्वान् श्लाहकः । मीढ्वानिति, मिह सेवन
इत्येतस्याद्विवचनमित्युपधादीर्घत्वं दृक् च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय
मृदय । एकवचनमतन्त्रम् । कृआदीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् । क्रियतेऽने-
नेति चक्रम् । चिकिलवम् । कृजः किलदेश घञर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः । चरि-
चलिपतिवदीनां द्वित्वमच्चाक् चानभ्यासस्य । चरादीनां धानूनामपि प्रत्यये परतो
द्वे भवतः, अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिः शेषो न
भवति । हलादि-शेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाच-
लः । पतापतः । वदावदः । वेति वक्तव्यम् । सेन चरः पुरपः । चलो रथः । प-
यानम् । वदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति । हन्तेर्घत्व च । हन्तेरचि प्रत्यये
परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य च घत्वमाक् चागमो भवति । परस्याभ्या-
साच्चेति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणक्षर्पणीनाम् । अपाटेगिलुकु चोक् च दीर्घश्चाभ्या-
सस्य । पाटेरचि परतो द्वे भवतो गिलुकु च भवति अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च
भवति । पाट्टपटः ॥

प्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोर्हरपदयोस्तत्पुरुषे समासे प्यङ्गः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग् भवतीत्यर्थः । कारीपगन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीपस्येव गन्धोऽस्य कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोप-
मानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीपगन्धेरप्यमित्यग् तदन्तात् स्त्रियाम णीरैरनाप-
गोर्गुरुणोत्तमयोः प्यङ् गोत्र इति प्यङ् तत्रश्चापि विहिते षष्ठीसमासः । संप्रसारण-
स्येति दीर्घत्वम् । प्यङ् इति किम् ? इभ्यापुत्रः । अत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् ?
कारीपगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम् ? कारीपगन्ध्या पति-
रस्य ग्रामस्य, कारीपगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । प्यङ् इति छोप्रत्ययग्रहणम् 'छोप्रत्यये
चानुपसर्जनेनेति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष निपमो
नास्ति । तेन परमकारीपगन्ध्यायाः पुत्र परमकारीपगन्धीपुत्र । परमकारीपगन्धी-
पतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु प्यङ्गि न भवति अतिक्रान्ता कारीपगन्ध्यामति-
कारीपगन्ध्या तस्या पुत्रोऽतिकारीपगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीपगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः
केवलयोर्हरपदयोरीदं संप्रसारणं, तदादी तदन्ते च न भवति-कारीपगन्ध्यापुत्र-
कुलं, कारीपगन्ध्यापरमपुत्र इति । प्यङ्गन्ते, यद्यप्यन्येऽपि यणः सन्ति तथापि प्यङ् पृथ
संप्रसारणं, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते, विभाषा
परैरिति भावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

प्यङ् संप्रसारणमित्यनुवर्तते । बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे प्यङ्गः संप्र-
सारणं भवति । कारीपगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीपगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धीबन्धुः ।
बहुव्रीहाविति किम् ? कारीपगन्ध्याया बन्धु कारीपगन्ध्याबन्धुः । अत्रापि, पूर्ववदेव
परमकारीपगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीपगन्ध्याबन्धुरित्यत्र च न भवति,
तथा कारीपगन्ध्याबन्धुधनः । कारीपगन्ध्यापरमबन्धुरित्यादौ न । बन्धुनीति नपुंसकलि-
ङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया, पुँल्लिङ्गाभिधेयस्त्वय बन्धुशब्दः । ॐमातृमातृकमा-
तृपुत्र-प्यङ्गः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहादेव । कारीपगन्ध्या माताऽस्येत्येवं
बहुव्रीहौ कृते एतस्माद्देवोपसत्यानात् पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्कर-
णसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्व बाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्,
नष्टतश्चेति क्वपि विकल्प्यते । कारीपगन्धीमातृ । कारीपगन्ध्यामातृ । कारीपगन्धी-
मातृकः । कारीपगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता । कारीपगन्ध्यामाता ॥

वचिरपियजादीना किति च ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्तते । प्यङ् इति निवृत्तम् । वचि-वच परिभाषणे । नुयो
वचिरिति च । स्वपि-निष्वप् शब्दे । यजादयो, यज देवपूजासगतिकरणदानैवित्यतः

प्रभृति भागणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वधि-उक्तः, उक्तवान् । स्वपि-सुप्तः, सुप्तवान् । यज-इष्टः, इष्टवान् । वप्-उप्तः, उप्तवान् । वह-उठः, उठवान् । वस-उपितः, उपितवान् । वेञ्-उतः, उतवान् । व्येञ्-संवीतः, संवीतवान् । ह्येञ्-हृतः, हृतवान् । घद-उदितः, उदितवान् । टुभोश्च-शूनः, शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति-वाच्यति वाचिक इति ॥

ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च ॥१६॥ ।

ग्रह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेञो वयिः, व्यथ ताडने, वश कान्तौ, व्यथ व्याजीकरणे, ओवश्च छेदने, प्रच्छ झीप्सायां, भस्ज पाके, ह्यथेतेषां धातूनां डितिप्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति । ग्रह-गृहीतः । गृहीतवान् । डिति-गृह्णाति । जरीगृह्णाते । ज्या-जीनः । जीनवान् । एवादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । डिति-जिना-ति । जेजीयते । हळ इति संप्रसारणदीर्घे कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि-डिति परतो वेञो वयिरादेशस्तस्य डिद्भावात् किदेवोदाह्रियते-ऊयनुः । ऊयुः यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेञ् पठ्यते? मैवं शक्यम् । डिति तस्य वेञ इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र तथैव स्थानिवद्भावाद्द्वयेर्विधिरेवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । जै-द्वोषः । डिति वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधात् वयोर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाऽग्रहणमनुमात्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षान्निरदेशेन वयः स्पष्टीक्रियते । व्यथ-विद्धः । विद्धवान् । डिति-विध्यति, वेविध्यते । वश-उशितः । उशित-वान् । डिति-उष्टः । उशन्ति । व्यच-विचितः । विचितवान् । डिति-विचति । वेविच्यते । व्यचे-कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राङ्गिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । मश्चे-वृज्जः । वृज्ज-वान् । अथ कथमत्र कुर्व मश्चभस्जेति हि पत्वेन भवितव्यम् ? छविष्ठादेशः पत्वम्बर-प्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । तत्र पत्व प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् शलादि-निष्ठा न भवति । कुर्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुर्वम् । डिति-वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ-पृष्टः । पृष्टवान् । डिति-पृच्छति । परीपृच्छ्यते । प्ररनः । नडि तु प्ररने चासन्नकाल इति निपातनादसंप्रसारणम् । भस्ज-भृष्टः । भृष्टवान् । डिति-भृज्जति । वरीभृज्ज्यते । सकारस्य, शलां जश् मशीति जश्वेन वकारः, स्तोः रशुनाश्चरिति श्रुत्वेन जकारः ॥

लिट्थभ्यासरयोभयेपाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्यादीनां प्रह्यादीनां च लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । वचि-उवाच । उवचिथ । स्वप्-सुष्वाप । सुष्वापिथ । यज-इयाज । इयजिथ । वृवप्-उवाप । उवपिय । प्रह्यादीनां, तत्र प्रहेरविशेषः । जग्राह । जग्रहिय । ज्या-

जेज्यौ । जिज्यिथ । वयि-उवाय । उवयिथ । व्यध-विव्याध । विव्यधिथ । वश-
उवाश । उवशिथ । व्यच-विव्याच । विव्यचिथ । वृश्चते सत्यतति वा योगे भास्ति
वेशेपः । योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादि शेषेण रेफो निवर्त्यते तदा
कारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च
क्रेयते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो
भवतीत्यस्ति विशेषः । चमश्च । चमश्चिथ । पृच्छतिभृज्जत्पोरशिशेयः । अकिदर्थं
पेदैनभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परस्वाद्धातोः संप्रसारणे कृते पुनः
सङ्घविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे
दुनरुभयेषामिति वचनं हलादिः शेषमपि चाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति ।
विव्याध ॥

स्वापेश्चिडि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्ष्वन्तस्य ग्रहणं तस्य चिडि परतः संप्रसारणं भवति । असूपुपत् ।
असूपुपताम् । असूपुपन् । द्विर्वचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते लघूपधगुणस्तस्य
गौ चङ्घुपधाया इस्वत्वं, ततो द्विर्वचनं, दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् । अतीति किम् ?
स्वाप्यते । स्वापितः । किति निश्चत, डिति केवलमिहानुवर्त्तत इत्येतदनुवर्त्तानम् ॥

स्वापिस्यमित्येअं यडि ॥ १९ ॥

जिष्वप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् सवरणे, इत्येतेषां धातूनां यडि परतः
संप्रसारणं भवति । सोपुप्यते । सेसिम्यते । वेधीयते । यडीति किम् ? स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यडिति वर्त्तते । वशेर्द्धातोर्यडि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते । वावश्येते ।
वावश्यन्ते । यडीति किम् ? उष्टः । उशन्ति(१) ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यडिति वर्त्तते । चाय् पूजानिशामनयोरित्येतस्य धातोर्यडि परतः कीत्ययमादेशो
भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यद्भुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायीओप्यायी घृद्वादित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति ।
स्फूयितः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् ? स्फातिः । स्फातीभवतीत्येतदपि तिन्-
न्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते, लिङ्घटोश्चेति प्रागेत-
स्मात् सूत्रात् ॥

स्यः प्रपूर्वरय ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतन्न स्वर्त्यते । स्यै ष्यैशब्दसवा-

(१) यडीति किम् ? उष्ट उशन्तीत्येकारिणम् पुस्तके नास्ति ।

तयोर्द्वयोरप्येतयोर्धात्वो र्व्यारूपनापञ्चयो सामान्येन ग्रहणम् । स्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठाया परत सप्रसारण भवति । प्रस्तीत प्रस्तीतवान् । सप्रसारणे कृते यण्वाच विहतमिात निष्ठानव न भवति । प्रस्योऽन्यतरस्यामिति तु पचे भकार क्रियते । प्रस्तीम । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ? सस्यान । सस्यानवान् । प्रस्य [इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात्—प्रसस्तीत । प्रसस्तीतवान् । तत्कथं ? प्रपूर्वस्येति पठ्यर्थे बहुव्रीहि । प्र पूर्वा यस्य धातुपसर्गस्य मुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे पठ्यौ, तत्र प्रसस्तीत इयत्राहं प्रपूर्वसमुदायावयव स्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो इय ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पशेवर्त्तमानस्य श्यैड गतावित्यस्य धातोर्निष्ठाया परत सप्रसारण भवति । शीन घृत, शीना वसा, शीन मेद । द्रवावस्थाया काठिन्य गतमित्यर्थ । श्योऽस्पर्श इति निष्ठानवम् । स्पर्शे शीतं वर्त्तते । शीतो चायु । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्धति चास्य शीतशब्दस्य कृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो रिति किम् ? सरयानो वृश्चिक ।

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेश्चरस्य श्यायतेर्निष्ठामा परत सप्रसारण भवति । प्रति शीन । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भ ।

विभाषाऽभ्यत्रपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अव इत्येव पूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठाया विभाषा सप्रसारण भवति । अभिशीनम् । अभिरयानम् । अवशीनम् । अवशयानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शवि च्छायामपि विकल्पो भवति । अभिशीन घृतम् । अभिरयान घृतम् । अवशीन मेद । अवशयान मेद । अभिशीतो चायु । अभिरयान । अवशीतमुदकम् । अवशयानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजन समभिरयानम् । समवशयानमित्यत्र मा भूदिति के चिद्व्याचक्षते । न किलायम भ्यवपूर्वं समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वं समुदायस्तदाश्रयो विकल्प कस्माच्च भवति तस्माद्त्र भवितव्यमेव । यद्धि तु नेष्यते ततो यत्नान्तरमास्थेवमस्माद्विभाषा विज्ञानात् व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत्र प्रयोजन वक्ष्यम्—अभिसशीनम् मिसशयान वा । अवसशीनमवशयान वा, अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणस्य प्रपूर्वस्येतिवन् ।

शृत पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते । श्रा पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्त्राण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये कप्रत्यये परत श्रभावे निपायते विभाषा । शृत क्षीरम् । शृत हवि । व्यवस्थित

विभाषा चेत्, तेन क्षीरहृषिपोर्नित्यं शृभावो भवति । अन्यत्र न भवति—श्राणा यवागू, श्रपिता यवागूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिञ्जुपद्यते तदापि नेप्यते—श्रपित क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति । [धातिरयमकर्मकः । कर्मकृतृविषयस्य पचेरर्थे वर्त्तते स ण्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतमितीप्यते । श्रुत क्षीरं स्वयमेव । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहृषिपोरेव ॥

पायः पीः ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । ओष्यापी वृद्धावित्यस्य घातोनिष्टायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं नुरम् । पीनौ बाहु । पीननुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैः । तेना-नुपसर्गस्य नित्यं भवति, सोपसर्गस्य तु नैव भवति । आप्यानश्चन्द्रमा । न्धूषसोर्भवत्येव । आपीनोऽनुः, आपीनमूष इति ॥

लिङ्घडोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतद्वशज्जेनानुकुष्यते । लिङि यङि च प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्, द्विर्वचनमेरनेकाच्च इति यगादेशः । यङि—आपेयीयते आपेयीयन्ते ॥

त्रिभाषा श्च ॥ ३० ॥

लिङ्घडोरिति वर्त्तते, सप्रसारणमिति च । लिङि यङि च संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिशवाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः । यङि—शोशूयते । शोश्वीयते । तदत्र यङि सप्रसारणमप्राप्त विभाषा विधीयते । लिङि तु किति यज्ञ-दिवाद् नित्यं प्राप्त तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येवमप्यत्र विभाषा । यदा च घातोर्न भवति तदा लिङ्घभ्यासस्योभयेषामिभ्यासस्यापि न भवति ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्चैरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतः श्वयतेर्ज्ञातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावविपति । चङि—अशूशावत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च वहीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिरावादेशश्च । तत, ओः पुयण्यपर इत्येतद्वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्यानिवद्धावस्येति स्थानिवद्धावात् शुशावो द्विरुच्यते ॥

ह संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

णौ च संश्रद्धोरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतो हः संप्रसारणं भवति । जडावविपति । जडावविपति । अजडावत् । अजडावताम् । हवन् । संप्रसारणस्य वहीयस्त्वात्, शान्दासाहायात्वेपां युगिति प्रागेव ३०

भवति । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभापेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् ।
 ह्यः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यव-
 धाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम्-ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति । ह्यायकीयतेः सन्-
 जिह्यायकीयति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्य इति वर्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः,
 कश्चाभ्यस्तस्य ह्यतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्यतेः प्रागेवद्विवचनात्
 संप्रसारणं भवति । जुहाव । जोहूयते । जुहूपति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्यइति वर्तते । छन्दसि विषये ह्यतेर्ज्ञतोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी
 हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । ह्येजो लब्धात्मनेपदोत्तमैकवचने । बहुलं छन्दसीति शपो
 लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । न च भवति-ह्यामि भरतः शिवान् । ह्यामि
 विश्वान् वेवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्तते । चायतेर्ज्ञतोर्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो
 भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न
 भवति-अग्निर्ज्योतिर्निचारयः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युपेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥३६॥
 छन्दसीति वर्तते । अपस्पृधेथामिति-स्पृद्धं सवर्षे इत्यस्य लडि आयामि
 द्वेर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् ।
 अपस्पृधेथामिति भाषायाम् । अपर आह-स्पृद्धेरपपूर्वस्य लडवाथामि संप्रसारण-
 मकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गीगेपीत्वडागमाभावः । अत्र प्रत्यु-
 षाहरणमपास्पृधेथामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति-अर्च्यं पूजायाम्, अर्हं
 पूजायामित्यनयोर्द्वौर्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो
 द्वेर्वचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः ।
 रन्प्रा अर्कमानृचुः । न घसून्यानृहुः । आनृचुं, आनृहुरिति भाषायाम् ।
 च्युपे । च्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्देऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च
 नेपातनात् । चिच्युपे । चुच्युविष इति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हाना-
 वेत्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् ।
 श्राता इति । श्रीन् पाकइत्येतस्यधातोर्निष्ठायां श्राभावः । श्रातास्त इन्द्रसोमाः ।
 श्रतमिति । तस्यैव श्रीगातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः ।
 अनयोः श्राभावश्चिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति-सोमेषु बहुषु श्राभाव एव ।

अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते—यदि श्रातो जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः । आशीरा-
शीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेराञ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठाया च शीरादेशोनिष्ठायाश्च नत्वा-
भावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्त ऊज्जम् । शीरैर्मध्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध-विद्धः । व्यच-
विचितः । व्यञ्-सवीत । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात् प्रथम परस्य
यणः क्रियते, पूर्वस्य च प्रसक्त प्रतिपिच्यते । संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि
संप्रसारणस्य प्रतिपेधो यथा स्यादिति—अयुवमधोनामतद्धिते । यूतः । यूना ।
संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिपेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न
स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते । अचि त्रेहृत्
पदादिलोपश्चन्द्रसिञ्च । अचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च
विपये । तिस्रश्चो यस्मिन् तत् तृच साम । अकपूरब्धपथामानश्च इति
सामान्तः । छन्दसीति किम् ? सृच कर्म । अत्येर्मतौ बहुलम् ॥ २१ ॥
छन्दसि विपये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च
भवति-रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो वकारस्य संप्रसारणं न भवति ।
उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्या किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो वकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । उवतुः ।
उवुः । ऊयतुः । ऊयुः । किति यजादित्वाद्वातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्या
सस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात् उभय प्रतिपिच्यते ॥

वेञ् ॥ ४० ॥

लिटिःयनुवर्त्तते । वेञ् तन्नुसतान इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न
भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यजादित्वाद्वातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्या
सस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात् उभय प्रतिपिच्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

वेञ् इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो वेञ् संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उप-
वाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

उयश्च ॥ ४२ ॥

व्यपीर्येव । ज्या व्योहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः सप्रसारणं न भवति ।
प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

व्यपीत्येव । व्येन् संवरण इत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः सप्रसारणं न भवति ।
प्रज्याय । योगविभाग उत्तरार्थे ॥

विभाषा परे ॥ ४४ ॥

एवपि च व्यक्षेयनुवर्तते । परेत्तरस्य व्येनित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा
सप्रसारणं न भवति । परिवीय यूयम् । परिव्याय । सप्रसारणे कृते परपूर्वचे च
इत्स्वस्येति तुक् प्राप्नोति । स, हल इति दीर्घचेन परत्वाद् वाच्यते ॥

धाटेच उपदेशोऽशिति ॥ ४५ ॥

धातोरिति वर्तते । एजन्तो सो धातुरपदेशो तस्याकारादेशो भवति, सिति तु
प्रत्यये न भवति । श्लै-श्लाता । श्लातुम् । श्लातव्यम् । शो-निशातुम् । निशात-
व्यम् । एच इति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेश इति किम् ? चता । स्तोता । अदि-
सीति किम् ? ग्लापति । ग्लापति । कय जले, मन्ले ? नैव विज्ञायते शकार इत्यस्य
सोय सिद्धिः, किं तर्हि ? श पुत्र इत् शित्, तत्र यस्मिन् विधिस्तदादावल्प्रहण इति
शिदादौ प्रायये प्रनिषेधः । एत् शकारान्तो भवति । अशित्तीति च प्रसज्यप्रतिषे-
धोऽयम्, । तेनैतदात्मनै मित्तिक प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्मवतीति-सुगल सुगल इति ।
आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । सुगलान्, सुगलान् इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भव-
तीति । आकारस्वयं नित्यं स्वयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येन् इत्येतस्य धातोर्लिटि परतः आकारादेशो न भवति । सविष्याय । सविष्य-
यिय । लिट्यभ्यासस्योभयेपामि यभ्यासस्य सप्रसारणम् । णल्पस्योष्णितीति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेश इति वर्तते । स्फुर स्फुल्ल चलन इत्येतयोर्द्धात्वोरेच स्थाने घञि परतः
आकारादेशो भवति । विस्फार । विस्फालः । विष्फार । विष्फालः । स्फुरतिस्फुल्लत्यो-
र्निर्विभ्यइति वा पत्वम् ॥

क्रीडनीना णौ ॥ ४८ ॥

हुक्नीन् द्रव्यविनिमये, इद् अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेव स्थाने णौ
परतः आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

ण्यधिके, वर्तते, । सिध्यु द्विस्तासराद्योरित्यस्य धातोर्पारलौकिकेऽयं वर्तमानस्यैव

स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । अञ्चं साधयति । ग्रामं साधयति । अपारलौ-
किक इति किम् ? तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैव कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि
सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति ।
तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमु-
पसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्मात् भवति-अन्नं साधयति, द्राह्मणे-
भ्यो दास्यामीति ? सिधेरत्रार्थो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्दानं
तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने
च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषय नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः,
पिबु गत्यामित्यस्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीङ् ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेश इति वर्तते । मीञ् हिंसायाम्, हुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्ये-
तेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोपत्तेरलौक्य-
स्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय ।
निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदा-
तुम् । उपदाय । उपदेश एवाख्यविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आका-
रान्तलक्षणश्च भवति-उपदायो वर्तते । ईपहुपदानमिति घञ्युचौ भवतः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्तते, आदेच उपदेश इति च । लीङ् श्लेषण इति दिवादि, ली श्लेषण
इति ऋधादिस्तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये
उपदेश एवालौक्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् ।
विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् । विलेतव्यम् । विलीय । छनिमिमीलियां
खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ईपञ्चिमयः । निमयः । ईपप्रमयः । प्रमयो वर्तते ।
ईपद्विलयः । विलयो वर्तते । अत्र लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् । एवं
च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्रं भवति । कस्वामुह्यापयते । स्येनो
वर्तिकामुह्यापयते ॥

सिद्धेरद्धन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्तते । सिद्धे द्वैभ्य इत्यस्य धातोरेचः स्थाने द्धन्दसि विषये विभाषा
आकार आदेशो भवति । चित्त चित्ताद् । चित्त चित्तेद् । द्धन्दसीति किम् ? चित्तं खेदयति ।

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उद्यमन इत्यस्य धानोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार
आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीषण्ये णमुल्वेति
णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिष् स्फुर इत्येतयोर्द्वात्वोर्णौ परतो एच. स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । चापयति चाययति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्धसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति, गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते, विभापेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यज्ञय, स यस्य साचाद्हेतुः तन्नय हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमानस्य जिभी भय इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भापयते मुण्डो भीपयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीपयते । भीस्म्योर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये पुक् । स चाखपचे न भवति । लिभियोरीकारप्रक्षेपनिर्देशादीकारान्तस्य भियः पुगिवधीयते । हेतुभय इति किम् ? कुञ्जिकयै न भाययति । अत्र हि कुञ्जिकातो भयं करणान्न हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभय इति च । नित्यग्रहणाद्विभापेति निवृत्तम् । स्मिद् ईपद्सन इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भय इति किम् ? कुञ्जिकयै न विस्माययति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । न हि मुख्ये भये स्मयतेर्बृत्तिरस्ति ॥

स्रजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति ॥ ५८ ॥

स्रज विसर्गं, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्वात्वोर्ज्ञलादावकिति प्रत्यये परतोऽनागमो भवति । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् । लघूपधगुणापवादोयममागमः । अस्त्रा चीत् । अद्राष्टीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते । झलीति किम् ? सज्जनम् । दर्शनम् । अकिति किम् ? स्रष्ट । द्रष्ट । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति-रञ्जुसृष्ट्या देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेश इति वर्त्तते, झल्यमकिति च । उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्ज्ञकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति । व्रसा । तर्पिता । तर्सा । द्रसा । दर्सा । दर्पिता । तुप प्रीणने इप हर्षणमोचनयोः, इत्येतौ रधादी धातू तयो-रिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेश. पुनरमर्थं एव । अनुदात्तस्येति किम् ? चर्दुम् । चर्दव्यम् । वृद्ध उद्यमन इत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येद्

विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम् ? भेत्ता । छेत्ता । श्लीत्वेष । तर्पणम् । हर्षणम् ।
अकिंतीत्वेष । तुप्तः । दप्तः ॥

शीर्षच्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षञ्चिति शब्दान्तरं शिरः शब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते, न पुन-
र्यमादेशः शिरः शब्दस्य । सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णां हि तत्र सोमं
क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्ष्णां दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् ? शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षञ्चिति वृत्तते । आदेशोऽयमिष्यते, स कथं ? तद्धित इति हि पर निमित्तमुपा-
दीयते स तदनुल्पां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरः
शब्दस्य शीर्षञ्चादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि
भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धित इति
किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति । ङवा केशेषु ङ । शिरसः शीर्षञ्चादेशो वक्तव्यः ।
शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शीर्षशब्द आदेशो भवति । हास्तिशिरसोऽपत्य हास्तिशीर्षि (१)
बाह्यादिन्यश्चेति इञ् । स्पूलशिरस इद स्यौलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि, अञ्चिति प्रकृ-
तिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामग्निशोरनार्पयोः प्यडादेशे कृते शीर्षस्य
शिरःशब्दप्रहणेन प्रहणात्, शीर्षञ्चादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृति भावे सति हास्ति-
शीर्षण्येत्यनिष्ट रूप स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति । तत्कथं ? कर्त्तव्योऽत्र यत्तः ।
अग्नित्रन्ताद् वा परं प्रत्ययः प्यडाभ्यित्तव्यस्तत्र, यत्स्येतिलोपस्य स्थानिबन्नावाद्
व्यवधानम् ॥

पद्मोमासहृत्त्रिशसन्यूपन्दोपन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छरभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मान्म हृदय निशा असन् यूप दोष यकृद् शकृत् उदक
आसन इत्येषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृत् निद्
असन् यूपन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथास्वरय भवन्ति ।
पद्-निपदश्चनुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत्-या दतो धावति
तस्य श्वावदन् । नस्-सूकरस्वजनत्रसा । मास्-भासि त्वा परयामि चक्षुषा ।
हृद्-हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निद्-अभावास्यायां निदिश यजेत ।
असन्-असिक्तोऽस्नावरोहति । यूपन्-या पात्राणि यूप्य भासेचनानि । दोषन्-
यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकन्-यकनोऽवद्यति । शकन्-शकनोऽवद्यति । उदन्-
उदनो दिव्यस्य नावा ते । आसन्-आसनि किं लभे मधुनि । शस्प्रभृतिष्विति

(१) षैड्शीर्षित्वधिक पुस्तकान्तरे ।

किम् ? पात्री ते प्रतिपीड्यौ, नासिके ते कृशे । केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणैच्छन्ति, तथाहि-भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ॥

व्यायामङ्गुणगात्रस्य पद्मयामुद्धर्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयामवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति । तेन पादादयोपि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि दोषलादेशो भवति । छपदादिषु मांसपृत्स्नुनामुपसख्यानम् । मास पृतना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासख्य मांस् पृत् स्नु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांसपचन्या उखाया । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्यम् । पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु । अधि सानुष्विति प्राप्ते । छनस् नासिकाया यत्तच्छुद्धेषु । नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तरच्छुद्ध इत्येतेषु परतः । नस्य । नस्तः । नस् शुद्धः । छयति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् । नासिकयो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादे पः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः पकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । पह-सहते । पिच-सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् ? षोडश । पडिकः । पण्डः । आदेरिति किम् ? कर्पति । कृपति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र पत्वन्वयवस्थार्थं पादयो धातवः । केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते, ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षण क्रियते । अज्दन्त्यपराः सादयः । पोपदेशाः स्मिस्त्रिद्विस्वद्विस्वजिस्वपितयश्च । (१) मकारवकारयोरनज्दन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम् । सृपिस् जित्स्तरुयासेकसृवर्जम् । छुव्धातुष्विष्वक्त्वतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । षोडशयति । पण्डीयति । स्वक्ते । छिषु इत्यस्य द्वितीयस्थकारष्टकार-श्लेष्यते । तेन तेष्टीव्यते टेष्टीव्यते इति चाभ्यासरूप द्विधा भवति ॥

णो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीज् । नयति । णम । नमति । णह । नहति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुव्धातोरेयमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः । केचिदुपदिश्यन्ते । केपुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नृनन्दिनर्दिनकनाटिनायु- । नाष्टवर्जम् ॥

लोपो व्योर्धलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्धातुग्रहणाच्चिष्टम् । तेन धातोर् धातोश्च वकारयकारयोर्व ल परतो लोपो भवति । दिव । दिदिवान् दिदिवांसौ ।

(२) मकारवकारयोरित्यारम्य विधान मित्यन्तः पाशो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

दिदिवास । ऊयी-ऊतम् । वनूयी-वनूतम् । गोधाया ढक्-गोधेर । पचेरन् ।
यचेरन् । चकारस्य-जीवेरदानुक्-जीरदानु । जिवे-भास्त्रेमाणम् । उणादयो
बहुलमिति बहुलवचनाच्छब्दो शूढनुनासिके चेति उट् न भवति । वलीति किम् ?
ऊय्यते, वनूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् ? वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलिलोपो यथा स्वात्-
कण्ड्वयते क्विप-वप्लु । छेल्लयते-लोल । मश्रादीनामुपद्रशसामर्थ्यात् बलि लोपो
न भवति । वृश्चति वग्रश्चेत्यपि हि सप्रसारणहला द शेषयोर्बहिरङ्गत्वात् प्राप्नोति ॥

† वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्तते । वेरिति क्त्रिादयो विशपाननुग्रन्धानुत्क्षय्य सामान्यत गृह्यन्ते ।
वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ग्रहभ्रूणवृत्रेषु क्विप-ग्रहहा । भ्रूणहा । स्पृशोऽनुदके
क्विन्-वृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भनो णिव-अद्रभाक् । पादभाक् । तुरोयभाक् ।
अपृक्तस्येति किम् ? वृद्ध्या विन्-र्दि । कृद्गृह्णाम्जागृभ्य ङि-जागृवि ॥

हलन्ताद्यभ्यो दीर्घान् सुतिस्यप्रन्त हल ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्तते । तद्विह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधन द्रष्टव्यम्-लुप्यत
इति लोप । हलन्ताद् दधन्तादावन्ताच्च दीर्घापर सु ति सि इयेतदपृक्त हल्
लुप्यते । हलन्तान् मुलाप-राजा । तत्रा । उत्रासत् । पर्णध्वत् । दधन्ताद्-
कुमारी । गोरी । शास्त्रिणी । आयन्ताद्-खट्वा । बहुराजा । कारीपगन्ध्या ।
हलन्तादेव तिलोप सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत्-अविभर्भवान् । मृजो लडि
तिपि श्लौ भृजामिव इत्यन्यासस्वत्वम् । अजागर्भवान् । सिलोप-अभिनोऽत्र,
अच्छिनोऽत्र । दस्य रफ । हलन्ताद्यभ्य इति किम् ? ग्रामणी । सेनानी । दीर्घादिति
किम् ? निष्क्रीशाश्च । अतिरयव । सुतिसीति किम् ? अमेन्सीत् । तिपा
सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहण नास्ति । अपृक्तमिति किम् ? भिनति ।
द्विनति (१) । हलित किम् ? विभेद् । चिच्छेद् । अथ किमर्थं हलन्तात् सुतिसीनां
लोपो विधीयते सयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् ? न सिद्धयति । राजा तत्रत्यत्र सयोगा
न्तलोपस्यासिद्धत्वात्तिलोपो न स्यात् । उपान्तत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वात्त्व च न
स्यात् । अभिनोऽत्रेयत्रातो रोरप्लुतादप्लुते इयुव न स्यात् । अविभर्भवानियत्र तु
रात्सस्येति नियमाद्वाप एव न स्यात् ॥

• सयोगान्तस्य लोप हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ॥

रासु तनैव लोप स्याद्दलस्तस्माद्दधीयते ॥

एङ्हस्वात् सम्बुद्धे ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्वसूत्रे

(१) विमनीत्वधिकमेकस्मिन्पुरतके ।

पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । पृढन्तात्प्रतिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो ह्रल्लुप्यते स चेत्
सबुद्धेर्मवति । पृढन्तात्-हे अग्ने । हे वायो । ह्रस्वान्तात् हे देवदत्त । हे नदि ।
हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतोमित्यम् । अग्निं पूर्वं इति पूर्वत्वे कृते ह्रस्वान्तात्स्य
मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र द्विष्यमद्वादेशस्तत्र ङिलोपे सति ह्रस्वाभावाच्चास्ति
संबुद्धिलोपः । पृढग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शोश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या क्षेत्रा । या वना । यानि
क्षेत्राणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य ।
प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् ? आलुय । ग्रामणीः । पितीति किम् ? कृतम् ।
कृतीति किम् ? पटुतरः । पटुतमः । ग्रामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य वहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्
तुम्भ भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयमनुदात्तपदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तर
यद्दृश्यामः संहितायामित्येवं तद्देदितव्यम् । वक्ष्यति-इको यणचि-दध्यत्र ।
अध्वत्र । संहितायामिति किम् ? दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो
भवति । इच्छति, गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमी, नखदन्तः । तेन चिच्छदतु श्छिच्छ-
दुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न दृश्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते । नावयवा-
वयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, छ इति च । आङो ङित ईपदादिषु चतुर्वर्धेषु वर्त्तमानस्य
माङ्श्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्देति विकल्पे प्राप्ते
नित्यं तुगागमो भवति । ईपदर्थे-ईषच्छाया आच्छाया । क्रियायोगे-आच्छादयति ।
मर्यादाभिविध्योः-आच्छायायाः । आच्छायम् । माङ्ः खल्वपि-माच्छैत्सीत् । माच्छि-
दत् । द्विद्विशिष्टग्रहणं किम् ? आच्छाया । आच्छाया । प्रमाच्छन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घान् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घपरतो यरछकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो
भवति । द्विच्छति । म्लेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्तादीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीछाया । कुवली-
च्छाया । कुवलीछाया । विश्वजनादीनां छन्दसे वा तुगागमो भवतीति वक्त-
व्यम् । विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनछत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नछायां कुर-
वोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्वत्र । मध्वत्र । कर्त्रथंम् । हर्त्रथंम् ।
लाकृतिः । इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घवाधनाथं यणादेशो वक्तव्यः । भोश् इ
इन्द्रम् , भोश् यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः, सप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचोऽययायाः ॥ ७८ ॥

एच. स्थानेऽचि परतोऽय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्य भवन्ति ।
चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । क्येते । व्येते । याववर्ण इ ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अव् औकारस्याच् स यकारादी प्रत्यये
परतो भवति । वाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः । नाव्ये
इदः । वान्त इति किम् ? राय मच्छति रैयति । यीति किम् ? गोभ्याम् । नौभ्याम्
प्रत्यय इति किम् ? गोयानम् । नौयानम् । अगोर्युतौ छन्दसि । गोशब्दस्य यूतं
परतरछन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आन्तो मित्रावरुणा वृत्रैर्गन्धूनिमुञ्चतम्
छन्दसीति किम् ? गोयूतिः । अअध्वपरिमाणे च । गोर्युतौ परतो वान्तादेशो
वक्तव्यः । गन्धूतिमात्रमध्वान गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तरथैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते, वान्तो यि प्रत्यये इति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादि
प्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम्
अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । धातोरिति किम् ? प्रातिपदिकस्य नियमो म
भूत् । तत्र को दोषः ? वाभ्रव्य इयत्रैव स्याद्, इह न स्याद्, गन्ध नाव्यमिति
तन्निमित्तस्येति किम् ? अतन्निमित्तस्य मा भूत्-ओयत् । औयत् । लीयमानिः
पौयमानिः । अत इत् । एवकारकरणं किम् ? धात्वदधारणं यथा स्यात् तन्निमित्त-
वधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति-वाभ्रव्यः । अवश्य
लाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यज्ययौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

चि जि इत्येतयोर्दाखोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थं गन्धमाने एकारस्यापादेशं

निपात्यते । शक्यः जेतुं, शक्यः । शक्यो जेतुं, जक्यः । शक्यार्थं इति किम् ? सेयं पापम् । जेतो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

प्रीणानेर्ज्ञातोस्तदर्थे क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेदे यति प्रत्यये परतोऽयादेशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते । तदर्थं इति किम् ? क्रय नो धान्यं, न चास्ति क्रय्यम् ॥

भयप्रवच्ये च च्छन्दसि ॥ ८३ ॥

विभेतेर्घातोः प्रपूर्वस्य च बी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतरञ्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते । भयं किलासीत् । वल्मतीरी प्रवच्यता । भय्येति कृच्यञ्जुटो बहुलमित्यपादाने यत् प्रत्ययः । विभेयस्मादिति भय्यम् । प्रवच्यता इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भयति । छन्दसीति किम् ? भेयम् । प्रवेयम् । छन्दस्य आप उपसंख्यानम् । हृदय्या आपः । हृदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकं पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । एतस्यात् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद्वच्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वचयति, आद्गुण इति । तत्रात्रि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । एतद्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नोभे सप्तमी-पञ्चम्यां युगपत् प्रस्त्रिके भवत इति । एकग्रहणं धृयगादेशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदादिभिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशो स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वचंते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योऽयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्वदंकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्येपोऽतिदेशार्थः । ग्रहणवन्धुरित्यत्र ग्रहणवन्धिति प्रातिपदिकम्, ऊदित्यप्रातिपदिकं, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुं इथापप्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृत्तावित्यत्र सुवौशरः, असुवकारः, तयोः सुवसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा सप्तमते वक्तु सुबन्त पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेप्यते, तथाच सद्वाभिरित्यन्तपञ्चावाभावादतो सिम् ऐसिति न भवति । ह्यतेर्हुहावेति सप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावादात औ णल इति न भवति । अर्थे अश्वः, अस्या अश्व इति वृद्धिरेचीति वृद्धिरेः पदान्तादतीत्यत्र विधावदिवद्भवति । पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तत्राव-

यवयोरानुमानिकं स्यान्नित्यमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमित्यन्तादि-
वद्भावो विधीयते ॥

पत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । अ-
द्वचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावाऽर्थं च । कोऽसिचदित्यत्र
पदान्तादतीत्येकादेशस्य पर प्रत्यादिधत्त्वादपदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य-
पत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै, योऽस्मै इत्येकादेश-
स्यासिद्धत्वादिग इति पत्वं न भवति । *तुग्विधौ, अधीत्येव प्रैकैः सिद्ध-
त्वाद्, ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगभवति । अमप्रसारणडोऽसु प्रतिषेधो वक्तव्य-
संप्रसारणे-ब्रह्महृषु । वरिवीषु । संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात् पत्वं न प्राप्नोति
हौ-वृत्तेच्छ्रमम् । वृत्ते द्ध्रमम् । इटि-अपचेच्छ्रमम् । अपचे छ्रमम् ।
सिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणे नित्योऽत्र तुक् प्राप्नोति, दीर्घात् पदान्ताद्देति
विकल्प इष्यते ॥

आद् गुणः ॥ ८७ ॥

अधीत्यनुवर्त्तते । अवर्णात् परो योऽच् अचि च पूर्वं योऽर्णस्तयोः पूर्वपरयो-
रवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । तवेदम् । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । तवे-
हते । खट्वेहते । तघोदरुम् । खट्वोदरुम् । तवश्यः । खट्वश्यः । तवलकारः ।
खट्वलकारः । लृकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णात् परो य एच् एचि च पूर्वं योऽर्णस्तयोः पूर्व-
र्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणस्यापवादः । ब्रह्मैडका । खट्वैडका
ब्रह्मैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मौदनः । खट्वौदनः । ब्रह्मोपगवः । खट्वोपगवः

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेधीपि वर्त्तते, आदिति च । तदेतदेजप्रहणमेतेरेव विशेषणं, न पुनरेधते
रव्यभिचारादृठश्चासम्भवात् । इण् गतादित्येतस्मिन् धातावेचि, एध वृद्धादित्येत
स्मिन्, उठि च पूर्व यदवर्णं ततश्च परो योऽच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति, उपैपि । उपैमि । उपैषते । प्रैधते । प्रैधौह । प्रैधौहा
प्रैधौहे । ऊठ्याद्गुणापवादो वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्योस्त्वैडिपररूपापवादः । ओमा
होश्चेत्येतत्तु पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारम्भते स तस्य बाधनो भवति ।
ति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन्बाधन्त नोत्तरान् इति वा । तेनेह न ।
उप आ इत उपेत इति । एधीत्येव, उप इत, उपेतः । अत्राद्दृष्ट्या वृद्धिर्वक्तव्या

अचौहिणी । अस्वादीरेरिण्योवृद्धिर्वक्तव्याः (१) । स्वैरम् । स्वैरिणी । अत्रादुदोष्ये-
पैप्येषु वृद्धिर्वक्तव्याः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैपः । प्रैप्य (२) । ऋते च तृतीयासमा-
सेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्याः । सुखेन ऋतः, सुखार्तः । दुःखेन ऋतो, दुःखार्तः । ऋत
इति किम् ? सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयेति किम् ? परमर्तः । समास इति किम् ?
सुखेनर्तः । प्रवत्सनरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्याः । प्र, प्रार्णम् । वत्सतर,
वत्सतरार्णम् । कम्बल, कम्बलार्णम् । वसन, वसनार्णम् । अष्टणदशभ्यां वृद्धिर्व-
क्तव्याः । ऋणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

एवीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्तते । आटः परो योऽच् अचि च पूर्वो य आट्
तयोः पूर्वपरयोराहचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐत्तिष्ट । ऐत्तत । ऐत्तिप्यत ।
औभीत् । आट्प्नोत् । औट्जीत् । चकारोऽधिकविधानार्थ-उस्योमाडोश्च पररूपवाच-
नार्थः । औसीयत् । औट्कारीयत् । आऊडा ओढा, तामैच्छत्, औढीयत् ॥

उपसर्गादिति धाती ॥ ९१ ॥

आदित्येव । अणान्तादुपसर्गादकारादौ धाती परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेका-
देशो भवति । आट्गुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाप्नोति । उपसर्गादिति
किम् ? खटवच्छति । मालच्छति । प्रगता ऋच्छका अस्मादेशात्, प्रच्छको देशः ।
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । ऋतीति किम् ? उप इत,
उपेतः । तपरकरणं किम् ? उप ऋकारीयति उपकारीयति । वा सुप्यापिशलेरिति
विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकल्यनिवृत्त्यर्थम् ।
ऋत्यक इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशले ॥ ९२ ॥

आदिति, उपसर्गादिति धाताविति च वर्तते । सुबन्तावयवे धातावृकारादौ पर-
तोऽवर्णान्तादुपसर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति ।
उपार्थभीयति । उपार्थभीयति । उपल्कारीयति । उपात्कारीयति । ऋकारलृकारयोः
सावर्ण्यविधिरिति ऋतीति लृकारोऽपि गृह्यते । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । वेति
सुध्यत एव ॥

ओतोऽमशसो ॥ ९३ ॥

ओतोऽमिशसि च परतः पूर्वपरयोराकार एकादेशो भवति । गां पश्य । गाः पश्य ।
घां पश्य । घाः पश्य । घोशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं

(१) स्वादीरेरिण्योवृद्धिर्वक्तव्या । स्वैर स्वैरी । पा० । (२) ग्रन्थान्तरे ऊहग्रहण-
वेष्टवर्तिकमुपलभ्यते तयोदाहरणमपि प्रौढ इति । अत्र वार्तिकेऊहग्रहणं प्रौढ इति तदुदा-
हरणं च पुस्तकान्तरेऽधिके ।

णिद्विष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयभाकारो विधीयमानस्तां बाधते । अस्मिन् द्विती-
यैकवचनं गृह्यते, शसा साहचर्यात्, सुपीति चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र
न भवति ॥

एडि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदिति वर्तते उपसर्गाद्भाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ घातौ पूर्वप-
रयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति । उपो-
यति । प्रोयति । केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुन्धाती विकल्पं
करोति-उपेढकीयति । उपेढकीयति । उपोदनीयति, उपौदनीयति । अशकन्त्वादिषु
पररूपं वक्तव्यम् । शक अन्धुः, शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा । असीमन्तः केशेषु ।
सीशोऽन्तः, सीमन्तः, अन्यत्र सीमान्तः । अण्वेचानियोगे पररूपं वक्तव्यम् । इह
एव, इहैव । अद्य एव, अद्यैव । अनियोग इति किम् ? इहैव भव माऽन्यत्र गाः ।
अभोरप्रोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् । स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलोतुः ।
विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठी । समासे इति किम् ? तिष्ठ देवदत्तोष्ठी पश्य । अण्मन्त्रादिषु
छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओशनन्,
अपां त्वोशनन् ॥

ओमाळोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आडि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो
भवति । का ओमित्यवोचत् कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् । आडि खल्वपि-आ
ऊडा, ओडा अद्य ओडा अद्योडा । कदा ओडा । कदोडा । तदा ओडा, तदोडा । वृद्धि-
रेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ अरयात् अरयात्, अद्य अरयात् अद्यरयादिति, अकः
सवर्णे दीर्घत्व बाधते ॥

उर्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुत्ति पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । आद्गुणाप-
वादः । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्, अदुः । अथा उस्
अयुः । अपदान्तादिति किम् ? का उस्ता, कोस्ता । का उपिता कोपिता । आदित्येव ।
चक्रुः । अविभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्तते । अकारादपदान्तात् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररू-
पमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे यजे इत्यत्र
वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् ? यान्ति । वान्ति । गुण इति किम् ?
अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डाग्रम् । यूपान्त्रम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ॥ ९८ ॥

अव्यक्तम् अपरिस्फुटवर्णं तदनुकरण परिस्फुटवर्णमेव केनचित् सादृश्येन तदव्य-

कमनुकरोति तस्य योच्छ्रद्धस्तस्मादिति पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटव इति, पटिति । घटव इति, घटिति । हटव इति, हटिति । छमिन् इति, छमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ? जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् ? गरट् इति, गरडिति । इताविति किम् ? पटत् अत्र, पटदत्र । अक्षनेकाच इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-खव इति, खदिति । कथं घटदिति गम्भीरमनुदैर्नदितमिति ? दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाम्नेहितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ६६ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याम्नेहितस्य योच्छ्रद्ध इति तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटपटदिति, पटपटेति करोति । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनम् । यदातु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपं, पटपटिति करोति ॥

नित्यमाम्नेहिते डाचि(१) ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्त्यस्येति चानुवर्तते । डाचपरं यदाम्नेहितं तस्मिन् पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छ्रद्धस्य योन्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाचस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति(२) । पटदित्यस्माद् "व्यक्तानुकरणादि" गति डाचि विहिते "डाचि बहुलमि" गति द्विवचनं तच्च टिलोपात् पूर्वमेवेभ्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डाग्रम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृशयः । अक इति किम् ? अग्रये । सवर्ण इति किम् ? दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी शोते । नाऽश्ललावित्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिवृत्तत्वात् सवर्णा न गृह्यन्ते इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् । असवर्णदीर्घत्वे ऋति रृ वा वचनम् । ऋति सवर्णे परभूते तत्र रृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतु ऋकारः, होतृरृकारः । यदा न रृ तदा दीर्घ एव होतृकारः । अलुति लृ वा वचनम् । सवर्णे परतो लृवा भवतीति वक्तव्यम् । होतृलृकारः होतृलृकारः । होतृकारः । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरक्तो दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति च वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढस्तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृक्षाः । पूवाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपे तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव वाधते, न तु पूर्व-

(१) वार्तिके दर्शनादपाणिनायमेतत् । "वार्तिकपथेदं कृत्तिस्रुता यत्र ल्लेण वदितमि"ति ।

परमञ्जरीकृतिकपि प्रमाणम् । (२) भट्टमटा करोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सवर्गदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्त नोत्तरान् इति । अचीत्येव, वृद्धः । प्लुत्तः । अक इत्येव, नावौ । पूर्वसवर्णग्रहण किम् ? अग्नौ इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहण किम् ? त्रिमात्रे स्था निति, त्रिमात्रादेशानिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छ्रसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य, सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृहान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डमान् । सूरान् । अरकान् परय । सर्वं पुने पुँक्षिन्नविशिष्ट स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा, लुम्मलुप्य इति कनो लुपि हृते लुपि युक्तवद्व्यञ्चित्रचन इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्व न भवति, चञ्चाः पश्य, वधिरा पश्येति । नस्मादिति किम् ? एतांश्रतो गाः पश्य । शस इति किम् ? वृद्धाः । प्लुत्ताः । पुसीति किम् ? धेनुः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्गादिच पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । वृत्ती । प्लुत्तौ । खट्वे । कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचीति किम् ? वृद्धाः ॥

दीर्घाञ्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाञ्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमारी । कुमार्यः । ब्रह्म बन्ध्वौ । ब्रह्मबन्धवः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । मास्तीश्चतस्रः । पिण्डी । मास्त्वश्चतस्रः । पिण्ड्य । वाराही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्व ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । वृष्टम् । प्लुत्तम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहण किम् ? पूर्वं एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदिति कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा छन्दसीत्येव, शमी च । शम्य च । गौरी च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । यजि-इष्टम् । वपि-उत्तम् । ग्रह-गृहीतम् । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वव विधीयते । वा छन्दसीत्येव, मित्रावरणौ यज्यमानौ पूर्ववविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानम् इष्ट इत्येवमादिषु, इति पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविकृतार्थं वचनमिति वाद्ये पश्चात्सन्निपतिते पूर्वत्व न भवति-शक्यम् । शक्यम् ॥

एहः पदान्तादिति ॥ १०६ ॥

एह्यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेऽत्र । वायोऽत्र । अथवादेशयोरयमपवादः । एह इति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् ? चयनम् । लवनम् । अतीति किम् ? वाधो इति । मानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् ? वायवायाहि ॥

डसिडसोश्च ॥ ११० ॥

एह इति वर्तते, अतीति च । एह उत्तरयोर्दसिडसोरिति परतः पूर्वपरयोःस्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

डसिडसोरित्येव । ऋकाशान्ताहुत्तरयोर्दसिडसोरिति परतः पूर्वपरयोर्हकार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति, उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा, रात्सस्वीति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥

डसिडसोरिति वर्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति खिद्यन्दीशब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृत्यगणदेशयोरिदं ग्रहणं, तान्यां परस्य डसिडसोरत उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । पत्युः स्वम् । खीशब्दस्योदाहरणम्-सह खेन वर्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति, सखीयतेः क्विप् सखीस्तस्य डसिडसोः सख्युरिति । तीक्ष्णत्वापि लृन्मिच्छति, लृनीयति, लृनीयतेः क्विपि लृप्ते, लृन्युरागच्छति । लृन्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धम् । विकृतनिर्देशादेवेह न भवति, अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिपिद्यते न तदन्तस्य ॥

अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अतीति, उदिति च वर्तते । अकारादप्लुताहुत्तरस्य रोरेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृहोऽत्र । भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन् प्राप्ते उच्च विधीयते । रुवमस्याश्रयत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्ध न भवति । अत इति किम् ? अधिरथ । तपरकरणं किम् ? वृत्ता अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव, वृत्त इह । तस्यापि तपरत्वाद्ग्रहणं न भवति-वृत्त अधिरतः । अप्लुतादिति किम् ? सुसोता ३ अत्र न्वसि । अप्लुत इति किम् ? तिष्ठतु पय आश्- शिवन् । अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वाद्दुर्बं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो यति । पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ।

प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एहोऽतीत्येव । एह इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थादिह प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारण वाऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूत मध्यमा-
चष्ट । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयका-
रपरेऽति परत एह् प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते कारणाऽऽत्मना वा भवति
न विकारमापद्यते । त्रीष्वेष्टिमित्तकारिणावन्तः पादमृक्पादमध्ये भवतः । ते
अग्रे अश्वमायुञ्जन्, ते अस्मिन् जवमाद्भुः । उपप्रयन्तो अध्वरम् । शिरो अपश्यम् ।
सुजाते अश्वसूनुते । अध्वर्यो अद्भिभिः सुतम् । अन्तःपादमिति किम् ? कया मती कुत
पृतास पृतेऽर्चयन्ति । अव्यपर इति किम् ? तेऽवदन् । तेऽयस्मयम् । एडिति किम् ?
अन्वग्निरपसामप्रसरयत् । केचिविद् सूत्र, नान्तः पादमव्यपर इति पठन्ति, ते
सहितायामिहिपदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रातपेघ वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुद्वतायमवन्त्यवस्युपु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमु अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु यकारवकार-
पूरेऽप्यति परतोऽन्तः पादमेह् प्रकृत्या भवति । आग्नः प्रथमो वसुभर्ता अव्यात् ।
मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शतधारो अय मणिः ।
ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एडन्तो यजुषि विपयेऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् । अपरो
यजुष्युरो इति सूत्र पठन्ति । उकारान्तमुहशब्दं संज्ञुद्वयन्तमधीयते त इदमुदाहरन्ति,
उरो अन्तरिक्षं सञ्जरिति । यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

आपोजुपाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बालेऽम्बकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुपाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च
अम्बिकेशब्दात् पूर्वा यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मा-
न्मातर शुन्वयन्तु । जुपाणो असुराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधि-
नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते अस्मादेव निपातनाद्म्बा-
र्यनद्योर्हस्व इति हस्वव न भवति ॥

अह् इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अह्शब्दे य एह् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विपयेऽति प्रकृत्या भवति ।

ऐन्द्रः प्राणो अग्ने अग्ने अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अग्ने अग्ने निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अग्ने अग्ने अशोचिपम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुपीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एह प्रकृत्या भवति । अय सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्त इति किम् ? अधोग्रे । अग्र शब्द आनुदात्तो निपात्यते । कुधपर इति किम् ? सोऽयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुपीत्येव । अनुदात्त इति चशब्देनानुकृत्यते । अवपथाशब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतोयजुषि विषये एह प्रकृत्या भवति । श्री रुद्रेभ्योऽवपथाः । वपेर्लोड थासि तिङ् इतिङ इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्त इत्येव, यद्ग्रेभ्योऽवपथाः । निपातैरेव दिहन्तेति निघातः प्रतिपिद्वयते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेह प्रकृत्या भवति विभाषा । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । छन्दसि-अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोधाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तिम् । अचीत्येतत्तनुवर्त्तत एव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्या चार्थस्य मतेनावहादेशो भवति । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गवाजिनम् । गोऽजिनम् । गवौदनम् । गवौदनम् । गवोऽग्रम् । गवुऽग्रम् । आनुदात्तश्चायमादेशो निपात्यते । २ निपातनस्वरो चहुमीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अग्रमस्य, गवाग्र इति अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन वाच्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं, विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यपरिधतविभाषेयम् । तेन गवान् इत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्थेऽचि परतो गोर्नित्यमवहादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वर (१)

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता ३ अत्र न्वन्ति । यजुदत्ता ३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः-अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति-जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात् परस्याचरस्य सवर्णदीर्घत्वं श्रव्यनिमित्तत्वात्प्र प्रकृतिभावात् न भवति । नित्यग्रहणमिहापु वर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमस्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्याद् इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य इस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आडोऽनुनासिकरुन्दसि ॥ १२६ ॥

आडोऽचि परतः संहितायां रुन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, न च प्रकृत्या भवति । अत्रर्भा अपः । गभोरर्भा उग्रपुत्रे तिघांपत । केचिदाडोनुनासिकरुन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति-इन्द्रोवाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसर्गो शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसर्गोऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । कुमरि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् ? सद्देन्द्रः । असर्ग इति किम् ? कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भमभ्यर्थादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः । अतिस्त्रित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः । सिति-अयं ते योनिर्ऋत्विजः । नित्यसमासे-व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । ईया अक्षादिषु रुन्दसि प्रकृतिभावमात्र वक्तव्यम् । ईया अक्षः । का ईमरे पिशङ्गिला । पया अगमन् ॥

अत्यक ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमरि ऋश्यः । होतृ ऋश्य (१) । ऋतीति किम् ? सद्देन्द्रः । अक इति किम् ? वृक्षावृश्यः । सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

१

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थित नामाऽनार्थ इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन् परतः प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । मुञ्जोका ३ इति, सुरलोकेति । सुमङ्गला ३ इति, सुमङ्गलेति । वल्करण किम् ? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्येत । तत्र को दोषः ? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्-अग्नी ३ इति । वायू ३ इति ॥

ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई ३ कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति । अस्तु हीत्यत्रवीत् । अस्तु ही ३ इत्यत्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनुही ३ इदम् । चाक्रवर्मण-मङ्गलं विकल्पार्थं, तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् । अनुपस्थिते प्राप्यर्थमित्युभयत्र विभाषे-यम् । इकारादन्यत्राऽप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा ३ इयम् । वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

पृष्ठः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः । सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य लकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य,

(१) षोडशस्य इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

शुक्रामः । शुक्रान् । विमलद्यु दिनम् । शुभ्याम् । शुभिः । निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति-अक्षशुभ्याम्, अक्षशुभिरिति । तपरकणमूढो निवृत्त्यर्थं शुभ्यां शुभिरिति । अत्र हि परस्वादूढं प्राप्नोति । पदस्येति किम् ? दिवो । दिवः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावक्कारौ नञ्समासे न वसन्ते तयोर्यः सुशब्दः; कश्च तयोः सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते । एतत्तदोरिति किम् ? यो ददाति । यो भुङ्क्ते सुग्रहणं किम् ? एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् ? एषको ददाति । सर्वे ददाति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रूपभेदेऽपि साकञ्चवेतत्तदावे भवतः । अनञ्समास इति किम् ? अनेपो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तन्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् ? एपोऽत्र । सोऽत्र ।

स्यश्छन्दासि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोलोंपो भवति । एष स्य वाजं द्विपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकण्ठ आसनि । एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः न च भवति—यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । सेन्दू राज क्षयति चर्षणीनाम् । सौषधीरनुरुष्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् ? स इत्याग्नौ भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचि दिच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति—

सैष दातारथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः । सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबल सुट् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्वेषाम स्तत्र सुट्ति कात् पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदिव्यम् । वक्ष्यति—सपर्युपेभ्यः करोतां भूपणे—सस्कर्ता संस्कर्तुं । सस्कर्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथा हे सस्कृपीष्ट, सस्क्रियत इति सयोगादिलक्षणाविद्गुणौ न भवतः । तिड्ढतिड इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् ? स्वरविधौ व्यञ्जनमविरुद्धान्भवदिति वचनात्ता स्त व्यवधानम् । सचस्करतुः, सचस्कररिति गुणः कथं ? तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति । सयोगोपधग्रहणं च, ऋतश्च सयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टिकरणं सुट्स्तुस्वञामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अद्वय्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अद्वयवायेऽभ्यासव्यवाये सुट् कात् पूर्वो भवति । समस्कर्तोः । समस्कार्पीव ।

संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यत इति । नत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादङ्ग्यासी । अमन्श्च सुडित्युक्तम् । ततः सकारादुत्तरावङ्ग्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिन्स्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरङ्ग्यासयोस्तदङ्ग्यावाधेपि सुट् कात् पूर्वः क्रियत इति सिद्धमिष्ट भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोती भूपणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूपणेऽर्थं करोती परतः सुट् कात् पूर्वं भवति । सस्कर्त्ता । सस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । अत्र सपुकारानां सन्धिमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्त्यानुनासिकः । परिष्कर्त्ता । परिष्कर्त्तुम् । परिष्कर्त्तव्यम् । सुट्स्तुस्वञ्जामिति पत्वम् । उपस्कर्त्ता । उपस्कर्त्तुम् । उपस्कर्त्तव्यम् । भूपण इति किम् ? उपकरोति । सपूर्वस्य क्वचिद्भूपणेऽपि मुडिष्यते सस्कृतमङ्गमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिन्श्चार्थं करोती संपर्युपेभ्यः कात् पूर्वं मुडागमो भवति । तत्र नः सस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम्, तत्र नः उपस्कृतम् । समुदित्मित्यर्थः ॥

उपात् प्रतिघत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु (च) ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रतियानः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वाद्गण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादान वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोती धातौ परत उपात् सुट् कात् पूर्वं भवति । प्रतियाने तावत् एधोदवस्थोपस्फुरते । काण्डगुणस्योपस्फुरते । वङ्कृते-उपस्कृत भुङ्क्ते । उपस्कृत गच्छति । वाक्याध्याहारे-उपस्कृत जल्पति । उपस्कृतमधीते । एतेष्विति किम् ? उपकरोति ।

किरती लघने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन् किरती धातौ लघनविषये सुट्कात् पूर्वं भवति । उपस्कार मद्रका लुनन्ति । उपस्कार कारमीरका लुनन्ति । विशिष्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुलत्र वक्तव्यः । लघन इति किम् ? उपाकारति देवदत्तः ॥

हिंसाया प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव उपात् प्रतेश्चोत्तरस्मिन् किरती विषये सुट् कात् पूर्वं भवति । उपस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विश्लेषो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ? प्रतिकीर्णम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्चङ्कुनिष्गलेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन् किरती चतुष्पाच्चङ्कुनिषु यदालेखन तस्मिन् विषये सुट् कात् पूर्वं भवति । अपस्करते वृषभो हृष्टः । अपस्करते कुक्कुटो

भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिरय विसृष्टिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्चकु-
निष्विति किम् ? अपस्किरति देवदत्तः । अहर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥
इह मा भूत-अपस्किरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः । अहर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव
किरतेरात्मनेपदस्योपसरयानम् ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेन्नवति । कुस्तुम्बुरुर्नामौपधिजातिः ।
धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे नपुसकलिङ्गमविबक्षितम् ।
जातिरिति किम् ? कुरिसतानि तुम्बुरुणि कुस्तुम्बुरुणि । तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफला-
न्युच्यन्ते । समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था
गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किम् ? अपरपराः
सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्य
प्रबन्धो विवक्षित । किमिदं सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सत-
तम् ? समस्तते विकल्पेन भ्रकारलोपो विधीयते ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्गाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्धजोः ॥

गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोप्पदमिति सुट् निपात्यते तस्य च पत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये ।
गोप्पदो देशः । गावः पचन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोप्पद इत्युच्यते ।
असेविते-अगोप्पदान्तरण्यानि । असेविते गोप्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोप्पदशब्दार्थं
निपातनम् । यद्येवं नार्थं एतेन, गोप्पदप्रतिषेधाद्गोप्पदं भविष्यति ? सत्यमेतत् ।
यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्याद्गोप्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव तत्र
न स्याद्गोप्पदान्तरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि महान्तर-
ण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे-गोप्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोप्प-
दपूर्वं वृष्टो देव । नात्र गोप्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च
पुरिच्छेत्तुमित्याम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् ? गोः पद, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते आस्पदमनेन
लक्ष्यम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्रयमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतत्वाद्भूतत्वमिह लक्ष्यते नस्मिन्नाह्यर्दं निपात्यते । न्येस्सि-

चागुराविति यत्प्रथये कृने निपातनात् सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत चित्रमद्भुतमिन्पथः । भनित्य इति किम् ? आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्वेऽप्रस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वचो, वर्चस्कमलमलं, तस्मिन्नभिधेयेऽप्रस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करोऽन्नमलम् । तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि तथोच्यते । वर्चस्क इति किम् ? अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्वति । अपपूर्वात् किरतेःऋदोरवित्यप्, निपातनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् ? अपस्करः ॥

विक्किरः शकुनिर्किरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वस्येगुपधज्ञाप्रिकिरः क इति कप्रथये रिहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्वति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भव्या विक्किराः कुकुश्रते ।

विक्किरो वा शकुनाविति वाग्रहणादेव सुड्विक्ररूपे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकुनैरन्यत्र प्रयोगी मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात् परः सुदागमो भवति मन्त्रविषये । सुचन्द्रो युष्मान् ह्रस्वादिणि किम् ? सूर्याचन्द्रमसाभिव । मन्त्र इति किम् ? सुचन्द्रा पीर्णमासी । उत्तरपदे समास एव भवतीति प्रसिद्ध, तत इह न भवति-शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिक्शश्च करो ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातो प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव पत्वम् ॥ ग्राममद्य प्रवेद्यामि भव मे त्व प्रतिष्कशः ।

चार्तापुरपः सहाय पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति किम् ? प्रतिगत कशा, प्रतिकशोऽथ । अत्र यद्यपि कशेरिव कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रते प्रतिपर्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गात् भवति ॥

प्रस्क्ण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्क्ण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋपी चेदभिधेयौ भवतः । प्रस्क्ण्व ऋपिः । हरिश्चन्द्र ऋपिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋपी इति किम् ? प्रस्क्ण्वो देशः । हरिश्चन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणो वेसुपरिवाजकयो ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करेन् इत्येतौ यथासरय वेगी परिव्राजके च निपात्यते । मस्करशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेगावभिधेयं सुट् निपात्यते परिव्राजके त्विनिरपीति ।

मस्करो वेणुः । मस्करी परित्राजकः । वेणुपरित्राजकयोरिति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । केचित्पुनरत्र माड्युपपदे करोतेः करणेऽच्छत्ययमपि निपातयन्ति माडश्च ह्रस्वत्वं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिपिद्धते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति । मस्करो दण्ड इति । परित्राजकेऽपि माड्युपपदे करोते-स्ताच्छीघ्रम इतिनिपात्यते । माडो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी, कर्मापवादित्वात्परित्राजक उच्यते । स खेचमाह-मा कुहत् कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये । ईपत्तीरमस्य, अज-स्येव तुन्दमस्येति, व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगर इति किम् ? कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृत्तः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृत्तश्चेन्नवति । कारं करोतीति दिवाविभानिशा-प्रभाभास्करान्तेति टप्रत्ययान्तः । कारस्करो वृत्तः । वृत्त इति किम् ? कारकः । केचिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृत्त इति पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च सज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते सज्ञायां विषये । पारस्करो देशः । कारस्करो वृत्तः । रथस्था नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किधा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । तस्वरश्चौरः । बृहरपतिर्देवता । चोरदेवतयो-रिति किम् ? तत्करः बृहत्पतिः । संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहण प्रपञ्चार्थम् । प्राचुम्पतौ गवि कर्तारि । तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात् परस्सुट् भवति गवि कर्तारि । प्रस्तुम्पति गौः । गवीति किम् ? प्रस्तुम्पति वनरपतिः । पारस्कर-प्रभृतिराकृतिगणः । अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत् सगृहीत भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनुदात्ताच्चमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरः विधीयते । वच्यति-धातोरन्त उदात्तो मङ्गु-तीति । गोपायति । धूपायति । धातोरन्त्यमच वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते-लुनाति । श्नास्वरं तस्वर-लुनीतः । पुनीतः । तस्वर-रमास्वरः-लुनीतस्तराम् । पुनीतस्तराम् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य, चतुरनडुहोरामुदात्त-चत्वार । अनडवाह , आगमस्वर प्रकृतिस्वर बाधते । विकारस्य—अस्थानि । दधनीत्यनडस्वर प्रकृतिस्वरबाधते । प्रकृते -गोपायति । ६पायति, प्रकृतिस्वर प्रत्ययस्वर बाधते । प्रत्ययस्य-कर्त्तव्यम् । हर्त्तव्यम्, प्रत्ययस्वर प्रकृते स्वरस्य बाधक । परन्तित्यान्तरङ्गापवादौ स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति, तथाहि—गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवाद प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातो सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । कार्णोत्तरासगपुरत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुमोहिस्वर सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वर न बाधते—लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वराभ्रस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अतिस्त्र इत्यत्र, तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नभ्रस्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराद्य नभ्रस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अचत्वार । अनडवाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तमामस्तस्य यदुदात्तं च तन्नभ्रस्वरेण बाध्यते । पदग्रहण किम् ? देवदत्त गामभ्यान शुक्ला दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपद स्वर पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेद् पदग्रहण पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवशिष्टस्या नुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवत्या विकार कौबलमियत्रानुदात्तादिलक्षणोऽत्र सिद्धो भवति । तथा गभिणीश दक्षानुदात्तादिलक्षणस्यात्रो बाधनार्थं भिन्नादिषु पठ्यते । कुवलगभ्रंशन्नाद्याद्युदात्तौ ॥

कर्पात्यतो घञोऽन्त उदात्त ॥ १५५ ॥

कर्पतेर्धातोराकारवत्श्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्प । पाठ । त्याग । राग । दाय । धाय । जित्यादिर्नित्यमित्यस्याऽपवाद । कर्प इति विकृतनिर्देश कृपतेर्निवृत्त्यर्थं । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्प इत्यस्याद्युदात्त एव भवति ॥

उच्छ्रादीना च ॥ १६० ॥

उच्छ्र इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उच्छ्र । म्लेच्छ । जभ । जल्प । एते घञन्ता इति जित्स्वर प्राप्त । जप व्यध इयन्तौ, तयोर्दात्तुस्वर प्राप्त । केचित्तु वध इति पठन्ति । युनेर्घञन्तस्य निपातनादगुणात् विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति । अगरो दूष्येऽवन्त ॥ गरशब्दोऽवन्त, स दूष्य एवान्तोदात्तो, गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव अवेदवेदचेष्टबन्धा करणेऽहलश्चेति घञन्ता एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव अस्तुयुद्गुवरञ्जन्दसिः उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । सयुत् । परिद्रुत् अवर्त्तनि स्तोत्रेऽस्तोत्र साम, तस्थो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्त अश्वभेदरः श्वत्रेऽभिधेये, दरशब्दोऽन्तोदात्तोऽन्यत्रावन्तत्वादाद्युदात्त अस्मान्यतापौ भावगर्हायाम् अन्तोदात्तौ । अन्यत्राद्युदात्तौ उत्तमशब्दतमशब्दौ सर्वत्रऽकेचित्तु भावगर्हायामन्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति । अक्ष-

मन्थभोगदेहाऽऽ एते घन्नन्ता, भक्षिर्ष्यन्तोऽपि घन्नन्त एव । पूरजप्यन्तानामिति वचनात् ।
अनुदात्तस्य च यजोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परन्त उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादित्-
दात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारसन्द्भोऽन्तोदात्तस्तस्य ङीप्पनुदात्ते उदात्तो
लुप्यते, अनुदात्तो ङीप् उदात्तः । अस्य टेलोपः । पथः । पथा । पथे । पथिद्सब्दो-
न्तोदात्तः । कुमुद्रन् इत्येतस्यो ङम्लुप् । कुमुद्धान् । नड्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयो-
ऽन्तोदात्ताः । ङम्लुचनुदात्तः । अनुदात्तस्येति किम् ? प्राप्तङ्गं ब्रह्मति प्राप्तङ्गः । प्राप्त-
शब्दस्थाभाद्रस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य यति, तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते ।
नैतद् स्त, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तद् कुत उदात्तलोपः ? तदेतदनु-
दात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादान्तस्य स्यात्—मा
हिधुजाताम् । मा हि धुजायाम् । यत्रेति किम् ? भार्गवः । भार्गवौ । शृगकः । प्राह
सुवृत्पत्तेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुप् । उदात्तग्रहणं किम् ? वैदी । और्वो (१) ॥
धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्णाति । गोपायति ।
याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुश्च—भङ्गुरम् । भासुरम् । मेदु-
रम् । आगस्यस्यौष्णिङ्गयोरगस्तिङ्गिण्डनच्—कुण्डिनाः । चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययस-
मुदायस्यान्त उदात्त इत्येव—बहुपठवः । उच्चकैः ।

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित्त इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चून् । कौ-
ञ्जायनाः । मौञ्जायनाः । कित्तर्भमिदं ? परमपि सिस्वरं चाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव
यथा स्यादिति ॥

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति । नटादिभ्यः फक् । नाटा-
यनः । नारायणः । प्राग्ब्रह्मेष्टक् । आसिकः । आलाकिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तित्स्वरितमिति । उदात्तस्वरितयो-
र्गौ स्वरेतोऽनुदात्तस्योत्तरस्यापवादः । जसि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति सिद्धेऽन्यत्र
ग्रहणवचने, पठविचतुर्भ्यो ह्लादिरिति विधानाजसेव लभ्यत इति जसुग्रहणमुपसम-
स्ताभमेक इच्छन्ति । अतिसिद्धावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शक्ति ॥ १६७ ॥

चतुरः शक्ति परतोऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य । (२) चतसादेशे आद्युदात्तनिपातनाद्य णादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्सादय स्वरो न भवति—चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्रसौ य एकाच् तस्मात्परातृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाग्भ्याम् । वाग्भिः । वाग्भ्यः । याता । याद्वायम् । याद्भिः । साविति किम् ? राज्ञा । राज्ञे । एकाच इति किम् ? हरिणा । गिरिजा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् ? वाचौ वाचः । विभक्तिरिति किम् ? वाक्तरा । वाक्तरा । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति—त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदान्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यसङ्घः स्वर्यते तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युद्भयते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा २ । परमवाचे २ । परम वचा २ । परमत्वचे २ । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् ? अशाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पुरुषोऽयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्वयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाच्चेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत् स्यात् । तत्र शुन ऊर् श्वोर्जेत्यत्रैवाय विधिः स्यात् । अनित्यसमास इति किम् ? अग्निचिता । सोमसुता । उपपदमतिङ् इत्ययं नित्य नित्याऽधिकारे समासो विधीयते । तत्र, गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिद् शब्द उदात्तः । यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः—अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अङ्गचेरङ्गन्दम्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अङ्गेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति इन्द्रसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्व प्राप्तम् । तृतीयादिरिति वर्तमाने शसोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात्—प्रतीचो वाहून् प्रतिभङ्ग्येपामिति ॥

ऊङ्ङिदन्पदाद्यपुत्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊङ्ङिदम् पदादि थप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊङ्—प्रष्टोहः । प्रष्टोहा । ऊङ्पुपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत्—अङ्गुष्ठा ।

(२) चतुरो दैहीत्यपिपुलकान्तरे ।

अक्षयुवे । इदम्—आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति—
अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पदलोभामित्येवमादयो निशपर्यन्ता इदं
गृह्यन्ते—निपदश्चतुरो जहि । या दती धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव
भवति—ग्रीवायां घञो अपि कञ् आसनि । मत्स्यं न दीन उदनि चियन्तम् । अप्—
अफः परय । अङ्गिः । अङ्गमः । पुम्—पुंसः । पुसा । पुंसे । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । रे—
रायः परय । राभ्याम् । राभिः । दिव्—दिवः परय । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टामु । घृतादिपाठादष्टन्सन्त्रोऽन्तोदात्तरतत्र झल्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्ते
रेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् ? अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोग्रीनादधीत । इदं
मेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्प ज्ञापयति, कृतास्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्य-
था ह्यात्वपचे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादिनात्वपचे षट्स्वरेण बाधिय्यत इति किं
दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी
अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुनतो । पुनती ।
नुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् ? तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्यदुपदे-
शादिति लसावघातुफानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य
पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्त भवति । नद्यजादी इति किम् ? तुद-
ङ्गाम् । नुदङ्ग्याम् । तुदङ्गिः । अन्तोदात्तादित्येव । ददती । दधतः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तावेतौ । बृहृन्महतोरुपसंस्थानम् । बृहती । महती । बृहता ।
महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वान् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिरसर्वनामस्थानविभक्ति-
रुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा । प्रलवित्रा । प्रस-
वित्रा । तुजन्ता षतेऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् ? कर्त्री । हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा ।
तृघन्तोऽयमाद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् ? यदुहितवा ब्राह्मण्या । अकारग्रहणं च
कर्त्तव्यम् । वाक्पत्नीय कन्या ॥

नोङ्धात्योः ॥ १७५ ॥

ऊहो घातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मात्पराऽजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिर्नो-
दात्ता भवति । ब्रह्मवन्त्वा । ब्रह्मवन्ध्वे । वीरवन्त्वा । वीरवन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरो-
णोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारस्तस्माद्युदात्तत्वे

प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्योगः स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभक्तिस्वर्यते । धातुयणः खल्वपि—सकृल्लवा । सकृल्लवे । खल्वप्ये । किञ्चान्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-
दात्तस्य ओः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुदरश्च परो मनुब् उदात्तो भवति ।
अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि—अक्षण्वता । शीर्षण्वता ।
अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मनुब् अनुदात्त एव भवति ।
अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते, नुद्ग्रहणान् तेन
मङ्गवानित्यत्र न भवति । छरेशब्दाच्च मनुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् । आरेवान् ।
छत्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः छत्रित्रीयाज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मनुप्ग्रहण च । तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते मनुपि यो ह्रस्व-
स्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् २ । वायूनाम् २ ।
कर्तृणाम् २ । मनुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा
हि साम्प्रतिक एव स्यात् तिसृणां, घतछणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम् ? धेन्वाम् ।
शकट्याम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः । ह्रस्वादित्येव, कुमारीणाम् ।
अन्तोदात्तादित्येव, ऋणाम् । वसूनाम् ॥

छद्यारच्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

छद्यन्तारच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभङ्गतीनाम् ।
वह्नीनां पिता । न च भवति, नदीनां पारे जयन्तानां मरुतः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्विबुत्तम् । पट्सञ्ज्ञकेभ्यस्त्रिचतुर इत्येताभ्यां च परा हलादि-
विभक्तिरुदात्ता भवति । पट्भिः । पट्भ्यः । षण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । त्रि-
त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर—चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् ?
चतस्रः पश्य ॥

इत्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या शलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृती-
नामन्यमुत्तम तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति । सप्तभिः परान्
जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिशता । चतुर्भिः । शलीति किम् ? पञ्चानाम् । सप्ता-
नाम् । उपोत्तममिति किम् ? पट्भिः । पट्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या शलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति ।

भाषायां विपये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृभिः । २ । चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्साववर्णराडडकृङ्कृङ्गः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्ण—सौ प्रथमैकवचने यद्भाववर्णान्तं राड् अड् कृङ् कृङ्गैतेभ्यो यदुक्तं तत्र भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचसृतीयादिविभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्यामिति । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । श्वन्—शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्व-यत् प्राप्तिः । साववर्णः—सो प्रथमैकवचने यद्वर्णान्तं तस्य ग्रहणम्, येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राड्—राजतिः क्विबन्तः, राजा । परमराजः । अड्—अञ्जतिः क्विबन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं षपयावधारणार्थं, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्जेः पूजायामिति प्रतिपिद्यते नलोपः । प्राञ्जा । प्राङ्भ्याम् । नलोपवि-पये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राग्भ्याम् । कृङ् क्विबन्त एव—कृञ्चा । परमकृञ्चा । कृत्—करोतिः कृतिर्वा क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल्ल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा शलादिविभक्तिर्नोदात्ता भवति । शुभ्याम् । शुभिः । सावेकाच इति ऊडिदम्पदाद्यप्युच्चैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । शलीति किम् ? दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात् परा शलादिविभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृपु । शल्लियेव । त्रा । त्रे ॥

तित् स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत्—चिकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । श्छहलोर्ष्यत्—कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः ॥

तासेरनुदात्तेनिङ्ददुपदेशात्तत्प्राधान्यात्तु कम्नुदात्तमहृन्विच्छोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेतो ङितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात् परं लसार्धधातुकमनुदात्तं च भवति हनुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत्—कर्त्ता । कर्त्तारो । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्ततः—आस—आस्ते । वस—वस्ते । दित्—सुद्—सूते । शीङ्—शेते । अट्टुपदेशात्—तुदतः । नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्थानै-कान्तिकत्वाद्कारान्तोपदेश एव शप् । पचमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमा-त्रस्य स्यात् तदा लसार्धधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्त-स्याङ्गस्य, तथापि लसार्धधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये यद्विद्वत्त्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽनेन लसार्धधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद् व्याप्यते । तास्यादिभ्य इति किम् ? चित्तुः । चित्त्वन्ति । चित्त्स्वत्त्वात् पूर्वस्वत्त्वात् प्रति । च, च्चु, परस्वत्त्वात् । उपदेशग्रहणं

किम् ? कतीह परमानाः । सार्वधानुकमिति किम् ? शिष्ये । शिष्याते । शिरिपरे ।
अहन्विडोरिति किम् ? हनुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरदात्तो भवति । मा हि कार्षाम् ।
मा हि कार्षाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः । अपरोऽन्तोदात्तः । मा हि लाविष्टाम् २ । एकोऽ-
त्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणदागमानुदात्तव हि वाच्यते । ङसिच
ऋद्युदात्तत्वेऽनितः पित पत्ते उदात्तत्व वक्तव्यम् ॥ मा हि कार्षम् । २ । अनिट इति
किम् ? मा हि लाविष्टम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपत्ते भवति ॥

स्वपादिहिसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वाधातुकग्रहण यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति सबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति ।
स्वपादिश्रावृत्तरणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाज्ञादावनिटि लसार्वाधानुके परतोऽन्यतर-
स्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसे खल्वपे-हिंसन्ति । २
प्रत्ययस्वरेण पत्ते मध्योदात्तः । अधीति किम् ? स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति
किम् ? श्वपितः । श्वसितः । ङिद्याज्ञादावय विधिरिष्यते ॥ इह न भवति-
स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वाधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । द्रुदति ।
द्वदतु । दधति । दधतु । जञ्जति । जञ्जतु । जाप्रति । जाप्रतु । अचोत्येव । दद्यात् ।
अनिटीत्येव । जञ्जितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वाधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थ
आरम्भः (१) द्वादति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्त इति बहु-
व्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः-मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वः । सर्वः । सुपीति
किम् ? सर्वतरः । सर्वतमः । प्रत्ययलक्षणेनाप्यय स्वर इष्यते सर्वतोम इति ।
ङसर्वस्वरोऽनकच्करस्येति वक्तव्यम् ॥ सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीहीभृद्भृमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्व पिति ॥ १९२ ॥

भी ही भृ हु मद्र जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वाधातुके पिति
प्रत्ययात् पूर्वमुदात्त भवति । विभेति । जिहेति । विभसि । जुहोति । ममत्तु नः परि-
त्ता । मदेर्बहुलं दृन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जगग इत्यस्य

पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्य इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागति ।
भ्यादीनामिति किम् ? ददाति । पितीति किम् ? दरिद्राति ।

लिति ॥ १६३ ॥

लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्त भवति । चिकीर्षकः । जिह्वीर्षकः । भौतिकिविधम् ।
भौलिकिविधम् । ऐपुकारभक्तम् ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १६४ ॥

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरदात्तो भवति । लोल्लमलोल्लयम् । आम्नेडितानुदात्त-
त्तवे कृते पूर्वं लोल्लयशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लिट्स्वरेण मध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृथकि ॥ १६५ ॥

उपदेश इति वक्तंते । अजन्ता ये उपदेशो धातवस्तेषां कर्तृथकि अन्यतरस्यामा-
दिरुदात्तो भवति । ल्यते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीयते केदारः स्वयमेव ॥ २ । यदाऽऽ-
द्रुमुदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकमिधाते कृते यक एव स्वरो भवति । जना-
दीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्यय स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सायत
स्वयमेव । खायते स्वयमेव । अच इति किम् ? भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् ?
ल्यते केदारो देवदत्तेन ॥

यलि च सेटीढन्तो वा ॥ १६६ ॥

सेटी थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम् । लुल्लविध ।
३ । यदा नैते श्रयः स्वरास्तदा लिटि प्रत्ययात् पूर्वमुदात्त भवति । तेनैते चत्वारः
स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् ? यथाथ । लिटि प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमित्य-
यमेवात्र स्वरो भवति ॥

डिनत्यादिर्नित्यम् ॥ १६७ ॥

अिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ्-गार्यः । वात्स्यः ।
वासुदेवार्जुनाभ्यां तुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयुयोगः । प्रत्यय-
लक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः विदा चञ्चा इत्यत्र र्याञ् अञ्जि कानि च लुप्ते न भवति ।

आमन्त्रितस्य च ॥ १६८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः । अत्र कारका
दत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्वाध्यते । लुभतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते । सर्पि-
रागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १६९ ॥

पथिमथिशान्दावीजादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः सर्वना-
मस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानी । पन्थानः । मन्थाः मन्थानी ।
मन्थानः । सर्वनामस्थान इति किम् ? पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्ततिवृत्ति-

स्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तत्रै युगपत् ॥ २०० ॥

तत्रैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्तवै ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्जमिति पचना-
द्यौगपद्यं न स्यात् ॥

ज्ञयो निवासे ॥ २०१ ॥

ज्ञयशब्दो निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । जियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति
ज्ञयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । ज्ञये जागृहि
प्रपश्यन् । निवास इति किम् ? ज्ञयो वर्त्तते दस्युनाम्, परजित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आयुदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोऽधः ङकारणमिति किम् ? जयो वर्त्तते
प्राह्यणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृपादीनां च ॥ २०३ ॥

वृप इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृपः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः ।
गयः । एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेनिपातनादेत्वम् । नयः ।
तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूद इगुपधादिति
कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः । शमरणौ संज्ञायां समतौ भावकर्मणोः
शमो भावे रणः कर्मणि, अजन्तावेतौ निपातनात् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः
पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः । याम—घजन्तावेतौ ।
भिदाद्यः । वहो गोचरादिषु घप्रत्यान्तः । कल्पः अजन्तः । पादो घजन्तः ।
कचित् प्रत्ययस्वरः प्राप्तः, कचित्, कर्पात्त्वतो घञोन्त उदात्त इति ।
रणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृपादिषु द्रष्टव्यम् ॥

सज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामायुदात्तो भवति । चञ्चा । वदधिका । सरकुटी, दासी ।
उपमानशब्दा एते उपमेयस्य सज्ञाः । तत्र इवे प्रतिकृताविति यःकन् तस्य लुम्ननुष्य
इति लुप् । यथेवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमायुदात्तत्वम् ? एतदेव
ज्ञापयति क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् ।
संज्ञायामिति किम् ? अग्निर्मागवकः । उपमानमिति किम् ? देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वयच् संज्ञायां विषये आयुदात्तं भवति स चेदादिराकारो न भवति ।
दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् ? देवः । भीमः । द्वयजिति किम् ।

चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् ? घ्रातः । आप्तः । संशयामिति किम् ?
कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कवृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क घृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । घृष्टः ।
असञ्ज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरयमाङ्-
पूर्वादाविवक्षिते कर्मणि कर्तरिक् । तत्र, थाथघञिति प्राप्तः स्वरौ वाच्यते । कर्तृति
किम् ? अशितम् अन्नम् । अशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र कर्मणि, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां, निष्ठा च
द्वयजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः । जुष्टः ।
२ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् ? भाषायां प्रथम्यस्वरेणान्तोदात्ताद्येतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवानाम्,
अर्पितं पितृणाम् । पूर्वेणात्र विकल्प प्राप्तः । केचिदत्र जुष्टेत्येतदेवानुवर्तयन्ति ।
अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेषु विच्छन्ति । अन्तोदानोऽपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्
साकं त्रिशता न शकवोऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्इति ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्तेऽन्तोदात्ते तयोर्इति परत आदिरुदात्तो भवति ।
तव स्वम् । मम स्वम् ॥

इयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते, आदिरुदात्त इति च । इ इत्येतस्मिश्च परतो युष्मदस्मदो-
रादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मयम् । पृथग्योगकरण यथासख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्वयजनादित्यतो द्वयग्रहणमनुवर्त्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयश्च आदिरुदात्तो
भवति, न चेन्नोशब्दात्परो भवति । अचो यत्-चेयम् । जेयम् । शरीरावयवाद्यत्-
कण्ठयम् । ओष्ठयम् । तिस्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव इति किम् ? नान्यम् ।
द्वयश्च इत्येव । चिकीर्षयम् । ललाटयम् ॥

ईड्यन्दवृशांसदुर्हा एयतः ॥ २१४ ॥

ईड्यन्द वृ शंस दुर्ह इत्येतेषो योष्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति । ईड्यम् ।

बन्धम् । वार्यम् । शंस्यम् । दोष्वा धेनुः । द्वयनुबन्धरुत्वाद् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति वृङ् संभक्तावित्यस्यायं ण्यत् । क्यद्विधौ हि वृञ् एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेष्टिबन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषाऽऽदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः । इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दोऽयमजिवृरीभ्यो निदिति णुप्रत्ययान्तो, निरवानित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्रादन्तोदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण मध्योदात्तः । तदेवमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्ताव पक्षे विधीयते । वेणु-रिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्त-त्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । एते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्पावतो घनोऽन्त उदात्त इत्यु-दात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रथः । २ । एते पचाद्यजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्त भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तम तस्य समीपे यत्तदुपो-त्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्चन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङ्चन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्त भवति । मा हि चीकरताम् २ । न माडयोग इत्यदि प्रतिषिद्धे, हि चेत निघातेऽदुपदेशादिति लसाच्धातुक्रानुदात्तत्वे कृते चङ् एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धावकार उदात्तो भवति । उपोत्तमग्रहणाद् द्वयोर्न भवति—मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मन्त्रन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुम्बरा-वती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चन्ति दीर्घः । आदिति किम् ? इक्षुमती । द्रुमपती । संज्ञायामिति किम् ? खट्वावती । स्त्रियामिति किम् ? शरावान् । मतोरिति किम् ? गवादिनी ॥

अन्तोऽवत्याम् ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति । अजिरवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती (१) । शीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या

(१) वैश्वानरित्यधिकपुस्तकान्तरे ।

इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत ? नैवं शक्यमिहापि स्यात्—राजवतो ।
स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्प्रायमवतीशब्दः । अत्र पुनराश्रयात् सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अहीवती । कृपो-
वती । मुनीवती(२) ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्जितिलुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन् परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति । दधीचः
पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽ-
पम् । छिचावतद्वित इति वक्तव्यम् ॥ दधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुत्रः । ब्राह्मणकम्बलः । कन्यास्वनः । पटह-
शब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति
हृलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे
पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमाप-
द्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्त पदमेकवर्जमिति सोऽनुदात्तः स्यादिति
समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते । कार्णोत्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः
कार्णः । प्राणिरजतादिभ्योऽश्रित्यञ्प्रत्ययान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवल्जः । यूप-
शब्द उणादिषु, कुसुयुभ्यश्चेति पप्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्तते
तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचारिपरिस्फन्दः । ब्रह्मचारिन्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ।
स्नातकपुत्रः । स्नातशब्द कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः ।
लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो निच्वादाद्युदात्तः ।
मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्त्वित्स्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं
चात्रानुवर्तते । तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं
भवति—समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

(१) कपीवतीत्वधिकमेकरिमगुस्तके ।

तत्पुरपे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या ॥ २ ॥

तत्पुरपे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्त सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्यय द्वितीयात् कृत्यान्त च यत् पूर्वपद तत्प्रकृतिस्वर भवति । तुल्यार्थं—तुल्यश्रेत । तुल्यलोहित । तुल्यमहान् । सदृक्शब्देत । सदृग्लोहित । सदृगमहान् । सदृगश्चेत । सदृगलोहित । सदृगमहान् । एते कृत्तुल्यारथा अत्रत्येति कर्मधारया । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽत्राव इत्याद्युदात्त । सदृकशब्द समानान्ययोश्चेति किन्प्रत्ययान्त । कृत्तुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त । सदृशशब्दोपि कजन्तो मध्योदात्त । तुल्यार्थं । तृतीया-शङ्कुल्या खण्ड, शङ्कुलाखण्ड । किरिणा काण, किरिकाण । शङ्कुपूर्वादलातेर्धम्मं कविधानमिति वा कप्रत्ययान्त शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्त । किरिशब्दोऽपि, किरते कृशापृक्कटिभिदिच्छिदिभ्यश्चतीकारप्रत्यय किदीणादिकस्तेनासावन्तोदात्त । तृतीया । सप्तमी—अक्षेपु शौण्डोऽक्षशौण्ड । पानशौण्ड । अक्षेर्वन इति सप्तम्ययान्तोऽक्षशब्दोऽन्तोदात्त । पानशब्दो ल्युडन्तो लिस्वरेणाद्युदात्त । सप्तमी । उपमान-शस्त्रीश्यामा । कुमुदशयेनी । हसगद्गदा । न्यग्रोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यचर्तैरिति समास । शस्त्रीशब्दो डीप्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त । कुमुदशब्दोऽपि, कौ मोदत इति मूलविभुषादिवाक् कप्रत्ययान्तो, नदिवपयस्या निसन्तस्यतिवाऽऽद्युदात्त । हसशब्दो, वृत्तुवदिहनिकमिकपिभ्य स इति सप्तम्ययान्तोऽन्तोदात्त । न्यग्रोहतीति न्यग्रोध पचादिवाद्प्रत्ययान्तस्य 'न्यग्रोधस्य च केवलम्य तितिपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्त च च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ पृथीतलु र्पावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अव्यय—अनाहण । अतृपल । कुनाहण । कुचृपल । निष्कौशाग्नि । निर्वाराणसि । अतिखट्व । अतिमाल । एतान्यय यान्याद्युदात्तानि । अव्यय ननुनिपातानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-रनावाकालक इति । अव्यय । द्वितीया-मुहूत्तमुखम् । मुहूत्तरमणायम् । सररा त्रकल्याणी । सवरात्रशोभना । अत्यन्तसयागे चति द्वितीयात्समास । मुहूर्त्तशब्द पृषोदरादिरन्तोदात्त । सवरात्रशब्दोऽप्यप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त । द्वितीया । कृत्-भोच्योष्णम् । भोच्यत्वनम्—पानीयशीतम् । हरणीयचूणम् । भोच्यशब्दोऽप्यदन्तोऽन्त स्वरित । पानीयहरणायशब्दयोरेपोत्तम रितीति ईकार उदात्त ॥

वर्णो वर्णो रनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपद तत्पुरप इति च वतते । वणवाचि पूर्वपद वर्णवाचिश्चेत्तरपदेपु एतच्छब्दवर्णितेषु समास प्रकृतिस्वर भवति । कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्ग । कृष्ण कर्मापो, लोहितकर्मापो । कृषेर्वर्ण इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त । लोहितशब्दोऽपि रहेरश्च लो वति तन् प्रत्ययान्त आद्युदात्त । वर्ण इति किम् ? पर मकृष्ण । वर्णोऽपि किम् ? कृष्णतिला, अनत इति किम् ? कृष्णैत । लोहितैत ॥

गाधलक्षणयो प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लक्षण इत्येतयोर्लक्षणपदयोर् पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । शम्भगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्द्वे दीयते तावदित्यर्थः । पष्ठीसमासा एने तत्र शमेर्विज्ञोत वन्प्रत्ययान्तत्वाच्छब्दशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दोऽसंलभ्यम् इती-प्रप्रययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो षोडशप्रययान्तोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दोऽशुभ्रुषीति कन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्ये च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण इति किम् ? परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायाद्य दाय्यादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दाय्यादशब्द उत्तरपदे दाय्याद्यवाचि पूर्वपदप्रकृतिस्वर भवति । विद्यादायाद । धनदायाद । सज्ञाया समननिपदेति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदात्तः । क्यप्पूर्वजिमन्दिनिधान्भ्य क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि घञ् क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन पष्ठी ? स्वामीधरा ध्रुपतिदायादेति । पक्षीवप्रतिपदविधानाच्च पष्ठी न सम्भवति इति समासप्रतिषेधेऽप्यज्ञेति ? अथ तद्धि शेषलक्षणैक्यात् पष्ठी । तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना याधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्युजायते । दाय्याद्यमिति किम् ? परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयो ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोर्लक्षणपदयोर् प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमन-व्याहरणशब्दौ ह्युजन्तौ तयोर्लिङ्गस्वर, गमन च यच्चिर धेति विशेषणसमासोऽयमयूरव्यसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ।

पटेऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तदाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सिचिमुस्योष्टेह्येति पून्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि घञन्तस्थासघञन्ता-जविक्रानामित्यन्तोदात्तः । विशपणसमासोऽयमयूरव्यसकादिर्वा । अपदेश इति किम् ? विष्णो पद, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्द उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । कुट्येव निवात कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुट्यनिवातम् । वातस्या-

भावो निवातम् । अर्थाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा निवात-
मिति बहुव्रीहिः । तत्र कुट्यादिहेतुके निवाते कुट्याद्यो वर्तमानाः समानाधिकरणेन
निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिडीपन्तावन्तोदात्तौ । कुट्य-
शब्दोऽपि, कवतेर्यत्, ङकिञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके । व्यक्प्रत्ययान्तोऽ-
न्तोदात्त इत्यपरे । वातत्राण इति किम् ? राजनिवाते वसति । सुखं मातृनिवा-
तम् । निवातशब्दोऽय पार्श्ववाची रुद्धिशब्दस्तत्रोभयत्र पद्योसमासः ॥

८) शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । द्यपशारदाः सक्चव । शारदशब्दोऽ-
य प्रत्ययवाची तस्य नित्य समासोऽव्यपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुदृतमुदक प्रत्यय-
मनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्द, सृजेरसुम् चेति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च,
धान्ये निर्दिष्टि च तत्र वर्त्तते, तेमाद्युदात्तः । द्यपशब्दो, दृणातेः पुग् ह्रस्वश्चेति
अदिकप्रत्ययांतोन्तोदात्तः । अनार्तव इति किम् ? परमशारदम् । उत्तमशारदम् ।
शारादं ऋतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ।

अध्वर्युकपाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कपाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्याध्वर्युः । कटाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासः ।
जातिवाचिनो नियतविषयाः । तत्र प्राच्यशब्दो व्यप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कटशब्दः
पचाद्यधि ध्युत्पादिनस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिम्यश्चेति ॥ १० ॥
कठचरकाङ्गमिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति, कलापिनोऽण् तस्मिन्ननप्यनपत्य
इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे—सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौधुमितौति
लिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसग्नसुपर्वाणामुपसर्प्यानमिति टिलोपः ।
तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकपायम् । उमापुष्पकपायम् । दौवारिक-
कपायम् ! पद्योसमासव्युत्पादिता रुद्धिशब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पश-
ब्दश्च पद्योसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठक सत्यन्तो-
दात्त एव । जाताविति किम् ? परमाध्वर्युः । परमकपायः ॥

सदशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदशः । मातृसदशः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपा-
तितौ । पद्योसमासार्थं च सदशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठ्याः प्रयोजयति—दास्याः सदशो
वृपत्याः सदश इति । अत्र दासीवृपलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वाद्बुदात्तयगो ह्रस्वपूर्वाविति

विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्य इति किम् ? परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम् ॥

द्विगो प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगानुत्तरपदे प्रमाणधाधिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । प्राप्य गतसमः । गान्धारिसप्तसप्तः । सप्तसप्तः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य, प्रमाणे तु द्विगानित्यमिति लुक् । प्राप्यश्चासी सप्तसप्तचेति, प्राप्यसप्तसप्तः । प्राप्यशब्द आद्यदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्ता मध्योदात्तो वा । द्विगविति किम् ? प्रो द्विस्यः । प्रमाण इति किम् ? परमसप्तसमः ।

गन्तव्यपण्य वागिजे ॥ १३ ॥

वागिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवागिजः । काशमीरवागिजः । गान्धारिवागिजः । मद्रादिषु गव्यव्यहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रङ्प्रत्ययान्तत्वाद्न्तोदात्तः । काशमीरशब्दोऽपि षृषोदरादिषु मध्योदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेति पठे आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा । पण्य—गोवागिजः । गव्यवागिजः । गोशब्दोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् ? परमवागिजः । उत्तमवागिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषुत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । भिरामात्र न ददाति याचितः । समुद्रमात्र न सरोऽस्ति किंचन । मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिरामास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदपिग्रहः पठोसमासः । तत्र भिरामशब्दो, गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि क्विपि, पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानामित्यन्तोदात्त एव उपज्ञा पाणिनोपज्ञमकालकभ्यावरणम् । श्वाह्युपज्ञ दुष्करणम् । वापिसाल्युपज्ञ गुरुलाघवम् । पठोसमासा एते । तत्र पाणिनोपत्यमित्यणन्त पाणिनशब्दः प्रत्ययस्त्ररेणान्तोदात्तः । ग्याडिरिजन्तःवादाद्युदात्तः । तद्वदपिप्तलिः । उपक्रम—आज्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेऽपि पठोसमासा एव । तत्रैवैनं ध्यायन्तीत्याहः । धनधं कविधानमिति कर्त्तव्यः । आङ्पूर्वाद् ध्यायनेः, षृषोदरादित्वाद्दस्य इत्वम् । तदयमाङ्गशब्दस्थाधादिस्त्ररेणान्तोदात्तः । दर्शनीयशब्दो रिश्वाद्युपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो लृत्प्रत्ययान्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचायचि ज्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य नपुंसकलिङ्गतोपज्ञोपक्रम तदाद्याचित्पासायामिति । छाया—इषुच्छायायम् । धनुश्छायम् । इषुशब्द, ईषेः कश्चित्प्रत्ययान्तरतत्र च धान्ये निदिदि वर्तते, तेनाद्युदात्त

धनु शब्दोऽपि, नदिप्रपयस्यानिसन्तस्येत्यादयुदात्त एव । इपूणा द्यायेति पष्ठीस-
मास । द्याया वाहुल्य इति नपुसक लङ्गता । नपुसक इति किम् ? कुल्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १४ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोस्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वर
भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय—गमनप्रियम् ।
वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ
तद्वेताप्रायत्या प्रीतिकरे वर्तते । तद्वि हित यदाप्रया प्रीतिं करोति । गमनादिषु
त्युदन्तेषु लिट्स्वर । हित इति किम् ? परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतो च ॥ १५ ॥

प्रीतो गम्यमानाया सुख प्रिय इत्येतयोस्तरपदयोस्तरपुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृ-
तिस्वर भवति । ब्राह्मणमुख पायसम् । द्वात्र प्रियोऽनध्याय । कन्याप्रियो मृदङ्ग ।
सुखप्रिययो प्राच्यप्रभिवारादिह प्रीतिप्रहण तद्वित्तयप्रतिपत्त्यधम् । ब्राह्मणश्चात्र-
शब्दौ प्रययस्वरान्तोदात्तौ । कन्याश्च स्वरितान्त । प्रीतापिति किम् ? राज
सुखम् । राजप्रियम् ।

स्य स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिन्शब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्वयाधि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति ।
गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्ववागवा लङ्गित एव स्वर । स्वमिति
किम् ? परमस्वामी ॥

पत्याश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गृह
पति । सेनापति । नरपति । धान्यपति । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तो
दात्तो गृहशब्द । सह इनेन वर्तत इति बहुनादो प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्य-
दात्त । “नृ मये” एतस्माद् कृदोरिति अप्रत्ययान्त आद्यदात्तो नरशब्द । धान्य-
मन्त स्वरितम् । ऐश्वर्यइति किम् ? प्राङ्गो वृषलीप त । वृषल्या भक्त्यर्थ ॥

न भुवाक्चिन्विषु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक चित् द्विषिषू इत्येतानि
पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वग प्राप्त स्वर प्रतिपिद्धमते । भूपति ।
वाक्पति । चिपति । द्विषिषूपति । पष्ठीसमासापुते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवति

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दे उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिने तत्पुरुषे समासे भुवनशब्द पूर्वपद वा प्रकृति-
स्वर भवति । भुवनपति २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिस्दात्त । रण्जे क्युञ्चिति
वर्तमाने, भूसूध्रस्त्रिभयरङ्गन्दीति क्युञ्ज ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युपा

दितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयसु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्तते । आशङ्क आयाध नेदीयस इत्येतेषुत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्क वर्तते । गमनमाशङ्क्यत इति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आयाध—गमनाशङ्कम् । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । गमनं वाप्यत इति संभाव्यते । नेदीयस्—गमननेदीयः । (१) व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिष्कटतरमिति (२) संभाव्यते । संभावन इति किम् ? परमनेदीयः । पूर्वपदानि ह्युडन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । आङ्गो भूतपूर्व आङ्गपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येणेति समासः । मयूरव्यसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वं इति किम् ? परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषुत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सन्निधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । सामीप्य इति किम् ? सह मर्यादया वर्तते समर्यादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति किम् ? देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्ति-

निमित्तस्य विशेषणम् । (१) कटुकादिभिश्च शब्देर्गुणवद्द्रव्यमाभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारय । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्त । विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरेणाद्युदात्त । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति । सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्युगं स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरित । ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र सप्तशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्त । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणातोदात्तौ । कुशलशब्द कृत्वस्वरेणान्तोदात्त । चपलशब्दश्चिस्वरेणान्तोदात्त । कुपेरञ्चोपधाया इत्यत्र हि चिदिति वृत्तंते । निपुणशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्त । पुणे रिगुपधलक्षण कप्रत्ययोऽयम् । विस्पष्टादीनीति किम् ? परमलक्षणम् । उत्तमलक्षणम् । गुणवचनेष्विति किम् ? विस्पष्टग्राह्यग । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सपत्र । कटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥ विस्पष्टादि ॥

श्रज्यात्रमकन्यापत्रसु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्र ज्य भवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेय । ज्य वचनज्यष्टम् । वचनज्याय । भवम-गमनावमम् । वचनावमम् । कन्-गमनकानिष्टम् । गमनकनीयम् । पापवत्-गमनपापिष्टम् । गमनपापीय । स्युलन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिस्वरेणाद्युदात्तानि । श्रज्यक्रनामादेशाना प्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्वत्तुत्तरपद गृह्यते । धादिष्विति किम् ? गमनशोभनम् । भाव इति किम् ? गम्यतेऽनेनेति गमन तत् श्रेयो गमनश्रेयम् । कर्मधारय इति किम् ? गमनस्य श्रेयो गमनश्रेयम् ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्द पूर्वपद कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वर भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्त अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोत्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदि. प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारय इति वृत्तंते । प्रतिगत पुनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येना । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येना । उदात्त इत्येतदत्र समाध्याद्विदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव द्वयमादेर्यदिर्यते ॥

पूगोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्थान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारचातका १ । कुमारलोहध्वजा २ । कुमारबलाहका । २ । कुमारजीमूता २ । चातकादय पूगशब्दास्तेभ्य पूगान्भ्यो प्रामणीपूर्वादिति न्य

स्तस्य तद्गणस्य बहुविवृति लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चे
तिपूर्वपदप्रकृतिस्वररामेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोत्तरय ग्रहणमिच्छन्ति तेषां
समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तनालकपालभगालशारावेषु द्विगौ ॥ २६ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालराचिनि काल भगाल शाराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वर भवति । इगन्त—पञ्जारत्नि । दशारत्निः । पञ्जारत्नयः प्रमाणमस्य
दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थं द्विगुः, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः ।
इगन्त । काल—पञ्चमास्यः । दशमास्यः । पञ्च मासान् भूतो भूतो भावी वेति तद्वितार्थं
द्विगोर्यप् । पञ्चत्रयः । दशत्रयः । वर्षलुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल—पञ्च
कपालः । दशकपालः । कपाल । भगाल—पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शाराव-
पञ्चशाराव । दशशारावः । संस्कृत भङ्गा इति तद्वितार्थं पते समासाः द्विगोर्लुगनपत्य-
इति कृताण्प्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिपिवति किम् ? पञ्चभिरथैः क्रीतः
पञ्चाश्वः । दशाश्वः । द्विगाविति किम् ? परमारत्निः । परमशारावम् । पञ्जारत्नयो
दशारत्नय इति च यण्गुणयोर्वाहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् । स्थानिदन्नावाद्वा द्विगुस्वर
इगन्तलक्षणः प्रवर्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्द पूर्वपदमिगन्तादिपूत्तरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विस्वपः । बह्वरत्निः । २ । बहुमास्यः । २ । बहुकपालः । २ ।
बहुभगालः । २ । बहुशारावः । २ । बहुशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र
यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्ध्वः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्वेप स्वरौ भवति ॥

दिष्टिवित्तस्याश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वित्तस्ति इत्येतयोरेत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चदित्तित्तिः । २ । दिष्टिवित्तस्ती प्रमाणे, तेनाऽत्र
मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्ववन्धेप्कालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्ते पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व वन्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वर भवति सा
वेत् सप्तमी कालाद्य भवति । सामाश्यासिद्धः । कामिपत्यसिद्धः । सांकाश्याकान्पत्य
त्तदी ण्यमत्ययान्ताद्यन्तोदात्तो । किपि तु सामाश्याकान्पत्यनासिक्वयदावाघाटाना-
न्तः पूर्वं वेति पठ्यते तत्र पञ्चे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्क—ऊर्णशुष्कः । निधन-
शुष्कः । ऊर्णशब्दो बहुलवचनादवतः कक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । निधनशब्दो
नधाजः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पक्व—दुग्भीषकः । विलासीपक्वः (१) । भ्राष्टपक्वः ।

कुम्भाविलासीशब्दौ द्वीपतायतोदात्तो । आष्टशब्दं प्रथयान्त आद्युदात्त । द ध चरबन्ध । चारकबन्ध । चप्रशब्दोऽतोदात्त । अकालादतक्म् ? पूवाङ्क रङ्क । अपराहसिद्ध । सप्तमीस्वर वृत्तवरण वा घत पुनरय । दधीयते (१) ॥

परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाहोरात्रायवपु ॥ ३३ ॥

परिप्रति उप अप इत्यते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचन अहरव्यववर्चिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्त । पारत्रिगत वृद्धो दव । परसौवारम् । परसाव सैन । प्रति प्रतपूर्वाहम् । प्रयपराहम् । प्रतपूर्वरात्रम् । प्रयपररात्रम् । उप उप पूराहम् । उपापराहम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप-अपत्रिगतं वृष्टा टव । अपसौवीरम् । अपसावसनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिव्यक्तिनि आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । त पुरूपे यदुद्धीही च सिद्ध बादयथाभावाथाऽयमारम्भ । तत्रा पपरो वजने वसते इति तयोरव वर्ज्यमानमुत्तरपत् नतमयो । अहोरात्रावदवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोभयन्ताति न पृथगुदाहियत । वर्ज्यमाणाहोरात्रावववर्चिनि किम् ? प्रथग्नि शलभा पतति । परिवनमिन्यत्र वन समास इत्यतद्भवति ॥

रात्रन्यत्रहुचनद्वन्द्वेऽन्धकृष्णिषु ॥ ३४ ॥

रात्रन्यत्राचिना बहुवचनात्तानायो द्वन्द्वेऽन्धकृष्णिषु वसते तत्र पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । श्वाफल्कचक्ररोधना । शिनिवासुन्वा । श्वाफल्कचक्ररकशब्दश्च रात्रयन्धकृष्णिकुरन्धश्चति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्त । स तद पेयम्भद्रन घत्तने रात्रय इति किम् ? द्विष्यहमायना (२) द्वीपे भवा इति द्वीप दनुममुद्र यज । हेमरपय युवा हेमायना । अन्धकृष्णय एते न तुरात्रया । रात्रन्यग्रहणमिहाभिव्यक्तिवश्याना कृत्रियाणा ग्रहणाधम् । एते च नाभिव्यक्तिवश्या । बहुवचनग्रहण किम् ? सकृपणवासुन्वै । द्वन्द्व इति किम् ? वृष्णाना कुमारा, वृष्णिङ्मारा । अन्धकृष्णिविनि किम् ? करपञ्जारा ॥

सरया ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वमासे सरयावाचि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । एकादश । द्वादश । त्रयोदश । इगभीजापाशहयतिमचिभ्य कञ्चिति निवादाद्युदात्त एरुशब्द । तत्रयत्त आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचाय पसर्जनश्चान्तेयामी ॥ ३६ ॥

आचायापसजनात्वासिना यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । आपि शल्पागिनिया । पाणिनीयरौटाया । रौटीयकाशकृ स्त्रा । अविशन्त्स्वापयमादि शल्पाचाय । अतद्भूज । तेनप्रोक्तमापिशल्म् । इजश्चेयज । तदधीयते यस्तवामिन स्तेष्यापिशला प्रोक्ताहलुगिति तस्य तद्विस्तस्याप्यतरि विहितस्य लुङ् प्रियते ।

आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति ।
आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञा-
येत । इह मा भूत्-पाणिनीयदेउदसी । आचार्योपसर्जन इति क्रिम् ? द्वान्द्वस्वैवा-
करणा । अन्तेवासीति क्रिम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपदा
कार्तकौजपादयो भवन्ति । प्रिभक्ष्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वाधि-
कारानुवृत्त्यर्थः । कार्तकौजपो कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणन्तावेतौ । सावणि
माण्डूकेयौ । सावणिश्चिरान्तः । अवन्त्यश्मसाः । अवन्तेरपत्यानि बहुनि तन्निवासी
जनपदोऽरन्तयः तथाऽश्मकाः । पैलश्यापर्ण्याः । युवद्वन्द्वोऽयम् । पीलाया अपत्य
पैलस्तस्यापत्यं युवेनि अणोद्धच इति विहितस्य फिनः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्याप-
र्णशब्दो विदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णा, तदपत्यं युवा श्यापर्णयः । बहुवचनमतन्त्र,
तेन पैलश्यापर्ण्याप्रित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्ण्या । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिजोघादाद्विरस इत्युत्पन्नस्य यज्ञो, यज्ञजोश्चेति लुक् । तेनात्र बहुत्वमाश्री-
यत एव । शैतिक्छपाञ्जालेया । शितिकाहो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण्
तदपत्ये यूनि यद्गु तस्य ण्यह्रियार्पणितो यूनीति लुक् । पाञ्जालस्यापत्यं स्त्री
पाञ्जाली तदपत्यं युवा पाञ्जालेय । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिक्छपा
ञ्जालेयाप्रित्यत्रापि भवति । कटुकार्णालेयाः । कटुकस्यापत्यमिति अत इम् तस्य
बहुच इत्र प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वार्चलेयः । शाकलशुलकाः
शाकलाया अपत्यं शाकल्पस्तस्य छात्राः शाकलाः । कण्वादिभ्यो शोत्रद्वयण् । शुन
कस्यापत्यमिति विदादिभ्योऽञ्, तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति केचित्
पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येजो, बहुच इत्रः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् ।
शुनकधारेयाः । धान्याः अपत्यं, धारेयाः । सणकवाभ्रवाः । वभ्रोरपत्यं वाभ्रवः ।
आर्चाभिर्मौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्षमधीयते आर्चाभिनः । वेशम्पायनान्तेवासित्वा-
द्गिनि । मुद्गालः कण्वादिस्तदपत्यस्य छात्रा मौद्गला । कुन्तिसुराप्ताः । कुन्ते-
सुराप्स्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दाव-
न्तोदासी । चिन्तिसुराप्ताः । कुन्तिसुराप्सवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्ता
वन्तोदात्तावेतौ गगादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यज्ञो लुक् क्रियते । गर्गव्याः ।
अत्रापि अपत्यबहुत्वे यज्ञो लुक् । अविमत्तकामविद्धाः । अविमत्तशब्दो नप्स्वरेणाहु
दात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बहुच इत्रः प्राच्यभरतेष्विति लुक् क्रियते ।
वाभ्रवशालङ्कायनाः । वभ्रोरपत्यं वाभ्रवः । शलङ्कुशलङ्क चैति शालङ्कायनः । वाभ्र-
वदान्युताः । दानच्युतशब्दादिजो बहुच इति लुक् । कठकालापाः । कठेन प्रोक्षम-

धीयते कटा । वैशम्पायनान्तेवासिवाद् गिनि । तस्य कठचरकाल्लुक् । कलापिना
 प्रोक्तमधीयते कालापा । कलापिनोऽण् इत्यणप्रत्ययस्तस्मिन् इत्यण्यनपत्य इति प्रकृ-
 तिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सप्तह्यचारिपीठसर्पात्यादिनोपसत्त्वानेन टिलोप ।
 कठकौथुमा । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीव्यतोऽण् । तत्र पूर्ववद् टिलोप ।
 कौथुमलौकात्ता । लोकात्तेण प्रोक्तमधीयते लौकाद्या लोकात्तस्य वाऽपत्यलौकात्ति ।
 तस्य द्वात्रा लोकात्ता । स्त्रीकमारम् । स्त्रीशब्दोऽतोदात्त । मौदपैप्पलादा । मुद्
 (प्रापत्य मौदि तस्य द्वात्रा मौदा । तथा पैप्पलादा । मौदपैप्पलादा इति द्वि पठ्यते ।
 तस्य प्रयोचन पठे सनासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वसन्तत् । वसश्च जरच्च
 वसोऽन्तोदात्त । मौद्भुतपार्थवा । सुद्भुतस्य पृथोश्च द्वात्रा । प्राग्दीव्यतोऽण् । जरा-
 मृत्यू । याज्यानुवाक्ये । यज्ञपर्यव यन्त्याचेति कुत्वाभाव । तिस्वरितमियन्तस्व
 रित । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद्ध्यव आचार्योपसर्तान्तेवासिनाभिह पाठ
 प्रपञ्चार्थं ॥

महान् ब्रीह्यपराहृगृष्टीयासनावालभारभारतहेलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३९ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वक्तते, द्वन्द्व इति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपद ब्रीहि अप
 राहृ गृष्टि इप्वास जावाल भार भारत हलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषूपत्तरपदेषु प्रकृति
 स्वर भवति । महाब्रीहि । महापराहृ । महागृष्टि । महेप्वास । महाजावाल । महा
 भार । महाभारत । महाहेलिहिल । महारौरव । महाप्रवृद्ध । महत्त्वद्दोऽन्तो
 दात्त । तस्य प्रतिपदोत्तो य समास सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषा
 पठ्योसमासेऽन्तोदात्त एव भवति । महतो ब्राह्मि महद्ब्रीहिरिति । कर्मधारये
 निष्ठेययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपद महाश्च वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वर भवति । क्षुल्लक्यै-
 श्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुध लातीति क्षुल्ल । तस्मादज्ञातादिषु, प्राग्गिवाक्केऽ
 न्तोदात्त क्षुल्लकशब्द ॥

उष्ण सादिवाम्यो ॥ ४० ॥

उष्णशब्द पूर्वपद सादिवाम्योरुत्तरपदयो प्रकृतिस्वर भवति । उष्णसादि । उष्ण
 वामि । उष्णशब्द, उपे ष्टम्भयवान्त जायुदात्त । कर्मधारयोऽय पठ्योसमासे वा ॥

गौ सादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्द पूर्वपद साद सादि सारथि इत्येतेषूपत्तरपदेषु प्रकृतिस्वर भवति । गो
 साद् गोसाद् । गा सादयतीति वा गोसाद् । गो सादि, गोसादि । गोसारथि ॥
 कुरुगार्हपतरिकगुर्भसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेऽनडवातैतिलकद्रु

परयकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४० ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा सैतिलकद्र पण्य-
कम्बल इत्येते समामास्तेषां दासीभारादीना च पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां
गार्हपत, कुरुगार्हपतम् । कृशोन्वेति कुरुशब्दः कुरुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुरु-
वृज्योगार्हपत इति वक्तव्यम् । वृजीनां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्यु-
दात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्त वा । असूता
जरती, असूतजरती । अश्लाळा दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नन्ममास-
त्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यम्यास्ति नत्, श्लोडम् । विभादेरानुनिगण-बाहुच । वपिलना
दिस्वाच्च लक्षम् । अश्लीलदृढरूपे हि मस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लाजण्य-
विरहितोच्यते । पारेवडवेच पारेवडवा । निपातनादिबाधे समामो विभक्त्यल्लोपश्च ।
पारशब्दो घृतादिवादान्तोदात्तः । नैतिलाना कद्र, सैतिलकद्रः । तितिलिनाऽपत्य
द्युत्रो वा सैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बल । पण्यशब्दो यदन्त-वादाद्युदात्तः । पण्य-
कम्बल । कसज्ञायामिति वक्तव्यम् । अन्यत्र पणिलक्ष्ये कम्बले ममासान्तोदात्त-
त्वमेव । प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समाप्ते, द्वितीयाकृत्या इत्येव विहितः स्वरितः ।
दास्या भारो, दासीभारः । देवकृतिः । देवकृतिः । देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तो-
दात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः ।

वसुशब्द आद्युदात्तः । दा-वृन्निहिक्त्वन्वसिवसीत्यत्र द्विधान्ये निवृत्तिवर्तते ।
औपधिः । औपो धीयतेऽस्यामिति, धर्मण्यधिकरणे चति किंप्रत्ययः । औपशब्दो
घञन्त-वादाद्युदात्तः । चन्द्रमा । चन्द्रे सोमिरित्यभिप्रत्ययान्तोऽप्यम् । चन्द्रशब्दस्तु
रकप्रत्ययान्त-वादान्तोदात्तः । यस्य त-पुरपस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च
विहित स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्था तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्त पूर्वपद तदर्थं उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं
भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परानृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । यूप-
शब्द आद्युदात्तः । कुतुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिधि वचतं । कुण्डलशब्दोऽपि वृषादिभ्य-
श्चिदिति कलप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । रथदारु । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः ।
हनिकुपीत्यादिना कथन्प्रत्ययः । वल्लीशब्दो ङीप् स्वरान्तोदात्तः । तदर्थं इति
किम् ? कुवेरवलिः । प्रकृतिप्रकारभावे स्वरोऽप्यमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थाति वर्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्त पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । मात्रे
इदं, मात्रार्थम् । विग्रथंम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मानुविनृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु
निपातितौ । देवताशब्दो लिङ्स्वरेण मध्योदात्तः । अतिथिरित्येतिविश्रितीथिन्प्रत्य-

गान्त । तदर्थविशेषा एव दारहिरण्यादयो भवन्ति न स्वर्थशब्दवाच्य सामान्य मित्य-
तदर्थार्थोऽयमारम्भ । केचपुनराहु—ज्ञापकायमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते, पूर्वो
विधि प्रकृतिविकृत्यो समासे भवति । अश्वघास श्वध्रमुस्रमि यत्र सत्यपि तादर्थ्ये
न भवति ॥

के च ॥ ४५ ॥

५५ कान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गोहितम् । अधहितम् ।
मनुयहितम् । गौरक्षितम् । अधरक्षितम् । वन तापस्वरक्षितम् । अधशब्द आद्युदात्तो
मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरित । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति सप्र-
दाने चतुर्थी ॥

कर्मधारयेऽनिष्टा ॥ ४६ ॥

यर्मधारये ममाये कान्त उत्तरपदऽनिष्टान्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । श्रेणि
कृता । ऊरुकृता । पूगकृता । निधनकृता । श्रेणिशब्द आद्युदात्त । ऊरुपूगशब्दा-
वन्तोदात्तो । निधनशब्दोऽय मभ्योदात्त । कर्मधारय इति किम् ? श्रेण्या कृत श्रेणि-
कृतम् । अनिष्टेति किम् ? कृताकृतम् ॥

ग्रहान द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे कान्त उत्तरपदे द्वितीयान्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति ।
किष्टप्रित । त्रिसरूपतित । ग्रामगत । कष्टशब्दोऽन्तोदात्त । त्रीणि शकलाय
म्यति, त्रिसरूप बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त । ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्त । अहीन
इति किम् ? कान्तारातीत । योऽनातीत (१) । अद्वितीयानुपसर्ग इति वक्त-
व्यम् ॥ इह मा भूत्—मुखप्राप्त । दुस्त प्राप्त । मुखापन्नो, दुःखापन्न । अन्तस्थाथे-
त्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । अहित ।
यत्रहत (२) महाराजहत । नखनिभिजा । दात्रकृता । आडि त्रिहनिभ्या ह्रस्वश्चेति
अद्विन्तोदात्तो व्युपादित । कचित्त्वाद्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्त ।
महाराजष्ट्रप्रययान्त । नास्य खमस्ताति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निया-
तित । तेन नन्मुभ्यामित्यन्तोदात्त । दात्रशब्दो दात्रीशब्देति पून्प्रचयान्त । कर्म-
णीति सिम् ? रथेत् यातो रथयात् । गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क् ॥

गतिरनन्तर ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति यच्छेते । कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे गतिरनन्तर पूर्वपद प्रकृति-

(१) हीन त्यक्त विमर्शमित्यनर्थान्तरामत्वात्पुस्तकान्तर । (२) इह । पा० ।

स्वर भवति । प्रकृतः । प्रहृतः । अनन्तर इति किम् ? अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदा-
हृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु
सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति, दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्या
देव, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नार्थायते । कर्मणीत्येव, प्रकृतः कटं देव-
दत्त' । थाथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति ।
प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तंति नृशब्दः । कृत्स्नरवाधनार्थं वचनम् । तादा-
विति किम् ? प्रजल्पाकः । निर्ताति किम् ? प्रकर्त्ता । तृजन्तः । कृद्ग्रहणमुपदेशे तादा-
र्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति । अताविति किम् ? आगन्तुः ॥

तत्रै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तत्रैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभय युग-
पद्भवति । अन्येतत्रै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात् पिता नाभिचरितवै । उप-
सर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ।
स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चौ ।
पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् ? प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर
इह भवति । वप्रत्यय इति किम् ? उदञ्चनः । (१) चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येव
स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराच । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्यंतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरो भवतः । न्यङ् । न्यञ्चौ ।
न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ्,
अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः, अधीचः, अधीचा ॥

ईपदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईपदित्येत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वर भवति । ईपत्कडारः । २ । ईपति
ञ्चलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषन्नेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपद धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वी सुवर्णी परिमाणमस्य द्विसुवर्णं, तदेव धनमिति कर्मधारयः ।

बहुयीहावपि परत्वाद्द्विरूप एव भवति । द्विभुवर्गधनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् ?
प्रस्यधनम् । परिमाणग्रहणं किम् ? काञ्चनधनम् । धन इति किम् ? निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपमंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
अचिरोपसपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनयत्नम् । प्रथमवैयाकरणः । अभिनयवैयाकरणः ।
सप्रति व्याकरणमध्ये तु प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथममिति धित्वाद्न्तोदात्तः
अचिरोपसपत्ताविति किम् ? प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुरयो वा यः रः
नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमो कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपद कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । कतरकठ । २ । कतमकठः । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदा
कत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपद ब्राह्मणकुमारशब्दयोर्हृत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो
ऽन्तस्वरितः । आर्य इति किम् ? परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोः
किम् ? आर्यशब्दत्रयः । कर्मधारय इत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपद ब्राह्मणकुमारयोर्हृत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारय इत्येव । राज
ब्राह्मणो राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

पृषी प्रत्येनास ॥ ६० ॥

राजेति वर्ततेऽन्यतरस्यामिति च । पृषन्तो राजशब्दः पूर्वपद प्रत्येनस्युत्तरपदेऽ
न्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज प्रत्येना, राजप्रत्येना । पृषीति किम् ? राज
चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

के नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

कान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्य
प्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽप्यम् । नित्यशब्दः
स्यब् नेऽर्ध्व इति त्यन्तमाद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे कल्पदा च
रेणान्तोदात्तः । नित्यार्थ इति किम् ? मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपद शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।

नापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति सिम् ? परम
नापितः । शिल्लिपनीति सिम् ? ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजन् शब्दः पूर्वपद शिल्लिपवाचिन्धुत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां
प्रट्टितस्वर भवति । राजनापितः २ । राजकुलाल २ । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपे
णात्तरपदार्थस्य प्रशंसा । पद्योसमासे च राजयोग्यतया तस्य । राजेति किम् ? परमना
पितः । प्रशंसायामिति किम् ? राजनापितः । शिल्लिपनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिष्ठितमित उत्तरं यद्वस्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भव-
तात्येव तद्वेदितव्यम् । वच्यति-सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे इति । स्तूपेशाणः ।
मुकुटेकार्पाणम् । याज्ञिकाश्च । बैयारुणहस्ती । इपदिमापकः । आदिरिति प्राग
न्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रट्ट्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणो धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्त हारिवाचि च पूर्वपद धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्धस्मिन्नुत्तरपदे
जादयुदात्त भवति । हारीति देय यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते । धर्म्यमिवाचार-
नियत देयमुच्यते, धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपे-
शाणः । मुकुटेकार्पाणम् । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । इपदिमापकः । सश-
वामिति सप्तमीसमास, कारनाम्नि चेति विभक्तेरल्लुक् । हारिणि-याज्ञिकाश्च ।
वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्च । पितृव्यगवः । ऋचिदेवमाचारो व्यवस्थित-स्तूपादिषु
शागादि दातव्य, याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्य इति किम् ? स्तम्बेरमः । कर्मकर-
वर्द्धितकः । (१) अहरण इति किम् ? वाडवहरणम् । वाडवाया अय वाडव । तस्य
धीजनिपेकादुत्तरकाल शरीरपुष्टयर्थं यदोयते, हरणमिति तदुच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो
हारिस्वरेण वाभ्यते विप्रतिपेधेनेत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति
हारिस्वरः सिद्धो भवति ।

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्त भवति । गोवल्गव । अश्ववल्गवः ।
गोमगिन्दः । अश्वमगिन्दः । गोहृद्यः । अश्वसरयः । युक्त इति समाहितः कर्तव्ये
नत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषाऽध्यत्ने ॥ ६७ ॥

अध्यत्तशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्त भवति । गवाध्यत्तः । २ ।
अश्वध्यत्तः ॥ २ ॥

(१) वर्द्धितको नाम मूत्रे रूद्रोऽथेऽक्षम भोदनपिण्डः स कर्मकराय दीयतेऽनप्या कम
शकुरादिति अन्वयः परं इति । अयमस्वायः पदमञ्जरीकारेण विकृतः ।

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषाऽऽद्युदात्तो भवति । पापनापितः २ । पापकुलालः २ । पापाणके कुलितैरिति प्रनिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिरणसमास इति पृथीसमासे न भवति—पापस्य नापितः पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेषामिमागवनाद्गोषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेषामिवाचिनि चोत्तरपदे मागवनाह्वययोश्च क्षेपवाचिनि समाने पूर्वपदमाद्युदात्तः भवति । जहावात्स्यः । यो जहावान् ददाग्वहमिति वात्स्यः स ते स जहावात्स्य इति क्षिप्यते । भार्यासौधृतः । सुधृताप्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वसानाह्वयैः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि—कुमारीः दाक्षाः । कम्बलचारायणीयाः । घृतरौटीयाः । ओदनपागिनीयाः । कुमारादिलाकामा ये दक्षादिभिः प्रोक्तानि शान्नाप्यधायते तच्छिष्यतां वा प्रनिपद्यन्ते तच्छिष्यन्ते अन्तेवामि । मागव-भिन्नामागव । भिन्ना लक्ष्येऽहमिति मागवो भवति मागव । ब्राह्मण—दासोदाह्वयः । वृषलीब्राह्मणः । भयनाह्वयः । यो भयेन ब्राह्मणः सपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, सुप्सुपेयेव तत्र समासः दर्शय्यः गोत्राद्विधिति किम् ? दासीश्रोत्रियः । क्षेप इति किम् ? महानाह्वयः ॥

अर्द्धानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्वाद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । मर्मेयः । मद्यजिनेषो मैरेयस्तस्य गुटनिर्कारस्य गुडोद्भूतः भवति मद्युत्कारस्य तस्य मर्द्दम् । अर्द्धानीति किम् ? परममैरेयः । मैरेय इति किम् ? पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्तारयास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमन्त्र तदाप्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषुत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भिन्ना कम् । श्रागारुसः । भार्जाकसः । भिन्नादयोश्चवचना । भक्तारया इति किम् ? सम दालयः । समशन समास इति क्रियामात्रमुच्यते, न द्वयम् । तदर्थेति किम् भिन्नाप्रियः । बहुव्रीहिस्यमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेपूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषुत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तः भवति । धान्यगवः । हिरण्यगवः । भिन्नाविडालः । तुणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्त्यैन्धवः । पानसैन्धवः । धान्यगौरिवेति प्रिगृह व्याघ्रादेरावृत्तिगणत्वाद् उपमितः व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थाऽपि यथासंभव यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यम् । गवाकृत्याऽवस्थितः (१) धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमान इति किम् ? परमसिंहः ॥

(१) संनिवेशं मति ११४० ।

अके जीविकार्थे ॥ ७३

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां
जीविका त एवमुच्यन्ते । नित्यक्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इतिकिम् ? रमणी-
यकर्त्ता । जीविकार्थ इति किम् ? इच्छुभक्तिकांमे धारयति ॥

प्राचां क्रीटायाम् ॥ ७४ ॥

प्रादेशत्रत्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमा-
द्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । ताल-
भञ्जिका । सज्ञायामिति ष्युल्, नित्य क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचा-
मिति किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचा क्रीडा । क्रीडायामिति किम् ? तव
पुष्पप्रचायिका । पर्याये ष्युच् प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अण्णन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छत्रधारः ।
तुणीरधारः । कमण्डलुग्राहः । शृङ्गारधारः । नियुक्तोऽधिकृतः, स च कस्मिंश्चिद्
कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति (१) । नियुक्त इति किम् ? काण्ड-
लावः । शरलावः ।

शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासेऽण्णन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृञो न
भवति । नन्तुवायः । तन्नुवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् ? काण्डलावः ।
अकृञ इति किम् ? कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

सज्ञाया च ॥ ७७ ॥

सज्ञायां विपदेऽण्णन्त उत्तरपदेऽकृञ पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम
कीटः । बालवायो नाम पर्वतः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तिययं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्तियवमिति किम् ?
यवसपालः । पाल इति किम् ? गोरक्षः ॥

गिन्ति ॥ ७९ ॥

गिन्नन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्णहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव गिन्नन्त उत्तरपद आद्युदात्तं भवति ।

(१) नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्यस्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० ॥

उपमानं नियम्यते । उपकोशी । स्वाहृत्तरावी । खरनादी । उपमानप्रहण-
मस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् ? वृकवल्ली ।
वृकप्रेक्षी । प्रकृतिप्रहणं किम् ? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति
तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूद्—गदंभोस्वारी, कोकिलाभिव्याहारीति । पृ-
कारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ स्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति-
सिंहविनर्दी । पुष्कलजङ्घी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगत-
पोधी । आगतवल्ली । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिञन्ता णिनीत्यस्यैवोदाह-
रणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद्, वृत्तारोही युक्ता-
ध्यायीति । आगतमत्स्या । क्षीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादित्वात् पथीसमासा-

दात्तत्वं ग्राहमित्याद्युदात्ताव विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगाविति
सिद्धत्वात् । एव तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति—शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुत्वरो
न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीय-
स्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रेसमितादयश्च युक्तारोह्याद-
यस्ततस्तेप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुप भ्राष्ट्र वट इत्येतानि च जे उत्तरपदे आद्युदात्तानि
भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुपजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्व बह्वचः ॥ ८३ ॥

उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः ।
आमलकीजः । बटवाजः । बह्वच इति किम् ? दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, न चेन्निसद्वाचि भवति । मह्यग्रामः
वणिगग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्त्रामिक इत्यर्थः । अनिव-
सन्त इति किम् ? दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाष्यादयो वसन्ति यस्मिन् ग्रामे स
तेपामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिपु च ॥ ८५ ॥

घोषादिपु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षि-

पक्वल(१) । दाक्षिहृदः । दाक्षिवदरी । दाक्षिविहृलः । दाक्षिविशङ्गः । दाक्षिशाला । दाक्षिरत्ना । दाक्षिशिल्पी । दाक्षप्रधृत्यः । कुन्दनृगम् । दाक्षिराहमली । आश्रममुनिः । शालमलिमुनिः । दाक्षिप्रेक्षा । दाक्षिकृतः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वा-
चोऽपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिदसम्भ इति नानुवर्तन्ति केचित् ।
असरे पुनरनुवर्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । पेलिशाला ।
भाण्डिशाला । छात्रि । पेलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आसगिड । आपारि ।
गोमि । छात्र्यादिः । यदा शालान्तस्तरुहया नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि, तत्सुखे
शालायां नपुंसक इत्येतरमात् पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्त भवति । छात्रिशाल-
लम् । पेलिशालम् ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकक्ष्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कक्ष्यादिवर्जितमट्टं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः ।
कुण्डप्रस्थः । हृदप्रस्थः । सुवर्गप्रस्थ । अवृद्धमिति किम् ? दाक्षिप्रस्थः । माहकि-
प्रस्थः । अकक्ष्यादीनामिति किम् ? कर्काप्रस्थः । मघोप्रस्थः । कर्का । मघो । मकरो ।
ककंभू । शमी । कतीर । कटुक । कुल(२) । चदर । करषादिः ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ इति वर्तते । प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिहृदाद्यो भवति । मालाप्रस्थः ।
शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षीमा । क्षामा । काञ्ची । एक ।
काम । मालादिः । वृद्ध्यर्थं आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेण् प्राचां देश इति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवंशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, तच्चेदुदीचां न
भवति । सुहृन्नगरम् । पुण्ड्रनगरम्(३) । अमहन्नवमिति किम् ? महानगरम् । नव-
नगरम् । अनुदीचामिति किम् ? नदीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

अर्मे चाशर्णं द्वयच्यच्च ॥ ९० ॥

अर्मशब्द उत्तरपदे द्वयच् प्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्तार्मम् ।
गुप्तार्मम् । कुण्डुदार्मम् । वायुसार्मम् । अचर्णमिति किम् ? वृहदर्मम् । द्वयच्यञ्जिति
किम् ? कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नधार्मम् ।

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्ज इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्द उत्तरपदे

१. दाक्षिवहृलम् । इति पा० । २. करल । इति पा० । ३. विराटनगरमिति
पञ्चकान्तोऽपिहम् ।

नायुदात्तानि भवन्ति । मूतार्मम् । अधिकर्मम् । संजीवार्मम् । मद्रारमग्रहणं संघातवि-
गृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अरमारमम् । मद्रारमारमम् । कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्त-
त्वमेवात्र भवति । अष्टाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ।
दिवोदासाय गायत । वध्रधधाय दाद्युपे ॥

अन्तः ॥ ६२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येव
वेदितव्यम् । वक्ष्यति-सर्वं गुणकास्त्र्यै । सर्वश्वेत । सर्वकृष्णः । प्रागुत्तरपदादिरित्ये-
वस्माद्यमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकास्त्र्यै ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपद गुणकास्त्र्यै वर्त्तमानमन्तोदात्त भवति । सर्वश्वेतः । सर्वं
कृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् ? परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेत
त्वस्येति गुणकास्त्र्यै वर्तते । गुणग्रहणं किम् ? सर्वसौवर्गः । सर्वराजतः । कास्त्र्यै
इति किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्ष्य इत्ये-
वमत्र समासस्तरव्लोपश्च ॥

सज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ६४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोर्हत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्त भवति ।
अजनागिरिः । भञ्जनागिरिः । निकाये—शापिण्डिनिकायः । मौण्डिनिकायः । चिलि-
डिनिकायः(१) । सज्ञायामिति किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ६५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । वृद्धकुमारी । जर-
कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रमवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धा-
दिभिर्बन्धुविशेषवधनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्व-
मेव । वयसीति किम् ? परमकुमारी ॥

उदकेऽकेवले ॥ ६६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्त भवति ।
गुडमिश्रमुदकम्(२) गुडोदकम् । तिलोदकम् । रचरे वृत्ते एकादेशः, “स्वरितो
यानुदात्ते पदादावि”ति पञ्चे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् ? शीतोद-
कम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ६७ ॥

द्विगानुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गात्रिरात्र । चरक-
त्रिरात्रः । इन्दुरविन्दुमस्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः गर्गात्रिरात्रः । द्विगाविति किम् ?

१. चिडलिनिकायः । इति पा० ।

२. तण्डुलोदकमित्यधिक पुस्तकान्तरे ।

अतिरात्र । अचश्चित्वादन्तोदात्त । क्रताविति किम् ? विह्वससरात्र । विह्वससरात्रस्य
विह्वहोमस्य वा ससरात्रो, विह्वससरात्र ॥

सभाया नपुसक्वे ॥ ६८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुसक्लिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । गोपालसभम् ।
पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । समायामिति किम् ? ब्राह्मणसेनम् ।
नपुसकमिति किम् ? राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभाया प्रतिपदोत्तमिह नपुसकलिङ्ग
गृह्यत इति रमणीयसभ ब्राह्मणकुलमियत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ६९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपु
रम् । शिवदत्तपुरम् । काण्णिपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् ? शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येव पूर्वं समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । अरि
ष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहण किम् ? इहापि यथा स्यात्-अरिष्टश्रितपुरम् । गौड-
श्रितपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देया ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि
भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्ति प्रतिपिद्भवते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देय-
पुरम् । मृदोरपय, मार्देय । शुभ्रादिवाव ढक ॥

कुसूलकूपकुम्भशाल विले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि विलशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि
भवन्ति । कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालाविलम् । कुसूलादिग्रहण
किम् ? सर्पविलम् । विल इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

दिकशब्दा ग्रामजनपदारयानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिकशब्दा पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवति ग्रामजनपदारयानवाचिपूत्तरपदेषु
चानराटशब्दे च । पूर्वपुकांमशमी । अपरपुकांमशमी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्ण
मृत्तिका । जनपद-पूर्वपञ्चाला । अपरपञ्चाला । आख्यान-पूर्वाधिरामम् (?) । पूर्व
यायात्तम् । अपरयायात्तम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा
यायात्तम् । चानराट-पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । शब्दग्रहण कालवाचिनोऽपि
दिकशब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनिवाचिन्युत्तरपदे दिकशब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्व

पाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन इति किम् ? पूर्वशिष्याः । धन्तेवासिनीति किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वाङ्गिदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणे बुज्प्रत्ययः । सुसर्वाङ्गिजनपदस्य दिशो मद्रागामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति—सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्त भवति । विश्वदेवः । विश्वयज्ञाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहौ इति किम् ? विश्वे च ते देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विधाजिन इत्यत्र, संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्भवति परत्वात् । बहुव्रीहौ इत्येतदधिक्रियते प्रागन्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषु उत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनारवः । सुवर्गुण्डेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषु उत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः । अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः, सूदर इत्यत्र नञ्सुग्यामिच्चेतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गार्गाबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्दो लाघुदात्तः । बन्धुनीति किम् ? गार्गाश्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । प्रधीतमुखः २ । प्रच्छालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची तदा पञ्चे मुखः स्वाङ्गमियेतद्भवति, न चेत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरनन्तर इत्येतद्भवति । किम् ? प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् ? शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतद्विहितम् । यदि न ऊर्ध्वमनुक्त्वा । ॥ १११ ॥

भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्षति, कर्णो वर्णलक्षणात् । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः ।
उत्तरपदस्येतदवापादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च वर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्त
भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात्-दात्रकर्णः । शङ्कूकर्णः । वर्णं लक्षण-
स्येति दीर्घवम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपके कर्णादिषु चिह्नं यत्
कियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्णं ह्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् ?
श्वेतपादः । घृष्टशृङ्गः । वर्णलक्षणादिति किम् ? शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिवर्तते तत्र वर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति
संज्ञायाम् । कुडिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये-गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोर-
द्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम्-शितिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये-खरकण्ठः ।
उपकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम्-काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये-गोपृष्ठः । अजपृष्ठः ।
ग्रीवा संज्ञायाम्-सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये-गोग्रीवः । अश्वग्रीवः ।
जङ्घा संज्ञायाम्-नाडीजङ्घाः । तालजङ्घाः । औपम्ये-गोजङ्घाः । अश्वजङ्घाः । एणीजङ्घाः ॥

शृङ्गभवस्थायया च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्दः उत्तरपदमवस्थायया संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उद्ग-
तशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अद्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृत्तो गवादेव्योविशेषोऽ-
वस्थाः । संज्ञायाम्-शृङ्गशृङ्गः । औपम्ये-गोशृङ्गः । मेपशृङ्गः । अवस्थादिविबिति
किम् ? स्थूलशृङ्गः ॥

नञोजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः, अमरः,
अमित्र, अमृत (१) । नञ इति किम् ? माह्वणमित्र । जरादय इति किम् ? अशत्रुः ।
नञ्मुन्याभित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोमनसी अलोमोपसी ॥ ११७ ॥

सोश्चर मधन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोपसी वर्ज-
यित्वा । सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्रथिमा । असन्तम्-सुपयाः । सुयशाः । सुलोताः ।
सुत्तम् । सुभवत् । सोरिति किम् ? कृतकर्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम् ?

१. अ यत्र पुरतवान्वरेऽय पाठो दृश्यते-“मरशब्दोऽन्व प्रत्ययान्त इत्यते मरणं मर” इति ।

सुराजा । सुतशा । अलोमोपसी इति किम् ? सुलोमा । सूपाः । अनिनस्मन्ग्रहणा-
न्यर्थवताऽन्यथकेन चेत्यनर्थक्योरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमप-
वादः । कपि तु परत्वात्, कपि पूर्वमित्येतद्भवति—सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः । सुकशीपः ।
क्रतुः । इशीकः । प्रतीकः । प्रपूर्तिः । हव्यः । भगः । क्रत्वादिः ॥

आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्वयच् उत्तरपद बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति
छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरयामर्जयेम । निस्वरेणाश्वरथशब्दावाद्युदात्तौ । आद्यु-
दात्तमिति किम् ? या सुबाहुः स्वहुरिः । बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्वयजिनि
किम् ? सुगुरसत् । सुहिरण्यः । स्वश्वः । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्यं इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरो बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ
भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्त, तत्र यतोऽ-
नाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव
पिद्वं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममध्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभासमासे,
आद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितीरम् । उपतीरम् । परितूलम् ।
उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम् । उपाक्षम् । पर्याक्षम् ।
सुपमम् । निपमम् । निपमम् । दुःपमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते ।

किम् ? उपबुम्भम् । अव्ययीभाव इति किम् ? परमकूलम् । उत्तमकूलम् ।

कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति—परिकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकारुडं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्थ शूर्प पाय्य कारुड इत्येतान्दुत्तरपदानि द्विगौ समासे
भवन्ति । द्विकसः । त्रिकसः । द्विमन्थः । त्रिमन्थः । द्विशूर्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः
त्रिपाय्यः । द्विकारुडः । त्रिकारुडः । द्विगाविति किम् ? परमकसः । उत्तमकसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मण
शालम् । क्षत्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति नपुंसकलि
ङ्गता । तत्पुरुष इति किम् ? इदृशाल ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम् ? ब्राह्मणसे
नम् । नपुंसक इति किम् ? ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तपुरुषे समासे नपुसकलिङ्गे कन्यासन्द उत्तरपदमाद्युदात्त भवति । सौशमिक
न्यम् । आह्वरकन्यम् । चर्मकन्यम् । सज्ञाया कन्योशीनरेण्विति नपुसकलिङ्गता ।
पष्ठीसमासा एते । नपुसक इयेव । दाक्षिकन्या ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तपुरुषे समासे नपुसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति । चिहण-
कन्यम् । मडरकन्यम् । मडुर इति केचित् पठन्ति । मडुरकन्यम् । चिहण । मडर ।
मडुर । वैतुल । पटरु । वैडालिकर्ग । वैतालकिरि यन्ये पठन्ति । कुक्कट । चिक्कण ।
चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । चिहणादि । आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहण पूर्वपदा
द्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्ड गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तपुरुषे समासे गर्हाया गम्यमाना
यामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानखेटम् । नगरखेटम् ।
दाधकटुकम् । उद्भिक्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रा
दीना गर्हा । तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणवाद् , उपमित व्याघ्रा
दिभिरिति समास । गर्हायामिति किम् ? परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तपुरुषे समासे आद्युदात्त भवति । वस्र चीरमिव,
वस्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् ? परमचीरम् ॥

पललसूपशाक मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इयेतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तपुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूप । मूलकसूप । घृतशाकम् । मुद्गशा
कम् । गुडेन मिश्र पलल, गुडपललम् । भक्ष्येण मिश्रोकरणमिति समास । मिश्र
इति किम् ? परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्पा सज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्प इयेतायुत्तरपदानि तपुरुषे समासे सज्ञायाम् विषये आद्यु
दात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । माजीसूदम् । दाण्डा
यनस्थली । माहकिस्थली । दाक्षिकप । ग्रामनामधेयान्येतानि । स्थलग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टत्वात् स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । जानपदकुण्डेयनेन ङीप् । सज्ञायामिति
किम् ? परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तपुरुषे समासे राज्यमियेतदुत्तरपदमाद्युदात्त भवति । ब्राह्मण

राज्यम् । त्रिपुरराज्यम् । अकर्मधारय इति किम् ? परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्व-
रादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । वुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरपेसमासे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपचयः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपचयः । अकर्मधारय इत्येव-
परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते । दिगादिषु तु वर्गं पूरा गण पञ्च इत्ये-
वमादयो दे पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुंभ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः । दामक-
पुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् ? कौनटिमातुलः । पुम्प इति किम् ? गार्गा-
पुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्रसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । सयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः
श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्यात्वेभ्यः परः पुत्र-
शब्दो नाद्युदात्तो भवति । आत्याग्रहणात् स्वरूपस्य पर्यायाणां त्रिशोषाणां च ग्रहणं
भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः ।
नन्दपुत्रः । ऋषिकपुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्तपुत्रः । सबन्धिपुत्रः ।
श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ऋतो विद्यायोनिर्संबन्धेभ्य इति पठ्या
अलुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिपठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति धर्तते तत्पुरे इति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः
पठ्यन्तान् पराणि तत्पुरे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुत्रचूर्णम् । मसूरचूर्णम्
अप्राणि इति किम् ? मसूरचूर्णम् । पृथुवा इति किम् ? परमचूर्णम् । चूर्णं । करिष ।
करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम । दल्प । चमसी । चकन(१) ।
चौल । चूर्णादिः । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठान्तरम् । तत्रोपग्रह इति
पठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते ॥

पट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

पट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिपठ्या आद्युदात्तानि भवन्ति
काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति-दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् । चि ।
नमित्युक्तमनुपमानमपि भवति-दर्भचीरम् । कुशचीरम् । पल्लसूपशाकं मिश्रइत्यु-

१. चकन(१) इति पठ्यन्ते । इति पद्मजरी ।

क्षममिध्रेऽपि भवति-तिलपल्लम् । मुद्गसूप । मूलकशाकम् । कृल सज्ञायामित्युक्त-
भसज्ञायामपि भवति-नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । पठिति किम् ? राजसूद (१) ॥

कुण्ड वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वृत्ते । कुण्डमियेतदुत्तरपद वनवाचि-
तत्पुरपे समासे आद्युदात्त भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् ?
मृकुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपद तत्पुरपे समासे प्रकृतिस्वर भवति । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीकपालम् । कुम्भीनवालम् । भगालादयो मध्येदात्ता । प्रकृत्येतदधिष्ठितमन्त
इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शिते नित्यावह्वज बहुव्रीहानभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपद नित्य यदवह्वज् भसच्छब्दवर्जित बहुव्रीहौ समासे तप्रकृतिस्वर
भवति । शितिपाद । शित्यस । शियोष्ट । पादशब्दो वृषादित्वादाद्सुदात्त । असौ-
ष्टशब्दौ च प्रत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तौ । शितेरिति किम् ? दर्शनीयपाद । नित्यग्रहण
किम् ? शितिककुच् । ककुदस्यापस्थाया लोपो विधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शिति-
ककुद इति बहुव्रीह्युत्तरपद भवतीति तेन न नित्यावह्वज् । अवह्वजिति किम् ? शितिल-
लाट । बहुव्रीहाविति किम् ? शिते पाद, शितिपाद । अमसदिति किम् ? शिति
भसत् । शितिशब्द आद्युदात्त । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योग ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरप इति वृत्ते, न बहुव्रीहाविति । गते, कारकादुपपदात् कृदन्तमुत्तरपद
तत्पुरपे समासे प्रकृतिस्वर भवति । प्रकारक । प्रकरणम् । प्रहारक । प्रहरणम् ।
कारकात्-इष्मप्रवक्षन् । पलाशशातन । श्मश्रुकल्पन । उपपदात्-ईषत्कर ।
दुष्कर । सुकर । सर्वत्रैवात्र लिख्य । गतिकारकोपपदादिति किम् ? देवदत्तस्य
कारको, देवदत्तकारक । देवदत्तस्यति शेषलक्षणा पृथी । कृद्ग्रहणविस्पष्टार्थम् । प्रपच
तितराम् । प्रपचितमाम् इत्यत्र तरवाच्यन्तेन समासे कृते पश्चादात् । तत्र सतिशि
ष्टत्वादात् एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचितदेश्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहण दृश्यत एव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वृत्ते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वात्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे
भवत । वनस्पति । वनस्पतिशब्दावाद्युदात्तौ, पारस्परप्रकृतित्वात् सुट् । बृह
स्पति । बृहता पति । तद्बृहतो करपत्योश्चोरदेवतयो सुट् तलोपश्चेति सुट् तकार-
लोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्त निपातयन्ति । तस्य केचिदशुदात्तत्व वर्णयन्ति ।

शचीपतिः । शचीशब्दः ऋदिकारादन्तिन इति ङीपन्तत्वाद्दन्तोदात्तः । केचित्तु शार्ङ्गवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः । तन्नूपात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तन्नूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्तिन्तः । नभ्राण्-पादित्यादिनाऽऽद्युदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तन्नूपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शसन्ति, नरा एवं शसन्तीति वा नराशसः । नृ नये । अघन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शसशब्दोऽपि घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । शुनः शेषः । शुन इव शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः सज्ञायामिति पठ्या अलुक् । उभायाद्युदात्तौ । शण्डामर्कौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वेऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । तृष्णावरुत्री । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरुत्रीशब्दो, प्रमित्तादिमूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घव पूर्ववत् । वन्वाविश्वद्यसी । वन्वशब्दोऽन्तोदात्तः । विश्ववयशब्दोऽपि, बहुव्रीहौ विश्व सज्ञायामिति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्मुत्सु । मरिनि, मृडो विप्रत्ययः । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थोऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रा-सोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । ऋज्रेन्द्राग्नेति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्प्रत्ययान्त (१) । वरुण उनन्प्रत्ययान्तस्तेनाऽऽद्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वाद्युदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवता-ग्रहण किम् ? प्लक्षन्त्यग्रोधौ । द्वन्द्वग्रहण किम् ? अग्निशोभः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादानपृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत् प्रकृति-स्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ । उत्तरपदग्रहण अनुदात्तादाविद्युत्तरपदविशेषण यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषण मा मृदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादिष्विति किम् ? यावापृथि-व्यौ । यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्रत्ययान्तत्वाद्दन्तोदात्तः । रुद्र-सोमारुद्रौ । रोदेणिलुक् चेति रुद्रशब्दो रजवप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूपन्-इन्द्रा-रूपगौ । श्वन्तुत्तन्पूपन्निति पूपाऽन्तोदात्तो निपात्यते । मन्थिन्-शुक्रामन्थिनी । मन्थोऽस्यारतीति मन्थी । इत्यन्तत्वाद्दन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृति-स्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समाप्तस्योत्तरपदस्थान्त

उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—याथघञ्क्ताजवित्रकाणामिति ।
सुनीथः । अवन्मृथः ॥

याथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

य अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदा-
स्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीथः । अवन्मृथः । हनिकुपिनीरमिकाशिम्यः कथन्
इति अवे मृथ इति च कथन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वस्वेनाद्युदात्त-
मुत्तरपदं स्यात् । अथ,—आवसथः । उपवसथः । उपसर्गं वसेरित्यथन्प्रत्ययः । घञ्-
प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त-दूरादागतः । विशुक्तः । आतपशुक्तः । अच्-
प्रहयः । प्रजयः । ज्यो निवासे, जयः करणमिति चाद्युदात्तौ जयजयशब्दौ प्रयोज-
यतः । अप्-प्रलवः । प्रसवः । इत्र-प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क-गोवृषः । खरीवृषः ।
गां वर्पति खरीं वर्पतीति, मूलविभुजादित्वात्प्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपध-
जेति कप्रत्ययः । वृषादीनां चेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव ।
सुस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनीयेऽप्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतदुपमानाद्य परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सूकृतम् । सुमुक्तम् ।
सुपीतम् । उपमानात्-वृकाजलमम् । शशजलतम् । सिंहविनर्दितम् । सुशब्दाद्
गतिरनन्तर इति प्राप्ते । उपमानादपि तृतीया कर्मणीति, अयमपवादः । गतिकारकोप-
पदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचिता-
दीन् वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपहृतः शाकल्यः । परिजग्थः कौण्डिन्यः ।
सभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्त्तते
तद्वाचनार्थं चेदम् । धनुप्लाता नदी । कुहालखात नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः ।
तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् ? आचितम् ।
पर्याचितम् । आस्थानितम् । परिगृहीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रशिलष्टम् ।
उपहृतम् । उपस्थितम् ॥ सहिताऽग्विः सहिताशब्दो यदा गोरन्वस्य सज्ञा तदाऽ-
न्तोदात्तो न भवति । यदा तु, गोः संज्ञा तदाऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः ।
प्रयुक्ताः सकथः । आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वाकूढः । कविशस्तः ।
यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योऽ-
न्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थं एवेत्येके । असंज्ञार्थोपमारम्भः ।

काकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येव-
मादि सिद्धं भवति ॥

कारकादत्तश्रुतयोरेयाशिपि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्तते, क इति च । संज्ञायां विषये आशिपि गम्यमानायां कार-
कादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देवामुर्देवदत्तः ।
विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् ? कारकात्रियमो मा भूत् ।
भूतो(१) रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् ? देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र
संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति ।
एवकारकरणं किम् ? कारकावधारण यथा स्याद्, दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकार-
कादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । सश्रुतः । विश्रुतः । आशिपीति किम् ?
अनाशिपि नियमो मा भूत्-देवैः रसाता देवस्ताता । कारकादत्तश्रुतयोराशिव्येवेत्येव-
मत्र नियम इष्यते । तेनाहतो नवति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य-
चित् शङ्खस्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्यम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इम प्रकारमापन्न इत्यभूतः । इत्यभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते
तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्त भवति । मुक्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगी-
तम् । विषद्वधुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वसन्ते, नामूतप्रादुर्भाव एव ।
तेन प्रलपिताद्यपि कृत भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः । भावे तु यदा
प्रलपिताद्यस्तदा, आधादिस्वरणैव सिद्धमन्तोदात्त भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचन कर्मवचन च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति
ओदनभोजन सुखम् । पयःपान सुखम् चन्दनप्रियङ्गुकालेपन सुखम् । कर्मवचन-
राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासासि । कर्मणि च येन सस्पर्शात् कर्तुः
शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते-कर्मण्युपपदे भावे ल्युङ् भवति । कर्मण्यभि-
ल्युङ्भवतीति तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहर-
णानि । अन इति किम् ? हस्तहार्यमुदधित् । भावकर्मवचन इति किम् ? दन्तधा-
वनम् । करणे ल्युट् । कारकादित्येव, निर्दर्शनम् । अवलेखनम् । ल्युट् ।
नेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मन्क्तिन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्त्रन्त क्तिन्नन्त व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः
पद्मोत्तरपदमन्तोदात्त भवति । मन्-रथवर्त्म । शकटवर्त्म । किन्-पाणिनिहृतिः

आपिशलिकृतिः । व्याख्यान-श्रुतयनव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन-राज-
शयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन-राजासनम् । ब्राह्मणासनम् । स्थान-गोस्थानम् ।
अश्वस्थानम् । याजकादि-ब्राह्मणयाजकः । चत्त्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । चत्त्रिय-
पूजकः । याजकादयो ये, याजकादिभिश्चेति पठ्यमानासार्थाः पठ्यन्ते त एवैह
गृह्यन्ते । ऋीत-गोऋीतः । अश्वऋीतः । वृत्स्वरापवादोऽयं योगः । ऋीतशब्दे तु
तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम् ।
कारकादित्येव, प्रकृतिः । ग्रहनिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अभ्ययने पुण्यम्, अभ्य-
यनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात् समासः । तत्पुरुषे
तुल्याय इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते । उणादीनां तु
न्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणादुदात्तः पुण्यशब्दः श्यादिति । सप्तम्या इति किम् ? वेदेन
पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

उनार्यकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

उनार्यान््युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्परान्यन्तोदात्तानि भवन्ति ।
मापोनम् । कार्पाणोनम् । मापविकलम् । कार्पाणविकलम् । कलह-असिकलहः ।
वाकलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । अत्र केचिदर्थं इति स्वरूपग्रहण-
भिच्छ्रुति, धान्येनार्यो धान्यार्थः । उनशब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहण-
मिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासनासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वक्तंते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भव-
त्यसन्धौ गम्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रमिति किम् ? गुड-
धानाः । अनुपसर्गमिति किम् ? गुडसमिश्राः । इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्र-
ग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रशब्देरिति सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयास-
मासो भवति । असन्धाविति किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थं
मापशः । सन्धिरिति हि पणवन्धेनैकार्थमुच्यते । केचित्पुनराहुर्गृह्यमाणविशेषा प्र-
त्यासक्तिः (१) सन्धिरिति । तत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां सृष्टिवि-
भागस्वरूपभेदो गृह्यत इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणेष्वविभा-
गापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नव्यो गुणप्रतिपेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

सम्पादि अर्हं हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्वितास्तदन्तान्युत्तरपदानि ननो गुण-

१. गृह्यमाणो विशेषो व्यावृत्तित्यस्यां प्रत्यासत्तो सा गृह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिरिति
पदमन्ते ॥

प्रतिषेधे वर्तमानात् पराप्यन्तोदात्तानि भवन्ति । सम्पादि-कर्णवैष्टक्याम्प्यां सम्पादि,
 मुख, कार्यवैष्टकिकं, न कर्णवैष्टकिकं अकारणवैष्टकिकम् । अर्ह-द्वैदमर्हति द्वैदिकः । न
 द्वैदिकोऽर्हद्वैदिकः । हित-वासेभ्यो हितो वत्सीयो, न वासीयोऽवत्सीयः । अलमर्थ-
 सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । न सान्तापिकोऽसान्तापिकः । नञ इति किम् ?
 गार्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेध इति किम् ? गार्द-
 भरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुण इति तद्विधितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादिवाच्य-
 च्यते तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्राय विधिः । कर्णवैष्टक्याम्प्यां न सम्पादि मुख-
 भिति । सम्पाद्यर्हद्वैतालमर्था इति किम् ? पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनी-
 योऽपाणिनीयः । तद्विता इति किम् ? कन्या वादुमर्हति कन्यागोठा न घोडाऽगोठा ।
 अर्हं कृत्यवृत्तश्चेति वृत् ॥

ययतोच्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् ह्येतौ यौ तद्वितावतदर्थे वर्तते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधवि-
 धयादन्त उदात्तो भवति । पाशाना समूहः पारया, न पारया अपारया । अतृप्या
 यत्-दन्तेषु भवं दन्त्य न दन्त्यमदन्त्यम् । अकृप्यम् । अतदर्थ इति किम् ?
 सुवकं पाद्यम् । न पाद्यमपाद्यम् । तद्विता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिषेध इत्येव
 दन्त्यादन्त्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोर्यतोर्ग्रहणादिह न भवति-वामदे
 वाद्द्वयद्वयौ, वामदेव्य, न वामदेव्यमवामदेव्यमिति ॥

अचूकानशक्तौ ॥ १५७ ॥

अचूक इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपद नञः परमन्तोदात्त भवति
 अपचो यः पक्तु न शक्नोति । अजयः । क. रत्नवि-अवित्तिपः । अविलिखः । अशक्ता
 वितीति किम् ? अपचो दीक्षितः । अपचः परिभाजकः (१) ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमचकान्तमन्तोदात्तं भवति । १५८ पा. १५८.
 अपठोऽय जाल्मः । पक्तु पठितु शक्तोऽप्येवमाक्रुरयते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

सज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपद सज्ञायाम् वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेव
 दत्तः । अवज्ञदत्तः । धविष्णुमिस्त्रः ।

कृत्योक्तेषु चार्वादीयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक्तेषु इत्येवमन्ताश्चार्वादीयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति ।
 अकर्तव्यम् । अकरणीयम् । उक्-अनागामुकम् । अनपलापुकम् । इष्णुच्-अनलङ्करी-
 ष्युः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे कर्त्तरि भुवः सिष्णुजित्यस्य ६ ३

२. गुणप्रतिषेध इत्येव, अन्योपः पचादपच र्वादिषु प्रकृतान्तरे ।

ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाद्यम्भविष्णुः । असुभगम्भविष्णुः ।
 चार्वाक्यः—अचारः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिक ।
 अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अननङ्गमेजयः । वदान्य । अक-
 स्मात् । अत्रापि द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अनकस्मात् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानावर-
 माणप्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः सज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः सज्ञायां
 द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशो व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः ।
 गृहपति । गृहपतिकः ॥ राजाहोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञ्स्वर-
 एव भवति ॥

विभाषा वृत्तन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

वृत्तन्त अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति ।
 अकर्त्ता । २ । अन्न—अनन्नम् २ । तीक्ष्ण—अतीक्ष्णम् २ । शुचि—अशुचिः । २ ।
 परेऽप्यस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तद्विषये उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य
 च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा यस्य स
 इदप्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्र-
 थमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीहाविति किम् ? अनेन प्रथम इदंप्रथमः ।
 तृतीयेति योगविभागात् समासः । इदमेतत्तद्भय इति किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरण-
 योरिति किम् ? तानि बहुव्रीहस्य तद्बहुः । क्रियागणन इति किम् ? अयं प्रथम एषां
 त इदंप्रथमः । द्रव्यगणनमेतत् । गणन इति किम् ? अयंप्रथम एषामिदंप्रथमः ।
 इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कारित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति—इदंप्रथ-
 मकाः । बहुव्रीहावित्येतत्, वन समास इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना ।
 चतुःस्तना । संख्याया इति किम् ? दर्शनीयरतना । स्तन इति किम् ? द्विशिरा (१) ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषाऽन्तोदात्तो
 भवति । द्विस्तनां कुर्याद्द्वामदेवः । द्विस्तनां करोति यावापृथिव्योर्दोहाय । चतुःस्तनां
 करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तना करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोर्द्वयपदयोर्द्वयं उदात्तो

भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकाजिनः । कूलाजिनः । कुन्गाजिनः । संज्ञायामिति
किम् ? प्रियमित्रः । महाजिनः ॥ छत्रपिप्रतिषेधो मित्रे ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ।
वदन्तरः, पठन्तरः, कवचान्तरः । वदन्मन्तर, इववधायकं प्रथमं स वदन्तरः ।
वदन्व्यवधायकं द्वयर्थः । व्यवायिन इति किम् ? आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावोऽन्त-
र्योऽन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुलं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुलः । भद्र-
मुखः । स्वाङ्गमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते ॥

नाठ्ययद्रिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अथय द्रिकशब्दो गोमहत् स्थूल मुष्टि पृथु वत् इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि
बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय-उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द-
प्राङ्मुखः, प्रत्याङ्मुखः । गो-गोमुखः । महत्-महामुखः । स्थूल-स्थूलमुखः । मुष्टि-
मुष्टिमुखः । पृथु-पृथुमुखः । वत्स-वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भव-
ति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन वाच्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽ-
न्तोदात्तं भवति । प्रचालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठो-
पसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पदं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रिग्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात्-सिंहमुखः २ ।
व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालसुरादिभ्योऽनाच्छादनात्कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुरादिभ्यश्च परं कान्तं कृत-
मितप्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डु-
भञ्जितः । काल-मासजातः । संवत्सरजातः । द्वयहजातः । त्रयहजातः । सुरादिभ्यः-
कृतजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् ? पुत्रजातः । आहि-
ताग्न्यादिश्वात् परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् ? वक्षश्चक्षुः । वसनच्छद्वः ।
अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु
बहुव्रीहिषु निष्ठास्तस्य (१) पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेव ज्ञापनात् । प्रयुदाहरणेषु
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो गोः अतिप्रथमः । सुरादयस्तृतीयेऽप्यप्ये, पञ्चम्ये, षष्ठ्यन्ते ।

१. पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । इति पा० ।

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वा अन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखा
द्रिम्यः । दन्तजातः । २ स्तनजातः । २ कालात्—मासजातः । २ । सर्वत्सरजातः । २
सुखाद्रिम्य—सुरजातः । १ दुःखजातः । २

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । अयवो देशः ।
अग्नीहिः । अमापः । सुयवः । सुग्नाहिः । सुमापः । समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते ।
समासान्ताश्चावयवाभ्रन्तीत्यनृचो बहुवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति
कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अष्टपलीकः ।
अग्रहवन्धूकः । सुकुमारीकः । सुष्टपलीकः । सुग्रहवन्धूकः ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं
भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां पर बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः । अग्नीहिकः ।
अमापकः । सुयवकः । सुग्नीहिकः । सुमापकः । पूर्वमिति वर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहण,
प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्व-
मिति । तेनाज्ञकः सुज्ञक इत्यत्र कर्त्तव्यवान्तोदात्तत्वं भवति ।

बहोर्नञ्यदुत्तरपदभूमिनि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति । नञ्सुभ्या-
मित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति—बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः । बहुतिलः । कपि
पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति—बहुकुमारीको देशः । बहुष्टपलीकः । बहुग्रहव-
न्धूकः । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमित्युक्तं । बहोरपि तथा भवति—बहुयवकोदेशः ।
बहुव्रीहिकः । बहुमापकः । ननो जर भरमित्रमृता इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति—
बहुजरः । बहुमरः । बहुमित्रः । बहुमृतः । उत्तरपदभ्रन्तीति किम् ? बहुषु मनोऽस्य
बहुमना अयम् ।

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति । बहुगुणा रज्जुः,
बहुत्तर पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्यायः । गुणादिराङ्निगणो
द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् ? बहुगुणो ब्राह्मणः । अभ्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे । प्रष्टुः ।
प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य

प्रगतं घृष्टं भवति स प्रघृष्टः । उपसर्गादिति किम् ? दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् ? प्रसारो घृष्टः । भ्रुवमिति किम् ? उद्वाहुः क्रोशति । अपर्शिति किम् ? उत्पर्शु । विपर्शु ।

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येनदुत्तरपदमुपसर्गान् परमन्तोदानं भवति । प्रवणे यष्टव्यम् । निवण्णे प्रगिधीयते । प्रनिरन्तरिति णवम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ।

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तरशब्दादुत्तरं वनमन्तोदानं भवति । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थं आरम्भः ।

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तरशब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तरशब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्ये कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्गणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परोत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परितोरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासोऽव्ययीभायो वा । अव्ययीभावपक्षेऽपि हि, परिश्रुपापापवर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवंस्वभावं कृत्वादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्नाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्नाङ्गाधि संज्ञायां त्रिपद्येऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् ? प्रद्वस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् ? प्रपीठम् (१) ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाप्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मतिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्कान्तः कालकादिति कम् प्रायवान्तेन कालशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेयः । दुस्तरौपः । अत्रितुस्तृत्त्रिभ्य ई. तरीः । तां पातीनि तरौपः । कुसितस्त-

रीषो दुस्तरिषः । निस्तरिष इति केचित् पठन्ति । अपरे निस्तरिक इति । ते तरीदाब्दान्ते बहुव्रीहौ षं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् । परेहंस्तपादकेतकर्पाः । परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरदकादिरावृत्तिगणः ॥

अभेमुग्मम् ॥ १८५ ॥

अभेत्तरं मुग्मन्तोदात्तं भवति । अभिमुग्मः । बहुव्रीहिरयं प्रादिममामो वा । अध्ययीभावो तु समामान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपमगात् स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनम् । बहुव्रीहयंमधुवार्यमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुग्वा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपाच्चोत्तरं मुग्मन्तोदात्तं भवति । अपमुग्मः । अपमुग्मम् । अध्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोञ्जयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापात्प्रयमानाहोरात्रायवेचित्युक्तम् । योगविभागे उत्तरायः ॥

स्फिगपूतगीण्डोऽध्वकुक्षिमीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अङ्गम् अथ्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामरूपाद्भ्रूपादाद्दुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवाङ्गम् । अपाङ्गः । अपाष्वा । उग्मगादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति तदाऽनेनान्तोदात्तं भवति । तस्मिन् हि सत्यप्रत्ययस्य चित्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतेषु ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहृलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिममामो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीहयंमधुवार्यमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यारूढो वा दन्त इति समावाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योज्यो दन्तो जायते स उच्यतेऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् ? अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठ । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगत कनीयाननुकनीयात् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोऽग्रहणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् ? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

पुरूपञ्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरूपञ्चोऽन्वादिष्टवाचो चानोरत्तरोऽन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरूपोऽनुपूरुषः । अन्वादिष्टोऽन्वादिष्टः । अन्वादिष्टोऽन्वादिष्टः । अन्वादिष्ट इति किम् ? अनुगतः पुरूपोऽनुपूरुषः ॥

अन्तेरकृतपदे ॥ १६१ ॥

अन्ते परमकृदन्त पदशब्दान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नाम । अतिकशोऽथ । पदशब्द खल्वपि-अतिपदा शकरी । अकृतपदे इति किम् ? अतिकारक । अन्तेर्द्वौ-तुलोप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-शोभनो गार्ग्य । अतिगार्ग्य । इह च यथा स्यात्-अतिक्रान्त कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

ने परमुत्तरपदमन्तोदात्त भवति अनिधाने । निधानमप्रकाशता । तद्भिन्न मनिधान प्रकाशनम् भिमूलम् । न्वञ्चम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरप्य प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे । समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधान इति किम् ? निवाग वृषल । निदण्ड । निहितवाक निहितदण्ड इत्यर्थ । निशब्दोऽत्र निधानार्थं श्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधना क्रियामाहु ॥

प्रतेरश्वाद्यस्तत्पुरुषे ॥ १६३ ॥

प्रतेरश्वाद्यस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतांशु, प्रत्यशु । प्रतिजन । प्रतिराजा । राजन् शब्द समासान्तस्यानित्यवाच्यदा टज नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन् हि सति चित्वादेवान्तोदात्तव सिद्धम् । अशु । जन । राजन् । उष्ट्र । रोटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । अशवादि । तत्पुरुष इति किम् ? प्रतिगता अशवोऽस्य प्रयशुरयमुष्ट्र ॥

उपाद् द्वयजजिनमगौरादय ॥ १९४ ॥

उपादुत्तर द्वयजजिन चान्तोदात्त भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा । उपगतो देवमुपदेव । उपसोम । उपेन्द्र । उपहोद । अजिन-उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् ? उपगौर । उपनैप । गौर । नैप । तैल । लेटा । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । गौरादि । तत्पुरुष इत्येव । उपगत सोमोऽस्य उपसोम ॥

सोरजज्ञे परो ॥ १६५ ॥

सुशब्दात् परमुत्तरपद तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्त भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपण निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिताभ्या सुप्रयवसित । सुशब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्ववक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् ? कुत्राहण । अवक्षेपण इति किम् ? शोभनेषु वृषेषु सुवृषेषु ॥

विभापोत्पुच्छे ॥ १६६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । उक्त्वान्त पुच्छाद्, उत्पुच्छ । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच्, उत्पुच्छस्तदा, धाधादिमूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वेप्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुष इत्येव । उदस्त उत्पुच्छस्य, उत्पुच्छ ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १६७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद दत् मूर्द्धन् इत्येपूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । त्रिदन् । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतददादेशोदन्तशब्दः । मूर्द्धञिति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतदप्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समामान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्ष्णिक्त्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव—द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? कृष्णणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् ? द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सकथं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सकथमिति कृतसमासान्तः सकथिशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात् परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरस्तकथः २ । रत्नपङ्कसकथः २ । अक्रान्तादिति द्विम् ? चक्रम्-कथः । पञ्चश्रित्वात्रित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १६६ ॥

छन्दसि विषये परादिर्दात्तो भवति बहुलम् । परदाब्देनात्र सकथशब्द एव गृह्यते । अत्रिसकथमालभेत । त्वाष्टौ लोमसकथी । शत्रुवाहुः । वाक्पतिः । चित्पतिः ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यन्ते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिर्दाहृतः । परान्तः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचमादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । त्रिचक्रेण त्रिचन्द्रुरेण । त्रिचूता रथेन । पूर्वान्तः । पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । मरुद्वृद्धः । पूर्वादिः । पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे द्विवीदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । द्विवीदासाय सामगाम ते इत्येवमादि सर्वं संगृहीत भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामोऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्
मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । उत्तरपद इति किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकाद्, निःस्तोकः ।
अभ्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तप-
रिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङ् । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिरुद्धूराध्वं हृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुगु-
वति । स्तोकान् मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादा-
गतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान् मुक्तः । समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि
प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात् समास
एव न भवति—स्तोकाभ्या मुक्तः । स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदाचिदप्यैरुपघ-
मैकस्वर्यं च भवति । अत्राहगाच्छंसिन उपसख्यानम् । ब्राह्मणादादाय दस-
सीति, ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषस्य (१) हृदिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता
वाच्यवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगुभवति उत्तर-
पदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । अजस उप-
सख्यानम् । अजसाकृतम् । अपुंसानुजो अनुपान्ध इति वक्तव्यम् । पुंसानुजः ।
पुमा हेतुनानुजः । अनुपान्धः । अनुपा हेतुनाऽन्धः । तृतीयेति योगविभागात् समासः ।
जनु रिति जन्मनो नामधेयम् (२) ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुगुभवति । मनसादत्ता । मनसागुप्ता ।
मनसासगता । संज्ञायामिति किम् ? मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगुभवति । मनसाऽऽज्ञातुं
शौलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुगुभवति । आत्मनाप-

१ विशेषस्य कस्यचिदिनि पुस्तकान्तरेऽधिकम् । २. पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नाम-
धेयमित्येवोपपाठः. पदमध्वर्वा सत्वात् ।

ध्रमः । आत्मनापष्टः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । तृती-
येति योगविभागात् समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः । कथं जना-
दूर्दनस्त्वामचतुर्य एवेति ? बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्यः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव
व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति । परस्मैपदम् । परस्मै
भाषा ॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताद्दन्ताद्योत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति । युधिष्ठिरः । स्वचिसारः ।
गविष्ठिर इत्यत्र, गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक् । अदन्तात्--अरण्येति-
लगाः । अरण्येमापकाः । वनेकिंशुकाः । वनेहरिद्रगाः । वनेबलवजगाः । पूर्वाहस्फो-
टकाः । कृपंपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् ? नद्यां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका । भूम्यां
पाशा, भूमिपाशा । संज्ञायामिति किम् ? अक्षदौण्डः । अहदुग्म्यां डे-ः । हृद् दिव
इत्येताभ्यामुत्तरस्य डेरलुक् भवति । हृदिष्टक् । दिविष्टक् ॥

कारनाग्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादाद्युत्तरपदे हलदन्ताद्युत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भ-
वति । सूपेद्राण(१) । ह्यदिमापकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । कारविशेषस्य
संज्ञा ष्टाः । तत्र पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रे-
ष्यन्ते-कारनाभ्येव प्राचामेव हलादाद्येवेति । कारनाग्नीति किम् ? अभ्यर्हिते पशुः,
अभ्यर्हितपशुः । कारावन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचामिति किम् ? यूधेपशुः, यूधपशुः ।
दहलादाविति किम् ? अविकटे उरणः, अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी,
तेनदीदोहनी ॥

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥

मध्याद्युत्तरस्याः सप्तम्या गुराद्युत्तरपदेऽलुग्भवति । मध्येगुरः ॥ अन्ताद्येति
अवक्तव्यम् ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्पमासः ॥

उ अमूर्द्धमस्तकात् स्त्राङ्गादकामे ॥ १२ ॥

अ मूर्द्धमस्तकवजितात् स्वाङ्गाद्युत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुग्भवति । कण्ठे
कालोऽस्य कण्ठकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्ध-

शिल । अकाम इति किम् ? मुखे कामोऽस्य, मुखकाम । स्वाहादिति किम् ? अक्ष
शौण्ड । हलन्तादित्येव । अङ्गुलिना । अङ्गुलि ।

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्या सप्तम्या विभा
षाऽलुग् भवति । हस्तेबन्ध । हस्तबन्ध । चक्रेबन्ध । चक्रबन्ध । उभयत्र विभाषे
यम् । स्वाहाद् बहुवीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाहादरवाहाद्य
नेन्सिद्धबध्नातिपु चेति प्रतिषेध प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्ध (१) ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । स्तम्भैरम् । कर्णं
जप । न च भवति-कुरुचरो, मद्रचर ॥

प्रावृटशरत्कालदिना जे ॥ १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव इत्येतेषां ज उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । प्रावृ
षिज । शरदिन । कालेज । दिविज । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च ॥

विभाषावर्षत्तरशरत्तरात् ॥ १६ ॥

वर्षत्तर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्या सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषाऽलुग्भवति ।
वर्षज । वर्षज । चरेज । चरत् । शरेत् । शरत् । वरज । वरत् ॥

घकान्ततनु फालनाम् ॥ १७ ॥

घसञ्जके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परत कालनाम् उत्तरस्या सप्तम्या
विभाषाऽलुग्भवति । घ पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्नतमे । पूर्वाह्नतम । काल-पूर्वा
ह्नकाले । पूर्वाह्नकात् । तन-पूर्वाह्नतने । पूर्वाह्नतन । कालनाम् इति किम् ? शुक्लतरे ।
शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्त
त्रिधिर्नेप्यते । हृदयस्य हृद्वेत्ति लेखप्रहणान्निहात् । तन घतनग्रहणे तदन्तग्रहण
न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयनासवासिप्रकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषु उत्तरपदे चकालवाचिन उत्तरस्या सप्तम्या विभाषाऽलु
ग्भवति । शयशय । लशय । ग्रामेवास । ग्रामवास । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ।
अकालादिति किम् ? पूर्वाह्नशय । हलन्तादित्येव । भूमिशय । अणो योनियन्मत्पु
सप्तम्या अलुग्भवति य ङ । अप्सुयोनि । अप्सव्य । अप्सुमत्तौ । अप्सु भव इति
दिगादिवाद्यप्रत्यय । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात् समास ॥

नेन्सिद्धबध्नातिपु च ॥ १९ ॥

इत्तन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परत सप्तम्या अलुग् भवति । स्थण्डिलशापी (२)

१ कारिकावध इत्यधिकमेकरिम-पुरतके । २ स्थण्डिलवर्त्तत्यधिकमयत्र पुरतके ।

सिद्ध-साकारयसिद्ध । काम्पिल्यसिद्ध । यज्जाति-चक्रग्रन्थक । चक्रवन्धक । सप्त
मीति योगविभागात् समास । चक्रग्रन्थ इति केचिदुदाहरन्ति । तपचास्रजन्त द्रष्ट
व्यम् । घजन्ते हि बन्धे च विभाषेयुक्तम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषाया सप्तम्या अलुग्न भवति । समस्य । विपमस्य । कूटस्य ।
पर्वतस्य । भाषायामिति किम् ? कृष्णोस्या खरोष्ठ । पूर्वपदादिति पात्वम् ॥

पष्ठथा आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे पष्ठथा अलुग्नभवति । चौरस्यकुलम् । घृपलस्यकुलम् ।
आक्रोश इति किम् ? ब्राह्मणकुलम् । ॐपष्टीप्रकरणे चाग्दिकृपयज्ञयो युक्तिदण्डहरेषु
यथासत्यमलुग्नवक्तव्य ॐ । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । परयतोहर । ॐआमुप्याय
णामुप्यपुत्रिकामुप्यकुलिक चालुग्नवक्तव्य ॐ अमुप्यापत्यमामुप्यायण । नडादिवात
फक् । अमुप्य पुत्रस्य भावः, आमुप्यपुत्रिणा । मनोज्ञादिवाद् तुम् । तथा आमु
प्यकुलिनेति । ॐदेवाना म्रिय इत्यत्र च पष्ठथा अलुग्न वक्तव्य ॐ । देवानाम्रिय ।
ॐक्षपपुच्छलाङ्गूलेषु शुन सञ्ज्ञाया पष्ठथा अलुग्नवक्तव्य ॐ । शुन शेषः, शुन पुच्छः,
शुनोलाङ्गूलः । ॐद्विवध दासे पष्ठथा अलुग्नवक्तव्य ॐ । दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्या पष्ठथा अलुग्नभवति । दास्या
पुत्रः, दासीपुत्रः । घृपल्या पुत्रः, घृपलीपुत्रः । आक्रोश इत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्या पष्ठथा
अलुग्नभवति ? होतुरन्तेवासी । होतः पुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुः पुत्रः । ऋत इति
किम् । आचायपुत्रः । मातुलपुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ।
विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन्यवोत्तरपदं यथा स्यादन्यत्र मा भूत्-होतृधनम् । पितृधनम्
होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्यो ॥ २४ ॥

स्वम् पति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभा
षाऽलुग्नभवति । मातु प्वसा । मातु स्वसा । मातृप्वसा । पितु प्वसा । पितु स्वसा ।
पितृप्वसा । यदा लुरु तदा, मातृपितृभ्या स्वसति निय पचम्, यदा स्वलुरु तदा,
मातु पितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन पचम् । दुहितु पति । दुहितुपति । नना
न्दु पति । ननान्दपति ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारा ताना विद्यायोनिसम्बन्धवाचिना यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानडा

देशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । योनिसम्पन्नेभ्य -
मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारण स्वरत्वनिवृत्त्यर्थम् । श्रुत इति किम् ?
पितृवितामहौ । पुत्र इत्यनुवर्त्तते, श्रुत इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ञकारान्त-
स्यानडादेशो भवति-पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिना यो द्वन्द्वस्तोत्तरपदे पूर्वपदस्यानडादेशो भवति । इन्द्रावल्गौ ।
इन्द्रासीमौ । इन्द्रावृहस्पती । इन्द्र इति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहण प्रसिद्धसाहचर्या-
र्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते इन्द्र इति निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसा
हचर्यां वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेपामिह ग्रहण भवति । तेन ग्रहप्रतापती
शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति । उभयत्र वायो प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्नि
वायू । वायवनी ॥

ईवग्ने सोमवरुगयो ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोश्चताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्नीव-
रुगौ । अग्ने स्तुवस्तोमसोमा इति पत्वम् ॥

इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्निवारुणीमनड्वाही
मालमेत । आग्निमारुत कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवतेऽस्य । अग्नामरुतौ देवते
स्येति तद्धित । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानड्मीः च वाधितुभिकार
क्रियते । वृद्धाविति किम् ? आग्नेन्द्र । नेन्द्रस्य परस्य युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिद्धयते ॥
इद् वृद्धौ विष्णो प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्नावैष्णव चरु निवपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाद्यामा ।
द्यावाभूमौ ॥

दिवसस्य प्रथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसिययमादेशो भवति चकाराद् द्यावा
च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ (१) । अकारोच्चारण सकारस्य विकाराभावप्रति-
षेधार्थम् । तेन एवादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । कर्त्त-
व्योऽत्र यत्नः ॥

उपासोपस ॥ ३१ ॥

उपस उपासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उपासासूर्यम् ।
उपासानक्ता ॥

केशीभार्य । दीर्घकेशीपाशा । श्लष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । श्लष्णकेशीयते ।
स्वाङ्गादिति किम् ? पटुभार्य । ईत इति किम् ? अकेशभार्य । अमानिनीति किम् ?
दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुवद्भवति अमानिनि परन् । कटीभार्य । वहवृचीभार्य ।
कगीपाशा । चह्वृचीपाशा । कटीयते । चह्वृचीयते । अमानिनीत्येव । कटमानिनी ।
वहवृचमानिनी ॥ अय प्रतिषेध औपसल्ल्यानिःस्य पुवद्भावस्य नेप्यते ॥ हस्तिनीनां
समूहो, हारितकम् ॥

पुरत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये सभासे जातीयदेशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुस्कादनूद् स्त्रिया
पुवद्भवति । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि भवति-पाचक
वृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । सज्ञापूरण्योश्चत्युक्तं तत्रापि भवति-
दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्या-पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजा
तीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इत्युक्तं तत्रापि
भवति-सौधनजातीया । सौधनदेशीया । स्नाङ्गाचेतोऽमानिनी युक्तम्-तत्रापि भवति-
श्लष्णमुखवृन्दारिका । श्लष्णमुखजातीया । श्लष्णमुखदेशीया । जातेश्चैत्युक्तं
तत्रापि भवति-कटवृन्दारिका । कटजातीया । कटदेशीया । भाषितपुस्कादित्येव,
खट्वावृन्दारिका । अन्वित्येव, ब्रह्मबन्धुवृन्दारिका । कुक्कुट्यादीनामण्डाविपु
पुवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्ड, कुक्कुटाण्डम् । मृग्या पद, मृगपदम् ।
मृग्या क्षीर, मृगक्षीरम् । काक्या शाव, काकशाव । न चाऽह्नीपूर्वपदस्य विवक्षि
त्त्वात् । स्त्रीयनेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र जाति सामान्येन विवक्षित । पुवद्भावाद्
ह्रस्वश्च खिद्घादिकेषु भवति विप्रतिषेधेन । खित्-कालिमन्या । हरिणिमन्या । घादि-
पट्वितरा । पट्वितमा । पट्विरूपा । पट्विकल्पा । क-पट्विका । मृद्विका । इरेड
विद्-दरद् पृथु उक्षिनिघेते जनपदशब्दा रुत्रियवचना । तत्र तद्गानप्रत्ययस्य
स्त्रियामतश्चेति लुकि कृते इडविडवृन्दारिकेति विगृह्य सभास क्रियते । तत पुवद्भा
वन ऐडविडादय पुशब्दा क्रियन्ते । एडविडवृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका(१) ॥

घरूपकल्पचेलडनुगोत्रमतहतेषु ऊधोऽनेकाचो ह्रस्व ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ध्रुव गोत्र मत हत इयेतेषु भाषितपुस्कारपरो यो ङीप्रत्यय
स्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ,-ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप-ब्राह्मणि
रूपा । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट्-ब्राह्मणिचेली । ध्रुव-ब्राह्मणिध्रुवा । गोत्र-ब्राह्मणिगोत्रा ।
मत-ब्राह्मणिमता । हत-ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पा प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि ।

१ दारद्व-दारिका । पायवृन्दारिकेत्यधिकपुस्तकान्तरे ।

द्युव इति प्रवीतीति द्युवः पचाद्यधि वच्यदेशो गुणश्च निरातनात् भवति । द्यु इति किम् ? दत्तातरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् ? नद्याः शेषरथान्यतरस्यामिति वच्यति । भाषितपुस्कादिश्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषरथान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिपु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः ? अडी च या नदी, उच्यन्ते च यदेकाच् । ग्रहवन्धुतरा । ग्रहवन्धूतरा । वीरवन्धुतरा । वीरवन्धूतरा । सितरा । स्त्रीतरा । द्वितमा । स्त्रीतमा । अकृत्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिपु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । श्रेयसितरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । विद्वत्तरा । पुवङ्गावोऽप्यत्र पत्ते वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो भवति । महादेवः । महाप्राह्वगः । महाप्राहु । महायलः । जातीये-महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् ? महत् पुत्रो महत्पुत्र । छात्राणिकत्वादेवात्र न भवित्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाशहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहण वक्तव्यम् । अमहान् महान् सपत्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम् । अमहदात्वे घासकरविशिष्टेपुसस्यात् पुवङ्गचत चासमानाधिकरणार्थम् । महत्या घासः । महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः । अष्टन कपाले हविष्युपसख्यानम् । अष्टरूपाले चरु निर्घपेत् । हविषीति किम् ? अष्टरूपाल ब्राह्मणस्य । अगवि च युक्तेऽष्टन उपसख्यान वर्त्तव्यम् । अष्टागवेन शकटेन । युक्त इति किम् ? अष्टागव ब्राह्मणस्य । तपरकरण विस्पष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टन, सख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति सरथायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्यो । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्व्यष्टन इति किम् ? पञ्चदश । सख्यायामिति किम् ? द्वैमासुरः । आष्टमासुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् ? द्वित्राः । त्रिदशाः । द्व्यशीतिः । अत्राक् शतादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-द्विशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य अर्थस्त्रयस्यमतेः भवति । सख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः 'त्रयोदश' ।

त्रयोविंशति । त्रयस्त्रिंशत् । सप्त्यायाभिन्नेव, त्रैमातुर । अवहुमीहारीत्येतित्येव ।
त्रिदशा । त्र्यशीति । प्राक् शतादित्येव । त्रिंशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

त्रिभाषा चत्वारिंशत्प्रभृता सर्वेषाम् ॥ ४६ ॥

चत्वारिंशत् प्रभृतौ सरयायामुत्तरपदे अवहुमाद्यशोचो सर्वेषा इत्यष्टन् त्रि इत्ये
नेषा यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्र्य-
पञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् (१) । प्राक् शतादित्येव । द्विंशतम् । अष्टा-
तम् । त्रिंशतम् (२) ॥

हृदयस्य हृत्क्षेत्रयदणलासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदियमनादेशो भवति लेख यत् अण लास इत्येतेषु परत । हृदय
शिखतीनि, हृत्क्षेत्र । यत्-हृदयस्य प्रिय, हृद्यम् । अण-हृदयस्येद, हार्दम् । लास-
हृदयस्य लासो, हृत्क्षेत्र । लेख इत्यणान्तस्य ग्रहणमिष्यते । घञि तु हृदयस्य लेखो
हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं प्रापकमुत्तरपदाधिकारे प्रापयग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

घा शोकाद्यन्नरोगेषु ॥ ५१ ॥

शोकं प्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदियमनादेशो भवति । हृत्क्षेत्रम् ।
हृदयशोक । प्यञ्-सौहार्दम् । सौहृदय्यम् । आह्लादिवात् प्यञ् । हृदादेशपक्षे,
हृद्भागसिन्वन्ते पूर्वपदस्य चैति उभयपदवृद्धिः । रोग-हृद्रोग । हृदयरोग । हृदय
सन्देशेन समानार्थो हृत्क्षेत्रम् प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनेव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चयन्म् ॥

पादस्य पदायातिगोपहृतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आचि आति ग उपहृत इत्येतेषु उत्तरपदेषु ।
पादाभ्यामनततीनि, पदाचि । पादाभ्यामततीति, पदाति । अयातिभ्यां पादे चैत्वी
णादिक इप्प्रत्ययः । तत्रानेर्वाभावो न भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छ
तीति, पदाग । पादनापहत, पदोपहत । पादशब्दो वृषादि वादाद्युदात्तस्तस्य स्थाने
पदादेशेन उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते, तेन पदोपहत इति वृत्तौभाक्कर्मणीति पूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्व भवति । पदाचि, पदाति, पदाग इत्येतेषु वृ-स्वरेण समाप्त
स्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यनदर्थे ॥ ५३ ॥

यप्रत्यये परत पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यनदर्थे । पादौ विष्यन्ति, पदा
शकंरा । पदा कण्टका । अतदर्थ इति किञ् ? पादार्यमुदक पाद्यम् । लपद्भावे इके
चरतापसरयानम् ॥ पादाभ्यां चरति, पदिक । परदिभ्यः घ्निति पादसन्दात्

१ महत्त्वारिंशत् अण्यत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् त्रयस्त्रिंशत् । द्विपञ्चाशत्
द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं इच्छित पाठ । २ सर्वेषां ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्यात् इव
धिकमन्यस्ति पुस्तके ।

इन् प्रत्ययः । शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणनिह इष्यते । तेन पणपादमाप-
शताद्यद् इत्यत्र पदादेशो न भवति द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

हिमकापिहतिषु च ॥ ५५ ॥

हिम कापिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पद्विषयमादेशो भवति । हिम-पद्विमम् ।
कापिन्-अथ पत्कापिगो यांति । हति-पद्वति ॥

ऋचः शो ॥ ५५ ॥

५) ऋक्षवन्धिन पादशब्दस्य शो परत पद्विषयमादेशो भवति । पच्छो गायत्री
शसति । पादपाद शसतीति सत्पैकवचनाच्च वीप्सायामिति शसप्रत्ययः । ऋच इति
किम् ? पादशः कार्पापण ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पद्विषयमादेशो भवति । पक्षोपः ।
पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः । छनिष्के चेति वक्तव्यम् ॥
पक्षिष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य सज्ञायाम् विषये उद इत्ययमादेशो भवति, उत्तरपदे परतः । उदमेघो
नाम, यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम, यस्य औदवाहिः पुत्रः । सज्ञायामिति
किम् ? उदकगिरिः । छसज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्त-
व्यम् ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेपंसासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेप वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ।
उदपेयं विनष्टि । स्नेहने पिप इति णमुल् । वास-उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन-
उदकरप वाहन, उदवाहन । धि उदक धीयतेऽस्मिधित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्तते । एकोऽमहायस्तुष्यजातीयेनानन्तरेण हलादिना, हल्
आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाक्विन्यन्यतरस्यामु-
दकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भ । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपा-
त्रम् । एकहलादादिति किम् ? उदकस्थलम् । पूरयितव्य इति किम् ? उदकपर्यंतः ॥

मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीरधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ औदन सक्तु विन्दु वज्र भार हार वीरध गाह इत्येतेषु उत्तरपदेषु उदकस्य उद
इत्ययमादेशो भवति, अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थ, उदमन्थः । उदकमन्थ । औदन-
उदकेनौदन, उदौदन । उदकौदनः । सक्तु-उदकेन सक्तुः, उदसक्तुः । उदकसक्तुः ।
विन्दु-उदकस्य विन्दुः, उदविन्दुः । उदकविन्दुः । वज्र-उदकस्य वज्रः, उदवज्रः ।

उदकवज्रः । भार-उदकं विभतीति, उदभारः । उदकभारः । हार-उदकं हरतीति,
उदहारः । उदकहारः । वीवध-उदकस्य वीवधः, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह-
उदकं गाहत इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्योऽङ्यो गालवरय ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् ।
ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इक इति किम् ? सत्वा-
पादः । मालापादः । अङ्य इति किम् ? गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं
पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति-
कारीपगन्धीपतिरिति । इयङ्बुवङ्भाविनामव्ययानां च न भवति-श्रीकुलम् । अकुलम् ।
काण्ठीभूतम् । वृषलीभूतम् । अकुसादीनां तु भवत्येव-अकुसः । अकुटिः । अपर
गाह-अकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ अकुसः । अकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकम-
यम् । एकस्या भाव, एकरुचम् । एकरुता । उत्तरपदे-एकस्थाः स्त्रीश्च-एकस्त्रीम् । एक-
दुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अच्वाहि गृह्यमाणसत्र
विशेष्यते, न पुनरङ् गृह्यमाणेनेति ॥

इयापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इयन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुल ह्रस्वो भवति । इयन्तस्य संज्ञायाम्-
रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति-नान्दीकः । नान्दीघोष ।
नान्दीविशालः । इयन्तस्य छन्दसि-कुमारिदारा । प्रदर्विदा । न च भवति-काहगुनी-
पौर्णमासी । जगतीछन्दः । आवन्तस्य संज्ञायाम्-शिलवहम् । शिलप्रस्थम् । न च
भवति-लोमकागृहम् । लोमकाखण्डः । आवन्तस्य छन्दसि-अजक्षीरेण लुहोति । ऊर्ण
अदा पृथिवी विश्वधायसम् । न च भवति-ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो इयापोर्बहुल ह्रस्वो भवति । तदजाया भाव अजत्वम् । अजात्वम् ।
तद्रोहिण्या भावो रोहित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञायामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहर-
णानि भवन्ति ॥

इष्टकेपीषामालानां चिततूलभारिपु ॥ ६५ ॥

इष्टकेपीषामालानां चित तूल भारिन् इत्येतेषु उत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो भवति ।
इष्टकचितम् । इपीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहण
भवति-यष्टकचितम् । मुञ्जेपीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

स्त्रित्यन्वयस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्त उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिमन्या । हरिणिमन्या । मुमा ह्रस्वो न वाच्यते । अन्यथा हि ह्रस्वतासनमनर्थक स्यात् । अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमह । दिवामन्या रात्रि । अनव्ययस्येत्येतदेव ज्ञापकमिह खिदन्तप्रहणस्य ॥

अरर्त्रिपदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरस् द्विपत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य । अहतुद । द्विपतप । अजन्तानाम्-कालिमन्या । अहद्विपदजन्तस्येति किम् ? खिदन्मन्या । अनव्ययस्येत्येव, दोषामन्यमह । दिवामन्या रात्रि । अस्तप्रहणकिम् ? कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽप्रत्ययस्य च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाच खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति, अग्रप्रत्ययवच्च द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्त्तते । गामन्य । स्त्रीमन्य । श्रियमन्य । नरम्मन्य । श्रियमन्य । भ्रुवमन्य । अग्रप्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादाचपूर्वसवर्णगुणेषु बुवडादेशा भवन्ति । इच इति किम् ? त्वङ्मन्य । एकाच इति किम् ? लेशाभ्रुमन्य । अथेह कथं भवितव्यम्-श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य श्रिमम्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तवद्विद्वद्ब्रह्मणो ब्राह्मणकुले वर्त्तते । यथा प्रष्टाद्यं श्रियाम् । तत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुम्भवति ॥

वाचयमपुरदरौ च ॥ ६९ ॥

वाचयम पुरदर इत्येतौ निपात्येते । वाचयम आस्ते । पुर दारयतीति पुरदर ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य करोतीति सत्यस्य वा कार सत्यङ्कार । एवमगदकार ॥ अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम् ॥ अस्तुकार ॥ भञ्जस्य इन्दमि कारे मुम् वक्तव्यम् ॥ भञ्ज करोतीति भञ्जस्य वा कार, भञ्जकार । इन्दसीति किम् ? भञ्जकार । धेनोर्भव्याया मुम्बक्तव्यम् ॥ धेनु भव्या ॥ लोकास्य पृणे मुम्बक्तव्यम् ॥ लोकपृणा । इत्येऽनभ्यासस्य मुम्बक्तव्यम् ॥ अर्द्धन्यासमित्य । आर्द्धान्योरिन्धे मुम् वक्तव्यम् । आर्द्धमिन्ध । अग्निमिन्ध ॥ अगिलेऽगिलस्य मुम् वक्तव्यम् । तिमिङ्गिल । अगिलस्येति किम् ? गिलगिल ॥ अगिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ तिमिङ्गिलगिल ॥ उष्णमद्रयो करणे मुम् वक्तव्यम् ॥ उष्णकरणम् ॥ भद्रकरणम् । सूतोभ्राजभोजमेर्विधेतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यम् ॥ सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । केचित्तु

शाङ्गिन्वादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि द्रयते-
चौलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते व्ये ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति । श्येनपातोऽ-
स्यां षीढायां श्येनम्पाता मृगया । तैलम्पाता । अ इति किम् ? श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रि-
मटः । रान्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं भवति-रात्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अत्राह्वणः । अवृषलः । असुरापः । असो-
मपः ॥ नञो नलोपोऽवच्छेपे तिङ्धुपसत्यानम् ॥ अपचसि त्वं जाल्म ! अकरो-
त्वं जाल्म ! ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्माद्भ्रतनकारात्तत्रः जुडागमो भवति अजादाबुत्तरपदे । अनजः । अनञः-
तस्मादिति किम् ? नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि, इमो हस्वादिचि ङमुग्नित्यमिति
प्राप्नोति ॥

नभ्राणूनपात्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनञ्चनक्रनाकेषु प्रकृत्या ७

नभ्राट् नपात् नवेदानासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नञ्च नक्र नाक इत्ये-
तेषु नञ प्रकृत्या भवति । न भ्राजत इति, नभ्राट् । भ्राजतेः क्विबन्तस्य नञ्समास
नपात्-न पातीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । नवेदाः-न वेतीति नवेदाः । वेत्तिरसुनूप्रत्य-
यान्तः । नासत्या-सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्याः, न असत्याः नासत्याः ।
नमुचि-न मुच्यतीति, नमुचिः । मुचेरीणादिकः क्विप्रत्ययः । नकुल-नास्य कुलमस्ति,
नकुलः । नख-नास्य खमरतीति, नखम् । नपुंसक-न स्त्री न पुमान्नपुंसकम् । स्त्रीपुं-
सयोः पुंसक-भावो निपात्यते । नञ्च-न चरति क्षीयत इति वा, नञ्चम् । द्विय-
चरतेर्वा चञ्चमिति निपात्यते । नक्र-न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्ङप्रत्ययो निपात-
नात् । नाक- नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ् प्रकृत्या भवति, एकशब्दस्यादुगागमो भवति । एकेन न विंशति
एकाद्विंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकात्रिंशत् । एकाद्नत्रिंशत् । तृतीयेति योग-
विभागात् समासः । पूर्वान्तोऽयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोऽत्रानुनासिको विकल्पेन
यथा स्यात् इति ॥

नगोऽप्रागिष्यन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ् प्रकृत्या भवति अन्यतरस्याम् । नगा वृक्षाः । अगा वृक्षाः । नगाः पर्वताः । अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः, गमेर्दप्रत्ययः । अप्रागिष्यति किम् ? अगो वृषलः शंतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्थम् । सपलाशम् । साशशापम् । संज्ञायामिति किम् ? सहयुध्वा । सहकृष्वा । सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समान्तोदात्तत्वेन बाध्यत एव-सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्तेऽधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति । सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्तम् । ससंप्रहं व्याकरणमधीते । कलान्तं मुहूर्तान्तं सप्रहान्तमिति, अन्तवचन इत्यव्ययीभावे समासः । तत्राव्ययीभावे चाकाल इति कालवाचिन्युत्तरपदे सभाषो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके-सद्गोरा रारी । समासः कार्पापणः । सकाकिणीको भाषः ॥

ितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यङ्गत उपलभ्यते य स उपाख्यः, उपाख्यादन्योऽनुपाख्योऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीयेऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्नि कपोतः । सपिशाचा वाल्या । सराक्षसीका शाला । अन्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदनुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासेऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सचक्र घेहि । सधुर प्राज्ञ । अकाल इति किम् ? सहपूर्वादिम् ॥

योपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समान उपसर्जनं, यस्य सर्वेष्ववयवा उपसर्जनीभूता स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिरुच्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ? सहयुध्वा । सहकृष्वा । सहकृष्वभियः, प्रियसहकृष्वेति बहुव्रीहौ यदुत्तरपद तपरः सहशब्दो न भवतीति समाषो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सह्लेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहस्ये, अर्थितः, अशिष्ये, त्रियये, गोवत्सह्लेषु, स्तृत्ति, देवज्ञात्, सह-

पुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ? स्वस्ति भवते सहगवो
सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहहलाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भव-
त्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥

स इति वचंते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धनप्रभृति
उदर्के इत्येतान्पुत्रपदानि वार्जयित्वा । अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो
न सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । सगर्भसयूथसनुताद्यदिति
यत् प्रत्ययः । अमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति किम् ? समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानो-
दर्काः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिध्यर्थः क्रियते । तेन सपक्षः, साधर्म्यं, सजा-
तीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानर्णप्रयोक्चनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामद् गोत्र रूप स्थान ऋणं वयस् वचन बन्धु
इत्येतेपुत्रपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः ।
सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो
ब्रह्मचारी, सप्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद् व्रत तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्म-
चारी समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी
सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्यये परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः ।
समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभापोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति ।
सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित आ चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशान्तुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः ।
त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ,
क्रियेते । ॥दृशे चेति वक्तव्यम्॥ । सदृशः । ॥दृशोः कसप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः॥ ।
वतुग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

इदङ्किमोरीशकी ॥ ९० ॥

इद किम् इत्येतयोरीशू की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु । इदङ्क्

ईदशः । इयान् । कीदक् । कीदशः । कियान् । किमिदभ्यां वो ष इति वतुप् । अदशे
चेति वक्तव्यम् ॥ ईदचः । कीदचः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ६१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति इगृहक्षवतुषु । तादक् । तादशः । तावान् । यादक् ।
यादशः । यावान् । अदशे चेति वक्तव्यम् ॥ तादचः । यादचः ॥

विष्णुदेवयोश्च टेरद्रथञ्चनौ वप्रत्यये ॥ ६२ ॥

विष्णु देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्यान्त
उत्तरपदे । विष्णुगञ्जतीति विष्णुद्रथङ् । देवद्रथङ् । सर्वनाम्न - तद्रथङ् । यद्रथङ् । अद्रि-
सधधोरन्तोदात्तनिपातन कृ स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति । विष्णुदेवयोरिति किम् ? अश्वाची । अञ्चताविति
किम् ? विष्णुगुक् । वप्रत्यय इति किम् ? विष्णुगञ्जनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातु-
ग्रहणे तदाद्रिधिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रात् कृकमिकसकुम्भपा-
त्रेति सत्व भवति । अञ्चन्दसि स्त्रिया बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ विधाची च घृताची
चेत्यत्र न भवति । कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव(१) ॥

समः समि ॥ ६३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति, अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सम्यङ् ।
सम्यञ्चौ । सम्यञ्च ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ६४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे,
यदाऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अलोप इति किम् ? तिरश्चात्
तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सध्र्यङ् ।
सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्चः । सध्रीच । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ६६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोर्हत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति ।
सधमादो शुभ्र्य एकास्ता । सधस्थाः ॥

द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्यावित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपः ।
अन्तरीपः । उपसर्गात्-नीपम् । वीपम् । समीपम् । असमाप ईत्वे प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह—ईत्त्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥

इह मा भूत्-प्रापम् । परापम् । अप्प्राब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् ॥

उदनोद्देशे ॥ ९८ ॥

अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपोद्देशः । देश इति किम् ? अन्वीपम् । दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम्-अनु ऊपोऽनूप इति ॥

अपपृथ्वृतीयास्थस्वान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो-

न्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अपपृथ्वीस्यस्य अतृतीयास्यस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति, आशिस् आशा आस्था आस्थित उत्सुक उति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः, अन्य-दाशीः । अन्या आशा, अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः, अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या उतिः, अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः अन्यदीयः । गहादिष्व-न्यशब्दो व्रष्टव्यः । अपपृथ्वृतीयास्थस्येति किम् ? अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येनास्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः । पृथ्वृतीययोर्नष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारकमन्यत्कारकम् । अन्यस्यैदमन्यदीयम् । अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्द उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदयं । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजाश्राबुत्तरपदे । कदजः । कदधः । कदुष्टः । कदन्नम् । संपुरुष इति किम् ? कूप्रो राजा । अचीति किम् ? इन्द्राक्षणः । कुपुरुषः । ककदावे त्राबुपसरवानम् ॥ कुत्सितास्त्रयः, कत्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कदथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्द उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कतृणा नाम जातिः । जाताविति किम् ? कुत्सितानि तृणानि कुनृणानि ॥

का पथयत्तयोः ॥ १०४ ॥

पथिम् अत्त इत्येतयोर्रुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । काचः

ईपदर्थे ॥ १०५ ॥

ईपदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । अजादावपि परत्वाद् कादेश एव भवति-काम्लम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे विभाषा को का इत्ययमादेशा भवति । कापुरुष । कृपुरुष । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपदथतु पूर्वविप्रतिषेधेन नि य का भवति ईपत्पुरुष, कापुरुष ॥

कवञ्चोणो ॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे को कवमित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । क्वोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि च च्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिन् शब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये को क्व का इत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । क्वपथ । कापथ । कुपथ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकारा शास्त्रेण न विहिता, दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टरूपा रितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदर यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्धान यस्य, पृषोद्धानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको, चलाहक । पूर्वशब्दस्य चशब्द आदेश उत्तरपदादेश्च लक्षम् । जीवनस्य मृतो, जीमृत । घनशब्दस्य लोप । शवाना शयन, श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेश । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेश । उर्ध्वं स्वमस्वेति, उल्लूलम् । ऊर्ध्वं स्वशब्दयोस्तु खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताश, पिशाच । पिशिताशशब्दयोर्यथायोग पिशाचशब्दावादेशौ । द्रुवन्तोस्या सीदन्तीति, वृषी । सदेरधिकरणे ङट प्रयय । वृक्च्छब्दस्य चोपपदस्य वृशब्द आदेशो भवति । महरा रीतीति, मयूर । रीतेरचि ङिलोप । महीशब्दस्य मयूभाव । एवमन्येऽपि अथ यकपि यप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्या ॥ दिक्शब्दस्य उत्तरस्य तीरस्य तारभात्रो वा भवति । दन्धिणतीरम् । दन्धिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तर तारम् । वाचो वादे ङव च लभावश्चोत्तरपदस्यपि प्रयये भवति । वाच चदतीति, वाग्वाद, तस्यापत्य वाङ्वालि । पप उच दनृदशधासूत्तरपदादे षुव च भवति । पङ्दन्ता अस्य षोडश । पङ् च दश च षोडश । धासु वा पप उच भवति उत्तर पदादेश्च षुवम् । षोडा । पङ्धा कुरु । बहुवचननिदर्शो नानाप्रिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थ । इह मा भूत् पङ् दधाति धयति वा पङ्धेति । दुरो दाशनाशद मध्येष्व च वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च षुवम् । कृद्ग द्वाशयते नाशयते दभ्यते च य स दूडाश । दूणाश । दूडभ । दग्भे खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्ट ध्यायतीति, दूह्य । दु शब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्ग इति कप्रत्यय । स्वरो रोहती छन्द स्युव वक्तव्यम् । जाय एहि स्वो रोहात् । पीवोपवसनानीना च लोपो वक्तव्य । पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् ॥

वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदधातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरक्तम् ॥

सरयात्रिसायपूर्वस्याहस्याह्रज-न्यतरस्या ङी ॥ ११० ॥

सरया वि साय इत्येव पूर्वस्याह्रजशब्दस्य स्थाने अह्रजिचयमादेशो भवत्यन्यतरस्या ङी परत । द्वयोरहोभंभ, द्वयह्र । *यह्र । द्वयह्रि । द्वयह्रिनि । *यह्रि । *यह्रिनि । द्वयह्रि । *यह्रि । व्यपगतमहो, व्यह्र । व्यह्रि । व्यह्रिनि । व्यह्रि । सायमह्र । सायाह्र । सायाह्रिनि । सायाह्रि । एकदशिसमास पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि भ्रजतीत्यतदेव विसायपूर्वस्याह्रस्य ग्रहण ज्ञापकम् । तेन मध्यमहो मध्याह्र इत्यपि भवति । सरयाविसायपूर्वस्यति किम् ? पूर्वाह्ने । अपराह्ने ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण्य ॥ १११ ॥

ढकाररेफयोर्लापो यस्मिन् स ढ्रलोप, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीडम् । मीढम् । उपगूढम् । मूढ । रलोपे-नीरक्तम् । अग्नौ रथ । हृद्गूरथ । पुनारक्त वास । प्राता राजक्रय । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घाथम् । अण इति किम् ? बृढम् (१) आतृढम् ॥

सहिघहोरोदजर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इयेतयोरवर्णस्यौकार आदेशो भवति ढ्रलोपे । सोटा । सोढुम् । मोढव्यम् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् ? ऊढ । ऊढवान् । वर्णग्रहण किम् ? कृतायामपि बृद्धौ यथा स्यात्-उदवोढाम् । उदवोढम् । तादपि परस्परस्तरत्वादाकारस्य ग्रहण न स्यात् ॥

साढव्यै साढवा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढव्यै साढवा साढा इति निगमे निपायन्ते । साढव्यै समन्तात् । साढवा शत्रून् । सहे क्वाप्रत्यये ओत्वाभाव । पचे क्वाप्रत्ययस्य ध्वैभाव । साढति वृत्तिरूपमेतत् । निगम इति किम् ? सोढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

सहितायाम् ॥ ११४ ॥

सहितायामित्ययमधिकार । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम सहितायामित्येव तद्देवदेतव्यम् । वक्ष्यति-द्वयचोतस्तिष्ठ इति । विद्वा हि-वा सपति शूर गोनाम् । सहितायामिति किम् ? विद्वा, हि, वा, सपति, शूर, गोनाम् ॥

वृत्तं वर्णं लक्षणस्यानिष्टाष्टपञ्चमगिभिर्नाच्छिन्नच्छिद्रसुस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घा भवति, विष्ट अष्टन्, पञ्चन् मणि भिन्न

१ आढ्रमिति पुराणकारेऽधिकम् तदसिद्धं तैटकाचार्यव्याख्ये 'वृत्तं शूलवत्ये' इति लोपो निपात्यते इति पदमजरी ।

द्विन्न द्विद्र सुव स्वस्तिक इत्येतान् वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणा-
कर्णः । द्व्यगुलाकर्णः । अगुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं दात्राका-
रादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति किम् ? शोभनकर्णः । अविष्टादीना-
मिति किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । द्विन्नकर्णः ।
द्विद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु कौ ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु किप्रत्ययान्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य
दीर्घो भवति सहिताया विषये । नहि-उपानत् । परीणत् । वृति-नीशृत् । उपावृत् ।
वृषि-प्रावृत् । उपावृत् । व्यधि-मर्मावित् । हृदयावित् । षावित् । रुचि-नीरुक् ।
अभीरुक् । सहि-ऋतीपृत् । तनि-तरीतत् । गमः काविति गमादीनामिष्यते । तत्-
स्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः । काविति किम् ? परिणहनम् ।

वनगिर्योः सज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोर्हत्तरपदयोर्ध्वासरयं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो
भवति सज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम्-कोटराणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रका-
वणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम्-किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः ।
कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् ? असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक ।
पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः । किंशुलक । सालवक । अञ्जन । भञ्जन । लो-
हित । कुचकुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीवलः । कृपीवलः । दन्तावलः । रजः
कृष्यासुतिपरिपदो वलच् इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते । अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव(१) ।
उत्साहवलः । भ्रातृवलः । पितृवलः ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽनजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति, सज्ञायां विषये । उदुम्ब-
रावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां मनुविति मनु-
पप्रत्ययः । सज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । बह्वच इति किम् ? ब्रीहिमतौ । अनजिरादीना-
मिति किम् ? अन्निरवती । खदिरवती । पुलिनवती । हसकारण्डववती । चक्रवाक-
वती । सज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति सज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर ।

१. अनुत्साहेत्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । शरादिः । संज्ञायामिति मतोर्धत्वम् । यवादित्वाद् प्रीत्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य घट्ट उत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋपोवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् ? पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् ? पीलु-
वहम् । अपोरवादीनामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्, दारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । नीक्लेदः । बीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति-प्रसेचः । प्रसारः । सादकारयोः वृत्रिमे दीर्घो भवति । प्रासादः । प्राकारः । वृत्रिम इति किम् ? प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति-प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्य इति किम् ? निषादो मनुष्यः ॥

इकः कारो ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनूकाशः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽय काशशब्दः । इक इति किम् ? प्रकाशः ॥

दास्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । डनीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि सचर्त्त्वस्याश्रयात् सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । मत्तम् । अयत्तम् । द इति किम् ? वितीर्णम् । नितीर्णम् । तीति किम् ? सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टावन्धुरः । अष्टा-
रूपदम् । संज्ञायामिति किम् ? अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपाल निर्बन्धेत् । अष्टा-
देवैर्हरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादाअस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य
शब्दोपे कृते, पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । अत्रि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भव
वर्तीति वक्तव्यम् ॥ अष्टागव शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चित्तिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एरुचितीकः । द्विचितीकः । त्रिचितीकः

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः ।

विश्वाराद् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति-
विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२६ ॥

नरशब्द उत्तरपदे सज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम, यस्य
वैश्वानरिः पुत्रः । सज्ञापामिति किम् ? विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षां ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋपावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो नाम ऋषिः
ऋपाविति किम् ? विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतो ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मत्पुत्रस्य परतो
भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओपधेश्च विभक्ताप्रथमायाम् ॥ १३० ॥

मन्त्र इति वर्त्तते । ओपधिशब्दस्य विभक्ताप्रथमायां परतो दीर्घो भवति
ओपधीभिरपोपतत् । नम पृथिव्यै नम ओपधीभ्य । विभक्ताविति किम् ?
धिपते । अप्रथमायामिति किम् ? स्थिरेयमस्त्वोपधि ॥

ऋचि तुनुचमधुतङ्कुत्रोरुण्याणाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु घ मधु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषा दीर्घा भवति । आ तु
इन्द्र वृत्रहन् । नु-नु करणे । घ-उत वा घास्यालात् । मधु-मधु गोमन्तमीमहे
तङ्-भरता ज्ञातवेदसम् । तडिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणं, तेनेह न
शृणोत ग्रावाणः । कु-कूमनः । त्र-अत्रा गौः । उरुष्य-उरुष्या षोडशः ॥

इक मुञ्चि ॥ १३४ ॥

मुञ्चि निपातो गृह्यते । इगन्तस्य मुञ्चि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति । अर्भ
पु णः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊपु ण ऊतये । मुञ्च इति पत्वम् । नश्च धातुस्थोरुपुञ्च
इति णत्वम् ॥

द्वयचोऽतस्तिष्ठः ॥ १३५ ॥

ऋचीति वर्त्तते । द्वयचस्तिष्ठन्तस्यात् ऋचिष्ये दीर्घो भवति । विद्या हि ख
सत्पतिं शूर गोनाम् । विद्मा स तस्य पितरम् । द्वयच इति किम् ? देवा भय
वाजिनः । अत इति किम् ? आ देवान् वशि यति च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव । निपातस्य च ऋचिष्ये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते । अच्छा ते
अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्व न विधि

। दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्त्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । नारकः । पूरुप । अशुनो
 । दन्तदष्टाकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेपु० । श्वादन्तः । श्वादष्ट् । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः ।
 । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परत्त पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । चाक्वियच्चतिलुप्तनकारो गृह्यते । दधीच.
 पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणा-
 देशो दीर्घविधानसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपद इति वर्त्तते । सप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति । कारी-
 पगन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करोपस्येव
 गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पारयायामुपमानचेति इकारः समासान्तः ।
 करीपगन्धेरपत्य कारीपगन्ध्या कुमुदगन्धेरपत्य, कौमुदगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । तस्याः
 पतिरिति विग्रहः । इदो ह्रस्वोऽड्यो गालवस्येत्येतन्न भवति । व्यवस्थितविभाषा हि
 सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतायंनपि दीर्घेण पदान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो
 वाप्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । सङ्घट्टतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्
 बाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

३
४

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यस्मिन् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं
 द्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—हलः । हृतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति किम् ? निर-
 म् । दुस्तम् । नामि दीर्घ—अग्निनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति किम् ? क्रिमिणां
 रय । अतो भिस ऐस्—वृत्तैः । प्लत्तैः । अङ्गस्येति किम् ? ब्राह्मणभिस्सा । ओदन्-
 भिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्धमर्थ-
 द्ब्रह्मणपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी यथायोग
 विशेषेण भवति । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमविधत्तविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदु-
 त्तरत्र यथायोग विपरिणम्यते । ततोऽकारान्ताद्वाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक्
 पञ्च भवन्ति ॥

५

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्बलो यदुत्तरं सप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हृतः । जीनः ।

संवीतः । हल इति किम् ? उतः । उतवान् । अङ्गावयवादिति किम् ? निरुत्तम् ।
तदन्तस्येति किम् ? विद्धः । विधितः । अण इत्येव । तृतीयः । तृतीयेति वा निपात-
नादत्र दीर्घाभावः । अङ्गप्रहगमावर्त्तयितव्यं, हलविशेषगार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं चा
नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत् पृष्ठीबहुवचनमागतनुद्क गृह्यते । तस्मिन् परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति ।
अङ्गीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र निवृत्तम् । (आगत) नुद्क-
प्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुबेव न स्यात् ॥
नामि दीर्घ आमि चेत् स्यात् कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यत्र तज्जास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव
नामीतिदीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—अचि र ऋत इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन
नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि त्रिष्ये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां
मध्य दिने, तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने, चतसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति । त्व नृणां नृपते । त्व नृणां नृपते ।
केचिदत्र छन्दसीति नानुबर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याहस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवान-
नाम् । दशानाम् । न इति किम् ? चतुर्णाम् । नामीत्येव, चर्मणाम् ।

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति । राजा । राजानौ ।
राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थान
इति किम् ? राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् ? हे राजन् । हे तच्चन् ॥

वा पूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

पूर्वस्याऽचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो
भवति । स तच्चाण तिष्ठन्तमप्रवीत् । स तच्चाणं तिष्ठन्तमनवीत् । ऋभुचाणमिन्द्रम् ।
ऋभुचाणमिन्द्रम् । निगम इति किम् ? तच्चा । तच्चाणौ । तच्चाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्यासंयोगस्य महतश्च यो नकारो, तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्व-

नामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांस्तौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि । पयांसि । यशांसि । महतः खल्वपि—महान् । महान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति किम् ? हे महन् ॥

अप्तनृच्छरमृत्नप्टनेष्टरप्टृत्तृत्तृहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् ॥ ११ ॥

अप इत्येतस्य वृजन्तस्य स्वसृ नष्ट्र नेष्टृ एष्टृ चत् होत् पोत् प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति, सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ । अप्-आपः । बह्वागि तडागानीति केषिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममकृवा दीर्घत्वमिष्यते । वृन्-कर्ता यद्वा । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः । वृच्-कर्त्तारौ कद्रस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः । स्वस्-स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । नष्ट्र-नसा । नहारौ । नहारः । नेष्ट्र-नेष्टा । नेष्टारौ । नेष्टारः । एष्टृ त्वष्टा । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । चत्-चत्ता । चत्तारौ । चत्तारः । होत्-होता होतारौ । होतारः । पोत्-पोता । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्तृ-प्रशास्ता । प्रशास्तागौ । प्रशास्तारः । नष्ट्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्-एवं भूतानामन्वेषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो मा भूदिति, पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् ? हेक्त्तः । हे स्वसः ॥

इन्हन्पूपायम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पूपन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति । बहुदण्डीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभृणहाणि । बहुपूपाणि । बह्वयमाणि । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—इन्हन्पूपायम्णामुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र । षण्डिभौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूपणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधि र्यं इहेनप्रभृतीनां त विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

शौ नियम पुनरेव विद्व्याड् मरुणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥

शास्त्रि निर्वत्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाच्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तिदिदीर्घविधौ च न दोषः ।

सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य किङ्करोः भिदतीति दीर्घवं यत् तदपि नियमेन वाच्यते-वृत्रहाणि । मरुणहनीति । कथम् ? योगविभाग क्रियते-इन्हन्पूपायम्णाम् । सर्वनामस्थान एव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । ततः शाविति द्वितीयो नियमः, शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति नान्यत्रेति । सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः, स भवत्येव-वृत्रहायते भृग्हायते । अथवाऽनुवर्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्याद्यमविशेषेण नियमः, विश्वदो हि सर्वनामस्थान नपुंसकस्य, न च तस्यान्यसर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः । तत्र तु

नपुंसकस्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति । सर्वनामस्थानसंशा-
विधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूपायंगामुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । वृत्रहा ।
पूपा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् ? हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पूपन् । हे अर्यमन् ॥

अत्यसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अनु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति ।
उवतु-भवान् । ऊवतु-वृववान् । मतुप्-गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घं नुमागमः
कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वाच्चित्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमवुपधा विहन्येत ।
असन्तस्य-सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः । अधातोरिति किम् ? पिण्ड प्रसत इति
पिण्डप्र । चर्म वस्त इति चर्मवः । अनर्धकोऽप्यस् शब्दो गृह्यते । अनिनस्मन्ग्रह-
णानि अर्धवता चानर्धकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेश-
प्रयोगैकदेशस्याप्यत्यन्तस्य परिग्रहार्थम् । अन्यथा मनुषो ग्रहणं न स्यात् । उपदेशो
रूपनिर्ग्रहणं नैव नायमन्वन्त इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपय !

अनुनासिकस्य किम्लोः किञ्चित् ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति-किम्ल्यये परतो श्लदादौ च
किञ्चित् । प्रशान् । प्रतान् । श्लदादौ किति-शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः ।
डिति खवपि-शशान्तः । नन्तान्तः । यडलुगन्तादयं तस् । अनुनासिकस्येति
किम् ? ओदनपक् । पकः । पकवान् । किञ्चलोरिति किम् ? गम्यते । रम्यते । किञ्चीति
किम् ? गन्ता । रन्ता ॥

अजन्तानामङ्गानां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि श्लदादौ परे दीर्घो भवति । अजन्ता-
नाम्-विधीयति । वृष्टपति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन्-जिघांसति । गम्-अधि
जिघांसते । अगमेरिडादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ इह मा भून्-सजिगसते वत्सो मात्रेति ।
स्वर्गं लोकं समजिगांसति इन्द्रमि यदनिडादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येपा-
सपि दृश्यत इत्यनेन भवति । अथवा इहाण्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घो भवती-
त्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम् । तच्चाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं,
तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ।
अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्-गमेरिडादेशस्येति ॥

तनोतेरिमापः ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि श्लदादौ विभाषा दीर्घो भवति । तित्तांसति । तित्तंसति ।

शलीत्येव । तितनिपति । सनीवन्तर्द्वेत्यत्र तनोतेरपसंख्यानादिहागमो भवति विकल्पेन ॥

त्रमश्च क्त्व ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्वाप्रत्यये शलादौ परतः । क्त्वा । क्त्वान्वा । शलीत्येव, क्रमित्वा । प्रक्रम्य, उपक्रम्येति बहिरङ्गोऽपि ल्यबादेशोऽन्तरङ्गानपि विधीन् याधत इति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

च्छोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुकस्य चकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् ऊट् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः, क्त्वा शलादौ च विदति । प्रश्नः । विरनः । अन्तरङ्गत्वाच्चेति तुकि कृते सतुकस्य शादेशः । चकारस्य ऊट्-स्योनः । सिवेरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूट् क्रियते । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न वाणादाङ्ग बलीयो भवति । क्त्वा छस्य-शब्दप्राट् । द्विवचनीत्यादि-नौणादिकः क्त्वा दीर्घश्च । गोविट् । चकारस्य-अत्तधू । हिरण्यधू । असिद्ध बहिरङ्ग-मन्तरङ्ग इति, नाजानन्तर्य इति प्रतिपिध्यते । शलादौ छस्य-पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । चकारस्य-घृतः । घृतवान् । घृत्वा । विडतीत्येव । घुम्याम् । घुभिः । केचिदत्र विडतीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं घुभ्यां घुभिरिति ? ऊठि कृते दिव उदिति तपरत्वा-न्मात्राकालो भविष्यति । छशां प इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठिक्करणमेत्येधत्पूट्सु इति विशेषणार्थम् । वाह ऊठित्यय-मपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर स्वर श्रिवि भव मव इत्येतेषामङ्गानां चकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊठित्य-पमादेशो भवति क्त्वा परतोऽनुनासिके शलादौ च विदति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर-तूः । तुरौ । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि-श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अव्-ऊः । उवौ । उवः । उतिः । मव-मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपभा चकारात् परा, श्रिन्यवमवां पूर्वा ॥

राह्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्चोर्लोपो भवति क्त्वा परतो शलादौ विदति च परतः । मुर्द्धा-मूः । मुरौ । मुरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापृमूर्द्धिमदामिति निष्ठात्त्वाभावः । हुर्द्धा-हूः । हुरौ । हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राह्लोपे सतुकस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यते । चकारस्य-तुर्वा-तू । तुरौ । तुरः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धुर्वा-धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम धा अध्यायपरिसमाप्तस्तद्

अभिद्ववेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये । अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तद्भाद् शा-
स्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नापिद्ववन्नवतीत्यर्थः । असिद्धव-
नमुन्मगलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिपेक्षार्थं च । एधि शास्त्रीयत्र एत्वशाभावयोः
कृतयोर्गलक्षण धिचं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति । आगहि जर्हीत्यत्रानुनामि-
कलोपे जभावे च, अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति । आ भादिति
किम् ? अमाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धी कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो
भवति । अत्र ग्रहणं किम् ? पपुपः परय । चिच्युपः परय । लल्लुपुपः परय । वसुसं-
प्रसारणमालोपे यगादेशे उबडादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्ध भवति । आलोपादीनि वसौ,
वस्यन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । अभिद् वहिरन्नन्तरद्-
इति-एतदप्यत्र न भवति । किं कारणम् ? एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया ।
वस्यो प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामामाच्छास्त्रीयागामेवासिद्धत्वादन्तरद् वहिर-
इत्योर्युगपत् समुपस्थानं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्त्तते ॥ अद्युद्युदात्तुवङ्गोः सिद्धी
भवत इति वक्तव्यम् ॥ युग् उबडादेशे-वभूव । वभूवतुः वभूवुः । युद् यगादेशो-
उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीधिरे । आभादित्ययमभिविधावाद् । तेन भाधि-
कारेऽप्यसिद्धवन्नवति ॥

शान्नलोपः ॥ २३ ॥

शनादिति शनमयमुन्सृष्टमकारो गृह्यते । तत्र उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति ।
अनक्ति । मनक्ति । दिनस्ति । नकारवती ग्रहणं किम् ? यज्ञानाम् । सुपि चेति पर-
त्वात् कृतेऽपि दीर्घञ्चे स्थानिकद्वावान्नलोपः स्यादेव । विरनानां प्ररनानामित्यत्र
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्रिडति ॥ २४ ॥

अनिदितामद्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्रिडति प्रथये
परतः । स्वस्तः । ध्वस्तः । स्वस्यते । ध्वस्यते । सनीष्वस्यते । दनीष्वस्यते । अनिदिता-
मिति किम् ? नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् ? नीयते । नेनीयते । उपधाया
इति किम् ? नद्यते । नानद्यते । विड्यतीति किम् ? संपिता । ध्वसिता । अनिदितां
नलोपे लङ्किम्प्योऽपतापशरीरविकारयोर्हपसत्यानं कर्त्तव्यम् ॥ विललितः ।
विक्रपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् ? विलङ्गितः । विकम्पितः । अरञ्जेणौ
भृगरमण उपसंस्थानं कर्त्तव्यम् ॥ रजयति सृगान् । जनीजृप्वनसुरभोऽन्ताश्चेति
मित्यादुपधाद्वस्ववम् । भृगरमण इति किम् ? रजयति वञ्चाणि । अचिनुमि च
रञ्जेहरसंस्थानं कर्त्तव्यम् ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् । अरजकर-
जनरजःसुपसंस्थानं कर्त्तव्यम् ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जत्यङ्गां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे-
जाश्चर्यो रागः । पिचित्रो रागः । करणे-रञ्जतेऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् ?
रजन्ति तस्मिन्निति रजः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवेऽभिधेये स्यद् इति घञि निपात्यते । स्यन्देनलोपो वृद्धभाक्श्च । इत्प्रवरणात्
घातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् ? तेलस्यन्दः ।
घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधौदाप्रथधहिमश्रथः ॥ २९ ॥

अवोद् एध ओश्र प्रथध हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते । अवोद् इत्युन्देरतपूर्वस्य
घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्वेर्धञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । न
घातुलोप आर्द्धघातुक इति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओश्र इति उन्देरीणादिके मन् प्रत्यये
नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओश्रः । प्रथध इति अपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्धभा-
वश्च निपात्यते । हिमश्रथ इति हिमपूर्वपदस्य श्रन्थेर्घञेन निपातनम् । हिमश्रथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्जेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो भवति । अञ्जिता अस्य गुण्यः । अञ्जितमिष
शिरो बहति । अञ्जेः पूजायामिति इडागमः-पूजायामिति किम् ? उदक्तमुदक कूपात् ।
उद्धतमित्यर्थः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः ॥

कित्त्वं स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

शवाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्वा । स्य-
न्त्वा । स्यन्देरुदित्वात् पञ्चे इडागमः-स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा, न क्त्वा
सेदिति किञ्चप्रतिषेधाद्देव नलोपाभावः ॥

जान्तिनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां ऋशेश्च शवाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति । रङ्-
क्त्वा । रङ्क्त्वा । भङ्क्त्वा । भङ्क्त्वा । नङ्क्त्वा-जङ्क्त्वा । नङ्क्त्वा । इत्पञ्चे कश्चित्वा(१) ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा मकारलोपो भवति । अभाजि । अमजि । अमातो-
ज्यं नलोपः पक्षे विधीयते । ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इदद्दहलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारदेशो भवति अडि परतो हलादौ च ङिति । अन्वशिपत् ।
अन्वशिपताम् । अन्वशिपत् । हलादौ ङिति-शिष्टः । शिष्टवान् । ङिति-ती शिष्टः ।
वयं शिष्मः । इत्वे कृते शासिबमिधर्मीनां चेति पत्वम् । अद्दहलोरिति किम् ? शास-
ति । शशासतुः । शशासुः (१) । ङी च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् । आर्यान्
शास्तीति, आर्यशीः । मित्रशीः । यस्मात् शासोरङ्गविहितः शासु अनुशिष्टाङ्गिति, तस्यै-
वेदं ग्रहणमिष्यते । आडः शासु इच्छायामित्यस्य न भवति आशास्ते । आशा-
स्यमानः । ङकिप्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् । आशीः । आशिषी । आ-
शिषः । चियाशीः प्रैपेपु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा ही ॥ ३५ ॥

शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशापि । उपधाया इति
निवृत्तं ततः शास इति स्थानेयोगा पष्ठी भवति । ङिङ्गीत्येतदपि निवृत्तम् । तेन
यदा, वा छन्दसीति पित्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि
छन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्ज ॥ ३६ ॥

हन्तेर्जातोर्ज इत्ययमादेशो भवति ही परतः । जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशान्नतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भ्रूलि ङिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामहानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ
ङिति प्रत्यये परतः । यमु-यत्वा । यत् । यतवान् । यनिः । रमु-रत्वा । रतः ।
रतवाद् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः ।
वनति-वतिः । किनो रूपमेतत् । किञ्चि तु न किञ्चि दीर्घधेनि अनुनासिकलोपोन
भवति । अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः-तत् । ततवान् (२) । सनो-
तेरात्वं वक्ष्यति । ङणु-ङ्गतः । ङतवान् । ङणु-ङ्गतः । ङतवान् । तुणु-तृतः । तृतवान् ।
तृणु-तृतः । तृतवान् । अनु-यत् । नवतवान् । मनु-मतः । मतवान् । ङिति-अतत् । अतथाः ।
अनुदात्तोपदेशान्नतितनोत्यादीनामिति किम् ? शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्त-
वान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् ? एकः । पकान् । झलीति किम् ?
गम्यते । रम्यते । ङिङ्गीति किम् ? यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ? इह
च यथा स्यात्-गतिः । इह च सा भूत्-शान्तः । शान्तवाविति ॥

१. ङिङ्गीति एकम् ? शासि इत्यधिकमेकारमनुस्वरके । २. तत्वा ततिरित्यधिकमेक-
स्मिन्पुस्तके ।

धा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ह्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति । व्यव-
स्थितविभाषा चेत्यं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र नित्यमेव लोपः ।
प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य ।
प्रमत्य । प्रवत्य । प्रचृत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः ।
वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिपिद्रेऽनुनासिकस्य किशलोः विडतीति दीर्घः
प्राप्नोति सोऽपि प्रतिपिद्वधते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गमः कौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गात् । कलिङ्गात् । अध्वगतो हरयः ।
स्रगमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-संयत् । परीतत् । छउड् च
गमादीनामिति वक्तव्यम् । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति ।
अञ्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोपा इन्द्रो नृपा अस्ति । कूपखाः ।
शतखाः । महस्रखाः । दधिक्रा । अग्रेगा उद्वेतृणाम् । जनमनखनक्रमगमो विडिति विट्
प्रत्ययः । गोपा इन्द्रो नृपा असीत्यत्र सनोतेरन इति परत्वम्, । वन्-विजावा । अग्रे-
जावा । अन्देग्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्तमाने
पुनरनुनासिकप्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा अनुदात्तोपदेशवनतितनो-
त्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सञ्भ्रूलोः ॥ ४२ ॥

श्लित्यनुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि श्लडादी विडिति श्लडादी
प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन्-जातः । जातवान् । जातिः । सन्, सनि-
सिपासति । सातः । सातवान् । साति । खन्-खातः । खातवान् । खातिः । श्लग्र-
हणं सन्विशेषणार्थं, किमर्थमनुवर्त्यते ? इह मा भूत्-निजनिपति । सिसनिपति ।
चिखनिपति । सनोते, सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्
प्रहणम्, अत्र श्लडादी विडिति सनोतेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते ।
सुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्प्रहणं शापकमस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो
भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादी विडिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा ।

वायते । जन्यते । जाजायते । जज्ञन्यते । सायते । सन्यते । साम्नायते । संसन्यते ।
 क्षायते । सन्यते । चाखायते । चहुन्यते । जनेः श्यनि, शाजनोर्जा इति नित्यं
 जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते । यकीति
 किम् ? तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।
 सातिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यांप्रहृणं विस्पष्टार्थम् । येसंबद्धं हि विभाषामप्रहृण-
 मिहानुवृत्तमित्याशङ्कयेत् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्ध-
 धातुक इत्येवं तद्देदितव्यम् । वक्ष्यति-अतो लोपः । चिकीर्षिता । आर्द्धधातुक इति
 किम् ? भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्बचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं
 स्यादित्येतन्न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः-वेभिदिता । वेभिदितुम् । वेभि-
 दितव्यम् । आर्द्धधातुक इति किम् ? वेभिद्यते । गेरनिदि-कारणा । हारणा । आर्द्ध-
 धातुक इति किम् ? कारयति । हारयति । आतो लोपः-ययतुः । ययुः । ववतुः ।
 ववुः । आर्द्धधातुक इति किम् ? यान्ति । वान्ति । घुमास्थागापाजहातिसां हलि-
 दीयते । घीयते । आर्द्धधातुक इति किम् ? अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयो-
 गादेः-स्नेयात् । स्नायात् । आर्द्धधातुक इति किम् ? स्नायात् । आशीर्लिङोऽन्यत्र न
 भवति । स्यसिचसीयुट्तासिपु भावकर्मणोरपदेशोऽऽननप्रहृदशां वा चिण्वदिट् च ।
 कारिषीष्ट । हारिषीष्ट । आर्द्धधातुक इति किम् ? क्रियेत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्त-
 त्वाचिण्वद्भावे सनि वृद्धिः स्यात् ततश्च युक् प्रसज्येत ॥

अतो लोपो यलोपश्च गिलोपश्च प्रयोजनम् । आङ्गोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थानपट्टीनिर्देशा-
 दुपधा रेफश्च निवर्त्तते । मित्वाच्चायमचोऽन्यात् परो भवति । अष्टा । भर्षा । अष्टम् ।
 गर्ष्टम् । अष्टव्यम् । अष्टव्यम् । अञ्जनम् । भर्जनम् । नृष्टः नृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रति-
 पेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेश इत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्वार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षित-
 व्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् ? चेता । स्तोता । तपरकरणं किम् ?

याता । वाता । आर्द्धधातुक इति किम् ? वृत्त्वम् । वृत्तता । वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन, विद्भीर्षकः । जिद्भीर्षकः । विद्भीर्ष्यते । जिद्भीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४६ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । वेभिदिता । वेभिदितुम् । वेभिदितव्यम् । यस्येति सघातग्रहणमेतत् । तत्रालोन्वयस्येत्येत्तन्न भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः परस्येति यकारोऽनेन लुप्यते । सघातग्रहण किम् ? ईर्ष्यिता । मर्ष्यिता । हल इति किम् ? लोल्घ्यिता । पोष्यिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधियता । समिधिता । दपयिता । दपयिता । समिधमात्मन इच्छति, समिध इवाचरति, इति वा क्यचक्यङौ यघायोग कर्त्तव्यौ ॥ ५

योरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके गेलोपो भवति । इयद्गुणवृद्धिदीर्घाणामपवादः । अतत्पत् । अररत्पत् । आशिषत् । आटित्पत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । शीप्सति । अनिटीति किम् ? कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो गेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लङितम् । सेटीति किम् ? सङ्गपितः पशुः । इद्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वेणापि न भवति । सनीघन्तर्द्धेति ज्ञपेरिति विकल्पिते यस्य विभाषेति निष्ठाया प्रतिषेध । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति सेडग्रहणमनर्थकं तत् न्रियते कालावधारणार्थम्-इडागमे कृते गिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र गिलोपे सति कारितमित्यत्र एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितिः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ गिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । मन्त्र इति किम् ? जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ गिलोपो निपात्यते । श्रुतं हविः शमितः । तृचि सम्बुद्धयन्तमेतत् । यज्ञ इति किम् ? श्रुतं हविः शमयित् ॥

अयमन्तात्प्रायेत्स्विप्रापु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आड्यः इत्तु इत्तु इत्येतेषु परतो गेलोपादेः भवति । आड्याः चकार । हारयांचकार । अन्त-गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु-स्पृहयालुः । आड्य-

गृह्याद्यः । गृह्याद्यः । इनु-स्तनयितुः । इष्णु-पोषयिष्णवः(१) । नेति वक्तव्ये
अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः । संदमय्य-
गतः । प्रवेमिदय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपान्नोपानामसिद्धत्वं न भवत्य-
। समानाधयत्वात् । ह्रस्वादयो हि णौ, ल्यपि णेरयादेशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् ?
प्रपात्य गतः ॥

विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य णेर्यपि परतो विभाषाऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य
गतः । इडादेशस्य लाङ्गिक्त्वात् भवति-अध्याप्य गतः ॥

युप्लुयोदीर्घरद्धन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्लु इत्येतयोर्ल्यपि परतरद्धन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
यत्रा यो दक्षिणा परिप्लुय । ह्रन्दसोति किम् ? संयुत्य, आप्लुत्य ॥

क्षिय. ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्थार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो
भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकरत्वात् क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीण-
मिदं देवदत्तस्येति, क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः ।
अण्यदर्थं इति किम् ? अक्षितमसि मानेदेष्टा । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात्, क्षियो
दीर्घादिति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षिता-
युरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये-क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोऽय तपस्वी । क्षीणोऽयं तपस्वी ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिपु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनप्रहृष्टशं

वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येषु भावकर्मणिषयेषु परत उपदेशेऽज्झनानामहानां
हन् प्रहृष्टन् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा, यदा चिण्वत् तदा इडागमो
भवति । कस्य ? स्यसिच्सीयुट्तासिनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अत्रस्य तु
लक्ष्यविरोधान्न क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

चिण्वद् वृद्धिर्युञ्ज च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते गिर्नित्यश्चायं बह्निमित्तोऽविचाती ॥

अजन्तानां तावद्-चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत । अचेष्यत । दायिष्यते ।

दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । अशा-

मिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन्-घानिष्यते । हनिष्यते । अघानिष्यत ।

अहनिष्यत । ग्रह-ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहोऽलिटि

दीर्घ इति प्रकृतस्येटो दीर्घञ्वम् । दृश्-दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत ।

सिच्यजन्तानाम्-अचायिषाताम् । अचेपाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् ।

अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । अशमयिषाताम् । हन्-अघानिषाताम् । अवधि-

षाताम् । अहसाताम् । ग्रह्-अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश्-अदर्शिषाताम् ।

अदृशाताम् । सीयुटि-अजन्तानाम्-चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामि-

षीष्ट । शमिषीष्ट । शमयिषीष्ट । हन्-घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह्-ग्राहिषीष्ट । ग्रही-

षीष्ट । दृश्-दर्शिषीष्ट । दृशीष्ट । तासावजन्तानाम्-चायिता । चेता । दायिता दाता ।

शामिता । शमिता । शमयिता । हन्-घानिता । हन्ता । ग्रह्-ग्राहिता । ग्रहीता ।

दृश्-दर्शिता । दृशा । स्यसिचसीयुट्तासिचिविति किम् ? चेतव्यम् । दातव्यम् ।

भावभ्रमंगोरिति किम् ? चेष्यति । दास्यति । उपदेश इति किम् ? कारिष्यते इति

गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद् भवति । अज्जनग्रहदशामिति

किम् ? पठिष्यते । अत्राधिकारविहित कार्यमिहानिदिश्यते । तेन हनिगिष्ठाभादेश

न भवन्ति । हनिष्यते । घानिष्यते । एष्यते । आयिष्यते । अष्येप्यते । अष्यायिष्यते ।

हनो वध लिटि, लुटि च, इणो गा लुटि, विभाषा लुङ्लृटोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीडो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥

दीडो युडागमो भवति अजादौ विडति प्रत्यये परतः । उपदिदीये । उपदिदी-
याते । उपदिदीयिरे । दीड इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युडागमो भवति । अचीति किम् ?
उपदेदीयते । विडतीति किम् ? उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इत्यजादावाङ्घातुके विडति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि-पपिथुः
तस्थिथ । किति-पपुः । पपु । तस्थुः । तस्थुः । गोदुः । कम्बलदुः । डिति-प्रदा ।
प्रधा । आङ्घातुक इत्येव । यान्ति । वान्ति । व्यत्यरे । व्यत्यले । रातेरलतिश्च लङि
इटि रूपम् । अचीत्येव । ग्लायते । दासीथ ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् ।
हेयम् ॥ धेयम् ॥

धुमास्थानापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

धुसञ्जकानामङ्गानां ना स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ ङिति परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देधीयते । मेयीयते । स्यीयते । तेष्टीयते । गीयते । नेगीयते । अप्यगीष्ट । अप्यगीपाताम् । अप्यगीपत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह ग्रहणं नास्ति लुग्भिरुणात्वात् । पायते इत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते । जहातेरिह निदुदंशाद् जिहीतेर्ग्रहणं न भवति-हायते । पौञ्जन्तकर्मणि-अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् ? ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्दि परत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रमितेष्वेतासिद्रत्वं भवति । ङितिष्वेव । दाता । घाता ॥

एल्लिङ् ॥ ६७ ॥

धुमास्थानापाजहातिसामङ्गानां ङिति परत एकारादेशो भवति । देयात् । मेयात् । पेयात् । स्वेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् । ङितिष्वेव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

घ्रादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति ङिति परतः । म्लेयात् । म्लयात् । म्लेयात् । म्लयात् । अन्यस्येति किम् ? स्वेयात् । संयोगादेरिति किम् ? यापात् । ङितिष्वेव । म्लासीष्ट । अङ्गस्येत्येव । निर्वायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

इयपि प्रथये परतो धुमास्थानापाजहातिसां यदुक्तं तन्न । प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रणाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो वा भवति इयपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्स्त्वञुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लृङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याङागमो भवति, उदात्तश्च स भवति । लुङ्-अकार्यात् । अहार्प्यात् । लृङ्-अकरोत् । अहरत् । लृङ्-अकरिष्यत् । अहरिष्यत् ।

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आङागमो भवत्यजादीनां लुङ्लृङ्लृङ्पु परत उदात्तश्च स भवति । ऐङिष्ट । ऐङिष्ट । औङ्गीत् । औङ्गीत् । लृङ्-ऐङित्त । ऐङित्त । औङ्गीत् । औङ्गीत् । लृङ्-ऐङिष्यत् । ऐङिष्यत् । औङ्गिष्यत् । औङ्गिष्यत् । इह ऐङित्त औङ्गीत् औङ्गीत् ऐङित्त लृङ् कृते ऋचस्थायामङागमाङ्गन्तरङ्गत्वात्त्वादेशः क्रियते । तत्र कृते विकरणो नित्यत्वाद्-ङागमं बाधते । शब्दान्तरप्राप्तेरङागमस्थानित्यत्वं, कृते हि विकरणात्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु घातुमाङ्गस्य, शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति-

ननु शब्दान्तरादिति विकरणोऽनित्यः । विकरणे कृते संप्रसारणमहागमाच्चित्त्वत्वादेव भवति, संप्रसारणे च कृतेऽज्ञाद्यङ्गजातमिति आडजादीनामित्याडागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते, यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते—सुरचो वन आवः । आनक् । आयुनक् । आव इति वृजो लुङि, मन्त्रे घसहरोति लेलुंकि कृते च भवति । तथा आनगिति नशे । आयुनगिति युञ्जेर्लटि ।

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङलुङ्लुङ्लुङ् चतुर्त्तं तत्र भवति । मा भवान् कार्पात् । मा भवान् ह्यर्पात् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीरुत ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः, अमाङ्योगेऽपि न भवतः । अमाङ्योगे तावत्-जनिष्ठा उप्रः । काममुनयीत् । काममर्दयीत् । माङ्योगेऽपि भवतः-मा वः चेत्ते परबीजान्यवाप्सुः । मा अभिस्थाः । मा आवः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुल रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दधे आपः । याऽस्य परिदधे । धाजो रेमात्रस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति-परमाया धियोग्निकर्म्मणि चक्रिरे । अत्र रेभदस्य सेटां धातूनामिति कृते पुनः रेभावः क्रियते । नदर्धमिरयोऽनित्यय द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्नुधातुभूयां च्योरियङ्बडौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य अ इत्येतस्य च इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतोऽचि परतः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः चित्ति-यतुः । चित्तियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रवौ । भ्रुवः । अचीति किम् ? आप्नुयात् । शक्नुयात् । राध्नुयात् । श्नुधातुभ्रुवामिति किम् ? लक्ष्यै । वध्वै । च्योरिति किम् ? चक्रतुः । चक्रुः । इयङ्बड्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिपेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङ्बड्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसख्यान कर्त्तव्यम् । तन्व पुपेम । तनुवं पुपेम । विष्वपुपेम । विषुव पुपेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । त्र्यम्बक यजामहे । त्रियम्बक यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णेऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेप । उवोप । इयत्ति । असवर्ण इति किम् ? ईपतुः । ईपुः । ऊपतुः । ऊपुः । अची-त्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याज्ञादौ प्रत्यये परत इयडादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्नुडागमः । पृथग्योगकरणसुतरार्थम् ॥

वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अस्मि शस्ति परतः स्त्रियां वा इयडादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इणो यग् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयडादेशा-
पवादोऽयम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् दाधन्त इति गुगवृद्धिभ्यां परत्वाद्यं
वाध्यते-अयनम् । आयकः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते तेन सयोगो विशेष्यते । धातोरवयव-सयोगः पूर्वं यस्मादि-
वर्गात् भवति असावसयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति ।
निन्यतुः । निन्युः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । एरिति किम् ? असयो-
गपूर्वग्रहणमिवर्गविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं ना भूदिति । लुलुवतुः,
लुलुवुः, इत्यंतरवोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् ? नियौ ।
नियः । असयोगपूर्वस्येति किम् ? यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना सयोगविशेषण
किम् ? इहापि यथा स्याद्-उन्न्यौ । उन्न्य इति । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य
नेप्यते-परमनियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वं यस्मादुवर्गात् भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽज्ञादौ
सुपि परतो यणादेशो भवति । खल्व्यौ । खल्व्यः । शतस्वी । शतस्वः । सकृल्लवौ ।
सकृल्लवः । सुपीति किम् ? लुडुवतुः । लुडुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः ।
असयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेप्यते इत्येव ।
परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्यश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याज्ञादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्यौ । वर्षाभ्यः ।
पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । कारापूर्वस्यापीप्यते-काराभ्यौ । काराभ्यः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुकः । सुधियौ । सुधियः ॥
छन्दस्युभयया ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयया दृश्यते । वनेषु चित्र विभ्रं चित्रे ।
विशे विभुवम् । सुधयो हव्यमग्ने । सुधिपो हव्यमग्ने ॥

ह्रस्वोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुहति । जुहत् । जुहव । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुस्नुवोरिति किम् ? योयुवति । रोत्वति । इदमेव हुरनुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि रङ्लुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्याङ्गधातुक्त्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुवर्णान्तमनेकाचसयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते । सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवतुः । जुहुवु । असयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । त्पुवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लितोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परत । अभूवन् । अभूवम् । लिट्— अभूव । बभूवतु । बभूवु ॥

उटुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहोऽङ्गस्य उपधाया उकारादेशो भवति, अजादौ प्रत्यये परत । निगूहति । नेगूहक । साधु निगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उपधाया इति केम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतग्रहणं विपर्ययम्(१) । यत्रास्यैतद्रूपत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्—निजुगुहतुः । निजुगुहु । अयादेशप्रतिषेधार्थं च द्वेचिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्वस्यासिद्धत्वमत्र नास्ति । णाबूवं, ण्यन्तस्य च व्यप्ययादेश इति । अचीत्येव । निगोढा । निगोढुम् ॥

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया उकार आदेशो भवति णौ परत । दूषयति । दूषयत । दूषयन्ति । विकृतग्रहणं प्रक्रमामेदार्यम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम्(२) । णाविति केम् ? दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तिरिगो ॥ ९१ ॥

चित्तिविकाराद्यं दोष उपधाया वा उकारादेशो भवति णौ परतः । चित्त दूषयति । चेत दूषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञा दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परत । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । ज्ञपयति । द्वेचिदत्र चेत्यनुवर्त्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उक्त्वाभयति, सक्रामयती-वेवमादि सिद्ध भवति ॥

(१) निषयनिवमार्थमिति क्वचित्पाठः । (२) णाबोद्देशस्यैव समवादित्वधिकमेकस्मि-
पुरवके ।

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६३ ॥

चिण्णपरे णमुत्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् । अशामि । अशामि । अत्तमि । अत्तमि । शमशामम् । शामशामम् । तमतमम् । तामतामम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते ? नैव शक्य, शमयन्त प्रयुङ्क्त इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, गिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्, दीर्घविधौ वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्त प्रयुक्तवान्—अशामि । अशामि । शमशामम् । शामशामम् । शशमयते, अशामि । अशामि । शशामम् । शशामम् । योऽसौ णौ गिलुप्यते यश्च यङ्कारश्च तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घं सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भाव स्यात् । णिप्यन्ते यङ्प्यन्ते त्वसिद्धिरेव । व्याश्रयवादासिद्धत्वमपि नास्ति । णौ हि गियडोलोप चिण्णमुत्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

रञ्चि ह्रस्व ॥ ९४ ॥

रञ्चपरे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधाया । द्विपत्तप । परत्तप । पुरद्वर ॥

हादो निष्ठायाम् ॥ ६५ ॥

हादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परत । प्रहृत् । प्रहृत्त्वान् । निष्ठायामिति किम् ? प्रहादयति । हाद इति योगविभाग क्रियते । तिन्यपि यथा स्यात्-प्रहृत्तिरिति(१) ॥

छादेर्चेऽद्वयुपसर्गस्य ॥ ६६ ॥

छादेरङ्गस्याद्वयुपसर्गस्य अथत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उररङ्गद । प्रङ्गद । दन्तङ्गद । गिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्याद्वा न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्वयुपसर्गस्येति किम् ? समुपच्छाद ? अद्विप्रमृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । समुपातिच्छाद । उत्तरा हि सस्या पूर्वसत्याकृत व्यपदेश निवर्त्तयति । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्किपु च ॥ ६७ ॥

इस्मन्त्रन् कि इत्येतेषु परतच्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदि । छद्य । छत्तम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनजनघसा लोप ऋडत्यनङि ॥ ९८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यनादो प्रयये ऋडत्यनङि परत । जग्मतु । जग्मु । जग्नु । जग्ने । जग्नाते । जग्निरे । चल्नु तु । चरनु । जच्चनु । जचु । अचन्नमीमदन्त पितर । ऋडतीति किम् ? गमनम् । हननम् । अनङीति किम् ? अगमत । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

(१) हाद इति योगविभाग इत्यारम्भ प्रहृत्तिरित्यन्व पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योरङ्गन्दसि ॥ ६६ ॥

तनि पति इत्येतयोश्चङ्गन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ विडति प्रत्यये परतः । विततिरे कवयः । शकुना इव पतिम । च्ङ्गन्दसीति किम् ? वितेतिरे । पतिम ॥ घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येनयोश्चङ्गन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च विडति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । वक्धां ते हरो धानाः । सग्धिरित्यदेः क्तिन् बहुल च्ङ्गन्दसीति घस्तादेशे उपधाया लोपे च कृते, इलो इलीति सकारलोपः । धत्वं सकारस्य, जश्त्व घशरस्य । ततः समाना गिधः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य समावः । वक्धामिति भसेर्लोपि तामि श्चौ द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि वर्त्तव्यानि । द्विर्वचनापरत्वाश्रित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति च्ङ्गन्दसत्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ-यप्सति । विडतीत्येव । अंशून् यभस्ति ॥

हुभलभ्यो हेर्द्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेशेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः-भिन्दि । द्विन्दि । हुसलभ्य इति किम् ? प्रीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् ? जुहुताम् । हलीत्येव । र्दिहि । स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् स्वमिति परत्वात् तातडि कृते सङ्घट्टौ विप्रतिषेधे यद्वाधिततद्वाधितमेवेति पुनर्धिभावो न भवति । भिन्दि किं जिन् इकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

शुश्रुणुपृकृधृभ्यश्चङ्गन्दसि ॥ १०२ ॥

शुश्रुणु पृ कृ धृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्धिरादेशो भवति च्ङ्गन्दसि विषये । शुधी ह्वमिन्द्र । श्रुणी गिरः । पूर्द्धि । उरुणस्वृधि । अपावृधि । श्रुणीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुत्तश्च प्रत्ययादिति हेर्द्धि भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुल च्ङ्गन्दसीति लुक् ॥

अडितश्च ॥ १०३ ॥

अडितश्च हेर्द्धिरादेशो भवति । वा च्ङ्गन्दसीति विषेनास्याडित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्य तद्दर्यंश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेन । अडित इति किम् ? हव्य प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्न्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्रुणुभ्यासदीर्घत्वं च्ङ्गन्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अडित्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शप रलु ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितरामिभ्यश्च तलोपस्याक्षिप्तत्वात् तरसमपोर्न लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्भिद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुंभवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । भत इति किम् ? युहि । रहि । तपरकरणं किम् ? लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादानार पच भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुंभवति । धिनु । सुनु । कुरु । उत इति किम् ? लुनीहि । पुनीहि । प्रत्ययादिति किम् ? रुहि । दुहि । असंयोगपूर्वादिति किम् ? प्राप्नुहि । राप्नुहि । तक्षुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमृद्धा । उतश्च प्रत्ययादित्यत्र ह्यन्दसि वेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिन कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः ॥ १०७ ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तरस्य प्रायसस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शवनुवः । शक्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपप्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिदन्नावाद् हलिचेति दीर्घस्य प्राप्त न भकुर्बुरामिति प्रतिषिद्धते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरुत्तरस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके विडति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकप्रहणं किम् ? भूतपूर्वेषु सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । विडतीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

श्नसोरङ्गोपः ॥ १११ ॥

अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विडति परतः । रन्धः । रन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः-रतः । सन्ति । विडतीत्येव । भिनन्ति । अस्ति । श्नसोरिति पररूप शकन्धादिषु द्रष्टव्यम् ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

श्ना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके षिट्ति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत(१) । अभ्यस्तानाम्—मिमते । मिमताम् । अमिमत । सजिह्वते । सजिह्वताम् । समजिह्वत । श्नाभ्यस्तयोरिति किम् ? यान्ति । यान्ति । आत इति किम् ? विभ्रति । षिट्तीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुञ्जितानामात् ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके षिट्ति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथ । पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम्—मिमीते । मिमीथे । मिमीध्वे । सजिह्वीते । सजिह्वीध्वे । हलीति किम् ? लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः । षिट्तीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके षिट्ति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलौत्येव । दरिद्रिति । षिट्तीत्येव । दरिद्रानि । अदरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यम् ॥ अदरिद्रश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो प्रत्ययो न भवति, पचादित्यादजेव भवति । न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेप्यते । द्विदरिद्रासतीत्येके द्विदरिद्रिपतीति वा ॥ अघतन्यां वेति वक्तव्यम् ॥ (२) । अदरिद्रोत् । अदरिद्रामोत् । दरिद्रस्येति निर्देशे छान्दस इत्येव द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भ्यो इत्येतस्याद्भस्यान्यतरस्याभिकारादेशो भवति हलादौ षिट्ति सार्वधातुके परतः । विभितः । विभीतः । विभिथः । विभीथः । विभिव । विभीव । विभिम । विभीमः । हलौत्येव । विभ्यति । षिट्तीत्येव । विभेति । सार्वधातुके इत्येव । भीयते(३) ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ षिट्ति सार्वधातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव । जहति । षिट्तीत्येव । जहाति । सार्वधातुक इत्येव हीयते(४) जेहीयते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्धम् ॥

(१) पुनते पुनताम्, अपुनत, इ यधिक पुनकान्ते । (२) लुङ् इत्येषा पूर्वाचार्यसङ्गः । (३) हलीत्येवेत्यारभ्य मीयत इत्यन्त बहुषु पुस्तकेषु नास्ति, युक्त चैतत् । पदमत्रयां हलादौ षिट्ति सार्वधातुक इत्येषानात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ॥ (४) सार्वधातुके एवेत्, भीयते, जेहीयते, इति पुस्तकेषु बहुपुनान्ति । पदमत्रयां नात्रोपयोग इत्युक्तत्वादेवेत्युक्तम् ।

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो ऽभवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि ।
जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ विडति सार्वधातुके परतः । जह्यात् । जह्या-
त्ताम् । जह्यु ॥

वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च । देहि ।
धेहि । अस्ते.—रनसोरल्लोप इत्यकारलोपः । एधि । शिद्यं लोपस्तेन सर्वस्या-
भ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽन्तादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्व्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एरुहल्मध्ये असहाययोर्हलो-
मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि विडति परतः । रेणुः ।
रेणुः । वेमत् । वेमुः । पेचतुः । पेचुः । वेमतुः । वेमुः । अत इति किम् ? द्विदिवतुः ।
द्विदिवुः । तपरकरणं किम् ? ररासे । ररासाते । ररापिरे । एकहल्मध्ये इति किम् ?
ररचतुः । ररचु (१) । तस्सतुः । तस्सरुः । अनादेशादेरिति किम् ? चरुगतुः ।
चरुगु । जगणतुः । जगगुः । वभगतुः । वभगु । लिटि आदेशविरोधेण किम् ? इहापि
यथा स्यात्—नेमतुः । नेमु । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादि-
र्लिङ्गादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजस्त्ववन्वोरभिद्वयं नास्ति । तेन तदाविरप्या-
देशादिर्भवति । तथा च फलिभजारेत्वं विधीयते । रूपानेदे र्वादेशादिर्नाभ्येत इति
शपिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचतुः पेचुः, देमतुः देमुर्लित्येवमा-
दीनामपि प्रकृषिजश्रवादीनामेव न स्यात् । विडतीत्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥
छन्दभेरेत्वं वक्तव्यम् ॥ देमतुः । देमुः । नलोपस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति । छनशिम-
न्योरलित्येत्वं वक्तव्यम् ॥ अनेशम् । मेनका । अनेशमिति नसेर्लुङि पुषादित्वाद्दृ-
मेनकेति मनेराशिपि चेति बुन् । लिपकादियु प्रभेपादित्वं न क्रियते ॥ छन्दस्यमि-
पचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् ॥ व्येतानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते ।
इटि वेचिरन् । पेधिरन्नित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ छयजिवप्योश्च ॥ आयेजे ।
आयेपे । यजेर्वपेश्च लङि इटि छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एरुहल्मध्येऽन्तादेशात् स्थाने एकार आदेशो
भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिय । शेकिय । सेटीति किम् ? पपचथ । थलप्रहणं विस्प-

ष्टार्थम् । अत्रिड्दर्धमेतद्बचनमित्यन्यस्येतोऽसम्भवात् । अत इत्येव । दिदेविय । एक-
हल्मध्यगतस्येत्येव । ततश्चिथ । ररश्चिथ । अनादेशादेरित्येव । चकणिथ । वमनिय ॥

तुफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तु फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
क्विति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेर । तेरिथ । फेलतुः । फेः । फेलिथ ।
भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभजो-
रादेशाद्यर्थम् । त्रपरेनेकहल्मध्यार्थम् ॥ अत्रन्धेश्चेति वक्तव्यम् ॥ श्रेथतुः । श्रेथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्विति
परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति किम् ? ररा-
धतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थित तपरत्वकृतमपास्य कालत्रितोप-
सम्भवाद्बर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा रनाभ्यस्तयोरात् इत्यनुवर्त्तत इति
व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च
लिटि क्विति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेर । जेरिथ । जजरतु । जजह । जज-
रिथ । श्रेमतु । श्रेमुः । श्रेमिथ । वध्रमतुः । वध्रमुः । वध्रमिथ । त्रेसतुः । त्रेसुः ।
त्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकारादेशो भवति, अभ्यास-
लोपश्च लिटि क्विति परतस्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः ।
पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतु । रराजुः । रराजिथ । श्रेने ।
श्रेजाते । श्रेजिरे । वभ्राजे । वभ्राजाते । वभ्राजिरे । श्रेरो । श्रेशाते । श्रेशिरे ।
वभ्राशे । वभ्राशाते । वभ्राशिरे । भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । वभ्लाशे । वभ्लाशाते ।
वभ्लाशिरे । स्येमतुः । स्येमुः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतु ।
स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् ? दध्वनतुः ।
दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्घृतरम च योऽकारस्तस्य
स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विशशसुः । विशशमिथ
दवदे । दवदाते । दवदिरे । वादीनाम्-ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । गुणस्य-विश-
शरतुः । विशशरुः । विशशरिथ । लुलुविथ । पुपुविथ । गुणशतमभिनिर्घृतस्यार्थ-
वदस्यौकारस्य चायमकार इति एव प्रतिपिध्यते ॥

अर्बणत्वसाधनञः ॥ १२७ ॥

अर्बणित्वेतस्याङ्गस्य त् इत्ययमादेशो भवति, सुधेततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति । अर्बन्तौ । अर्बन्तः । अर्बन्तम् । अर्बन्ती । अर्बतः । अर्बता । अर्बद्भ्याम् । अर्बद्भिः । अर्बती । आर्बतम् । असाविति किम् ? अर्वा । अनञ इति किम् ? अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाण वृषभं मन्द्रगिह्वम् ॥

मघत्रा बहुलम् ॥ १२८ ॥

▲ मघत्रित्वेतस्याङ्गस्य बहुलत् इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघवन्ती । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती । माघवतम् । न च भवति-मघवा । मघवानौ । मघवान । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार आ अध्यायपरिसमाहे, यदित ऊर्ध्वमनुप्रमिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वदप्रति, पादः पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् ? द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पन् ॥ १३० ॥

पादिनि पादशब्दो लुमाकारो गृह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिका ददाति । त्रिपदिका ददानि । चैवाप्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारण भवति । विदुपः पश्य । विदुपा । विदुपे । वेसुपः पश्य । वेसुपा । वेसुपे । यदुपः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वं न भवति । वसुसंप्रसारणे कसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य कठ् इत्येतन्मप्रसारण भवति । प्रष्टौह । प्रष्टौहा । प्रष्टौहे । दिव्यौह । दिव्यौहा । दिव्यौहे । एत्येधत्सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूढ् क्रियते, संप्रसारण एव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ सत्यां सिद्ध रूप भवति-प्रष्टौह इति, अनकारान्ते चोपपदे बहोर्गिर्वनं दृश्यते ? ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति-भवत्येषा परिभाषा असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । तस्यां हि स्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमचोनामनद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतंपामङ्गानामतादितं प्रत्ययं परतः संप्रसारणं भवति ।

शुन । शुना । शुने । यून । यूना । यूने । मघोन । मघोना । मघोने । अतद्धित इति किम् ? शौवन मासम् । यौवन वसति । माघवत स्थालीपात्र* । शुनो विकारे प्राणित्जतादिभ्योऽन्, द्वारादिच्चादौजागम ॥ श्वादीनामेतस्यप्रसारण नकारान्ताना मिव्यते ॥ इह न भवति-युवती परय । मघवत । मघवता । मघवते । तद्वर्धमुत्तरत्त योमविभाग कुर्वन्ति-अहोप । जन । जन इत्युभयो शेष इति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनियेवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञ पश्य । राज्ञा । राज्ञे । तद्यग परय । तद्यगा । तद्यगे । अनो नकारान्तस्याय लोप इष्यते । इह न भवति-राजकीयमिति ॥

पपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

पकारपूर्वा योऽन् हनो धृतराज्ञश्च, तस्याकारलोपो भवति अणि परत । औच्य । ताद्यग । श्रीणध्न (१) । धात्तराज्ञ । पपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् ? सामन । वमन । अन्निति प्रकृतिभावेनाहोपल्लोपोऽप्युभावपि न भवत । अणीति किम् ? ताद्यप्य ॥

विभाषाङ्गिभ्यो ॥ १३६ ॥

लौ परत श्रीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि । राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न सयोगाद्गमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात् सयोगाद्गमन्तस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे (२) । सयोगादिति किम् ? प्रतिदीप्ता । प्रतिदीप्ते । साज्ञा । साम्ने । यमन्तादिनि किम् ? तद्यगा । तद्यगे ॥

अच ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्जलिर्लुप्तमकारो गृह्यते, तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीच परय । दधीचा । दधीचे । मधूच पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीच । उदीचा । उदीने ॥

आतो धातो ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालप पश्य । कीलालपा । कीला, लपे । शुभंय पश्य । शुभया । शुभये । आत् इति किम् ? निया । निये । धातोरिति किम् ? खट्वा पश्य । माला पश्य । आत् इति योगविभाग । तेन कर्त्वो ल्यप, हल श्न शान्निति सिद्ध भवति ॥

(१) वार्त्तस इत्यधिक पुस्तकात्तरे ॥ (२) चमेणा, चमेण इत्यधिक पुस्तकात्तरे ॥

मन्त्रेष्व्वाङ्घ्रादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेलोपो भवति । एतना देवेभ्यः । एतना सोमेषु ।
मन्त्रेविति किम् ? आत्मना कृतम् । आङीति किम् ? यदात्मनस्ततो धरिष्ठा ॥
अभाङ्गेन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते ॥ एतन्यासमङ्गत मह्यम् ॥

नि विंशतेर्दिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विशत्या क्रीतः
विंशतः । विंश शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । डित्तीति किम् ? विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

दिसञ्जस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।
उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिशता क्रीतः, त्रिशतः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्
दिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परत । आग्निशग्निः । औहुल्लोमिः ।
वाह्वादिवादिङ्प्रत्ययः । न इति किम् ? सावतः । तद्धित इति किम् ? शर्मणा ।
शर्मणे । अनान्तस्य टिलोपे समस्यचारिणीटमर्षिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिङ्गलि-
शिलाडिशिखण्डिसूकरसङ्गसुपर्वणामुपसरयान कर्तव्यम् ॥ अत्र ये इच्छन्तास्तेषामि-
नप्यनपत्य इति प्रकृतिभाङ्गः प्राप्तः, ये त्वच्छन्तास्तेषामडिति । समस्यचारिण इमे,
सान्द्राचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधोयते, कालापाः । कुथुमिनः,
कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनामाचार्यौ तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात्तैतिलिजाजलिशब्दाभ्या
मभिधीयते । त ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु वृद्धस्वाद्धृः
प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सूकरसङ्गः, सूकर-
सङ्गाः । सुपर्वणः, सौपर्वाः । अश्रमनो विकार उपसरयानम् ॥ अश्रमनो विकार,
आश्रमः । आश्रमनोऽन्यः । अश्रमणः कोश उपसरयानम् ॥ चार्म कोश । चार्मणोऽ
न्यः । अशुनः सकोच उपसरयानम् ॥ शौवः सकोचः । शौवनोऽन्यः । अव्ययानां
च सायप्रातिकाद्यर्थमुपसरयानम् ॥ के पुनः सायप्रातिकादयः । येषामव्ययानाम-
विहितदिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायप्रातर्भवः,
सायप्रातिकः । पौनः पुनिकः । घाङ्गः । कौतस्कुतः । कालाट् टजिति टन्प्रत्ययः ।
टपुटपुटौ तु नेष्येते । आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते
दिलोपः ॥

अहृष्टखोरेय ॥ १४५ ॥

अहृष्टिल्येत्तस्य टखोरेव परतदिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते, द्वयहः । त्यहः ।
दे अहनी, अथीष्टे, अहृष्टो, अहृष्टो, अहृष्टी, अहृष्टी, अहृष्टी, अहृष्टी, अहृष्टी, अहृष्टी, अहृष्टी, अहृष्टी,

अहीनः ॥ अहः समूहे खो वक्तव्यः ॥ सिद्धे सत्पारम्भो निवर्तार्थः । इह मा भूत्-
अह्ना निर्वृतमाह्निकम् । एवकारकरणं विस्पष्टार्थम् । अह एव टल्लोरित्येवं नियमो न
भवित्यति, आत्माध्वानौ खे इति प्रवृत्तिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । वाभ्रण्यः । माण्डव्यः । राङ्गव्यं
दाह । पिचव्यः कावर्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगव्यः । काप-
टवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणसंज्ञापूर्वको विधिरनित्यो अथा स्यात् तेन स्वाद्यं
भुव इति सिद्धं भवति ।

डे लोपोऽकद्रवाः ॥ १४७ ॥

डे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्रवा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः ।
जाम्ब्रेयः । माद्रवाहेयः । अकद्रवा इति किम् ? काद्रवेयो मन्त्रमपरयत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्त-
स्य ईकारे-दाक्षी । प्लाक्षी । मावी । सदगर्दीर्घचे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र
एकादेशस्यान्तवत्प्रादसखीति विसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते-
दुलि-दीलेयः । वलि-वालेयः । धत्रि-आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे-कुमारी ।
गौरी शार्ङ्गरीयो । अवर्णान्तस्य तद्धिते-दाक्षि । प्लाक्षिः । चौडिः । चालाकिः ।
सौमित्रिः । अयस्वेत्यौट् रयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ काण्टे । कुट्टे । सौर्वे हिमवतः
शृङ्गे । औडः शोभात्रे कुत्रे यस्येति चेति सूर्यनिष्वागस्यमत्स्यानां य उपधाया इति
च लोपः प्राप्नोति । अह्यङ्गुवङ्भ्यां लोपो भवति निप्रतिषेधेन ॥ यत्सान् प्रीणाति,
यत्सप्रीः । तस्यपत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्ध्यो ढञ् इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाम्भुः
शुभ्रादिः, तस्या अपत्य लैषाम्भ्रेयः ॥

सूर्यनिष्वागस्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्यनिष्वागस्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति
इति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक्-सौरी धलाका । अग्नि यो यस्येति लोपस्तस्या-
सिद्धत्वं नास्ति, व्याध्रयत्वात् । ईकारे तु यस्त्वस्यासिद्धत्वाद् उपधायाकारो भस्याण-
न्स्य सूर्यस्य सवन्धीति लुप्यते । तिप्य-तैपमहः । तैपी रात्रिः । आगस्यस्यापत्यं स्त्री
ऋषिवादिषु कृते आगस्ती । आगस्तीयः । मत्स्य-गौरादित्वाङ्गीर्षु, मत्सी । उपधाया
इति किम् ? मत्स्यचरी । यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगर्जनमत्र कर्तव्यम् ।
अमत्स्यस्य ङवाभिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-मत्स्यस्येद्दं मांस मत्स्यम् ।
असूर्यागस्ययोश्छे च ङयां च ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह
मा भूत्-सौर्यं चरु निर्वपेत् । आगस्यः । अतिप्यपुप्ययोर्नञ्वागि ॥ तिप्येण नच-

श्रेण युक्तः कालः । तैष । पोष । अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥
अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च ।
अन्तिको न दूरात् ॥ तमे तादेश्च ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च
लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तिकतमः । ॥ कादिलोपे
बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते-अन्तिके सोदतीति, अन्तिकपत् ।
पूर्वपदादिति पत्वम् । ॥ ये च ॥ अन्तिक्य ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ ११० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी ।
वासी । हल इति किम् ? कारिकेयी । तद्धितस्देति किम् ? वैद्यस्य भार्या वीथी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १११ ॥

आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाशारादौ पलोपो भवति । गार्गीगं
समूहो, गार्गीम् । वात्सम् । आपत्यस्येति किम् ? साकारशयक । कामिपत्यकः ।
तद्धितग्रहणमोत्यनाप-वस्थापि लोपार्थम्—सौमी इष्टि । अनातीति किम् ? गार्गी-
यणः । वात्स्यायन । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्य, कारिकेयि । ॥

व्यञ्ज्योश्च ॥ ११२ ॥

व्यञ्ज्य इत्येतयोश्च परत आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति । वात्सी-
यति । गार्गीयति । वात्सीयते । गार्गीयते । वौ-गार्गीभूत- । वात्सीभूत । आपत्य
स्येत्येव । साकारश्यायते । साकारश्याभूत । हल इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ११३ ॥

नडादिषु विल्वकादय पश्यन्ते । नडादीना लुक् चेति कृत्कुगागमा विल्वकादयो
भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भत्य तद्धिते परतो टुग् भवति । विल्वया यस्यां
सन्ति विल्वकीया, तस्या भवाः, वैश्वरा । वैश्वकीया । वैश्वका । वैश्वकीया ।
वैश्वकाः । वैश्वकीया । वैश्वका । तुणकीया । तार्णका । इक्षुकीया । ऐक्षुका ।
काष्ठकीया । काष्ठका । कपोतकीया । कापोतका ॥ कृष्णा ह्रस्वत्वं च ॥ कृष्णकीया ।
क्रोञ्चका । छग्रहण किम् ? छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् लुको निवृत्तिर्मा भूदिति ।
अन्यथा हि सनियोगशिष्टानामन्यतराप्य उभयोरप्यत्र इति कुगपि निवर्तत ।
छग्रहण सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्टेमेयासु ॥ ११४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति । आसुति करिष्ट ।
विजयिष्ट । वहिष्ट । दोहीयसी धेनु । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्यस्य
हि देरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्तते, तथाहि सति नलुमनात्स्येति प्रतिषेधाद्
गुणो न स्यात् । इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरां तु, तुरन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १७५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयस्सु परतः । पटु-पटिष्टः । पटिमा । पटीयान् । लघु-
लघिष्टः । लघिमा । लघीयान् । लणाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावः-एनी-
माचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिप्राह्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः ।
रभावः-पृथुमाचष्टे, प्रथयति । स्रद्यति । टिलोपः-पटुमाचष्टे, पटयति । लघयति ।
यणादिपरन्-स्थूलमाचष्टे, स्थयति(१) । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति-णाविष्टवत्प्राति-
पदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरदिग्मतोरुक्तं नार्थमिति । स्त्रिवणमाचष्टे
स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति एतदुभय-
मप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोऽपिहीन्यन्ते-प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वच्चिप्रक्षुद्राण यणादिपर पूर्वस्य च गुणः ॥ १७६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व चिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेमेयस्सु परतः
पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल-स्थविष्ट । स्थीयान् । दूर-द्विष्टः । द्वीयान् ।
युवन्-यविष्टः । यवीयान् । ह्रस्व-ह्रसिष्टः । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । चिप्र-चेपिष्टः ।
चेपीयान् । चेपिमा । ह्रस्वचिप्रक्षुद्रशब्दाः पृष्ठादिषु पठ्यन्ते । क्षुद्र-क्षोदिष्टः । क्षोदी-
यान् । क्षोदिमा । परग्रहणं किम् ? यविष्टः । यवीयान् । ह्रसिष्टः । ह्रसीयान्, इत्यत्र
पूर्वस्य यणादेलोपो मा भूत् । पूर्वग्रहण विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरफिरोरुहहुलगुरुवृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फ्वर्धहिगर्वपिञ्चवर्त्राघवृन्दाः ॥ १७७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध त्प्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र स्थ स्फ वर्
रहि गर् वरि त्रप् द्राधि वृन्द इत्येते यथासख्यमादेशा भवन्ति इष्टेमेयस्सु परतः ।
प्रिय-प्रेष्टः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर-स्थेष्टः । स्थेयान् । स्फिर-स्फेष्टः । स्फेयान् ।
उरु-वरिष्टः । वरिमा । वरीयान् । बहुल-बहिष्टः । बहीयान् । बहिमा । गुरु-गरिष्टः ।
गरीयान् । गरिमा । वृद्ध-वर्षिष्टः । वर्षीयान् । त्रप्-त्रपिष्टः । त्रपीयान् । दीर्घ-
द्राधिष्टः । द्राधीयान् । द्राधिमा । वृन्दारक-वृन्दिष्टः । वृन्दीयान् । प्रियोऽगुरुबहुल-
दीर्घाः पृष्ठादिषु पठ्यन्ते । तेनान्येषामिमिति न भवतीति नोदाहियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १७८ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो
भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृष्ठादिषु पठ्यते । बहोरिति पुनर्ग्रहणं स्थानि-
वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५६ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति । भूयिष्ठ । लोपा-
पवादो यिडागम , तस्मिन्निकार उच्चारणार्थ ॥

ज्यादादीयस् ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस् आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिग व्यवहि-
तत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृष्टकार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिद्धयति ॥

र ऋतो हलादेर्लघो ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टेमेयस्सु परत । प्रथिष्ठ । प्रथी-
यान् । प्रथिमा । अदिष्ठ । अदीयान् । अदिमा । ऋत इति किम् ? पठिष्ठ ,
पठिमा , पठीयान् । हलादरिति किं ? ऋषिष्ठ । ऋषिमा । ऋजीयान् । लघोरिति
किम् ? कृष्णिष्ठ । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथु मृदु मृश चैव कृश च दृढमेव च । परिपूर्वं वृट् चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति-वृत्तमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति । भ्रातयति ॥

पिभापर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋञ्च इत्येतस्य ऋत् स्थाने पिभापा रेफ आदेशो भवति इष्टेमेयस्सु परतरद्ध-
न्दसि विषये । रषिष्ठमति पन्थानम् । त्वमृषिष्ठ ॥

प्रकृत्यैवाच् ॥ १६३ ॥

एकाञ् यज्ञसञ्च तदिष्टेमेयस्सु परत प्रकृत्या भवति । सन्वित्त्वित्येतस्य विश्व-
न्तस्य छजिष्ठ । छजीयान् । छजयति । सुग्वदित्येतस्य, मत्स्वन्तस्य स्स्चिष्ठ । सुचीयान् ।
रुचयति । एकानिति किम् ? वसुमदित्येतस्य वसिष्ठ । वसीयान् । छप्रकृत्याऽके राज-
न्यमनुष्ययुवान् ॥ अके प्रयय परतो राजन्य मनुष्य युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति ।
राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् । आपयस्य च
तद्धितनातीति यलोप प्रकृतिभावेन न भवति । यूनां भाव, यौवनिरा । मनोज्ञा-
दित्वाद् युञ् । तस्य नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति ॥

इन्एयनपत्ये ॥ १६४ ॥

इन्न्तमनपयार्थेऽगि परत प्रकृत्या भवति । साकृत्तिनम् । साराविणम् । सामा-
जिनम् । अभिविधौ भाव इनुण् । अगिनुण इत्यण्(१) । सन्विण इद, सारविणम् ।
अणीति किम् ? दण्डिना समूहो, दण्डम् । अनुदात्तादेरगित्यञ्प्रत्यय । अनपय
इति किम् ? मेधाविनोऽपत्य, मेधाव ॥

(१) अभिविधावित्यारभ्य इत्यण् इत्यन्त पाठो बहुत्र नास्ति ॥

गाथिन्द्रियिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदधिन् केशिन् गग्निन् पग्निन् इत्येते चाग्नि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिन ।
वैशयिन । केशिन । गागिन । पागिन । अपत्यार्थोऽयमारम्भ ॥

सयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

सयोगादिश्च ह्यग्नि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनोऽपत्य, शाङ्खिन । माद्रिण । वाद्रिग ॥
अन् ॥ १६७ ॥

अनन्तमग्नि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामन । वैमन । सौत्वन ।
जैवन ॥

ये चाभावकर्मणो ॥ १६८ ॥

यकारादी च तद्विभेदात्कर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु साधु,
सामन्य । प्राह्वय्य । अभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञो भाव कर्म चा, राज्यम् ।
राज्येति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोऽयं यद् प्रत्यय ॥

ध्यात्माध्यानीं खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येती खे परत प्रकृत्या भवति । आ मने हित, आत्मनीन ।
'अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीन । ख इति किम् ? प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्य
अययोभावेऽनश्चेति समासान्तपञ्चमप्रथय । प्राध्वमित्युपसर्गाद्ध्वन इति अचप्रत्यय ॥

न सपूर्वोऽपत्येऽवर्मण ॥ १७० ॥

सपूर्वोऽन् अवर्मणोऽग्नि परतोऽपत्येऽर्थं न प्रकृत्या भवति । सुपान्नोऽपत्य,
सौपान्न । चान्द्रसाम । सपूर्वं इति किम् ? सौत्वन । अपत्य इति किम् ? चर्मणा
परिवृतो रथ, चामर्मण । अयमग इति किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्य, चाक्रवर्मण ॥
सपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् । हितनाम्नोऽपत्य, हेतनाम् ।
हेतनाम्न ॥

ब्राह्मोऽजाती ॥ १७१ ॥

योगविभागोऽत्र क्रियते-ब्राह्म इत्यतद्व्याधिकारोऽपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राग्नि
'लार्थं निपायते । ब्राह्मो गर्भ । ब्राह्म वधम् । ब्राह्म इति । ततोऽजाती । अपत्य
इत्येव । अपत्ये जातायग्नि ब्रह्मगदिलोपो न भवति । ब्रह्मणोऽपत्य, ब्राह्मण । अपत्य
इत्येव । ब्राह्मी औषधि ॥

काम्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

काम्म इति ताच्छील्ये शिलोपो निपायते । कर्मशील, काम्म । शील छत्रा
दिभ्यो ण इति णप्रथय । यथेव, किमथभिद्, नस्तद्वित इवेव शिलोप सिद्ध ?
पत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं हु । एतत् ज्ञापयति-ताच्छील्ये णेऽण्कृतानि भवन्तीति ।
तेन चोरी नापसीति णान्तादुसीकार सिद्धो भवति । ताच्छील्य इति किम् ? कर्मण
इव, काम्मणम् ॥

श्रौतमनपत्ये ॥ १७३ ॥

श्रौतमनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते । श्रौतं पदम् । अन्पत्य इति किम् ?
उच्चोऽपत्यमौच्यः । अपूर्वहन्धतराज्ञामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनिश्रौणहत्य-
धेऽत्यसारवैच्चाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन अथर्वणिक जैह्वाशिनेय वाशिनायनि श्रौणहत्य धे-
सारथ ऐच्चाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडा-
दिपु पठ्येते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । वैपाचित्तु हस्तिद्विति नडा-
दिपु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति । दण्डिनोऽपत्य, दाण्डिन्-
यन । हस्तिनोऽपत्य, हास्तिनायन । अथर्वद्विति वसन्तादिपु पठ्यते । अथर्वणा
प्रोक्षो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वद्वित्युच्यते । तमधीते य स, वाथर्वणिकः । इ-
प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिन्निति शुभ्रादिपु पठ्यते । तस्य ग्ये परतः प्रकृति
भावो निपात्यते । जिह्वाशिनोऽपत्यं, जैह्वाशिनेय । वाशिनोऽपत्यम्, उदीचा वृद्धा-
गोत्रादिति फिञ् तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वाशिनायनिः । भ्रूणहन् धे-
इत्येतयोः प्यञि परतस्तकारादेशो निपात्यते । भ्रूणध्नो भाव, श्रौणहत्यम् । धे-
भाद्रो, धैवत्यम् । हन्स्तोऽचिण्णलोरिति यत्त्व तद्भातुप्रत्यय एवेति श्रौणध्नो
इत्यत्र न भव यतो श्रौणहत्ये सत्य निपात्यते । सारथ इति सरथ् इत्येतस्य-
परतौयूक्ष्णस्य वड्यादेशो निपात्यते । सरथ्वा भव, सारथमुदकम् । ऐच्चाक इति
स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते । इच्चा-
कोरपत्य, जनपदशब्दात् कृत्रियादित्यत्र, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐच्चाक-
इच्चाकुपु जनपदेषुभव कोपधादित्यण् । ऐच्चाक । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्टधा-
दिपु पठ्यते, ततो टञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयो-
रपत्यम्, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिष्वेव न पठ्यते, तत्राञि कृते
यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेव च लोपार्थं निपातन कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिपु
वहुपु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्योभवति, मित्रयत्र इत्यत्रो 'दाजेश्च' इत्येव हि लुक्
सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति । मित्रयूणा सद्य इत्यत्र गोत्रचरणाद् बुज याधित्वा मैत्रयक
सद्य इत्यत्र, सघाङ्कलक्षणेष्वन्यत्रिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्मयमिति हिरण्यस्य
मयटि यादिलोपो निपात्यते हिरण्यस्य विकार, हिरण्मयः ॥

ऋतव्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋतव्य वास्त्व वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते च्छन्दसि विषये
ऋतु वास्तु इत्येयोर्थति यगादेशो निपात्यते । ऋतौ भ्रमम्, ऋतव्यम् ।

वास्तौ भवं, वास्त्यम् । वस्तुशब्दस्यागि यणादेशो निपात्यते । वस्तुनि भवो,
वास्तः । मधुशब्दस्यागि भ्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ।
हिरण्यशब्दाद्विहितस्य भयतो मशन्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्यम् ॥

इत्युपाध्यायध्रीवामनकृतायां काशिकायां षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

समाप्तथाय षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युजोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोरुत्पद्यशेषयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्ग्रहणं, तयोः स्थाने
यथासङ्घपमन थक इत्येतावादेशो भवतः । योरनः, वोरकः । नन्दादिभ्यो ल्युः-
नन्दनः । रमगः । सायमादिभ्यष्टधुञ्चुलौ तुट्-सायतन । चिरंतनः । ण्वुल्चौ-
कारकः । हारकः । वासुदेवानुंताभ्यां युन् (१) । वासुदेवकः । अनुंनकः । अनुना
सिक्यणोरिति किम् ? ऊर्गाया युस्-ऊर्गायुः । भुजिमृद्भ्यां युक्-युकी । भुज्युर्म्-
त्युस्त्येऽमादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नोयाः । युजोरिति निर्देशाद् इन्द्रैकवक्त्रापचेऽनित्यमागमशासनमिति युम् न
विद्यते । नपुंसकलिङ्गता वा, लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिङ्गस्येति न भवति । इत्-
रेतरयोगपक्षेपु छान्दसोवर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

(२) युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो दिव्ये यन्तु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवक्त्रावः कथं पुनश्चेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिनी लोप एतत्वे नुमनित्यतः ।

अशिष्यत्वादि लिङ्गस्य पुरुषवेह समाधितम् ॥

अत्यनेयीनीयियः फडस्वच्छ्रया प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासत्त्वं फ ड र ल छ घ इत्ये-
तेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फङ्-नाडायनः ।
चारायणः । छस्य एवादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ढक-सौपर्णयः । वैनतेयः । रस्य ईना-
देशो भवति । कुलारत्नः-आद्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति ।
वृद्धाच्छ्र-भार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । उद्गाद्य घ-चत्रियः ।
प्रत्ययग्रहणं किम् ? फङ्कति । ङीकते । रनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदिग्रहणं किम् ?
करञ्चनम् । जानुदघ्नम् । एते आयनावयवः प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति । कृतेष्वे-

(१) -यासेऽय पाठो वृषभे उरमागुले प्रक्षितो भाति । (२) इदं कारिकादयं न्यासप-
रमञ्चयोर्नै व्याख्यातमवतः प्रक्षितं भाति ।

सविद्रताम् । संविद्रताम् । समविद्रत । समविद्रस । वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत्-विन्ते । विन्दाते । विन्दते इति ॥

बहुल छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रडागमो भवति । देवा बहुह । गन्धर्वा अप्सरसो बहुह । दुहेर्लडि शकारस्यादादेशे कृते स्त् । 'लोपस्त आत्मनेपदे-वति' तकारलोपः । नच भवति-अदुहन् । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति-अदध्रमस्य केतवः (१) । 'ऋरसोऽडि गुण' इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्ताद्द्वादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तैः । प्लवैः । अति-जरसैः । जरामतिक्रान्तरिति विपृच्छ समासे कृते ह्रस्वच्चे च भिस ऐसादेशो भवति । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति परिभाषेयमित्वा । कषाय क्रमण इति निर्देशात् (२) । अत इति किम् ? अग्निभिः । वायुभिः । तपस्करणं किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एष्व भिसि परस्वाच्चेदन् ऐस् क भविष्यति ।

कृतेष्वेवे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो 'जसः शीति' यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोऽपि भवति-नचैरिति । अतो न भवति-देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरङ्कारयोर्भिस ऐसन् भवति । एभिः । अमीभिः । अकोरिति किम् ? इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तद्व्यहणेन गृह्यत इति । इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोऽपि नियमः संभाष्येत-इदमदसोरेव कादिति । तत्रश्वेह न स्यात्-सर्वकैः । विश्वकैः । इह च स्यादेव-एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् (३) ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्ताद्द्वादुत्तरेषां टाडसिडसाम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा भवन्ति । यथासंख्यम्-टाडसिडसामिनादेशो भवति-वृत्तेण । प्लव्णेण । डसिडसामिनादेशो भवति-वृत्तस्य । प्लव्णस्य । अत इति

(१) अश्वप्रकृति न्वासे । (२) न्यासपर्यालोचनवा कषायक्रमण इति निर्देशादिति मूढपाठो न प्रतिभाति । (३) तत्रश्वेत्वारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्त पाठं क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

किम् ? सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिद्विच्छन्ति यथा तु भाष्ये
तथा नैतद्विप्यत इति लक्ष्यते ॥

हेर्यः ॥ १३ ॥

हेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हे इत्येतस्य च
इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । प्लुताय । अत इति किम् ? सख्ये । पत्ये । सनिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन, दीर्घो भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य हे. स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्मै । विरव
स्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अयोऽग्रास्मै इत्यन्वादेशेऽशादेशे
एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात् पूर्वं स्मैभाव क्थिते, पश्चादेकादेश इति ।

डसिङ्योः स्मात्स्मिन् ॥ १५ ॥

डसि ङि इत्येतयोरकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ
भवतः । डसीत्येतस्य स्मात्-सर्वस्मात् । विरवत्स्मात् । यस्मात् । तस्मात् । कस्मात् ।
हीत्येतस्य स्मिन्-सर्वस्मिन् । विरवस्मिन् । यस्मिन् । अन्यस्मिन् । अत इत्येव ।
भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरपोडसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा
भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मात् । परात् । परस्मिन् । परे ।
अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन् ।
दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे । अपरस्मात् । अपरात् । अपर-
स्मिन् । अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधरस्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् ।
स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति
किम् ? त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य जस' शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । निरवे ।
ये । के । ते । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम्-त्रपुणी । जतुनी ॥

औङ् आपः ॥ १८ ॥

आवन्तादङ्गादुत्तरस्यौङ् शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठत । खट्वे परस्य ।
बहुराजे । कारीपगन्धे । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोऽपि ग्रहण यथा स्यात् ।
औकारोऽयं शीविधौ डिद्गृहीतो डिच्चास्माक नास्ति कोऽयं प्रकार ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंज्ञेऽस्मिन् डिक्कार्यं ते श्या प्रसक्त स दोषः ॥
डिच्चे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्र वर्णे यत् स्यात्तच्च विद्यात्तदादी ॥
वर्णश्चाय तेन डिच्चेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुसकाच्च ॥ १६ ॥

नपुसकाद्गादुत्तरस्य औड श्चि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठति । कुण्डे पश्य । यस्येति लोप प्राप्ति । छर्या प्रतिषेधो यक्तव्य छ । इति न भवति-दधिनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥

जशशसो शि ॥ २० ॥

नपुसकाद्गादुत्तरयोर्जशशसो शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति-कुण्डशो ददाति । वनश प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य श्चौश् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टन्शब्दो गृह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जशशसोरोशि ययमादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहण किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहण शापकमष्टन आ विभक्तवित्वात्वविकल्पस्य । पडभ्यो लुमित्य' स्यायमपवादो, नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते । यस्तु, 'मुषो धातु प्रातिपदिकयोरिति' तस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते-अष्टपुत्र । अष्टभार्य इति । तदन्तग्रहणमत्रेप्यते-परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रावस्थाभावाद्दौश्व न भवति ॥

पडभ्या लुक् ॥ २२ ॥

पट्सञ्जेभ्य उत्तरयोर्जशशसोर्लुग्भवति । पट् तिष्ठन्ति । पट् पश्य । पड । सप्त । नव । दश । पटप्रधानात्तद्-तादृषि भवति-परमपट । उत्तमपट् । यत्र तूपसर्जन पट् ततो न भवति-प्रियपप, प्रियपद्मान इति ॥

स्मोर्नपुसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इयेतयोर्नपुसकादुत्तरयोर्लुग्भवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु पश्य । त्रपु । जतु । तद् ब्राह्मणकुलमि यत्र लुका त्यदाद्य व बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नियम्याह । लुको हि निमित्तमतोऽमितिलक्षणात्तरेण विहन्यते, न पुनस्यदाद्यवे नव, यस्य च लक्षणात्तरेण निमित्त विहन्यते न तदनिय भवति ॥

अतोऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्तात्तपुसकादुत्तरयो स्मोर्नपुसकात् इत्ययमादेशो भवति । कुण्ड तिष्ठति । कुण्डे पश्य । वनम् । पीटम् । मकार कस्मात् क्रियते ? दीर्घच प्राप्नोति ॥

अदृढ डतरादिभ्य पञ्चभ्य ॥ २५ ॥

डतरादिभ्य परयो स्वमोर्दृढ इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतर-परया कतमत्तिष्ठति । कतम पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य, वृत्ति, किम् ? नेम तिष्ठति । नेम पश्य । डिकरण किम् ? कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्गदीर्घो मा भूत् । इह

तु कतरत्परयेति स्थानिवद्भावाद्भि पूर्ववेनापि सिद्धयति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्मान्न विधीयते ? हे कर्तरादिति सवुद्धेलोपो मा भूत् ।

अपृक्करचेदमो दोषो निवृत्ते ढतरादिषु ।

अदृडिवाडुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दाबुत्तरयोः स्वमोरच्छन्दसि विषये अदृडादेशो न भवति । इतरमितर म्गडमजायत । वार्त्तन्मितरम् । छन्दसोति किम् ? इतरत्काष्टम् । इतरत्कुडयम् । अतोऽमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं, नेतराच्छन्दसीति वचनं योग-विभागायम् ॥ एकतरादि सर्वत्र छन्दसि भाषाया प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतर तिष्ठति एकतरं परयेति ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशु ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येतान्प्रामुत्तरस्य ङसोऽशित्ययमादेशो भवति । तत्र स्वम् । मम स्वम् । शिक्करणं सवदिशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशज्यपदेशप्रकृत्ययमादेरेव स्यात्, ततश्च योऽचीत्येतच्च स्यात् ॥

हे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

हे इत्यविभक्तिको निर्देशः । हे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययो-र्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मयं दीयते । प्रथ-मयोः-त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वान् । माम् । युवा-म् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान् कुलानि(१) ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्य दीयते । अस्मभ्य दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने श्लेषेदित्येव प्राप्नोति । तद्वद्भुक्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । केचित् पुनरभ्यमादेशमेत्वनि-वृत्त्ययं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपश्छिन्नोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वर-श्चादेरेव भवति ॥

१. तच्चिदसपाठोऽधिको दृश्यते 'तस्माच्छमोत्त-पुसोति सिद्धेऽस्तीनपुसर्थायैव वचनम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदे' ।

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्भ्यश्चान्तिः
अस्मद्भ्यश्चान्तिः ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । च्वद्भ्यश्चान्तिः । मद्भ्यश्चान्तिः ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति पृथीयहुवचनमागतसुट्क गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याक-
मि-ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यते । न
स्यादेशविधानकाले सुट्विद्यते ? तस्यैव तु भाविन सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशो कृते
हि शेषे लोपे युष्मदस्मदौकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तभूतत्वाच्चिद-
न्तंते । दीर्घोच्चारण सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यदिय
सवर्णदीर्घं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेव प्रति भविष्यतीति अकारकरणमेवनि-
वृत्त्यर्थमिति अतो गुणे पररूप च स्यात् ॥

आत औ णल ॥ ३४ ॥

आकारान्ताद्वाद्भ्यश्चान्तिः णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ । जग्लौ ।
मग्लौ । अत्रौत्वमेकादेश स्थानिद्भावो द्विवचनमि-यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते ।
एकादेशादनवकाशवादात् च द्विवचनादपि परवादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिप्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इयेतयोरातिपि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताद्भवान् ।
जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डित्करण गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सवा
देशस्तातड भवति । डिवाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यपि प्राप्नोति तद्विवर्त्तते, डिक्
पिक् भवति । तेन वुवइदिति मूलाद्भवान्तितीर्ण न भवति । आशिपीति किम् ? प्राप्-
गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ॥

तातडि डित्त्व सक्रमवृत्त्यादन्यविधिक्षेत्तच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातडो डित्त्वसामर्थ्यान्नायमन्यविधि स्मृत ।

न तद्वदनडादीना तेन तेऽन्यविकारजा ॥

शतुर्वसु ॥ ३६ ॥

विद् शान इत्येतस्माद्वातोर्लृत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति । विद्वान् । विद्वास्तौ ।
विद्वांस । स्थानिवद्भावाद्गुणित्कार्ये सिद्धे वसोरकारकरण, वसो सप्रसारणमित्यत्र
ऋत्तोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्येतदपि न

भवति । तथा सत्युकारकरणमन्वयं स्यात् । अन्यतरस्यां प्रहण केचिदनुवर्त्तयन्ति ।
विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासेऽनन्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासेऽनन्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृय ।
पार्श्वतः कृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समास इति किम् ? कृत्वा । हृत्वा । अन-
न्पूर्व इति किम् ? अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनभिति हि नञोऽ-
न्यदनञ् नञ्सदृशमव्यय परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति ।
रनात्वाकालकादिषु मयूरव्यसकादिषु निपातनात्कृत्यवादेशो न भवति ।
समासे इति निद्धारणे सप्तमी । तेन क्त्वान्तः समास एव परिगृह्यते । स च
पिधिस्तदन्तस्येत्यनेत तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति ।
चानन्पूर्वं ह्युच्यते । रनिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे मति नन्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति
नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादिषु हि प्रभृतीनन्तरङ्गानपि
बहिरङ्गो ल्यब्याधत एवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

समासेऽनन्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति, अ-
भवपि छन्दसि विषये । कृष्ण वासो यजमान परिधापयित्वा । प्रत्यङ्मर्क
यित्वा । ल्यत्रपि भवति-उद्धृत्य जुहोति । वा छन्दसीति नोक्त,
चारार्थम् । तेनासमासेत्यन्भवति । अर्च्य तान् देवान् गतः । छन्दोऽधिकार, आज
सेरसुगिति यावत्(१) ॥

सुपा सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाढ्यायाजालः ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्णं आ आत् शे या डा ढ्या याच् आत्
इत्येते आदेशा भवन्ति । सु-अनृशरा ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते
सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् । घुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते
इतिडां निडो भवन्तीति वक्तव्यम् । चपालं ये अश्वयूषाय तदति । तदन्तीति प्राप्ते
लुक्-आदे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । (२) हविर्दाने यत्सुन्वन्ति
मिधेनीरन्वाह । यस्मिन् सुन्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः-धीती
मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । आ-उभा यन्तारी । उभौ यन्ता
इति प्राप्ते । आत्-न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि । तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते । दो-न युष्
वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूय वयमिति प्राप्ते । यूयादेशो वयादेशः
छान्दसत्वाच्च भवति । या-उरुया । घृष्णुया । उरुणा घृष्णुनेति प्राप्ते । डा-नाभ

१. वाछन्दसात्वारम्य यावदित्यन्त. पाठो नास्त पुस्तकान्तरे । २. हविर्दानेति पाठ
न्वम् ॥

पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । द्या-अनुष्टया च्यावयतात् । अनुष्टभेति प्राप्ते । याच्-साधुया । साध्विति सोर्लुङ्कि प्राप्ते । आह्-वसन्ता यजेत् । वसन्त इति प्राप्ते । इद्याद्वियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । इया-उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरणा दाहणेति प्राप्ते । इयाच्-सुचेत्रिया । मुगात्रिया । सुचेत्रिणा मुगात्रिणेति प्राप्ते । ईकारः-इति न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते । आइयाज-याराणामुपसंख्यानम् । आह्-प्रवाहवा । प्रवाहुनेति प्राप्ते । अयाच्-स्वप्नया सच सेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयात्-सिन्धुमिव नायया । नावेति प्राप्ते(१) ।

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिधादेशो गृह्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति । वर्धो वृत्रम् । फर्मी वृत्तस्य शाखाम्(२) । लुङि, बहुलं छन्दस्यमाङ्शोगेऽपीत्यङ्गामा-भायः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हिमकारचचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपरत आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा अहुह । गन्धर्वा-प्सरसो अहुह । अहुहतेति प्राप्ते । हुहानभिभ्यां षयो अघ्वेयम् । इधामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेत इति प्राप्ते । अपीत्यधिकारात् भवति-तत्र आत्मानमनृतं कुरुते आत्मनेपदेभित्ति किम् ? वत्स दुहन्ति कलशं चतुर्विधम् ॥

ध्वमो ध्यात् ॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेषोष्माण वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन् परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्छन्दसि विषये । यजध्वैन प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तरय तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोभमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रं-गात्रमस्या नून कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊव्ये गोह पार्थिव खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारश्चः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चङ्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्तनप्तनयनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वक्षते । छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन धन इत्येते आदेशा भवन्ति । तप्-शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप्-

१. "अयारिति रेफ उपोत्तरितोत्पुपोत्तमाशोदात्तार्थं इति क्वचित्पाठ । २. अक्षयिपमक- निषमिति प्राप्ते इत्यधिक क्वचित् ॥

मवरत्रा इधातन । धचेति प्राप्ते । तन-जुष्टुत्न । जुपतेति प्राप्ते(१) । छान्दसत्वात्,
रलु । थन-यदिष्ठन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमडित्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये मसित्यय शब्द इकारान्तो भवति । मस-सकारान्तस्य इकारा
गमो भवति, तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पुनस्त्वा दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते ।
शलभ मञ्जयामसि । मञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रि वासयामसि । वासयाम
इति प्राप्ते ॥

क्त्वो यः ॥ ४७ ॥

क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये । द्वाय सविता धिय । इत्येति
प्राप्ते । क्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिद् वस्माद्धोच्यते ? समास इति तत्रानुवर्त्तत ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्यय शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यज्ञे कत्याप्रत्ययान्तस्य ईनमा
देशोऽन्त्यस्य निपात्यते । इष्टीन देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वीनमित्यपी-
प्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धम् ॥

स्नात्वाद्यश्च ॥ ४९ ॥

स्नात्वा इत्येवमाद्य शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । स्नात्वा मलादिव ।
स्नावेति प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीवेति प्राप्ते । प्रकारार्थोयमादिशब्द ॥

आज्जसेरसुक ॥ ५० ॥

अवर्गान्ताद्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये । ब्राह्मणास-पितर-
सोम्यास । ब्राह्मणा सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वासो य उ परास इत्यत्र परत्वादसुकि
पुन प्रमङ्गविज्ञानाच्छ्रीभाव प्राप्ते । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधित तद्बाधित
मेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्यत प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीति
विषय क्यचि परतोऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति बडवा । क्षीरस्यति माणवक ।
वृषस्यति गौ । लवणस्यत्युष्ट्र । आमप्रीताविति किम् ? अश्वीयति । क्षीरीयति ।
लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मधुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ अक्षीरलवणयोर्लालसा-
यामिति वक्तव्यम् ॥ नृणातिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर
आह-अश्वप्रीतिकेभ्यो लालसायामनुवक्तव्यम् ॥ दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येव
माद्यर्थम् । अपर आह-असुग्वक्तव्यम् ॥ दधिस्यति, मधुस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

(१) जुषेरनुदात्तत्वाज्जषध्वमिति प्राप्ते इति युक्तं पाठः ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ५२ ॥

आदिति वचते ॥ अवर्णात् सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वासां । यासां । तासां । आदित्येव । भवताम् । आमीति पष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम् नघाम्नीम्य इति, तस्य हि परत्वादाह्यात् स्याद्यो भवति । यश्च घादानुः, वामश्च छिटि, न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धका विति घा न गृह्यते । आमीति सप्तमोर्निर्देश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादिगुत्तरस्येति पष्ठीप्रवृत्तिर्मविष्यति ॥

त्रेह्ययः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥ त्रीणामित्यपि ण्दसीष्यते । त्रीणामपि समुदाणामिति ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्ताश्चदन्ताद्योत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्तात्तावत्-वृत्ताणाम् । लक्षणां । अज्ञानाम् । ताधूनाम् (१) । कर्तृणाम् (२) । शयन्तार-कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरीणाम् । लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । धीरबन्धूनाम् । आबन्तात्-सद्वानाम् । मालानाम् । बहुराजानाम् । कारीपगन्ध्यानाम् ॥

पट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

पट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाद्योत्तरस्यामो नुडागमो भवति । पण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः सख्यायाः पट्संज्ञा न विहिता । पड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति—परमपण्णाम् । परमपञ्चानाम् । परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जन्तीभूतायास्तु सख्याया न भवति—प्रियपणाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योरङ्गन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोरङ्गन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति । श्रीणामुदारो धरुणो रवीणाम् । अप्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य, वामीति विकल्पेन नदी-संज्ञा । तत्र निरवार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादि-येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादस्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति । विद्याहि त्वात्पतिं शूरयोनाम् । पादान्त इति किम् ? गवां गोत्रमुदृजो यदद्विरः । सर्वे विध-

(१) वापूना, इति पठितपत्रे ॥ (२) इतृणा इति बहुवचनोऽस्ति ।

यश्चन्द्रसि विकल्प्यन्त इति पादान्तेऽपि क्वचिन्न भवति-हन्तार शत्रूणा कृषि
विराज गोपति गवाम् ॥

इदितो नुम् धातो ॥ ५८ ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुडि-कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् ।
कुण्डा । हुडि-हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । हुण्डा । इदित इति किम् ?
पचति । पठति । अय धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो भवति । कुण्डा हुण्डेति,
गुरोश्च हल इत्यकारप्रथयो यथा स्यात् । तथाहि-धिन्धिष्ण्योरचेति प्रथपवि
धावेव नुमनुपत्तयोर्ग्रहणम् । धातुग्रहण चह क्रियते धातूपदेशकाले एव नुमा
गमो यथास्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्ती युच्चारणार्थो निरनुना
सिक इकार पठ्यते । अमस्तेत्येवमादौ हि, हन सिचिति क्तिवधिधानसामर्थ्याच्चका
रलोपो न भवति । मन्तेत्यत्राप्यसिद्धवद्ब्रामादिति टिलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न
भवति । इह कस्माच्च भवति-भेत्ता ह्येतेति ? इरिता समुदायस्यत्स्रैतीदित्य नास्ति ।
अवयवसोऽपीसजायां सत्या, गो पादान्त इतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेना
न्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रथये परतो मुचादीना नुमागमो भवति । मुञ्च-मुञ्चति । लुप्ल-लुप्यति ।
विद्-विन्दति । लिपि-लिप्यति । सिच् सिञ्चति । कृनी-कृन्तति । सिद्-सिन्द
ति । पिश-पिशति । शे इति किम् ? मोक्ष । मोक्षुम् । मोक्ष्यम् । मुचादीनामिति
किम् ? तुदति । नुदति । श्चो वृष्णादीनामुपसत्प्यान कर्त्तव्यम् । के पुनस्वृष्णा
दय ? वृष् वृष्ण वृष्ती, ष्फ ष्फ उक्लेश । गुफ गुफ प्रन्थे । उभ उभ पूरणे, शुभ
शुभ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुपद्वास्ते वृष्णादय, स्तेषामनिदिता हल उपधाया
कञ्जित्यनुनासिकलोपे कृते नुग्विधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते ।
वृष्कति । ष्फकति । गुष्कति । उभति । शुभति । ये तु निरनुपद्वास्तेषा वृष्ति ।
ष्फति गुष्कति शुभतीयेष भवति ।

मस्तिजन्शीभ्रलि ॥ ६० ॥

मस्ति नशि इत्येतयोरन्त्योर्शलादौ प्रथये नुमागमो भवति । मडक्ता ।
मडकुम् । मडकुष्यम् । नष्टा । नष्टम् । नष्टयम् । शलातिकिम् ? मन्तम् । नशिता
मस्तेरन्त्याद् पूर्व नुमभिच्छ्रन्त्यनुपद्वादिलोपार्थम् ॥ मन्त । मन्तवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्यतयोरजादौ प्रथये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धक ।
साधु रन्धी । रन्धो वचन्ते । जग्मयति । जग्मन् । साधुजग्मी । जग्मज्जग्मम् । जग्मो
वचन्ते । परापि सती वृद्धिर्नुमा चाप्यते, निष्वात् । जचीति किम् ? रद्धा । जग्म्यम् ।

नेटचलिति रचेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् ? रन्धनम् । रन्धरु । अलिटीति किम् ? ररन्धिव । ररन्धिम । नुमि कृते सयोगान्तत्वादसयोगाक्षिप्त् किञ्चित्ति किञ्च नास्तीति नलोपो न भवति । अध फसौ कथ भवितव्यम् ? रेधिवानीति । कथम् ? पृत्वाभ्यासलोपयो कृतयोरिडागम क्रियते । ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिकक्रियाध्रयोलोप । अध, इटि लिटीत्येव नियम कस्माच्च क्रियते—लिटवेवेदि, नान्यत्रेति ? विपरीतमप्यवधारण समाप्यते—इव्येव लिटि, नान्यत्रेति । तथा हि सति ररन्धेयत्र न स्यात्, रधितेयत्र च स्यादेव ॥

रभेरशब्दिलटो ॥ ६३ ॥

रभेरस्य शब्दिलटवर्जितेऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आरम्भी । आरम्भक । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते । अशब्दिलटोरिति किम् ? आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्दिलटवर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भक । साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्दिलटोरित्येव । लभते । लभे । अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आडो यि ॥ ६५ ॥

आड उत्तरस्य लभेर्नकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलभ्यो गो । आलभ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहतमदुपघत्वमिति, ऋहलोर्ष्यदिति, ष्यप्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रवृत्तिस्वरत्वेनान्तस्वरितत्व भवति । यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्व स्यात् । आड इति किम् ? लभ्य (१) । कथमग्निष्टोम आलभ्य इति ? सर्वे विषयरत्नदसि विकल्प्यन्ते । अथवा आलभ्य इयत्र नुमि कृतेऽनुपज्ञ लोप क्रियते ॥

उपात् प्रशासायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभे प्रशासाया गन्धमानाया यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । उपलभ्या भवता विद्या । उपलभ्यानि धनानि । प्यत्पयान्तत्वाद्दन्तस्वरितत्वमेव । प्रशासायामिति किम् ? उपलभ्यमस्माद्दृष्टपलात् किञ्चित् । पोरदुपघत्वाद्यत्पयान्तमिदम् ॥

उपसर्गात् खल्घञो ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभे खल्घञो परतो नुमागमो भवति । ईपप्रलभ् ।

(१) “अदुपघत्वाद्यत्पयदान्तेनैतदा र्दिति किम् ? आलभ्या” इति पुस्तकान्तोऽधिकम् ।

सुप्रलभः । दुष्प्रलम्भः । घञि-प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—
उपसर्गादेव लभेः, खल्वध्नोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईपह्नः ।
लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यान् ॥ ६८ ॥

सु दुर्लभ्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्वध्नोः
परतो नुमागमो न भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि—सुलाभो दुर्लाभः । केवला-
भ्यामिति किम् ? सुप्रलभः । दुष्प्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलप्रहणं
क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितवादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीय-
त्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा स्वतिशब्दो न
कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवातिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्द्देशपक्षेऽप्येवमर्थं
केवलप्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६६ ॥

चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ ।
लभम् २ । व्यवस्थितविभाषा चैव, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प, उपसृष्टस्य नित्य
नुम्भवति—प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिदच्चां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामहानां धातुवर्जितानामञ्जतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ।
भवतु-भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन्-श्रेयात् । श्रेयासां । श्रेयांसः । शतृ-
पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्जतेः—प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्च । उगिदचामिति किम् ?
दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थान इति किम् ? भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य ।
अञ्जतिप्रहणं नियमार्थम्, अञ्जनेरेव धातोरन्यस्य मा भूत्—उत्तात् । पर्णध्वत् ।
अधातोरिति किम् ? अधातुभूतपूर्वस्य यथा स्यात्—गोमन्तमिच्छति गोमत्यति,
गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुवाद्ञ्जतिप्रहणान्न स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः ।
असमास इति किम् ? अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरितीकारनिर्द्देशात्, युज
समाधावित्यस्य प्रहणं न भवति—युजमापन्ना ऋषयः ॥

नपुसकस्य म्लचः ॥ ७२ ॥

नपुसकस्य शलन्तस्थाजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उद-
श्चिन्ति । शङ्कन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य—कुण्डानि । वनानि । व्रपूणि ।
जतूनि । नपुसकस्येति किम् ? अग्निचिद् ब्राह्मणः । शलच इति किम् ? बहुपुरि ।
बहुपुरि । विमलदिवि । चवारि । अहानि । उगितो शलन्तस्य नपुसकस्य परत्वादाने-

नैव नुम्भवति । श्रेयामि । भूयासि । कुर्वन्ति । कृपन्ति-ब्राह्मणकुलानि । इवहृदि
प्रतिषेधो यत्तस्य ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि । अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति ।
बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुसकस्याङ्गस्याचादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । त्रपुणी । जतुनी ।
तुम्बुरगी । त्रपुणे । जतुने । तुम्बुरुगे । इक इति किम् ? कुण्डे । पीठे । अजग्रहणमुक्त
राभम् । यद्येव, तत्रैव कर्त्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयोजन-हे त्रपो इत्यत्र नुम्
भूदिति । न द्विसवुद्गोरिति नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च, नलुमताङ्गस्येति
प्रयत्नलक्षणं प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ? एतदेवाजग्रहणं शापकं प्रत्ययलक्षणं प्रति
षेधोऽत्र न भवतीति । तथाच सत्रुद्रिगुणं कियते । विभक्तौविति किम् ? तौम्बु
रव चूर्णम् ॥

इकोऽचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रादात्व तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।

नुद् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो, इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुस्कपुवद् गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुस्कनपुसकलिङ्गमिगन्त गालवस्याचा
यस्य मनेन पुञ्जवति । यथा पुसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्द्वत्रापि न भवत इत्यर्थः ।
आमणीब्राह्मण । आमणि ब्राह्मणकुलम् । आमण्या ब्राह्मणकुलेन । आमणिना ब्राह्मण
कुलेन । आमण्ये ब्राह्मणकुलाय । आमणिने ब्राह्मणकुलाय । आमण्यो ब्राह्मणकुलात् ।
आमणिनो ब्राह्मणकुलात् । आमण्यो ब्राह्मणकुलस्य । आमणिनो ब्राह्मणकुलस्य । आम
ण्योर्ब्राह्मणकुलयो । आमणिनोर्ब्राह्मणकुलयो । आमण्या ब्राह्मणकुलानाम् । नुमवि
रेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुद् । आमणिना ब्राह्मणकुलानाम् । आमण्या ब्राह्मणकुले ।
आमणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मण । शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्राह्मणकुलेन ।
शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मण
कुलात् । शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयो । शुचिनो
ब्राह्मणकुलयो । शुची ब्राह्मणकुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् ?
आमणिनी ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुस्कमिति किम् ? त्रपुणे
जतुने । इह कस्मात् भवति - पीलुर्बृल, पीलु फल पीलुने फलायेति ? समानार्था
माहृत्तौ यद्भाषितपुस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुवद्भावः । इह तु वृत्ताकृति प्रवृ
त्तिनिमित्तं पुसि शब्दस्य । फलाकृतिर्नपुसके । तदेतदेव कथं भवति भाषितपुस्क
मिति ? भाषित. पुसत्. पुसिस्मत्. प्रवृत्तिनिमित्ते. स. भाषितपुस्कशब्देनोच्यते । तयो
गाःमिधेयमपि यद् नपुसकं तदपि भाषितपुस्कम् । तस्य प्रातिपदिकं यच्चुब्दरूप

तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् ।
कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाम्याम् ॥

अस्थिदधिसध्यक्ष्णामनुकुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्थि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजाद्रिपु विभक्तिषु
परतोऽनडित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्थ्ना । अस्थ्ने । दध्ना ।
दध्ने । सक्थ्ना । सक्थ्ने । अक्ष्णा । अक्ष्णे । अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनडादेशः-
स्थानिवद्भावादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भसंज्ञायामहोपे कृते उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति ॥ एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य
तदन्तग्रहणमिष्यते ॥ प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन । प्रियदध्ना(१) तृतीयादिष्विति
किम् ? अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव । अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसध्यक्ष्णामनु छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते । अचीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते-इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । मद्रं परयेमाक्षभिः ।
तृतीयादिष्वियुक्तमनजादावपि दृश्यते-अक्षायुक्त्वाय जुहोति । विभक्तावियुक्तम-
विभक्तावपि दृश्यते-अक्ष्वता लाङ्गलेन । अस्थन्वन्तं यदनस्था विभक्तिं ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषयेऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः ।
अची ते इन्द्र पिङ्गले कपेरिव । अचीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अक्षि इत्यत्र नुमपरत्वा-
दीकारेण बाध्यते तत्र कृते, सवृद्गातौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति
पुनर्नुम्न क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादद्वाहुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति । ददत् । ददती । ददतः । दधत् ।
दधती । दधतः । जजत् । जजती । जजतः । जाग्रत् । जाग्रती । जाग्रतः । शतुरनन्तर-
ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

घा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादद्वाहुत्तरो यः शतृपन्थयस्तदन्तरस्य नपुंसकस्य घा नुमागमो भवति ।
ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जजति जजन्ति कुलानि । जाग्रति
जाग्रन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादद्वाहुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः । तुदती कुले ।

(१) "प्रियारथे । प्रियदध्ने । प्रियसक्थ्ना । प्रियसक्थ्ने । प्रियाक्ष्णा । प्रियाक्ष्णे ।
इति कचित्पाठः ।

तुदन्ती कुले । तुदती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्र अन्तरङ्गरादादेशेऋते व्यपचर्गाभावादवर्णान्ताद्ग्रादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते यत्तुम् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोपि नास्ति भूतपूर्वगत्याश्रयणे वाऽदती धन्ती-येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधि केचि दाद्-शतुरव्यये शतृशब्दे वृत्ते । अर्णान्ताद्ग्रादुत्तरो य शत्रव्यव इति(१) । अपरे पुनराहु-आदित्येतेन शीनद्यावेव विशेष्येते । अर्णान्ताद्ग्रादुत्तरे ये शीनद्यौ तयो शत्रन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र, येन नाव्यवधान तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रा माण्यादितितकारेणैवव्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिति किम् ? कुर्वती, सुन्वती । शीनद्योरिति किम् ? तुदताम् । नुदताम् ॥

शप्श्यतो नित्यम् ॥ २१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयो शतु शीनद्यो परतो नित्य नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीष्यन्ती कुले । सीष्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यप्रहण वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्यान्नित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येते ॥

सावनडुह ॥ २२ ॥

सौ परतोऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वान् । अत्र केचि दादित्यधिकारादाममो कृतयोर्नुम् कुर्वन्ति । तेन नुमाममागमौ न वाच्येते, आममभ्या च नुमिति । अपरे तु सरयपि सामान्यविशेष्ये आममोर्नुमश्चसमावेश मिच्छन्ति । न वाध्यवाचकभाव, यथा चिचीपयादिषु दीर्घत्वद्विचनयोरिति ॥

इक्स्वप्रस्वतप्रसा छन्दसि ॥ २३ ॥

इक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये । ईहड् । ताटड् । याहड् । सटड् । स्ववान् । स्वतवान् पायुरग्ने ॥

दिव औत् ॥ २४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परत औदित्ययमादेशो भवति । औ । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकं स इह न गृह्यते-अचधू ॥

पथिमथ्यभुञ्जामात् ॥ २५ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुञ्जिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पथा । मथा । ऋभुञ्जा । स्थानिन्यनुनासिकेऽपि आकारोऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति(२) शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

(१) 'यथा ग्रामो दग्ध इति अमेकरशे आमशब्दो निर्दिश्यते' इति क्वचिद्विक पाठ उपलभ्यते । (२) भा वमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति पा० ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने अकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्याः । पन्यानी । पन्यानः । पन्यानम् । पन्यानी । मन्याः । मन्यानी । मन्यानः । मन्यान-
नम् । मन्यानी । ऋभुत्ताः । ऋभुत्ताणी । ऋभुत्ताणः । ऋभुत्ताण ऋभुत्ताणी ।
आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं पपूर्वार्थम् । ऋभुत्तणमित्यत्र, वा पपूर्वस्य निगम
इति दीर्घविकल्पः ॥

थो न्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्थकारस्य स्थाने न्य इत्यदमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः ।
पन्याः । पन्यानी । पन्यानः । मन्याः । मन्यानी । मन्यानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसज्जानां टेलोपो भवति । पयः । पथा । पये । मथः । मथा । मये ।
ऋभुत्तः । ऋभुत्ता । ऋभुत्ते । सर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न
सबद्धयते ॥

पुंसोऽसुह् ॥ ८९ ॥

पुस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽसुडित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसी ।
पुमांस (१) । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पन्न्यायां
विभक्तौ असुडित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुह्युपदेशिवद्भचन कर्त्तव्यम् । तेन
परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्यय पुनराहुद्रात् एव ॥

गोतो णिन् ॥ ९० ॥

गोशब्दात् परं सर्वनामस्थान गिद्वद्भवति । गिक्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः । गौः ।
गावौ । गावः । तपरकरण किम् ? चित्रगुः । शवलगुः । कथं, हे चित्रगो, हे शवल
राव(२) इति, अद्भुत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति सवुद्धिस्तोर्गुणे कृते गिक्च न
भवति । अथवा गोत इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्था-
नमिति । यच्च तदर्थस्यैकवादिषु सर्वनामस्थान तत्रोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते ।
चित्रगुशब्दात् यत्सर्वनामस्थान तदन्यपदार्थस्यैकवादीनाह । तपरकरणं तु निर्देशार्थ-
मेव । केचिदोक्तो गिदिति पठन्ति । गोशब्दादपि यद्सर्वनामस्थानं विद्यते तदर्थम् ।
गौः । गावौ । गावः । गोत इत्येव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
वर्गनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णलवा गिद् भवति । गिक्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकर । अहं
चकार । अह पपच । अह पपाच ॥

(१) सर्वनामस्थान इत्येव पुस पदव इत्याशक्त पुस्तकान्तरे ॥ (२) हे चित्रगव इति
पाठान्तरम् ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ६२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दस्तस्मात्पर सर्वनामस्थानं जिह्वद्भवति । सखायौ । सखायः । असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

अनङ् सी ॥ ६३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतोऽनङ्कित्ययमादेशो भवति स खिसुशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च(१) ॥ ९४ ॥

ऋकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां चाऽसंबुद्धौ सौ परतोऽनङ्गादेशो भवति । कर्त्ता । हर्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना । पुरुवसा । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हेऽपुरुदंसः । हे अनेहः । हे उशनः । उशनसः संबुद्धावपि पक्षेऽनङ् इत्येते—हे उशनन् । न हि संबुद्धो रिति-नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इत्येते—हे उशन । तथा चोक्तम् ॥

सबोधने तुशनसखिरूपं सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यदिनिर्बन्धि गुण विगन्ते नपुसके म्याग्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ६५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तु प्रत्ययान्तः सज्ञाशब्दः सर्वनामस्थानेऽसंबुद्धौ परतः तृज्वद्भवति । तृज्वन्तस्य यद्रूप तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्यासत्तेश्च ऋशोरेव तृज्वन्तस्य यद्रूप तदतिश्यते । तच्च क्रोष्टृ इत्येतदन्तोदात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्थान इत्येव । क्रोष्टूर् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ६६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्री-भ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्द केचिद्गौरादिषु पठन्ति । ते ङीषि प्रत्यये तृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः ऋतैः पञ्चक्रोष्ट्री रथैरिति स्त्रीशब्दस्य (२) लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति । तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्द्वेषः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्भवति । कृतेऽतिदेशे, ऋशोरेभ्यो ङीषिति ङीष्प्रत्ययः । तत्रोदात्तगणो ह्रस्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिप्त्रिचि ॥ ६७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टृता ।

(१) षडित्पत्रैसर्वत्रपुरुदंसं शब्दं तालव्यान्तोऽनङ् इत्येते ॥ (२) स्त्रीप्रत्ययवर्गेति पाठान्तरम् ॥

क्रोष्टे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टी । क्रोष्ट्रीः । क्रोष्ट्रुः । तृतीयाद्विधिवि
 किम् ? क्रोष्टून् । अवीति किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥ छत्रवद्भावात् पूर्वप्रतिषेधेन
 नुमनुयी भवतः ॥ प्रियक्रोष्टुनेऽरण्याय । हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुद्-क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ६८ ॥

चतुर अनडुह् इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः ।
 चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाही । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । तदन्तविधिरत्रेप्यते ।
 प्रियचत्वा । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रियानड्वाही । प्रियानड्वाहः ॥
 'अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ अनडुही । अनड्वाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम् सम्बुद्धौ ॥ ६९ ॥

सम्बुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरामागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रियचत्वः ।
 हे प्रियानड्वन् ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य घातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति । किरिति । गिरिति । आरतीर्णम् ।
 विस्तीर्णम् । घातोरिति किम् ? पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लाङ्गिणस्याप्यत्र प्रहणमि-
 ष्यत्वे । लिङ्गीर्णित्वादि यथा स्फुरिति धातुप्रहण विप्रत्यये (१) ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारादसावोष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य घातोरङ्गस्य उकारादेशो
 भवति । पृत्ताः पिण्डाः । पुपूर्यति । मुमूर्यति । दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽओष्ठ्यपूर्वो भवतीत्य-
 चापि भवति-बुबूर्यति ऋत्विजम् । प्राबुबूर्यति कम्बलम् । ओष्ठ्योत्र प्रत्यासत्तेरङ्गाव-
 यव एव गृह्यते, तेन ऋ गतावित्यस्य सम्पूर्वस्य समीर्णमिति भवति (२) । छइत्वोत्वा-
 म्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ आस्तरणम् । आस्तरकः । निपरणम् । निपा-
 रकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य घातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्ठ्यपूर्व-
 स्येत्युक्तमनोष्ठ्यपूर्वस्यापि भवति-मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठ्यपूर्व
 स्यापि न भवति-पप्रितमम् । कचिद् भवति-पपुरिः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

(१) तपरकरणमसन्देहार्थमित्यधिक पुस्तकान्तरे ॥ (२) कचिदप्याठ उपलभ्यते-स-
 चारम् "तेनेद् न भवति-समीर्णमिति । ऋगतावित्यस्य सम्पूर्वस्य, यद्यपि समीर्णकार
 ओष्ठ्यःपूर्वोऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवति" इति ।

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैपीत् । अनैपीत् । अलावीत् । अपावीत् । अकार्पीत् । अहार्पीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद् वाधते । न्यनुवीत्, न्यधुवीत् इत्यत्र कुटादित्वाद् डित्त्वे सति प्रतिपिद्वायां वृद्धावु-
डादेशः क्रियते । परस्मैपदे भवति किम् ? अच्योष्ट । अण्योष्ट ॥

अतो लान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति परस्मै-
पदरे सिचि । ञर—अचारीत् । त्सर—अत्सारीत् । उबल—अग्वालीत् । ह्यल—अह्म-
लीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पत्यायमपवादः । अत इति किम् ? न्यसोरीत् ।
न्यमीलीत् । लान्तस्येति किम् ? मा भवानसीत् । मा भवानटीत् । अन्तप्रहणं
किम् ? अबध्रीत् । अश्वह्रीत् । अत्र यौ रेफलकारावन्नस्यान्ती न तावतः समीपौ ॥

वदन्नजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदन्नजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः । अवा-
दीत् । अवाजीत् । विकल्पवाधनार्थं वदन्नजिग्रहणम् । हलन्तानाम्—अपाहीत् ।
अभैत्सीत् । अच्यैत्सीत् । अरौत्सीत् । यत्र योगविभागे सति हलन्तप्रहणमन्तरेणापि
सिच्यति । कथम् ? वदन्नजोरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्तते । ततो पदच-
इति सूत्रं तत्राङ्गेनाजिरोप्यते । अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्ब्रह्मप्रहणं
हलसमुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि स्यात्—अराड्हीत् अभाड्हीत् । अन्यथा हि, येन
नाप्यवधानं तेन श्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन षण्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन
हला न स्यात् । उद्वोढामुद्वोढमित्यत्र, वहेः सिचि टत्वसलोपादीनां पूर्व्यासिद्ध-
मित्यसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते, पश्चाद्, ङलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र
कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति—सोदा-
मिप्रस्यापत्यं सौढामिप्रिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् । अकोपीत् ।
अमोपीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयो-
कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनारम्भसामर्थ्यात् सिचि
वृद्धिर्भावते इत्युक्तम् ॥

ह्यथन्तक्षणश्चसजागृणिश्वेदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षणश्चस जागृ णि श्वे इत्येते-

पामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह-अग्रहीत् । स्यम-
अस्यमीत् । व्यय-अव्ययीत् । दुवम-अवमीत् । क्षण-अक्षणीत् । श्वस्-अश्वसीत् ।
जागृ-अजागरीत् । जि-औनयीत् । ऐलयीत् । श्वि-अश्वयीत् । एदिताम्-रगे, अरगीत् ।
कखे-अकखीत् । ह्यन्तक्षणश्वसामेदितां च, अतो हलादेर्लघोरिति, विकल्पे प्राप्ते,
प्रतिषेधः । जागृणिश्वोर्नां तु भिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च, नेटीति न प्रतिषिद्धयते । न
वान्तरङ्गत्वाद्न पूर्व गुणो भवति । सिचि वृद्धेरनवकारत्वात् । यदि पूर्व गुणः स्यादिह
गिश्चिग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्ध-
त्वात् । तस्मादिदमेव गिश्चिग्रहणं ज्ञापकं न सिष्यन्तरङ्गमस्तीति । अथ जागृग्रहणं
किमर्थम् ? जाग्रोऽविचिग्नलिङ्गसु इति जागर्त्तुगुणो वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा,
अचो ङ्गितेति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिन्यते ? नैतदस्ति कृते गुणोऽतो
लान्तस्येति-या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिद्धयते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरका-
लभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात् उपाधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति ।
तथा चिग्नलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्तुम् ।
क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्गोतिर्विभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्गोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । प्रौर्णावीत् ।
गेर्गोत् । विभाषोर्गोरित्यडित्त्वपक्षे वृद्धिर्निकल्पोऽयम् । डित्त्वपक्षे तु गुणवृद्धयोर
भावे उच्यते-प्रौर्णवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न
भवति । अकणीत् । अकणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत् इति किम् ? अदेवीत् ।
असेवीत् । न्यकुटीत्, न्यपुटीत्, इत्यत्रात् इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्देशार्थमच इत्ये-
तदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अजल्लगा वृद्धिरिजल्लगा न भवतीति किञ्चित् चेति प्रतिषेधो
ऽस्यात् । हलादेरिति किम् ? मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् ?
अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह कस्माच्च भवति अचक्रासीदिति ? येन नाव्यवधानं तेन
यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमाश्रितं, न पुनरचापि व्यवधानमिति
वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेनेति कल्पने
तस्यमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत् क्रियते
वेस्पष्टार्थम् । इदोत्येव । अपाक्षीत् ॥

नेडवशि कृति ॥ ८ ॥

बशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वररमनादौ प्रयोजनम् ।
ईशिना । ईशितुम्-ईशरः । दीशिता । दीशितुम्-दीप्रः । भसिता । भसितुम्-

भरम । याचिता । याचितुम्—याञ्जा । चरमनादावित्युदाहरणप्रदर्शनार्थं, न परिगणनम् । तेन अमन्ताद् इत्येवमादायपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोणादयो बहुलमिति समाधीपते सभयोदाहरणप्रदर्शनमेतत् । कृतीति किम् ? रूदिव । ररदिन(१) ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेपु च ॥ ६ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर क स इत्येतेषु कृसु इडागमो न भवति । तीति क्तिन्क्त्वो. सामान्यग्रहणम् । क्तिच्—तनिता । तनितुम्—तन्तिः । क्तिन्—दोषिता । दीपितुम्—दीप्तिः । तु—“सितनिगमिससिस्वविधान्कुशिस्यस्तुन्” ॥ सचिता । सचितुम्—सक्तुः । अ—दान्नीशसयुयुजेति ष्ण् । पतिता । पतितुम्—पत्रवाहनम् । उणादिष्वपि सर्वधातुभ्यः ष्ण् । तनिता । तनिष्णुम्—तन्त्रम् । त-हसि-मृगृष्वमिदमितिल्लुपुष्विभ्यस्तन् ॥ हनिता । हसितुम्—हस्तः । लविता । लवितुम्—लोटः । पविता । पवितुम्—पोतः । धूर्विता । धूर्वितुम्—धूर्तः । औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः कस्य ॥ हसितमिष्येव हि तत्र भवति । थ—हनिक् पिनीरमिकाशिम्यः क्यन् । कोपिता । कोपितुम्—कुष्टम् । काशिता । काशितुम्—काष्टम् । सि—उपिष्पिक् पिभ्यः विसः । कोपिता । कोपितुम्—कुचिः ॥ सुक् च ह्येः ॥ षपिता । षपितुम्—इष्टुः । सर—अशेः कसरन् ॥ अशिता । अशितुम्—अचरम् । क—हण्मीकापाशत्पतिमिभ्यः कन् ॥ शळिता । शळितुम्—शल्कः । स—वृत्त्वदिहनिक्मिकवियुमुचिभ्यः स ॥ वदिता । वदितुम्—वत्सः ॥ छतितुत्रेष्व-ग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः । येषामिद् क्तिनि इत्येते—निगृहीति । उपस्निहितः । निक् चितिः । निपटितिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे थ एकाच् घातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशोऽनुदात्ता, ये तथा पठन्ते त एव विस्पष्टार्थमनिष्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्यन्ते ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति टस्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विद ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृहृध्रौश्विहीडिवर्णेष्वथ शीह्रिजावपि ॥

गणस्थमृदन्तमुतां च रसुवौ हुवन्तथोर्णोत्तिमथो युष्णयः ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुचितास्ततो हलन्तानपि सन्नियोधत ॥

द्वय एव घातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च, तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ता अदन्तादीन् वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता । कर्ता । हर्ता । अदन्ताद्य

(१) वस्तुतस्तु रुदिव. रुदिम, इत्येव युक्तः पाठः, उक्तप्रत्युदाहरणे तु क्ति क्तिन्क्त्वि-निवमादेवेतः सिद्धत्वादिति पदमञ्जरी ।

उदात्ता—अवधिष्ट । ऋदन्तम्-तरिता । तरीता । ऋता च वृद्ध्वञ्चौ-निर्वरिता ।
निर्वरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । धिडीडिवणष्वथ शोडध्रिजावपि-धयिता । उडु
यिता । शयिता । श्रयिता । गणस्थमूदन्तम्-रयिता । पयिता । उता च रस्नुवौ
सुवन्तयोर्णोतिमथो युणुचमव —रयिता । प्रस्नयिता । क्वयिता । प्रोर्णयिता । वाच्य
ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्प्रसिद्धि प्रयोजनमित्यतिदेशादेकाच्चमूणोतिरस्तीति उदात्त
उपदिश्यते । ययिता । नयिता । चगयिता ॥

इति स्वरान्ता निपुण समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निशोधत ।

शक्तिस्तु कान्ते-वनिडेक इत्यन्ते षक्षिश्च सान्तेषु वसि प्रसारणी ॥

षसि प्रकृत्यन्तरमस्ति-वस्ता । वसि प्रसारणी-वस्ता । प्रसारणीति किम् ?
वसिता वखाणाम् । वस निवात इत्यस्य यजादिवाक् सप्रसारण विहित, न तु
वस आच्छादन इत्यस्य ॥

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरैव नेतरे ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ॥

यभिर्नमन्तेष्वनिडेक इत्यन्ते रभिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनि ।

नभिश्चतुर्था हनिरैव पञ्चमो गभिश्च षष्ठ प्रतिपेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । मन्ता । श्यनीत किम् ? मनुतेर्मनितेत्यव भवति ।
नन्ता । हन्ता । गन्ता ॥

दिहिर्दुहितमहतिरोहती व हिनंहिस्तु षष्ठो दहतस्तथा लिहि ।

इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसशया गणेषु हान्ता प्रविभज्य कीर्त्तिता ॥

दग्धा । दोग्धा । मेडा । रोढा । वोढा । नद्दा । दग्धा । रेढा । मुक्तसशया
इति किम् ? तन्त्रान्तरे च चारोऽपरे पठ्यन्ते-सहिमुहिरिहिलुहय । तत्र सहेरिद्वि-
कल्पस्य तकारादी । मुहेरपि रधादी । तेन तौ ससशयौ सविरूपौ । इतरौ तु धातुप-
न पठ्यते । कैश्चिद्भ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससशयौ ॥

द्विंशं दशं दशिमथो मृशं स्पृशं रिशं रुशं क्रोशतिमष्टम विशिम् ।

लिशि च शान्ताननिट पुराणगा पठन्ति पाठ्यु दशैव नेतरान् ॥

वेष्टा । द्रष्टा । दष्टा । आम्नष्टा । जामष्टा । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । ऋदुष ॥ १० ॥ १० ॥

देशाना सृजिदृशी वजयिवा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति
कल्प । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधि सराधिर्युधिवन्धिसाधय क्रुधिञ्जुधी शुष्यतिबुध्यती व्यधि ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्तत पर सिद्धयतिरेव नेतरे ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । शोद्धा । योद्धा । व्यद्धा
सेद्धा । बुद्धयतिसिद्धयत्यो श्यना निदृशादन्यविकरणयोर्बुद्धिसिद्धयोरिद् भवत्यव-
बोधिता । सेधिता । निष्ठाथामपि प्रतिपेधाभावाद्, बुधित सिधितमित्येव भवति

शिपि पिपि शुप्यतिपुप्यती त्विपि विपि श्लिपि तुप्यतिदुप्यती द्विपिम् ।

इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिङ्घ्रिधौ गणेषु पान्तान् कृपिकर्पती तथा ॥

शेषा । पेषा । शेषा । पोषा । जेषा । वेषा । श्लेषा । तोषा । दोषा । द्वेषा ।

आकषा । आकषा । कृपेस्तांदादिकस्य भौवादिकस्य च कृपिकर्पती इति निदुर्देश ।

तपिं त्रिपिं चापिमथो वपिं स्वपि लिपि लुपि कृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं हृपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितास्योदशा ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्पप्ता । लेषा । लोप्ता । कृप्यतिदृप्यत्योरनुदात्तत्वम-

मागमार्थमेव । इट् च तयोरधादिपाठाद्विकल्पेन भवति । अप्ता । तप्ता । तर्पिता ।

द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ सृपिदृषी तावुदात्तावेव । सप्ता । सर्प्ता ।

शप्ता । छोप्ता । सेप्ता ॥

आदि हृदि स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदि सदि स्वियतिपद्यती त्रिदिम् ।

तुदि नुदि विद्यति विन्त इयपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिट् ॥

अन्ता । हन्ता । स्कन्ता । भेन्ता । छेन्ता । शोन्ता । शन्ता । सन्ता । स्वेन्ता ।

स्त्रियतीति श्यना निदुर्देशो जि विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थ । उदात्त षुवायम् । पन्ता ।

खेन्ता । तोन्ता । नोन्ता । वेन्ता । विद्यति विन्त इत्यपि श्यना शनमा च निदुर्वेशोऽन्य-

विकरणनिवृत्त्यर्थ । वेत्तिविन्दन्त्यौ उदात्तावेव । वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पञ्चि वचि विचिरिचिरिञ्जिपृच्छतीन् निजिं सिचि मुचिभञ्जिभञ्जिभृजतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिश्चिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सुजिमृजी विञ्चिनिट्स्वरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्क्ता । प्रष्टा । निर्णेक्ता । सेक्ता । मोक्ता । भक्ता ।

भङ्क्ता । भ्रष्टा । भर्षा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता । सङक्ता । मङक्ता । भोक्ता ।

परिष्वक्ता । खष्टा । मार्ष्टा । मृजिरयमृदित् परुष्यते । ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवित

व्यम् । मार्ष्टा, माजिता इति । अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजन

चिन्त्यम् । केचिदस्य स्थाने विजि पठन्ति । सृजिं विजि विद्वद्यनिट्स्वरानिति । निजा

दिषु यो विजिरसायनिङ्घ्रियते । तथा च ग्रन्थान्तरे (१) निजिविजिप्वञ्जिवर्जमित्यु

क्तम् । एकाच इति किम् ? अवधीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुपदिश्यते । उपदेश

प्रहण किम् ? इह हि यथा स्यात्-लविष्यति । पविष्यति । इह च मा भूत्-कर्त्ता

ह्यन । कर्त्तुमिति ॥

श्र्युक किति ॥ ११ ॥

श्रि इयेतस्योगन्ताना च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा ।

श्रेत । श्रितवान् । उगन्ताना च-युत्वा । युत । युतवान् । लृत्वा । लृत । लृत

ान् । लृत्वा । लृत । लृतवान् । तीर्त्वा । तीर्ण । तीर्णवान् । श्र्युक इति किम् ?

विदितः । कितीति किम् ? अयिता । अयितुम् । अयितव्यम् । केचिदत्र द्विककारनि-
 देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भृष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्च्युक्-
 कितीत्यत्र चर्त्तव्यत्वात्तद्वत्त्वमनाश्रित्य रोखवं न कृतं, विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्ला-
 निस्थश्च श्च्युस्त्वित्यत्र स्था भा इत्याकारप्रश्लेषेण स्थारनोः सिद्धत्वाच्च किंचिदेतत् ।
 उपदेश इत्येव । तीर्णं इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्ये हि कृते स्परत्वे च न स्यात् । मा-
 भूदेवम् । इट् सति वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्य-
 ति । कस्य पुनः सा विभाषा, श्रुतः । यद्यवमि-वे कृते नाय अकारान्तो भविष्यति ।
 स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । अनल्लिखधौ स्थानिवद्भावः । अल्लिखिश्चायम् । तस्मादनुय-
 त्तयितव्यमुपदेश इति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति,
 तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । ऊर्णोतिस्तु ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्ग्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचक्षेडुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गुहान्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति । जिघृ-
 चति । श्लुचति । उगन्तानां च-रुरूपति । लुलूपति । सनिवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृ-
 यूर्णुभरत्नपिसनामिति विकल्पविधानात् श्रयतिरत्र नानुकुप्यते । ग्रहेर्नित्य प्रासः ।
 गुहेरुदित्वाद्विकल्पः ॥

कृत्तभृष्टस्तुद्रस्त्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

कृ सु भृ वृ स्तु द्रु स्त्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । कृ-चकृव ।
 चकृम । सृ-ससृव । ससृम । भृ-बभृव । बभृम । वृज-ववृव । ववृम । घृङ्-चघृवहे ।
 ववृमहे । स्तु-स्तुष्टुव । तुष्टुम । द्रु-द्रुद्रुव । द्रुद्रुम । स्त्रु-सुस्त्रुव । सुस्त्रुम । धृ-शुध्रुव ।
 शुध्रुम । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ-ब्राह्मण एव लिट्यनित्यस्ततोऽन्ये सैट इति ।
 विभिदिव । विभिदिम । छलुविव । छलुविम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः
 प्रतिषेधः । वृज्वृहोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्यय नियमः । वृजो हि धलि,
 वजर्थेति निपातनाद् व्यवस्था । स्तुद्रुस्त्रुवां तु, श्रुतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि
 नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेप्यते । तुष्टोथ । द्रुद्रोथ । सुस्त्रोथ । शुध्रोथ ।
 छलुहोऽस्तु इति वक्तव्यम् ॥ छसस्तुद्रकस्य इडागमो यथा स्यात् । संचस्करिव ।
 संचस्करिम । श्रुतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यस्तुट एवेप्यते । संचस्करिव ॥

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्रयतेरेदितश्च निष्ठायाभिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः-
 ओलजी-लग्नः । लग्नवान् । ओदिजी-उद्विान् । उद्विभवान् । ओदितश्चेति निष्ठा-

तकारस्य नकारः । दीपी-दीप्तः । दीप्तवान् । ङीङ्स्वोदितं मध्ये पाठो ज्ञापको
निष्ठायामनिद्वयस्य । स हि नत्वार्यो, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते ।
उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधातुकस्येद्वलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिदुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति ।
वक्ष्यति-स्वरतिसूतिसूयतिभ्रूदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गृह्-गृहः ।
गृहवान् । उदितो वा । वृद्धः । वृद्धवान् । तनिपतिद्विराणाभ्युपसंख्यानमिति पतेर्वि-
भाषितेद्वस्वापि, द्वितीयाभितातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । अिमिदा-मिद्धः । मिद्धवान् ।
त्रिषिवदा-त्विष्णः । त्विष्णवान् । त्रिष्विदा-स्विष्णः । स्विष्णवान् । चकारोऽनुक्तम-
शुक्त्यर्थः । आधस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किमर्थम् ? आदितश्च, विभाषा
भावादिकर्मगोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मभ्यां, यस्य विभाषेति
प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति-यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध
इति, तेन विभाषा गमहनविद्विज्ञामित्यत्र विदेश्यार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य
प्रतिषेधो न भवति-विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न भवति ।
मिद्धमनेन । मेदितमनेन । प्रमिद्धः । प्रमेदितः । सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शक्रेरि-
मिच्छन्ति विकल्पेन । शकितो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः कर्तुम् । भावे न भवत्येव-
शक्तमनेन । अस्यतेभावे-असितमनेन । आदिकर्मणि च न भवत्येव-अस्तः क्राण्डः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थ-

मनस्तम-सक्ताविस्पष्टस्वरानायासमृशेषु ॥ १८ ॥

क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते निपात्यन्ते यथा-
संख्यं मन्थ मनः तमः सक्त अधिस्पष्ट स्वर अनायास मृश इत्येतेष्वर्थेषु । क्षुब्ध इति
भवन्ति मन्थाभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्थः । क्षुभितमन्थत् । क्षुभितं मन्थेन । क्षुब्धो
गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्भवित्यति । स्वान्तमिति मनोऽभिधानं चेत् । स्वान्त-
मन्थत्, स्वानितो मृदङ्गः । स्वानित मनसा । ध्वान्तमिति भवति तमोऽभिधानं चेत् ।
ध्वानितमन्थत् । ध्वानितो मृदङ्गः । ध्वानित मनसा । लग्नमिति भवति सक्तं चेत् ।
लग्नितमन्थत् । म्लिष्टमिति भवति, अधिस्पष्ट चेत् । ग्लोच्छ्रितमन्थत् । ह्रादभ्युपेका-
रस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वरश्चेत् । विरिभितमन्थत् । रेभृ शब्द इत्यस्यैत-

द्विपातनम् । अन्ये तु विरिभितमन्यदिति पठन्ति । रमिं खीत्रं धातुं पठन्ति ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति । फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फणितमन्यत् । यदश्रुतमपिष्टं च कषायमुद्वसपकंभात्राद् विभक्तसमीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तद्वत्प्रयत्नसाध्यत्वाद् अनायासेन लक्ष्यते । वाडमिति भवति भृशं धेत् । वाडितमन्यत् । वाह प्रयत्न इत्यस्य धातोरेतद्विपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृपिशाली वैयात्ये ॥ १६ ॥

विपातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यनविनीतता । तत्र धृप् शस् इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । धृष्टोऽयम् । विशस्तोऽयम् । धृपेरादितश्चेति प्रतिषेधसिद्ध एव, शस्तेरप्युदितो वा, यस्य विभाषेति नियमार्थं वचनम्—धृपिशस्योवैयात्ये एवेद् न भवति, भावादिकर्मगोरपि वैयात्ये धृपिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्य इति किम् ? धृपितः । विशसितः ॥

दृढ-स्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बलवान् । किमत्र निपायते ? दृहेः कप्रत्यये इडभाषः । हकारमकारयोर्लोपः । परस्य ढत्वम् । अथ, दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तन्नाप्येतद्देव सर्वं नलोपवर्जम्, नकारस्याभावाद् । हलोपनिपातन पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । ढलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् दृडिमा, द्रटीयान्, द्रढयतीत्यत्र र ऋतो हलादंलघोरिति न स्यात् । इह च परिदृढय्यगत इति, ल्यपि लघुपूर्वादिति णेत्यादेशो न स्यात् । इह च परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणं व्यङ्ग्यं प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् ? दहितम् । दहितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वेण तुल्यमेतत् । वृहेर्निपातनम् । वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं, हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रटयति । परिव्रडय्यगतः । पारिवृढी कन्येति । परिवृढमा चष्टे इति विगृह्य वृढशब्दादेव गिजुत्पद्यते । संग्रामयतेरेव सोपसगाणिजुत्पत्तिरिष्यते, नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रटयतीति तिद्वटिति इति निघातः । परिव्रडय्येत्यत्र परिशब्दस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यवादेशः सिद्धो भवति । प्रमाविति किम् ? परिवृहितम् । परिवृहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कपः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कपेर्ज्ञातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टो गिनः । कष्ट व्याकरणम् । ततोऽपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं लक्ष्मणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने—कष्टानि घनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् ? कपितं सुवर्णम् ॥

धुपिरविशब्दने ॥ २३ ॥

धुपेर्दांतोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ ।
अविशब्दन इति किम् ? अघुपित पाक्यमाह । विशब्दन प्रतिज्ञानम् । धुपि
शब्दार्थ इति भ्यादिषु पठ्यते । धुपिर विशब्दन इति सुरादिषु, तयोरेह सामान्येन
ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकधुरादिणिज् विशब्दानार्थस्यानित्य इति । तेना-
यमपि प्रयोग उपपन्नो भवति—महीपालवचं धुप्या लुघुषु पुष्पमाणवा इति ।
स्वाभिप्राय शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अदूर्देः सन्निविश्यः ॥ २४ ॥

स नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यादेर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्णः । न्यर्णः ।
व्यर्णः । अदूर्देरिति किम् ? समेधित । सन्निविश्य इति किम् ? अर्हित ॥

अभ्येष्टादिदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यादेराविदूर्येर्णे निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्णा सेना ।
अभ्यर्णा शरत् । आविदूर्य इति किम् ? अभ्यर्हितो घुपलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः ॥
विदूर विप्रहृष्ट ततोऽन्यदविदूर, तस्य भाव आविदूर्यम् । एतस्मादेव निपातनात्
नन्पूर्वात्तत्पुरपादियुत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

गौरध्ययने घृत्तम् ॥ २६ ॥

प्यन्तस्य घृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे घृत्तमितीडभाघो गिल्लुक्च निपात्यते । घृत्तो
गुणो देवदत्तेन । घृत्त परायण देवदत्तेन । अध्ययन इति किम् ? घृत्तितमन्यत् ।
घृत्तिरयमकर्मकः, स प्यर्थे वर्त्तमानः सम्मर्मज्ञो भवति । तेन, निघृत्त इति हि
प्रकृतेरेव कर्मणि सप्रत्ययो दृश्यते । तद्गदिहापि प्यर्थघृत्तेरेव च घृत्तेर्घृत्तो गुणो
देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकम् ? तद्विद्यते यदापि णिचैव प्यर्थोऽभि-
धीयते तदा घृत्तितमित्यध्ययने सा भुदिति केचित् । अपरे तु वसितो गुणो देवदत्ते-
नेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ता ॥ २७ ॥

नेदित्यनुवर्त्तते । दम् दाम् घृरी दस् स्पन् दद् तप् इत्येतेषां प्यन्तानां धातूना
वा अनित्त्व निपात्यते (१) । दान्त । दमित । शान्तः । शमितः । पूर्णः । पूरितः ।
दस्तः । दासितः । स्पष्ट । स्पाशित । छन्न । छादित । ज्ञप्त । ज्ञपितः । इदृप्रतिषे-
धो गिल्लुक्च निपात्यते । ज्ञप्तेस्तु भस्जपिसनामिति विकल्पविधानाद्, यस्य
विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रुद्यमत्वरसंघुपास्यनाम् ॥ २८ ॥

(१) "दान्त । शान्त । पूष् । दन्त । स्पष्ट । छन्न । ज्ञप्त । इत्येतानि निपात्यन्ते ।
रुद्यदीनां धातूनां प्यन्ते वा इडागमो निपात्यते" इति क्वचित्पाठ उपलभ्यते ।

वन्ति वक्तते । ह्यि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टः । रपितः । स्तीपसहलुभरपरिप इति विकृत्परिधानाद्, यस्य विभापेति प्रतिपेधे प्राप्ते विकृत्पर्यं वचनम् । अम्-अभ्यान्तः । अभ्यमितः । त्वर-तूर्णः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिपेधे प्राप्ते वचनम् । संघुष-संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । सघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्यमाह । संघुष्टौ दम्ब्यौ । संघुषितौ दम्ब्यौ । मूर्धस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकृत्पो भवति । आस्वन्-आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनितो देवदत्तः । आस्वान्त मनः । आस्वनितं मनः । आङ्पूर्वस्य स्वनेमनोऽभिधानेऽपि परत्वादयं विकृत्पः, शुद्धस्वान्तेति निपातनं वाधते ॥

हृपेलोमसु ॥ २६ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृपेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्ट लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्ट केशैः । हृषितं केशैः । हपु अलीक इत्युदित्वाङ्निष्ठायां निट् । हप तुष्टा-धित्वय सेट् । तयोर्हमयोरिह प्रहणमित्युभयत्र विभापेयम् । लोमानि मूर्द्धजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते । यथा लोमनर सृष्ट्वा शौच कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हर्षे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते । लोमस्विति किम् ? हृष्टो देवदत्त इत्यली-कार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य ॥ अविस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहृता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चापतेर्निष्ठायां निष्ठां चि भावश्च निपात्यते । अपचितोऽनेन गुरु । अपचायितोऽनेन गुरु ॥ अस्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ नित्य चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हृ ह्रररह्रन्दसि ॥ ३१ ॥

ह्ररतेर्ज्ञातोर्निष्ठायां ह्रन्दसि ह्र इत्ययमादेशो भवति । ह्ररतस्य चाहुतस्य च । अहरतमसि ह्रविज्ञानम् । ह्रन्दसीति किम् ? ह्रृतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते ह्रन्दसि विषये । ह्र इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे ह्ररितः ॥ ३३ ॥

ह्ररित इति ह्ररतेर्निष्ठायां निष्ठायां गुणश्च निपात्यते ह्रन्दसि विषये, सोमधे-द्वयति । मा नः सोमो ह्ररितो, विह्ररितस्त्वम् ॥

आस्ते । वस्ते । रदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने प्रतिपत्ति-
गौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते । बलादेरिति किम् ? ल्यम् । पव्यम् ।
लवनीयम् । पवनीयम् । इदितिवर्त्तमाने पुनरिदं ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

स्नुक्रमोरात्मानेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । स्नुक्रमोरार्द्धधातुकस्य बलादेरिडागमो भवति, न चेत्स्नुक्रमौ
आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । ए च तादात्मनेपदस्य निमित्तम् ? यत्रात्मनेपदं तदा-
श्रयं भवति—भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेवृत्त्यादयश्च । तेनाय सत्यात्मनेपदे
प्रतिषेधो भवतीति । प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् । स्नुक्रमोरेदात्त्वादिद् सिद्ध एव—
प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितुम् । प्रक्रमितव्यम् ।
अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् ? प्रस्नोपीष्ट । प्रक्रमीष्ट । प्रस्नोप्यते । प्रक्रमस्यते । प्रसुस्-
पिष्यते । प्रचिक्रसिष्यते । सर्वत्रैवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सन्नन्ता-
दपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते । निमित्तग्रहणं किम् ? सीयुडादेस्तत्परपर-
स्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रस्नवितेवाचरतीति प्रस्नवित्रीयत इति क्यङन्तमात्म-
नेपदस्य निमित्तं न स्नौतिः ॥ अत्रमेतत् कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति
प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रक्रमन्ता । उपक्रमन्ता । कर्त्तरीति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । उपक-
मितव्यम् । आत्मनेपदविषयादिति किम् ? निष्क्रमिता । स्नौतेः सनि किति च
प्रत्यये सनि ग्रहणद्वये, अयुक्. किति, इत्येव प्रतिषेधो भवति—प्रसुस्नूपति । प्रस्तुतः ।
प्रस्तुतवान् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् ।
अलिटीति किम् ? जगृहिय । जगृहिम । ग्रहतस्येदो दीर्घबमिद् चिष्वद्विदो न
भवति—ग्राहिता । ग्राहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृद्धृजोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य अकारान्तेभ्यश्चेदो वा दीर्घो
भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । अकारान्तेभ्यः—तरिता । तरीता ।
आस्तरिता । आस्तरीता । वृत् इति किम् ? करिष्यति । हरिष्यति । अलिटीत्येव,
ववरिय । तेरिय ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत् उत्तरस्य इदो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिपीष्ट । प्रावरिपीष्ट । आस्त-
रिपीष्ट । वित्तरिपीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत् उत्तरस्य इदो दीर्घो न भवति । प्रावारिष्टाम् । प्रावा-

रिपुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिष्टु (१) । परस्मैपदेष्विति रिम् ?
प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृत्तः सन्नो वा इडागमो भवति । धुषूर्पति । विवरपिते । विवरीपते । प्राधुषूर्पति ।
प्राधिवरिपति । प्राधिवरीपति । ऋकारान्तेभ्य - तित्तीर्पति । तितरिपति । तितरीपति ।
धातिस्तीर्पति । धातिस्तरिपति । धातिस्तरीपति । सनि ग्रहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे
प्राप्ते एते इडागमो विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति एते दीर्घः । विकीर्पति । जिहीर्पति ।
इत्प्रोपदेशाधिकारात्पणित्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्स्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति । वृषीष्ट । वरिषीष्ट ।
प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट । सीधि सखवि-अवृत्त । अव-
रिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत्त । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्य । आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट ।
आत्मनेपदेष्विति किम् ? प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषु । लिङ्. प्रत्युदाहरणं न दर्शितम्-
सभवाद् यासुयोऽवलादिवादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

ऋवन्ताद्वातोः संयोगादेरुत्स्योर्लिङ्स्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति ।
भृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । अभृषाताम् । अभ्वरिषाताम् । अस्मृषा-
ताम् । अस्मरिषाताम् । ऋत इति किम् ? च्योषीष्ट । प्लोषीष्ट । अच्योष्ट । अप्लोष्ट ।
संयोगादेरिति किम् ? कृषीष्ट । हृषीष्ट । अकृत । अहृत । आत्मनेपदेष्वित्येव । अप्वा-
र्षत् । अस्मार्षत् । संकृषीष्ट , समसृतेत्यश्लेषदेशाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट् इडागमो
न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूब्बूदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूम् इत्येतेभ्य उद्दिग्दश्रोत्तरस्य चलादेशर्द्धधातुकस्य वा
इडागमो भवति । स्वर्चा । स्वरिता । सूति-प्रसोता । प्रसविता । सूयति-सोता ।
सविता । धून-धोता । धविता । ऊद्दिग्दशः सखवि-गाहू-विगाहा । विगाहिता ।
गुधू-गोहा । गोपिता । वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्स्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूय-
त्योविकरणनिर्देशः पू प्रेरण इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । धूमिति सानुबन्धकस्य निर्देशो धू-
विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवितेत्येव त्रित्वमेतयोर्भवति । स्वरतेरेतस्मा-
द्विकल्पाद्, ऋद्धनो. स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन-स्वरिष्यति । किति तु प्रत्यये,
अन्युक् किति इति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

(१) -दशारिष्टाम्, दशारिष्टु इत्यपि क पुस्तकान्तरे ।

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रघ हिंसासंसिद्धयोरित्येवमादिभ्योऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेराईधातुकस्य वा इडागमो भवति । रडा । रधिता । नष्टा । नशिता । व्रता । तर्घा । तर्पिता । द्रता । दर्ता । दर्पिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । मोग्धा । मोढा । मोहिता । खोग्धा । खोढा । खोहिता । स्नेग्धा । स्नेढा । स्नेहिता । ऋादिनियमाह्लिति रधादिभ्यः परत्वादिकल्प केचिद्विद्भन्ति । अपरे पुनराहु -पूर्वविधेरिडनिषेधप्रिधानसामर्थ्याद्वलीयस्त्वं प्रति पेधनिधमस्येति नित्यमिडा भवितव्यम्-रग्धिव, रग्धमेति भवति ॥

निर कुप. ॥ ४६ ॥

निर इत्येवपूर्वाव् कुप उत्तरस्य वलादेराईधातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोपिता । निष्कोष्टुम् । निष्कोपितुम् । निष्कोष्टयम् । निष्कोपितव्यम् । निर इति किम् ? कोपिता । कोपितुम् । कोपितव्यम् । निम् इति वक्तव्ये निर इति निद्देशेन रेफान्तमुपसर्गान्तरमस्तीति ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्ग स्यायतावितिलत्व भवति । नितो हि स्वस्यासिद्धत्वालत्व न स्यात् ॥

इयिनष्टायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुपो निष्ठायाभिडागमो भवति । निष्कुपितः । निष्कुपितवान् । इड्प्रहणं नित्यार्थम् । आरम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधकोऽन्वया हि विकल्पार्थं एव स्यात् । अत्रैव नित्यमिडागम, उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीपसहलुभरुपरिपः ॥ ४८ ॥

सकारादावाईधातुके इषु सह लुभ एष रिप् इत्येतेभ्यो वा इडागमो भवति । इषु-एष्टा । एपिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्याय विकल्प इष्यते ॥ यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेपिता प्रेपितु प्रेपितव्यमिति नित्य भवति । शोऽपि, इष आभीष्य इति ऋधादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव, तीपसहेति सूत्रे केचिदुदितमिष पठन्ति । सह-सोढा । सहिता । लुभ-लोभिता । लोब्धा । रुप-रोष्टा । रोपिता । रिप्-रेष्टा । रेपिता । तीति किम् ? षपिष्यति ॥

सनीवन्तद्ध्रस्जदम्भुश्चिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूना ऋधु भ्रस्ज दम्भु श्चि स्वृ यू ऊर्णु भर ज्ञपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम्-दिदेविपति । दुष्पति । सिसेविपति । सुस्वूपति । ऋध्-अर्द्धिपति । ईर्त्सति । अस्ज-विभ्रजिपति । विभ्रजति । विभ्रजिपति । विभर्त्सति । दम्भु-दिदम्भिपति । धिप्सति । धीप्सति । श्चि-उच्छिध्रयिपति । उच्छिध्रीपति । स्वृ-सिस्वरिपति । सुस्वूर्पति । यु-यियविपति । युयूपति । ऊर्णु-श्रोणुंनविपति । श्रोणुंनविपति । श्रोणुंनूपति । भर इति भृजित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहण, शपा निद्देशात् । विभरिपति । डुभूर्पति । जवि-विज्ञपयिपति । ज्ञीप्सति ।

सन्-सिसनिपति । सिपासति । केचिदत्र भरःपरिसनितनिपतिद्विराणामिति पठन्ति ।
 तितनिपति । तितंसति । तितांसति । रिपतिपति । पित्सति । दिदरिदिपति । दिद-
 रिदासति । सनाति किम् ? देविता । अथा ॥

क्षिशाः क्तानिष्टयोः ॥ ५० ॥

क्षिशाः क्तानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । क्षिष्ट्वा । क्षिशिवा । क्षिष्टः । क्षिष्टवान् ।
 क्षिष्टितः । क्षिष्टितवान् । क्षिष्ट्यू विवाधन इत्यस्य क्वायां विकल्पः सिद्ध एव
 निष्ठायां तु, यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्षिष्ट उपताप इत्येतस्य तु क्वा-
 या निष्ठाया च नित्यमिडागमः प्राप्नोति । तदर्थं क्वाप्रहणं क्रियते ॥

पूङ्क्ष ॥ ५१ ॥

पूङ्क्ष क्तानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । पूङ्खा । पङ्खित्वा । सोमोऽतिपूतः ।
 सोमोऽतिपङ्खितः । पूङ्खवान् । पङ्खितवान् । श्नुक्-कृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो
 विधीयते ॥

वसतिक्षुघोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुघेश्च क्तानिष्टयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः । उषितवान् ।
 क्षुषित्वा । क्षुषितः । क्षुषितवान् । वसतीति चिकरणो निदुर्दरार्थं एव । वस्तेस्तदात्-
 त्वादेव भवितव्यमिडा । पुनरिद्विप्रहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्जेः पूजायान् ॥ ५२ ॥

अञ्जेः पूजायामर्थं क्तानिष्टयोरिडागमो भवति । अञ्जित्वा जानु जुहोति । अञ्जिता
 क्षस्य गुरवः । उञ्जितो वेति क्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः निष्ठायां, यस्य विभाषेति
 प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम् । पूजायामिति किम् ? उदक्मुदक कृपात् । उद-
 ष्ठमित्यर्थः ।

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थं वर्त्तमानात् क्तानिष्टयोरिडागमो भवति । लुभित्वा । लोभि-
 त्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पद्मानि । विमोहनमा-
 कुलीकरणम् । तत्र क्वायां, तीपसहलुभेति विकल्पो, निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रति-
 षेधः प्राप्तः । विमोहन इति किम् ? लुब्धो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः । लुब्ध्वा ।
 लुभित्वा । लोभित्वा । गार्थ्यं, यथाप्राप्तमेव भवति ।

जृग्रश्चयोः क्तिय ॥ ५५ ॥

जृग्रश्च इत्येतयोः क्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जरित्वा । जरीत्वा । जृग्रित्वा ।
 जृ इत्येतस्य, श्नुक्-कृतीति प्रतिषेधः प्राप्तो जृग्रश्चदित्वाद्विकल्पः । क्वाप्रहणं
 निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो घातो क्त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति। शमु-शमित्वा । शान्त्वा । तमु-तान्त्वा । तमित्वा । दमु-दान्त्वा । दमित्वा ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छदतृदनृतः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्यार्द्धधातुके कृत चृत छृत तृद नृत इत्येतेभ्यो घातुभ्यो वा इडागमो भवति । कृत्-कृत्स्यति । अकृत्स्यत् । चिकृत्सति । कर्त्तिष्यति । अकर्त्तिष्यत् । चिकृत्सिपति । चृत-चृतस्यति । अचृतस्यत् । चिचृतसति । चर्त्तिष्यति । अचर्त्तिष्यत् । चिचर्त्सिपति । छृद-छृत्स्यति । अछृत्स्यत् । चिच्छृत्सति । छृद्दिष्यति । अछृद्दिष्यत् । चिच्छृद्दिपति । तृद-तृत्स्यति । अतृत्स्यत् । तितृत्सति । तर्द्दिष्यति । अतर्द्दिष्यत् । नितर्द्दिपति । नृद-नृत्स्यति । अनृत्स्यत् । निनृत्सति । नर्त्तिष्यति । अनर्त्तिष्यत् । निनर्त्तिपति । स इति किम् ? कर्त्तिता । असिचीति किम् ? अकर्त्तात् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिपति । गमेरिति किम् ? चेष्यति । इद्ग्रहण नियार्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् ? सगसीष्ट । सगसीष्ट । सगस्यते । सजिगसते । सजिगसिष्यते । अधिजिगासते । अधिजिगासिष्यते । गमेरिडादेशस्याग्दत्तरामा सनीति दीर्घवम् । स इत्येव, गन्तास्मि । गन्तास्व । गन्तास्मि ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमेर्यमिडागमो नेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैष्यते । कृत्यपि भवति, परस्मैपदलुकि च-सजिगमिपति । अधिजिगमिपति व्याकरणस्य । जिगमिष्यत्वमिति । (१) पदशेषकारस्य पुनरिदं दर्शनं गभ्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम् । परस्मैपदेषु यो गमिष्यत्तित स्तस्मात्सकारादेरार्द्धधातुकस्येड्भवति । तन्मतेन सजिगसिता, अधिजिगसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धन्वश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्भ्यं उत्तरस्य सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । वृत्-वृत्स्यति । अवृत्स्यत् । विवृत्सति । वृधु-वृत्स्यति । अवृत्स्यत् । विवृत्सति । शृधु-शृत्स्यति । अशृत्स्यत् । शिशृत्सति । स्पन्दू-स्पन्दस्यति । अस्पन्दस्यत् । सिस्पन्दसति । चतुर्भ्यं इति न वक्तव्यम् । वृद्ग्रहणं हि तत्र घृतादिपरिसमाप्यर्थं कियते कृपू सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि वृतादिसमाप्यर्थमपि विज्ञायते न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति, तत्क्रियते, स्पन्देरुद्दिङ्गलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्प प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । चतुर्ग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दि सनिधापितो भवति । परस्मैपदेषु । वृत्तिष्यते । वृत्तिषीष्ट । अवृत्तिष्यत । विवृत्तिषते । अथात्रात्मनेपदेन समा-

(१) 'पदशेषो' ग्रन्थविशेष इति परमञ्जरी ॥

नपदस्थेभ्यो वृतादिभ्य इडागम इष्यते । अत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति-विवृत्तिता(१) । विवृत्तत्वमिति ॥

तासि च क्लृप ॥ ६० ॥

कृप उत्तरस्य तासे सकारादेश्चाङ्गधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । अक्षरता । क्लृप्स्यति । अक्षरस्यत् । चिक्लृप्स्यति । परस्मैपदेत्वित्येव । क्लिपतासे । क्लिपयते । क्लिपपीष्ट । अक्षरिष्यत । चिक्लिपते । क्लृपेरथात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति विवृत्तिता । चिक्लृप्स इति ॥

अवस्तास्यत्यनितो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमो न भवति । याता-ययाय । चेता-चिचेथ । नेता-निनेथ । होता-जुहोय । अच इति किम् ? भेत्ता-विभेदिथ । तास्वदिति किम् ? लृवा-लुलविथ । थलीति किम् ? याता-यथिव । ययिम । अनिङ्प्रहृण नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यप्रहृण किम् ? विघोता । विघविता-विदुषविथ । तासि विभाषितेऽस्थलि नियमिडागमो भवति । तास्वदिति वतिनिर्देश किमर्थं ? तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थं । यो हि तासावस त्रसावाच्चनित्यानिट् तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति-जघसिथ । उवयिव । उत्तरसूत्रेऽपि तास्वदिति वचंते, अदादेशो हि घसिर्वेजादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेऽत्यत ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नियानिट् तस्मात्तासाविव थलीडागमो न भवति । पक्ता-पपकथ । थष्टा-थ्यष्ट । शक्ता-शकथ । उपदेश इति किम् ? कर्था-चरपिथ । अवत इति किम् ? भेत्ता-विभेदिथ । तपरकरण किम् ? राडा-रराधिथ । तास्वदित्येव । जिघृषति-जघहिथ । नित्यमनिट् इत्येव । अङ्का । अङ्गिता-आनङ्गिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

ऋकारान्ताद्वातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य भतेन तासाविव नियानिट्स्थलि इडागमो न भवति । स्मर्त्ता-स्मर्त्तार्थं । ध्वर्त्ता-ध्वर्त्तार्थं(२) । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं । ऋत एव भारद्वाजस्य, नान्येषां धातूनाम्-यथिव । वविथ । पेचिथ । शेकिथ । तदयमर्थात् पूर्वयोर्गोविक्लृप । तपरकरणमकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत् स्यात् ॥

वभथाततन्थजगृभ्मत्रयर्थेति निगमो ॥ ६४ ॥

वभूथ भाततन्थ जगृम्म ववर्थं हृयेतानि निपात्यन्ते निगमविषये । निगमो

(१) विवृत्तितुम्, विवृत्तितन्वम्, इपथिक मुस्तकान्तरे ॥ (२) कर्त्ता-चक्रर्थेति प्रत्यक्षात्तरेऽपिकम् ॥

वेदः । वनूय-त्वं हि होता प्रथमो वनूय । वनूयिथेति भाषायाम् । आततन्थ-येना-
न्तरित्तमुर्वाततन्थ । आतेनियेति भाषायाम् । जगृम्म-जगृम्मा ते दक्षिणमिन्द्र
हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्यं-ववर्यं त्वं हि ज्योतिषा । ववरियेति भाषा-
याम् । कादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम्-तिगम एव, न
भाषायामिति ॥

विभाषा मृजिटशोः ॥ ६५ ॥

मृजि इति इत्येतयोस्त्यलि विभाषा इडागमो न भवति । सन्नष्ट । ससर्जिय ।
दद्रष्ट । ददर्शिय ॥

इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अत्ति अत्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ । आरिय । सत्रिव्य-
यिय । व्येशो, न व्यो लिट्ठीत्यस्त्वप्रतिषेधः । अत्तिव्ययत्योर्त्ततो भारद्वाजस्येति निय-
माद्विकल्पः प्राप्तः । अत्तरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेद्ग्रहणं विस्फारार्थम् । विकल्प-
विधाने हि सति अत्तिव्ययतिग्रहणमर्थकं, प्रतिषेधविधाने चात्तिग्रहणमिति नित्योऽयं
विधिरिद्ग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्वसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकावां धातूनाम्, आकारान्तानां, घञेश्च वसानिडागमो भवति ।
आशिवान् । पेचिवान् । शोकिवान् । घात्वभ्यासयोरेकादेशे कृते, एत्वाभ्यासलोपयोश्च
कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकाचो भवन्ति । आत्-यदिवान् । तस्थिवान् । घस्-
जशिवान् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः-एकाजाद्वसामेव वसानिडागमो भवति
नान्येषाम् । विभिद्वान् । चिच्छिद्वान् । वभूवान् । शिशिवान् । कादिनियमात् प्रति-
षेधाभावाच्च य इट् प्रसक्तः स नियम्यते । आद्ग्रहणमनेकार्थम् । द्विर्वचने हि कृते
इडि हि सति आतो लोपेन भवितव्यं, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकान्ग्रहणं तुलुम्पाद्यर्थ-
मित्यामा भवितव्यम्-दरिद्राच्चकार । अधाप्याम्न क्रियते तथापि च दरिद्रातेराई-
धानुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधानिति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्ते इडागमस्य
निमित्तं विहतामिति न इडागमो भवति । दरिद्रवानिति भवितव्यम् । घसेरपि यदि
ग्रहणमिह न कियते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद्, घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपे कृते
द्विर्वचनमेव न स्यादनच्क्त्वाद्, इह तु प्रसिद्धाद् उपधालोपमपि परत्वादिडा-
गमो वाधते । तत्र कृते गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः । स च द्विर्वचनेऽर्त्तिति
द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन जशिवानिति सिद्धयति ॥

विभाषा गमहनयिद्विशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद् विश इत्येतेषां धातूनां वसी विभाषा इडागमो भवति । गम-
जग्मिवान् । जगन्वान् । गो नो धातोरिति नकारः । हन-जशिवान् । जघन्वान् ।

विद-विविदिवान् । विविद्वान् । विश्-विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्या-
दिह विदेस्तौदादिकस्य लाभार्थस्य ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य तु नित्यं विविद्वानित्येव
भवति । छटशोश्चेति वक्तव्यम् ॥ दृशिवान् । दृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६६ ॥

सनोतेः सनतेवां धातोः सनिससनिवांसमिति निपात्यते(१) । अजित्त्वाम्ने
सनिंससनिवांसम् । इडागम एखाद्यभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । सनिङ्पूर्वाद्-
न्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । इन्द्रसीद् निपातन विज्ञायते(२) । भाषायां सेनि-
वांसमिति भवति ॥

श्रद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥

श्रकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करिष्यति । हरिष्यति ।
हनिष्यति । स्वरतेर्वेद्श्राद्धनोः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन-स्वरिष्यति । तपर-
करणं विस्पष्टार्थम् ॥

अज्ञेः सिचि ॥ ७१ ॥

अज्ञेः सिचि इडागमो भवति । आजीत् । आजिष्टाम् । आजिष्टुः । सिचीति
किम् ? अट् । अजिता । उदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुमुधूढभ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूश् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति । अस्तावीत् ।
अस्तावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेऽपि किम् ? अस्तोष्ट । अस्तोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट

यमरमनमातां सकृ च ॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि
इडागमश्च । यम्-अयसीत् । अयसिष्टाम् । अयसिष्टुः । रम्-व्यरंसीत् । व्यरसि-
ष्टाम् । व्यरंसिष्टुः । नम्-अनसीत् । अनसिष्टाम् । अनसिष्टुः । आकारान्तानाम्-
अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिष्टुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा,
नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेऽप्यित्येव । अयस्त । अरस्त । अनस्त ॥

स्मिपूङ्ङरञ्जशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिङ् पूङ् ङ अञ् अश् इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति । सिस्मयिषते ।
पिपयिषते । अरिषिषति । अजिषिषति । अशिषिषते । हकारग्रहणं पूञो मा भूत्-
पुपूषति इत्येव तस्य भवति । अशेरुदितो ग्रहणाद्दशनातेनित्यमिडागमोऽस्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ-चिकरिषति । गृ-जिगरिषति ।

(१) “सनिपूर्वस्य सनीते. सनतेवा सनिससनिवांसमिति निपात्यते” इति कचिःपाठ
उपरभ्यते । (२) इय चाजुपूर्वा इन्द्रस्येव नियतेति छाद्वायेव निपातन विज्ञायते इति पा० ॥

इङ्-दिदरिपते । इङ्-दिधरिषते । प्रच्छ पिप्रच्छिपति । पञ्चम्य इति किम् ? तिसृहति । किरतिगिरथोरिद् सनि वेति विकृत्त प्राप्त । वृत्तो वेति चास्येत्तो दीघव नेच्छन्ति ॥

रदादिभ्य सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रदादिभ्य उत्तरस्य वलादे सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद्-रोदिति । स्वप-
स्वपिति । श्वस-श्वसिति । अन्-प्रागिति । जङ्-जङ्गिति । पञ्चम्य इयेव । जायति ।
सार्वधातुक इति किम् ? स्वप्ता । वलादेरित्येव । रदिति ॥

ईश से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिपे । ईशिव ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इयेतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातुकस्य इडा
गमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिपे । ईडिध्व । जनिध्वे । जनिध्वम् । चनिपे ।
जनिध्व । चनी प्रादुर्भाव इयस्य इयान्दसत्त्वात्, श्यनो लुक उपधालोपाभावश्च ।
जन जनन इत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमत्रेप्यते ॥ तस्य कमव्यतिहारे व्यतिज
ज्ञिपे । व्यतिजज्ञिध्व । व्यतिजज्ञिध्वे । व्यतिजज्ञिध्वम् इति च भवति । श्वेत्तब्दे
ईशोरपि इडागम इप्यते । ईशिध्वे । ईशिध्वमिति, तदर्थं केचिदीडजनो र्व्वे चेति सूत्र
पठन्ति । तत्र सकारादे शेषव्यस्य सूत्र एवोपादानाच्चशब्दो भिन्नक्रम ईशोरनुकर्मण्यर्थो
विज्ञायते । ईडीशिजना सेध्वथोरियक्रमेव सूत्र न पठित, विचित्रा हि सूत्रस्य हृति
पाणिनेरिति । ध्वे इति कृतद्वेरे बस्य ग्रहणात् लडि ध्वमि न भवितव्यमिडा । लोटि
पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यवाद् भवितव्यमिडा ॥

लिङ् सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

(१) सार्वधातुक इति वर्तते । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोपो
भवति । क पुनरनन्त्यो लिङ् मकार ? यो यात्सुदमुदसीयुगम् । कुर्यात् । कुर्याताम् ।
कुर्यु । कुर्यात् । कुर्याताम् । कर्वात् । अनन्त्यस्येति किम् ? कर्षु । कुर्या । सार्व
धातुक इत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासु । कृपीए । कृपीयास्ताम् । कृपीरन् ॥

अतो येय ॥ ८० ॥

अकारान्ताद्वाहुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय इत्ययमादेशो भवति ।
पचेत् । पचेताम् । पचेयुरियत्रोस्यपदान्तादिति पररूप वाधितम् । अत इति किम् ?
चिनुयात् । मुनुयात् । तपरकरण किम् ? यायात् । सार्वधातुक इयेव, चिकीर्ष्यात् ।
ननु चानो लोपेनात्र भवितव्यम् । पचेदियत्रापि हि तर्हि, अतो दीघो यन्वीति दीर्घ
स्वेन भवितव्यम् । तदनेनावरय विध्यन्तर वावितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य वाधक

१ सार्वधातुक इति वर्तते इति एकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

पूर्वमतोलोपस्यापि बाधकः स्यात् । स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यात् पुनरतोलोपस्य । येन इत्यविभक्तिको निर्देशः । य इतिवा पठ्यनिर्देशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः कृतः, सौत्रत्वादिर्देशस्येति । केचिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां सकारान्तः स्थानी पठ्यसमासश्च ।

आतो छितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य छिद्वयवस्य अकारान्ताद्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य ह्य् इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे । यजेताम् । यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न छितीव छिद्वदित्येवमङ्गीक्रियतेऽपितु छित इव छिद्वदिति । पूर्वसूत्र एव उच्युक्तुटिपतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि गाहुटादिसूत्रे छित इव छिद्वच्चवतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा, अनुदात्तछित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् ? पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते इति इति किम् ? पचावहे । पचामहे । अत इत्येव । चिन्दाते । सुन्वाते । तपरकरण किम् ? निमाते, मिमाथे ॥

आनेमुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकारमात्रमक्षोऽयं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यत इति अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो छित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति ? तपरनिर्देशात् भविष्यति । मुकि सत्यध्यङ्मात्रो भवति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ? नैप दोषः । उपदेशग्रहण तत्र क्रियते । तेन उपदेशाद्दूर्ध्यं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम् । तथाच पचावः पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदास्तः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र पञ्चम्याः परस्य पठ्यी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाम्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् ? अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयमाकृतिनिर्देशे तु नकारस्यानेऽनुनासिकाकारः स्यात् । विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्ज्ञापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणाद् । अष्टाम्य औशिति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टभिरष्टम्य इत्यपि भवति । तदन्तविधिश्चात्राप्येते-प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रे इत्येतस्य हलादी विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् । राभिः ।

हलीति किम् ? रायौ । रायः । विभक्ताविति किम् ? रैत्वम् । रैता । मृजेवृद्धिरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेश इति किम् ? युष्मत् । अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशप्रहणेन प्रयोजनं योऽचीति । तद्विहैव क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् ? युवयोः । आवयोः । द्विवचन इति किम् ? त्वम्, अहं, यूयं, वयम् । भाषायामिति किम् ? युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे ॥

योऽर्चि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् ? युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरादेश इत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमचीत्येतत् । तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् अनादेश इत्येव । त्वन्नच्छति । मन्नच्छति ॥

शोपे लोपः ॥ ९० ॥

शोपे विभक्तौ युष्मदस्मदोलोपो भवति । कश्च शोपः, यत्राकारो यकारश्च न विहितः पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु(१) लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मद्भ्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । त्व । मम् । युष्माकम् । अस्माकम् । शोपग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शोपे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्मात् भवति, त्वं ब्राह्मणी, अहं ब्राह्मणी । सस्त्रिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचिन् शोपे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथम् ? वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शोपः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शोप इति । तत्राय लोप इति टिलोपो भवति ।

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वषयति-युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् ? युः

कामावकाभिति साकच्छस्य मा भूत् । त्वमादेकवचने-स्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् ? सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति स्वमयोत्कारस्य, योऽचोति यकारे कृतेऽनिष्ट रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येव सिद्धेऽस्मिन् यत्प्रिग्रहणं कृतमवधिचोतनार्थं तन्मान्ते मा भूत्, कदा ? (१) यदा ण्यन्तयोः क्विपि मान्ताव विद्यते युष्मदस्मदोः, स्थानिवाव च णेरत्र कौ लुप्तत्वाच्च विद्यते ॥

युवावी द्विवचने ॥ ६२ ॥

द्विवचन इत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्वयर्थमिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने शुब भाव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्वयर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसक्यत्वादेकवचनं बहुवचन वा भवति तदापि द्वयर्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावी भवतः, यदि स्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न याष्येते । अतिक्रान्त युवामतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवामतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवामतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तेर्युवामतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवभ्यमत्यावम्यम् । अतिक्रान्ताद् युवामतियुवद् । अत्यावद् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवद् । अत्यावद् । अतिक्रान्तानां युवामतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवामतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवामतियुवाषु अत्यावाषु । स्वाहादीना विषये तु परत्वात् एव भवन्ति । अतिक्रान्तो युवामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अति-तुभ्यम् । अतिमहम् । अतिक्रान्तस्य युवामतितव । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्ववहस्वयोर्वर्तन्ते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावी न भवतः । अतिक्रान्तौ स्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूययौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । जयम् । परमयूयम् । परभवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तदन्तविधिरत्र भवति । श्रद्धाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति (२) तदुत्तरपदस्य चेति ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

(२) माभूद् यदा तदेति परमजतीधुतः पाठः । (३) श्रद्धाधिकारे तस्यतदुत्तरपदस्य 'यदि बहुषु पुल्लेखे नास्ति तदेव तु युक्तम्, परमजर्षीदर्शनात् ।

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो ङयि परतः । तुभ्यम् । मह्यम् । परतनुभ्यम् । परतमह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ ङसि ॥ ९६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः । तव । मम । परततव । परतमम । अतितव । अतिमम ।

त्वमावेकप्रचने ॥ ६७ ॥

एकवचन इत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मादी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समाये एकार्थं युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसरायःवाद् द्विवचन बहुवचन वा भवति, तदापि एतावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु त्वाहौ सावित्येवमादीनां विषये पूर्वविप्रतिषेधेन त एवेष्यन्ते । अतिक्रान्तरुवामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान्त्वामतित्वान् अनिमान् । अतिक्रान्ताभ्या त्वामतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः । अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥

एकवचन इत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तवाय, स्वदीयः । मदीयः । अतिशयेन त्व, त्वत्तरः । मत्तरः । त्वामिच्छति, त्वद्यति । मद्यति । त्वमिच्छति, त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे-तव पुत्रस्त्वपुत्र । मपुत्रः । त्व नाथोऽस्य, त्वजायो, मजायः । एकवचन इत्येव । युष्माकमिद् युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । युष्माक पुत्रोऽस्माक पुत्रो युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्रः । विभक्त्यावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्तावेव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु चात्राप्यन्तर्यतिनी विभक्तिरस्ति, तस्यामेवादेशौ भविष्यतः ? नैव शक्य, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक, अन्तरङ्गावादेशौ प्रथम तौ भविष्यतः । एतदेव तद्वादेशवचन ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽपि लुक् वाचते इति । तेन गोमात् प्रियोऽस्य गोमप्रिय इत्येवमादौ जुमादि लुका वाच्यते । पुन च सति त्वाहौ सावित्येवमाद्योऽपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशा न भवन्ति । त्व प्रधानमेपां त्वप्रधानाः । मत्प्रधानाः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्रः । तुभ्य हित त्वद्वित, मद्वितम् । तवपुत्रस्त्वपुत्रो, मपुत्र । अथ किमर्थमेपां त्वत्वादीनां वाचनार्थमेतच्च विहायते ? लुप्यतित्यत्येपरुष्याः । ज्ञापकार्थं ह्येभस्मिद् बहुतरमिष्टं सगृह्यते ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ६६ ॥

त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वचंमानयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् ? त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्ग तु लिङ्गान्तरे तदाप्यादेशौ भवन एव—प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिसृ, ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नद्युतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् (१) । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्ग तदा आदेशौ न भवतः—प्रियास्त्रयोऽस्याः, प्रियाणि त्रीणि वा अस्याः ब्राह्मण्याः सा प्रियात्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारोः । प्रियचत्वारः । छतिसृभावे संज्ञायां कन्युपसख्यान कर्तव्यम् । तिसृका नाम ग्रामः । छततत्प्रायश्चुदात्तनिपातन कर्तव्यम् । चतस्रः पश्येत्यत्र, चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु पृत्रिचतुभ्यां हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादिग्रहणसान्ध्यांक्षिपातनस्वरो बाध्यते ।

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोश्चतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिसृन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिसृन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निषेहि प्रियचतस्रि निषेहि । पूर्वसवर्णोत्सर्विसर्वनामस्थानगुणानामपवाद् : । परमपि डिसर्वनामस्थानगुण पूर्वविप्रतिषेधेन बाधते । अचीति किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिपत्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति, अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे स्वा परिदधुः । जरायै स्वा परिदधुः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । जुमो जरसादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । द्रहातिजरस ब्राह्मणकुलं परयेति तुङ्ग भवति, आनुपूर्व्याः सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुगम्भावो जरस्भाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक् तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोऽपि परत्वाच्चरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्तते भ्रष्टावतरत्वाद् इत्येवमेव भवति—अतिजरस ब्राह्मणकुलं पश्येति । प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च अतिजर ब्राह्मणकुलं तिष्ठति.

अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणम् ? सच्चिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्या परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येव भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद्-स्यः । त्यौ । त्ये । तद्-सः । तौ । ते । यद्-यः । यौ । ये । एतद्-एपः । एतौ । एते । इदम्-अयम् । इसौ । इमे । अदस्-असौ । अमू । अमी । द्वि-द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति-भवत्-भवान् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति-त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवन्त्येव-परमसः । परमतौ । परमते ॥

किम. कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ । के । साकृक्स्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव इमो न विधीयते, इमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्विति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति । क्व गमिष्यसि । क्व भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमोद्भवदिति च प्रत्ययान्तर न विधीयते साकृष्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद्-स्यः । तद्-सः । एतद्-एपः । अदस्-असौ । अनन्त्ययोरिति किम् ? हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदस. सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ । औत्वप्रतिषेधः साकृष्काद्वा वक्तव्यः सादुश्च च ॥ यदा औत्वप्रतिषेधस्तदा सकार-दुत्तरस्य उक्त्वं भवति । अमुकः । असकौ । उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धी-नामादेशा वक्तव्याः । परमाहम् । परमायम् । परमानेन ॥

अदसः सोर्भवेदौक्त्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वारलुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृत हि तत् ॥
आप एव भवेत्तस्मिन् श्लीत्यनुवर्तनात् ।
मत्पपरयाच कादित्य शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदम- सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं व्यदात्त्वयाघनार्थम् ॥

दञ्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान्(१) ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतोऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः । पुंसीति किम् ? इय ब्राह्मणा ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमोऽङ्कारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन् इत्ययमादेशो भवति अदिद्विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति मिम् ? इमकेन । इमकयोः । आपीति प्रत्याहारसूतीयै-
कवचनात् प्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽङ्कारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थकेऽलोन्यत्रिधिरिति सर्वस्थायमिद्रूपस्य लोपः । अथवा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्ग्रहगमनुवर्तते(२) ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । मार्षा । मार्षुम् । मार्ष-
व्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कायमुच्यमान धातुप्रयय एव वेदितव्य-
म्, तेन कणपरिमृङ्ग्णां, कसपरिमृङ्ग्भिरित्यत्र न भवति ॥

अचो वृणिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य ङिति ङिति च वृद्धिर्भवति । ङिति-एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ
शूर्पनिष्पावी । कारः । हारः । ङिति-गौः । गावौ । गावः । सखायौ । सखायः ।
जैत्रम् । यौत्रम् । प्यौतः । जयतेर्यौतिश्च, उणादयो बहुलमिति पूष् प्रत्ययः ।
च्यवत्तेरपि लण् ॥

(१) कश्चित्पुस्तकाखरे पाठोऽयम्—“इदसाविति न सम्बन्धो उत्तरसूत्रे सावितिवच-
नात्” इति । (२) अणसाङ्यमनौऽञ्जन्यलोप इति पा० ॥

अत उपधाया ॥ ११६ ॥

अहोपधाया अकारस्य स्थाने त्रिति गिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाठ ।
त्याग । याग । पाचयति । पाचक । पाठयति । पाठक । अत इति किम् ? भेदयति,
भेदक । उपधाया इति किम् ? चकासयति, तच्चक ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते त्रिति गिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरच स्थाने वृद्धिर्भवति ।
आर्ग्य । वास्य । दाञ्चि । प्राञ्चि । गिति-औपगव । कल्पन्व । त्वाश्री नागत
इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणा वृद्धि राधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेरच स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्य षक्-
नाडायन । चारायण । प्राग्बहतेष्टर्-आञ्चिक । शालाञ्चिक ॥

इति काशिकाया वृत्ती सप्तमाध्यायस्य द्वितीय पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिशपादित्यगडदीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस इत्येतेषामङ्गानामचामादेरच स्थाने
वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति त्रिति गिति किति तद्धिते परत । देविकाया भवसुन्व-
दाविकमुदकम् । देविकाकृले भवा शालय, दाविकाकृला शालय । पूर्वदेविका
नाम प्राचा ग्राम । सत्र भव पूर्वदाविकम् । प्राचा ग्रामनगराणामियुत्तरपदवृद्धि
साप्याकार एव भवति । शिशपा-शिशपाया विकारश्चमस, शाशपश्चमस । पला
शादिरयम् । तेन पक्षे अण, अनुदात्तादिलक्षणा वा अञ् । शिशपास्थले भवा,
शाशपास्थला । पूर्वशिशपा नाम प्राचा ग्राम, तत्र भव पूर्वशाशप । दित्यवाट्—
दित्यवैह इद दात्यवैहम् । दीर्घसत्र-दीर्घसत्रे भव दार्घसत्रम् । श्रेयस-श्रेयसि भव,
श्रायसम् । वहीनरस्येद्वचनम् । वृद्धिविषयेऽचामादेरच स्थाने वहीनरस्य
इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापय, वैहीनरि । केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरि
मिच्छन्ति ॥

केकयमित्रयुप्रलयाना चादेरिय ॥ २ ॥

केकय मित्रयु प्रलय इत्येतेषा यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते त्रिति
गिति किति च परत । केकयस्यापत्य केकेय । जनपदशब्दात् सृष्ट्रियादित्यत्र
व्यय । मित्रयुभावेन श्लाघते, मैत्रैयिकया श्लाघते । गौत्रचरणाच्छ्लाघायाका

रतद्वेतेष्विति बुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते । लोके ऋषिशब्दो गत्रमित्यभिधीयते । प्रलय-प्रलयादागतं, प्राण्यमुदकम् ॥

न स्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वो तु ताभ्यामैच ॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु यकार-वकाराभ्यां पूर्वमैजागमी भवतो ऋिति ऋिति किति च तद्धिते परतः । यकारादैकारः । चकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकरणमधीते, वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । स्वाभ्यामिति किम् ? ग्रथंस्थापत्यं ग्रार्थिः । पदान्ताभ्यामिति किम् ? यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतश्छात्रा याताः । प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रकल्प्यर्थ-मिह मा भूद्वाप्यधिः । माध्वधिरिति । नह्यत्र स्वाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वव्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्दः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यञ् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेध-द्वे अशीती भृतो भृतो भावी वा ह्यप्रातीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां स्वाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वो तु ताभ्यामैजागमी भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपालस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वर-स्वरमधिष्ठृत्य कृतो ग्रन्थः, सौवरः । सौवरोऽध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यलकश-व्यलकशे भव, वैयलकशः । स्वरित-स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर-स्वभवं, सौवः । अन्वयानां भमात्रे टिलोपः स्वर्गममाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति, तदनर्थकम् । शोभनोऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वमैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते-स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्पर्शकृत-स्पर्शकृतस्यापत्यं, रपैयकृतः । स्वादुमृदु-स्वादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन्-शुभ इदं, शौवनम् । अरुणि इति प्रकृतिभावः । शुनो विकारो मासं, शौवम् । प्राणिर-जतादिभ्योऽञ्जित्यञ् । श्राद्धंष्टायां भवः, शौवादंष्टो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वग्रामे भव, सौवग्रामिकः । अध्यायमादित्वाद्भञ् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यलकश । स्वरित । स्वर । स्पर्शकृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व । द्वारादिः ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमैकार भागमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारः, नैयग्रोधक्षगसः । केवल-स्येति किम् ? न्यग्रोधमूले भवः शालयः, न्याग्रोधमूलाः शालयः । न्यग्रोह्यतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपदे नियमार्थमव्युत्पत्तिपदे विश्वर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तन्न भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्यावक्रोशी व्यावलेखी । व्याववर्ती । व्यावहासी वर्तते । कर्मव्यतिहारे णच् छियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताणञ्छ्रियामञ्(१) ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्य, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्य, व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः । व्यवहारशब्दोऽप्य लौकिके घृते वर्तते न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधु, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः । स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति । स्वागतादिः ॥

श्वादेरिञ्चि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इति परतो यदुक्तं तन्न भवति । श्वभक्षस्यापत्य, श्वभक्षिः । श्ववृष्टिः । श्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । ङइकारादिप्रहणं कर्तव्यं, आगणिकाद्यर्थम् ॥ श्वगणेन चरति, श्वगणिकः । श्वापृथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्विधेः प्रतिषेध इष्यते ॥ श्वभक्षेरिदं श्वभक्षम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदान्तस्यान्यतरस्या यदुक्तं तन्न भवति । आपदस्येद, आपदम् । शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तो विष्णुलोरिति प्रागेतस्मात् यदित ऊर्ध्वमनुष्मिन्याम् उत्तरपदस्येत्येव तद्वेदितव्यम् । अक्षयव्यवाहरोः । पूर्ववार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्दुर्देशो नास्ति, जे प्रोष्ठपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्दुर्देशेऽपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदबुद्धौ सर्वं चेत्तत्परपदाधिकारे या वृद्धिरित्येव विज्ञायते ॥

अयववाहरोः ॥ ११ ॥

अयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विधेः त्रिति गिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्व वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशितमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे, वर्षाण्यदुक्, हेमन्ताच्च, सर्वत्राणू च तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः । तत्र ऋतोर्बुद्धिमद्विधा-

ववयवादिति(१) तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् ? पूर्वासु वर्णसु भवं पौर्व-
पिकम् । कालाट्टञ् इति टञ् । अवयवपूर्वरथैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्धाजनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्वित्ते जिति गिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्ध-
पाञ्चालकः । जनपदतद्वध्योश्च, अट्टादापि घट्टुवचनविषयादिति पुञ् । सुसर्वाद्ध-
द्विशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशीऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचोवृद्धिर्भवति तद्वित्ते
जिति गिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः ।
पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् ? पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र
भवः, पौर्वपञ्चालकः । आपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् ? पौर्वमद्रः । आपर-
मद्रः । मद्रेभ्योऽत्रित्पञ्चप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचांदेशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वित्तेजितिगिति
किति च परतः । ग्रामाणाम्-पूर्वपुकामशान्यां भवः, पूर्वपुकामशमः । अपरैपुकामशमः ।
(२) पूर्वकार्णामृत्तिकः । अपरकार्णामृत्तिकः । नगराणाम्-पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः, पूर्व-
पाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः । ग्रामत्वादेव
नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्संभन्वभेदप्रतिपत्त्यर्थं द्विपूर्व-
पदो हि समुदायः पूर्वपुकामशान्यादि-ग्रामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरप-
दमेव नगरमाह ॥ तत्र ग्रामवाचिनामग्रानामवयवस्य दिशब्दादुत्तरस्य नगरवा-
चिनामुत्तरपदानामवयवस्य च वृद्धिर्भ्रजतोत्येवमभिसवन्धः क्रियते । इतरत्र तु दिश
उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वपुकामशम इत्येवमादिषु कृत्यामुत्तरपदवृद्धौ एका-
देशो भवतीति ज्ञापितं, नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति
तद्वित्ते जिति गिति किति च परतः । द्वौ सवत्सरावधीष्टो भूतो भूतो भावी वा,
द्विसांवत्सरिकः । संख्यायाः-द्वे पष्टी अधीष्टे भूतो भूतो भावी वा, द्विपाष्टिकः ।
द्विसाप्तिकः । द्विपष्ट्यादि शब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्य-

(१) क्वचित् अवयवानामिति षड्डीवहुवचनान्तः पाठः । सोऽप्युक्तः । अर्थासङ्गतेरिति-
पदमशरो (२) पूर्वकार्णामृत्तिकः । अपरकार्णामृत्तिकः इति पाठभेदः पण्डितपत्रे ॥

यमुत्पादयति परिमाणान्तस्यैत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाण-
स्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः । द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति, द्विवर्षा, त्रिवर्षा,
माणविकेति, अपरिमाणविस्ताचितेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

सख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति गिति किति
च परतः स चेत्तद्वितो भविष्यत्यर्थे न भवति । द्वेवर्षे अधीष्टो मृतो भूतो वा, द्विवा-
पिक । त्रिवापिकः । अभविष्यतीति किम् ? यस्य त्रैवपिक धान्य निहित मृत्यवृत्तये
अधिक वापि विद्येत स सोम पातुमर्हति । त्रीणि वर्षाणि मावीति त्रैवपिकम् । अधीष्ट-
मृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्वि-
तार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो मृतो वा कर्म करिष्यतीति, द्विवापिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याद्भ्यस्य सख्यायाः परं यदुत्तरपद तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति
तद्विते जिति गिति किति च परतः, सख्यायां विषये ज्ञाने चोत्तरपदे न भवति । द्वौ
कुडवो प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां श्रौत द्विसौवर्णिकम् । विभाषा
कार्यापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोरुपसख्यायामिति लुको विकल्पः । द्वाभ्यां
निष्काभ्यां क्रीत, द्वित्रिपूर्वांश्चिष्काद्, द्विनैक्विकम् । असंज्ञाशाणयोरिति किम् ?
पाञ्चलोहितकम् । पाञ्चकपालिकम् । पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य, पञ्चकपालानि परि-
माणमस्येति विगृह्य तदस्य परिमाणमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्वितान्तश्चाय ममु-
दायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीत, द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वा-
दण्चेत्यण् प्रत्ययः । असंज्ञाशाणलुलिजामामिति केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजन-
मस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्टपदानाम् ॥ १८ ॥

ज इति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्वितो विहितस्तस्मिन् जिति गिति किति
च परतः प्रोष्टपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्टपदा नाम नक्षत्र तामि-
र्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुबविशेष इति लुप् । प्रोष्टपदासु जातः ऋतुनक्षत्रेभ्योऽ
गित्यण् । प्रोष्टपादोमाणवकः । ज इति किम् ? यदा प्रोष्टपदो मेषो घरणीमभि-
वर्षति । प्रोष्टपदासु भवः प्रोष्टपदः । प्रोष्टपदानामिति बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि
ऋषते-भद्रपाद इति ॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति
तद्विते जिति गिति किति च परतः । सुहृदयस्येद, सौहाह्यम् । सुहृदयस्य भावः,
सौहाह्यम् । सुभगास्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया अपत्यं, सौभा-

गिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यदिषु सुभगदुर्भगेति पठ्यते । सुभग मन्त्रे इह
दगात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्न्यते । महते सौभगाय । छन्दसि सर्वविधीन
विद्विषितत्वात् । सक्नुप्रधानाः सिन्धवः सक्नुसिन्धवः, सक्नुसिन्धुषु भवः, साक्
सिन्धवः । पानसिन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्य
इत्यण्प्रत्ययः ॥

अनुशक्तिमादीनां च ॥ २० ॥

अनुशक्ति इत्येवमादीनां चाज्ञानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेशः स्यात्
वृद्धिर्भवेति तद्विधेः त्रिणि शिति किनि वा परतः । अनुशक्तिर्येदम्, आनुशक्तिकम्
अनुहोडेन चरति, आनुहोडिकः । अनुमवरणे दीयते, आनुमांवरणम् । अनुमवत्स
रेण दीयते, आनुमांवरणिकः । अद्धारवेगुनांम कश्चित्स्थापयम्, अद्धारवेगवः
अनिहाय-तत्र भवम्, अनिहायम् । अस्वहय इति कश्चिपठन्ति ततोऽपि विमुक्ता
दिवाद्गु । अस्यहृत्पञ्चोऽस्मिन्नध्यायेऽस्ति, आस्यहृत्पः । अस्यहेतिरित्येवमपि
पठन्ति । अस्यहेति प्रयोजनमस्य, आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य
प्रातिपदिकत्वं भिक्तेश्चानुक्त् । वध्योग इति विद्वदिरयं, तस्यापत्यं वाप्योगः
पुष्करसत्, अनुहरत्, एते वाद्वादिषु पञ्चने-शौकरमादिः । आनुहारतिः । कुस्कते
गागादिः, कौरुकात्यः । कुरुरवाळ-कुरुरवालेषु भवः, कौरुवाळाः । जनपदसमुदाये
जनपदप्रहणेन न गृह्यते इति बुद्ध्य न भवति । उदकगुह्यस्थापयम्, औदकशौक्तिः
इहलोक । परलोक-तत्र भवः, पुंलोकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपदस्येति ट्
सर्वलोक-तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरस्येद, सार्वपुरम् । सर्वभूमिर्निमित्त
सयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग-तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री-पारस्त्रीण्यः
कुलटाया वेतीवड् (१) ॥ राजपुरपात् प्यत्रि ॥ राजपुरस्यम् । प्यत्रेति किम्
राजपुरस्याप्य राजपुरपायगिः । उदीषां वृद्धादगोत्रादिति किम् । शतकुम्भसुख
शयनादयः-शतकुम्भे भवः, शतकुम्भः । सौख्यशायनिकः । पारदारिकः (२) सूत्रन
दस्यापयं सौत्रनादिः । आहृतिगगक्षायमिन्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति-अभिगम
मर्हति, आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आभिर्नीतिकम् । चतस्र एव
विद्याः, चातुर्वेद्यम् । स्वार्थे प्यत्र । अनुशानिक । अनुहोड । अनुमवरण । अनुसंवर
अद्धारवेणु । अस्तिहृत् । वध्योग । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुस्कन । कुरुरवाळ । उद
कगुह्य । इहलोक । परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरम् । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ।
राजपुरपात् प्यत्रि ॥ सूत्रनद । अनुशक्तिकादिः ॥

(१) अपवाटोऽय- तत्र हि स्वरूपभरणं कल्याण्यदिषु परलोकात्पदः पठ्यते, तस्मात्
कल्याण्यदिषुनामिनद इति पाठ इति परमजते । (२) कश्चिद् “शतकुम्भ इत्यादिः” “पार
दारिकः” इत्यन्तः पाठोनास्ति ।

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति गिति किति वा परतः । आग्निमाहतीमनड्वाहीमालभेत । आग्निमाहत् कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तद्विःसन्ध्या तत्रायं विधिः । इह तु न भवति-स्कन्दविशाखी उच्यते अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती-ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तन्न भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् ? ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वावचौ तत्र तद्विते एकस्य यस्येति लोपोऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्-बहिरग्नमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वेणुक्तामग्नम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । दीर्घादिति किम् ? आग्निवाहगीमनड्वाहीमालभेत् । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयोरित्य-स्थानद्वन्वाद्स्य, इद्वृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते । तेन दीर्घात् परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽग्रे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति गिति किति च परतः । सुह्यनगरे भवः, सौह्यनगरः । पौण्ड्रनगरः । प्राचामिति किम् ? मद्रनगरमुद्वु, तत्र भवः-माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुनलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याद्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तरमुत्तरपदस्य विभाषितं तद्विते जिति गिति किति वा परतः । बुरुजङ्गलेषु भवः, कौरुजङ्गलम् । कौरुजङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलजः । सौवर्णवलजः ॥

अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्थाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते जिति गिति किति वा परतः । अर्द्धश्रेणेन क्रीतमर्द्धद्वौगिकम् । अर्द्धद्वौगिकम् । अर्द्धकौडविक्रमार्द्धकौडविक्रम् । परिमाणस्येति किम् ? अर्द्धश्रेणः प्रयोजनमस्यार्द्धकौशिकम् (१) ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते जिति

(१) परिमाणस्येति किम् ? अर्द्धश्रेणः प्रयोजनमस्य अर्द्धकौशिकमिति बहुषुपुस्तकेपुनारिणा

णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । आर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः । आर्द्धकंसिकः ।
अत इति किम् ? आर्द्धकौडविकः । तपरकरणं किम् ? इह मा भूत्-अर्द्धखार्या भवा
अर्द्धखारी, किं च स्यात् ? अर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च
तद्वित्तस्यारक्तविकार इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्वित्ते वृद्धिः प्रतिपि-
द्व्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते । यथा-वैयाकरणौ भार्या
यस्य, स वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति ।
प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । शुभादिभ्यश्चेति ढक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्वित्तेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं, प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेय-
कम् । प्रवाहणेयकम् । वाङ्मत्तद्वित्तनिमित्ता वृद्धिर्वाधयेण विकल्पेन बाधितुमशक्नोति
सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलानिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति
पूर्वपदस्य वा भवति, तद्वित्ते णिति णिति किति वा परतः । शुचि-आशौचम् । अशौ-
चम् । ईश्वर-आनैश्वर्यमनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ-आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । कुशल-आकौशल-
लम् । अकौशलम् । निपुण-आनिपुणमनैपुणम् । अत्र केचिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धि-
रप्राप्तैव विभाषा विधीयते । न नञ्पूर्वात्तत्पुरपादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते ।
तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चात्तन्मासे सति वृद्धिरनद्वेष्यापि वचनाद्भव-
तीति । तदपरे न गृह्यन्ते । भाववचनादग्योऽपि हि तद्वित्तोवृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्व-
धेषु नञ्समासादेव विद्यते । बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽप्यस्ति । तत्राङ्गाधि-
कारोपमर्हं न युज्यत इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषात्वेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते । तत्र-
स्ताभ्यां भावे ष्यञ् भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचोवृद्धिर्भवति तद्वित्ते
णिति णिति किति वा परतः । अयथातथ्यम् । अयथातथ्यम् । अयथापुर्यम् । अर्थ-
थापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथा-
वथयथापुरशब्दौ तु यथाऽसादृश्य इति अव्ययीभावसमाप्तौ, तथा नपुंसकाश्रय
इस्त्वत्त कृतम् । भाष्ये तु यथा दक्षितम् अयथातथाभाव इति तथा सुप्सुपेति
समाप्तौ लक्ष्यते । अस्मिस्तु पक्षे सौत्रवाद्दीर्घस्य स्थाने इस्वः ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्सबद्धं क्तितीत्यपि । ङितीति वर्त्तते । हनस्तकारादेशो भवति ङिति प्रत्यये परतः, चिण्णलौ वज्रयित्वा । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातघातम् । घातो वर्त्तते । अचिण्णलोरिति किम् ? अधानि । जघान । घातोः कार्य-सुव्यमानं घातोः प्रत्यये विज्ञायते । इह न भवति-वात्स्र्ममितरदिति ॥

आतो युक्चिण्णकृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याद्भस्य चिणि कृति ङिति युगागमो भवति । अदायि । अधायि । कृति-दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति किम् ? ददौ । दधौ । चौडिः, चालाकिः । बाह्वादिवादिभू । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्थानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याद्भस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्तम् ? अत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति-खल्वपि-शमकः । तमकः । दमकः । शमस्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् ? यामको, रामकः । कथमुद्यमोपरमौ ? अद उद्यमे, यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् ? शमी दमो तमीत्यत्र यथा स्यादिह मा भूत्-यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् ? चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् ? आचामकः । अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् । वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य ङिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि भित्त्वा नास्ति-नान्ये मितोऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरित्येदमादिकं प्रयोगमन्याप्यमेव मन्यन्ते । चिण्कृतोरित्येव । शशाम । तताम ॥

जनिउध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तन्न भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः । प्रकृत्यन्तर व्यञ्जनान्तोऽस्ति, तस्याय प्रतिषेधो विधीयते । मद्यकश्चेन्न विघेत वधकोऽपि न विघते इति हि प्रयोगो दरयते । वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः । चिण्कृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिहीब्लीरीकनूपीचमाप्यातां पुगौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्तिं ही ब्ली री कनूपी चमापी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति षौ परतः । अर्त्तिं-अर्पयति । ही-ह्येपयति । ब्ली-ब्ल्येपयति । री-रेपयति । कनूपी-कनोपयति । चमापी-चमापयति । आकारान्तानाम्-दापयति । धापयति । अर्त्तिंति, ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ गताविति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणम् । रीत्यधि, रीगतितरेपणयोरीड् श्रवण इति । पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यश्रोपधाइस्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्व्यावेपो युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्वा वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । शा-नि-
शाययति । छा-अवच्छाययति । सा-अवसाययति । ह्वा-ह्वाययति । व्या-संव्याय-
यति । वे-वाययति । पा-पाययति । पाग्रहणे, वै ओवै शीषण इत्यस्यापीह ग्रहणमि-
च्छन्ति । पा रक्षण इत्यस्य लुग्विकरणत्वाच्च भवति । छलुगागमस्तु तस्य वक्ष्य्यम् ।
पालयति । छुञ्ज्प्रोञ्जोर्नुग्वक्तव्यं छ धूनयति । प्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते ।
तेन न्यशीशायत् । अपीपलत् । धदूधुनत् । अपिप्रिणत्, द्रायुपघाहस्वत्वं भवति ।
शाच्छासाह्व्यावेपां कृताखानां ग्रहणं युक्ः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने
प्रयोजनम् ? एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेना-
प्यापयति जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

यो विधूनते जुक् ॥ ३८ ॥

धा इत्येतस्य विधूननेऽर्थं वर्त्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः । पक्षेणोपवा-
जयति । विधूनन इति किम् ? आधापयति वेदान् । किमर्थं सूत्र, वज गता विति
प्यन्तस्य सिद्धत्वात् शतेःपुरमा मृदित्वेवमर्थम् । वै ओवै शोषणे इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलीनुं ग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां युक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेह-
विपातनेऽर्थं । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति । विलापयति । ली
ई इतीकारः प्रक्षिप्यते, तत् ईकारान्तस्यैव नुरभवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा
लीयतेरिति । स्नेहविपातन इति किम् ? जतु विलापयति । जटाभिरालापयते । ली
इति लीलीडोर्ग्रहणम् । ला इति लातेः, कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये युक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थं युगागमो भवति णौ परतः । मुण्डो भीषयते । जटिलो
भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पुम्निवृत्त्यर्थः । मुण्डो भापयते
इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैर्न भाययति । नात्र हेतुः प्रयो-
जको भयकारणं, किं तर्हि ? कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः । स्फाययति ॥

शदेररातो तः ॥ ४२ ॥

शदेरङ्गस्यागतावर्थे वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः । पुष्पाणि शात-
यति(१) । अगताविति किम् ? गा शादयति गोपालकः ॥

(१) पशानि शातयति इति पुस्तकान्तरेऽपि कम् ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहरुस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः । व्रीहीन् रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात् कान् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति आपि परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हागिका । एतिःश्र-
रन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् ? शक्नोतीति शका । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ककारमात्रं
प्रत्ययो नाऽस्तीति सामर्थ्यात् प्रत्ययस्प्रस्य ग्रहणं शक्यते विशासुम् । कादिति
किम् ? नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् ? (१) पटुका । सृटुका । अत इति किम् ?
गोका । नौका । तपरकरणं किम् ? राका । धाका । आपीति किम् ? कारको, धारकः ।
अधापीत्यनेन किं विशिष्यते ? ककारः । यद्येव, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण
न्यवहितत्वाद् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशे पूर्वविधौ स्थानिव-
द्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यस्यानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन
तदाश्रीयते । रथद्वयादिषु तु श्रुतिकृतमेकेन वर्णेन व्यवधानमिति शक्यं न भवति ।
असुप इति किम् ? बहवः परिव्राजका अस्या मथुराया बहुपरिव्राजका मथुरा ।
सुबन्तादयः बहुपरिव्राजकाभ्यामपर आवृत्ति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेध-
श्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात् पर आवृत्तित्वमत्र
स्यादेव । अविश्रमानः सुप् अस्मिन् सोऽप्यमसुक्त्विचमपि नाश्रीयते । तथा हि
सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् । अमामकनरकयोरुपसख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्थ-
त्वाद् । मम इयं माकिका । नरिका । अगि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात्
सन्नाडुन्दसोरीकारो नास्त्यत्र तेनाण्प्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति
नरिका । आतोऽनुपसंगे क इति कः प्रत्ययः । अत्रत्यनिषेधे त्यक्त्वापोपसख्या-
नम् । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति विकृतपो मा श्रुदिति, दाङ्गिणा-
त्यिका । इहत्यिका ॥

न यास्योः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरीकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्हेनो
न तन्त्रं, यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इत्यन्ते-यकापकामधीमहे । तकां-
तकां पचामह इति । यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसख्यानम् । उपत्यका । अधि-
त्यका । एपावकादीनां छन्दस्युपसख्यानम् । हिरण्यवर्णोः शुचयः पावकाः । यासु
अलोमकाः । छन्दसीति किम् ? पाविका । अशाशिवि चोपसख्यानम् । जीवताद्-
जीवका । नन्दताद्-नन्दका । भवताद्-भवका । उत्तरपदलोपे चोपसख्यानम् ।

देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका । छविपङ्कदोनां चोपसंख्यानम् ।
 क्षिपका । ध्रुवका । छतारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् । तारका । उद्योतिषीति किम् ?
 तारिका दासी । छवर्णका तान्त्रिक उपसंख्यानम् । वर्णका प्रावरणभेदः । तान्त्रिक
 इति किम् ? वर्णिका भागुरी लौकायते । छवर्तिका शकुनी प्राचामुपसंख्यानम् ।
 वर्तिका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्तिका । शकुनाविति किम् ? वर्तिका
 भागुरी लौकायतस्य । छअट्टका पितृदैवत्ये । अट्टका । पितृदैवत्य इति किम् ?
 अष्टिका खारी । छवा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम् । सूतिका । सूतका ।
 पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने एकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्त-
 स्यातः स्थाने हकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यका ।
 इभ्यिका । चत्रिपका । चत्रियिका । ककारपूर्वायाः—चटका । चटिका । मृपि-
 कका । मृपिकिका । आत इति किम् ? सांकार्ये भवा सांकार्यिका । स्थानग्रहण-
 मनुवादेशे स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्यनेन ह्यन इति विशिष्यते ।
 एकपूर्वायाः इति किम् ? अक्षा, अक्षिका । एकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः,
 आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । इह न भवति—शुभं यातीति शुभयाः—शुभयिका ।
 छयकपूर्वत्वे धावन्तप्रतिषेधः । धावन्तयोर्यकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य
 प्रतिषेधो वक्तव्यः । मुनयिका । मुशयिका । मुपायिका । मुशोयिका ॥

भस्त्रैपाजालाद्वास्थानवपूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

एवामातः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । भस्त्रा-
 भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एपका । एयिका । अजका । अजिका ।
 अनजका । अनजका । शका । शिका । अशका । अशिका । इके । द्विके । स्वका ।
 इविका । अस्विका । अस्वका । एपाद्दे नपूर्वे न प्रयोजयतः । किं कारणम् ? तत्र हि
 सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अयापि कृते नञ्समासे पश्चादकच, उभय-
 थापि समासाद् या विभक्तिरूपद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्यं, सोऽन्त-
 र्वर्तिन्या विभक्त्या स्वन्तात्पर इति इत्वंस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन, अनेपका,
 अद्वके इत्येव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिघनाख्यायां नञपूर्वोऽपि प्रयोज-
 यति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्करतस्याभाषितपुंस्काद्येत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्ज-
 नार्थम्—अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । सात्पा, अभस्त्रका । अभस्त्रिका ।
 तत्रोपसर्जनहस्त्वत्वे कृते पुनर्वहुवोद्गी कृते भाषितपुंस्काद्यत्वात् तस्य केऽण इति
 यो हस्त्रो नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । नञपूर्वाणामपीत्यपि-
 १ इत्यादन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । बहुभ-

खका । बहुभञ्जिका—इत्येवमनयोरपीप्यते तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव
मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन
इकारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वा । अखट्विका । अखट्वा । परमखट-
विका । परमखट्वा । बहुमीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यमनेन
विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति । यदा तु
अविद्यमाना खट्वा अस्या, अखट्वा । अल्पा अखट्वा, अखट्विकेति तदा न
भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वा मतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति ।
खट्वाका । अखट्वाका । परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्ट, कश्चाङ्गस्य निमित्तं ? प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्यय-
मादेशो भवति । प्राग्बहतेष्टक-भाञ्जिकः । शालाकिकः । लवणाट्टञ्-लावगिकः ।
ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोऽकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः ।
वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । सघाते तु प्रत्ययेऽत्रापि सघातग्रहणमेव । तत्र
कणेष्टः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति । मथितं
पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते, इसुसुकान्तात्क इति स्थानिवद्भा-
वादिकस्य कादेशः प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न
भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा पूर्वस्तादपि हि विधीं स्थानिवद्भावः ॥

इसुसुकान्तात् क ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्यय-
मादेशो भवति । इस्-सार्पिष्कः । उस्-धानुष्कः । यानुष्कः । उक्-नैपादकपुंस्कः ।
शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात्-औदशित्कः । शाकृत्कः । याकृत्कः ।
इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति-आशिषा चरति-आशिषिकः । उपा
चरति औषिकः ॥ दोष उपसृत्यानम् । दौष्क ॥

चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति धिति ण्यति च प्रत्यये परतः । धिति-पाकः
त्यागः । रागः । ण्यति(१) पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

(१) याम्यमितिपाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्क इत्येवमादीनां कवगादेशो भवति । न्यङ्कः । नाप्रञ्चतेरिति उप्रत्ययः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य उगिति मस्त्रेः प्रत्ययः । म्गुः । प्रथिघ्रदिभ्रह्जा सप्रसारणं सलोपश्चेत्यु प्रत्यय । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनाद्घुङ्गिः । तत्पुपे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । अक्षेपाक(१) इत्यपि हि केचित् पठन्ति । दूरेपाका, फलेपाका इति यान्तमपरेऽघोयते । उकारान्तावपरे-दूरेपाकुः, फलेपाकुरिति । तेषामुप्राययो निपातनादेव । तत्र, घ्नमिति-तञ्चतेवञ्चतेश्च स्फापितत्रिवञ्चीत्यादिना सूत्रेण रक् । ग्यतिपङ्गः । घ्यतिपञ्जतीति पचाद्यच् । अनु-पङ्गः । अवसर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मासपाकः । कपोतपाकः । उत्कृत्पाक इति कर्मोपपदादुप्रत्ययः । सज्ञायामर्घ । अवदाघः । निदाघः । अहंतेर्घञ्-अर्घः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरचदाघः । निदाघः । सज्ञाया अग्यत्र अहंः । अवदाहः । निदाहः । न्यग्रोधः, वीरदित्यत्र न्यवपूर्वस्य रहेः पचाद्यच्चि, विपूर्वस्य क्विपि घकारो विधीयते । न्यग्रोहयतीति न्यग्रोधः । विरोहयतीति वीरच् ॥

हो हन्तेर्जिगन्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवगादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातघातम् । घातो वर्तते । नकारे-प्नन्ति । प्नन्तु । अप्रन् । ह इति किम् ? अलोन्यस्य माभूत् । हन्तेरिति किम् ? प्रहारः । प्रहारकः । जिगत्प्र-त्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य । नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं सनिपातकृतमाश्रीयते । स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनामन्तर्यं तदविघातक वचनसामर्थ्यात् । यदापि सर्वेरेव जिगत्तैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानेन तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति जिगिति धात्ववयवेन व्यवहितेऽपि सति भवति । इह तु न भवति-हननमिच्छति हननीयति हननीयते-र्णुक्, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवगादेशो भवति । जिघांसति । जघन्यते । अह जघन । अभ्यासनिमित्ते हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत्कुस्वम् । इह न भवति-हननीयितुमिच्छति, जिहननीयति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशो भवति अचङि । प्रजिघीपति । प्रजे-धीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् ? प्राजीह्यद् दूतम् । अचङीति शक्यमकर्तुं, कथम् ? चङ्गभ्यासनिमित्ते गौहिनोतिरङ्ग भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति

१ (१) क्षणेपाक इति पाठान्तरम् पण्डितपत्रे ।

विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज्ज्ञापकार्थम् । घृतज्ज्ञाप्यते-हेरचटीति चडो-
न्यत्र हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्व भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जे ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यामस्तस्माद्भुत्तरस्य कवगादेशो भवति ।
जिगीपति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् ? जेजीयते । जिनाने' संप्रसारणे कृते
अप्यपि जिर्भवति तथाहि-राङ्गिगिवास्तस्व द्रहण न भवति-त्रिच्यु । त्रिच्यु,
इत्येव भवति ॥

विभापा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासाद्भुत्तरस्य विभापा करगादेशो भवति । चिचीपति ।
चिकीपति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येव । चेचीयते ॥

न कादेः ॥ ५९ ॥

कवगादिर्ज्ञातोश्चङोः कवगादेशो न भवति । कृजो वर्तने । खज । गज । कृज्य
भवता । खज्यं, गज्यं, भवता ॥

अजिभ्रजयोश्च ॥ ६० ॥

अजि भ्रजि इत्येतयोश्च कवगादेशो न भवति । समाजः । उदाजः । भ्रजि-परि-
व्राजः । परिवाज्यम् । अज्रेस्तु अज्रेर्व्यघ्नपोरिति बीभावस्य विधानाण्यति
नाख्युदाहरणम् ॥

भुजन्मुञ्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युञ्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणावुपतापे च । भुज्यतेनेनेति भुजः
पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते । उञ्ज आज्ञेव,
न्युञ्जिताः शेरतेस्मिन्निति न्युञ्जः । उपतापो रोगस्तथैव भ्रजि कुत्वाभावो निपात्यते ।
पाण्युपतापयोरिति किम् ? भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानुयाजा (१)
त्वमग्ने प्रयाजाना पश्चात् त्व पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् ? प्रयागः । अनुयाग ।
प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवप्रकारे कुत्व न भवति-एकादशोपयाजा ।
उपाशुयाजमन्तरायजति । अष्टौ पत्नीसयाजा भवन्ति । ऋतुयाजैश्चरन्ति-इत्येवमादि
सिद्धं भवति ॥

वञ्जेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्जेरङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवगादेशो न भवति । वञ्ज्य चञ्चन्ति वगिजः ।
गताविति किम् ? वङ्ग्यं काष्टम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

(१) प्रयोऽनुयाजा इति पञ्चमशरीसम्भवा पाठः ।

श्लोक उच्यते ॥ ६४ ॥

उपेक्षातो के प्रत्यये ओक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते ? कुत्व गुणश्च ।
न्योक शक्यन्तः । न्योको वृत् । कर्त्तरि इगुपधलक्षण क प्रत्यय । अधिकरणादौ तु
कारकान्तरे धनर्थं कविधानमिति । किमर्थं पुनरयं घन्धेव न श्युस्पाद्यते ? स्वरार्थं
मन्तोदात्तोऽयमिष्यते घञि सत्यादात्त स्यात् । द्विवीकस । जलौकस-
इयेवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्व द्रष्टव्यम् ॥

यस्य आवश्यक्ये ॥ ६५ ॥

प्ये परत आवश्यक्येऽर्थे कवर्गो न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवाच्यम् ।
अवश्यरेच्यम् । आवश्यक इति किम् ? पाच्यम् । वाच्यम् । रेच्यम् ॥

यजयाचरचप्रचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच श्च इत्येतेषां प्ये परत कवर्गादेशो न भवति । यज-
याज्यम् । याच-याच्यम् । रुच-रोच्यम् । प्रवच-प्रवाच्यम् । ऋच-अर्च्यम् । ऋदुप-
धादपि ऋचेरत एव निपातनाण्यद्भवति । प्रवचप्रहण शब्दसंज्ञार्थम्-प्रवाच्यो नाम
पाठविशेषापलक्षितो ग्रन्थोऽस्ति । अपरे पुनराहुरुपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव
वचरशब्दसंज्ञाया कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्योपसर्गपूर्वस्य सा भूदिति । अवि-
वाक्यमहरिति पठन्ति । एतच्च विशेष एवेत्येते-दशरात्रस्य यद्दशममहः । अन्यत्रा-
विवाच्यमेव भवति ।

ॐ प्यति प्रतिषेधे त्यजेहपसरयानम् ॐ । त्याज्यम् ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् प्यति परत कवर्गो न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह ।
अशब्दसंज्ञायामिति किम् ? अचधुषित वाच्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्यते । शक्य प्रयोक्तु प्रयोज्य ।
रूप्यो नियोक्तु नियोज्य । शक्यार्थे इति किम् ? प्रयोग्यो, नियोग्य ॥

भोज्य भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्य निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये । भोज्य भोदन । भोज्या यवागू । इह भक्ष्य
सम्भवहार्थमात्रम् । भक्ष्य इति किम् ? भोग्य कम्बल ॥

घोलोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसशकाना लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रनानि दाशुपे । सोमो ददद्गन्ध
वायं । न च भवति-यद्भ्रिरग्नये ददात् । आढागमे सति लोपेऽपि ददादिति सिद्ध
भवति, तत्र वा वचन विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदाशङ्का स्याद्दादिपेव नित्ये
प्राप्ते लोपं नारभ्यमाणो बाधत एवैतद्रूपमिति ॥

श्रोतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो-निरयति । छो-अवच्छ्व-
ति । दो-अवद्यति । सो-अवस्यति ।

क्सस्याचि ॥ ७२ ॥

क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुच्चाताम् । अधुच्चाधाम् । अधुच्छि । अचीति
किम् ? अधुच्छत् । अधुच्छताम् । ककारवत् उपादानं किम् ? इह मा भूत्-उत्सौ ।
● उत्सा । वत्सौ । वत्सा ।

लुग्या दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परत वसस्य वा लुग्भवति
अदुग्ध । अधुच्छत् । अदुग्धा । अधुच्छथा । अधुग्धम् । अधुच्छध्वम् । अदुहहि ।
अधुच्चावहि । दिह-अदिग्ध । अधिच्छत् । लिह-अलोड । अलिच्छत् । गुह-न्यगूड ।
न्यधुच्छत् । दुहादीनामिति किम् ? व्यत्यरुच्छत् । आत्मनेपद इति किम् ? अधुच्छत् ।
दन्त्य इति किम् ? अधुच्चावहि । लोप इति वर्तमाने लुग्ग्रहण सर्वादेशार्थं, तच्च
वह्यर्थम् । अन्यत्र इत्यस्यैव लोपे कृते श्लो श्लीति सकारलोपेन सिद्धयति ।
स्थानिकद्वावोऽपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिकवदिति । दन्त्यो-
ष्टयोऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्येत ततस्तौग्रहणमेवात्र कृत स्यात् ।

शामामष्टाना दीर्घ. श्यनि ॥ ७४ ॥

शामामष्टाना दीर्घो भवति श्यनि परत. । शम्-शाम्यति । तम्-तान्यति । दम्-
दाम्यति । भ्रम्-भ्राम्यति । चम्-चाम्यति । क्लम्-क्लाम्यति । मदी-माद्यति । अष्टा-
नामिति किम् ? अस्थति । श्यतीति किम् ? भ्रमति । बभ्राम । वा भ्रातेति श्यनो
विकल्प ।

ष्टिवुक्लम्याचमा शिति ॥ ७५ ॥

ष्टिवु क्लमु आचम इत्येतेषा दीर्घो भवति शिति परत । ष्टीवति । क्लमु-क्लामति ।
आचमु-आचामति । क्लमिग्रहण शब्दार्थम् । चमेरादूर्ध्वस्य ग्रहणम् । इह मा भूत्-
चमति । विचमति ।

क्रम परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रम परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति । क्रामति । क्रामतः । क्रामन्ति ।
परस्मैपदेष्विति किम् ? आक्रमते आदित्य । इह उक्ताम सक्रामेति हेर्लुकि कृते, न
लुमता इत्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घो न प्राप्नोति । नैप दोषः, लुमता शब्देन
कृते यदत्र तस्य कार्ये स प्रतिषेध । न च ही क्रमिरत्र, किं तर्हि ? अपि

इपुर्गामिथमा ङः ॥ ७७ ॥

इपु गमि थम इत्येतेषा शिति परतरङ्गकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति ।

यच्छति । इपरदितो ग्रहणम् । इह मा भूत्-इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुदितं
नाधीयते तेऽधीत्यनुवर्तयन्ति । तत्र प्रधानमग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यत इति वर्ण-
यन्ति । तथाच सति तदादिविधिर्न भवति । यस्मिन् विधिस्तदादावग्रहणं इत्येत-
दपि विशेषणैवेष्यते । तेन, इषाणेत्यत्र छ्रवं न भवति । नह्ययमत्रेव शिदिति ॥

पात्राध्मास्थाम्रादाण्हर्यत्तिसत्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमन-
यच्छपश्यद्धौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पात्राध्मास्थाग्नादाण्हर्यत्तिसत्तिशदसदा इत्येतेषां पिब जिघ्रधम
निष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परत ।
पा-पिबति । प्रा-जिघ्रति । ध्मा-धमति । स्था-तिष्ठति । म्रा-मनति । दाग्-यच्छति
दशि पश्यति । अत्ति-ऋच्छति । सत्ति-धावति । शद-शीयते । सद्-सीदति । पिब-
नेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति, सोऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिधिर्निष्ठितस्येति न भवति । अथवा
अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते । सतंवेगितायां गतौ धावादेशनिच्छन्ति ।
अन्यत्र सरति, अनुसरतीत्येव भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परत । जानाति । जायते । जनेदुर्देवा
दिकस्य ग्रहणम् ॥

प्वादीनां हुस्यः ॥ ८० ॥

पू इत्येषमादीनां हुस्यो भवति शिति परत । प्वादयः क्रधादिषु पठ्यन्ते । पूम्
पवने इत्यतः प्रभृति, लो गतौ वृद्धिति यावत्केचिद्विच्छन्ति । वृत्करणमेतत्पवादीनां
प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु प्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमे-
तद्विच्छन्ति । आगगान्ताः प्वादय इति । पूञ्-पुनाति । लूञ्-लुनाति । स्तृञ्-स्तृ-
णाति । वेपामागगान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि हुस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनोर्जा
इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जभादेशे सति अतो दीर्घो गञीति
दीर्घत्वेन जायत इति सिद्धयति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो हुस्वो भवति निगमविषये । प्रमिणन्ति
वतानि । हिनुमीनेति णत्वम्(१) निगम इति किम् ? प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परत । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति ।
शितीत्येष । मिद्यते ॥

(१) 'हिनुमीनेतिणत्वम्' अय पाठः पण्डितपत्रेनास्ति ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रथये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहवु । अविभयु । अविभरु । अथ विनुयु सुनुयुरित्यत्र कस्मात् भवति ? अत्र द्वे द्वित्वे सार्वधातुका अथ यामुडाश्रय च । तत्र चाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयद्वित्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तत्रैव बाधते । यामुडाश्रयद्वित्वनिमित्त तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यत इति ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयो ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रथये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । तयति । भवति । आर्धधातुके-कर्त्ता । चन्ता । स्तोता । सार्वधातुकार्धधातुक्योरिति किम् ? अमित्वम् । अत्रिकाम्यति । यदि हि प्रथये सङीति बोध्यते, इहापि स्यात् ॥

जाग्रोऽपिचिण्णल्लिङ्त्सु ॥ ८५ ॥

जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अत्रिचिण्णल्लिङ्त्सु परत । जागरयति । जागरक । साधुजागरी । जागरजागरम् । जागरो वर्त्तने । जागरित । जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्वादिनि जागर्त्तस्य गुण आरभ्यते । तस्मिन् कृते यास्त अपधाया वृद्धि प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुण स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अत्रिचिण्णल्लिङ्त्स्विति किम् ? जृगृस्तृचागृम्य किन्-जागृधि । चिण्-जजागारि । णल्-जजागार । ङित्-जागृत । जागृथ । वीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्गयन्ति क्लृप्तावपि वकारादौ गुणो न भवति-जजागृवान् । अथ अजागर, अह जजागर इत्यत्र प्रतिषेध प्राप्नोति ? नाप्रतिषेधात् । अत्रिचिण्णल्लिङ्त्स्विति पर्युदासोऽयम् । अथवा, जाग्र इति प्राप्ति-सावनन्तर्याद् अत्रिचिण्णल्लिङ्त्सु प्रतिषिद्धते । वा तु जुसि च सार्वधातुकार्धधातुक्योरिति च प्राप्ति सा न प्रतिषिद्धते ॥

पुगन्तल्लघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्धधातुक्योर्गुणो भवति । पुगन्तस्य-व्येपयति । द्वेषयति । वनोपयति । लघूपधस्य-भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता । छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरान्तप सति लघूपधगुणो न च्यावर्तते इति ज्ञापितं नैतत् वनुसन्तो क्रि करणेन । असिगृधिष्ठित्वेपे वनु । हलन्ताच्चेति ।

सयोगे गुरुसज्ञाया गुणो भेत्तुर्न सिद्धयति ।
विभ्यपेक्षे लघोश्चासौ कथं कुण्डिनं दुष्यति ॥
धातोर्नुम कथं रञ्जे स्यन्दिभ्रन्ध्योर्निपातनात् ।
अनञ्जोपनिर्वाहये विभ्यपेक्षे न सिद्धयत ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लट्यं तत्कृत भवेत् ।
वनुसनोर्यत्कृत कित्त्व ज्ञापक स्याद्गुणुं ।

उपधात्र इषेव गृह्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि अन्तः-
पुगन्त । लृष्ठी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं
वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसश्चस्याद्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति ।
नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेवियाणि । पर्यवेविपम् । अभ्यस्तस्येति किम् ?
वेदानि । अचीति किम् ? नेनेकि । विद्ग्रहणमुत्तरार्थम् । सार्वधातुक इति किम् ?
निनेज । लघूपधस्येत्येव । जुह्वानि । अजुह्वम् । छवहुल छन्दसीति वक्तव्यम् ॥
जुजोपदिति यया स्यात् । पस्पशाते । चाकशीति । चावशीति । यद्भुकि छान्दसमु-
पधाद्भवत्त्व द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राम्भ्यासद्भवत्त्व च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्पति
कशिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुरोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूर । अभू । अभूवम् ।
सुवै । सुवावहै । सुवामहै । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । सुवतिसूयत्योविकरणेन
तिडो व्यवधानम् । विकरणस्यैव टिच्वाद् गुणाभाव सिद्ध । तिडीति किम् ?
भवति । सार्वधातुक इत्येव । न्यतिभवीति । अयं बोभवीति यद्भुकि गुणप्रतिषेध-
कस्माच्च भवति ? ज्ञापकात् । यदयं, बोभूत्विति गुणाभावार्यं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पिति वृत्तं । उकारान्तस्याद्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ
पिति सार्वधातुके । यीति । यीपि । यीमि । नौति । नौपि । नौमि । स्तौति ।
स्तौपि । स्तौमि । उत इति किम् ? एति । एपि । एमि । लुकीति किम् ? सुनोति ।
सुनोपि । सुनोमि । हलीति किम् ? यवानि । रवानि । पितित्येव । युत् । एत् ।
अपि स्तुयाद्वाजानमित्यत्र हि टिच्च पित्त भवतीति पित्तप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः ।
नाभ्यस्तस्येत्येतदिहानुवर्तते । योयोति, नोनोति इत्येवमाचार्यम् ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति ।
प्रोर्णोपि । प्रोर्णोपि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतिर्दांतोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रौर्णोत् । प्रौर्णोत् ।
हलीति वर्तमाने यदपृक्प्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते, भवत्येवा परिभाषा यस्मिन्
विधस्तदादावप्रहणे इति ॥

तृणह् इम् ॥ ६२ ॥

'तृणह् इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके । तृणेडि । तृणेचि । तृणेहि । अतृणेट । वणोश्रयेप्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् ? तृण-हानि । पितीत्येव । तृणु(३) । तृणह् इत्यागतश्रम्को गुह्यते । श्रमि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुच ईट् ॥ ६३ ॥

ब्रु इत्येतस्माद्ब्रुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीपि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवागि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङ्गो वा ॥ ९४ ॥

यद् उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकुतिको लालपीति । हुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आश्रि-वेश । न च भवति वर्वति चक्रम् । वर्वमि । हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङ्गताद-मात्र इति यद्बलुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशाम्यमः सार्वधातुके ॥ ६५ ॥

तु इति सौत्रोऽय धातुः । रु शब्दे । टुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति । उर्त्ताति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति । शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्य-मति । अभ्यमीति । शम्यमोर्वहुल छन्दसीति विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुक-मनन्तरं सम्भवति । आपिशलास्तुरस्तुशाम्यमः सार्वधातुकासु छन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरय भवति । सार्वधातुक इति यत्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्शम्-स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यादिति ॥

अस्तिसिचोऽपृक्तते ॥ ६६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । अस्ते—आसीत् । आसीः । सिजन्तात्—अकार्पात् । असावीत्(२) । अपृक्त इति किम् ? अस्ति । अकार्पम् । आहिभुबोरीदि प्रतिषेध इति स्थानिजन्तावप्रतिषेधादिह न भवति—आत्य, अभूदिति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ६७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुल छन्दसि विषये । अपृक्तपृक्त्वं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् । अहरेवासीन्न रात्रिः । सिचः खलवपि—गोभिरक्षाः प्रत्यञ्जमत्साः । अभैभीर्मा पुत्रकेति च भवति, छान्दसरवात् माङ्गयोगेऽप्यङ्गागमो भवति । अद्या, अत्सा इति सिच इडभावः ॥

(१) तृण इति शुक्तं पद० दर्शनात् ।

(२) अपावीत्, असावीत् इत्यधिक कञ्चिच्च ।

रुदश्च पञ्चम्यः ॥ ६८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य ऋदादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति । अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्रागीत् । प्राणीः । अजज्ञीत् । अजज्ञीः । पञ्चम्य इति किम् ? अजागर्भान् । अपृक्तस्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गान्यगालवयोः ॥ ६९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चम्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालव-
योर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः । प्राणन्त् ।
प्राणः । अजज्ञत् । अजज्ञः । गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भङ्गे अस्माद्गुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषाम्वा-
यांगां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अस्ति । अस्ति ॥

अतो दीर्घो यन्नि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यत्रादी सार्वधातुके परतः । पचामि । पचावः ।
पचामः । पचयामि । पचरावः । पचयाम । अत इति किम् ? चिनुवः । चिनुमः ।
यत्राणि किम् ? पचतः । पचथ । सार्वधातुक इत्येव । अङ्गना, केतव । अचिद्व्र
निहोत्यनुपसृजन्ति, तेषां भववाग्निनि कपो सार्वधातुकदीर्घो न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घो यत्रोत्पन्नस्येति । सुपि च यत्रादौ परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो
भवति । वृक्षाय । प्लक्षाय । वृक्षाम्याम् । प्लक्षाम्याम् । अत इत्येव । अत्रिग्या-
म्(१) । यत्रोत्पेव । वृक्षस्य । प्लक्षस्य ॥

बहुवचने भ्रान्त्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने ऋलादौ सुपि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षेभ्यः ।
प्लक्षेभ्यः । वृक्षेषु । प्लक्षेषु । बहुवचन इति किम् ? वृक्षाम्याम् । प्लक्षाम्याम् ।
भ्रलीति किम् ? वृक्षाम्याम् । सुपी-वेव । यजष्वम् । पचष्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षयोः स्वम् । प्लक्षयोः
स्वम् । वृक्षयोर्निधेहि । प्लक्षयोर्निधेहि ॥

आटि चापः ॥ १०५ ॥

आटिति पूजाचार्यनिर्देशेन त्तोयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाऽऽटि परतश्चकार-
दोसि च आचन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः । माल-

(१) वाशुन्यामित्यधिकमुत्तराङ्गते ॥

योः । बहुराज्या । कारीपगन्ध्या । बहुराज्योः । कारीपगन्धयोः । आप इति पितो
ग्रहं किम् ? कीलाख्या प्राज्ञेन । कीलाख्योर्प्राज्ञकुलयोः । ख्यात्प्रहणेदीर्घग्रहण-
मिति वचनादिह न भवति—अतिवद्वेन प्राज्ञकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्तते । संबुद्धौ च परत आद्यन्तस्याहस्य एव भवति । हे खद्वे । हे
बहुराजे । हे कारीपगन्धे ॥

अभ्यर्थनयोर्हस्तः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्तते । अभ्यर्थानामज्ञानां नद्यन्तानां हस्तो भवति संबुद्धौ परतः ।
हे अभ्य । हे अक्ष । हे अल्ल । मद्याः खद्वपि—हे कुमारी । हे शार्ङ्गरवि । हे प्रह्वबन्धु ।
हे वीरबन्धु । छडलकवतीनां प्रतिपेधो वक्ष्यम् ॥ हे अभ्याटे । हे अभ्याले । हे
अभ्यिके । छन्दसि वेति वक्ष्यम् ॥ हे अभ्याड । हे अभ्याडे । हे अभ्याल । हे
अभ्याले । हे अभ्यिक । हे अभ्यिके । तलो हस्तो वा डिम्बुद्धोरिति वक्ष्यम् ।
देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्त्वेव हस्वत्वमिष्यते ।
छमातृणां मातृत्वं पुत्रार्थमर्हते ॥ मातृणां मातृजादेशो वक्ष्यन्ते । संबुद्धौ, पुत्राय पुत्र-
मभिधातु, कीदृशाथ, अर्हते । मात्राव्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाच्च पुत्रस्तर्द्धम् ।
हे गार्गाभान । नद्यन्तश्चेति समासान्तापवादो मातृजादेशः । चिक्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥
हस्तस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्तते । हस्वान्तस्याहस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने ।
हे वायो । हे वटो (१) । हे कुमारी, हे मलयन्धु, इत्येवमादीनां हस्वविधानसामर्थ्याद्
गुणो न भवति । यदि गुण इष्ट स्यात्, अभ्यर्थानां हस्व इत्युक्त्वा नदीहस्वयोर्गुण
इत्थं द्र्यात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो हस्वान्तस्याहस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः । धेनवः ।
तुद्रयः । छजसादिषु छन्दसि वाचवर्नं प्राङ्, णौ चड्युपधाया हस्व इत्येतस्मादितः
प्रकरणात् प्रभृति छन्दसि वेति वक्ष्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? अग्ने दर्वि शतम्बः
परवे भृत्यः किकिदीव्या । अग्ने । अम्ब । पूर्णां दर्वि । पूर्णां दर्वि । अघाशतम्बः ।
शतम्बः । परवे भृत्यः । परवे भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋतो छिन्वनामन्धान्यो ॥ ११० ॥

गुण इति वर्तते । ऋकारान्तस्याहस्य ङी परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति ।
ङी-मातरि । पितरि । भ्रातरि । ऋत्तं । सर्वनामस्थाने-कत्तारौ । कत्तारः । मातरौ ।
पितरौ । भ्रातरौ (२) ॥

(१) हे वटो इति पाठान्तर्गत पठितम् ॥ () नपरकरण मु-स्यताम् इति प्रन्तकान्तरेऽ
निवम् ॥

घेडिति ॥ १११ ॥

ध्वन्तस्याद्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नेये । वायवे । अग्नेराग
च्छति । वायोरागच्छति । अग्ने स्वम् । वायो स्वम् । घेरिति किम् ? पये । द्वितीति
किम् ? अग्निभ्याम् । सुधीन्वेच । पट्ठी । कुस्त ॥

आण् नद्या ॥ ११२ ॥

नद्यन्ताद्गद्गदुत्तरस्य डित प्रथमस्याडागमो भवति । कुमायै । प्रहयन्ध्वै ।
कुमार्या । प्रहयन्ध्वा ॥

याडाप ॥ ११३ ॥

धावन्ताद्गद्गदुत्तरस्य डित प्रत्ययस्य यादागमो भवति । खट्वायै । बहुराजायै ।
कारीपगन्ध्यायै । खटवाया । बहुराजाया । कारीपगन्ध्याया । अतिखट्वापेत्यत्राहृते
दीर्घे ङवाद्ग्रहणेऽदीर्घ इति वचनाद्याडागमो न भवति । कृतेतुलावगिकत्वात् ॥

सर्वनाम्न स्याङ् ह्रस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न भावन्ताद्गद्गदुत्तरस्य डित प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति ।
सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । अन्यस्यै । सर्वस्या । विश्वस्या । यस्या ।
तस्या । कस्या । अन्यस्या । आप ह्रस्वेव । भवते । भवति ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इयेताभ्यामुत्तरस्य डित प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति ।
द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

डेराम्नद्यान्नीभ्य ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादावन्ताद्धीत्येत्तस्माच्चोत्तरस्य डेरामिन्ययमादेशो भवति । कुमार्याम् ।
गौर्याम् । ग्रहयन्ध्वाम् । धीवन्ध्वाम् । आप-खट्वायाम् । बहुराजायाम् । काराप-
गन्ध्यायाम् । नी-राजभ्याम् । सेनायाम् (१) ॥

इदुङ्गयाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्या नदीसञ्ज्ञकाभ्यामुत्तरस्य डेरामादेशो भवति । कृत्याम् । धेन्वाम् ॥

थौत् ॥ ११८ ॥

इदुङ्गयामुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति । यत्र नदीसञ्ज्ञ नापि घिसञ्ज्ञमिकारान्ध्वं
तदिहोदाहरणम् । सरयौ । पत्यौ ॥

अरुच ये ॥ ११९ ॥

औदिति वचंते । घिसञ्ज्ञकादुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति तस्य च डेरकारादेशो

भवति । धर्मौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्य-
र्थम् । औदृच्च घेरिति येषामेकमेनेद सूत्रे ते प्रधानशिष्टमिदुद्गधामौत्स्यं वर्णयन्ति ।
अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आडो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेरुत्तरस्याडो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना । पुलि-
ङ्गिति नोक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् ? कृत्या । धेन्वा ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वचते । चङ्परे णौ यदङ्ग तस्योपधाया ह्रस्वो भवति । अधीकरत् ।
अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वादु-
पधाह्रस्वत्वं, तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु, मा भवानटिटिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य
द्विर्वचनं प्राप्नोति । तथा सति ह्रस्वभाविनोऽङ्गस्याकारस्योपधात्व विहतमिति ह्रस्वो
न स्यात् । नैप दोषः । ओणेर्द्धदिल्लरण ज्ञापक, नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन
चाप्यत इति । णाविति किम् ? चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमानेऽलीलवदित्यत्र
वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धिमादेश च बाधित्वाह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र
ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात् । अपीपचदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् ?
कारयति । हारयति । उपधाया इति किम् ? अचकाङ्चत् । अवत्राञ्चत् । तदेतदुपधा-
ग्रहणमुत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं, येन नाच्यवधा-
नमित्येतदाश्रयितव्यमिति । ॐ उपधाह्रस्वत्वे णेणिस्युपसङ्ख्यानमः (१) । वादितवन्तं
प्रयोजितवान् अवीवदद्दीणां परिवादकेन । योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावे-
नाऽग्लोपित्वाद्ङस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्त्रदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शास्त्रेर्द्धदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति । अग्लो-
पिनां तावत्-मालामाल्यत्, अममालत् । मातरमारयत्, अममातत् । राजानमति-
क्रान्तवान्, अत्यरराजत् । लोमान्यनुसृष्टवान्, अन्वनुलोमत् । अरोव यत्र केवलो
लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न सिद्धयतीति तदर्थमेत
इचनम् । शामेः-अशशासत् । ऋदिताम्-बाए-अववाधत् । याचृ-अययाचत् ।
औङ्-अदुदौकत् ॥

१ (१) णौ णिस्युपसङ्ख्यानमिति पाठान्तरम् । ये परतोऽपि स्तस्मिन् इत्यर्थः ॥

भ्राजभासभापनीपजीनमीलपीडामन्यतरग्याम् ॥ ३ ॥

भ्राज भास भाप दीप जीव मील पीड इयेतेपानशाना णौ चड्युपधाया हस्यो
भवयन्यतरस्याम् । भ्राज-अधिभ्रजत् । अयभ्राजत् । भाम-अवीभसत् । अयभा
सत् । भाप-अरीभपत् । अयभापत् । दीप-अदीदिपत् । अदिदीपत् । जीव-अजी
जिवत् । अजिजीवत् । मील-अमीमिन्त् । अमिमीलत् । पीड-अपीपिडत् । अपिपी
डत् । भ्राजभासोर्द्धिःकरणमभाणिनीपम् । ङकाण्धादीनां वेति चत्तप्पम् । अची
र्यत् । अचक्रागत् । अचीवगत् । अबवाणत् ।

लोप पितृतेरीन्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पितृतेरङ्गस्य णौ चड्युपधाया लोपो भवति अभ्यासरथेकारादेशो भवति । अपी
प्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते, णो पुयण्ज्वचन ज्ञापक णौ
स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावाद् द्विर्बचनम् ॥

तिप्रनेरित् ॥ ५ ॥

तिप्रनेरङ्गस्य णौ चड्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् ।
अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्यां ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चड्युपधाया इकारादेशो या भवति । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रि
पताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् । अजिघ्रपन् ॥

उर्यन् ॥ ७ ॥

णौ चड्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति । इररारामपवाद् ।
इर-अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर-अधवर्त्तत् । अवीवृत्त् । आर-अममार्त्तत् ।
अमीप्रजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो वाध्यन्ते । तपरकरण दीर्घोऽपि
स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् अचीकृतदिति । न चाय भाष्यमान, किन्तु आदेशा
न्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये णौ चड्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नियम् ।
अवीवृषत् पुरोडाशेन । अवीवृषताम् । अवीवृषन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीययमादेशो भवति । अवदिग्धे । अवदिग्घाते ।
स्वदिग्घिरे । दयतरिति दीडो ग्रहण, न तु दय दान इत्यस्य । तस्य हि लिट्याम्
वदित ॥ दिग्घादेशेन द्विर्बचनस्य वाचनमित्यते ॥

ऋतश्च सयोगादेर्गुण ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य सयोगादेर्गुणो भवति लिटि परत । सृ-सस्वरत् । सस्वर ।

धृ-दध्वरतु । दध्वरु । स्मृ-सस्मरतु । सस्मर । अत इति किम् ? चिह्नियतु । चिह्नियु । सयोगादेरिति किम् ? चक्रतु । चक्रुः । प्रतिषेधविषयेऽपि गुणो यथा म्यात्रियमभारम्भ । वृद्धिष्ये तु पूर्वप्रतिषेधन वृद्धिरेष्यते । सस्वार । सस्वार । लिटौत्येव । स्मृत । स्मृतवान् । अयोगान्ताङ्गप्रधाने सयोगोपधप्रदण इजथं कर्तव्यम् । सचक्ररतु , सचस्कर , इत्यत्र हि पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गोत्पन्नं दर्शने लिटि कृते तद्वाच्ये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यट्प्रामाण्येऽप्येऽपीति सुट् त्रियते । एवञ्च कृत्वा सस्कृर्ष्ये , उपस्कृपीत्येवत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्तश्च मयोगादेरिति वृद्धागमो न भवति ॥

ऋच्छ्रुत्तृताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छ्रुतेरहस्य ऋह्येतस्य ऋकारान्ताना च लिटि परतो गुणो भवति । ऋच्छ्रु-आनच्छ्रु । आनच्छ्रुतु । आनच्छ्रुः । ऋ-आरतु । आर । ऋकारान्तानाम्-निर करतु । निचक्रु । निजगरतु । निजगर । ऋच्छ्रुत्तृघुपधस्त्रादप्राप्तो गुणो विधीयते । अना तु प्रतिषिद्ध । वृद्धिविषये तु पूर्वप्रतिषेधन वृद्धिरेष्यते-निचकार । निचकार ॥

शृदृष्ठा ह्रस्वो वा ॥ १० ॥

शृदृषु इत्येतेषामहाना लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशध्रतु । विशध्रु । विशासरतु । विशासरु । विद्वरतु । विद्वरु । विद्वरतु । विद्वरु । निपप्रतु । निपप्रु । निपप्रतु । निपप्ररु । ह्रस्वचतुर्निधोत्वनिवृत्तपर्यम् । कंबिद्वन्त मृत्र प्रयाचजते । आ पाठे, आ कुसाया, प्रा पूरणे इत्येतेषामनेकाधां धातव इति सूत्रप्रामाण्यं कर्मान्ताना, विशध्रतु, विशध्र, विद्वरतु, विद्वरु, निपप्रतु, निपप्रु, इयेतानि रूपाणि म्याधर्याति । तथाच मति कर्मो विशाश्रानित्येतद्वृत्तं न स्यात् ॥

केऽण ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो भवति । जका । कमारिका । किशोरिका । अण इति किम् ? गोका । नौका । राका धात्रे-यत्र उणादयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति । न कर्षतिप्रतिषेधसामर्थ्यात् कनोऽपि सानुबन्धस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकृमारीक । बहुकृमक । बहुकृमक । गोश्रियोत्पसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्व कपि न भवति । समासार्थे ह्यत्तरपठे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रबन्धान्तसमासप्रातिपदिक न भवति ॥

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आवन्तस्यान्नस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखरुक् । बहुखरुक् । बहुखरुक् । बहुखरुक् । बहुखरुक् । बहुखरुक् ॥

ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृतेषु अङि परतो गुणो भवति । ऋकृष्णह्रस्वकोऽङ्गत् । अह
[तेभ्योऽङ्गत् नम । अङ्गत् । अङ्गत् । अङ्गत् । अङ्गत्-अङ्गत् । अङ्गत्ताम् । अङ्गत्त् ।

अस्यतेऽङ्गत् ॥ १७ ॥

अस्यतेऽङ्गत्स्य धुगागमो भवत्यङि परत । अस्यत् । अस्यताम् । अस्यन् ॥

अस्यतेऽङ्गत् ॥ १८ ॥

अस्यतेऽङ्गत्स्याकारादेशो भवत्यङि परत । अस्यत् । अस्यताम् । अस्यन् ॥

पत पुम् ॥ १९ ॥

पतेऽङ्गत्स्य पुमागमो भवत्यङि परत । अपत्त् । अपत्ताम् । अपत्त्न् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेऽङ्गत्स्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङ् सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङोऽङ्गत्स्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शीते । शीयते । शीरते । सार्वधातुक
इति किम् ? शिश्ये ॥

अयङ् यि ङिङिति ॥ २२ ॥

यकारादौ ङिङिति प्रत्यये परत शीङोऽङ्गत्स्यावङ्गित्ययमादेशो भवति । शीयते ।
शाशयते । प्रशय्यते । उपशय्यते । यीति किम् ? शिश्ये । ङिङतीति किम् ? शीयम् ॥

उपसर्गाद्भ्रस्य ऊहते ॥ २३ ॥

उपसर्गाद्भ्रस्य ऊहतेऽङ्गत्स्य ह्रस्वो भवति यकारादौ ङिङिति प्रत्यये परत ।
समुदाते । समुदा गत । अभ्युदाते । अभ्युदा गत । उपसर्गादिति किम् ? ऊहते ।
ऊहतेरिति किम् ? समीहते । शीत्येव । समूहितम् । ङिङतीत्येव । अभ्युदातेऽयमर्थः ।
अण इत्येव । आ ऊहते ओहते । समीहते ॥

एतेलिङि ॥ २४ ॥

एतेऽङ्गत्स्योपसर्गाद्भ्रस्य लिङि यकारादौ ङिङिति परतो ह्रस्वो भवति । उदि
यात् । समियात् । अन्वियात् । आशिपि लिङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घवे कृते
ह्रस्वोऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव, ईयात् । अण इत्येव, आर्इयात्-प्यात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृत्कारे असार्वधातुकयोर्कारे च ङिङिति परतोऽजन्तस्याङ्गत्स्य दीर्घो भवति ।
ऋशायते । मुखायते । दुखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् ।
ऋश्यात् । अकृत्स्य किम् ? प्रकृत् । प्रकृत् । परत्वादीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् ।
सार्वधातुक इति किम् ? चिनुयात् । सुनुयात् । विङ्गीत्येव । उर्यात् । पृष्ण्यात् ॥

चौ च ॥ २६ ॥

चिप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । पट्टकरोति । पट्टभवति । पट्टस्यात् ।

रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य अकृद्यकारेऽसार्बधातुके यकारे च्यौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति । मात्रीयति । मात्रीयते । पित्रीयति । पित्रीयते । च्चित्रीयते । मात्रीभूतः । विडतीत्यंतन्नित्तुत्, तेनेहापि भवति-पितुरागत पिन्त्यम् । ऋत इति तपरकरण किम् ? चेकीर्यत । नित्रेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतोऽलिङि च यकारादौ असार्बधातुके रिङित्ययमादेशो भवति । श-आद्रियते । आद्रियते । यक्-क्रियते । हियते । क्रियात् । हियात् । असार्बधातुक इत्येव । विभृयात् । गीत्येव । कृपीष्ट । हृपीष्ट ॥

गुणोत्तिसयोगाद्योः ॥ २९ ॥

ऋतो यकि लिङि इति वर्तते । श इत्यत्रासभवाच्चानुवर्तते । गुणो भवत्येत्तं सयोगादीनामृकारान्ताना यकि परतो लिङि च यकारादासार्बधातुके । अर्यते अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह ससृक्रियते, सस्त्रिधादिति सुटो वहिरङ्गलक्षणस्या सिद्धत्वाद्भवत्वाद्वा सयोगादियमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्तते । यीत्येव सृपीष्ट । घृपीष्ट । असार्बधातुक इत्येव । इय्यात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परत, अर्चं सयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति । अरार्यते । सास्वर्यते दाध्वर्यते, सास्मर्यते । अर्चैरव्यत्यंशुर्णोतीनामुपसख्यानमिति यङ् ॥ नन्वा सयो गादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ अहन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावे वक्तव्ये ङ । जेघ्नीयते । हिंसायामिति किम् ? जङ्म्यते ॥

ई घ्राध्मो ॥ ३१ ॥

प्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्नीयते । देघ्नीयते ॥

अस्य च्यौ ॥ ३२ ॥

इं इति वर्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्यौ परत ईकारादेशो भवति । शुक्लीभवति शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च । ३३ ॥

अस्पृति वर्तते । क्यचि परतोऽवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति । पुत्रीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अहृन्सार्बधातुकयोर्दीर्घं इत्यस्यापवादः । पृथग्परेणङ्गलक्षणानुत्तरार्यम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्ह्ये ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्ह्ये इत्येतेष्व-
यषु । अशनायोदयशब्दस्यात्त्व क्यचि । अशनायतीति भवति बुभुक्षा चेत् । अश-
नीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदकादेशो निपात्यते । उदन्यतीति
भवति पिपासा चेत् । उदनीयतीत्येवान्यत्र । धनायेति धनशब्दस्यात्त्व निपात्यते ।
धनायतीति भवति गर्ह्येत् । धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रप्रजितस्यावर्णान्तस्याद्गस्य क्यचि यदुक्तं तच्च भवति । किं
चोक्तं, दीर्घत्वमीध च । मित्रयुः । (१)सस्येदयुः । देवाजिगाति सुम्नयुः । अपुत्र-
स्येति किम् ? पुत्रीयन्तः सुदानवः । अश्रुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । जनी-
यन्तोऽप्यप्रवः ॥

दुरस्युर्द्विगणभ्युर्वृषस्यति रिषस्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्विगणस्युः वृषस्यति रिषस्यति ष्टानि छन्दसि निपात्यन्ते । दृष्टश-
ब्दस्य क्यचि दुरस्युर्भावो निपात्यते । अद्वियोना दुरस्युः । दुष्टीयतीति प्राप्ते । द्वि-
गणशब्दस्य द्विगणस्यभावो निपात्यते । द्विगणस्युर्विषयया । द्विगीयतीति प्राप्ते ।
वृषशब्दस्य वृषगुभावो निपात्यते । वृषस्यति । वृषीयतीति प्राप्ते । रिषशब्दस्य
रिषगुभावो निपात्यते । रिषस्यति । रिषीयतीति प्राप्ते ॥

अश्राघरयात् ॥ ३७ ॥

अश्र अघ इत्येतयोः क्यचि परतश्छन्दसि विषये आकारादेशो भवति । अश्रायन्तो
। यवन् । मा स्या वृका अघायवो निदन् । एतदेवात्प्रवचनं ज्ञापकं, न च्छन्दस्य-
एतस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके । देवायन्तो
जमानाय । सुम्नायन्तो हवामहे । यजुर्गति किम् ? देवाजिगाय सुम्नयुः । काठक
ति किम् ? सुम्नयुस्त्रिभामीत् ॥

कथ्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कथि अध्वर पृतना इत्येतेषामद्भानां क्यचि परतो लोपो भवति षड्चि विषये ।
इयन्तः सुमनसः । अध्वर-अध्वर्यन्तः । पृतना-पृतन्यन्तमिति ॥

द्युनिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥

द्युति स्यति मा स्या इत्येतेषामद्भानामिकारादेशो भवति तकाराद्द्वौ किति प्रथये

परत । दत्ति-निन्ति । निदितवान् । स्यति-भवसित । अवसितवान् । मा-
मित । मितवान् । स्था-स्थित । स्थितवान् । तीति किम् ? अवदाय । किन्तीति
किम् ? अवदाता ॥

शाङ्गोरन्यतरस्याम् ४१ ॥

शाङ्गा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति । सा निदि-
तम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । छा-अवच्छिद्यतम् । अवच्छातम् ।
अवच्छिद्यतवान् । अवच्छातवान् । अश्पतेरिच मते नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ सशितो
ग्राह्यः । सशितमत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ।
देवत्रातो गतो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गत्राच सशितमत ॥
दधातेः ॥ ४० ॥

दधातेरङ्गस्य हीव्यमादेशो भवति तकारादौ किति प्रथमे परत । हित ।
हितवान् । हि वा ॥

जहातेश्च क्तिन् ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीव्यमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परत । हिना राज्य वन गत ।
हि वा गच्छति । जहातेनिदृशाद्दिहातेन भवति-हात्वा ॥

त्रिभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीव्यमादेशो भवति ह् दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परत ।
हि वा शरीर यातव्यम् । हात्वा(१) ॥

सुधितरसुधितनेमधितधियधिपीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धीपीय इत्यतानि छन्दसि विषय निपायन्त ।
तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधाते क्त्वाप्रत्यये इवमिहा
गमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुहितमिति प्राप्ते । वसुधित
मग्नौ जुहोति । वसुहितमिति प्राप्ते । नेमधिता वाधन्ते । नेमधिता इति प्राप्ते ।
धिष्वति लोणमध्यमकवचने दधातेरिष्वमिहागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनाभादश्च
निपात्यते । धिष्व सोमम् । धस्वेति प्राप्ते । धिधीयेति आशीर्षि ह्यामनेपद्मेऽस्मे
कवचने दधातरिष्वमिहागमो वा प्रत्ययस्य निपायते । धिधीयति । धासीयेति प्राप्ते ।
वा दद् घो ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य वुसङ्कस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रथमे परत ।
दत्त । दत्तवान् । दत्ति । द इति किम् ? धीत । धीतवान् । धेट एतद्रूपम् ।
धोरिति किम् ? दाप् लवने-दात् धर्हि । दैप शोधने-अवदात् सुखम् ॥ अयमादेश
स्थान्त इत्यते ॥ एवञ्चम्—

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्धान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोषस्तस्माद्यान्तम् ॥

यदि तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेऽप्यदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपातलघ्नो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्थेति न स्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिर्गमणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

अच उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गां वा एते अवाद्यः क्रियान्तर-^१ विषया वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य न इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्तमवत्त, नीत्तं परोत्तम् । अच इति किम् ? निर्दत्तम् । दुदत्तम् । उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अवदात्तं मुग्मम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्दण्डशादादेशलः प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः—अच इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गाविशेषगार्थम्, अपरमपि षष्ठ्यन्तं स्थानि-
निर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा संयोगोऽयमादिश्यते । सोऽनेकालत्वात् सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति । श्रुतेरित्वाद्चस्त इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ७ । अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । अङ्गिः । अङ्गयः । भीति किम् ? अप्सु ॥ स्वयः स्तवमोर्मास उपसर्ग तकारादेश इत्यते छन्दसि भकारादौ ॥ स्ववङ्गिः । स्वतवङ्गिः । माङ्गिष्ठ इन्द्रो वृत्रहा । समुपङ्गिरजायथाः ॥

सः स्याद्ध्रधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादादाद्ध्रधातुके परतस्तकारादेशो भवति । चस्त्यति । अवस्त्यत् । विवस्तति । जिघ्रस्तति । म इति 'किम् ? वक्ष्यति । सीति किम् ? घासः । वासः । आद्ध्रधातुके इति किम् ? आस्से । वस्से ॥

तासस्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासैः—कर्त्तासि । कर्त्तासे । अस्तेः—त्वमसि । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सान्पदाद्योरिति पत्वं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।
अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिटि—व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्यो सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कस्तिहि । अस्ते-त्यतिहे ।

यीवर्णयोर्दीर्घादौः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीर्घावेऽधोर्लोपो भवति । यकारादौ-आदीध्य गत । आवेष्य गतः । आदीध्यते । आवेष्यते । इवर्णादौ-आदीधिता । आवेषिता । लिङि । आदीधीत । आवेषीत । यीवर्णयोरिति किम् ? आदीध्यनम् । आवेष्यनम् ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रायये सकारादौ परतो मी मा धु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामच स्थाने इत्सित्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्वोर्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादाग्रहणेऽप्यविशेष — मित्सते । अपमित्सते । धु—दित्सति । धित्सति । रभ—आरित्सते । लभ—आलित्सते । शक—शित्सति । पत—पित्सति । पद—प्रपित्सते । सनीति किम् ? दास्यति । सीत्येव । पिपतिपति । तनिपतिदरिद्राणामुपसख्यानमिति पतेरिडागमविकल्प । छसनि, राघोहिसादामच इत्स्वकथ्य छ । प्रतिरित्सति । हिंसादामिति किम् ? आरिरात्सति ।

आप्लुप्युधामीन् ॥ ५५ ॥

आप् इति ऋध् इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः । आप्—ईप्सति । झपि—झीप्सति । ऋध्—ईंसति । जपेर्दावचौ तत्र जे पूर्वप्रतिपत्ति देधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति । सीत्येव । जिज्ञपयिषति । अहिंषिषति । सनीवन्तर्देति जपेऽप्येधेऽप्येधो विकल्प ॥

दम्भ इञ् ॥ ५६ ॥

दम्भेरच हकारादेशो भवति चकारादौ च सनि सकारादौ परतः । धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव ॥ दिदम्भिपति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ५७ ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति क्रियप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वास स्वयमेव । मुमुक्षते वास स्वयमेव । अकर्मकस्येति किम् ? मुमुक्षति वास देवदत्त । कर्मकर्तारिं मुचिरकर्मको भवति कर्मविशेषस्याऽविवक्षितत्वाद्वा ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्त सनि मीमेत्यादि मुचोऽकर्मकस्येति यावत्, अत्राभ्यासलोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिष्ठित वेदित्त्यमाध्यायपरिसमाप्ते । इत् उत्तर यद्वचनोऽभ्यासस्येत्येव तद्वेदित्त्यम् । चक्षति-इत्त्व । बुद्धीन्पते । बुद्धीन्पते । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इत् अभ्यासलोपश्चेत्येव सित्त्वे यद्वत्

प्रहणमिह त्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैराभ्यामलोपो भवति, सन्वद्भावविषये न भवति—अनीमपत् । अदीदपत् । सन्वद्भुनि चट्पर इति सन्वद्भावव्याप्नोति । सर्वराभ्यामस्यायं लोप ह्यप्यते तदर्थमेव केचिदप्रहण वर्णयन्ति । नानर्थकेलोन्य-विधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्यन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५६ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुटौविपते । तुट्रीविपते । हुटौके । तुट्रीके । अहुटौ-कत् । अतुट्रीकत् । अभ्यासस्यानधिः । अभ्यासस्य यदुच्यते अनधि तद्भवतीति दत्तव्यम् । चराचरः । चलचलः । पतापतः । वदापदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादितुंष्यते । जालौ । मम्लौ । पपाच । पपाठ । आट । आटतु । आटुः । आदिशेषनिमित्तोऽयमनादलोपो विधीयते । तत्राभ्यासजाते-राश्रयणात् केचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति । अपरे ब्रुवते-शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमस्यान्माह । तदप्रस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रधानम-विधेयं चातु तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात् प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते—अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति । सा त्रिभिःपादैरविधेयाः सतीमनि-वृत्तिमपेक्षिष्यत इति ॥

शर्पूर्वाः खय ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते, अन्ये हलो लुप्यन्ते । सुश्रोतिपति । तिष्ठा-सति । विस्पन्दिपते । शर्पूर्वा इति किम् ? पपाच । खय इति किम् ? सञ्जी ॥ अखयपूर्वाः खय इति दत्तव्यम् ॥ उचिच्छिपतीत्यत्र उच्छेदन्तरद्भवात्तुकि कृतं द्वि-पन तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तमारः ध्रुयेत ॥

ब्रह्मोश्च ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान । जगाम । जघान । हकारस्य—जहार । जिहीयति । जहौ ॥

न फरतेर्षट् ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यडि परतश्चुर्न भवति । कीटयते उष्ट्रः । क्षोक्यते खरः । कवते-रिति विकरणनिर्देशः कीते कुवतेश्च निवृत्त्यर्थं । तयोश्चुवमेव भवति—चोक्यते । यटीति किम् ? चुकुवे ॥

कृपेरध्दन्दसि ॥ ६४ ॥

कृपेरध्दन्दसिः त्रियते यडि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति । फरीकृष्यते यज्ञकुणपः । इन्दसीति किम् ? चरीकृष्यते कृषीवत् ॥

दाधन्तिदद्धन्तिदद्धिर्बोभूतुनेतिक्तेलप्यापनीफणत्संसनिप्यदत्करिक्र-
त्कनिक्रदद्धरिभ्रद्विध्रतोदप्रिधुतत्तरिध्रत. सरीसृपतवरीवृजन्मर्भृज्यागनी-
गन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधन्ति दधन्ति दद्धन्ति बोभूतु तेतिके अल्पि आपनीफणत् समनिप्यदत् करिक्रत्
कनिक्रदत् भरिभ्रत् दधिध्वतः दप्रिधुतत् तरिध्रतः सरीसृपत वरीवृजत् मर्भृज्य जाग-
नीगन्ति इत्येतानि अष्टादश द्धन्दिषु विषये निपात्यन्ते । दाधन्ति दद्धन्ति दद्धन्ति
धास्यतेर्ध्रतो वा श्लौ यद्भ्रुकि वा अभ्यासस्य दीर्घेव श्लोपश्च । दाधन्ति । एव
दद्धन्ति । श्लौ रुग्भ्यासस्य निपात्यते । तथा दद्धन्तीति । अत्र च बहुवचनेनानुपपन्न
तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् , चोभूषिति । अत्रतेर्यद्भ्रुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपा-
त्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र भूसुबोस्तिङीनि गुणाभाव सिद्ध । ज्ञापनार्थं
तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति-अन्यत्र यद्भ्रुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति-
योभोति । चोभधीति । तेतिके । तिजेर्यद्भ्रुगन्तस्यात्मनेपद् निपात्यते । यद्भ्रु
स्प्रत्ययलक्षणेनारमनेपद् सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं एवात्मनेपद्निपातनमन्यत्र यद्भ्रुगन्ता-
दात्मनेपद् न भवति । धल्पति । इयत्तर्लटि सिषि अभ्यासस्य हलादिः शीपापवाद्धो
रेफस्य लक्षं निपात्यते । सिपा निर्द्देशोऽतन्त्र, तिप्यपि दृश्यते-अलर्ति दत् । आप-
नीफगदिनि । फणतेराद्पूर्वस्य यद्भ्रुगन्तस्य शतयभ्यासस्य नीक्षिपात्यते । सम-
निप्यददिति । स्यन्देः सपूर्वस्य यद्भ्रुकु शतयैवाभ्यासस्य निक्र धातुसकारस्य पत्व
निपात्यते । न चास्य सपूरुता तन्त्रम् , अन्यत्रापि हि दृश्यते-आसनिप्यददिति ।
करिक्रदिति कतेनेर्यद्भ्रुगन्तस्य शतरि चुवाभावाऽभ्यासकारस्य रिगागमो निपा-
त्यते । कनिक्रदिति । क्रन्देर्लुडि च्लेरडादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगा-
गमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरण दृत्तम्-अक्रन्दीदिति भाषायाम् । भरिभ्र
दिति विभर्तेर्यद्भ्रुगन्तस्य शतरि भृत्रामिति इत्वाभावोऽश्रवाभावोभ्यासस्य रिगा-
गमो निपात्यते । दधिध्वत इति ध्रतेर्यद्भ्रुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत् । अत्रा-
भ्यासस्य विगागमश्चकारलोपश्च निपात्यते । दधिध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दधिध्वतदिति
धुतेर्यद्भ्रुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सप्रसारणाभावः, अत्र विगागमश्च निपात्यते ।
तरिध्रत इति तरतेः शतरि श्लौ पद्येऽश्चनेऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरी-
सृपतमिति सृपे. शतरि श्लौ द्वितीयैकदचनेऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीवृ-
जदिति वृजे.शतरि श्लौ, रीगागमो निपात्यतेऽभ्यासस्य । मर्भृज्येति मृजेर्लटि णि
अभ्यासस्य रीगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । नतो मृजेवृद्धिर्न भवत्वलघूपध
त्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । जागनीगन्तीति आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि श्ल
अभ्यासस्य चुत्वाभाद्धो शीगागमश्च निपात्यते । वदयन्ती वेदा गनीगन्ति कर्षम्.
इतिक्रगमेवविधानामन्येषामनुपसप्रदासम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

अवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । वृते । वृधे । नर्नति । नरिनत्ति । नरीनत्ति, इत्येवमादौ अभ्यासविकारेषु अपत्रादो नोत्सर्गान् विधीन् वाघत ह्यपुर-द्वे कृते रगादय आगमाः कियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विदिद्युते । व्यदिद्युत् । विदिद्योतिपते । विदिद्युतिपते । विदेद्युत्यते । स्वापे-सुप्वापयिपति । स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणमिष्यते । इह न भवति-स्वापयतेर्षुल्-स्वापकः । तस्मात्स्वयचि स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन्-सिप्वाप-कीयिपति ॥

व्यधो लिटि ॥ ६८ ॥

यधेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यधे । विव्यधाते । विव्यधिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निष्कृतौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वकारस्य, न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् ? वाच्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः । ईयतुः । ईयुः । इणोऽङ्गिति यणादेशो कृते स्थानिवन्तावात् द्विवचनम् । किति किति किम् ? इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः । अतो गुणे पररूपत्वस्यापवाद । अट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् ? पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोऽभ्यासादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति । आनङ् । आनङ्गुः । आनङ्गुः । आनङ्गुः । आनङ्गुः । आनङ्गुः । द्विहल इति किम् ? आट आटतुः । आटुः । अकारैकदेशो रेफो ह्यग्रहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति-आनृधनुः । आनृधुः ॥

अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतेश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे । व्यानशाते । व्यानशिरे । अश्नोतेरिति विकरणनिर्देशो अश्नातेर्मा भूदिति-आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ।

भवतेरिति घातुनिर्देशादिहापि भवति-अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन । धभूवे । लिटी-
त्येव । बुभूषति । बोभूषते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सुतेलिटि परस्मैपद् हुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपा-
त्यते । ससूव स्थविरं विपञ्चितान् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजं त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर्-नेनेक्ति ।
विजिर्-वेवेक्ति । विप्ल-वेवेष्टि । त्रिग्रहणमुत्तरार्थम् । एषां हि वृत्करणं समाप्यर्थं
पठ्यत एवेति । श्लाघिति किम् ? निनेज ॥

भृवामित् ॥ ७६ ॥

भृवादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृञ्-विभक्ति । माङ्-
मिमीते । ओहाङ्-जिहीते । त्रयाणामित्येष । जहाति । श्लाघित्येव । वभार ॥

अत्तिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥

अत्ति पिपत्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयत्ति भूमम् । पिपत्ति
सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषयेऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां विवष्टि । वसोरे-
तद्रूपम् । तथा वचे-जनिमा विवक्ति । सचे-वत्स न माना (१) सिपक्ति । जिपत्ति
सोमम् । न च भवति-ददातीत्येवं श्रूयात् । जजनमिदं माता यद्दीरं दधनद्वनिष्टा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपञ्चति । यियञ्चति । तिष्ठा
सनि । पिपासति । सनीति किम् ? पपाच । अत इति किम् ? लुल्लपति । नपरकरण
किम् ? पापचिपते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वक्तंते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यगि जकारे चावर्णपरे
परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गेऽपरे-पिपविपते । पिपावविपति ।
विभावविपति । यण्यपरे-यियविपति । यियावविपति । विरावविपति । लिलाव
विपति । ज्यपरे-ञ्च इति सौत्रोऽथ घातु-विजावविपति । एतदेव पुयण्ज्यपर इति
वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेऽपि णौ स्थानिवद्भवतीति । ओरिति किम् ? पापच्यतेः
सन्-पापचिपते । पुयण्जीति किम् ? भवनुनावविपति । जुहावविपति । अपर इति
किम् ? बुभूषति ॥

(१) माता इति पाठः क्वचित् ।

स्रतिशृणोतिद्रवतिप्रप्रतिप्लवतिच्यवतीनां या ॥ ८१ ॥

स्रति शृणोति द्रवति प्रप्रति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य शोरवर्णपरे यगिया इकारदेशो भवति सनि परतः । सिघ्रावयिपति । सुस्त्रावयिपति । शृणोति-गिभ्रावयिपति । शुभ्रावयिपति । द्रवति-द्रिद्रावयिपति । दुद्रावयिपति । प्रवति-विभ्रावयिपति । पुभ्रावयिपति । प्लवति-विप्लावयिपति । पुप्लावयिपति । च्यवति-चिघ्यावयिपति । चुघ्यावयिपति । वचनमामप्यांदिनेन वर्गेन यगो ह्यवधानमाश्रीयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तर एव यगि भ्रित्तव्यमित्यप्राहविभाषेयम् । अपर इत्येव सुस्वरूपति । शुभ्रपते ॥

गुणो यद्भ्रुकोः ॥ ८२ ॥

यद्भ्रुकोः च ह्रान्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेचीयते । लोड्यते । यद्भ्रुकि-जोह्वोति । यदोवेतीद्विक्रयः । चोकरसीति ॥

दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यद्भ्रुकोः च । पापच्यते । पापचीति । याय च्यते । यायजीति । अकित इति किम् ? ययम्यते । ययमीति । ररम्यते । ररमीति । ननु चात्रापवादत्वात्प्रकि कृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घं वं न भविष्यति ? एव तन्नित इत्यनेनैतज्ज्ञाप्यते-अभ्यासविकारेन्वपवादा नोऽसर्गान् विधीन् वाधन्त इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ङोडीक्यत इत्यत्र दीर्घोऽकित इत्यनेन सध्यस्वरहस्वो न याच्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घो लघोःरित्यनेन सन्वदित्व न याच्यते । माभ्रभृतीना दीर्गेण सनीत्वं न वाच्यते-मीमासते । ई च गग इतीद्वेन हलादि शेषो न वाच्यते-अजीगत् ॥

नीग्वञ्चुसुध्वंसुभ्रमुकसपतपदरकन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु ध्वंसु ध्वंसु भ्रमु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यद्भ्रुकोः च । वञ्चु-वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । स्रमु-सनीस्रस्यते । सनीस्र-सीति । ध्वमु-दनीध्वस्यते । दनीध्वसीति । भ्रमु-वनीभ्रस्यते । वनीभ्रसीति । कस-चनीकस्यते । चनीकसीति । पत-पनीपस्यते । पनीपतीति । पद-पनीपच्यते । पनी-पदीति । स्कन्द-चनीस्कन्दते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यद्भ्रुकोः च । ततम्यते । ततनीति । जगम्यते । जगमीति । ययम्यते । ययमीति । ररम्यते । ररमीति । नुगागयेतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यदेशो लच्यते । तेन ययम्यत इत्येवमादावज्ञपरत्वेऽभ्यनुस्वारी भवति ॥ ७७पदान्तवञ्चेति वक्तव्यम् ॥ ७७ ॥ वा पदान्तस्यैतं परसवर्णाविकल्पे यथा त्नादिति । अत इति

किम् ? तेतिभ्यते । तपरकरण तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । चाभास्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् ? पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशा च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य युगागमो भवति यद्भ्यङ्लुको परत । जञ्जयते । जञ्जोति । जभ-जभयते । जभभीति । दह-ददहते । ददहीति । दश-ददश्यते । ददशीति । दश इति दशिरय नकारलोपार्थमेव निर्हिष्ट । तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज-यभज्यते । यभञ्जीति । पश इति सौत्रो धातु । पपश्यते । पपशीति ॥

चरफनोश्च । ८७ ॥

चर फल इयेतयोरभ्यासस्य युगागमो भवति यद्भ्यङ्लुको परत । चचूर्यते । चचुरीति । पफुल्यते । पफुलीति ॥

उत्परस्यात ॥ ८८ ॥

चरफलेरभ्यासापरस्यात उकारादेशो भवति यद्भ्यङ्लुको परत । चचूर्यते । चचुरीति । पफुल्यते । पफुलीति । परस्येति किम् ? अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरण-चचूर्ति, पफुलीति, इत्यत्र लघूपध गुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यामिद्धवादिह लघुच न निवृत्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलेरकारस्य उकारादेशो भवति । चरण चूर्ति । ब्रह्मणश्चूर्ति । प्रफुलित । प्रफुलता सुमनस । यद्भ्यङ्लुकोरभ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि यद्यनन्त्यामिद्धवादिह नाभिसरद्वयते ॥

रीगदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यद्भ्यङ्लुको परत । वरीवृत्त्यते । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीवृत्त्यते । नरीवृतीति । वरीगृवत इति वक्तव्यम् ॥ इहापि यथा स्यात्-वरीवृत्त्यते । परीपृच्छते ॥

रत्रिकी च लुकि ॥ ९१ ॥

यद्भुक्ति ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रत्रिकावागमौ भवतश्चकारादौक्च । चर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । चर्वर्त्ति । वरिवर्त्ति । वरीवर्त्ति । उकार उच्चारणार्थ । चर्वर्त्त्यते मर्म्ज्यमानास इत्युपसर्गानम् ॥ मर्म्ज्यते । मर्म्ज्यमानास ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रत्रिकावागमौ भवतो रीक्च यद्भुक्ति । चर्त्ति । चरिर्त्ति । चरीर्त्ति । जर्हर्त्ति । जरिर्त्ति । जरीर्त्ति । तपरकरण किम् ? किरतेश्चर्त्ति ॥

किरति चर्चरीतान्त पचतीत्यत्र यो नयेत् । प्राप्तिञ्चतमहमन्ये प्रारब्धस्तेन समग्र (१) ॥
तत्रेय प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्याद्विज्ञेयणमृतद्वयेतत्तयाचाप्राप्ति किरतेरगादी
नामिति ॥

सन्वद्भ्युनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वचरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परे णौ परत सनीव कार्यं भवति
अनग्लोपे । सन्वत् इत्युक्त चङ्परेऽपि तथा—अचीवरत् । अपीपचत् । ओ पुय
णञ्यपर इत्युक्त चङ्परेऽपि तथा—अपीपचत् । अलीलवत् । अजीजवत् । खवत्
श्लोतिद्ववतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीना वेत्युक्त चङ्परेऽपि तथा—असिस्रवत् । असु
खवत् । अशिभ्रवत् । अशुभ्रवत् । अदिद्ववत् । अदुद्ववत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् ।
अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति किम् ? अततत्त् ।
अररत्त् । जागरयते—अजजागरत् । अत्र केचिद् गणद्व लघुमाश्रय सन्वद्भाव
मिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचन
प्रामाण्याद्भवितव्यं । तदमत । येन नाम्यवधानेन तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादि
यकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येव, कथमचिषण्दिति ? आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति भवयेच्चजातीयकानामि वमिति, यद्यत्तत्तद्वाघनार्थं स्मर याहीनाम व
विदधाति । चङ्पर इति किम् ? अह पपच । परग्रहण किम् ? चङ्पेव केवले मा
भूत्—अचकमत । अनग्लोप इति इति किम् ? अचकथत् । इपदमारयातवान् अदृ
पत् । वादितव त प्रयोजितवान् अचीवददियत्र योऽसौ णौ गेलोपो नासावलो
इत्याश्रीयते । किं कारणम् ? चङ्परइति, णि जातेतिमित्त वेनाच्चेपात्ततो-यरयाको लोप
परिगृह्यते । भीमादीनामत्रग्रहणात् सन्वद्भावनाभ्यासलोपो न भवती युक्तम् । किञ्च
त वदिति सनाश्रय कायमतिदिरयते । न च लोप सननवापेक्षते किं तहि ? इस्मा
वाचपि । तदभावादमीमपदि यादावभ्यासलोपो न भवित्यति ॥

दीर्घो लघो ॥ ६४ ॥

दीर्घो भवति लघोरभ्यासरय लघुनि णौ चङ्परेऽनग्लोपे । अचीवरत् । अजी
हरत् । अलीलवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् ? अचिभ्रवत् । लघुनीत्येव ।
अततत्त् । अररत्त् । चङ्पेव । अह पपच । पर इत्येव । अचकमत । अनग्लोप
इत्येव । अचकथत् ॥

अतमृदत्वरप्रथम्रदरतृस्पशाम् ॥ ६५ ॥

स्मृ द्त्वर प्रथ म्रद स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासरयादित्ययमादेशो भवति चङ्परे

(१) किरतीमात प्रकारात्तोपलक्षण, चकरीतीमातियक्लुक पूर्वाचार्यसशा पचतीति
चटपलक्षणम् । तेन चाकर्त्तव्यादीनि रूपानि किरतेषोनयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ्च इत्यादीनां
विदधविभागेन या प्राप्तिरव्ययम्, समग्र साधुशब्दसमग्र । इति पदमञ्जरी ॥

णौ परत । स्मृ-अस्मरत् । ह-अद्दरत् । खर-अतखरत् । प्रथ-अप्रथत् । अद्-
अमअद्त् । स्तृ-अतस्तरत् । स्पश-अपस्पशत् । सम्बद्भावादित्त्व प्राप्तमनेन बाध्यते ।
तपरकरगसाम"यादिति कृते दीर्घं लघोरित्येतदपि न भवति-अद्दरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ६६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अक्षिप्यमादेशो भवति चङ्परे णौ
प्लुत । अववेष्टत् । अववेष्टत् । अवचेष्टत् । अवचेष्टत् । अभ्यासइस्वत्वे कृते अव
पक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ ६७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परत, चकारादच । अजीगणत्
अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचिताया काशिकायावृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य
चतुर्थ पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥ समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिभूतं वेदितव्यम् । इत उत्तर पद्वचपाम पदस्यैत्यत-
राक् सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वचयति-नित्यवीप्सयोरिति । तत्र
सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवत ? ये शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य
पचितिशब्दस्य द्वौ पचितिशब्दौ भवत । पचति २ । ग्रामो २ रमणीय । यदा तु
द्वे प्रयोगो द्विर्वचन तदा स एव पचितिशब्दो द्विरावर्त्तते, तस्य द्वे आवृत्तौ भवत ।
सर्वस्येति किम् ? विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येभ्यो कस्माच्चोच्यते ? नैव शक्यमिह हि न
त्यात् प्रपचति प्रपचतीति (१) । इह द्रोग्धा (२) द्रोडा इति घत्वढत्वयोरसिद्धत्वाद्-
ह्रनयोरेव तयोर्द्विर्वचन प्राप्नोति, तत्र पश्चात्किरूपे सत्यनिष्टमपि स्यात्-द्रोग्धा
द्रोडा । द्रोडा द्रोग्धेति । तस्माद्भक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति । सर्वस्ये-
त्येतदेव वा कृतसर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं (३) दृष्टव्यम् ॥

तस्य परमाश्लेषितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरकस्य यत्परं शब्दरूप तद्भाष्येऽश्लेषितसञ्ज्ञ भवति । चौर चौर ३ । वृषल

(१) 'प्रपचतीति' वाक्यमेतद्, पदममुदायात्मकत्वात् ॥ (२) द्रोग्धेति-द्रोग्धा
द्रोडा, शोडा द्रोग्धा, एतद्द्वयमभ्यनिष्ट रूपम् । द्रोडा द्रोडा, द्रोग्धा द्रोग्धा इति त्विष्टं रूपम् ।
(३) 'कृतेति'-कृतं सर्वं कर्त्वादि कार्यं यद्य तस्य प्रविरचितं प्रवीतियंभारवादिष्वेवमर्थम् ।
कृतं सर्वेति व्यत्यपाठसंस्कारेण ॥

वृषट् ३ । दस्यो दस्यो ३ घातयिष्यामि स्वा, वन्धयिष्यामि स्वा । आग्नेदितप्रदेशा,
आग्नेदित भर्तने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्भवति यदाग्नेदितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पश्यन् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । केपु नित्यता ? तिहपु अच्यय
इत्सु(१) च । कुत एतत् ? आभीक्ष्ण्यमिह(२) नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः
यां क्रियां कर्त्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तद्वित्यम् । पचति २ । जल्पति २ ।
भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । कयाणमुलो-
लोटश्च द्विवचनापेक्षायामेव पौनः पुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तद्विरपेचः प्रकाश-
यति-पुनः २ पचति : पापच्यत(३) इति । यदा तु तत्र द्विवचनं तदा क्रियासम्-
भिवारे पौन पुन्य द्रष्टव्यं पापच्यते पापच्यत इति । अथ केपु वीप्सा ? सुप्सु
वीप्सा । का पुनः सा ? व्याहिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ ?
नानावाचिनामधिकरणानां(४) क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तव्यांस्तुमिच्छा वीप्सा ।
नानामूलाशंवाचिनं शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां
युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । ग्रामो २ रमणीयः । जनपदो २ रमणीयः ।
पुरुषः पुरषो(५) निधनमुपैति । यत्तिहन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युवतं ततः कृतद्वि-
वचनात् प्रकर्षप्रत्यय इष्यते । पचति २ सरामिति । इह तु आद्यतरमाद्यतरमानयेति
प्रकर्षसुप्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः । परि २ त्रिगतंभ्यो वृष्टो देवः । परि २ सौवी-
रेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जन इति किम् ? ओदनं परिपि-
च्छति । ७परेर्वर्जनेऽसमासे वेति वक्तव्यम् ७ । परि २ त्रिगतंभ्यो वृष्टो देवः । परि
त्रिगतंभ्यः । समासे तु तेनैवोक्तवाद्द्वर्जनस्य नैव भवति-परित्रिगतं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विवचनेन चेत्पादः पूर्यते । प्रप्राय-

(१) 'अच्ययकृत्सु' अन्ययानि च तानि कृन्ति वेति कर्मधारय । अच्ययेहत्सु इति मूल
मुद्रितपाठोऽपपाठः (२) आभीक्ष्ण्यम्—पुनः पुनः प्रवृत्तः । (३) पापच्यते—सकला अवव-
क्रियाः स्वयमेव सपादयन् पुनः पुनः पचतीत्यर्थः (४) नानावाचिनामित्यादि पूर्ववृत्ति
वीप्सादृष्टण तस्यैव व्याख्यानम् 'नानामूलेत्यादि । "अधिकरणानि"—वाच्यानि ।
(५) "पुरष" इति—निधनं गरणं, जावत्यदि मुखो मृत्पुत्रित्यर्थः, यदा, निधनं साऽत्र
सक्तिविशेष, उपसङ्ग आत्किन्तो निधनमुपयन्तात्यर्थः ॥

मग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिच्चवसे वृषन् । उपोष मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे
वातगा उ । (१) पादपूरण इति किम् ? प्रदेवं देव्या धिया । सामर्थाच्छन्दस्येवेत-
द्विधानम् । आपायामनर्थकं स्यात् प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्ययसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं (२) प्रत्या-
सृत्तिः, कालकृता देशकृता च । (३) उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि
ग्रामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्य इति किम् ? उपरि चन्द्रमा । इह कस्माच्च
भवति-उपरि शिरसो घटं धारयति ? औत्तराधर्षमेव विवक्षितं न सामीप्यमिति
द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थं (४) पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः, असूयासमति
कोप कुत्सन भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति । तत्र परगुणानामसहनमसूया ।
पूजा समतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् ।
एते च प्रयोक्नुधर्माः नाभिधेयधर्माः । असूयायां तावत्-माणवक ३ माणवक अभि-
रूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । समतौ-माणवक ३ माणवक अभिरू-
पक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे-माणवक ३ माणवक अविनीतक ३
अविनीतक इदानीं शास्यमि जारम । कुत्सने-शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिकं
'रिक्ताते शक्तिः' । भर्त्सने-चौर चौर ३ वृषल वृषल ३ घातयिष्यामि त्वा वन्धयिष्या म
त्वा । असूयादिषु स्वरितमात्रेण्डितेसूयासमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य प्लुतः ।
भर्त्सने इत्यात्रेण्डितस्यैव प्लुतः । वाक्यादेरिति किम् ? अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत् ।
शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् ? उदारो देवदत्तः । असूयादिविति
किम् ? देवदत्त गामभ्याजं शुक्लान् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमिन्वेतच्छन्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवच्चवति । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोप
पुवद्भावी । एकैकमक्षरं पठति । एकैक्याहुत्या जुहोति । सर्वनामसज्ञाप्रतिषेधस्वर-
समासान्ता समासाधिकारविहिते बहुव्रीही विज्ञायन्ते, तेनातिदेशिके बहुव्रीही

(१) पादपूरण इति माबल्लस्य सप्तमीति पुस्तका तरेणिकम् । (२) न्यासपदमर्थो
दर्शनार्थं मूलपाठो न प्रतिमिति । (३) "अध्यधिग्रामम्"—अविशपरिभावे "उपर्युपरि-
शायम्"—ग्रामस्यसमीपं शयनं । 'उपर्युपरि दुःखम्'—समीपं यद्दुःखमचिरकालातिक्र-
म्यन्निष्कारणमपि वा तदेवमुच्यते । (४) "एकार्थं" इति—"आख्यातं साध्यकारकविशे-
ष्य वापमिति" न्यासे वाक्यलक्षणदर्शनात् इदवावयव लक्षणं मौल, पदमर्थयो त्वेदद्दृश्यते ।
इत्यादि अचिन्नास्त्येष पाठ इत्युक्तम् ॥

न भवति । एकैकस्मै । न बहुवीहानिति प्रतिषेधो न भवति । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात् । नन । मुमु । नन्मुम्भामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति । शक शक् । पू पू । शकपूरिति समासान्तो न भवति ॥

आवाधे च ॥ १० ॥

आवाधनमावाध पीडा, प्रयोक्तृधर्मः(१) । तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवत बहुव्रीहि वच्चास्य कार्यं भवति । गतगत । नष्टनष्ट । पतितपतित । गतगता । नष्टनष्टा । पतितपतिता । भियस्त्र चिगमनादिना पीड्यमान कश्चिदेव प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवक्तव्यं भवतोत्प्रेतद्वेदितव्यम् । कर्मधारयत्वे प्रयोजन सुब्लोपपुवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोप-पटुपटु । मृदुमृदु । पण्डितपण्डित । पुवद्भाव-पटुपटु । मृदुमृदु । कालककालिका । कोपधाया अपि द्विवर्णधारयवद्भावात् "पुवदकर्मधारयेति" पुवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम्-पटुपटु पटुपटु । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाश्लेषितानुदात्तत्वं वा ध्यते । अधिकारेणैव सिद्ध यदुत्तरेष्विति वचन तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्य च । तदिह सादृश्य प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवत । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपूर्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येव प्रयुज्यते । अजातीयरोऽनेन द्विवचनेन वाधन नेप्यते अजातीयः । मृदुजातीयः, इत्यपि हि भवति । तत्र कथम् ? वच्यमाणमन्यतरस्याप्रहणसुभयो शेषो विज्ञायते । प्रकार इति किम् ? पटुद्वैवदत्त । गुणवचनस्येति किम् ? अग्निर्माणवक् । गौर्वाहोक । यद्यप्यग्निशब्दो गोशब्दश्च मुख्यार्थसम्बन्धादवहतभेदः(२) तेष्वन्याज्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते । अनुपपन्नं द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूले २ खूला । अग्ने २ सूचमा । ज्येष्ठ २ प्रवेशय । स्वार्थं अवधार्यमाणेऽनेकदिग्ने द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात् कार्यापणादिह भवद्गणमाप २ देहि । स्वार्थं एतद्विवचनं न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव मासौ दीयेते न सर्वे कार्यापणास्यन्धिग्नो मासा, तेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाण इति किम् ? अस्मात् कार्यापणादिह भवद्गणमापमेक देहि । द्वौ मासौ देहि । त्रीन् वा मासात् देहि । अनेकस्मिन्निति किम् ? अस्मात् कार्यापणादिह भवद्गणमापमेक देहि । चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् । सन्नमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहि, बुध्यस्व २ ।

(१) अस्वाम् "नाभिधेवधम" इति कश्चिदधिकपाठः ॥ (२) अष्टवभेदम्—
त्रिभिरभेदम् ।

नावरणं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि? यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अदिः ३ । वुप्यस्व ३ इति । अक्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । स भवान् लुनीहिलुनीहील्येवायं लुनाति । अजामीपग्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येवमिदमिति तत्रोक्तम् ॥ अडाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरण-ज्ञान्तस्य द्विर्वचनमिष्यते । इह न भवति—द्वितीया करोति, वृत्तया करोति । तदर्थं केचिद्डाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ अपूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्वं २ पुप्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । आतिशयिकोऽपि दृश्यते—पूर्वतरं पुप्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ अदतरदतमयोः (१) समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । उभाविमावाङ्मौ, कतरा कतरा अनयोरान्यता । सर्वं इमे आङ्माः, कतमा कतमा एवामाङ्माः । अदतरदतमान्यामन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाङ्मौ, कीदृशी २ अनयोरान्यता । तथा स्त्रीनिगदाज्ञावादन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाङ्मौ, कतरः कतरोनयोर्विभव इति ॥ अकर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ अखोनपुसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । इतरेतर भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रे प्रियमुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय मुख इत्येतयोरन्यतरस्या द्वे भवतः अकृच्छ्रे शोभ्ये । कृच्छ्रं दुःखं, तदभावोऽकृच्छ्रम् । प्रियप्रियेण ददाति (२) । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अलिङ्गमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ्र इति किम्? प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथा शब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञानाः सर्वे पदार्था यथायथम् यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः (३) ॥

(१) "संप्रधारणा":—समेन गुणेनादयत्वादिना निरूपणा योभाविमावाङ्मावित्येवमादिप्रकारा एतः । "स्त्रीनिगद" इत्यादि—भावेऽवृत्तिः । सम्पत्, आङ्माः, निगद्यत इति निगदः, स्त्रीनिगदेन स्त्रीलिङ्गं शब्दोऽभिधीयते, स्त्रीलिङ्गाभिधेयाया भूत्यादीवर्तमानस्यैतदर्थः ॥ (२) 'प्रियेण ददाति'—अवन्तइतिमपि वचनायातेन ददातीत्यर्थः । (३) यथाशाम्नीयमित्यर्थः ।

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥१५॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्बचन पूर्वपदस्याम्भावः अर्धं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्रप्रयोग अभिव्यक्ति इत्येतेषु अर्धेषु । तत्र रहस्य द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विपरीभूताः । द्वन्द्व मन्त्रयन्ते(१) । मर्यादावचने-मर्यादा स्थि-
न्यनतिप्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्व मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति,
पौत्रेण तपुत्रेणापीति मर्यादाधर्मः । व्युत्क्रमणे-द्वन्द्व व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः,
पृथगवस्थानम् । द्विर्वर्गसयन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्व व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञ
पात्रप्रयोगे-द्वन्द्व न्यञ्जि यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्ती-द्वन्द्व भारदण-
वंतौ । द्वन्द्व सरुर्षणवानुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्ती साहचर्येणैः यथः । अन्यत्रापि द्वन्द्व-
मित्येतद् दृश्यते, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । द्वन्द्व युद्धं वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते
धीरः । चार्धे द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पद-
स्येत्येव तद्देदितव्यम् । वच्यति-संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति
किम् ? पचन्तौ यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्याधिकृतस्य पृष्ठवर्थावस्था
दृष्टव्या-कचित्स्थानपट्टी, क्वचिद्वचनपट्टी ॥

पदान् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः "प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्राद्वा" वित्येतस्मादित ऊर्ध्वम-
नुक्रमिष्यामः पदादित्येव तद्देदितव्यम् । वक्ष्यति-"आमन्त्रितस्य" । आमन्त्रितस्य
पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् ? देवदत्त
पचसि ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च, सर्वमिति च, अपादादाविति च पतत् त्रयमधिकृत वेदितव्य-
भाषादपरिसमाप्ते । इत ऊत्तरं यद्वक्ष्यामः, अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्देदित
व्यम् । वच्यति-"आमन्त्रितस्य चे"ति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् ?
यत्ते नियत रजस शृण्वो अनवदृष्यम् । "बहुवचनस्य वसनसौ" । प्रामो वः स्व,
जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ?

(१) 'द्वन्द्वमन्त्रयन्त' इति-दो दो भूत्वा मन्त्रयन्त इत्यर्थः । 'द्वन्द्व-
व्युत्क्रान्ता इति'-द्वीपञ्चौ भूत्वा पृथगवस्थिता इत्यर्थः । 'द्वन्द्वं न्यञ्जोति'-द्वन्द्वं न्यञ्जि-
यात्रापि प्रयुनक्ति, सादयति, न्यञ्जि न्याभूतानि अवाग्भिलानि द्वन्द्वं स्फुरद्व कपालानि चेति
द्वे द्वे इत्यर्थः । मुद्रितमूलपुस्तकेषु 'न्यञ्जोति नोपलभ्यते, पदमवर्था तु ध्यातृवातम् ।
'द्वन्द्वानि सहन्त' इति-श्रीकृष्ण चोक्तेन, इच्छतु खे चापर, सुष्ठुष्ये चापर इन्द्रम् ॥

रुद्रो विरवेक्षरो देवो युष्माक कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माक शत्रुमर्दन ॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पाद श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहण सर्वमनूयमान विधीय-
मान चानुदात्त यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्व विधी-
यते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्यु । यत्रापि स्वादिपु(१)
पदसञ्ज भवति-ग्रामो वा दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १६ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदापरस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति ।
पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्त-वे प्राप्ते वचनम् । असमानवाक्य
निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । इह मा भूवन्-अथ दण्डो हरानेन(२) शोदन
पच तव भविष्यति । शोदन पच मम भविष्यति । इह च यथा स्यात्-इह देवदत्त
माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां त शोदन दास्यामि इति । आम-
न्त्रितान्त तिष्ठन्त युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात् पराणि न तेषा सामर्थ्यमिति तदा-
थया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्यु, समर्थ पदविधिरिति वचनात् ॥

युष्मदस्मदो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासख्यौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासख्य द्वाभौ इत्येतावादेशौ
भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य, पदादनुदात्त सबमपादादाविति सर्वमिह सवध्यते ।
ग्रामो वा स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो वा दायत । जनपदो नौ दीयते । ग्रामो
वा पश्यति । जनपदा नौ पश्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानात्
द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायते । पष्ठाचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम् ? ग्राम
युवाभ्या कृतम् । स्थग्रहण श्रूयमाणविभक्तवधम् । इह मा भूव्-(३) इति युष्म
गुख(४) इति ॥

बहुवचनस्य यस्नसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासख्य वस नस् इत्य
तावादेशौ भवत । ग्रामो व स्वम् । जनपदो न स्वम् । ग्रामो वो दीयते । जनपदो
नो दीयते । ग्रामो व पश्यति । जनपदो न पश्यति ॥

तेभ्यावकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदश्लोकवचनान्तयो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासख्य द्वे मे इत्येतावादेशौ
भवत । ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । द्विती-
यान्तस्यादेशान्तरविधानस(सर्ध्यात् पष्ठीचतुर्थ्योरैवाय योग ॥

(१) स्वादि पदमिति 'द'सपाठ । (२) शवती इ विष्णुमश्रो देवदत्ताग छेति पुस्तकान्त
दर्शकम् । (३) "अथमिति 'या० पा० । (४) अगोऽथ' इयमरमातुत्र इति ' न्यासऽधिकम् ।

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वृत्तं । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं
त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । प्रामस्त्वा परयति । प्रामो मा परयति ॥

न चयाहाह्वेषयुक्ते(१) ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वाच्चावादयो न भवन्ति । पूर्वेण प्रकारेण
प्राप्तः प्रतिषिद्धयन्ते । प्रामस्तव च स्वम् । प्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् ।
आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । प्रामस्तुभ्यं च दीयते ।
प्रामो मह्यं च दीयते । युवाम्यां च दीयते । आवाम्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते ।
अस्मभ्यं च दीयते । प्रामस्त्वां च परयति । प्रामो मां च परयति । युवां च परयति ।
आवां च परयति, युष्मांश्च परयति । अस्मांश्च परयति । वा-प्रामस्तव वा स्वम् ।
प्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं
वा स्वम् । प्रामस्तुभ्यं वा दीयते । प्रामो मह्यं वा दीयते । युवाम्यां वा दीयते ।
आवाम्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । प्रामस्त्वां वा पश्य-
ति । प्रामो मां वा पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा
पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह-प्रामस्तव ह स्वम् । प्रामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह
स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । प्रामस्तुभ्यं ह दीयते ।
प्रामो मह्यं ह दीयते । युवाम्यां ह दीयते । आवाम्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते ।
अस्मभ्यं ह दीयते । प्रामस्त्वां ह परयति । प्रामो मां ह परयति । युवां ह परयति ।
आवां ह परयति । युष्मान् ह परयति । अस्मान् ह परयति । अह-प्रामस्तवाह स्वम् ।
प्रामो ममाह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्मा
कमह स्वम् । प्रामस्तुभ्यमह दीयते । प्रामो मह्यमह दीयते । युवाम्यामह दीयते । आवाम्या
मह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । प्रामस्त्वामह परयति । प्रामो
ममह पश्यति । युवाम्ह पश्यति । आवाम्ह पश्यति । युष्मान्ह पश्यति । अस्मान्ह
पश्यति । एव-प्रामस्तवैव स्वम् । प्रामो ममैव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव
स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । प्रामस्तुभ्यमेव दीयते । प्रामो मह्य-
मेव दीयते । युवाम्यामेव दीयते । आवाम्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्म-
भ्यमेव दीयते । प्रामस्त्वामेव परयति । प्रामो मामेव परयति । युवामेव परयति ।
आवामेव परयति । युष्मानेव परयति । अस्मानेव परयति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योग-
तिपत्त्यर्थम्, (२) युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति-प्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

(१) 'च'-समुच्चये, 'वा' विकल्पे, 'ह' 'अह' (यद्गुते), 'ह' 'तेरे च, 'एवोऽवधारणे' ।
(२) "युक्तग्रहणं साक्षादि"ति-यदा युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युक्तयुक्त्यादीर्वाद्योचोतयन्ति तदा
स्वयोः साक्षाद्योगः । प्रत्युदाहरणे प्रामशब्देनगरशब्दश्च चशब्देन युक्तः । तदर्थगतत्वं

(१) पर्यायैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पर्यायां दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः पर्यायैरनः-
लोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाच्चावाद्यो न भवन्ति । ग्रामस्तव स्व
ग्राम (२) । ग्रामोमम स्व समीच्यागतः । ग्रामस्तुभ्य दीयमानं समीच्यागतः ।
मह्य दीयमानं समीच्यागतः । ग्रामस्त्वां समीच्यागतः । ग्रामो मां समीच्यागतः
अनालोचन इति किम् ? ग्रामस्त्वा पर्यति । ग्रामो मा पर्यति ॥ पर्यायैर्युक्त्यु-
क्तेऽपि च प्रतिषेध इष्यते । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वाच्चावाद्यो न
भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम्
ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बलस्तुभ्य दीयते ।
ग्रामे कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मह्य दीयते । ग्रामे द्वावास्त्वा पर्यन्ति । ग्रामे द्वात्रा
स्त्वां पर्यन्ति । ग्रामे द्वात्रा मा पर्यन्ति । ग्रामे द्वात्रा मा पर्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् ?
कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् ? कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो
ग्रामे मे स्वम् । युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वक्तव्यम् ॥ इह मा मूत्-
अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह-कम्बलं एव
वाच्चावाद्योऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्या ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् ।
कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश इति किम् ? अथो कम्बलस्ते
स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिद् वक्तव्यं, सपूर्वायाः प्रथमाया
विभाषेति ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? अनन्वादेशार्थम् । अनन्वादेशे हि विभाषा
यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे
कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङ्शे गोत्रादीनि कुत्सनाभीदण्डयोः ॥ २७ ॥

निहन्तात् पदात् पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीदण्डे चार्थे वर्तमानानि अनु-
दात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् (३) । जल्पति गोत्रम् । आभीदण्डे-पचति पचति
गोत्रम् (४) । जल्पति २ गोत्रम् । द्रव-पचति द्रुवम् । जल्पति द्रुवम् । पचति २
द्रुवम् । जल्पति २ द्रुवम् । द्रुव इति द्रुवः कक्षिपातनाद् वच्यादेशमावशः । गोत्र

समुच्चयस्य तेन चोत्पात्तः । युष्मदस्मदोर्वाच्चावाद्यो न भवन्ति । तयोस्ताभ्यां स्वत्वा
निकल्पनम्बन्धवार्थवैद् समशब्दः ॥ (१)-दर्शनं पश्य, अस्मादेव निपातनात् भावे श
प्रत्यय, 'प्राश्नि' इत्येव च पर्यादेशः, परयोऽर्थो देशे पर्यायार्थः । (२) 'समाचवागतः'-
मनसार्थरूप्यागत इत्यर्थः ॥ (३) 'पचति गोत्रमिति'-भोजनार्थं गोत्रं स्थापयतीत्यर्थं
(४) 'पचति पचति गोत्रमिति'-विवादादिदिग्भेदे पुनः पुनर्गोत्रस्थापयतीत्यर्थः ।

ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रययन । प्रचक्षण । प्राय । विचक्षण । अवचक्षण ।
 प्राध्याय । भूविष्ट ॥ नाम धा(१) ॥ नामेत्येतद्वा निहन्यते । एते आद्युदात्तमेव
 भवति-पचति नाम । पठति नाम । गोत्रादि । तिङ् इति किम् ? कुसित गोत्रम् ।
 गोत्रादीनीति किम् ? पचति पापम् । कुम्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति किम् ? खनति गोत्र
 ममेव कूपम्(२) । कुम्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेषण द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि
 गोत्रादिग्रहणेन कुम्सनाभीक्ष्ण्ययोरिव कार्यं भवति ॥

तिङ्ङितिङ्ङ ॥ २८ ॥

निङ्ङन्त पञ्चमतिङ्ङन्तात् पदात् परमनुदात्त भवति । देवदत्त पचति । यज्ञदत्त
 पचति । तिङ्ङिति किम् ? नीलमुपलम् । शुक्ल वस्त्रम् । अतिङ् इति किम् ?
 भवति पचति (३) ॥

न ष्ट ॥ २९ ॥

पूर्वणातिप्रत्यक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङ्ङन्त नानुदात्त भवति । श्च कर्त्तारौ । श्च
 कर्त्तारौ । मामेन कर्त्तार । तामे परम्य लमार्धधानकस्यानुदात्तत्वे गति सर्वतासिरे
 वोदात्त । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिरपरो भवति ॥

(४) निपातैर्यगदिङ्ङन्तकृमिन्तेच्चेच्चएकच्चिचग्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यद् यदि हन्त क्विति नेत् चेत् चग् कश्चित् यत्र इत्येतैर्निपातै
 युक्त तिङ्ङन्त नानुदात्त भवति । यक्करोति । यत्पचति । यदि-यदि करोति । यदि
 पचति । हन्त-हन्त करोति । हन्त पचति । क्वित्-कृमिन्करोति । कुवित्पचति ।
 नेत्-नेज्जिह्वायन्तो नरक पताम । चेत्-स चेद् भङ्क्ते । स चेद्धीते । चग् गिद्धि
 शिष्टोऽय चेदर्थे धर्त्तने । अय च मरिष्यति । अय चेन्मरिष्यतीत्यर्थ । समुच्चयादिषु
 तु यश्चशब्दस्तेन योगेन विधिरय न भवति । क्वित्-कश्चित्भुङ्क्ते । कश्चिदधीते ।
 यत्र-यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ? यद् यति शक्यम् । गच्छ-कृजति
 शक्यमित्यर्थ । इण शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति किम् ? यत्र क्व च ते मनो दक्ष
 दधम उत्तरम् ॥

(१) प्रदशन । प्रयजन । न्याय । प्रवच इत्येते पुस्तकान्तरेऽत्र गणैःशिका । (२) खनति-
 निष्प्रमिति—गोत्र कुल समुदित मूत्रा कूप खनतीत्यर्थ । (३) 'भवतिपचनोति'—पचवी
 धेनद्भवति पाकक्रिया भवतीत्यर्थ । तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयो क्रिययोरवयादस्ति
 नामर्थे वयोक पच्यादिक्रिया भवति क्रियाया कार्यो भवतीति, तत्र पारस्य स्वसाधनानि
 ति साध्यस्वापि भवन प्रति सिद्धत्वम् ॥ (४) 'निपातैरिति'—यत्रार्थे च हेतौ च विचारे
 इति चेच्चण । हन्त इवैऽनुक्तपादा वाच्येऽपि-मविशदयो ॥ कश्चित्प्रदने नेतिषेधे
 प्रदसार्था कुवित्कृतम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्त नानुदात्त भवति । (१) चोदितस्वाव-
धीरगे उपलिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्ष्यसे । नहाप्येष्यसे ।
प्रत्यारम्भ इति किम् ? नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्त नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । सत्यमध्ये-
ष्यसे । प्रश्न इति किम् ? सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्गं कुर ।
अङ्गं पच । अङ्गं पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् ? अङ्गं पूज्यते वृषल इदानीं शास्यमि
जाहम् । कृञ्जनमनभिमतमसौ कुर्वन् प्रतिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुर । स हि
पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्य इत्येव । स हि पूज्यते वृषल इदानीं शास्यमि जाहम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं
भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमिच्छति । तत्रानेकं तावत्-अनृतं हि मत्तो
वदति, पाप्मा एतं विपुनाति । तिङन्तद्वयमध्येतन्न निहन्यते । एकं खल्वपि-
अग्निर्हि आग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हि साङ्क्षयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्या-
दिरुदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । सा वा अपरयज्जनितारमाने । अजनिष्टे-
त्याद्युदात्तमपरयदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्भुङ्क्ते । यथा
भुङ्क्ते । यावद्धीते । यथार्थाते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा ।
परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति ।
किं तर्हि ? अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत्
करोति चाह । यथा करोति चाह । पूजायामिति किम् ? यावद्भुङ्क्ते । यथाभुङ्क्ते

(१) चोदितस्वैत्याद-—कर्तव्यव्यापन्यस्तस्य भोजनादेरवधीरयोऽवज्ञाते सति दस्ताधीर-
यिदुस्तालिप्सया उरान्-पुमिच्छया चरैव भोजनारेः मनेषेतेन सहन्व. मयारम्भः, पुनश्च-
न्वासः, क्रियेत इति ॥

अनन्तरमिति किम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु ।
पूर्वेणात्र निघातः प्रतिपिद्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावत्प्रधान्यां युक्तमुपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति, किं तर्हि
अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थं यमारम्भः । यावत्प्र
पचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति
चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । यथा विष्णुमित्त्र
प्रकरोति चारु ॥

तु परय परयताहः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु परय परयत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु
मागवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य-पश्य मागवको भुङ्क्ते शोभनम् । परयत-
परयत मागवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह-अह मागवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजाया
मिति किम् ? परय मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते
निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्वि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन सबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्त
पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्त्रः करोति चारु । पृथग्योगाकरणमुत्तरार्थम् ॥

शोपे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शोपे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्च शोपः ? यद्
न्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयावचनमेतत् । पूजाया
मित्यस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शोपवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थं विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा
खरा । अधीप्स्व मागवक पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयित्नुः । पुरा-
शब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् ? न तेन स्म पुराधीयते ।
अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो द्योतयति । उर्गया स्म पुराधीयते ॥

ननुश्चैपणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैपणायाम् विषये । अनुज्ञायाम्
एपणा प्रार्थना, अनुज्ञैपणा । (१) अनुज्ञाप्राथनेत्यर्थः । ननु करोमि भोः । अनुज्ञा-
नीप्स्व मां, कारण प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैपणायामिति किम् ? अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु
करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञैपणा ॥

(१) "अनुज्ञै" ति—किंचित्कर्तुं स्वपमेवोच्यते स्वैव क्रियतामित्येव रूपोऽन्युपपन्नोऽनुज्ञा ॥

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वसते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिपिद्धं नानुदात्त भवति । किं देवदत्तः पचति, आहोस्विद्भुङ्क्ते ! किं देवदत्तः, शोते आहोस्विद्धीते । अत्र केचिदाहु — पूर्वं किंयुक्तमिति तत्र निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तन्निहन्यत एवेति । अपरे त्वाहु — यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य सशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियाग्रहणं किम् ? साधनप्रश्ने माभूत्—किं देवदत्त ओदन पचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्न इति किम् ? किमधीते देवदत्तः । लोपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् ? किं देवदत्तः प्रपचति आहोस्वित्प्रकरोति । अप्रतिपिद्धमिति किम् ? किं देवदत्तो न पठति आहोस्विन्न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिपिद्ध विभाषा नानुदात्त भवति । क चास्य लोप ? यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्द । देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभाषेय किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि (१) ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृटन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः प्रहाम्, क्रीडा । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिभिभि । एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहास इति किम् ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साधु च मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं—एहिमन्येयुक्तं प्रहास एव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति—एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । एहिमन्ये इत्युक्तमोपादानमतन्त्रम् । प्रहास एव हि मन्यतेरुक्तमो विहितरततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति । तन्नानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु भोक्ष्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् ? कर्तुं जातु करिष्यति ॥

किवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमो वृत्तं किवृत्तं, किवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाद्दृढतरदत्तमौ च प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्नेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्भुङ्क्ते । कश्चिद्धो जयति । कश्चिद्धीते । केन चिक्करोति । करमै चिद्ददाति । कतरश्चि-

(१) 'पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानि'—तान्येवकिञ्चरत्तानात्पर्यं ॥

रुहोति । कतमश्रिदमुह्वते । चिदुत्तरमिति किम् ? को मुह्वते । अपूर्वमित्येव ।
देवदत्त किञ्चित्पठति ॥

आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४१ ॥

निघातप्रतिषेधोऽनुवर्तते, अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां
युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो मुह्वते । उताहो मुह्वते । आहो पठति ।
उताहो (२) पठति । अनन्तरमिति किम् ? शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव ।
देवदत्त आहो मुह्वते । देवदत्त उताहो मुह्वते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तशेषे विभाषा भवति । कश्च
शेष ? यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ।
आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृणनचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गमिना समानार्था गत्यर्थाः, (१) गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट्, तेन गत्यर्थलोटा
युक्तं लृङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । यत्रैव कारके
कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृङि भवतीत्यर्थः । कर्त्तृकर्मणी एवात्र तिङन्त
वाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते । न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त ग्राम
द्रव्यस्थेनम् । आगच्छ देवदत्तग्राममोदनं भोक्ष्यसे । उह्यन्ता देवदत्तेन शाल्यः
तेनैव भोक्ष्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शाल्यः, यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् ?
पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस एनम् । लोटिति किम् ? आगच्छेदेवदत्तं ग्रामं द्रव्यस्थे-
नम् । लृङिति किम् ? आगच्छ देवदत्तं ग्रामं पश्यस्थेनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति
किम् ? आगच्छ देवदत्तं ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शाल्यः
सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं किम् ? आगच्छ देवदत्तं ग्रामं त्वं चाहं च द्रव्यात्
एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृङन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन् कारकेऽन्य-
स्मिन् भवितव्यम् । इह तु परलोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोटन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति ।
लोटन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्तं ग्रामं पश्य । आगतं दिग्गु-
मित्रं ग्रामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो हरयतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव-
पच देवदत्तौदनं मुह्वत्त्वेनम् । लोटित्येव-आगच्छेदेवदत्तं ग्रामं पश्येनम् । न चेत्कारकं
सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देवदत्तं ग्रामं पश्यत्वेन यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्विह

(२) आहोअपीते इत्यादि कमेकारम् पुस्तके ।

(२) अर्धप्रदर्शनमेव । विग्रहस्तु गतिरसौ येषामिति बोध्यः ॥

भवत्येव । आगच्छ देवदत्त ग्रामं च चाह च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्धम् ॥

विभाषित सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषेय, लोडन्त सोपसर्गमुत्तमवर्जित गत्यर्थलोड युक्त तिङन्त विभाषित नानुदात्त भवति, न चेत्कारक सर्वायद्भवति । आगच्छ देवदत्त ग्राम प्रविश २ । आगच्छ देवदत्त ग्राम प्रशाधि २ । सोपसर्गमिति किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्राम पश्य । अनुत्तममिति किम् ? आगच्छानि देवदत्त ग्राम प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्तते गत्यर्थलोड वर्णयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्त लोडन्त सोपसर्ग मुत्तमवर्जित विभाषित नानुदात्त भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्रशाधि २ । सोप सर्गमित्येव, हन्त कुरु । निपातेर्यद्विहन्तेति नियमत्र निघातप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव, हन्त प्रभुभावाद्दे । हन्त प्रभुभ्रामर्ह ॥

ग्राम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तित्वे ॥ ५५ ॥

आम उत्तमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्त भवति । आम पचसि देवदत्त ३ । आम भो देवदत्त ३ । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि, नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्भवति । आम इति किम् ? शाक पचसि देवदत्त ३ । एकान्तरमिति किम् । आम प्रपचसि देवदत्त ३ । आमन्त्रितमिति किम् ? आम्पचति देवदत्त । अनन्तिक इति किम् ? आम देवदत्त ॥ आम एकान्तरमामन्त्रित यत्तस्य एकध्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभयमनेन क्रियत इति केचिदाहुः । प्लुतोदात्त पुनरसिद्धवात् प्रतिषिद्धयते । अपरेषां दर्शनमनन्तिक इत्यनेन यत्न दूर न सन्निकृष्ट तपरिगृह्यते । तेनास्मिन्नेकध्रुत प्राप्तिरेव नास्ति । प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति ॥

यद्वितुपर छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमन्त्रितमिच्छेत्तद्वरित्वाद्यनुवर्तते । तिष्ठति वर्त्तत पृथ । यपर ह्यपर तुपर च तिङन्त छन्दसि नानुदात्त भवति । यपर तावत्-गवा गोत्रमुदमृजो यद द्विर । ह्यपरम्-इन्द्रवो वामुशान्ति हि । तुपरम्-आरघास्यामि तु ते । निपातेर्यद्य णिभुन्तेति हि चेति तुपर्यपर्यताहैरिति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्-एभिरेव परैर्दोगे प्रतिषेधो भवति, नान्यैरिति । इह न भवति-जापे स्वोरोहावैहि । पृहीत्यनेन गत्यर्थलोग युक्तस्य रोहावे यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिप्रगोत्रादितद्विताम्रेडितेप्रगते ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्वित्वाद्येडितेपु परत अगतेरत्तर तिङन्त नानुदात्त भवति । चन-देवदत्त पचति चन । चिद्-देवदत्त पचति चिद् । इव-

देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि-देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति शुक्म् ।
 देवदत्तः पचति प्रथमम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीरुण्ययोरेव गृह्यन्ते । तद्वि-
 देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तस्तद्विद इह उदाहरणम-
 न्यत्र तद्विदस्वरेण तिङ्स्वरो वाध्यते-पचतिदेशः । आग्नेदित-देवदत्तः पचति १ ।
 अगतेरिति किम् ? देवदत्तः प्रपचति चन । अग्नागतिग्रहणे सगतिरपि तिङित्यत्र च
 उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत्-शुक्लीकरोति चन । याकाष्ट शुक्लीकरोति ।
 याकाष्टं कृष्णीकरोति ॥

चादिपु ॥ ५८ ॥

चादिपु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवाहाहैव-
 युक्ते ह्ययत्र ये निर्दिष्टाः न इह परिगृह्यन्ते । चरन्दे तावत्-देवदत्तः पचति च
 खादति च । वा-देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह-देवदत्तः पचति ह खादति ह ।
 अह-देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । पृव-देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव ।
 देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चत्रायोगे प्रथमेनि
 निघातः प्रतिपिद्वधते, एवपरं तु निहन्यते ॥

चत्रायोगे प्रथमा ॥ ५६ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे
 प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गद्दंभंश्च कालयति । वीणां च वादयति ।
 गद्दंभान् वा कालयति, वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातः
 प्रतिपेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति । चत्रायोगो
 हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियाया गम्यमाना-
 याम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः, आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्याय पदाति
 गमयति । स्वयं हौद्वं मुहुक्ते ३ उपाध्याय सवत्सू पाययति । प्रथमस्य तिङन्त-
 स्यात्र निघातः प्रतिपिद्वधते । क्षियाशी प्रैपेपु तिङ्काङ्चमिति च प्लुतो भवति ।

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने
 चशब्दात् क्षियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमहं ग्रामं गच्छ ।
 त्वमहं गच्छ । क्षियायाम्-स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदाति गमयति ।
 स्वयमहोदनं मुहुक्ते ३ उपाध्याय सवत्सूपाययति । पूर्ववन्निघातप्रतिपेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोप एवेत्युपाध्यायम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे च प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतद्वेदव्यवहारार्थं

प्रयुज्यते । छ चास्य लोप ? यत्र गम्यते चाऽर्थो, न च प्रयुज्यते, तत्र लोप । तत्र 'चतस्र' समुच्चयार्थः, अहशब्द केवलार्थ इति समानकर्तृके चलोप, नानाकर्तृके अहलोप । चलोपे-देवदत्त एव ग्राम गच्छतु देवदत्त पवारण्य गच्छतु । ग्राम चारण्य च गच्छदित्यर्थः । अहलोपे-देवदत्त एव ग्राम गच्छतु यज्ञदत्त पवारण्य गच्छतु । ग्राम केवलमरण्य केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् ? देवदत्त क्षेत्र भोजयते । अनवबलुतावयमेवशब्द । न क्वचिन्नोच्यत इत्यर्थः । एवे चानियोग इति पररूपम् ॥

चादिलोपे त्रिभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहद्विवयुक्त इति सूत्रनिदिष्टा गृह्यन्ते, तेषा लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति त्रिभाषा । चलोपे-शुबला ग्रीहयो भवन्ति २ श्वेता गा आम्नाय दुहन्ति । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे ग्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत । एव शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैप्रावेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वैप्राव इत्येतभ्या युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्षे देवानामासीत् २ रात्रोरसुराणामासीत् । बृहस्पतिर्वै देवाना पुरोहित आसीत् २ वाण्डामर्कवसुराणाम् । वाव-अथ वाव हस्त आसीत् २ नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्या समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्या समर्थाभ्या युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रणामेका जिन्वति २ ऊर्जमेका रक्षति । जिन्वतीत्येतत्पक्षे न निहन्यते । तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वन्ति २ अनश्नन्नन्यो धमिचाकशीति । अतीत्येतत् पक्षे न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् ? एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति सत्याप दमेतद् अन्यार्थं न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थग्रहण, न्यभिचारिवाचस्य ॥

यद्बृहत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा छन्दसीति निवृत्त, निधातप्रतिषेध इत्येव । यदो वृत्त यद्बृत्त । यत्र पदे यद्बृत्तं तत्सर्वं यद्बृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्त प्रतीयात् । उत्तरवतमौ ऋप्रन्यथौ इत्येतशाश्रीयते । तस्माद्यद्बृत्ताद्बृत्तं तिङन्त नानुदात्त भवन्ति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । य भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुम् । यद्बृहद् वायुर्वाति । यद्वायु पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशोऽप्यत्र स्मरहिते कार्यमिष्यते । अथवाकाम्ये वैति वक्तव्यम् ॥ (१) । यत्र क्वचन यजन्ते ॥

(१) एहस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये ए वारभ्य यन्त्रे इत्यन्त नास्ति ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उक्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ—काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुग—दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र—अमातापुत्राध्यापकः । अयुत—अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अदमुत—अदमुताध्यापकः । अनुक्त—अनुक्ताध्यापकः । मृदा—मृशाध्यापकः । घोर—घोराध्यापकः । परम—परमाध्यापकः । सु—सुध्यापकः । अति—अत्यध्यापकः । (१) । छमलोपश्च ॥ इति वार्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यसकादिवात्समासः । समासे चैतदनुदात्तम् समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥ दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभावात् मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशोऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥ ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं प्रपचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दारुणं प्रपचति । यद्दारुणं प्रपचति । तिङ् इतिङ् इति निघातस्य, निपातैर्घदिहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्त्यते ॥ गतिग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति—यत्काष्ठे शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुवन्ते गोत्रादियजिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पृति । प्रपचति पृति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सन इति किम् ? पचति शोभनम् । सुपीति किम् ? पचति विहरनाति । अगोत्रादाविति किम् ? पचति गोत्रम् । पचति द्रुवम् । पचति प्रयचनम् । छक्रियानुत्सन इति वक्तव्यम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत्—पचति पृतिर्देवदत्तः । प्रपचति पृतिः । छपृतिश्च चानुवन्धो भवतीति वक्तव्यम् । तेनायं चकारानुवन्धकत्वात् अन्तोदात्तो भवति । छविभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् । पचन्ति पृति २ । प्रपचन्ति पृति २ ॥ सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽतिङीति चोक्तार्थः । पृतिश्च चानुवन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम्

(१) "अनुदात्तः । अनुदात्ताध्यापकः । कल्याणः । कल्याणाध्यापकः । देशः । देशाध्यापकः" इत्यधिकं कचिदग्रन्थान्तरं उपलब्धम् ।

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्धरति । समुदानपति । अभिसपयांह
रति । गतिरिति किम् ? देवदत्त प्रपचति । गताविति किम् ? आ मन्द्रैरिन्द्र हरि
भियांहि मयूरोमनि ॥ याहीत्येतत् प्रति क्रियायोगादाडित्येव गति तस्य गतावि
त्यत्रिमिच्छसति गतिरित्यनाश्रितपरनिमित्तकमनुदात्तव स्यात् ॥

तिङ्ङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वक्षते । तिङ्ङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति ।
यचरोति । तिङ्ङग्रहणमुदात्तवत् परिमाणार्थम् । अन्यथा हि य प्रति गतिस्तत्रानु-
दात्तो भवतीति, धातावैधोदात्तवति स्यात्, प्रयये न स्यात्-यत्प्रकरोतीति ।
पक्रियायुक्ता प्रादयस्तेषां त प्रति गत्युपसर्गान्ने भवत इति तिङ्ङन्ते धानुमेवप्रति
गतिस्त्रा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति-प्रपचतिरान् । प्रपचतित्तमामिति ? अत्र
इविदामन्तेन गते समास कुचन्ति । तेषामव्ययपूर्वपदप्रवृत्तिस्वरवे स-यक्रियमाणे-
ऽपि तिङ्ङग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्धवति । अथ तरन्तस्य
गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादात्त एव स्वरे सति गतेरनुदात्त पदमेकवर्त्मित्ये
वानुदात्तव सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां कृद्धि समासवचन प्राक्सुबुपत्तेरि
यनन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुबुपत्ते समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामे-
वविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ स-यामनेन प्रयोजन-
मरित । तदर्थं यत्न कर्त्तव्य । उदात्तवतीति किम् ? प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवद्वति तस्मिन् सति यकार्यं तत्र भवति । असति
यत्तद्वति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्ङनिघातयुष्मदस्म
दादेशाभावा । देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदापरस्येति निघातो न भवति ।
पाठिक्रामन्त्रिताद्युदात्तव भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्ङतिङ्ङ इति निघातो न
भवति । देवदत्त तव ग्राम स्वम्, देवदत्त मम ग्राम स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्म
दादेशा न भवन्ति । पूजायामनन्तरप्रतिपद्य प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसी य
त्रापि पूजायां नानन्तरमिदं प्रतिषेधो भवति । जास्वपुवमित्येतद्-देवदत्त जानु
पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति-आहो देवदत्त पचसि, उताहो
देवदत्त पचसी-यत्रापि भवति । आम पचात्तरमामन्त्रितमनन्तिक इति-जाम् भो
पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रितमिति किम् ? देवदत्त पचति । पूर्व
मिति किम् ? देवदत्त इत्येतरस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्वति ।
पूर्वव च परापेक्ष भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽ-यनिमित्ते वा तदविद्यमानव
द्वति, न तु स्वकार्ये । देवदत्त पचसी-यत्रापि आमन्त्रिताद्युदात्तव भवत्येव । इह

इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुने शब्दस्यानुदा-
त्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वाग्निमित्तं न भवति । मेरुशब्दस्य निमित्तभाव न
प्रतिपत्नति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमाम-
न्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि ? विद्यमानवदेव । अग्ने गृह-
पते माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति ।
आमन्त्रित इति किम् ? देवदत्त पचति । समानाधिकरण इति किम् ? देवदत्त
पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्तविशेषणं पण्डितशब्दः न पूर्वेण समानाधिकरणः ।
सामान्यवचनमिति किम् ? पर्यायेषु सा भूत्-अध्वे देवि सरस्वति ईंटे काव्ये विह्वये
पर्यायशब्दा एते । एवं घुक्तमेतानि ह्यध्वेनामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वगाविद्यमानत्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे
आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रित बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति ।
देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैशाकरजाः ३ सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन
इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति किम् ? माणवक । जटि-
लक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उद्धर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्देशितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्तध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामय
पादो नोऽध्यायोऽसिद्धो भवति । इत उतरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो
भवति । असिद्धवद्भवति (१) । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमा-
देशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उरसर्गलक्षणभावार्थं च । अस्मा उद्धर । द्वाभत्र । द्वै-
आनय । असा आदित्यः, इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद्, आद्गुण इत्यकः सर्वे
दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् इति उत्तरस्यासिद्धत्वात्
स्मायादयो भवन्ति ॥

१. असिद्धवद्भवति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शुष्किका शुष्कजहा च क्षामिमानौजडत्तया ।

मतोर्वत्वे शलां जश्वे गुडलिण्मान्निदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुष्क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदोचामातः स्थाने यरूपपूर्वाया भवति । शुष्कजहा इति न कोपघाया इति पुषज्ञावप्रतिषेधो न भवति । क्षामिमिति क्षामस्यापत्य क्षामि, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः क्षामी वा यस्यः स्तोति क्षामिमान् । क्षायोम इत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपघायाश्चेति वत्वं न भवति । औजडदिति वहेर्निष्ठायामूहस्तमाह्यदिति गिच् तदन्ताएलुङ् । चडीति कर्त्तव्ये टत्वधत्वष्ट्वडलोपानामसिद्धत्वाण्यौ च षष्टिलोपस्तस्य स्थानिवज्ञात्वाद् इत्येतद् द्विरुच्यते । अन्तर्लोप इति प्रतिषेधात्सन्वदित्वं नास्ति । ८ लिहोऽस्य सन्ति इति भ्रुप् । तत्रटत्वजडत्वयोरसिद्धत्वाद्, शय इति वत्वं न भवति । येऽत्र षष्ठीनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः षड्दमीनिर्देशाश्च तेषां, षष्ठी स्थानेभ्योऽपि, त्रिभित्ति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्माद्विभुत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । हि सज्ञापरिभाषामिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे तु परिभाषा येन पूर्वेण लक्षणेन सह स्पष्टं परं लक्षणं तत्प्रति प्रवर्तते । तथाच सति, विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुगः परेण हल्लिचेति दीर्घत्वेन बाध्यते । अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गं कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्याद्सिद्धत्वं न भवति । तेन

२॥

तुग्विधौ च कृति

विधिसादोऽप्य प्रत्येकमभिन्यन्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयावाचैः कर्मण्युक्तैर्भावसाधनोऽभिसवध्यते । सुपा तु सन्वन्धसामान्यवचनपष्ठयन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुप स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते, सर्वोऽसौ सुविधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुग्विधौ तावत्-राजभिः, तद्वभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्तो ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तच्चभ्याम्, राजसु, तच्चस्त्रिति, सुपि चैति, चने शब्देदिति दीर्घत्वमेव च न भवति । स्वरविधौ-राजवतीत्यत्र खादन्तोक्त्या इति न भवति । षड्दार्म, दशार्ममिति । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् चावर्णद्वयजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति । षड्विधीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादि गन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । सज्ञाविधौ-षड्दार्मयो, दश मन्त्रण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्गणान्ता षडिति षट्सज्ञा भवति । ततश्च, न षट्स्वत्तादिस्य इति टापः प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति, यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रकृतिरित्येतद्दर्शनम् । या हि जशशसोर्लुगार्या षट्सज्ञा प्रकृता तथा स्त्रोप्रत्ययप्रतिषेध न क्रियत इति सा पुनः प्रवर्तयितव्येति । तुग्विधौ-द्वत्रहभ्याम् । द्वत्रहभिरिति

नलोपस्यासिद्धत्वाद्दृष्टव्यस्य पिति कृति तुगिति तुभन भवति । अत्र केचित् सन्निपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद् बहिरङ्गल-
क्षणेन वाऽसिद्धत्वात्तुग्विधिमहणननर्थकमिति प्रतिपन्नाः, तद्यु क्रियते परिभा-
षाद्वयस्यानित्यत्व ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् ? वृत्रहृच्छुम् । वृत्रहृच्छुया ।
छे चेति तुम्भवति । अत्र सिद्धे सत्याम्भो नियमार्थः । एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो
भवति, नान्यत्र । तेन राजीयति, राजायते, राजारव इति ईत्थ दीर्घत्वमेकादेशश्च
सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नामाये कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव । अमुना । मुभा-
वस्यासिद्धत्वाद् विलक्षणे नामावो न स्यात् । कृते तु नामावे मुभाप्रत्यासिद्धत्वाद्,
मुपि चेति दीर्घत्व यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति
न भवति । अथवा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम् । अथवा ने परतो
यत्प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येव एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये
मुभावस्य असिद्धत्व तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वान्नाभावश्च
भवति । दीर्घत्व च न भवति ॥ एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? अयायावेकादेशशतृस्वरेकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । वृष्ट इद, प्लष्ट इदम् ।
अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । स एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्युदात्त । तस्य सिद्धत्व वक्तव्यम् । अन्तर्यतः, अयादेश उदात्तो यथा
स्यात् । आय्-नुमायां इदम् । कथमिदमुदाहरणम् ? यदि उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादि-
ः उदात्तत्वे कृते विभक्तेराट्श्रेत्येकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेश
उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजन भवति । आब्-वृष्टाविद,
प्लष्टाविदम् । एकादेशस्वरः-गाङ्गेऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्ते
नोदात्त इत्युदात्त । तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेडः पदान्तादतीति एकादेशः स एका-
देश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतन्नवति । शतृस्वरः-
उदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुक्रानुदात्तत्वे कृते एकादेशः । तदुदात्तस्य
सिद्धत्वाद्, शतुरनुभोनद्यजादी, अन्तोदात्तादिति, एष स्वरो भवति । अनुम इति
गतिपेधो ञ्णक-एकादेशस्वरः शतृपरं सिद्ध इति । न हि सनुकं शत्रन्त किञ्चिदे-
णे एकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः-तुदन्ति । लिखन्ति । एकादेशस्व-
वेस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्त पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति । सर्वानुदात्तः-ब्राह्म-
पाशास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिन्सिद्धत्वेऽति-
ति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति वचनाद् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव-पचतीति ।
पचतीति । अन्तयोगान्तस्य लोपो रोत्वस्य सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? हरिवो
प्र संदिन त्वा । हरिव इति महुवन्तमंतत् । तत्र, अन्तस्य इति वत्वं सयोगान्तस्य

लोपे च कृते, मत्वसो रु संबुद्धौ छन्दसीति ह्रस्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्या-
 सिद्धत्वाद्दिशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति छसिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः॥ अलावीत् ।
 अपावीत् । इट ईटीति सिजलोपस्य सिद्धत्वात् सगर्णदीर्घत्वं भवति । छनिष्ठादेशः
 पत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः॥ वृक्कणः । वृक्कणवान् । निष्ठादेशस्य
 सिद्धत्वात् श्लीनि पत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति तद्भवति । स्वरप्रत्ययवि-
 धीद्विधिषु क्षीप्रशब्द उदाह्रियते । तत्र च निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा
 क्षीवेर्निष्ठागामिति कृते इत् शब्दलोपो निपात्यते तदा क्षीव इति सञ्ज्ञायामित्शब्द-
 लोपस्याऽसिद्धत्वान्निष्ठा च द्वयजनादित्येव स्वरो न प्राप्नोति । क्षीवेन तस्मिन्
 क्षीविक इति द्वयजलक्षणान्न प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्या
 सिद्धत्वादिवागमः प्राप्नोति । छप्लुतविकारस्तुगिवधौ छे सिद्धो वक्तव्यः॥ अगनादे
 इच्छुद्रम् । पटादे उच्छुद्रम् । प्लुतविकारस्यासिद्धत्वाच्चेति ह्रस्वलक्षणान्तुगित्य न
 प्राप्नोति । छश्रुत्वं धुटि सिद्ध वक्तव्यम्॥ श्च्युनिर् चरणे इत्ययं धातुः सकारादिः
 पठ्यते । तस्य श्रुत्वस्यासिद्धत्वाद् अट्श्च्योतति, रट्श्च्योतति इति डः सि धुट्
 प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीतिरड् । श्चिन्तोऽयम् । किमर्थं पुनः सकारादिः । ते
 इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत् । श्चिन्तः । मधुश्च्युतमाचष्टे इति गिच् । मधु-
 च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात् सलोपः । यलोपः
 चकारस्य कुत्व मधुगिति सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन् संयोगान्तलोपे
 न, यकारचकारयोर्लुप्तयोः शकारस्य पत्वे सति मधुदिति स्यात् । अभ्यासजरत्वं
 चत्वं एत्वतुभोः सिद्धे वक्तव्ये॥ वभगणुः । वभणुः । अभ्यासजरत्वंस्यासिद्धत्वाद्
 नादेशादेरित्येत्वंप्राप्नोति, (१) । छिदेः, चिच्छित्सनि, उच्छेः, उच्छिच्छि, छि
 शर्यासिद्धत्वात्, छे चेति तुक् न प्राप्नोति । छ द्विवचने परसवर्णत्व सिद्ध वक्त-
 व्यम्॥ सय्यं यन्ता, सव्वं वत्सरः, यल्लं ल्लोकम्, तल्लं लोकमिति । त्वान्तर इति द्विवचन न स्यात् । छ पदाधिकारश्चेत्त्वरत्वं धात्वन्तरत्वं न परत्वणत्वानु-
 सिकद्धत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि॥ लत्वम्-गत्ते गलः । गरो गरः । घत्वं-द्रोघा २
 ढत्व-द्रोटा २ । नत्व-मुन्नो नुक्तः । नुत्तो नुत्तः । रुवम्-अभिनोभिन, अभिनद्भिनत्
 षत्वम्-मातुः प्वसा २ । मातुःस्वसाः २ । णत्व-मापवापागि २ । मापवापानि २
 अनुनासिक-वाङ्मनयनम् २ । वाङ्मनयनम् २ । छ्वा-वाक्च्छ्रयनम् २ । वारुशयनम् २
 एत्वादीनां विकल्पितानामसिद्धत्वम् कृते द्विवचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरोगल
 गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरक्त स्यात् । तदेतत् सव, न मुने इति योगविभागेन
 साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधाथम् । ततो मु ने इति
 नेत्येतद्भवति ॥

(१) अनादेशादेः । अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोतीति मायसंमतः पाठः ।

उदात्तस्वरितयोर्ध्वः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । उदात्तयणः—
कुमार्यै । कुमार्याः । उदात्तनिवृत्तिस्थरेणाथमीकार उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स
उदात्तयण्, तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः—सकृत्लृ-
ज्याशा । प्लष्यत्वात् । सकृत्लृः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ तयोरोःसुपीति
यणादेश स उदात्तयण् । ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः
स्वरितयण्, तस्मात् स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति ।
ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदभिद्ध यणादेशो । तत्कथमयं
स्वरितयण् भवति ? आश्रयान् सिद्धत्व भविष्यति । यदि एवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित
इति, एतस्याप्याश्रयासिद्धत्व प्राप्नोति । ततश्च दध्याशोत्पत्रापि स्वरितः स्यात् ।
तस्मादयमेव यगस्वरो यणादेशो सिद्धो वक्तव्यः । केचित्तु प्रवृत्ते, उदात्तात् स्वरित-
यणोऽपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व दृश्यते । तथाच तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते—
यास्ते मिथाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा
शाख्येऽपि—दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्त्तिक भाष्यं च
तथा, उदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्थानेन स्वरितत्व न भवतीति स्थितम् ।
तथाच भाष्ये स्वरितयण्प्रहणमिदं प्रयत्नयायते । सकृत्लृदध्याशोत्पदात्तयण इत्ययं
स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयणव्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनम-
वेद्यमानवदिति । तत् क्रियते, पूर्वस्मादपि विधी स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति ।
वरदीर्घयलोपेषु च लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिपिद्ध्यते इति । उदात्तस्व-
रेतयोरिति किम् ? वैदी आशा, वैघाशा । शार्ङ्गरव्याशा । अनुदात्तयणादेशोऽयम् ।
अनुदात्तस्येति किम् ? कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । अत्रे ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति वर्तते ।
मात्री । वायू । वृद्धेः । प्लक्षैः । उदात्तेनेति क्रिय ? पचन्ति । यजन्ति । लसार्वधातु-
नानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा ।
उद्विधितः—सूथितः । वि ईक्षते—वीक्षते । वसुक्ः असि—वसुकोऽसि । सूथित इति
शब्दः सुः पूजयामिति कर्मप्रवचनीयः । तस्य प्राद्वित्वाद् समासे सति अव्यय-
त्वेऽपि स्वरितत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति ।
वसुकोऽसीति । अत्रापि तिङ्ङितिङ् इति निघाते कृतेऽनुदात्ते पदादावेका-
देशः । स्वरितप्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यान्तर्यत एव

स्वरितो भविष्यतीति । अनुदात्त इति किम् ? देवदत्तोऽत्र । पदादाविति किम्
पृथ्वी । वृथाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्वयो नकारस्तस्य लोपो भवति
राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः ।
किम् ? अहन्नहिम् । अन्तग्रहणं किम् ? राजानौ । राजानः ।
स्तमेव सुपां सुलुगिति पृथ्वा लुका निदिष्टम् ॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः
अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । रोऽसुपि, अहन्निति रेफरूपयोरसिद्धत्वाद्
प्राप्नोति । सावकाशं तदुभय सन्बुद्धौ-हेऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समा
माहुः-अहन्निति र्विधी यदुपादीयते प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोप तदावर्त्यते,
कयाऽऽवृत्त्या तदेवं रूपं नलोपाभावाद्यमन्वारयायते, द्वितीययापि तस्य र्विधीयते
न ङिसन्बुद्धयोः ॥ ५ ॥

दौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन्
सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ-हे राजन् । हे तच्चन् । अस्मादेव
प्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसज्ञा न प्रतिपिद्यते इति शायते ।
च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । अत्र नलोपश्च भवति ।
पश्च न भवति ॥ अडावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चर्मगि तिला
चर्मतिलः । हे राजपुन्दारक इत्यत्र समुदायार्थसंबोधन, न पूर्वपदार्थसंबोधन
यत् इति संबुद्धयन्त पूर्वपद नैव समस्यते । अवा नपुसकानामिति वक्तव्यम् ।
चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ६ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानान् सामर्थ्यलक्ष्य प्रातिपदिक तन्मादिति
र्णभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चापधया इत्ययमर्थो भवति-मकाराव
मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवा
भ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात्-किवान् । संवान् । मकारोपधात्-समीवान्
दाडिमीवान् । अवर्णान्तात्-दृष्टवान् । प्लष्टवान् । स्रष्टवान् । मालावान् । अवप
पधात्-पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधायाश्चेति किम् ? अग्निमान् । वा
मान् । अयवादिभ्य इति किम् ? यवमान् । दक्षिममान् । ऊर्मिमान् । यव । दक्षि
ऊर्मि । भूमि । कृमि । ऋज्जा । वशा । द्राक्षा (१) एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति
भ्रजि । ध्वजि । सज्जि (२) इत्येतेषां इन्दूसीर इति । हरित ककुत् गरत् इत्येतेषां

(१) "वृशा । वशा" । इत्योपक क्वचिदुपलभ्यते । (२) "वीज । मञ्जि । शीज । सिजि ।

इत्यधिक क्वचिदुपलभ्यते ।

इति । इह मधु द्रुम मण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवाचो मतुषु यवादिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुषो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः (१) । इह नृमत इदं नामंतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुषो वत्त्वं न भवति ॥

भ्रूयः ॥ १० ॥

इत्यन्ताहुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचिवात् प्रागः । उदशिवत्वात् घोपः । विद्युत्वात् घलाहकः । इन्द्रो मरुवान् । द्यपद्वात् देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । क्लीवती । शृषीवती । सुनीवती ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीवदिति । आसन्-तन्द्वात् आसन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् प्रागः । आसन्दीवदिति स्थलम् । आस-नवानित्येवान्यत्र । अपरे स्वाहुः-आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति । तथा चोक्त-नीदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति वत्त्वेन सिद्धम् । आसन्दी-इत्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अस्त्वोऽष्टीभावाः । अष्टीवानिति शरीरै-द्देशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति । चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपा-त्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र । चक्रीवन्ति सद्यो हविर्दानानि भवन्ती-येतत्तु ध्वान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् । कक्षीवदिति । कक्षयावाः सप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवान्नाम शृषिः । कक्षयावानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । लवणवानित्येवान्यत्र । अपरे स्वाहुः-रुमण्विति प्रकृत्यन्तरमेवास्ति । तस्यै-न्ननिपातनं नकारलोपाभावात् णत्वार्थं च । मतोर्वा नुडार्थमिति । चर्मण्वतीति । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडारगमः । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मण्वतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मतानुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे, संज्ञायां विषये च । उदन्वाश्राम शृषिर्यस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधौ-उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं धीयत स सुमुष्यते । उदधाविति किम् ? उदकवान् घट इत्यत्र तु दध्वात्प्रसो न विवक्ष्यते किं किम् ? उदकसत्तासवन्धसामान्यम् ॥

(१) यस्य सति निमित्तं मतुषो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्ति कश्चि-
न्तुस्तुक्के ॥

राजन्यान् सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निराप्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मिन्निति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्बत्वं भवति । इवर्णान्तात्तावत्त्रियती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिन त्वा । अधिपतियतो जुहोति । चहर-
मिवातिव । अरिबानेतु मा विशत् । र्येर्मताविति संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् ।
भारतीवान् । दधीवांश्चरु । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इतीह न भवति-सप्त-
पिमन्तम् । ऋषिमान् । ऋतीमान् । सूर्यं ते द्यावापृथिवीमन्तमिति । रेफान्ताव-
र्गीवान् । धूर्वान् । आशीर्वाञ् ॥

अनो नुट ॥ १६ ॥

छन्दसीति वर्ततेऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये । अक्ष-
ण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्थवन्तं यदनस्था विभक्तिः । अक्ष्वता लाङ्गलेन ।
शीर्षवतो । मूर्द्धवतो । नुटोऽसिद्धत्वात्तस्य च वर्त्वं न भवति । ततः परस्य च भवति ।
नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य धसञ्जकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये । सुपथिन्तरः ।
दस्युदन्तमः । छभूरिदाधनस्तु इवक्तव्यः । भूरिदावत्तरः । ईर्द्रधिन् । रथिन्
ईकारान्तादेशो धे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा मत्वर्थापोऽप्रमीकारः, छन्द-
सीवनिपाविति ॥

कूपो रो लः ॥ १८ ॥

कूपेर्दातो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन
यः केवलो रेफो यश्च ऋकारस्थस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामान्यमेवो-
पादीयते । ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते, ऋकारस्याप्येकदे-
शविकारद्वारेण लृकारस्तथा लुटि च क्लृप इयेवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते । कस्ता ।
कल्हारौ । कल्हारः । क्लृप्तवान् । कृपा इत्येतः कृपेः संप्रसारण चेति भिदादिपु पाठा-
भवति । तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाचगिकत्वात् । इह कृप इति ग्रहण नास्ति ।
कृपणकृपाणकृपीटकपूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव
लत्वाभावः । छबालमूलत्वसुरालमहुलीनां वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम् ।
वालः । बारः । मूलम् । मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् ।
अहुलिः । अहुरिः । छकपिलकादीनां सञ्जाछन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम् ।
कपिरकः । कपिलकः । तिलिपलीकम् । तिर्पिरीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् ।
पांशुलम् । कर्म । कदम । रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति ।
सप्तमन्त्रिप्रत्ययेन तस्योः स्मरन्त इति ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १६ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्लायते । प्लायते । अत्र च योऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्यद्यतिप्रहणरेफस्य विशेषणं तदा, येन नाव्ययधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति एकं व्यवधानेऽऽपि सति लोप भवति । तथा च परह्ययते इत्यत्रापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे यद्यतिप्रहणे सिद्धमेवैतत् सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेऽपि प्राप्नोति । तत्र केपाचिद्धानं भवितव्यमेव प्लाययत इति । प्रथमपहद्वर्तनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययत इत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रति शब्दोपसृष्टस्यायते प्रयोगमेव नञ्ङन्ति । हुस् निस् हायेतयोस्तु स्वस्यासिद्धत्वात्स्वेन नैव भवितव्यम् । निरयजम् । दुरयजम् ॥

श्रो यङि ॥ २० ॥

श्रु इत्येतस्य घातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परत । निजेगिर्यते । निजेगिर्यते । निजेगिर्यन्ते । भागर्हाया श्रो यङ्विहित (१) केचित् य इति गिरते-गुणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव, न शृगाते । गुणातेऽपि यङेव नास्ति, अनभिधानादिति । यङीति किम् ? निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अनादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिरति । निगिरति । निगिरन्तम् । निगालकम् । इय तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राभ्यङ्गे नियम भवति । गर इति विषे निर्य न भवति । निगार्यते । निगार्यत इति गिलोपस्य स्थानिवद्भावादचि विभाषेति लट्चिरूप । पूर्वत्रामिद्धे न स्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोष सयोगादिलोपलक्षणत्वेति । अन्तरङ्गत्वाद्वा नृते लवविकल्पे गिलोपो भविष्यति । गिरति गिर इत्यत्र घातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति लोप न भवति । गिरतिनां लवविधावधिकृतो गृगातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च घाङ्गयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्देऽङ्गशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिष । परिष । पर्यङ् । परह्यङ् ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेभ्यते, न तरसमपौ इति । अयोगे चेति वक्तव्यम् अत्र परियोग । पलियोग ॥

सयोगान्तरस्य लोप ॥ २३ ॥

सयोगान्तरस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् ।

(२) कचिदधिकोप पाठ — "इत्ये इते रपरत्वे च दीर्घस्यासिद्धत्वात्त्रियत्वाच्च लप्ते इते

— अत्रिभिरस्यभाषादीरेव न भवति" इति ।

इह श्रेयान् भूयानिति इत्वं परमप्यसिद्धत्वात् सयोगान्तस्य लोपं न चाधते । जरत्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यत इति तस्य बाधकं भवति-यशः पय इति । दृष्यत्र मध्वत्रोच्यत्र तु यणादेशस्य बहिरद्बलत्तगस्यासिद्धत्वात् सयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् ? गामन्त इति ॥

रात्सरस्य ॥ २४ ॥

सयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरक्षाः प्रत्यञ्जमत्सा., सरतेः सरतेश्च लुङि सिचरल्लान्दसत्वादीडभावो बहुलं छन्द-सौनि वचनादीर्घं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति, ऋत उदिति उक्ते कृते रपरत्वे च सति रात्सरस्येति सलोपः । सिद्धे सत्वारम्भो नियमार्थं —रात्सरस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जे ऊिप्-ऊर्कं । मुजेर्लङि-अनार्ट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविध्वम् । अपविध्वम् । अपविध्वम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात्, सिचः पत्वे जरत्वे च, विभापेठ इति मूर्द्धन्याभावपक्षेऽपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति-चकादि पलित शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सन्धिर्यन्धामिति छान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह-चकाधीत्येव भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम् ॥

धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्वीति प्रयोजनम् ।

आशाप्त्र तु ऋष जरत्व सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेव प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात् सिञ्जग्रहणं न तत् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेकर्त्तारमध्वरे ॥

निष्कर्त्तारमध्वरस्येत्येव प्राप्ते ॥

श्लतो श्लिति ॥ २६ ॥

श्ल उत्तरस्य सकारस्य श्लि परतो लोपो भवति । अभित्त । अभित्थाः । अश्छित्त । अश्छित्था । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् सूस्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः । श्ल इति किम् ? अमरत । अमरथाः । श्लीति किम् ? अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति-सोमसुत् स्तोता । इपत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वाद्भात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्ताद्भादुत्तरस्य लोपो भवति श्लि परतः । अकृत । अकृथाः । अकृत । अकृथाः । ह्रस्वादिति किम् ? अच्योष्ट । अच्योष्ट । अद्वादिति किम् ? अलाविष्टाम् ।

अलाविपुः । श्लीत्येव । अकृपाताम् । अकृपत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति-द्विष्टरां द्विष्टमामिति सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरत्तमपौ । अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिक आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । अदावीत् । असेवीत् । अकोपीत् । अमोपीत् । इट इति किम् ? अकार्पात् । अहार्पात् । ईटीति किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविपुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः श्लि परतो धा यः संयोगस्तदाधोः सकारवकारयोरलोपो भवति । लस्जे-लप्रः । लप्रवान् । साशुलक् । ककारस्य-तच्चेः, तद् । तष्टवान् । काष्टत् । श्लि सटीति वक्तव्यम् । किमिदं सटीति ? सनः सप्रभृति महिडो ढकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूद्-काष्टशक्स्यातेति थकारे श्लि ककारस्य संयोगा-देलोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः द्वियन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्टशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्टशक् तिष्ठेदिति । वास्यर्थं, काव्यर्थमिति । अत्रापि चहिरङ्गलक्ष-णस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कोरिति किम् ? नर्नति धर्वति । संयोगाद्योरिति किम् ? पयः शक् । अन्ते चेति किम् ? तच्छिता । तच्छकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् । पक्त-व्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । क्रुञ्चत्यत्र सटीति वचनाद् अकारस्य चकारे श्लि कुत्वं न भवति । युजिक्रुञ्चां चेति निपातनाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निकुचिरिति दृश्यते । युजिक्रुञ्चां चेति तस्यैव रेफोऽधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

हो ढः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ढकारादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । सोढा । सोढुम् । सोढ-व्यम् । तुरापाट् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । प्रष्टवाट् । दित्यवाट् ।

दादेर्धातोर्धः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम् ? लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । गुडलिट् । धातोरिति दादिसमानाधिकरणमेतन्न, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवपष्ठवन्तं धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकार-स्येति । किमेवं कृतं भवति-अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा

दोग्धुमिति ? व्यपदेशिवद्भावात् । अथवा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिहति, दामलिहतेः क्विप् प्रत्ययः, दामलिह्यिन्नापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहप्पुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । द्रुह-द्रोघा । द्रोढा । मित्तुधुक् । मित्तुधुट् । मुह-उन्मोघा । उन्मोढा । उन्मुक् । उन्मुट् । स्नुह-उत्सोघा । उत्सोढा । उत्सुक् । उत्सुट् । स्निह-स्नेघा । स्नेढा । स्निक् । स्निट् । द्रुहेर्दादित्वात् घत्वं नित्यं प्राहमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो घः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य घकारादेशो भवति श्लि परे पदान्ते च । नद्धम् । नद्धुम् । नद्ध्व्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्थः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति श्लि परतः । इदमाथ । किमाथ । आदेशान्तरकरणे क्षपस्तथोद्धोऽथ इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । श्लीत्येव । आह । आहतुः । आहुः ॥ अहप्रहोर्भ्रहृन्दसि हस्येति वक्ष्यमल्ल । गदुर्दभेन सभरति । शभीता । जभ्रिरे । उद्गामं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीबुधन् ॥

ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां प. ॥ ३६ ॥

ब्रश्च भ्रस्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां हकारान्तानां शकारान्तानां च पकार आदेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । ब्रश्च-ब्रष्टा । ब्रष्टुम् । ब्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भ्रस्ज-भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । घानाभृट् । सृज-सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज-मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । कसपरिमृट् । यज-यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपयट् । राज-सम्राट् । स्वराट् । विराट् । भ्राज-विभ्राट् । राजभ्राजयोः पदान्तार्थं ग्रहणं, शलादिराभ्यामिष्टा पर्यवपद्यते । केचित् राष्टिरिति क्लिञ्जन्तामिच्छन्ति । हकारान्तानाम्-प्रच्छ-प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दप्राट् । च्छ्वोः शूह-मुनासिके चेत्यत्र विडतीत्यनुवर्तते इति ह्रस्वग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम्-लिश्लेष्टा । लेष्टुम् । लेष्टव्यम् । लिट् । विश्-वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो वशो भप् भूपन्तस्य स्थोः ॥ ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाच् क्षपन्तः तदवयवस्य वशः स्थाने भप् आदेशो भवति श्लि सकारे ष्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध-भोत्स्यन्ते । अमुष्मम् । अर्यभुव । गुह-निघोच्यते । न्यघुट्त्वम् । पर्णघुट् । हुह-घोच्यते । अघुष्त्वम् । गोधुक् । भजर्वाः-गृधेर्यङ्गुणन्तस्य लडि सिपि ऋटि लघूपधगुणे कृते सिपो हल्ङ्वादिलोपे च धातोरवयवस्यैकाचो वशः स्थाने भभावस्ततो घकारस्य जरत्वं दर्शयति स्वं, रो

रीति पूर्वरेफस्य लोपः, दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घवम् । गद्दभयतेरप्रत्यय-
गर्भम् । एकाच इति किम् ? दामलिहमिच्छति दामलिहति, दामलिहतेरप्रत्ययः-
दामलिह् । असति ह्येकाग्रहणे धातोरित्येतद्वयशो विशेषणं स्यात् । वश इति किम् ?
क्रुध-क्रोधस्यति । क्षपन्तस्येति किम् ? दास्यति । स्थोरिति किम् ? बोद्धा ।
बोद्धुम् । योद्धव्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् ? दादद्दि । दध
धारण इत्येतस्य यद्भुकि लोटि हुद्गन्म्यो हेर्धिरिति धिभावे सत्येतन्नवति । अत्र
चत्वारो वशः स्थानिनो मपादेशाश्चत्वार एव । तत्र सख्यातानुदेशे प्राप्ते ढकारस्य
स्थानिनोऽभावात् ढकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विवचनो निर्द्धारयते । तस्य क्षलन्तस्य वशः स्थाने भष्
आदेशो भवति तवारथकारयोः परतश्चकारात् स्थोश्च परतः । धत्तः । धत्यः ।
धत्से । धत्स्व । धङ्गम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति ।
अभ्यासजरत्वस्य चासिद्धत्वम् । तयोरिति किम् ? आनन्तर्यात्स्थोरेव विज्ञायेत् ।
चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । क्षपन्तस्येत्येव-दधाति ।

झलां जशोन्ते ॥ ३९ ॥

झलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । वागत्र । श्लिढत्र ।
अग्निचिदत्र । त्रिष्टुवत्र । अन्तग्रहणं झलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

झपस्तथोद्धोऽधः ॥ ४० ॥

झप उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति दधातिं वर्जयित्वा ।
लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । हुह-दोग्धा । दोग्धुम् ।
दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह-लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ ।
अलीढाः । बुध्-बोद्धा । बोद्धुम् । योद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम् ?
धत्तः । धत्थः ॥

पढोः कः सि ॥ ४१ ॥

पकारढकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । पकारस्य-धिप्-विवेक्षयति ।
अवेक्षयत् । धिवक्षति । ढकारस्य-लिह-लेक्षयति । अलेक्षयत् । लिक्षति । सीति
किम् ? पिनाष्टि । लेटि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च
दकारस्य । रेफान्तात्तावत्-आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विदीर्णम् । निगीर्णम् । अव-
गूर्णम् । दकारात्-भिन्नः । भिन्नवान् । द्विन्नः । द्विन्नवान् । रदाभ्यामिति किम् ?
कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रक्षुतिसामान्यं नोपादीयते, किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् ।

रेफसामान्यनिर्देशेऽपि सति रेफात् परा याऽभूत्तिस्तद्व्यवधानान्तरत्वं न भवति ।
निष्ठेति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् ? चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्येति किम् ?
परस्य मा भूत् । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं कार्तिरिति वृद्धेर्बहि-
रङ्गलक्षणाया अमिद्धत्वाज्ञत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

सयोगादेरातो घातोर्थण्यतः ॥ ४३ ॥

सयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो
भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् ? यातः ।
यातवान् । आत इति किम् ? च्युतः । च्युतवान् । प्लुतः । प्लुतवान् । घातोरिति
किम् ? निर्वातः । निर्वातः । यण्वत इति किम् ? स्नातः । स्नातवान् ॥

ल्व्यादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लृञ् छेदने इत्येतप्रभृति वृञ् चरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता ल्वादयो
गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लृनः । लृनवान् ।
धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् । ङकारल्वादिभ्यः क्तिञ्छिष्टावद्भवतीति
वक्तव्यम् । कीर्णिः । कीर्णिः । शीर्णिः । लृनिः । पुनिः । ङदुग्बोर्दीर्घश्चेति
वक्तव्यम् । दु-आदूनः । गु-विगूनः । ङपूजो विनाश इति वक्तव्यम् । पूना
यवाः, विनष्टा इत्यर्थः । विनाश इति किम् ? पूत धान्यम् । ङसिनोतेर्ग्रासकर्मक-
र्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो ग्रासः स्वयमेव । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किम् ? सिता
पाशेन सूकरी । ग्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति-सितो
ग्रासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्त्री-लप्रः ।
लप्रवान् । ओविज्जी-उद्विप्रः । उद्विग्नवान् । ओप्यापो धृद्धी-आपीनः । आपीनवान् ।
स्वादय ओदितः-पूङ्-सूनः । सूनवान् । दूङ्-दूनः । दूनवान् । दीङ्-दीनः ।
दीनवान् । डीङ्-डीनः । डीनवान् । धीङ्-धीनः । धीनवान् । मीङ्-मीनः । मीन-
वान् । रीङ्-रीणः । रीणवान् । लीङ्-लीनः । लीनवान् । ग्रीङ्-ग्रीणः । ग्रीणवान् ।

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः बलेशाः ।
क्षीणो जात्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो, निष्ठायामण्यदर्थे, वा क्रोशदैन्ययोरिति
दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् ? अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः । अक्षितमिति क्षप्रत्ययो
भावे । भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाभावः । ह्रस्वा-न्तस्यापि धात्वनुकरणस्य इह इयडा
निर्देशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थ इत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते । विपरान्या. जेरित्येवमाद्यै-
तु धातुत्वमनुकार्यगत सदप्यविवक्षितत्वाद् निरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

रथायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य स्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्श इति किम् ? शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीत-मुदकमित्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो, नत्वप्रतिपेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्त भवति । गुणे च स्पर्शे प्रतिपेधोऽयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नखं भवत्येव ॥

अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति । समश्नी शकुनेः पादौ । तस्मात् पशवो न्यवनाः । अनपादान इति किम् ? उदक-मुदकं घृपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीपायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीपायामर्थे । आद्यूनः । परिघूनः । अविजिगीपायामिति किम् ? घृत वर्त्तते । विजिगीष्या हि तत्राचपात-नादि क्रियते ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पूर्वाद्वातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते, न चेद्वा-ताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो भिद्युः । अवात इति किम् ? निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो, वातस्तु तस्य वरणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुपः कः ॥ ५१ ॥

शुपेर्द्वातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्वातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः । पक्ववान् ॥

ज्ञायो मः ॥ ५३ ॥

ज्ञेधातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । ज्ञामः । ज्ञामवान् ॥

प्रत्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्थायतेरुत्तरस्य तिष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यद्वा मत्वं नास्ति तदा, संयोगादेरातो घातो-र्यण्वत् इत्यस्य पूर्वस्यसिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तव्याघा-ताज्जत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्लक्षीव कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गाद्दुचरा भवन्ति । फुल्ल इति त्रिफला विशरण इत्येतस्माद्वातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते ॥

उखमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ क्वत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान्
इति । चीरकृशोल्लाघा इति चीरकृशिम्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्वप्रत्ययस्य तलोप इडा-
गमाभावाश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छन्दलोपः । छीयः । कृशः । उल्लाघः ।
अनुपसर्गादिति किम् ? प्रफुल्लता सुमनसः । प्रहोवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः ।
लाघेःरुदोऽन्य उपसर्गः । प्रतिपिद्धयते ॥ छउत्फुल्लसपुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥
उत्फुल्ल । सपुल्ल । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात् कृशि प्रत्य-
नुपसर्ग एव । परिगतः कृशः परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद् उन्दी त्रा घ्रा ही इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो
भवति अन्यतरस्याम् । नुद-नुद्यः । नुक्तः । विद्-विद्यः । वित्तः । उन्द-समुन्नः ।
समुत्तः । त्रा-त्राणः । घ्रातः । घ्रा-घ्राणः । घ्रातः । ही-हीणः । हीतः । ही इत्येतस्माद्-
प्राप्त नत्वमितरंया नित्य प्राप्त विकल्प्यते ॥ विद् विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहण-
मिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विद्य इष्यते ।

वित्तेर्विद्यश्च वित्तश्च भोगे विन्नश्च विन्दते ॥ इति ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद् इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः ।
ध्यातवान् । रयातः । रयातवान् । पूतः । पूतवान् । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मत्तः । मत्त-
वान् । रदाभ्या सयोगादेरिति च प्राप्तः प्रतिपिद्धयते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययो ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेर्लाभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभि-
धेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्विपर्ययः । धन हि मुख्यत इति भोगोऽभिधीयते ।
प्रत्यये वित्तोऽय मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति
किम् ? वित्त ॥

भित्त शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्तमिति निपात्यते शकल चेतद्भवति । भित्त तिष्ठति । भित्त प्रपतति । शक्-
रूपर्यागोऽयम् । अत्र भिदिक्रिया शब्दयुपसरेव निमित्तम् । भिदिक्रियाविवक्षायां
हि शकलविषये भिन्नमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतरस्माद्गतोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधम-
र्ण्यविषये । अधम ऋणे, अधमर्णः । एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन
समाप्तः । तन्नाव आधमर्ण्यम् । यद्येवमुत्तमर्ण इति न सिद्धयति ? नैप दोषः । काला-

न्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेत्सुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति । श्रण ददाति । श्रण धारयति । आधमर्ण्य इति किम् ? श्रतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रनूर्त्तमूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निपत्त अनुत्त प्रनूर्त्त सूत्तं गूर्त्तं इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नसत्तनिपत्तेति । सदेर्नन्पूर्वान्निपूर्वाच्च भवाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निपत्तः । निपण्ण इति भाषायाम् । अनुत्तमित्युन्देर्नन्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अनुन्नमिति भाषायाम् । प्रनूर्त्तमिति त्वरतेः नूर्त्वि-इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रनूर्त्तं वाजिनम् । प्रनूर्णमिति भाषायाम् । सूत्तमिति सू इत्येतस्य उरव निपात्यते । सूत्तां गावः । सूता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नराभावो निपात्यते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६० ॥

पदस्येति वर्त्तते । किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । किन् प्रत्ययो यस्माद्घातोः स किन्प्रत्ययः । तस्य पदस्थालोऽन्यस्य क्वर्गादेशो भवति । स्पृशोऽनुदके किन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । किनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, किन् प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्त्राक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्विन् विहितः । तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योगेऽपि छान्दसत्वादहागमः । ईडपि न भवति, बहुल छन्दसीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति क्विबन्तस्यापि दृशो कुत्व भवति । पृच सति रज्जुसृङ्भ्यामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेप्यते । ततस्तत्प्रति विधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशोः पदस्य वा क्वर्गादेशो भवति । सा वै जीवनगाहुतिः । सा वै जीवनहाहुतिः । नशेरय सपदादित्वाद् नावे क्विप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीव-नट् । पत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो घातो ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य घातो. पदस्य नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । शमितमिदमादीना ऋषि । अनुनासिकस्य क्विबन्तलो. क्विदतीति दीर्घत्वम् (१) । नत्व-स्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । म इति किम् ? भिव् । द्विव् । धातोरिति किम् ? इदम् । किम् । पदस्येत्येव । प्रतामौ । प्रतामः ॥

म्बोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परत मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमस-

(१) शमितमिदमादीनामित्यारभ्य दीर्घत्वमित्यन्त पाठाः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

पारम् । अगन्त्र । गमेर्लङि बहुल छन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । विभाषा गमह
नजनत्रिदविशाभिति छसाविडागमस्याभाव । अपदान्तार्थं आरम्भ ॥

ससजुपो रु० ॥ ६६ ॥

सकारान्तरस्य पदस्य सजुप इत्येतस्य च र्भवति । सकारान्तरस्य-अग्निरत्र ।
वायुरत्र । सजुप-सजूर्द्धभिभि । सजूर्वैभि । जुपे क्विपि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अथवा श्वेतमा पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अथवा श्वेतमा पुरोडा इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यने श्वेतपूर्वस्य वहे-
पुरस्पूर्वस्य दाशते मन्त्रे श्वेतवहोक्यशस्पुरोडाशो षिवन् । अवे यज इति षिवनि
कृते श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति डस्प-यये निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातन
यायता पूर्वणैव रु सिद्ध । दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति ? सबुद्धौ दीर्घार्थमेते
निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यत्र हि असबुद्धाविति वक्तव्यं । हे अवया । हे
श्वेतवा । हे पुरोडा । चकारोऽनुक्तममुच्ययार्थं । हे उक्थशा ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहन्नित्येतस्य पदस्य र्भवति । अहोभ्याम् । अहोभि । नलोपमकृत्वा निर्देशो
ज्ञापक-नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा निदाघ । हे दीर्घाहोऽप्रेति । अहन्नि-
त्यत्र तु लाक्षणिकत्वाद्अहन् शब्दस्य रुर्न भवति । अहो रविधौ रूपान्तरित्यन्तरेषु-
पसस्यान कर्त्तव्यम् ॥ अहो रूपम् । अहो रात्र । अहो रथन्तरम् । रोऽसुपीत्यस्या
पवादे रूत्वमुपसठ्यायते । अपर आह-सामान्येन रेफादौ रुत्व भवति-अहो रम्यम् ।
अहो रत्नानीति ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥

अहन्नित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परत । अहर्द्दाति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति
किम् ? अहोभ्याम् । अहोभि । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुवस्ति-अहर्द्दाति ।
अहर्भुङ्क्ते इति ? नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो रविधौ लुमता लुप्त प्रत्ययलक्षण न
भवतीति नायमह शब्द सुप्परो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते ए
लक्षण भवत्येव यथा-हे दीर्घाहोऽत्र, दीर्घाहो निदाघ इति । अत्र हि ए ि
लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्ति ॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥

अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति । र्वा रेफो
वा । अम्नस्-अम्न एव । अम्नरेव । ऊधस्-ऊध एव । ऊधरेव । अवस्-अव एव ।
अवरेव । यदा रूत्व तदा, भोभगोअपूर्वस्य योऽशीति षकार ॥ अहन्दमि भाषाया
च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसरयान कर्त्तव्यम् ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥
अहंहरादीनां पत्यादिपूपसठ्यान कर्त्तव्यम् ॥ अहर्पति । अह पति । गीर्षीति ।

गीःपतिः । धूर्षतिः । धूः पतिः । विसर्जनीयवाधनार्थमत्र पत्ने रेफस्यैव रेफो
बेधीयते ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेरञ्जुन्दसि विषये उभयथा भवति, रुवां रेफो वा ।
भुवरित्यन्तरिक्षम् । भुव इत्यन्तरिक्षम् । महाव्याहृतेरिति किम् ? भुवो विश्वेषु भुव-
नेषु यक्षियः (१) । भुवरित्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥

वसुस्रसुध्वंस्वनहुहां दः ॥ ७२ ॥

ससजुपोररित्यतः स इति वर्तते । तेन संभवाद् व्यभिचाराच्च वसुरेव विशेष-
प्यते । न स्रसुध्वंसु, व्यभिचाराभावात् । असभवाचनानहुद्दृशब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य
सकारान्तस्य स्रसुध्वसु अनहुद् इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु-विद्दुभ्याम् ।
विद्दुभिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । स्रसु-उत्सासद्भ्याम् । उत्सासद्भिः । ध्वंसु-
पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनहुद्-अनहुद्भ्याम् । अनहुद्भिः । स इत्येव ।
विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । स्व्ये नाप्राप्ते इदमारभ्यत इति तद् बाध्यते ।
सयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनतदेव द्रवं बाध्यते । अनहुद्दोऽपि ह्रस्वमनेन बाध्यते ।
नुमस्तु विधानसामर्थ्यात् भवति । अनड्वान् । हे अनड्वञ्जिति । पदस्येत्येव । विद्वां-
सी । विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचक्राज्जवान् ।
अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् ? चक्रास्तेः क्तिप् । चक्राः । अनस्तेरिति
किम् ? आप एवेदं सलिल सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लटि तिपि बहुल छन्दसीति ईड्
न कृतः ॥

सिपि धातो र्हुया ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो ररित्ययमादेशो भवति दकारो वा ।
अचक्रास्त्वम् । अचक्रात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । धातुग्रहण चोत्तरार्थं
रुग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो र्हुर्भवति दकारो वा । अभिनस्त्वम् ।
अभिनस्त्वम् । अञ्जिनस्त्वम् । अञ्जिनस्त्वम् ॥

वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफसकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इफो दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः ।
! प्राशीः । वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् ? अविभर्भवान् । अभ्यासेकारस्य

(१) भुवोमध्यम्, भुव इदम् । पुस्तकान्तरेऽधिकम् ॥

मा भूत् । इक इति किम् ? अत्रैव प्रत्युदाहरणे भराद्वाकारस्य मा भूत् । धातोरि-
त्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतो रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । आस्तीर्णम् ।
विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य-दीव्यति । स्तीव्यति । धातोरि-
त्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति-चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते ।
भव्यम् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको
दीर्घो भवति । हुङ्गा-हुङ्गिता । मुङ्गा-मूङ्गिता । उर्वा-उर्विता । धुर्वा-धूर्विता ।
हलीत्येव । चिरि, जिरि-चिरिणोति । जिरिणोति । इह कर्मान्न भवति । री गतौ-
रियंतुः । रियुः । वी गत्यादिषु-विच्यतुः । विच्युरिति ? यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् अ-
सिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्वितेत्वत्रापि बहिर-
ङ्गलक्षणत्वाद्गतौ लोपस्य धातोरुपधाभूतो रेफो न भवति । प्रतिदीव्यत्वेत्यत्र तु हलि
चेति दीर्घत्वम् । दीर्घेर्दीर्घो लोपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वावप्रतिषेधाद् । असिद्धे बहिर-
ङ्गमन्तरङ्ग इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयोऽप्युपज्ञानि प्रातिपदिकानीति जिवि-
कियोर्गिद्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति ॥

न भकुर्पुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य अस्य कुर् कुर इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति । कुरं वहति कुर्यः ।
पुरि साधुर्कुर्यः । दिव्यम् । कुर-कुर्यात् । कुर-कुर्यात् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् ?
प्रतिदीव्या । प्रतिदीव्ये ॥

अदसोऽसेर्दादु दो न. ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः ।
अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भान्यमानेनाप्सुकारेण सवर्णानां
ग्रहणमिष्यत् इत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति ।
असेरिति किम् ? अद इच्छति, अदस्यति । अदसोऽनोस्व इति वक्ष्यम् । ओका
रेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोत्र । अदः । तदर्थं केचित्सूत्र वर्णयन्ति ।
अः सेर्यस्य सोऽयमसिः । यत्र सकारस्य अकारः क्रियते इति । तेन त्यदाद्यवधिधाने
एतद्, अन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अदयादेशे कथम् ? ॥

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्व केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥ इति ।

यैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्येति च परि-

भाषा नाधीयते, तेषामुभयोरपि मुखेन भवितव्यम्-अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकलृप्यत इति छन्दः । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम्-अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु यदाद्यत्वविषय एव मुखेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम्-अददयङ् । अददयञ्चौ । अददयञ्च इति । दादिति किम् ? अलोन्त्यस्य मा भूत्-अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद् बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारानुत्तरस्य णकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः, बहुवचने बहुनामयानामुक्तौ । अमी । अमीभि । अमीभ्यः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचन इत्यर्थनिर्देशोऽयं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणेऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्तयमप्यधिकृत वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-प्रत्यभिवादेऽशुद्धे । अभिवादये देवदत्तोऽह, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्तत एव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टिग्रहण व्यञ्जनानन्त्यस्यापि टेरच प्लुतो यथा स्यात्-अग्निचि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशुद्धविषये यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोऽह, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । अशुद्ध इति किम् ? अभिवादये तुपजकोऽह, भो आयुष्मानेधि तुपजक । छत्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभिवादये गार्ग्यह, भो आयुष्मती भव गार्गी । असूयकेऽपि केचित् प्रतिषेधमिच्छन्ति । अभिवादये स्यात्पह भोः । आयुष्मानेधि स्थालिन् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिन्स्त्वसूयकत्वेन विज्ञाति प्रत्यभिवाद एव नास्ति, कुतः प्लुतः । तथा स्युत्तम्, असूयकत्वं जाह्नम न त्व प्रत्यभिवादनमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिन्निति ॥ अभिवादवाक्ये यत् सङ्गीर्तितं नाम शोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इत्यते ॥ इह न भवति-देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति । भोराजन्यविशा वेति वक्तव्यम् । भो अभिवादये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य-अभिवादये इन्द्रवर्माऽहम्भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् । विद्-अभिवादये इन्द्रपालितोऽहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूराद्भूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्भूते यद्वाक्य वर्त्तते तस्य टे प्लुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हृतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूर यद्यप्यपेक्षाभेदादनवस्थित तथापि हूतापेक्ष यत्तदाधीयते इति । यत्र प्राकृतात् प्रयत्नाद्यत्नविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम् । हूतग्रहण च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यत्राप्याह्वान नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति । सक्तुन्पिब देवदत्त ३ । पलागस्व देवदत्त ३ इति ॥ अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपद भवति तत्राय प्लुत इष्यते ॥ तेनेह न भवति-देवदत्त आगच्छ(१) ॥

हेहेप्रयोगे हेहयो. ॥ ८५ ॥

हेहेप्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्य वर्त्तते तत्र हेहयोरेव प्लुतो भवति । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्हेहयोर्ग्रहणमन्ययोरिति यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादेऽशुद्ध इत्येवमादिना य. प्लुतो विहितस्तस्यैवाय स्थानिविशेष उच्यते । ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादनन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । य ३ ज्ञदत्त । यज्ञद ३ त्त । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् ? वकारात् परस्य मा भूत् । अनृत इति किम् ? कृष्णमि ३ त्त । कृष्णमित् ३ । एकैकग्रहण पर्यायार्थम् । प्राचामिति ग्रहण विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुपपन्न भवति ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादान प्रारम्भ. । तत्र य ओम्शब्द तस्य प्लुतो भवति । ओम् अग्निमीले पुरोहितम् । अभ्यादान इति किम् ? ओमिधेतद्वरमुद्गीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । ये ३ यजामहे । यज्ञकर्मणीति किम् ? ये यजामहे इति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यजामहे इत्यत्रैवाय प्लुत इष्यते ॥ इह हि न भवति-ये देवासो दिश्वेकादशस्थ इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्मणि टे प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य चार्द्धस्य वान्त्यमक्षरमुपसहृत्य तदाद्यक्षरौपस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोद्धार

१ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रैतवारभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकादरे नास्ति ॥

वा विदधति त प्रणवमित्याचक्षते । अपां रेतांसि जिन्वतोश्म् । देवान् जिगा
मुग्नयोश्म् । टिप्रहणं सखांदेशार्थम्(१) । ओकारः सर्वादेशो यथा स्यात् । व्य-
नान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणी येथ । अपां रेतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ६० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामभ्यो यष्टिः स पठ्यते यज्ञ-
मंगि । स्तोमैर्विधेमाग्नये ३ । जिह्वामग्ने चकृपे हृष्यवाहाम् ३ । अन्तप्रहणं किम्
याज्या नाम ऋचं काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां
प्लुत प्राप्नोति । सर्वांत्यस्यैवेप्यते तदर्थमन्तप्रहणम् ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वीषट् आवह इत्येतेषामादेः ॥ ६१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वीषट् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्मणि । अग्ने
येऽनुब्रूहि । प्रेष्य-अग्नये गोमयान् प्रेष्य । श्रौषट्-अस्तु श्रौषट् । वीषट्-स्तोत्र
स्याग्ने ब्रूहि वीषट् । आवह-अग्निमाऽवह । आवह देवान् यजमानायेत्येवमादाव-
प्लुतो न भवति । सर्वे विधयरद्भन्दसि विकल्पन्त इति ॥

अग्नीध्रेपण्ये परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीध्रं प्रेषगमग्नीध्रेपणम् । तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च । आश्वाश्चय
ओश्वाश्चय । अश्रवायं प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति-अग्नीदाग्नीन्विहर वहिस्तूर्ण
हीति । तदर्थं केचिद्ब्रूयमाणं विभाषेभ्यभिसंबन्धन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषेति
अपर आह-सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेय इति । इह तु उट
रश् । उद्गर । अभिहरश् । अभिहरेति छान्दसः प्लुतस्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव
ओश्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ६३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हे प्लुतो भवति । अकार्षीं, कटं देवदत्त । अकार्षं हिरे
अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविष हिरे । अलाविष हि । पृष्टप्रतिवचन
इति किम् ? कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् ? करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावन निग्रहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानु-
योगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य दे प्लुतो भवति विभाषा । अनित्यं शब्द इति केनचित्प्र-
तिज्ञात तमुपालिप्सुरपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुबुद्ध्ते-अनित्यः शब्द इत्यात्यश्
अनित्यः शब्दः इत्यात्य । अद्य श्राद्धमित्यात्यश् । अद्य श्राद्धमित्यात्य । अधामावास्ये
त्यात्यश् । अधामावास्येत्यात्य । अद्य अमावास्येत्येव वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमता-
देवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडित भर्त्सने ॥ ६५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्त तस्याग्नेडित प्लवते । चौर चौर ३, वृपल, वृपल ३, दस्यो दस्यो ३, घातयिष्यामि वा वन्धयिष्यामि त्वा । उभर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ चौर ३ चौर । चौर चौर ३ । तदथमाग्नेडितग्रहण द्विरक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अद्भ्युक्त तिडाकाड्छम् ॥ ६६ ॥

अद्भ्युक्तेन युक्त तिङन्तमाकाड्छ भर्त्सने प्लवते । अद्भ्युक्ते ३ । अद्भ्युक्ते व्याहरे ३ । इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । तिङिति किम् ? अद्भ्युक्ते देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाड्छ मिति किम् ? अद्भ्युक्ते पच । नैतदपरमाकाड्छति । भर्त्सने इत्येव । अद्भ्याधीष्य ओदन ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणविचार । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टे प्लुतो भवति । होतव्य दीक्षितस्य गृहा ३ इ । होतव्य न होतव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेषु पा ३ इ । अनुग्रहोद्युपा ३ इ । युन तिष्ठेषु अनुग्रहोदिति विचार्यते ॥

पूरं तु भाषायाम् ॥ ६८ ॥

भाषाया विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्बु ३ । रज्जुर्बु ३ । लोष्टो बु ३ । कपोतो बु ३ (१) । प्रयोगोपेक्ष पूर्ववम् । इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगरङ्गन्दसि विज्ञायते ।

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युगम प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्य च तत्राविशेषात् सर्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्य वर्त्तते तस्य टे प्लुतो भवति । गा दहि भो, अह ते वदामि ३ । नित्य शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भो किमाय ३ ॥

अनुदात्त प्रश्नान्ताभिपूजितयो ॥ १०० ॥

अनुदात्त प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते (२) । अगम ३ पूर्वदिन् ग्रामा ३ न् अग्निभूता ३ इ । पग ३ उ । अग्निभूते पगे इत्यतयो प्रश्नान्ते वक्तव्ययोरनुदात्त प्लुतो भवति । अगम इत्यवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नान्त्यान्तयोरिति प्लुतो भवति । अभिपूजिते-शोभन खल्वसि मागवक ३ ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्यतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेनु

१ स्थाणुत् ३ । पुरुषोत् ३ इत्यधिक्यं पुस्तकात्तरे ॥

(२) चिदधिक्योऽपि पाठ - 'नानेन प्लुतो विधीयते । किन्तु दूराद्भाषितुं विदितस्या

नन्त्यस्यापि प्रश्नान्त्यान्तयोरिति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्व गुणमात्र विधीयते' इति ।

दात्तः प्लुतो भवति । प्लुतोऽप्यत्र विधीयते, न गुणमात्रम् । अग्निचिदायाश्च ।
रात्रिचिदायात् ३ । अग्निरिव भायात् । रात्रेऽत्र भायादित्यर्थः । उपमार्थ इति किम् ?
कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किम् ? अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्तते । उपरिस्विदासीदित्येतस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति । अधः
स्विदासीश्च । उपरि स्विदासीश्च । अधः स्विदासीदित्यत्र विचार्यमाणानामित्यु-
दात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाग्नेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आग्नेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने च गम्य-
माने । वाववादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनेभ्यस्तेष्विति द्विवचनमुक्तं, तत्रायं
प्लुतविधिः । असूयायां तावत्-माणवक ३ माणवक । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्त
त अभिरूप्यन् । समतौ-माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः
सत्वति । कोपे-माणवक ३ माणवक अग्निनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाह्नव । कुत्सने-
शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टीक ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः । असूयादिषु वाचचनं कर्त्त-
व्यम् ॥ माणवक माणवकेभ्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशी प्रैषेषु तिङ्काकाङ्क्षन् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविरोधः । शब्देन
व्यापारण प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति ।
आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत्-स्वयं
रथेन याति ३ उपाध्याय पदाति गमयतीति । स्वयं जोदन ह सुहृक् उपाध्यायं
सत्तन् पाययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिपि-
सुताश्च लप्सीष्टाः धनं च तान् । उग्दोऽध्येपीष्टः व्याकरणं च भद्र । प्रैषे-कटं
कुरु ३ धाम च गच्छ । यवान् लुनीहि ३ सवनूश्च पिव । आकाङ्क्षमिति किम् ? दीर्घं
ते आयुरस्तु । अग्नीन् विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अन्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो
भवति प्रश्ने आख्याने च । अगमः ३ पूर्वा ३ नू ग्रामा ३ नू । अग्निभूत ३ इ । एट ३
उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्लुतः । अन्यस्य अनुदात्तं प्रश्नात्ताभिपूजितयो-
रिति । अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति । आख्याने-अगम ३ः पूर्वा ३ नू ग्रामा ३ नू भो ३ ॥

प्लुतायैच इदुतो ॥ १०६ ॥

दूराद्गतादिषु प्लुतो विहितः । तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुती
प्लुतौ । ऐ ३ इतिकायन । औऽपगाव । अथ यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समविभागस्तदा

इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते । प्लुतावित्रि हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । इदुतौ प्लवेते घृद्धि गच्छत इत्यर्थः । तावती च सा प्लुतिर्भवति । यया तावेचौ त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याप्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा तावर्द्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति । तत्कथम् ? समप्रविभागपत्ते इदुतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते प्लुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स प्लुतः उत्तरस्यकारोकारावादेशौ भवतः । विषयपरिगणन कर्त्तव्यम्—प्रश्नान्ताभिपूजित-विचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेत्विति वक्तव्यम् । प्रश्नान्ते-अगमश्चः पूर्वादेन् प्रामादेन् अग्निभूता रेह । पटाश्च । अभिपूजिते-भद्र करोपि भाणक्कश्च अग्निभूता रेह । पटाश्च । विचार्यमाणे-होतव्यं दीहितस्य गृहाश्च । प्रत्यभिवादे-आतुप्मानेधि अग्निभूताश्च । पटाश्च । याज्यान्ते-उत्ताराय वशाराय सोमपृष्टाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाश्रयाश्च । सोऽयमाकारः प्लुतो यथाविषयमुदात्तोऽनुदात्त. स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः । परिगणन किम् ? त्रिष्णुभूते विष्णुभूतेश्चातपिष्यामि त्वा । आगच्छ भो भाणक्क विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूराद्धत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम् । इह मा भूत-भद्र करोपि गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम् ? शोभने खलु स्तः खट्वेश्च । आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्नाश्च इ पत्नी चश्चः ।

तयोर्ध्वान्त्रिचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतोर्ध्वकारवकारादेशौ भवतोऽवि संहितायां विषये । संहितायामित्येतच्चाधिकृतमित उत्तरमध्यायपरिसमाप्तेर्यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येव तद्देदितव्यम् । अग्नादेशाशा । पटाश्वाशा । अग्नाश्चिन्द्रम् । पटाश्चुदकम् । अचीति किम् ? अग्नाश्च । पटाश्च । संहितायामिति किम् ? अग्नाश्च इन्द्रम् । पटाश्च उदकम् । इदुतोरसिद्धत्वादिको यणचीति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ । अथापि कथञ्चित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यन्नान्तरमस्ति तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरियोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येव स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धत्वादिदुतोर्ध्वद्वय विदधाति ।

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्त्यां ॥

इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च न शाकलदीर्घो यणस्वरवाधनमेव तु हेतुः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुसो ह सनुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

सहितायामिति वक्तंते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रस्त्वियमादेशो भवति समुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तरय तावत्-इन्द्र मख्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिन त्वा । महतोऽस्य सन्ति, हरयोऽस्य सन्ति, इति मनुप् । सुसकारयो-ईवङ्पादिलोपे सयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रभञ्जति । वस्वन्तस्य खत्वपि-मीड्वस्तोकाय तनयाय इन्द्र साह्वः । कसोर्निपातनं दाश्वान् साह्वान् मीड्वानिति । मनुसोरिति किम् ? प्रह्वन्स्तोव्याम् । सनु द्वाविति किम् ? य एव विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसीति किम् ? हे गोमन् । हे पपिवन् । छवन्न उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यस्वा-यन्तं वसुना प्रातरिवः । इणः प्रातः पूर्वस्य छन्दसि छनिप् । छविभाषा भवद्भगवद्-घवतामोघावस्य । छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा हवत्कव्योऽवशब्दस्य च ओकारादेशः । सामान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वचनम् । भवत्-हे भोः । हे भवन् । भगवद्-हे भगोः । हे भगवन् । अघवत्-हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथवा भो इत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असुद्रावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते-भो देवदत्तयज्ञदत्ती । भो देवदत्तयज्ञ-दत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते-भो ब्राह्मिणि । इत्यादि । सहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्यौ निमित्तनिमित्तिनौ । नश्छव्यप्रशानिति(१) ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तर यस्य स्थाने र्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य चाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, यदित ऊङ्मनुक्त्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति-समः सुटिः सँस्कर्त्ता । सँस्कर्त्तुम् । सँस्कर्त्तव्यम् । अत्रग्रहणं रुणा सह सनि योगप्रतिपर्ययम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सति, ङो ङे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्या-ऽनुनासिक आशङ्क्येत ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति । दीर्घादटि समानपाद इति ख्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । महौ असि । महौ इन्द्रो य ओजसा । देवाँ अच्छादीव्यत् । केचिदनुस्वारम् धीयते । स च्छान्दसो ध्यत्ययो द्रष्टव्यः । आत इति किम् ? ये वा वनस्पतीरनु-अटीति किम् ? भवाँश्चरति भवाँश्छाघपति(२) । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्(३) ॥

१. सहिताधिकार उत्तरत्रैत्यत आरभ्य नश्छव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

२. भवाँश्छाघपति इति पाठान्तरं पंडितपत्रे ॥ ३. नित्यग्रहणनियमांशुद्धापरिधारापमिति पाठः पुस्तकान्तरे ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोऽत्राभ्याहर्तव्यः । तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पञ्चमी । अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वं यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति । वदयति-समः सुटि । सस्कर्त्ता । संस्कर्त्तव्यम् । पुमः खट्यम्परे । पुंस्काया । नश्छव्यप्रशान् । भवांश्चरति । केचित्तु परशब्दमेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात् परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति । यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो भवति ? रोः पूर्वस्यैवेति वक्तंते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्भवति । सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः सहितायां विषये । सस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । सस्कर्त्तव्यम्-संस्कर्त्ता । सस्कर्त्तुम् । सस्कर्त्तव्यम् । अत्र नीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्दिश्यते । समः सुटोति द्विसकारको निर्देशः । सम इति किम् ? उपस्कर्त्ता । सुटोति किम् ? संस्कृतिः । कश्चिदाह । सप्तपुक्रानां सो वक्तव्यः । रुद्विधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । सस्कर्त्ता । पुंस्काया । कास्कानिति ॥

पुमः खट्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमिन्येतस्य रुर्भवति अम्परे खटि परतः । पुंस्काया । पुंस्काया । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंस्की । पुंस्की । पुंस्काभ्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्वोः ऋःपौ चेति प्राप्नोति । तस्माद्द्वयसकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात् स इत्यनुवर्त्तते । रुत्व त्वनुवर्त्तमानमपि नात्राभिसंबध्यते । सबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम् ? पुद्गासः । पुद्गावः । अम्पर इति किम् ? पुंस्वीरः । पुंस्वीरः । परप्रहण किम् ? पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्पर इति वक्तंते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्त्वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे खटि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांश्छीकते २ । भवांश्छरति २ । छवीति किम् ? भवान् करोति । अप्रशानिति किम् ? प्रशान्छादयति । प्रशान्छिनोति । अम्पर इत्येव । भवान्त्सकः ॥

उभयथक्षु ॥ ८ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य खटि परतः अम्परे उभयथा शब्दो भवति-रुर्वा नकारो वा । तस्मिन्त्वा दधति । तस्मिन्त्वा दधति । खटिपति किम् ? तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥

दीर्घादिति समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्षते । दीर्घाद्बुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य र्भ्रवत्थिति परतस्तौ चेत्रि-
मित्तनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । ऋचिवति प्रकृतरवाद् ऋक्पाद् इह गृहते ।
परिधीं रति । देवां अर्द्धादीव्यत् । महा इन्द्रो य भोजसा । दीर्घादिति किम् ? अह-
न्नहिम् । अटीति किम् ? इम्यान्त्रियात् । समानपाद इति किम् ? यातुधानानु-
पस्पृश । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ।

नृन् ॥ १० ॥

नृनित्येतस्य नकारस्य र्भ्रवति पशब्दे परतः । अकार उच्चारणार्थः । नृः पाहि ।
नृ पाहि । नृः प्रीणीहि । नृः प्रीणीहि । प इति किम् ? नृन्भोजयति । उभयथेत्यपि देवि-
दनुवर्षयन्ति । नृन्पाहीत्यपि यथास्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य र्भ्रवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाँ पायुरग्ने ॥

कानाम्प्रेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य र्भ्रवति आम्प्रेडिते परतः । कास्कानामन्त्रयते । कास्का-
न्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्चोः ऋक्पाँ चेति न भवति ।
समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्षते, स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानु-
वृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसवन्धः । आम्प्रेडित इति किम् ? कान् कान् परयति ।
एकोऽत्र कुत्सायाम् ॥

टो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ढकारस्य ढकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासभवादपदान्तस्य
ढकारस्याय लोपो विज्ञायते । लीडम् । उपगूढम् । प्लुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाध्याद्
द्रष्टव्यम् । श्लिड्ढौकृत इत्यत्र तु जश्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च
ढलोपो जश्वेवापवादो विज्ञानु शक्यते ? तस्य हि लीडादिविषयः सम्भवति । तत्र हि
श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृत तु यदा नानन्तर्यं प्लुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु
सूत्रकरणसामर्थ्याद् बाध्यते । श्लिड्ढौकृत इत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं, न शास्त्र-
कृतमिति अविषयोऽयं ढलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । अग्नी रथः । इन्द्रू रथः । पुना रक्तं
वास । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणे षष्ठी । तेनापदान्तस्यापि रेफस्य लोपो
भवति । जर्गुधेरजर्घाः । पास्पद्धैरपास्पा, इति ॥

इत्यत्रसाप्तस्योपिउर्जनीशः ॥ १५ ॥

र इति वर्चते । रेफात्तस्य पदस्य खरिप रतोऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति ।

वृक्षरक्षादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति (१) । अवसाने-वृक्षः । प्लक्षः । खरवसानयोरिति किम् ? अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह वृक्षुर्क्षा भवः, नाकुटं । नृपतेरपच्यं तार्पण्य इति, वृक्षेर्बहिरङ्गलक्षणात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्ध बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

रु इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सप्पिःपु । यशःसु । सुपीति सप्तर्मावहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सयारम्भो निषमाद्यं-रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो, नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवं पूर्वस्य अवर्गपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्गपूर्वस्य-क आस्ते । कय् आस्ते । प्राङ्गगा ददति, पुरुषा ददति । भोभगोअघो-अपूर्वस्येति किम् ? अग्निरत्र । वायुरत्र । अशग्रहण किम् ? वृक्षः । प्लक्षः । तैत-दरितः । सहितायामित्यनुवर्तते । तर्हि अशग्रहणमुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपोऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत्-वृक्षं वृक्षतीति वृक्षवृट् तमाचष्टे य स वृक्षवयति । वृक्षवयतेरप्रत्ययः, वृक्षञ् करोति । अथ तत्रैव अशग्रहण कस्मात् कृतम् ? उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य लोपः शाकट्यस्येत्येतच्च वृक्षञ् करोतीत्यत्र मा भूदित्यशग्रहणम् । रोरेत्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क आस्ते । कयास्ते । अस्मायुद्धर । अस्मा उद्धर । अस्माचादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्वमुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थान ताहवादि । करण जिह्वामूलादि । तयोस्त्वारणे शैथिल्य मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोस्त्वर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा उद्धर । अस्मा युद्धर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असाचादित्यः । असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषायम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि व्योः पक्षे श्रवण भवति ॥

(१) वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षशोकेते । प्लक्षशोकेते । इ'त क्चिदधिकम् ॥

श्रोतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्य्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भो हृदम् । भगो हृदम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः । गार्ग्यप्रहणं पूजार्थम् । 'योऽयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञ्चि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तयोर्लोपो भवति उञ्चि च पदे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकाम्निः । पद इति किम् ? तन्त्र उत, तन्त्रयुतम् । वेश्रः संप्रसारणे कृते उञ्चिति भूतपूर्वंग अकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ उञ्चित्येवरूपो निपातः प्रतिपदोक्तोऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्भेदादेशस्य प्रहणमिह नास्ति, उत्तरार्थं पदप्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो याति । भगो याति । अघो याति । वृक्षा हसन्ति । सर्वेषां प्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्ड हसति । वन हसति । वनं याति । कुण्ड याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव । गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

मकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः । पयांसि । यशांसि । सर्पां पि । घनूं पि । मकारस्य-आकंस्यते । आविक्रस्यते । अधिजिगासते । अपदान्तस्येति किम् ? राजन् भुङ्क्व । झलीति किम् ? रम्यते । गम्यते ॥

मो राजि समः कौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजती क्षिप्रत्ययान्ते परतः । सन्नाट् । पाश्चाज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति किम् ? संयत् । पम इति किम् ? किं राट् । काविति किम् ? सराजिता । सराजितम् । सराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं झलयति । केम् झलयति । कयं झलयति । कथम् झलयति । झयवल्गरे यवला वा ॥

वसुदन् भवति । अथवा, उभि च पद इत्यतः तस्यन्तं पद इत्यनुवर्तते । तेन अजादौ पदे वसुद् भवति ॥

मय उञ्चो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उञ्चो वा वकारादेशो भवति अथि परतः । शमुअस्तु वेदिः । शम्ब-
स्तु वेदिः । तद्दु अत्य परतः । तद्रस्य परतः । किमु आवपनम् । किवावपनम् ।
प्रगृह्यत्वादुञ्चः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासिद्धत्वाद्दलोति मोऽनुस्वारो
न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृक्षश्चा-
दयति । प्लक्षश्चादयति । वृक्षष्टकारः । प्लक्षष्टकारः । वृक्षस्थकारः । प्लक्षस्थकारः ।
वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशः घुरम् । पुरपः
घुरम् । अङ्गि.प्सातम् । वासःशौमम् । पुरपः रसरुः । घनाघनः शोभनश्चर्पणी-
नाम् । नेति षक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशत्रिधानं विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन
त्रिहामूलीयोपष्मानीयौ न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृक्षः शेते । प्लक्षः शेते ।
वृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । वृक्षः षण्डे । वृक्षश्षण्डे । वृक्षः साये । वृक्षस्साये । अथपरे
शरि वा लोपो यक्तव्ये ॥ वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः । वृक्षास्स्थातारः ॥

कुप्पोऽकःपौ च ॥ ३७ ॥

कवगंपत्रगंयोः परतोः विसर्जनीयस्य यथासंख्यं कःप इत्येतावादेशौ भवतः,
वकाराद्विसर्जनीयश्च । वृक्षः करोति । वृक्षः करोति । वृक्षः खनति । वृक्षः खनति ।
वृक्षः पचति । वृक्षः पचति । वृक्षः फलति । वृक्षः फलति । कपावुच्चारणार्थं ।
जिह्वामूलीयोपष्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नाप्राप्ते इदमार-
यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु च बाध्यते—वासः शौमम् । अङ्गिः
सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति त्रिप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय
इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्पोः । शर्पूरयोः
विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् ? कःपौ चेति षट्यति
द्वाघनार्थमिति ॥

सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्पोरपदाद्योः परतः । पाञ्चकश्चकका-

म्येषु । वाप्ये पाशप्-पयस्पाशम् (१) । ईपदपरिसमाप्ति कल्पप्-पयस्कल्पम् । यश-
स्कल्पम् । प्रागिवात्कः-पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च-पयस्काम्यति । यशस्का-
म्यति । अपदादाविति किम् ? पयःकामयते । पयःपिबति । एमोऽपपदादावित्यन-
व्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-प्रातः कल्पन् । पुनः कल्पमिति । एरोः काम्ये
नियमार्थम् । रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति ।
यशस्काम्यति । इह मा भूत्-गीः काम्यति । घृ काम्यति । उपमानोयस्य कवरो
परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनमुच्चिरपमानोयोपधः
पठ्यत इति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥
इण. प. ॥ ३६ ॥

अपदादाविति वर्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति कुप्पोर-
पदाद्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । पाश-सर्पिष्पाशम् । यजुःपाशम् । कल्प-
सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क-सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य-सर्पिष्काम्यति ।
यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति ।
वायुः पचति । कुप्पोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत् उत्तरं स इति इणः प इति
च वर्तते तत्र इगः परो यो विसर्जनीयस्तस्य पकारो भवत्ययस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस् इत्येतयोर्गनिसञ्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्पोः
परतः । नमस्कृत्ता । नमस्कृत्तम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् ? एः पुरो
पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य पकार आदेशो भवति
कुप्पोः परतः । निदुंर्वाहिराविश्रुतुरप्रादुस् । निम्-निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुस्-
दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । वहिस्-वहिष्कृतम् । वहिष्पीतम् । आविस्-आविष्कृतम् ।
आविष्पीतम् । चतुर्-चतुष्कृतम् । चतुष्पालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् ।
प्रादुस्-प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् ? अग्निः करोति । वायुः
करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र, रात्सस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य
यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् एव प्राप्नोति । कस्कादिषु तु आतुष्पु-
त्रग्रहणं ज्ञापकमेकादशनिमित्तत्वात् पत्वप्रतिपेधस्य ॥ एषुमुहुमोः प्रतिपेधो
वक्तव्यम् । पुस्कामा । मुहुस्कामा (२) । नैकुल्यम् । दौकुल्यम् । निश्कुलम् ।

(१) यशस्पाशमित्यधिकं पुरस्कान्तरे ॥

(२) पुस्तकान्तरे मुहुः कामेति पाठः स एव च युक्तः । अत्र एव पदमभ्यां मुहुः
कामेति प्रतीकमुपपन्नम् । कुप्पोरित्येव एव, विविक्तमिति कश्चित्, मुहुःकामेति पठ्यते
सोऽपपाठः, नञ्च सत्वसंभवः, अत्र वा तैक्योरनिश्चयतादियुक्तम् ॥

दुश्कृलम् । दुश्पुरप । वहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोरसिद्धत्वात् पाव प्रवर्तते ॥
तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्पो परत । तिरस्कृता ।
तिरस्कर्तुम् । तिरस्कर्तव्यम् । तिर कर्त्ता । तिर कर्त्तुम् । तिर कर्त्तव्यम् । गतेरित्येव ।
तिर कृत्वा कर्ण्ड गत ॥

द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

प इति संवद्धपते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनी-
यस्य पकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्पो परत । द्विष्करोति । द्वि करोति ।
त्रिष्करोति । त्रि करोति । चतुष्करोति । चतु करोति । द्विष्पचति । द्वि पचति ।
त्रिष्पचति । त्रि पचति । चतुष्पचति । चतु पचति । कृत्वोर्थे इति किम् ? चतु
ष्कपालम् । चतुष्कण्डकम् । पूर्वेण नित्य पच भवति । इदुदुपघस्येत्यस्यानुवृत्तौ
सत्या कृत्वोर्यविपयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विस्त्रिचतुरिति शत्रयमकर्तुम् ॥

कृत्वसुजये पच प्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पच विभाषयाम्भ्रनु सिद्ध तत्र पूर्वेण ॥

सिद्धे द्वय विघत्त चतुर पत्व यदापि कृत्वोऽर्थे ।

लुप्ते कृत्वोऽर्थयि रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

एव सति त्विदानीं द्विस्त्रिचतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपघ कृत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥

अक्रियमाणेग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्यते ।

चतुरो न सिद्धयति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

तस्मिन्स्तु क्रियमाणे युक्त चतुरो विशेषण भवति ।

प्रकृत पद तदन्त तस्यापि विशेषण न्याय्यम् ॥

एव च क्रियमाणे द्विस्त्रिचतुर्ग्रहणे चतु शब्दस्य कृत्वोऽर्थोऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वेणैव
। नित्य पच स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ॥

इसुसो सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

पेति संवद्धपते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति
। सामर्थ्ये कुप्पो परत । सर्पिष्करोति । सर्पि करोति । यजुष्करोति । यजु करोति ।
। सामर्थ्ये इति किम् ? तिष्ठतु सर्पि पिब त्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यदेहा । न
। पुनरेकार्थिभाव , उभय वा ॥

नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्य
पच भवति कुप्पो परत । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्क

लम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् ? परमसर्पिः कुण्डिका । परमधनुः कपालम् । पूर्वसूत्रेण विरुद्धयोऽप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचनं ज्ञापकमित्युक्तोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाच्येऽपि परमसर्पिं करोति । परमसर्पिः करोति । इत्युक्तोः सामर्थ्यं इत्येतन्नवति । व्यपेक्षा च तत्र सान्दर्भ्यामाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णाप्यनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णा इत्येतेषु परतः । कृ-अयस्कारः । पयस्कारः । कमि-अयस्कारः । पयस्कारः । कस्त-अयस्कारः । पयस्कारः । कुम्भ-अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी, पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र-अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री । कुशा-अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णा-अयस्कर्णा । पयस्कर्णा । शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् ? गीःकारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् ? भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् ? श्वःकारः । पुनःकारः । समास इत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमपयः कारः । परमपयः कामः ॥

अधःशिरसीपदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समास इत्येव । अधःपदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरस्पदम् । अधस्पदमिति मयूरव्यसकादित्वात् समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारादेशो वा ययायोगमादेशो भवति कुण्डिको परतः । कस्कः । कौतस्कुत । कुत आगत इत्यण् । आतुष्पुत्रः । शुनस्कर्णः । सद्यस्कारः । सद्यस्कीः । ऋणातेरयं सपदादित्वात् खिप् प्रत्ययः । तत्र भयं क्रतुः-साद्यस्कारः । कांस्कान् । कानाघ्रेडित इति स्त्वमत्र । सर्पिं कुण्डिका । धनुष्कपालम् । कर्हिष्पूलम् । यत्तुष्पात्रमित्येपा पाठ उत्तरपदस्थस्यापि पत्व यथा स्यादिति । परमसर्पिं फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका वाहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थेत्यत्र परमसर्पिः कुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । वेदस्पाण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि वाऽत्राग्नोऽस्तिथोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुण्डिको परतः प्रशब्दश्च

आग्नेदित च यज्ञदित्या । अय पात्रम् । अयस्पात्रम् । विश्वत पात्रम् । विश्वतस्पात्रम् । अरण्य कार । उरुगस्कार । अपाग्नेदितयोरिति किम् ? अग्नि प्रविद्वान् । परप परप परि ॥ सूर्यरश्मिहरिकेश पुरस्तात् । स न पायक इयेत्मादिषु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति साध न भवति ॥

क करत्करति कृधि कृतेष्वनदिते ॥ ५० ॥

क करत् करति कृधि कृतेषु इयेतेषु परत अनदितेरिसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये । क-विश्वतस्क । करन्-विश्वतस्वरत् । करति-पयस्करति-कृधि-उरुगस्कृधि । कृत-सदस्मृतम् । अनदितेरिति किम् ? यथा नोअदिति करत् ॥ पञ्चम्या पराप्रथये ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येष । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परी परत अप्यर्थे । दिवस्परि प्रथमजज्ञे । अग्निर्हिमवन्स्परि । दिवस्परि । महस्परि । पञ्चम्या इति किम् ? अदिरिव भोगे पयति वाहुम । पराप्रिति किम् ? पृथ्वी वा पृथ्वीकेभ्य प्रजापति समैरयत् । अद्भयर्थे इति किम् ? दिव पृथिव्या पर्याज उद्भूतम् । अत्र परि सर्वतोभावे, अप्यर्थ उपरिभाव ॥

पातो च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातो च धातो परत पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुल सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । रात्रस्पातु । न च भवति-परिषद् पातु ॥

पृथया पतिपुत्रपृथपारपदपयस्पोपेषु ॥ ५३ ॥

पृथ विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृथ पार पद पयस पोप इयेतेषु परत छन्दसि विषये । वाचस्वति विश्वकर्माणमूतये । पुत्र दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृथ-दिवस्पृथे धावमान सुपर्णम् । पार-अगम तमसस्पारम् । पद-इडस्पदे समिध्यसे । पयस्-सूर्यं चक्षुर्दिवस्पय । पोप-शयस्पोप यजमानेषु धत्तम् । पृथया इति किम् ? मनु पुत्रभ्या दाय व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडाया षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पयादिषु परतश्छन्दसि विषये । इडायास्पति । इडाया पति । इडायास्पुत्र । इडाया पुत्र । इडाया स्पृष्टम् । इडाया पृष्टम् । इडायास्पारम् । इडाया पारम् । इडायास्पदम् । इडायापदम् । इडायास्पय । इडाया पय । इडाया पोपम् । इडायास्पोपम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्य ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्त । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृत वेदितव्यम् । आपादपरिसमाप्ते । वक्ष्यति-आदेशमयययो । सिपेव । सुच्वाप । अग्निषु । चाशुषु ।

अपदान्तस्येति किम् ? अग्निस्तत्र । वायुस्तत्र । प इयेव सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहण ट्का
रायम् । अकृत्वम् । चकृत्वे ॥

सहे साड स ॥ ५६ ॥

सहेर्दातो साडरूपस्य य सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जलापाट ।
नुरापाट । घृतनापाट् । सहरिति किम् ? सह डेन वांते सडस्तस्यापय साडि ।
साडग्रहण किम् ? यत्रास्यतद्रूप तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत्-जलासाहम् । न इति
किम् ? आकारस्य मा भूत् ॥

इको ॥ ५७ ॥

इकोरित्येनदधिकृत वेदितव्यम् । इत् उत्तर यद्द्वयाम इण कवगांच्चेत्येव
तद्देदितव्यम् । वस्यति-आदेशप्रथमयो । सिपव । मुष्वाप । अग्निपु । वायुपु ।
कर्तृपु । हतृपु । गीर्षु । धूर्षु । वाङ् । ऋषु । इकोरिति किम् ? दास्यति । सती ॥

नुम्विसर्जनीयशर्षवायेऽपि ॥ ५८ ॥

नुम्वयायेऽपि विसर्जनीयव्यवायेऽपि शर्षवायेऽपि इकोरत्तरस्य सकारस्य मूर्द्ध
न्यादेशो भवति । व्यववाश-द प्रयेऽमभिसवडधते । नुम्वयाये तावत्-सर्षापि ।
यजृपि । हवीपि । विसर्जनीयव्यवाय-सर्षि पु । यजृपु । इविपु । शर्षवाये-सपि
पु । यजृपु । हविपु । नुमादिभि प्रत्यक व्यवाय पचमिष्यते, न समस्तै । तेनह
न भवति-निस्ते । निस्त्व इति । गिति शुभ्रन इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि ट्का
सकारण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययो ॥ ५९ ॥

मूर्द्धन्य इति वक्तते स इति च । आदेशप्रथमयोरिति पृष्ठी भेदेन सवडधते ।
आदेशो य सकार प्रथमस्य च य सकार इकोरत्तरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति । आद
शस्य तावत्-सिपेव । मुष्वाप । प्रथमस्य-अ ग्नपु । वायुपु । कर्तृपु । हतृपु । इट्रो
मा वक्तव । स देवात् यत्तदिति व्यपदशिवज्जावात् प्रत्ययस्यति पच भवति । यत्ते
र्वाहतेष्व पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकवचन इकारलोप लोटोडागादियत् सि ऋह्ल
लेटीति सिप्, तत सिद्ध यच्चव, वक्तव, इति ॥

शासिसिधसीना च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषा च इकोरत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अन्व
शिपत् । अन्वशिपताम् । अन्वशिपन् । निष्ट । शिष्टवान् । वसि-उपित । उपितवान् ।
उशिवा । घसि-जक्तु । जप् । घमिमसोति युपधालोप-अच्छमीमदन्त पितर ।
अनादेशार्थे वचनम् । घमियेद्यप्यादेश सकारस्तवादेशो न भवति । इकोरित्येव ।
शान्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतेर्ण्यन्तानां च पठ्यभूते सनि परतः अग्यासादिण उचरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । तुष्टूपति । ण्यन्तानाम्-सिपेवयिपति । सिपत्रयिपति । मुप्यापयिपति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, स्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिंसिचति । मुसूपति । पवरावरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । स्तौतिण्योः पण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव सिंसिचतीति । पर्णाति किम् ? अन्यत्र नियमो माभूत्-सिपेव । को विनतेऽनुरोधः ? अविनते नियमं मा भूत्-सुपुस्तति । तिष्ठासति । ५ सानुन्यधेऽनुरोधः ? पशब्दमात्रे नियमो मभूत्-सुपुपिप इन्द्रम् (१) । अभ्यासादिति किम् ? अभ्यासात् वा प्राप्तिस्तस्य नियमो यथा स्याद्वातोर्था (२) प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । प्रतीपिपति । अधोयिपति ॥

सः सिदिस्त्रदिसहीना च ॥ ६२ ॥

सिदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि पभूते परतोऽभ्यासादुचरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । सिदि-सिस्वेदयिपति । स्वदि-सिस्त्रादयिपति । सहिसिस्त्रादयिपति । सकारस्य सकारवचने मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

प्राक्सितादङ्घ्र्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥

सेवमितेति वक्ष्यति प्राक्सितसशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राङ्घ्र्यवायेऽपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दात्नदङ्घ्र्यवायेऽपि वक्ष्यति । उपसर्गात्सुनोतिस्सुवतीति पत्वम् । अभिपुणोति । परिपुणोति । विपुणोति । निपुणोति । अम्यपुणोत् । पर्यपुणोत् । घ्यपुणोत् । न्यपुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सित्तादिति वर्तते । उपसर्गात् सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थादयस्तेऽस्थादिषु प्राक् सितसशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवये अपोपदेशार्थं च-अभिपिपेणयिपति । परिपिपेणयिपति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च-अभितष्टौ । परितष्टौ । पणि प्रतिपेधार्थं च-अभिपिपिचति । परिपिपिचति । अभ्यासस्येति वचन नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र-अभिसुसूपति । अभिसिपासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिस्सुवतिस्त्वितिस्त्वोभितस्थासेनयसेध-

सिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्तते स इति च । उपसर्गस्थात्त्रिमित्तादुचरस्य सुनोति सुवति

(१) खोर्केडि पाठ स इति क्कामिष्यपिक पुस्तकान्तरे । (२) पातोस्त्वितिस्त्वोभित पाठं ताम् ॥

स्यति स्तौति स्तोमति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति-अभिपुणोति । परिपुणोति । अभ्यपुणोत् । पर्यपुणोत् । सुवति-अभिपुवति । परिपुवति । अभ्यपुवत् । पर्यपुवत् । स्यति-अभिन्यति । परिप्यति । अभ्यप्यत् । पर्यप्यत् । स्तौति-अभिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोमति-अभिष्टोमते । परिष्टोमते । अभ्यष्टोमत । पर्यष्टोमत । स्या-अभिष्ठास्यति । परिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात् । पर्यष्ठात् । अभितष्टौ । परितष्टौ । सेनय-अभियेणयति । परिषेणयति । अभ्ययेणयत् । पर्ययेणयत् । अभिपियेणयिषति । परिपियेणयिषति । सेध-अभियेषति । परिपेषति । अभ्ययेषत् । पर्ययेषत् । सिच-अभिपिञ्चति । परिपिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । पर्यपिञ्चत् । अभिपिपिञ्चति । परिपिपिञ्चति । सञ्ज-अभिपजति । परिपजति । अभ्यपजत् । पर्यपजत् । अभिपियिञ्चति । परिपियिञ्चति । स्वञ्ज-अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । अभिपिष्वङ्चते । परिपिष्वङ्चते । सेध इति शब्दिकरणनिर्देशः सिच्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति किम् ? दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गता सेवका अस्माद्देशान्निः सेवको देश इति । नायं सिचेहपसर्गः । अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति क्रियायोगः, किं तर्हि ? सावकीय प्रति । अनिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिम्प्रतीति पत्र भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । निपीदति । विपीदति । न्यपीदत् । व्यपीदत् । निषसाद् । विषसाद् । अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति ॥

स्वन्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति चतुर्ते । स्वन्भे सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टञ्चति । परिष्टञ्चति । अभ्यष्टञ्चात् । पर्यष्टञ्चात् । अभितष्टम् । परितष्टम् । अप्रतेरित्येतद्विह नानुवर्तते, तेनैतदपि भवति—प्रतिष्टञ्चति । प्रत्यष्टञ्चात् । प्रत्यतितष्टम् ॥

अत्राञ्चालम्बनादिदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवसम्बद्धादुपसर्गादुत्तरस्य स्वन्भे सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति, आलम्बनेऽर्थे आविदूर्ये च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत्-अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्ये-अवष्टब्धा सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बनादिदूर्ययोरिति किम् ? अवस्तब्धो घृणलः शीतेन । अनिगद्य आरम्भः ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वेश्चसर्गाद्वाचोत्तरस्य भोजनार्थे स्वन्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ।

विष्वणति । व्यष्वणत् । विषण्णाण । अवणति । अवाष्वणत् । अचपवाण ।
अभ्यवहारत्रियाविशेषोऽभिधीयते, यत्र स्वन्नमस्ति । भोजन इति किम् ?
विस्वनति मृदङ्ग (१) ॥

परिनित्रिभ्य सेत्रसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्त्रङ्गाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि ह्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरेषा सेव पित सय सिबु सह सुट् स्तु
स्वञ्ज ह्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिपेवते । निपेवते । विपेवते ।
पर्यपेवत । न्यपेवत । व्यपेवत । परिपिपेत्रिपते । निपिपत्रिपते । विपिपेत्रिपते । सित
परिपितो, निपित । विपित । सय-परिपयो, निपयो, विपय । सिव्-परिपीष्यति ।
निपीष्यति । विपीष्यति । पर्यपीष्यत् । न्यपीष्यत् । व्यपीष्यत् । पर्यसीष्यत् ।
न्यसीष्यत् । व्यसीष्यत् । सह-परिपहते । निपहते । विपहते । पर्यपहत । न्यपहत ।
व्यपहत । पर्यसहत । न्यसहत । व्यसहत । सुट्-परिष्करोति । पर्यष्करोत् । पर्यष्क
रोत् । स्तु-परिष्टीति । निष्टीति । विष्टीति । पर्यष्टीत् । न्यष्टीत् । व्यष्टीत् । पर्यस्तोत् ।
न्यस्तोत् । व्यस्तोत् । प्वञ्ज-दशसञ्जस्वङ्गामिति नलोप । परिष्त्रजते । निष्त्रजते ।
विष्त्रजते । पर्यष्त्रजत । पर्यष्त्रजत । पूर्वण्य सिङ्गे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम् । अह्य
वाये विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीना वाटद्वयत्रायेऽपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिबुसहसुट्स्तुस्वङ्गामिति सिवादय । सिवादीनामङ्गन्यवायेपि
परिनित्रिभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवोदाट् तम् (२) ॥

अनुधिपयभिनिभ्य स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि ह्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्ध
न्यादेशो भवति । अनुप्यन्दते । विप्यन्दते । परिप्यन्दते । अभिप्यन्दते तैलम् ।
निप्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिप्यन्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते ।
अप्राणिष्विति किम् ? अनुस्यन्दते मम्य उदके । प्राण्यप्राणिष्विपयस्यापि स्यन्दतेरय
विकल्पो भवति । अनुप्यन्दते मस्योदके । अनुस्यन्दते । अप्राणिष्विति पर्युदात्तोऽथ
न प्रसज्यप्रतिषेध ॥

वे. स्कन्देरनिप्रायाम् ॥ ७३ ॥

येरूपसर्गादुत्तरस्य स्कन्दे सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्टायाम् । विष्क
न्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तम् । विस्कन्तम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनि
ष्टायामिति किम् ? विस्कञ्ज ॥

परेञ्च ॥ ७४ ॥

परिशाब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्दे सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्क

१ अवरवनवि वाणे यपिकं पुराहकान्तरे ।

२ व चित्तुल्लके पूर्वसूत्रोदाहृता यद्ब्रुवितानिरूपायत्रैवोदाहृतानि ।

न्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादिनिष्ठायां भावेतन्नानुवर्तते । परिष्कणः । परिष्कणः ॥

परिष्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिष्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वण मूर्द्धन्ये प्राप्ते तद्भावो निपात्यते । परिष्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथवा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहण प्राच्यविशेषणम् ।

स्फुरतिरफुलत्योर्निनिविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिरफुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति-निष्फुरति । निरस्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । विष्फुरति । विष्फुरति । स्फु लति-निष्फु लति । निरस्फु लति । निष्फु लति । निस्फु लति । विष्फु लति । विष्फु लति ॥

वेः स्कम्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेत्तरस्य स्कम्नातेः सकारस्य नित्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कम्नाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भितव्यम् ॥

इणः पीध्वलुङ्लिटां योऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्तते । इणन्ताद्भापरेषा पीध्वलुङ्लिटा यो धकारत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । च्योपीध्वम् । लोपीध्वम् । लुङ्-अच्योध्वम् । अणोत्वम् । लिट्-चतृत्वे । इण्कोरिति वर्तमाने पुनरिष्कण कवर्गनिष्पत्यर्थम् । पक्षीध्व । यक्षीध्वे । पीध्वलुङ्लिटामिति किम् ? स्तुध्वे । स्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् ? परिवेविपीध्वम् । अर्थवद्ग्रहणादपि सिद्धं तसु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः पररमादित् उत्तरेषा पीध्वलुङ्लिटा यो धकारत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा । लविपीध्वम् । लविपीध्वम् । पविपीध्वम् । पविपीध्वम् । लुङ्-अलविध्वम् । अलविध्वम् । लिट्-लुङ्निध्वे । लुङ्निध्वे । इण इत्येव, आसिपीध्वम् । अथेह कथं भवितव्यम्—उपदिदीयिध्वे ? केचित्वाहुः—इणन्ताद्भादुत्तरस्य इट आनन्तर्यं दुटा व्यवहितमिति न भवितव्यं दावेनेति । अपरेषा दर्शनमहादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्तते । ततश्च यकारादेव इणः परोऽनन्तरमिडिति पक्षे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः सङ्ग, अङ्गुलिपङ्गः । अङ्गुलिपङ्गा यवाणूः । अङ्गुलिपङ्गो वाः सादयति । समास इति किम् ? अङ्गुले सङ्गपरस्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुस्थानम् । समास इत्येव । भीरोः स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्ट्व् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येप्यते ॥ तेनेह न भवति-अग्निसोमौ माणवकौ । अथापि ज्योतिरग्निः सोमो लताविरोपः-अग्निसोमौ तिष्ठतः समास इत्येव । अग्नेः सोमः ॥

ज्योतिरायुपः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समास इत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृप्वसा । पितृप्वसा ॥

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःप्वसा । मातुः स्वसा । पितुःप्वसा । पितुःस्वसा । मातुःपितुरिति । रेकान्तघोरेतदुग्रहणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च परत्वं भवति । समास इत्येव । वाक्ये मा भूत्-मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायाम् गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानो वर्णः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः (१) । शब्दसंज्ञायामिति किम् ? अभिनिस्तनति मृदङ्गः (२) । समास इत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यङ्परः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याब्धिमिन्तात्प्रादुस् शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिपन्ति । निपन्ति । विपन्ति । प्रादुपन्ति । अभिप्यात् । निप्यात् । विप्यात् । प्रादुप्यात् । उपसर्गादिति किम् ? दधिस्थात् । मधुस्थात् । अस्तीति किम् ? अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तिप्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुःशब्दस्य च कृन्वस्तिध्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः ? तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम्-अनुसृते अनुसृः । अनुस्वोऽपत्य आनुसेयः शुभ्रादिस्वाङ्ङ्क ।

१ विसर्जनीयस्यैव संश्लेषविकृतं पुरतःकान्तारे २ कचिदित्यभिन्ति ॥

ढेलोपोऽकट्त्वा इ युवर्गलोपः । यच्चर इति किम् ? निस्तः । विस्तः । प्राहुस्त' ॥

सुत्रिनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर्दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति श्वपि कृतसंप्रसारणे गृह्यते-सुपुसः । विपुसः । नि.पुसः । दुःपुसः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम्-सुपूतिः । विपूतिः । निपूतिः । दुःपूतिः । सम-सुपमम् । विपमम् । निपमम् । दुःपमम् ॥

* सुपेः पत्वं स्वपेर्मा भूदिसुप्यापेति केन न । हलादिभेदाच्च सुपिरिष्ट पूर्वप्रसारणम् ॥
स्थादीना नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः । अनर्थको विपुपुपु युपिभूतो द्विरुच्यते ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते पत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्तने । नद्यां स्नातीति नदीप्याः । सुपि स्व इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशल इति किम् । निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः, इति ॥

सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्ठातमिति निपात्यते, सूत्रं चेद्भवति । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । प्रतिष्ठातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रत्रिपये । कपिष्ठलो नाम, यस्य सः कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्र इति किम् ? कपे, स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रप्रोप्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अप्रगामित्यभिधेये । प्रतिष्ठत इति प्रष्टोऽश्वः । अप्रतो गच्छतोत्यर्थः । अप्रगामिनीति किम् ? प्रस्थे हिमवनं पुण्ये । प्रस्थो श्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोविष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य सृष्णाते पत्र निपात्यते । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमासनम् । वृक्षासनयोरिति किम् ? शौलपि-
वत्पस्य विस्तर (१) ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात् सृ इत्येतस्माद्वातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं विहितोषम् इति विष्टर इत्यपि प्रकृतेर्विष्टर इति विज्ञायते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विष्टारोवृक्षो छन्दः । छन्दोनाम्नीति किम् ? पटस्य विस्तरः ॥

(१) एतदुच्यते विस्तर वाच्यमाहेति पुस्तकान्तरेऽपि किम् ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ६५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्टिरः । गोतद्ध-
दहलन्तादपि पृतस्मादेव निपातनात् सप्तम्या अलुग्भवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ६६ ॥

विकुशमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ।
विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

अग्न्याम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वद्भुमज्जिपुञ्जि-

परमेवर्हिदिव्याग्निभ्यः स्थः ॥ ६७ ॥

अग्न्याम्बगो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्क् अद्भु मज्जि पुञ्जि परमे
वर्हिस् द्विवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अम्बष्टः ।
आम्बष्टः । गोष्टः । भूमिष्टः । सव्येष्टः । अपष्टः । द्विष्टः । त्रिष्टः । कुष्टः । शेकुष्टः ।
शङ्कुष्टः । अद्भुष्टः । मज्जिष्टः । पुञ्जिष्टः । परमेष्टः । वर्हिष्टः । दिविष्टः । अतिष्टः ॥
अस्थारिभ्यः णामिति वक्ष्ये ॥ सव्येष्टा । परमेष्टी । सव्येष्टा सारथिः ॥

सुपामादिपु च ॥ ६८ ॥

सुपामादिपु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभन साम यस्यासौ
सुपामा ब्राह्मणः । हुपामा । निपामा । निप्येधः । दुप्येधः । सुशब्दस्य कर्मप्रव-
चनीयसङ्गत्वाद्भिरद्भुशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वाद्भुपसर्गावे सति पाठोऽयम् ।
सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधवाधनार्थः । सुपन्धिः ॥ दुपन्धिः । निपन्धिः । सुष्टु ।
दुष्टु । तिष्ठतेरणादिप्वेत्तौ व्युत्पाद्येते । गौरिपवथः सज्ञायाम् । दवापोः सज्ञाङ्गद-
गोर्वहुलमिति पूर्वपदस्य इस्वरवम् । प्रतिष्णिका । प्रतिष्णाशब्दादय कन् प्रत्ययः ।
जलापाहम् । नौपेवनम् । दुन्दुभिपेवनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ६९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । इष्कोत्तरस्यागकारात् पास्य
सज्ञायां विषये । हरिपेणः । वारिपेणः । जानुपेणी । एतीति किम् ? हरिसक्थम् ।
सज्ञायामिति किम् ? पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति किम् ?
विष्वक्सेनः । इष्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्द्धन्या-
भवति । रोहिणीपेणः । रोहिणीसेनः । भरणीपेणः । भरणीसेनः । अगकारादित्येव ।
शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणी मूर्द्धन्य सुपामादिपु ऋष्टव्यः ॥

हस्वान्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

हस्वानुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर तम तथ

स्व तल् तस् ह्यप् पृतानि प्रयोजयन्ति । तर सर्पिष्टरम् । यजुष्टरम् । तम-सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय-चतुष्टने ब्राह्मणानां निकेता । त्व सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल्-सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस्-सर्पिष्ट । यजुष्ट । यप-आविष्टयो वर्द्धते । ह्रस्वादिति किम् ? गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति किम् ? सर्पिस्साम्भवति । प्रययसकारस्य सापदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे मृत्तिसकारस्य स्यात् । तद्धित इति किम् ? सर्पिस्तरति । ऋतिदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मिन्दुस्तराम् । द्विन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निस सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽथ । आसेवन पुन पुनकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सृष्टमिं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवन इति किम् ? निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकार । पुन पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टत रचो निष्टसा अरातय इत्यत्र सदप्यासेवन न विवदयते । छान्दसो वा वर्णयितार ॥

युष्मत्तत्तक्षुः अन्त पादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् ततद्युस इत्येतेषु तकारादिषु परत सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति स च सकारोऽन्तपाद भवति । युष्मदादेशास्त्व त्वा ते तव । अग्निष्टव नामासीत् । त्वा-अग्निष्ट्वा वर्द्धयामसि । ते-अग्निष्टे विश्वा मानाय । तव-अपस्वग्ने सधिष्टव । तत्-अग्निष्टद्विष्ट्वमापृणाति । ततद्युस्-धावापृथिवी निष्टतक्षु । अन्त पादमिति किम् ? नित्यमानगो मिन्द्राभूदग्निस्तत्पुनराह तातपेदा विचपणि ॥

यजुःयेकेपाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तक्षुषु परत एकेपामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अचिभिष्ट्वम् । अचिभिस्त्वम् । अग्निष्टेऽग्रम् । अग्निस्तेग्रम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अचिभिष्टतक्षु । अचिभिस्त्वतक्षु ॥

स्तुतस्तोमयोऽह्न्दसि ॥ १०५ ॥

एकेपामिति वक्तव्ये । स्तुत स्तोम इत्येतयो सकारस्य अह्न्दसि विषय मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेपामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमो योऽह्निम् । गोःस्तोमयोऽह्निम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चाथमिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

अह्न्दसीति वर्तते एकेपामिति च । पूर्वपदस्थान्निमित्तापरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अह्न्दसि विषये एकेपामाचार्याणां मतेन । द्विपन्धि । त्रिपन्धि । द्विसन्धि । त्रिसन्धि । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विपाहस्र चिन्वीत । द्विसाहस्र चिन्वीत । असमासेऽपि य पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रि षट्द्वयाय ॥ त्रि षट्द्वयाय ॥

सुत्र ॥ १०७ ॥

सुचिरेत निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो

भवति छन्दसि विषये । अमीषुणः सरतीनाम् । ऊर्ध्वं उषुणः । इकः सुमीति दीर्घ ।
नश्च धातुस्थोरुपुभ्य इति णवम्(१) ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गोपाः । नृपाः । अत इति
किम् ? गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तत्र केचि-
त्सवनादिपाठात्त्रोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिपतीति प्रायुदाहरति ।
सिसनिपतेरप्राययः सिसनीरित्यपरे ॥

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना श्रुत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । पृतनाया
हम् । श्रुतापाहम् । केचिद्योगविभाग सहेरिति कुर्वन्ति । श्रुतीपहमित्यत्रापि यथा
स्यात् । श्रुतिशब्दस्य पूर्वपदस्य सहितायामेतदीर्घत्वम् । अवग्रहे तु श्रुतिसहमित्येव
भवति । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन श्रुतीपहमिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो
भवति । रपर-विस्रसिकायाः काण्ड जुहोति । विस्रब्धः कथयति । सृपि-पुरा
विसृपः । सृजि-वाचे विसर्जनात् । सृशि-दिवसृशम् । सृहि-निसृह कथयति ।
सवनादीनाम्-सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किस २ । किं स्पती
किसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् २ । अश्वसनिम् २ । पूर्वपदादिति प्राप्ते. प्रतिषेधः ।
अश्वसनिग्रहणमनिणोऽपि पत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलापाहमश्वपाहमित्येतव
सिद्ध भवति । इच्छिदेव गणपाठः-सवनेसवने । अनुसवने २ सञ्जायां बृहस्पति
सव । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । सवांसरे २ । किसम् २ । विसम् २ । सुस
लम् १ । गोसनिमश्वसनिम् ॥ सवनादिः

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति एतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति । (२) विभाषा साति कार्त्स्न्ये ।
प्रययसकारत्वात् प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारत्वात् । सात्-अग्निसात् । दधिसात् ।
मधुसात् । पदादे-दधि सिद्धति । मधु सिद्धति ॥

सिचो यडि ॥ २१२ ॥

सिचः सकारस्य यडि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसेलि
च्यते । उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेध वाधते न सिचो यडी
ति । तस्मादय प्रतिषेध. सर्वत्र भवति । यडीति किम् अभिषिचिच्छति ॥

(१) "इकः सुभि" इति दाव. । नश्चधातुस्थोरुपुभ्य इति णवं इति
५२० कान्तरे नास्ति ॥ (२) इत आभ्यादेशसकारादित्यन्त पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् ? शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येता मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति प्राप्तं पठ्यं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरय सोढभूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परिसोढः । परिसोढम् । परिसोढव्यम् । सोढभूतग्रहणं किम् ? परिपहते ॥

स्तम्भुसिबुसहां चडि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिबु सह इत्येतेषां चडि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविभ्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु-पर्यतस्तम्भव् । अभ्यतस्तम्भव् । सिबु-पर्यसीपिवद् । न्यसीपिवद् । सह-पर्यसीपह्व् । व्यसीपह्व् । स्तम्भुसिबुसहां चडि उपसर्गादिति वक्तव्यम् । उपसर्गाद्याप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्य मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

सुनोते. सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोप्यति । परिसोप्यति । अभ्यसोप्यत् । पर्यसोप्यत् । सनि किमुदाहरणम् ? सुसूपनि । नैतदस्ति प्रयोजनं, तत्र स्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति । इदं तर्हि- अभिसुसूपते । पुत्रदपि नास्ति । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमान् । इदं तर्हि- भिसुसूपतेरप्रत्ययः अभिसुसुरियुदाहरणमिति । अत्रहि सन् पभूतो न भवतीत्यभ्यासात् प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् ? सुपाय ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्ह्रस्वोर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति । अभिषसाद् । परिषसाद् । निषसाद् । विषसाद् । परिषस्वञ्जे । परिषस्वञ्जाते । परिषस्वञ्जिरे । अभिषस्वञ्जे । स्वञ्जेः सयोगान्तादपि विभाषा लिटिः क्त्वमिच्छन्तीति पक्षेऽनुपद्रवलोपः ॥

निव्यभिभ्योऽङ्ग्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गस्य उत्तरस्य सकारस्याङ्ग्यवाये छन्दमि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यपोदपिता नः । व्यर्थादपिता नः । न्यसीद् । व्यसी-व् । अभ्यपीद् । अभ्यसीद् । सदिस्वञ्जोरिति तदिह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव वदचनम् । व्यष्टौ । व्यस्तौ । अभ्यष्टौ । अभ्यस्तौ । इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

रपाभ्या नो ण समानपदे ॥ १ ॥

रेफरकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यौ चेन्निति निमित्तिनौ भवत । आस्तीर्णम् । पकारात्-कुप्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । प्रहणमुत्तरार्थं, एष्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद इति किम् ? अभिर्नपति । वायुर्न यति । ॐ ऋवर्गाच्चति वृद्धयम् ॐ । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् ॥ रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च ध्ववधानेऽपि णत्व भवतीति छुभ्नाद्विषु नुनमनतृप्नोतिप्रहण ज्ञापकम् । अथवा ऋवर्गादपि णत्व भवतीत्येतेदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अटकुप्पाद्नुम्ब्यवायेऽपि ॥ २ ॥

अट् कुप् पु आङ् नुम् इत्येतैर्ब्यवायेऽपि रेफरकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । अङ्ब्यवाये तावत्-करणम् । हरणम् । किरिणा । गिरिणा । कुरगा । गुरगा । क्वग्व्यवाये-अर्केण । मूर्खग । गरग । अर्धग । एवर्ग्व्यवाये-दपेण । रेकेण । गभग । चर्मणा । वर्म्मणा । आङ्ब्यवाये-पर्यागद्धम् । निराणद्धम् । अङ्ब्यवाय इति सिद्धे आङ्प्रहण पदब्यवाय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुग्व्यवाये-वृहणम् । वृहणीयम् । नुम्प्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन वृहण वृहणोपमियत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेऽपि णत्व भवति । सद्यपि च नुमियत्रानुस्वारो न श्रूयते तन्न न भवति-प्रेम्बनम् । प्र-वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणा र्थं चादडादीनामिह व्यस्तै समस्तै र्पवायेऽपि णत्व भवति ॥

पूर्वपदात् सज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्याद्विमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो भवति सज्ञायाम विषये । हुणमा । वाद्घीणस । खरणस (१) । शूर्पणखा । सज्ञायामिति किम् ? चर्मनासिकः । अग इति किम् ? अगयनम् । केचिदेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात् सज्ञायामेव णत्व नाप्यत्रेति । समासपदेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति च नियमः । पूर्वपदसम्बन्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्व निवर्त्तयति चर्मनासिक इति । न तद्धितपूर्वपदस्यस्य-खारपायण । मातृभोगीण । करणमिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् इत्यत्र पद त समानपदमिषाश्चन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते । समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

(१) कचिद् खरणस इति नास्ति ।

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्नेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामिति वर्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा अग्ने इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति सज्ञायां विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्ने-वणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुत्रैवणम् । शतधारवणम् । असिपत्रवणम् ॥

प्रनिरन्तः शरैक्षुप्लक्ष्मात्रकार्प्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर् अन्तर् शर इक्षु प्लक्ष आम्र कार्प्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र-प्रवणे यष्ट्यम् । निर्-निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर्-अन्तर्वणे । शर-शरवणम् । इक्षु-इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । आम्र-आम्रवणम् । कार्प्य-कार्प्यवणम् । खदिर-खदिरवणम् । पीयूक्षा-पीयूक्षावणम् ॥

विभाषीपधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । ओपधिवाचि यत्पूर्वपद वनस्पतिवाचि च तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । ओपधिवाचिभ्यस्तावत्-दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्धावणम् । मूर्धावनम् । वनस्पतिभ्यः-शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् । इक्षुप्लक्ष-न्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-देव-दारुवनम् । भद्रदारुवनम् । इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् । मिरिकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥ फलीवनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपनाः । ओप्यः फलपादान्ता लता गुल्माश्च वीरुषः ।

अहोऽदन्तान् ॥ ७ ॥

अदन्त यत्पूर्वपद तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्याहो नकारस्य णकार आदेशो भवति । पूर्वाह्नः । अपराह्नः । अदन्तादिति किम् ? निरह्नः । दुरह्नः । अहोऽह्न एतेभ्य इत्यह्ना-देशः । अह्न इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार आदेशो भवति । इक्षुवाहनम् । शरवाहनम् । दध्नवाहनम् । वाहने यद् असीपितमुच्यते तदा अहितमुच्यते । आहितादिति किम् ? दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति पांयत् इति पानम् कृत्यलुप्ये बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । क्षीर पानं येषां ते क्षीर पाणा उशीमराः । मनुष्याभिधानेऽपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः ।

सौवीरपाणा साहीकाः । कपायपाणा गन्धाराः । देश इति किम् ? दाक्षिणां
पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा
पूर्वपदस्थास्त्रिमित्तादुत्तरस्य । शीरपाण वर्त्तते । शीरपाणम् । कपायपाणम् । कपाय-
पाणम् । सुरापाणम् । सुरापाणम् । करणे-शीरपाणः कंसः । शीरपाणः ॥ ७ वा प्रक-
रणे गिरिनद्यादीनामुपसर्ग्याणम् ७ । गिरिनदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी ।
चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थास्त्रिमि-
त्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत्-मापवापिणौ । माप
वापिनौ । नुमि-मापवापिणि । मापवापिणि । व्रीहिवापिणि । व्रीहिवापिणि ।
विभक्तौ-मापवापेण । मापवापेण । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेण ॥ पूर्वपदाधिकारादु-
त्तरपदस्य प्रातिपदिकस्थो योऽन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति-
गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदाऽखेवंभवति(१) गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभ-
गोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति-तदा मातृभोगीणमित्यादिवन्नित्यणत्वमेवेतिवेदि-
तव्यम् । मापवापिणी मापवापिणीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां वृद्धिः सह समास-
वचन प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वृद्धन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्थोत्तरपदस्यैव सतो
नकारो भवति(२) । तथा नुग्रहण कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वाद्दुत्तरपदस्यान्तो
न भवति । ङयुवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ७ । आर्ययूना । चत्रिययूना । प्रप-
कानि(३) दीर्घाही शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे षः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिका-
न्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थास्त्रिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति ।
वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि-शीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ-शीरणेण । सुरापेण । ण
इति वर्त्तमाने पुनर्गग्रहण विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कयर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थास्त्रिमित्तादुत्तरस्य
नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गकामिणी । वृषणा-
मिणौ । नुमि-वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ-वस्त्रयुगेण । खरयुगेण ॥

(१) यदा एतन्नायं भवति । इति मा० स० पाठः । (२) क्वचित् प्रातिपदिकस्थोत्तर-
पदस्यान्तो नकारो भवति इति पाठः । (३) परिपक्वानीत्यधिकमन्वयः ।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेश । णोपदेशस्य धातोर्यो नकार तस्य उपसर्गस्था-
न्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेऽपि । प्रणमति । परिणमति । (१) प्रणा-
यक । परिणायक । उपसर्गादिति किम् ? प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रनायको
देश । असमासेऽपीति किम् ? पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकार
निवृत्तिद्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् ? प्रनइति । प्रनईक ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोर्उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।
प्रहिणोति । प्रहिणुत । प्रमीणाति । प्रमीणीत । हीनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति
अज्ञादेशस्य स्थानिवावात् ॥

आनि लोट ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोढादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो
भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् ? प्रव-
पानि मासानि ॥

नेर्गटनदपतपदधुमारयतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिव-
हतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिपु च ॥ १७ ॥

नेरित्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद नद पत
पद धु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति
देग्धि इत्येतेषु परत । गद्-प्रगिरादति । परिगिरादति । नद्-प्रगिनदति । परिगि-
नदति । पत-प्रणिपतति । परिणिपतति । पद्-प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । धु-प्रणि
ददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । माङ्-प्रणिमिमीते । परि
णिमिमोते । मेङ्-प्रणिमयते । परिणिमयते ॥ मा इति माङ्मेङोग्रहणमिष्यते ॥
स्यति-प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति-प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति-प्रणि-
याति । परिणियाति । वाति-प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति-प्रणिद्राति । परि
णिद्राति । प्सानि-प्रणिप्सानि । परिणिप्साति । वपति-प्रणिवपति । परिणिवपति ।
वहति-प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति-प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति ।
चिनोति-प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । दग्धि-प्रणिदग्धि । परिणिदग्धि । अङ्घ्य-
वायेऽपि नेर्गटादिषु णत्वमिष्यते-प्रण्यगदत् ॥

शेषे त्रिभाषाकरादावपान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वृत्तंते उपसर्गादिति च । अङ्कारखकारादिरपकारान्तश्च उपदेशे यो
घञ् ३ 'नेरवस्तीस्न' 'वस्त' 'उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य' 'नकारस्य' 'विभाषा' 'णकार

(१) 'प्रणवति । परिववाति । प्रयामक परिणामक । इति काचदधिकोऽय पाठ

आदेशो भवति । प्रणिपद्यति । प्रनिपद्यति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । अकखा
दाविति किम् ? प्रनिङ्गरोति । प्रनिखाङ्गति । अपान्त इति किम् ? प्रनिपिनष्टि । उप
देशग्रहण किम् ? इह च प्रतिषेधो यथा स्यात्-प्रनिचकार । प्रनिचलाद् । प्रनिषे
च्यतीति । इह च मा भूत्-विशेष-प्रणिषेष्टा । प्रणिषेच्यति ॥

अनिते ॥ १६ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्रागिति । परागिति
च्यन्त ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्त
मानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽ
यम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । कश्चित् पूर्वसूत्रे पूर्वैतदन्तग्रहण सामीप्यार्थमभि
सवध्नन्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य
णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत्-पयनित्तीति । तैद्वितीयमपि पदान्तस्य
णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पयगितीति भवितव्यमिति दर्शनम् ।
तेषां पूर्वसूत्रे नाथोऽन्तग्रहणेन ॥

उभौ माभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोनकारयोर्णकार आदेशो भवति ।
प्राणिणिपति । प्राणिणत् । पराणिणिपति । पराणिणत् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्बन्
इत्येतस्मिन्सति पूर्वैव कृतण यस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरेणापि चचन तत्तु
नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन औजडदिति सिद्ध भवति (१) ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो
भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम् ? प्रह
न्ति । तपरकरण किम् ? चिगि-प्राधानि । पर्यधानि ॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्त-
रस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्व । परिहण्व । प्रहण्व । परिहण्व । प्रहण्व । परि
हण्व । प्रहण्व । परिहण्व (२) ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्त शब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति अदेशाभि
धाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणन वर्त्तते । अदेश इति किम् ? अन्तर्हणनो देशः ।
अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्हन्ति । तपरकरण किम् ? अन्तरधानि ॥

(१) तेनेत्यादिभक्त्यन्त कचित्राक्षित् । (२) पूर्वस्य नित्ये, पाठोऽप्युक्तः । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्हन्ति । तपरकरण किम् ? अन्तरधानि ॥

अयनं च ॥ २४ ॥

अन्तरदेश इति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेश इत्येव । अन्तर-यनो देशः ॥

छन्दस्युद्वग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । ऋकारान्ताद्वग्रहात् पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । नृमणा । पिनृयाणम् । अत्र हि नृमणाः पिनृयाणमिति ऋकारोऽ-गृह्यते । अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावता, सहिताधिकार आध्यायपरिस-माप्तेरित्युक्तम् ? विषयोपलक्षणार्थमवग्रहग्रहणमवगृह्यमाणायथा स्याद्वनवगृह्यम-णात्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नञ् धातुस्थोरुपुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थात्रिमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात् पुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत्-अग्ने रत्ता णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु-शब्दात्-उरणस्कृधि । पुशब्दात्-अभीषु णः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊपु ण ऊतये । अस्म-दादेशोऽथ नस्शब्दो बहुवचनस्य वस्नसाविति ॥

उपसर्गाद् बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य ननो नकारस्य णकारादेशो भवति बहुलम् । प्रणः शृङ्गः । प्रणस । प्रणो राजा । न च भवति-प्र नो मुञ्जतम् । बहुलग्रहणाद्भाषायामपि भवति-प्रणस मुखम्(१) । उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यच. ॥ २६ ॥

कृत्यो यो नकारोऽथ उत्तरस्तस्योपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भव-ति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्व प्रयोजयन्ति । अन-प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान-प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनोय-प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः-अप्रयाणि । अपरियाणि । इनि-प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः-प्रहीणः । परिहीण । प्रहीणयान् । परिहीणवान् । अच इति किम् ? प्रभुगनः । परिभुगनः । (२) भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । लोदितश्चे-ति निष्ठानरवम् । चोः कुरिति कुत्वे सिद्ध परिभुगन इति ॥ ॐकृत्यस्य णत्वे निर्विण्ण-स्योपसख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

शोर्विभाषा ॥ ३० ॥

अन्ताद्यो विहितः कृतप्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य

(१) छन्दसीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति कचित्पाठः ।

(२) भुजो कौटिल्ये इत्यात्म्य परिभुग्न इत्यन्तं कचिदस्ति ।

विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापि । अप्रयापिन् । प्रयापिणी । प्रयापिनी । विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेऽपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यञ्च इति वर्तते । हलादियौ धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यस्य तत्स्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थाश्रिमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम् । परिकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपनम् । हल इति किम् ? प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् ? प्रवपणम् । परिवपणम् । कृत्यञ्च इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्न । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हलप्रहणमादिविशेषणम् ॥

इजादे सनुम ॥ ३२ ॥

हल इति वर्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधि । इजादे सनुमो हलन्ताद्गतो विहितो यः कृत्यस्य नकारस्योपसर्गस्थाश्रिमित्तादुत्तरस्य णकारो भवति । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् । सिद्धे सत्याम्भो त्रियमर्थ इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमन्नम् । परिमन्नम् । हल इत्यधिकारादप्यन्ते नित्य विद्ध्यर्थमेतच्च भवति ॥

वा निसनिज्ञनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । निस निज्ञ निन्द इत्येषा नकारस्योपसर्गस्थाश्रिमितादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिञ्जनम् । प्रतिञ्जनम् । प्रणिञ्चणम् । प्रनिञ्चणम् । प्रणिञ्जनम् । प्रनिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषा नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायी वेप इत्येतेषामुपसर्गस्थाश्रिमित्तादुत्तरस्य कृत्यस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । भा-प्रभानम् । परिभानम् । भू-प्रभवनम् । रिभवनम् । पू-प्रपवनम् । परिपवनम् । पूज्प्रहण द्रष्टव्यम् । पूडो हि भवत्येव त्वम्-प्रपवण सोमस्येति । कमि-प्रकमनम् । परिकमनम् । गमि-प्रगमनम् । परिमनम् । प्यायी-प्रप्यानम् । परिप्यानम् । वेप-प्रवेपनम् । परिवेपनम् । लुप्यन्तानां ङादीनामुपसर्गान् कर्त्तव्यम् ॥ प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

पात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

। पकारात्पदान्तादुत्तरस्य णकारादेशो न भवति । निष्पानम् । दुष्पानम् । सर्पिणम् । यजुष्पानम् । पादिति किम् ? निर्णयः । पदान्तादिति किम् ? कुष्णाति । ष्याति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासोऽप्येतेनेह न भवति-सुसर्पिष्केण । यजुष्केण । यथादिभावेति ऋ० ५

नरोः पान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्धते । नरोः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः । पान्तस्येति किम् ? प्रणश्यति । परिणश्यति । पान्तप्रहणं पान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्मात्-प्रनड्यति । परिनड्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । वृञान् । षञ्जान् । बरीन् । गिरीन् । पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवाय-पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदे व्यवायेऽपि सति निमित्त-निमित्तनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । मापकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । प्राचनद्वम् । पर्यवनद्वम् । प्रगाह्यग्रामः । परिगाह्यग्रामः । छपदव्यवायेऽनद्वित इति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-जार्द्रंगोमयेण । शुक्लगोमयेण । गोक्ष पुरीष इति मषद् । स्वादौ पूर्व, पदमिति गोशब्दः पूर्वपद, तेन व्यवायः ॥

क्षुम्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्तते । क्षुम्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुम्नाति । अजडेशस्य स्थानिवद्भावादिहावि प्रतिषेधो भवति । क्षुम्नीत् । क्षुम्न-भित् । नृत्तमनः । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्पृद्वप्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । एतान्युत्तरपदानि सञ्ज्ञायां प्रयोजयन्ति-हरिनन्दी । हरि-नन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्षडि प्रयोगयनि-नरोत्पद्यते । नृत्तु-नृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम् । परिगहनमिति सञ्ज्ञायां पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमि-त्यन्तेऽपसर्गादसमासेऽपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शरगिनः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादगण्य च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी (६) इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः सञ्ज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुवेर । हरि । कर्मार । इत्युत्तरपदवनशब्दस्थस्य सञ्ज्ञायाम् ॥ क्षुम्नादिराकृतिगणः । अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गान्या सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तो-
१ ध्नेति यथासहस्रमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि सनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च सनिपाते चवर्गो भवति । आदेशेऽपि यथासंख्यमित्येते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य

(२), "तथा, श्चुना श्चुः, नेष्यते । शिङ्गुना, चतुर्ध्वजः, कर्मार, इति चोपसृष्टस्य संज्ञा-
या" इत्यपि क्वचित् ।

शकारेण सनिपाते-वृक्षश्चेते । प्लक्षश्चेते । तस्यैव चवर्गेण-वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्चादयति । प्लक्षश्चादयति । तवर्गस्य शकारेण-अग्निचिच्छेदे । सोमसुच्छेदे । तस्यैव चवर्गेण-अग्निचिच्छिनोति । सोमसुच्छिनोति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति । अग्निचिज्जकारम् । सोमसुज्जकारम् । अग्निचिज्जकारः । सोमसुज्जकारः । मरजेः-मज्जति । अरजेः-भृजति । मश्रे-वृंश्चति । यजे-यज्जः । याचेर्याञ्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापक-सख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्राविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वण परेण च श्रुना सनिपाते श्रुत्वं यया स्यादिति ॥

पटुना पटुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः पकारटवर्गाभ्यां सनिपाते पकारटवर्गावादेशो भवतः । तत्रापि तथैव सख्यातानुदेशाभावः । पकारेण सकारस्य-वृक्षपण्डे । प्लक्षपण्डे । तस्यैव टवर्गेण-वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्टकारः । प्लक्षष्टकारः । तवर्गस्य पकारेण-पेटम् । पेटव्यम् । कृपीष्टम् । कृपीष्टम् । तस्यैव टवर्गेण-अग्निचिट्टीकते । सोमसुट्टीकते । अग्निचिट्टकारः । सोमसुट्टकारः । अग्निचिट्टीनः । सोमसुट्टीनः । अग्निचिट्ट दौकते । सोमसुट्ट दौकते । अग्निचिण्णकारः । सोमसुण्णकारः । अट्ट-अट्टति । अट्ट-अट्टति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः श्रुत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिट्साये । मधुलित्तरति । पदान्तादिति किम् ? ईड् श्रुत्वा-ईष्टे । तोरिति किम् ? सर्पिष्टमम् । अनामिति किम् ? पण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते । अनामनवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ पण्णाम् । पण्णवतिः । पण्णगरी ॥

तोः पि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य पकारे यदुक्तं तत्र भवति । अग्निचित्पण्डे । भवान्पण्डे । महान्पण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तत्र भवति । प्रश्नः । विरनः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तस्थानुनासिके परतो वाऽनुनासिकादेशो भवति । वाहनयति । वाग्नयति । श्वलिण्णयति । श्वलिङ्गयति । अग्निचिन्नयति । अग्निचिद्ग्नयति । त्रिष्टुम्नयति । त्रिष्टुम्नयति । पदान्तस्थेभ्येव । वेद्मि । क्षुम्नाति ॥ अथरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचन कर्त्तव्यम् ॥ वाङ्मात्रम् । कियम्भा-त्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ॥

अचोरहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यद इति वर्त्तते । अच उत्तरो यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरे द्वे भवतः । अचकः । मक्कः । ग्रहूम्भा । अपहन्तुते । अच इति किम् ? ह्युते । ह्यलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्तते पर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे वा (१) भवतोऽनचि परतः । दधत्र । मद्घत्र । अच इत्येव । स्मितम् । घ्मातम् । अयणो मयो द्वे भवत इति वक्ष्यम् ॥ केचिदत्र यण इति, पञ्चमी मय इति पठ्यति व्याचक्षते । तेषामुल्का वाल्मीकि इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति पठ्ये मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र । मध्वत्रेयुदाहरणम् । अशरः खयो द्वे भवत इति वक्ष्यम् ॥ अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी रय इति पठ्ये तदा स्थालः स्थालेयुदाहरणम् । अथवा रय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वस्तरः । अप्समराः । अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्ष्यम् ॥ वाक् । वाक् । त्वक् । त्वक् । पट् । पट् । तत् । तत् ॥

नादिभ्याम् शो पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परम आक्रोशो गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोश इति किम् ? तत्त्वकथने द्विवचन भवत्येव । पुत्रानचीति पुत्रादिनी-शिशुमारी व्याप्ती । अतपरे चेति वक्ष्यम् ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । अवा हतजग्धर इति वक्ष्यम् ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी । अचयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकार-उत् । य-रस्य खकार-अल्परम् । पकारस्य फकार-अफ्पराः ॥

शरोऽचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्तते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अक्षदर्शः । अचीति किम् ? दरर्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन द्विवचनं न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । ब्राष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्य्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपहनुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादिभ्यश्चाचार्याणां मतेन न द्विवचनं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् । मलां जशम्शशि ॥ ५३ ॥

शलां स्थाने जशादेशो भवति शशि परतः । लन्धा । लन्धुम् । लन्धव्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । शशीति किम् ? दत्तः । दत्तः । दध्मः ॥

१. पूर्ववदेति वा इत्यर्थानुक्तितोष्या ।

४९ का०

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां झलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिखनिपति । चिखि
त्सति । टिठकारयिपति । तिष्ठासति । पिफकारयिपति । बुभूपति । जिघत्सति ।
डुढीकिपते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । धिचीपति । टिटीकिपते । तितनिपति ।
प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिन्ननिपते । बुबुधे । ददी । डिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो झलां चरादेशो भवति । झलप्रहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे वानुदृष्ट
त्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आळिप्सते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

झलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां झलां वा चरादेशो भवति । वाक् ।
वाग् । त्वक् । त्वग् । खलिट् । खलिङ् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमानस्य वानुनासिकादेशो भवति । दर्धि दधि ।
मधुं मधु । कुमारीं कुमारी । अण इति किम् ? कर्तुं । हर्तुं । अप्रगृह्यस्येति किम् ?
अग्नी । वायु ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कितुम् । शङ्कि
तव्यम् । उञ्चिता । उञ्चितुम् । उञ्चितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डित
व्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पितुम् । कम्पितव्यम् ।
इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि
परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्णत्व न भवति । एवमनुस्वारी
भूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति किम् ? आक्रंस्यते । आचिक्रस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तङ्कथञ्चित्रपण्ड
यमानञ्जभः श्यम्पुरुषोऽवधीत् । त कथ चित्रपण्डं दयमानं नभ स्थ पुरुषोऽवधीत् ॥

तोर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुष्ट
नाति । भर्षाल्लुनाति । महाल्लुनाति ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति ।
उथिता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भे खल्वपि-उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् ।
उत्तम्भितव्यम् । स्थास्तम्भोरिति किम् ? उत्सति ॥ ६३ उद- पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देरङ्गन्

स्युपसहयानम् ॥ अग्ने दूरमुत्कन्दः श्रोत्रे चेति वक्तव्यम् ॥ उत्कन्दको नाम रोग ।
कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

ऋयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

इय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्घसति ।
वाग्घसति । श्वलिङ् हसति । श्वलिङ् हसति । अग्निचिद् हसति । अग्निचिद् हसति ।
सोमसुद्धसति । सोमसुद्ध हसति । त्रिप्पुद्भसति । त्रिप्पुद्भ हसति । इय इति किम् ?
श्विङ् हसति । भवान् हसति ॥

शरद्धोऽटि ॥ ६३ ॥

इय इति वर्तते अन्यतरस्यामिति च । इय उत्तरस्य शकारस्याटि परतरङ्-
गारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाश्छेते । वाक् शेते । अग्निच्छिद्धेते । अग्निच्छिद्
हेते । सोमसुच्छेते । सोमसुच्छ शेते । श्वलिङ् छेते । श्वलिङ् शेते । त्रिप्पुद्भेते ।
त्रिप्पुद्भ शेते । छद् वमतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? तच्छ्लोकेन, तच्छ्रु-
णेत्येवमयम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । हल् उत्तरेपां यमा यमि परतो लोपो भवति अन्यतर-
स्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्यात्र वा लोपो भवति ।
प्या । शय्या । अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणो मय
[ति क्रमजो द्वितीय । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति-आदित्यः । आदित्यः ।
आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्रापि द्वौ यकारौ
क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल् इति किम् ? अद्यम् ।
यामिति किम् ? अग्नि । अर्थम् । यमोति किम् ? शार्ङ्गम् ॥

ऋरो ऋरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल् इति वर्तते अन्यतरस्यामिति च । हल् उत्तरस्य ऋरो ऋरि सवर्णे परतो लोपो
भवति अन्यतरस्याम् । प्रत्तमबत्तमित्यत्र त्रयस्तकारा । क्रमजश्रुर्थम् । तत्र मध्य-
मस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकारा क्रमजं पञ्चमस्तत्र
मुपमस्य मध्यमयोर्मध्यमाना वा लोपो भवति । मरुत्तस्य ऋपसहयानसामर्थ्याद्ब
उपनिर्गात् इति तत्र भवति । ऋर इति किम् ? शार्ङ्गम् । ऋरोति किम् ? प्रियपञ्च ।
बहोपस्य च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् त्रकारस्य त्रकारे
लोपः स्यात् । सवर्ण इति किम् ? तर्प्ता । तर्प्नुम् । तर्प्यम् । सवर्णप्रहणसामर्थ्या-
दिदस्यप्राप्तानुदेशो न भवति । सवर्णमात्रे लोपो विशायते । तेन शिण्डि, पिण्डि
इति टकारे टकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पचति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरिनाबुभावपि ध्रुयेते ।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकारश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वेण प्राप्तं प्रतीतिपद्धयते । अगार्ग्यकारश्यपगालवानाम् मतेन । उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदय उदात्तस्य इत्यर्थः । एव स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत्-गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्त । तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदय-गार्ग्यः ऋ । वात्स्यः ऋ । ऋशब्दः स्वरितः तस्मिन् परतोऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकारश्यपगालवानामिति किम् ? गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः ऋ । तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति ध्रुव्ये उदयग्रहणं महत्कार्यम् । अनेकाचार्यसङ्गीतं पृञ्जार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोऽत्र विवृतोऽयः सवृतस्तत्र विवृतस्य सवृतः क्रियते । अकारो विवृतः सवृतो भवति । वृत्त । प्लुतः । इह शास्त्रे ऋकार्यमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तयानूतस्यैव प्रमाणो मा भूदिति सवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥ दीर्घप्लुतयोश्चानेकं विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते । तेन तयोः सवृतो न भवति । सवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते । तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

इष्टपुसख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ॥

व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं काशिका नाम ॥ १ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ॥

शिष्टं परिकरवन्धं क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ २ ॥

इति श्रीवामनवृत्तकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ।

समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥ ८ ॥ ४ ॥

काशिकास्थसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमेण सूचिका ।

पृष्ठाङ्काः

- ७७२ अ अ ८।१।६८
 ४०५ अंशं हारी ५।२।६९
 ४८८ अक्षः स्वर्णे दीर्घः ६।१।१०१
 ७१ अक्षयित च १।१।५१
 २०२ अक्षतं च कारके २।३।१९
 ११३ अक्षतं च पञ्चमी २।३।२४
 ७१ अक्षतं च १।३।२५
 ४९ अक्षतं च १।३।२६
 ५३ अक्षतं च १।३।४९
 ५३६ अक्षतं च राज्यम् ६।२।१३०
 ६२७ अक्षतं च त्रियसुक्तं ८।१।१३३
 २८० अक्षतं च त्रियसुक्तं ७।४।२५
 ५२८ अक्षे जीविकार्थं ६।२।७३
 १२३ अक्षे नोर्भविष्यदाधमं २।३।७०
 ८० अक्षसालाकासंख्याः २।१।१०
 २१० अक्षेषु गृहः ३।३।७०
 १२६ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५
 ४५१ अक्षोऽदर्शनात् २।४।७६
 १३० अक्षस्त्यकौण्डिन्ययो २।४।७०
 ३५५ अक्षारान्तादृत् ४।४।७०
 २११ अक्षारैकदेशे प्रथमः ३।३।७९
 १६ अग्नीष्येणे परस्य च ८।२।९२
 ६५४ अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः ८।३।८२
 १९४ अग्नेर्दं ४।२।३३
 १८४ अग्नी चोः ३।२।९१
 १६६ अग्नी परिचाययो ३।१।९३
 ४५५ अग्नात्प्रायामुरसः ५।१।९३

पृष्ठाङ्काः

- ३६१ अग्नात् ४।१।९९
 ४६३ अग्नान्तश्च अक्षुभ्रुपं ५।१।१४१
 ५२२ अक्षितश्च ६।४।१०३
 ४९१ अक्ष इत्यादौ च ६।१।११९
 ७२५ अक्षयुक्तं तिहाकादृत् ८।२।९६
 २७३ अक्षरस्य ६।४।१
 ८२० अक्षति मैत्रेये ६।२।७०
 ७०३ अक्षामानिलोम्ये ८।१।३३
 ४५८ अक्षुलेर्दाक्षिणि ५।४।११४
 ४३२ अक्षुल्यादिभ्यश्च ५।३।१०८
 ३२२ अ च ४।३।३१
 ६८४ अच उपसर्गात्तः ७।४।४७
 ४९८ अचः ६।४।१३८
 २०६ अच. कर्त्तव्यं ६।१।१६५
 १२४ अच कर्मकर्त्तरि ३।१।६२
 २० अच परस्मिन्पूर्वविधि १।१।५७
 ४५२ अचतुरत्रिचतुरसुचं ५।४।७७
 ३२ अचश्च १।२।२८
 ६४२ अचस्नास्वत्यल्पं ७।२।६१
 २९७ अचित्तहस्तिरेनो ४।२।४७
 ३३३ अचित्ताददेशका ४।३।९६
 ६५० अचि र मृतः ७।२।१००
 ७२० अचि विभाषा ८।२।२१
 ४७९ अचि शीर्षः ६।१।६२
 ५५८ अचि रनुघातुभ्रुवां ६।१।६७
 ६५२ अचो विगति ७।२।११६
 २४ अचोऽन्यादिदि १।१।६४

पृष्ठाङ्काः

- १६० अचो यत् ३।१।९७
 ७६८ अचो रहाभ्यां द्वे ८।१।४६
 ५४३ अच्चावदात्तौ ६।२।१९७
 ६७६ अच्च घे ७।३।११६
 ७६ अच्छगायर्थवदेपु १।१।६९
 ४५१ अच्यस्यन्त्वपूर्वा० ५।४।७६
 १६१ अजर्यं सगतम् ३।१।१०६
 ४२७ अजादी गुणवचना० ५।३।५८
 ४६६ अजादेर्हितीयस्य ६।१।२
 २५१ अजाघतष्टाप् ४।१।४
 १०६ अजाघदन्तम् २।२।३३
 ३६८ अजाविभ्यां यन् ५।१।८
 ४३१ अजिनान्तस्योत्तरप० ५।३।८२
 ६६७ अजिब्रज्योश्च ७।३।६०
 १३६ अजेर्व्यघप्रपोः २।४।६६
 २७७ अज्जनगमा सनि ६।४।१६
 ४२९ अज्ञाते ६।३।७३
 ६४० अज्ञेः पूजायाम् ७।२।५३
 ४२२ अज्ञेलुक् ५।३।३०
 ५०१ अज्ञेरलुन्दस्यसर्व० ६।१।१७०
 ७२६ अज्ञोऽनपादाने ८।२।४८
 ६४४ अज्ञेः सिचि ७।२।७१
 ४५९ अन्नासिकाया. स० ५।४।११८
 ७६० अट्कुप्वाङ्मुग्यवाये० ८।४।९
 ६७४ अट् गार्ग्यगालवयोः ७।३।९९
 ४९४ अहभ्यासव्यवायेऽपि ६।१।२६६
 ३२२ अणत्रौ च ४।३।३३
 ६१ अणावकर्मकाञ्चित् १।३।८८
 ५२८ अणि नियुक्ते ६।२।७५
 २८३ अणो द्वयच ४।१।१५६
 ७७० अणोऽप्रगृह्यस्यानुना० ८।१।६७
 २०१ अण्कर्मणि च ३।३।३९

पृष्ठाङ्काः

- ३४८ अण्कुटिलिकायाः ४।१।१८
 ४१२ अण्च ५।२।१०३
 २६६ अग्निप्रोरनार्पयोगुरु० ४।१।७८
 ४४० अग्निनुणः ५।४।१९
 २५ अणुद्वित्त्वर्णस्य चा० १।१।६९
 ३२८ अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३
 ३५९ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८
 ६८८ अत आदेः ७।१।७०
 २७१ अत इजू ४।१।९६
 ४१४ अत इनिठनौ ५।२।११५
 ५९३ अत उत्सार्वपातुके ६।४।११०
 ६५३ अत उपधायाः ७।२।११६
 ६९६ अत एकहल्मध्ये० ६।४।२०
 ७४७ अतः कृकमिकसकुंभ० ८।३।४६
 २८७ अतश्च ४।१।१७७
 ४४६ अति ग्रहान्वयनक्षे० ५।४।४६
 ४४३ अतिघेर्भ्याः ५।१।२६
 ७९ अतिरतिक्रमणे च १।१।९५
 ४२६ अतिशायने तमविष्टनौ ५।३।५५
 ४५५ अतोः शुनः ५।४।९६
 ५४९ अतोरकृत्पदे ६।२।१९१
 ४८७ अतो गुणे ६।१।६७
 ६७४ अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१
 ६०८ अतो भिस ऐस् ७।१।९
 ६१० अतोऽम् ७।१।२४
 ६४५ अतो येय ७।२।८०
 ४९० अतोरोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३
 ५८३ अतो लोप. ६।४।४८
 ६२६ अतो हरान्तस्य ७।२।२
 ६२७ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७
 ५९३ अतो हेः ६।४।१०९
 ८८ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९

पृष्ठाङ्काः

- ६८५ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।१।१८
 ७३८ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य० ८।१।२२
 १३८ अत्रिभृगुकृतवसिष्ठ० १।१।६२
 ५०७ अत्रसन्तस्य चाघातोः ६।१।१७
 ६९२ अत्रस्मृदुर्वरप्रथमद० ७।१।९६
 ६७४ अदः सर्वेषाम् ७।३।१००
 ६०७ अदभ्यस्तात् ७।३।१४
 २३ अदर्शन लोपः १।१।६०
 ६२१ अदस औ सुलोपश्च ७।३।१०७
 १० अदसो मात्र १।१।१२
 ७३१ अदसोऽसेर्दादुदो म् ८।३।८०
 १४० अदिप्रभृतिभ्यः शप् २।४।७२
 ३०२ अदूरभवश्च ४।२।७०
 ७ अदेङ् गुणः १।१।२
 १३२ अदोजगिषत्पत्तिकि० २।४।३६
 १८० अदोऽनञ्चे ३।२।६८
 ७६ अदोऽनुपदेशे १।४।७०
 ६१० अद्दडतरादिभ्यः पञ्च० ७।१।१६
 ३६४ अङ्गि-सकृत्तम् ४।४।१३४
 ३९६ अङ्गधीनावहृद्ये ५।२।१३
 ७.७ अङ्ग शिरसी पदे ८।३।१७
 ४०६ अङ्गिकम् ५।२।७३
 १२३ अङ्गिकरणवाचिनश्च २।१।६८
 १०१ अङ्गिकरणवाचिना च २।२।१३
 ४२४ अङ्गिकरणवाचिना च २।३।७३
 २३६ अङ्गिकरणे चन्द्रः ३।४।७१
 ११७ अङ्गिकरणे शोतेः ३।२।१६
 ११७ अङ्गिकरणैतावदे च २।४।१६
 ३३१ अङ्गिकृत्य कृते अन्त्ये ४।३।८७
 ७९ अङ्गिपरी अनर्थकौ १।४।१३
 ८० अङ्गिरीश्वरे १।४।९७
 ७० अङ्गिशोऽभ्यासां कर्म १।४।४६

पृष्ठाङ्काः

- ११८ अधीगर्धद्वेषां कर्मणि २।३।२२
 २२७ अधीष्टे च ३।२।११६
 ४२० अधुना २।३।१७
 ५३ अधेः प्रसङ्गे १।३।३३
 ५४८ अधेः प्रसङ्गे ६।२।१८८
 १२५ अध्ययनतोऽविमङ्गला० २।४।५
 ३०२ अध्यङ्गपूर्वाद्दिशोर्लु० ५।१।२८
 २१८ अध्यायन्यायोद्योत० २।३।१२२
 ४०४ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ५।२।६०
 ३५५ अध्यायिन्यदेशका० ४।१।७१
 २२८ अद्यथायेध्वेवर्षः ४।३।६९
 ३९५ अध्वनो यत्सौ ५।२।१६
 ५१३ अध्वर्युक्पाययोजातौ ६।२।१०
 १२४ अध्वर्युक्कुरारनपुसकम् २।४।४
 ६०४ अन् ६।४।१६७
 ३५६ अन् उपघालोपिनो० ४।१।२८
 ६२४ अन् ह्रस्वी ७।१।९३
 ७६९ अनञ्चि च ८।१।४७
 ४३८ अनत्यन्तगतौ क्वात् ५।४।४
 ७७ अनत्याघान उरसि० १।४।७५
 १८७ अनघतने लृट् ३।२।१११
 २०१ अनघतने लृट् ३।३।१५
 ४२१ अनघतनेर्हिलन्यत० ५।३।२१
 ४४२ अनन्तावसथेतिह० ५।४।२३
 ७३६ अनन्यस्यापि प्रश्ना० ८।२।१०५
 १०८ अनभिहिते २।३।१
 २२३ अनवनकृतधर्मपर्ययो० ३।३।१४५
 ४५७ अनञ्च ५।४।१०८
 ४५६ अनसन्ताङ्गपुसका० ५।४।१०३
 ६५२ अनाप्यकः ७।२।११२
 २२४ अनिगन्तोऽङ्गतां व० ६।२।५२
 ७६४ अनितेः ८।४।१९

• शृष्टाङ्काः

- ५०९ अनिदितां हल उप० १।४।२४
 ४३० अनुकशायाम् ५।३।७६
 ७५ अनुकरण चानितिप० १।४।६२
 ४०६ अनुकाभिकाभीक० १।२।७४
 ४५३ अनुगवमायामे १।४।८३
 ४४० अनुगादिनष्टक् ६।४।१३
 ३९५ अनुम्वलंगामी ५।२।१५
 ६९८ अनुदात्त सर्वमपादादीं ८।१।१८
 ४६ अनुदात्तद्वित आत्म० १।३।१२
 ६९४ अनुदात्तं च ८।१।३
 ४९८ अनुदात्त पदमेक० ६।१।१५८
 ७३६ अनुदात्तं प्रशान्ता० ८।१।१०१
 ५०० अनुदात्तस्य च य० ६।१।१६१
 ४०८ अनुदात्तस्य चर्दुपध० ६।१।५९
 ९६ अनुदात्तादेशम् ४।२।४४
 ३४१ अनुदात्तादेश ४।३।१४०
 २०५ अनुदात्ते च ६।१।१९०
 ४२२ अनुदात्ते च कुधपरे ६।१।१२०
 १९२ अनुदात्तेश्च हलादेः ३।२।१४९
 ५८१ अनुदात्तोपदेशव० ६।१।३७
 १४३ अनुदात्तो सुप्पितौ ३।१।४
 ५८७ अनुनासिकस्य क्रि० ६।४।१५
 ७३९ अनुनासिकात्परोऽनु० ८।३।४
 ३९४ अनुपदसर्वात्रायानय० ६।१।९
 ४०९ अनुपदस्येष्टा ५।२।९०
 ६० अनुपराभ्यां कृप्रः १।३।७९
 २९ अनुपसर्गाञ्जः १।३।७६
 ७२६ अनुपसर्गात्पुल्लक्षीब० ५।२।५४
 २३ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
 १६८ अनुपसर्गाङ्गिप० २।१।१३८
 २५३ अनुपसर्बनात् ४।१।१४
 ६९ अनुप्रतिगृह्य १।४।४१

• शृष्टाङ्काः

- ३८० अनुप्रवचनादिभ्य० ६।१।१११
 ३०० अनुप्राहणादिनिः ४।२।६२
 ८६ अनुपूर्यत्समया २।१।१५
 ७८ अनुपूरणे १।४।४८
 १२४ अनुवादे चरणानाम् २।४।३
 ७२५ अनुविपर्यभिनिभ्यः० ८।३।१२
 ६५६ अनुशक्तिकादीनां च ७।३।२०
 ७७० अनुस्वारस्य यथि० ५।४।२८
 ६०३ अनुप्यानन्तर्ये वि० ४।१।१०४
 १०५ अनेकमन्य० २।२।७४
 १९ अनेकादितासर्थस्य १।१।७५
 ७१९ अनो नुद् ८।२।१६
 २५३ अनो बहुमीहे ४।१।१२
 ६४१ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५०
 ५४ अनोरकर्मकात् १।३।४९
 १४८ अनोरप्रधानकनी० ६।२।२८९
 ४५५ अनोश्मायः सरसां० ६।४।९४
 १८० अनो कर्मणि ३।२।१००
 ७६४ अन्तः ८।४।२०
 ५३१ अन्तः ६।२।९२
 ५२९ अन्तः ६।२।१४३
 २४७ अन्तः ६।२।१७९
 ३२६ अन्तः पूरुपदाहम् ४।३।६०
 १९ अन्तरं बहिर्यांगोप० १।१।३६
 ७६४ अन्तरदेशे ८।४।२४
 ७९ अन्तरपरिमृष्टे १।४।६६
 १०९ अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
 २११ अन्तर्धनो देशे ३।३।७८
 ६७ अन्तर्धो येनादर्शन० १।४।२८
 ४५८ अन्तर्बहिर्भ्यां च० १।४।११७
 २५७ अन्तर्धापतिवर्तोर्नुक् ४।३।२९
 २४७ अन्तश्च ६।२।१८०

शुद्धाङ्कः

- १०१ अन्तश्च तवै युगपत् ६।१।२००
 १०६ अन्तात्यन्ताच्चदूरं ३।२।४८
 ४८४ अन्तादिवच ६।१।८६
 ४२० अन्तिकवाद्योर्नेदं ५।३।६३
 २०१ अन्तोवातादुत्तरं ६।१।१६९
 ५०९ अन्तोऽव्ययः ६।१।२२०
 ५२९ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३
 २५७ अन्त्याप्याः ४।१।२५
 ९० अन्तेन व्यञ्जनम् २।१।३४
 २५८ अन्त्यतो होष ४।१।४०
 २३४ अन्त्यधैवक्यमित्यसुं ३।४।२०
 ८७ अन्त्यपदार्थं च सज्ञां २।१।२१
 ११४ अन्यारादितस्तं द्विं २।३।२९
 १९७ अन्त्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८
 २१९ अन्त्येभ्योऽपि दृश्यते ३।३।१३०
 १८१ अन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५
 ५५३ अन्त्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७
 १८५ अन्त्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१
 २७१ अन्वचानुलोम्ये ३।४।६४
 ४५३ अन्वयतसाद्रहसं ५।४।८१
 ४०७ अपगुरोर्गमुक्ति ६।१।५३
 २११ अपघनोऽश्वश्च ३।३।८९
 ६३५ अपचितश्च ७।२।३०
 २८४ अपत्य नौत्रप्रभृति ४।१।१६२
 १३० अपथ नपुंसकम् २।४।३०
 ३१५ अपदाती साहवात् ४।२।३३५
 २७४८ अपदान्तरस्य मूर्धन्यः ८।३।५५
 ८६ अपपरिवहिरश्च ० २।१।१२
 ७८ अपपरी पञ्चने १।४।८८
 ३४८ अपमित्यवाचिताः ४।४।२१
 १९६ अपरस्तराः क्रिया ० ६।१।१४४
 २५५ अपरिमाणविस्ताचि ० ४।१।२२

शुद्धाङ्कः

- ६३५ अपरिहृता ० ७।२।३२
 १८८ अपरोक्षे च ३।२।११९
 १०९ अपवर्गे सृतीया २।३।६
 ४९० अपस्फरो रथाङ्गम् ६।१।१२२
 ४५४ अपस्पृशेथामानुचुरां ६।१।३।
 ५३ अपहृये जः १।३।४४
 ५४८ अपाच ६।२।१८६
 ४९५ अपाचगुष्पाच्छुक्रं ६।१।१४२
 ४४५ अपादाने चाहोपरहोः ५।४।४५
 ११४ अपादाने पञ्चमी २।३।२८
 ७३८ अपादाने परीप्सायाम् ३।३।५२
 ५९ अपाहृदः १।३।०३
 ८० अपिः पदार्थसमाव ० १।४।९६
 २८० अपूर्वपदान्वयतरं ४।१।१४०
 ३६ अपृक्त एकात्मकयः १।२।४१
 १७७ अपे क्लेशतमसोः ३।२।५०
 १९२ अपे च लघः ३।२।१४४
 ९० अपेतापोढमुक्तपति ० २।१।३८
 २३३ अपोनप्रापञ्चपृथ्वां घः ४।२।२७
 ६८४ अपो भिः ७।४।४८
 ५७८ अप्पुनृत्त्वरघुनपृत्ने ० ६।२।११
 ४५८ अप्पुनृत्तीप्रमाप्यो ५।४।११६
 २१४ अप प्रत्ययात् ३।३।१०२
 ४९३ अप्पुनृत्तवदुपस्थिते ६।१।१२९
 ६६५ अपाधितपुरकाच्च ५।३।४८
 ३३१ अभिजनश्च ४।१।९०
 ४३७ अभिजिद्विदभृ ० ५।३।११८
 १८० अभिज्ञावचने कृत् ३।२।११२
 ७० अभिनिविदाश्च १।४।४७
 ३६१ अभिनिष्कामतिद्वान् ४।३।८६
 ७५४ अभिनिस्तनः ० ८।३।८६

पृष्ठाङ्काः

- ६० क्षमिप्रत्यतिभ्यः चिपः १।३।८०
 ७९ क्षमिरभागे १।३।९१
 ०६ क्षमिषिघी भाव इनुण् ३।३।४४
 ४७ क्षमिषिघी सपदा च ५।४।५३
 ४६ क्षमूततद्भाषिकृत्वस्तियोगे
 सपद्यकर्तरि णिव १।३।५०
 ४८ क्षमेर्मुसम् ६।२।३८५
 ३४ क्षनेश्चाविदूर्ये ७।१।२५
 ९६ क्षम्यमित्राच्छ्र च १।२।१७
 ७४ क्षम्यस्तस्य च ६।१।३३
 ०५ क्षम्यस्तानामादिः ६।१।१८९
 ८८ क्षम्यासस्यासवर्णे ६।१।७८
 ६६ क्षम्यासाच्च ७।३।५५
 ७० क्षम्यासे चर्चं ८।४।५४
 ५१ क्षम्युत्साद्याप्रजनं ३।१।४२
 ७७ क्षमनुप्यकर्तृके च ३।२।५३
 ३० क्षमहस्रव नगरेऽनु० ६।२।८९
 २४ क्षमाधस्यदन्त्यतरं ३।१।१९२
 २१ क्षमानास्याया वा ४।३।३०
 ८९ क्षमि पूर्व ६।१।१०७
 १० क्षमु च च्छन्दसि ५।४।१२
 १९ क्षमूर्धनस्तकात्त्वा० ६।३।१२
 ७३ क्षमैवाभ्यघेन २।२।२०
 १४ क्षमो मरु ७।१।४०
 १९ क्षमरूपधरवस्थिभयं ८।२।७०
 १६ क्षम्वान्नगोभूमिसं ८।३।९७
 १५ क्षम्वार्यनघोर्हस्व ७।३।१०७
 १५ क्षम सतुदी ७।१।२३
 १६ क्षय शूलदण्डाजिनां ५।२।७६
 ० क्षयह् यि द्विति ७।४।२२
 १५ क्षयन च ८।४।२५
 (१६ क्षयस्मयादीनि च्छ० १।४।२०

पृष्ठाङ्काः

- ६८४ क्षयामन्तात्त्वाद्येत्त्वि० ६।४।५५
 ३१४ क्षययान्मनुष्ये ४।२।१२९
 ५३२ क्षरिष्णौडपूर्वं च ६।२।१००
 ५६३ क्षरुर्द्विपदजन्तस्य मु० ६।३।६७
 ४४७ क्षरुर्ननश्चक्षुश्चेतोरं ५।४।५१
 ६८९ क्षर्तिपिपत्योश्च ७।४।७७
 १९८ क्षर्तिल्लघूसूदनसं ३।२।१८४
 ६६१ क्षर्तिहीनरीरिक्त्वं ७।३।३६
 ३७ क्षर्ययदधानुरप्रत्यय ० १।२।४६
 २२२ क्षयं ६।२।४४
 ५६८ क्षयं विभाषा ६।३।१००
 ६३४ क्षयं सनिविभ्यः ७।१।२४
 ९८ क्षयं नपुसकम् २।२।२
 १३० क्षयं चर्चा. पुंसि च २।४।३३
 ४५६ क्षयार्थाच्च ६।४।१००
 ६३९ क्षयार्थपरिमाणस्य पू० ७।३।२६
 ३१८ क्षयार्थत्वं ४।३।४
 ५३० क्षयार्थवर्णं द्वयत्प्रत्यच् ६।२।९०
 १६१ क्षयं स्वामिवैश्ययो ३।१।१०३
 ५५७ क्षयणस्रसावनजं ६।४।१२०
 ४१६ क्षयं आदिग्योऽच् ५।२।१२७
 १७१ क्षयः ३।२।१२
 १९० क्षयं प्रशाम्याचाम् ३।२।१३३
 २२७ क्षयं कृत्यतृचश्च ३।३।१६९
 १८१ क्षयकृत्प्रतिराह० ३।२।१३६
 २३२ क्षयलक्षणे प्रतिये० ३।४।१८
 ५५१ क्षयगुतरपदे ६।३।१
 १९ क्षयोऽन्त्यस्य १।१।५२
 २४ क्षयोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५
 ४६१ क्षयपाठ्यायाम् ५।४।१३६
 १०७ क्षयपात्तरम् २।२।३४
 ४३२ क्षय्ये ५।३।८५

श्रुद्धाः

- ३ अस्तित्विचोऽपुक्ते ७३१९६
 ५ अस्तेर्भू २१४५२
 ११ अस्थिद्विसवय्य० ७११७५
 १० अस्मदो द्वयोश्च ११२१५९
 १ अस्मद्युत्तम ११४१०७
 ५ अस्मायामेघास्त० ५१२१२१
 १ अस्त्य च्चौ ७१४२२
 ९ अस्त्यतिवृत्तयोः क्रिया० ३१४५७
 ३ अस्त्यतिवृत्तियाति० ३११५२
 ० अस्त्यतेत्युक् ७१४१७
 २ अस्त्यत्पूर्वपदाद्वा ४११५३
 ३ अहस्सर्वैरुद्देशत्तया० ५१४१८७
 ८ अहशुभमोर्गुत् ५१२११०
 ९ अहन् ८१२१६८
 ३ अहीने द्वितीया ६१२१७७
 ८ अहेतित्रिनियो च ८११६९
 ४ अहो च ८११४०
 ९ अह्णत्तोरैव ६१४१४५
 १ अहोऽदन्तात् ८१४१७
 ४ अहोऽह्ण एतेभ्यः ५१४१८८
 आकडारादेका सज्ञा ११४११
 ७ आकर्पात् एल् ४१४१९
 ५ आकर्पादिभ्यः कन् ५१२१६४
 ८ आकालिकृडाद्यन्त० २११११४
 १ आक्रान्दाद्दृष्टञ्च ४१४३८
 ३ आक्रोशे च ६१११५८
 ६ आक्रोशे नन्यनि. ३१३११२
 १० आक्रोशे वन्योर्महः ३१३१४५
 १० आ क्रेस्तच्छील० ३१२१३४
 ७ आर्यातोपयोगे ११४१२९
 १५ आगवीन २१२११४
 १० आरास्थक्रीडिडन्य० २१४१००

श्रुद्धाः

- २९२ आमहायण्यश्चत्थाह्क् ४१२१२२
 ५२ आड उद्गमने ११३१४०
 ६७४ आडि चाप ७३११०५
 १७१ आडि ताच्छ्रित्ये ३१२१११
 २१० आडि युद्धे ३३१७३
 ४७ आडो दोऽनास्यविह० ११३१२०
 ६७७ आडो नाऽसियाम् ७३११२०
 ४९३ आडोऽनुनासिक० ६१११२६
 ४९ आडो यमहन ११३१२८
 ६१८ आडो वि ७११६५
 ८५ आड्मर्यादाभिविध्योः २१११३३
 ७८ आड् मर्यादावचने ११४१८६
 ४६२ आड्माडोश्च ६१११७४
 ३८९ आ च त्यात् ५१११२०
 ५९१ आ च हौ ६१४११७
 २३२ आचार्योपसर्जन० ६१२१०४
 ५१६ आचार्योपसर्जनश्चा० ६१२१३६
 ६२१ आच्छीनघोर्गुम् ७११८०
 ६१५ आज्ञात्तरसुक् ७११५०
 ५११ आज्ञायिनि च ६१३१५
 ४८६ आटश्च ६१११९०
 ५८७ आटजादीनाम् ६१४१७२
 २४५ आहुत्तमस्य विच्च ३१४११२
 ३५७ आहकाचितपात्रा० २१११५३
 १७८ आह्यसुभगस्थूल० ३१२१५६
 ६७६ आण् नघा. ७३१११२
 २४६ आत मे ३१४१९५
 ६१२ आत लौ णलः ७११३४
 २४८ आत. ३१४११०
 १६८ आतश्चोपसर्गे ३१११३६
 २१५ आतश्चोपसर्गे ३१३१०६
 ६४६ आतो दितः ७१२१८१

काशिकास्यसूत्रसूची ।

पृष्ठाङ्काः

- ७३८ आतोऽटि नित्यम् ८।३।३
 ५९८ आतो धातोः ६।४।१४०
 १७० आतोऽनुपलर्गे कः ३।२।३
 १८१ आतो मनिन्कनि० ३।२।७४
 ६६१ आतो युक् चिण्० ७।३।३३
 २१९ आतो युच् ३।३।१२२
 ५८६ आतो लोप इटि च ६।४।६४
 ५५१ आत्मनश्च वृत्ते ६।३।६
 ६०३ आत्मनेपदेष्वनतः ६।१।५
 १३४ आत्मनेपदेष्वन्यत० २।४।४४
 १५३ आत्मनेपदेष्वन्यतर० ३।१।७
 ३६८ आत्मन्विश्वजन० २।१।९
 १२३ आत्ममाने खश्च ३।२।०३
 ६०४ आत्मान्वानौ खे ६।४।१६९
 ३४० आथर्वगिकस्येकलोपश्च ४।३।१३३
 ७५ आद्रानादरयोः स० १।४।६३
 ६६५ आदाचार्याणाम् ७।३।४६
 ६१० आदिः प्रत्येनसिः ६।२।२७
 ५०५ आदिः निचोन्य० ६।१।१८७
 २४२ आदिकर्मणि. क्तः क० २।४।११
 ६३२ आदितश्च ७।२।१६
 २६ आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१
 २२६ आदिरुदात्तः ६।२।६४
 ४४ आदिजिदुहवः १।३।५
 ५०६ आदिर्णमुक्चन्यत० ६।१।१९४
 ५३६ आदिश्विहणादीनाम् ६।२।२२५
 १४६ आद्यगमहनजनः० ३।२।१७१
 १९ आदेः परस्य १।१।१४
 ४७६ आदेच उपदेशेऽदिति १।१।४६
 ७४९ आदेशप्रत्ययोः ८।३।५९
 ४८५ आद्गुणः ६।१।८७
 ११ आद्यन्तवर्देकस्मिन् १।१।२१

पृष्ठाङ्काः

- १७ आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६
 २३५ आद्युदात्त द्वयरङ्गन्व० ६।२।११९
 १४२ आद्युदात्तश्च ३।१।३
 ७० आधारोऽधिकरणम् १।४।४५
 ५५४ आनङ्गतो द्वन्द्वे ६।३।२५
 १६५ आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७
 ७६३ आनि लोट् ८।१।१६
 ६४५ आने मुक् ७।३।०२
 ५५९ आन्महनः समाना० ६।३।४६
 ६०१ आपत्यस्य च तद्धि० ६।४।१९६
 ४९१ आपो जुषाणो वृ० ६।१।१८
 ६७९ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१२
 ६२५ आप्तृपृथामीव् ७।४।१५
 ३३४ आप्रपद प्राप्नोति ५।२।८
 ६९६ आप्वाधे च २।१।१०
 ६३३ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३।४।२२
 ७०७ आम एकान्तरमाम० ८।१।५५
 १४१ आमः २।४।८१
 ६९९ आमन्त्रितस्य च ६।१।१९७
 ५०६ आमन्त्रितस्य च
 ७११ आमन्त्रितस्य पूर्व० ८।१।७२
 ६१६ आनि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।२
 २४५ आमेतः ३।४।९०
 ६६ आमप्रत्ययवक्तृत्रोऽनु० १।३।६३
 ७३५ आन्नेदित भत्त्वेन ७।२।९५
 ६०६ आयनेयीनीयियः कड० ७।१।२
 १४९ आयादय आर्धधातु० ३।१।३१
 ११६ आयुक्कुशलाभ्यां० २।३।४०
 ३३२ आयुधजीविभ्यरङ्गः० ४।३।९१
 ४३६ आयुधजीविसमा० ५।३।११४
 ४४७ आयुधाच्छ च ४।४।१४
 २७९ आरगुदीचाम् ४।१।३०

इडा

- ८ आर्द्धधानुक शेष ३।४।११४
 ९ आर्द्धधानुकस्पेदबला० ७।२।३५
 ३ आर्द्धधानुके ६।४।४६
 २ आर्द्धधानुके २।४।३५
 ५ आर्यो ब्राह्मणकुमा० ६।२।५८
 १ आर्हादगोपुच्छसट वा० ५।१।१९
 ६ आलजाटची बहू० ५।२।१२९
 ६ आवटवाच ४।१।७५
 ७ आवश्यकाधमर्ष्य० ३।३।१७०
 ६ धावसथात् छल् ४।४।७४
 ६ जानसाया भूतवच ३।३।१३२
 ० आशासावचने लिङ् ३।३।१३४
 ६ आशाङ्गावाधने द्वीय० ६।२।२१
 ८ आशित कर्ता ६।१।२०७
 ६ आशिते भुव करण० २।३।४५
 २ आशिपि च ३।१।१५०
 ६ आशिपि नाथ २।५।५५
 ८ आशिपि लिङ्लोटी ३।३।१७३
 ७ आशिपि हन ३।२।४९
 ६ आश्चर्यमनित्ये ६।१।१७४
 ३ आश्वयुज्या चुन ४।३।४५
 आसन्दीपदष्टीवच० ८।२।१२
 ९ आ सर्वनाम्न० ६।३।९१
 १ आसुयुवपिरिपि० ३।१।१२६
 २ आस्पद प्रतिष्ठा० ६।१।१४६
 १ आहस्थ ८।३।३५
 ६ आहि च दूरे ५।३।३७
 १ आहो उताहो चानन्त० ८।१।४९
 १ इक काशे ६।३।१२३
 १ इक सुजि ६।३।१३४
 इको गुणवृद्धी १।१।३
 इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३

पृष्ठाङ्का

- २९ इको क्षल् १।२।९
 ४८३ इको यणचि ६।१।७७
 ५७२ इको चहेऽपीलो ६।३।१२१
 ४९३ इकोऽसवर्ण दाक० ६।१।१२७
 ५६२ इकोऽहस्वोऽड्यौ गा० ६।३।३१
 ५१० इगन्तकालरूपालभ० ६।२।२९
 ३९१ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१
 १६७ इगुपधज्ञाप्तीकिरि ३।१।१३५
 १७ इग्यण सप्रसारणम् १।१।४९
 १३४ इडश्च २।४।४८
 २०३ इडश्च ३।३।२१
 १९० इड्धार्यो शत्रु० ३।२।१३०
 ५६३ इच एकाचोऽग्रयय० ६।३।६८
 ४६० इचकर्मव्यतिहारे ५।४।१२७
 २१४ इच्छा ३।३।१०१
 २२६ इच्छार्येभ्यो विभा० ३।३।१६०
 २२५ इच्छार्येषु लिङ्लो० ३।३।१५७
 ७६६ इजादे सनुम ८।४।३२
 १५० इजादेश्च गुहमतोऽनृ० ३।१।३६
 १३७ इज प्राचाम् २।४।६०
 ३११ इजश्च ४।२।११२
 ७२२ इट ईटि ८।२।२८
 २४७ इटोऽत् ३।४।१०६
 ६३८ इट सनि वा ७।२।४१
 ६४३ इडर्यतिन्वयतीनाम् ७।२।६६
 ७४८ इडर्या वा ८।३।५४
 ७४५ इण च ८।३।३९
 ७५३ इण वीध्वलुङ्गलिटा० ८।३।७८
 १३४ इणो गा लुडि २।४।४५
 ९८९ इणो यण् ५।४।८१
 ७४९ इणको ८।३।५७
 १९५ इण्णश्चिसर्तिभ्य ३।२।१६३

काशिकास्थसूत्रसूचा ।

पृष्ठाङ्काः

- ६३९ इग्निष्टायाम् ७२।१७
 ७२० इतराम्योऽपि हरयन्ते ५३।१४
 ४७ इतरेतराऽन्योऽन्योप० १।३।१६
 २४६ इतश्च ३।४।१००
 २४६ इतश्च लोपः परस्मैप० ३।४।९७
 २७८ इतश्चानिभ्रः ४।१।१२२
 ६०३ इतोऽस्सर्वनामस्थाने ७।१।८६
 २६४ इतो म्लुक्प्रजातेः ४।१।६६
 ११३ इत्यंभूतलक्षणे २।३।२१
 ५४१ इ यंभूतेन कृतमि० ६।२।१४९
 ५६६ इदकिमोरीरकी ६।३।९०
 ६१५ इदन्तो मसि ७।१।४६
 ४१६ इदम इश ५।३।३
 ४२१ इदमस्यमुः ५।३।२४
 १३१ इदमोन्वादेशोऽशनु० २।४।२२
 ६६२ इदमो मः ७।२।१०८
 ४२० इदमो हिल् ५।३।१६
 ५२० इदमो हः ५।३।११
 ६१७ इदितो नुग्धातोः ७।१।५८
 ७४५ इदुदुपधस्य चाप्रत्यय० ८।३।४१
 ६७६ इदुङ्गयाम् ७।३।११८
 ६५२ इदोऽब् कुंसि ७।१।१११
 ३८ इद्रोण्याः ६।२।५०
 ५९४ इहरिद्रस्य ६।४।११४
 ५५१ इद्वृद्धौ ६।३।२८
 ४६२ इनः द्वियाम् ५।४।१५२
 ३९८ इनन्पिडधिकचि च ५।१।३३
 ६०३ इनण्यनपत्ये ६।४।१६४
 २९७ इनित्रक्यचश्च ४।२।५१
 २६१ इन्द्रवरुणभवंशर्वरु० ४।१।४९
 ४०९ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमि० ५।२।३९

पृष्ठाङ्काः

- ४९२ इन्द्रे च नित्यम् ६।१।१२४
 २८ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६
 ५७६ इन्हन्तूपार्यङ्गां शौ ६।४।१३
 ५८८ इरयोरे ६।४।७६
 १५३ इरितो वा ३।१।६७
 ४३४ इवे प्रतिकृतौ ५।२।९६
 ६९९ इपुगमियमां छुः ७।३।७७
 ५६२ इष्टक्रेपीकाम् ६।३।६५
 ४०८ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
 ६१५ इष्टीनमिति च ७।१।४८
 ६०३ इष्टस्य यिट् च ६।४।१५९
 ६६५ इत्सुसुक्तान्ताक्तः ७।३।५१
 ७४६ इत्सुतोः सामर्थ्ये ३।३।४४
 ५९१ इस्मन्त्रिकिपु च ६।४।६४
 ६८१ ईं प्राश्मोः ७।४।३१
 १६६ ईं च लनः ३।१।१११
 ६९३ ईं च गणः ७।४।९७
 ६२१ ईं च द्विवचने ७।१।७७
 ६४५ ईंलजनोर्ध्वे च ७।२।७८
 ५०८ ईंलवन्दद्वृत्तसदुर्हा० ६।१।२१४
 ५५५ ईंदमेः सोमवरुणयोः ६।३।२७
 ६४६ ईंदासः ७।२।८३
 ११ ईंदूतौ च सप्तमर्थे १।१।१९
 ९ ईंदूवेदद्विवचने प्रगृह्यम् १।१।११
 ५८६ ईंयति ६।४।६५
 ४६५ ईंयसश्च ५।४।१५५
 ५१० ईंवत्याः ६।१।२२१
 ६४६ ईंशः से ७।२।७७
 २३२ ईंशरे तोसुन्कसुनौ ३।४।१३
 ९९ ईंपदकृता २।२।७
 ५२४ ईंपद्व्यतरस्याम् ६।२।५४
 ५६८ ईंपदर्थे ६।३।१०९

पृष्ठाङ्काः

श्रद्धाः ४२८ ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षे ५३१६७

॥ आर्द्राय १८ ईषदसु सुपु वृक्षान् ३३११२६

६ आर्द्राय ५२४ ई हृद्ययोः ६३१११३

३ आर्द्राय ४२३ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ६३१११३०

१२ आर्द्राय ३६७ अगावादिभ्यो यत् ५३११२

१५ आर्द्राय २५२ उगितश्च ४३११६

११ आर्द्राय ५५९ उगितश्च ३३११५५

१६ आर्द्राय ६१९ उगितश्च सयन्ताम ७३११८०

६ आर्द्राय १७५ उग्रपरश्वेरभद्रपाणिभ्यः ३३११३७

७ आर्द्राय ३२ उच्चैरदात्त ३३११२९

१६ आर्द्राय ३४ उच्चैस्तरा वा वपट्कार ३३११३५

६ आर्द्राय ११ उच्च ३३१११७

० आर्द्राय ७४२ उभि च पदे ८३१५१

६ आर्द्राय १० उच्छ्रित्ति ४३१३०

८ आर्द्राय ४९५ उच्छ्रादीना च ६३११६०

६ आर्द्राय १९९ उणादयो बहुलम् ३३१११

९ आर्द्राय ९३ उतश्च प्रथया ६३११०६

६ आर्द्राय २२४ उताप्योः समनयो ३३११३२

८ आर्द्राय ७२ उतो वृद्धिलुकि ह ७३११८९

७ आर्द्राय ०० उरक उन्मना ५३११८०

६ आर्द्राय ३०७ उत्तरादिभ्यश्च ४३११९०

३ आर्द्राय ४५४ उत्तमैकाग्र्या च ५३११९०

८ आर्द्राय ८१ उत्तरपथेनाहत च ५३११७७

६ आर्द्राय १२३ उत्तरपदवृद्धौ सर्व च ६३११०५

६ आर्द्राय ५५५ उत्तरपदस्य ७३१११०

२ आर्द्राय ५३३ उत्तरपदादिः ६३११११

१ आर्द्राय ४५५ उत्तरपदापूर्वाच्च सक्च्य ५३११९८

६ आर्द्राय २४ उत्तराच्च ५३११३८

१ आर्द्राय ७२ उत्तराधरक्षिणादा ५३११३४

१ ईक ६९१ उत्तरस्यात् ५३११८८

१ ईक २६८ उत्सादिभ्योऽन् ४३११२७

१ ईक ५९८ उव ईत् ६३११३९

१ ईक

पृष्ठाङ्काः

७५० उव स्यास्तन्मोः पूर्व ८३११६१

५६१ उवदस्योद सजायाम् ६३११५६

२३१ उवकेऽकेवले ६३११९६

३०२ उवच्च विपाश ४३११०४

२१० उवङ्कोऽनुदके ३३११२३

७१० उवन्वानुदधौ च ८३११३३

४०५ उवराट्ठगाधूने ७३११६७

५३३ उवराधेपेपु ६३११०७

७५ उवश्च सवर्मकात् १३११३

२९१ उवधितोऽन्यतरस्याम् ४३१११९

२०२ उदात्तयो ह्रस्वपूर्वात् ६३११७४

३५ उदात्तस्वरितपरस्य ३३११४०

७१६ उदात्तस्वरितयोर्योग ८३११४

२७३ उदात्तादनुदात्तस्य ८३११५६

१०४ उदि वृत्ते रजिबहो ३३११३१

२०५ उदि ग्रह ३३११३९

६५१ उदितो वा ७३११५६

४०७ उदि अयतिथौतिपृथुव ३३११४९

२८४ उदीचा वृद्धादगो ४३११५७

६६४ उदीचामात स्याने ७३११४६

२३ उदीचामिन् ४३११५३

२३२ उदीचा माहो व्यती ३३११९९

३१० उदीच्यग्रामाच्च यद्गो ४३११०९

३१ लघुपञ्चाङ्गावादिभ्यः १३११२१

४८ उदोऽनुध्वंशमंभि १३११२४

६२५ उदोऽनुध्वंशपूर्वस्य ७३११०२

२११ उदोनोऽन्याधानम् ३३११८०

४६३ उद्विभ्या काकुदस्य ५३११४८

७९ उद्विभ्यां तप १३११२७

२०४ उद्विभ्योर्ग्र ३३११२९

१३९ उपकादिभ्योऽन्यतर २३११६९

२१२ उपपत्त आश्रये ३३११५५

॥ पृष्ठाङ्काः

- ६३३ उपजानूपरुणी० ४३१४०
 ३३७ उपज्ञाते ४३१११
 १२८ उपज्ञोपक्रम तद्व्या० २१४२१
 २३१ उपदशस्तृतीयायाम् ३१४१७
 ४४ उपदेशोऽचनुनासिक० १३१२
 ६४२ उपदेशोऽजपत ७१२१२
 ७३१ उपधाया च ८१२१८
 ६२५ उपधायाश्च ७१११०१
 १०३ उपपदमतिङ् २१२१९
 ५२ उपपराभ्याम् १३३३९
 ५२८ उपमान शब्दार्थ० ६१२१८
 ४६२ उपमानाच्च ७१११३७
 ४५५ उपमानादप्रागिपु ५१११७
 १४४ उपमानादाचारे ३१११०
 ९४ उपमानानि सामान्य० २११५५
 २३७ उपमाने कर्मणि च ३११४१
 ९४ उपमित व्याघ्रादिभि २११५६
 ७३६ उपरिश्चिदासीदि० ८१२१०२
 ६९५ उपर्यध्यधस सामीप्ये ८११७
 ४२२ उपर्युपरिष्ठात् ५३३३१
 २३१ उपसवादाशङ्कयोश्च ३१४१८
 ७५४ उपसर्गप्रादुर्भ्यामि० ८१३१८
 ७०४ उपसर्गव्यपेत्त च ८११३८
 ५०३ उपसर्गस्य घञ्पम० ६१११२२
 ७२० उपसर्गान्यायती ८१२११
 ७४ उपसर्गा क्रियायोगे १३१५९
 ६५९ उपसर्गापच ५११११९
 ३८८ उपसर्गाच्चन्द्रसि० ५११११५
 ६१८ उपसर्गाऽश्लेषो ७११७२
 ७५० उपसर्गात्सुनोतिसुच० ८१३१६५
 ५४, उपसर्गात्क्वाङ् ध्रु० ६१२१७७
 ४५३ उपसर्गाद्वाङ् ५१३१८५

पृष्ठाङ्का

- ७६३ उपसर्गादसमासे० ८१४१४
 ४८६ उपसर्गादिति धातौ ६११९१
 ६८० उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहते ७११२३
 ७६५ उपसर्गाद्ब्रुल्लम् ८१४१८
 २१३ उपसर्गं धो किं ३१३१९२
 १८५ उपसर्गं च सजायाम् ३१३१९९
 २०९ उपसर्गोऽद् ३१३५९
 २०३ उपसर्गो लृ ३१३२२
 १०६ उपसर्गेन पूर्वम् २११३०
 १६१ उपसर्गोक्ताख्या प्र० ३१११०४
 ६० उपाच्च ३१२८४
 ७६ उपाजेऽन्वाजे १११७३
 ४९५ उपाप्रतिघटनवैकृत० ६१११३२
 ६१८ उपाप्रशसत्याम् ७१११६६
 ५४९ उपाद्ब्रुज्जितिनम० ६१२१९४
 ५५ उपाद्यम् स्वकरणे १११५६
 ३९८ उपादिभ्या ऽकन्ता० ५१३३२४
 ४९ उपात्मन्प्रकरणे १३३२५
 ७० उपान्वध्याङ्स्व ११४१८
 १८६ उपेयिवानताश्चात् ३१२१०९
 ५०९ उपोत्तम रिति ६११२१७
 ७८ उपोऽधिके च ११३१८७
 ३२३ उत्ते च ४३१४४
 ७३९ उभययर्षु ८३१८
 १२१ उभयप्राप्ती कर्मणि ६३३८
 ४०१ उभानुदात्तो नित्यम् ५१२१४
 ४६७ उभे अन्यस्तम् ६१२५
 ५३८ उभे वनरेण्यद्विपु० ६१२११७०
 ७३४ उभौ साभ्यासस्य ८११२१
 ३४४ उभोर्णघोर्वा ४३३१५५
 ४६४ उरः प्रभृतिभ्यः क् ५१३१५१

पृष्ठाङ्काः

१९ उरण् रपरः १।१।५१
 ६८८ उरत् ७।१।६६
 ३५९ उरसोऽण् च ४।१।९४
 ३३७ उरसो यच्च ४।३।११४
 ६०८ उर्यत् ७।१।७
 २९ उश्च १।२।१२ ।
 १५० उपविद्वाजाम्यो ३।१।४०
 ५५५ उपास्तोपसः ६।३।३१
 ५२१ उप्लः साद्विषाम्योः ६।२।४०
 ३४३ उप्लान् वुञ् ४।३।५७
 ४८७ उत्यपदान्तात् ६।१।९६
 ११ ऊं १।१।१८
 ३२ ऊरालोऽङ्गस्वदीर्घं १।२।२७
 २६४ ऊडूतः ४।१।६६
 ५०१ ऊडिदम्पदाद्यप्पुत्रैः ६।१।१७१
 २१३ अतिपूतिजृतिसातिः ३।३।९७
 ५६८ ऊदनोर्देशे ६।३।९८
 ५९० ऊदुपघाया गौहः ६।४।८९
 ४६१ ऊधसोऽण् ५।१।१३१
 ५४२ ऊनार्थकलहृ तृती० ६।८।१४३
 २६५ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४।१।६९
 ४१५ उणोया युस् ५।२।१२३
 ६७२ उणोतेर्विभाषा ७।३।९०
 ६२७ उणोतेर्विभाषा ७।२।६
 ४६१ ऊर्वादिभाषा ५।४।१३०
 २३६ ऊर्ध्वं शुपिपूरोः ३।१।७४
 ७४ ऊर्वादिचिडिचश्च १।४।६१
 ४१२ ऊपसुपिसुष्कमधो० ५।२।१०७
 ४५१ ऊर्ध्वरूपपथामानत्वे २।१।७४
 ५६१ ऊर्ध्वः शो ६।३।५५
 ५७३ ऊर्ध्वं तुनुधमन्तुत० ६।२।१३३
 ६७९ ऊर्ध्वत्युतान् ७।१।११

पृष्ठाङ्काः

७२७ ऋणमाधमर्षे ८।२।६०
 ४९० ऋत्त उत् ६।१।१११
 ६९१ ऋत्तश्च ७।१।९२
 ६३८ ऋत्तश्च संयोगादेः ७।२।४३
 ६७८ ऋत्तश्च संयोगादेर्गुणः ७।१।१०
 ४६५ ऋत्तरङ्गुन्दसि ५।४।१५८
 ३२९ ऋत्तद्वन् ४।३।७८
 १४९ ऋत्तेरीयह् ३।१।२९
 ६७५ ऋतो द्विसर्वनाम० ७।३।११०
 ३५२ ऋतोऽण् ४।१।४९
 ६४२ ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३
 ३८६ ऋत्तोरण् ५।१।१०५
 ५५४ ऋतो विद्याधोनिस्त० ६।३।२३
 ४९३ ऋत्यकः ६।१।१२८
 १७९ ऋत्तियद्दृष्टस्त्रग्दिगु० ३।२।५६
 ६०५ ऋत्तव्यवास्तव्या० ६।१।१७५
 १६२ ऋदुपघात्त्वात्त्वृत्वि० ३।१।११०
 ६२३ ऋदुशानस्पुरुदसोऽने० ७।१।१९४
 ६८० ऋत्तशोऽडि गुणः ७।४।१६
 ६४४ ऋत्तनोः स्वे ७।२।७०
 २५१ ऋत्तनेम्यो हीप् ४।१।५
 ३७० ऋत्तभोपानहोर्न्यः ५।१।१४
 २७६ ऋत्तव्यन्धकवृत्तिकाकु० ४।१।११४
 १६५ ऋत्तहलोर्ण्यत् ३।१।१२४
 ६२५ ऋत्त इडातोः ७।१।१००
 २०८ ऋत्तोरप् ३।३।५७
 ४८४ ऋत्तः पूर्वपरयोः ६।१।७५
 ७१४ ऋत्तगोपूर्वाटनि० ५।२।११८
 ५६२ ऋत्तद्वित् च ६।३।६२
 ३५६ ऋत्तपुराणलुक्च ४।१।७९
 ६९६ ऋत्तं बहुव्रीहिवत् ८।१।२
 ११८ ऋत्तवचनं संबुद्धिः २।३।४९

पृष्ठाङ्काः

- ६१२ एकवचनस्य च ७।१।३२
 ३६ एकविभक्ति चापूर्व० १।२।४४
 ३३६ एकशालायाष्टज० ६।३।१०९
 ३३ एकश्रुति दूरात्संजुद्धौ १।२।३३
 ४४१ एकस्य सकृच्च ५।४।१९
 ६६१ एकहलादौ पूरयित० ६।३।६९
 ६२८ एकाच्च उपदेशेजञ्जु० ७।२।१०
 ४६५ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१
 ७२३ एकाचो वशो भय् झ० ८।२।३७
 ४३३ एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४
 ७६२ एकाजुत्तपदे णः ८।१।१२
 ४२६ एकादाकिनिच्चास० ५।३।५२
 ५६४ एकादिश्रैकस्य चाहुक् ६।४।०६
 ७१६ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५
 ४२४ एकाद्धो ध्यमुजन्त्य० ५।३।४४
 ७०९ एकान्याभ्यां समर्था० ८।१।६५
 २७१ एकौ गोत्रे ४।१।९३
 ४९० एङः पदान्तादति ६।१।१०९
 ४८७ एङि पररूपम् ६।१।९४
 २७ एङ् प्राचां देशे १।१।७५
 ४८१ एङ्ङ्स्वात्सबुद्धेः ६।१।६९
 १८ एच इग्रस्यादेशे १।१।४८
 ७३७ एचोऽप्रगृह्यस्या० ८।२।१०७
 ४८३ एचोऽयवायावः ६।१।७८
 १७४ एजेः खश् ३।२।२८
 ३४४ एण्या हञ् ४।३।१५९
 १७३२ एत ईद्बहुवचने ८।२।८१
 २४५ एत ऐ ३।४।९३
 ४९४ एतत्तदोः मुलोपो० ६।१।१३२
 १३१ एतदखतसोखतसौ० २।४।३२
 ४१९ एतदोऽश् ५।३।५
 ७५६ एति सज्ञायामगात् ८।३।९९

पृष्ठाङ्काः

- १६२ एतिस्तुशास्त्वृद्जु ३।१।१०९
 ४१९ एतेतौ रथोः ५।३।४
 ६८० एतेर्लिङि ७।४।२४
 ४८५ एत्येधत्यृत्सु ६।१।२९
 ४२५ एधाच्च ५।३।४६
 ११५ एनपा द्वितीया २।३।३१
 ४२३ एनवन्वत्तरस्यामदूरे० ५।३।३५
 २०८ एरच् ३।३।५६
 ५८९ एरनेकाचोऽस्त्ययोग० ६।४।८२
 २४५ एरु ३।४।८६
 ५८७ एर्लिङि ६।४।६७
 ७०५ एद्दि मन्ये प्रहासे लुट् ८।१।४६
 ३८७ ऐङागारिक्त् चौरै ६।१।११३
 ३०९ ऐषमोह्यसोऽन्य० ४।२।१०५
 ६८९ ओः पुण्यपरे ७।४।८०
 ५८९ ओः सुपि ६।४।८३
 ६६८ ओक उचः के ७।३।६४
 ३४४ ओजः सहोऽम्मसा० ४।४।२७
 ८९१ ओजःसहोऽम्मस्तमस० ६।३।३
 ३६४ ओजसोऽहनि यत्तौ ४।१।१३०
 १० ओत् १।१।१५
 ६६९ ओत्तः रयनि ७।३।७१
 ७४२ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०
 ७२५ ओदितश्च ८।२।४५
 ७३३ ओमन्यादाने ८।२।८७
 ४८७ ओमाहोश्च २।१।९८
 ३०२ ओरब् ४।२।७१
 ३४१ ओरब् ४।३।१३९
 १६५ ओरावरयके ३।१।१२५
 ६०० ओर्गुणः ६।४।२४६
 ३१२ आर्देशे टञ् ४।२।११९
 ४४४ ओपधेरजातौ ५।४।३७

पृष्ठाङ्का

१	५७३ श्लोपधेश विभक्ता० ६।३।१३२
२ आर्द्धघ	६०४ औसि च ७।३।१०४
३ आर्द्धघ	६०५ औसमनपये ६।४।१७३
४ आर्द्धघ	६०२ औह आप ७।१।१८
५ आर्द्धघ	६७६ औत् ७।३।१२८
६ आर्द्धघ	४८६ औतोऽग्गतो ६।१।६३
७ आर्द्धघ	७४८ व करःकरतिकृ० ८।३।५०
८ आर्द्धघ	४१८ वशभ्या यमयुस्ति० ५।२।१३८
९ आर्द्धघ	५३५ कसमन्थशूर्पपाय्य० ६।२।१२२
१० आर्द्धघ	३७२ कसाट्टित् ५।१।२२
११ आर्द्धघ	३४५ कसीयपरशब्दयो० ४।३।१६८
१२ आर्द्धघ	४६३ ककुदस्यावस्थाया० ५।४।१४६
१३ आर्द्धघ	३१३ कच्छाप्रिवक्त्र० ४।३।१२६
१४ आर्द्धघ	३५५ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३
१५ आर्द्धघ	३३५ कठचरकालुकृ ४।३।१०७
१६ आर्द्धघ	३५६ कठिनान्तप्रस्तारस ४।४।७२
१७ आर्द्धघ	३८० कटङ्करदक्षिणाच्छ च २।१।९
१८ आर्द्धघ	१०८ कडारा कर्मधारये २।२।३८
१९ आर्द्धघ	७५ कणेमनसीध्रद्वाप्रती० १।४।६६
२० आर्द्धघ	५३४ कण्ठपृष्ठीवातह च ६।२।१४४
२१ आर्द्धघ	१४८ कण्ठनादिभ्यो यक् ३।१।२७
२२ आर्द्धघ	३१० कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११
२३ आर्द्धघ	५२५ कतरकतमौ कर्मधा० ६।२।६७
२४ आर्द्धघ	९६ कतरकतमौ जातिप० २।१।६३
२५ आर्द्धघ	३०८ कत्यादिभ्यो टक् ४।२।१६
२६ आर्द्धघ	३६० कथादिभ्यष्टक ४।४।१०२
२७ आर्द्धघ	२६५ कद्रुकमण्डलवोश्च ४।१।७१
२८ आर्द्धघ	५३६ कन्धा च ६।२।१२४
२९ आर्द्धघ	६१७ कन्धापलदनगरभा० ४।२।१४२
३० आर्द्धघ	३०९ कन्यायाष्टक ४।२।१०२
३१ आर्द्धघ	२७७ कन्याया कर्त्तव्य च ४।१।११६
३२ आर्द्धघ	३९१ कपिलाखीर्दकृ ५।१।१२७

पृष्ठाङ्का

५४६ कपि पूर्वम् ६।२।१७३
२७५ कपिवोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७
७५५ कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१
१४९ कनेर्जिह्व ३।१।३०
३६७ कन्धलच्च सन्धायाम् ५।१।३
२८७ कम्पोजालुकृ ४।१।१७५
५१७ कृणाधिकरणयोश्च ३।३।११७
११५ करणे च स्तोकारप० २।३।३३
१८३ करणे मज ३।२।८५
२११ करणेऽयोविद्राग ३।३।८२
२३६ करणे हन ३।४।३७
४३६ कर्कलोहितादीककृ ५।३।११०
३२७ कर्णललाटात्कनल० ४।३।६५
५७० कर्णे लक्षणस्यावि० ६।३।११५
५३४ कर्णे वर्णलक्षणात् ६।२।११२
४६ कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे १।३।१४
२४१ कर्त्तरि कृत् ३।४।६७
१०२ कर्त्तरि च २।२।१६
१६८ कर्त्तरि चर्षिदेवतयो ३।२।१८६
१७८ कर्त्तरि भुव खिप्युच् ३।२।५७
१५५ कर्त्तरि शप् ३।१।६८
१८२ कर्त्तयुपमाने ३।२।७९
१४४ कर्त्तु न्यद् सलोपश्च ३।१।११
७१ कर्त्तुरीप्सिततम कर्म १।४।४९
१०२ कर्त्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८
८९ कर्त्तृकरणे कृता बहु० २।३।३२
१२१ कर्त्तृकर्मणो कृति २।३।६२
२१८ कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृ० ३।३।१२७
५१ कर्त्तृस्थे चाशरिरे क० १।३।३७
२३३ कर्त्तृर्जाविबुहपयोर्न० ३।४।४३
३८६ कर्मण उक्त् ५।१।१०३
६८ कर्मणा यमभिप्रेति १।४।३२

पृष्ठाङ्काः

- ३९९ कर्मणि घटोऽऽत् ५।१।३५
 १०१ कर्मणि च २।२।१४
 २१० कर्मणि च येन स० ३।३।११६
 २३५ कर्मणि इक्षिविदोः ३।१।२९
 १०८ कर्मणि द्वितीया २।२।२
 १०३ कर्मणि भृतां ३।२।२२
 १८३ कर्मणि हनः ३।२।८६
 १८४ कर्मणीनिधिक्रिय. ३।२।९३
 १४५ कर्मणो रोमन्धतपो० ३।१।१५५
 १८४ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२
 १७० कर्मण्यग् ३।२।१
 २१३ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३
 २३४ कर्मण्याजोभो कृ० ३।१।२५
 ६९६ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।१११
 ५२३ कर्मधारयेऽनिष्टा ६।२।४६
 ३२६ कर्मन्दृशाब्दादि० ४।३।१११
 ११० कर्मप्रवचनीययुक्ते २।३।८
 ७८ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
 १८८ कर्मवत्कर्मणा तुल्य० ३।१।८७
 ३८५ कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००
 २०६ कर्मव्यतिहारे ण० ३।३।४३
 ३५४ कर्माध्ययने वृत्तम् ३।४।६३
 ४९९ कर्पात्त्वतो घ० ६।१।१५५
 ३३६ कलापिनोऽण् ४।३।१०८
 ३३४ कलापिवैशम्पाय० ४।३।१०८
 ३२४ कलाप्यरव्यथवबु० ४।३।४८
 २८९ कलेर्ऌक् ४।२।८
 २७८ कल्याण्यादीर्नामि० ४।१।१२६
 ५६९ क्व चोष्णे ६।३।१०७
 ६८२ कव्यध्वरपूतनस्यचि० ७।४।३९
 १८० कव्यपुरीषपुरीष्येषु० ३।२।६५
 २३७ कषादिषु यथाविध्य० ३।३।४६

पृष्ठाङ्काः

- १४५ कष्टाय कमणे ३।१।१४
 ७४७ कस्कादिषु च ८।३।४८
 ४२९ कस्य च द् ५।३।७२
 २९३ कस्येत् ४।२।२५
 ४३३ काण्डाण्डादीरक्षीरचौ ५।२।१११
 २५५ काण्डान्तात्त्रे ४।३।२३
 ७४० कानाग्नेदिते ८।३।१२
 ५६८ का पप्यत्तयोः ६।२।१०४
 ३०८ काविरथा एक ४।२।९९
 २२४ कामप्रवेदनेऽक० ३।३।१५३
 १४४ काव्यञ्च ३।१।९
 ५४१ कारकाद्गतश्रुतयो० ६।२।१४८
 ६६ कारके १।४।२३
 ५५२ कारनाग्नि च प्राचां० ६।३।१०
 ४९८ कारस्कारो वृत् ६।१।१५६
 ५६३ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
 ५२० कार्वकौजपाद्यश्च ६।२।३७
 ६०४ कार्मन्स्ताच्छील्यं ६।३।१७२
 ४०७ कालप्रयोजनादोगं ५।२।८१
 ६२१ कालविभागे चान० ३।३।१३७
 २२७ कालसमयवैलासु० ३।३।१६७
 ८८ काला २।१।२८
 ९९ काला परिमाणना २।२।५
 ४४३ कालाच्च ५।४।३३
 ३१९ कालादृत् ४।३।११
 ३८२ कालात् ५।१।७८
 ३२३ कालात्साक्षिषुप्यत्य० ४।३।४३
 ३८६ कालाद्यत् ५।१।१०७
 १०९ कालाप्यनोरव्यन्त० २।३।५
 २९४ कालोभ्यो भववच् ४।२।३४
 ३९ कालोपसर्जने च० १।२।५७
 ३३४ काश्यपकौशिका० ४।३।१०२

१	पृष्ठाङ्काः	३११ कारयादिभ्यष्ट० ४।२।११६
२	आङ्घ्रा	४३२ कासुगोणीभ्यां ष्टश्च २।३।१०
३	आङ्घ्रा	४९८ कास्तोराराजस्तुन्दे० ६।१।१५५
४	आङ्घ्रा	१४९ कारप्रथयादासमन्त्रे० ३।१।३५
५	आङ्घ्रा	२२३ किं किलास्त्यर्थेषु० ३।३।१४६
६	आर्यो	७०५ किं क्रियाप्ररनेऽनुष० ८।१।१४४
७	आर्हाद	९६ किं क्षेपे २।१।६४
८	आलज	४३३ क्रियत्तदोर्निर्धारणे० ५।३।६२
९	आवट	७०५ किंवृत्तं च विदुत्तरम् ८।१।१४८
१०	आवर	२२२ किंवृत्ते लिङ्घुटौ ३।३।१४४
११	आवस	१९९ किंवृत्ते लिप्तायाम् ३।३।६
१२	आशर	४१८ किंसर्वनामबहुभ्यो० ५।३।२
१३	आशर	२०० कितः ६।१।१६५
१४	आशर	६५३ किति च ७।२।११८
१५	आशि	२४७ किदाशिपि ३।३।१०४
१६	आशि	६५१ किम. क् ७।२।१०३
१७	आशि	४५० किम. क्षेपे १।५।७०
१८	आशि	४०० किमः सख्यापरि० १।२।११
१९	आशि	४२१ किमश्च ६।३।२५
२०	आशि	४०० किमिदभ्यां चो घः ५।२।१०
२१	आश्र	४४० किमेतिद्वययघादा० ५।१।११
२२	आश्र	४२० किमोऽन् ५।३।१२
२३	आस	४९५ किरतौ लवने ६।१।१४५
२४	आ	६४४ किरक्ष पञ्चभ्य ७।२।७५
२५	आसु	३५३ किशरादिभ्यः ष्टन् ४।१।५२
२६	आसु	१०२ कुगतिप्रादय. २।२।१८
२७	आह	४३२ कुटीसमीशुण्डा० ५।३।८८
२८	आहि	५३८ कुण्डं वनम् ६।२।१६६
२९	आह	६५१ कु विहो ७।२।१०४
३०	इक	४३२ कुत्वा कुपच् ५।३।८९
३१	इक	७१० कुत्सने च सुप्यगो० ८।१।६९
३२	इकं	९४ कुत्सितानि कुत्सने. २।१।५३

पृष्ठाङ्काः	४३० कुत्सिते ६।३।७४
७४४ कुत्सिते ६।३।७४	७४४ कुत्सिते ६।३।७४
७६२ कुमति च ८।१।१३	७६२ कुमति च ८।१।१३
४५६ कुमहद्भयामन्य० ५।१।१०५	४५६ कुमहद्भयामन्य० ५।१।१०५
९७ कुमारश्रमणादिभिः २।१।७०	९७ कुमारश्रमणादिभिः २।१।७०
१७७ कुमारशीर्षयोनिः ३।३।५१	१७७ कुमारशीर्षयोनिः ३।३।५१
५१७ कुमारश्च ६।२।२६	५१७ कुमारश्च ६।२।२६
५३१ कुमायां वयसि ६।२।९५	५३१ कुमायां वयसि ६।२।९५
३०६ कुमुदनद्वेतेभ्यो० ४।२।८७	३०६ कुमुदनद्वेतेभ्यो० ४।२।८७
४६२ कुम्भपदीषु च ५।४।१३१	४६२ कुम्भपदीषु च ५।४।१३१
५२१ कुल्गार्हपतविकृतगु० ६।२।४२	५२१ कुल्गार्हपतविकृतगु० ६।२।४२
२८६ कुल्गादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२	२८६ कुल्गादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२
२८२ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१	२८२ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१
३०८ कुलकुचिमीवाम्यः० ४।२।९६	३०८ कुलकुचिमीवाम्यः० ४।२।९६
२७९ कुलटाया वा ४।१।१२७	२७९ कुलटाया वा ४।१।१२७
३४६ कुलत्रयकोपघादन् ४।४।४	३४६ कुलत्रयकोपघादन् ४।४।४
२८० कुलास्तः ४।१।१३९	२८० कुलास्तः ४।१।१३९
३३७ कुलालादिभ्यो वुञ् ४।३।११८	३३७ कुलालादिभ्यो वुञ् ४।३।११८
३७७ कुलिजाल्लुक्खौ च ५।१।५५	३७७ कुलिजाल्लुक्खौ च ५।१।५५
४०८ कुल्मापादन् ५।२।८३	४०८ कुल्मापादन् ५।२।८३
४३५ कुशाप्राच्छः २।३।१०५	४३५ कुशाप्राच्छः २।३।१०५
१५९ कुपिरजो. प्राचां २५० ३।१।९०	१५९ कुपिरजो. प्राचां २५० ३।१।९०
३५० कुसीददशैकादशात् ष्ट० ४।४।३१	३५० कुसीददशैकादशात् ष्ट० ४।४।३१
५३२ कुसूलकूपकुम्भशा० ६।२।१०२	५३२ कुसूलकूपकुम्भशा० ६।२।१०२
४९६ कुस्तम्बुरुणि जातिः ६।२।१४३	४९६ कुस्तम्बुरुणि जातिः ६।२।१४३
६८६ कुहोश्चः ७।४।६२	६८६ कुहोश्चः ७।४।६२
५३५ कूलतीरतूलमूल० ६।२।१२१	५३५ कूलतीरतूलमूल० ६।२।१२१
२३६ कूलसूदथलक० ६।२।१४५	२३६ कूलसूदथलक० ६।२।१४५
३१७ कृक्वणपणद्धार० ४।२।१४५	३१७ कृक्वणपणद्धार० ४।२।१४५
६३३ कृच्छ्रगहनयो. कपः ७।२।२२	६३३ कृच्छ्रगहनयो. कपः ७।२।२२
११९ कृञः प्रतियाने २।३।५३	११९ कृञः प्रतियाने २।३।५३

पृष्ठाङ्काः

- २१४ कृम श च ३३११००
 ४४८ कृमो द्वितीयतृतीय० ५११५८
 १५० कृम् चानुप्रसुप्तते० ३११४०
 १७२ कृमो हेतुताच्छीलानुलो-
 म्येषु च ३१२१०
 ३३२३ कृतलम्पक्रीतकुशा० ४३३३८
 ३३७ कृते ग्रन्थे ४३१११६
 ३७ कृत्तद्वितसमासाश्च ११२४६
 ७६२ कृत्यच ८११२९
 ९७ कृत्यनुव्याख्या भजा० २११६८
 २१६ कृत्यस्युटा बहुलम् ३३३११३
 १६० कृत्या प्राङ्मुख ३११२५
 १२३ कृत्याना कर्तारि वा २३१७१
 २३२ कृत्यापार्थे तर्कैके० ३१११४
 २२७ कृत्याश्च ३३११७१
 ८६ कृत्यैरधिकार्थवचने २११३३
 ९१ कृत्यैर्वाच्ये २११४३
 ५४३ कृत्योकेष्णुवावादि० ६१२१६०
 १२१ कृत्योर्ग्रन्थयोगे का० २३१६४
 १६० कृत्तिङ् ३११२३
 १६ कृन्मेन्ता १११३९
 ७१९ कृपो रो ल् ८१२१८
 ४४६ (अभूततद्वाते) कृन्वति० ५११५०
 १५४ कृमृडहृम्यरङ्गन्दमि ३११२९
 ६८६ कृषेरङ्गन्दमि अ११६४
 ६३१ कृमृष्ट्वृष्टुदुसुभ्रुवो० ७१२१३
 २०४ कृ धान्ये ३३३३०
 ६५३ केकयमित्रप्रलवाना० ७१२२
 ६७९ केऽग ७१११३
 २९५ केदारापञ्च ४१२४०
 २५७ केवलमामकभागधेय० ४११३०
 ४१३ केसाद्रोऽप्यतर० २१२१०९

पृष्ठाङ्काः

- २९७ केशाध्वान्यां य० ४१२४८
 २६८ को. कत्तलुरुत्ति ६३११०३
 ३०३ कोपघाच्च ४११७९
 ३४० कोपघाच्च ४३११३७
 ३१५ कोपघादण् ४१२१३२
 ३२३ कोशाद् डञ् ४३१४२
 ३३९ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ३४११६२
 २९० कौमारापूर्ववचने ४१२१३
 २५४ कौरव्यमाण्डूकाभ्या च ४१११४
 २८३ कौसल्यकामार्या० ४१११५५
 ८ द्विति च १११५
 १२ कृत्तवत् निष्ठा १११२६
 १२२ कस्य च वर्तमाने २३१६०
 २६१ कादल्पात्प्रायाम् ४११५३
 २२८ किञ्चत्ता च स ३३११७४
 २२३ के च ६३१४६
 १०१ के च पूजायाम् २३११२
 ९६ केन नत्रविशिष्टे० २११६०
 ९२ केनाहोरात्रावयवा २११४५
 ५२५ केनित्यार्थं ६३१६१
 २४३ क्वोधिकरणे च प्रौ० ३११७६
 ३४८ क्वत्रेर्मनित्यम् ४११२०
 १०३ क्त्वा च २३१२२
 १६ क्त्वातोऽनुक्तसुन १११४०
 ६१३ क्त्वापि द्वन्द्वमि ७११३८
 ५८० क्त्विकन्दित्यन्दो ६३१३१
 ६१५ क्वो यक् ७११४७
 ५५७ क्वड्मानिनोश्च ६३३३६
 ६८५ क्वचि च ७११३३
 ६०१ क्वच्योश्च ६१११५२
 ५८४ क्वस्य विभाषा ६३१५०
 १९५ क्वचङ्गन्वति ३३११००

पृष्ठाङ्काः

- ३२८ क्रतुयशेभ्यश्च ४।३।६८
 २९९ क्रत्वकादिसूत्रान्ता० ४।२।६०
 १६६ कर्तरी कुण्डपाठ्यस० ३।१।१३०
 ५३५ क्रवाद्यश्च ६।२।११८
 ६६९ क्रमाः परस्मैपदेषु ७।३।०६
 ५७८ क्रमश्च क्तिव ६।४।१८
 ३०० क्रमादिभ्यो लुन् ४।२।६१
 ४८४ क्रव्यस्तदर्थे ६।१।८२
 १८० क्रव्ये च ३।२।६९
 १११ क्रियार्थोपपदस्य च क० २।३।१४
 २२९ क्रियासमभिहारे लोट् ३।४।२
 ४७६ क्रीड्जीनां णी ६।१।४८
 ४८ क्रीडोऽनुसप्तमिभ्य० १।३।२१
 ३४३ क्रीतवत्परिमाणात् ४।३।१५६
 २६१ क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०
 ६९ क्रुधद्रुहेर्वासुपार्या० १।४।३७
 ६९ क्रुधद्रुहोरुपस्थयोः कर्म १।४।३८
 १९३ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ३।२।१५१
 २६७ क्रीड्यादिभ्यश्च ४।१।८९
 १५७ क्रयादिभ्यः रना ३।१।८१
 ६४० क्रिशाः क्तवानिष्टयोः ७।२।५०
 २०९ क्रणो वीणायां च ३।३।६५
 १८६ क्रसुश्च ३।२।१०७
 ६५१ क्वाति ७।२।१०५
 ७२८ किन्प्रत्ययस्य क्तुः ८।२।६२
 १८२ क्तिप् च ३।२।७६
 २८० क्त्राद्वाः ४।१।१३८
 ५०७ क्तयो निवासे ६।१।२०१
 ६३३ क्त्यज्यौ शक्यार्थे ६।१।८१
 ४२६ क्तयो मः ८।२।५३
 २० चिप्रवचने लृट् ३।३।१३३
 ४८५ चियः ६।४।५९

पृष्ठाङ्काः

- ७३६ चियादीः प्रैपेषु त्रि० ८।२।१०४
 ७२५ चियो दीर्घात् ८।२।४६
 २९१ चौराहृद्च् ४।२।२०
 १२५ चुदजन्तवः २।४।८
 २०९ क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१
 ३३७ क्षुद्राभ्रमरवटरपा० ४।३।११९
 ६३२ क्षुब्धस्वान्तध्वान्त० ७।२।१८
 ७६७ क्षुब्नादिषु च ८।४।३९
 ५२१ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ६।२।३९
 ४०९ क्षत्रियत्परक्षेत्रे चि० ५।२।९२
 ६३३ क्षेपे ६।२।१०८
 ९२ क्षेपे २।१।४७
 १७६ क्षेमप्रियमद्रेऽप्यच ३।२।४४
 ६६९ क्षमस्याचि ७।३।७२
 ३५६ क्षः सर्वधुरात् ४।४।७८
 ३६४ क्ष च ४।४।१३२
 ५९१ क्षचि ह्रस्वा ६।१।९४
 ८८ खट्वा क्षेपे २।१।२६
 २९६ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४२
 २१८ खनो घ च ३।३।१२५
 ७४० खरवसानयोर्विसर्ज० ८।३।१५५
 ७६९ खरि च ८।४।५५
 २६७ खलगोरधात् ४।२।८०
 ३६८ खल्यवमापतिलवृष० ५।१।१७
 ३७३ खार्या ईकन् ५।२।१३३
 ४५६ खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१
 ५६३ खित्यनव्ययस्य ६।३।६६
 ४७७ खिदेश्चन्दसि ६।१।९२
 ४९० खयत्याःपरस्य ६।१।११२
 ५३८ गतिकारकोपपदा० ६।२।१३९
 ७१ गतितुद्भिप्रत्ययसाना० १।४।५२
 ५२३ गतिरनन्तरः ६।२।४९

कारिकास्थसूत्रसूची ।

पृष्ठाङ्काः

- ५११ गतिर्गतौ ८११७०
 ७४ गतिश्च ११४६०
 ११० गत्यर्थकर्मणि द्वितीया० २३११२
 ५०६ गत्यर्थलोटा लृप्त्त० ८११५१
 २४२ गत्यर्थकर्मकल्पि० ३१४७२
 १९५ गत्वरश्च ३१२१६४
 १६१ गदमदचरयमश्चा० ३१११००
 ६१४ गन्तव्यपण्यं वागिजे ६२१३२
 ५० गन्धनावरोपणसेवन० ११३३२
 ४६१ गन्धस्येदुत्पत्तिमुसु० ५१४१३५
 ५८२ गमः कौ ६१४४०
 १७६ गमश्च ३१२४७
 ५९१ गमहनजनखनघ० ६१४९८
 ६४१ गमेरिद् परस्मैपदेषु ७२१५८
 ३२० गम्भीराब्ज्यः ४३१५८
 २७४ गर्गादिभ्यो यञ् ४१११०५
 ३१५ गर्तोत्तरपादच्छ्रः ४२११३७
 २२२ गर्हायां लडपि० ३१३१४२
 २२४ गर्हायां च ३१३१४९
 १२६ गवाश्वप्रभृतीनि च २१४१११
 ७२६ गत्रियुधिर्न्यां स्थिरः ८३१९५
 १६९ गः स्थकन् ३२११४६
 ३१६ गहादिभ्यश्च ४२११३८
 २७ गाड्गुटादिभ्योऽङ्गि० १२११
 १३४ गाड् लिटि २१४४९
 ४१३ गाण्ड्यजगांसजा० ८२१११०
 १४० गातिस्थायुषाभूम्य २१४७७
 ६०४ गाथिदिदधिकेशि ६१४१६५
 ५१२ गाथलघणयोः प्रकाणे ६२१४
 १०१ गापोष्टक् ३२१८
 ४५७ गिरेश्च सेनकस्य २१४११२
 ३६० गुहादिभ्यश्च ४१११०३

पृष्ठाङ्काः

- ३९० गुणवचनब्राह्मणा० ५१११२४
 ६७२ गुणोऽपृक्ते ७३१६१
 ६९० गुणो यङ्लुक्कोः ७३१८२
 ६८१ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७३१२९
 १४८ गुपूभूपविच्छिपणि० ३११२८
 १५२ गुपेरछन्दसि ३१११०
 १४३ गुप्तिञ्जिङ्गयः सन् ३११५
 ७३३ गुरोरनुतोऽनन्त्यस्या० ८२१८६
 २१४ गुरोश्च हलः ३३११०३
 ५८ गुधिवङ्गयोः प्रलम्भने १३१५९
 २८० गृष्टवादिभ्यश्च ४११३६
 ३५९ गृहपतिना समुक्ते व्यः ४११९०
 १६९ गौहे कः ३१११४४
 ६१६ गौ पादान्ते ७११५७
 २१७ गोचरमचरवह्वज० ३३१११९
 ५२८ गोतन्तियव पाले ६२१७८
 ६२३ गोतो गित् ७११९०
 ३३३ गोत्रचत्रियाल्येभ्यो० ४३१९९
 ३९२ गोत्रचरणाच्छ्लाघा० ८१११३४
 ३३८ गोत्रचरणाद्बुञ् ४३११२६
 २८१ गोत्रक्षियाः कुत्सने० ४१११४७
 ३३० गोत्रादङ्गवत् ४३१८०
 २७१ गोत्राद्यन्त्यस्रियाम् ४११९४
 ६२७ गोत्रान्तेवासिमाणव० ६२१६९
 २६७ गोत्रावयवात् ४११७९
 २७२ गोत्रे कुञ्जादिभ्यः० ४१११८
 २६९ गोत्रेऽलुगचि ४११८९
 २९९ गोत्रोक्षोष्टोरधराज० ४२१३९
 ३७६ गोद्वयचोऽसत्या० ५११३९
 २७९ गोघाया बूक् ४१११२९
 ३४४ गोपयसोर्यत् ४३१६०
 ३४६ गोपुच्छाद्बुञ् ४११६

शुद्धाः	३१० गोयषामांश ४१।१३६
१८ आर्द्ध	४१४ गोरवद्वितलुकि १।१।१२
६ आर्द्ध	४२० गांविद्वात्सिष्टसैन्ध० ६।२।७२
१३ आर्द्ध	३४२ गोश्र पुरीये ४।३।१४५
१२ आर्द्ध	४०६ गोपदादिभ्यो वुन् ५।२।६२
११ आर्द्ध	३९६ गोष्ठा-खभूतपूर्व ५।२।१८
१० आर्द्ध	४२६ गोष्पद् मेघिनासे० ६।१।१४५
९ आर्द्ध	३७ गांखियोत्पसर्जनस्य १।२।४८
८ आर्द्ध	५२१ गौ. सादसादिसार० ६।२।४१
७ आर्द्ध	५६५ ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९
६ आर्द्ध	६३६ प्रतितत्कभितरत० ७।२।३४
५ आर्द्ध	२०८ प्रहृत्तनिश्रिगमश्च ३।३।२८
४ आर्द्ध	४३० प्रहिव्यावयिभ्यधिव० ६।१।१६
३ आर्द्ध	६३७ प्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७
२ आर्द्ध	५२५ ग्रामः शिल्पिणि ६।२।६२
१ आर्द्ध	४५५ ग्रामक्रीडाम्या च त० ५।४।९५
१० आर्द्ध	३१८ ग्रामजनयदैकदेशाद० ४।३।७
९ आर्द्ध	२९६ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल ४।२।४३
८ आर्द्ध	३२७ ग्रामाः पर्यनुपूर्वात् ४।३।११
७ आर्द्ध	३०८ ग्रामात्त्वर्त्तौ ४।२।९४
६ आर्द्ध	४२९ ग्रामेऽनिवसन्त ६।२।८४
५ आर्द्ध	४२ ग्राम्यपशुसङ्घेऽपरत० १।२।७३
४ आर्द्ध	३२५ ग्रीवाभ्योऽण्च ४।३।५७
३ आर्द्ध	३२४ ग्रीष्मवसन्तादन्यतर० ४।३।४६
२ आर्द्ध	३२४ ग्रीष्मावरसमाद् वुन् ४।३।४९
१ आर्द्ध	७२० ओ यद्दि ८।२।२०
१० आर्द्ध	१९१ म्लानिस्वयम्स्तु ३।२।१३९
९ आर्द्ध	५५३ म्लकालतनेषु कालना० ६।३।१७
८ आर्द्ध	३६२ म्लक्ष्णौ च ४।४।१७७
७ आर्द्ध	२९९ म्लः साऽस्यां क्रिये० ४।२।२८
६ आर्द्ध	१३३ म्लपयोश्च २।४।३८
५ आर्द्ध	५०० म्लि च भावकरणयोः ६।४।२७

शुद्धाः	४३० घनिलक्षी च ५।३।७९
५१८	घरूपकल्पचेतदमुच० ६।३।४३
५१२	घसिमसोर्हण्डि च ६।२।१००
५८७	घुमास्यागापाजहा० ६।४।६६
६३४	घुपिरविशद्वदने ७।२।२३
६७६	घटिति ७।३।१११
६६८	घोर्लोपो लेटि वा ७।२।७०
५२९	घोषादिषु च ६।२।८५
५९५	घसोरिद्वावग्यास० ६।४।११९
७४३	घ्नो ह्रस्वाच्चि दमु० ८।३।३२
५०८	घयि च ६।१।२१२
४९०	घसिदसोश्च ६।१।११०
६०९	घसिदयोः स्मालिमनौ ७।१।१५
१९	घिच्च १।१।५३
६४	घिति ह्रस्वश्च १।४।६
६११	हेप्रघमयोरम् ७।१।२८
६७६	हेराम्नधाम्नीभ्य ७।३।११६
६०९	हेर्यः ७।१।१३
७४३	ह्रयोः कुक्कुटशरि ८।३।२८
५६२	ह्र्यापोः सङ्गान्दसो० ६।३।६३
२४९	ह्र्याप्प्रातिपदिकाल् ४।१।१
५०३	ह्र्यारद्वन्दसि बहु० ६।१।१७८
१३१	चलिङ्. ल्याञ् २।४।५४
४६८	चडि ६।१।११
५०९	चड्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८
६६५	चजो. कु धिय्यतो ७।३।५२
२७९	चटकाया पेरक ४।१।११८
५०१	चतुरा नसि ६।१।१६७
६२५	चतुरनद्धोरासुदात् ७।१।२८
१२३	चतुर्थी चातिप्यायु० २।३।७३
९०	चतुर्थी तद्व्यांभ्य० २।४।३६
५२२	चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३

पृष्ठाङ्काः

- १११ चतुर्थी सगप्रदाने २३११२
 १२१ चतुर्थ्यर्थे बहुल छ० २२१६२
 ९७ चतुःपादो गर्भिण्या २११७१
 २०९ चतुष्पाद्भ्यो ङञ् ४१११३५
 ७०७ चनविद्विवगोत्रादि० ८११५७
 ५६६ चरणे ब्रह्मचारिणि ६३१८६
 २८६ चरणेभ्यो धर्मवत् ४२१४६
 ३४७ चरति ४११८
 ६२१ चरफलोश्च ७११८७
 १७२ चरेष्ट. ३१११६
 ३७० चर्मणोऽन् ५१११५
 २३६ चर्मोदरयो. पूरेः ३११३१
 १९३ चलनशब्दाद्यादक० ३१११४८
 ७०८ चवायोग प्रथमा ८११५९
 ६३ चादयोऽस्तवे १११५७
 ७०९ चादिलोपे विभाषा ८११२३
 ७०८ चादिषु च ८११५८
 ४७४ चाय की ६११३५
 ४७१ चाय* की ६११२१
 १०५ चार्थे छन्द २११२९
 ७०८ चाहलोप पूर्वत्वव० ८११६२
 ५९२ चिणो लुक ६१११०४
 ५९१ चिण्णमुलोद्दीर्घोऽन्य० ६११९३
 १५४ चिण्ते पद् ३११२०
 १५५ चिण्भावकर्मणो. ३११६६
 ५०० चित्त. ६१११६३
 ५७२ चित्ते कपि ६१११२७
 ३८३ चित्तवति नित्यम् ३११८९
 १६६ चित्प्राप्तित्वे च ३१११३२
 २२४ चित्रोकरणे च ३१११२०
 ७३५ चिदिति चोपमार्थे० ८१११०१
 २१४ चिन्तिपूजिकथि० ३१११०५

पृष्ठाङ्काः.

- ४७८ चित्फुरोर्णौ ६११५४
 २३६ चीरमुपमानम् ६१११२७
 ४५ सुट्ट ११३७
 ३४९ चूर्णादिनि. ४११२३
 ५३७ चूर्णादीन्यप्राणि० ६१११२४
 ५३६ चैलकेकट्टका० ६१११६
 २३५ चेले वनोपे ३११३३
 ७२२ चो कु ५११३०
 ५१० चौ ६११२२
 ५७४ चौ ६१११३८
 ५०८ च्छ्वो शृङ्गनुनासिके च ६१३
 १५१ च्छि लुङि ३११४३
 १५१ च्छे सिच् ३११४४
 ६८१ च्चौ च ७११२६
 ३३६ छगलिनो द्विनुक् ४३११०९
 २९३ छ च ४१२८
 ३५४ छत्रादिभ्यो ण ४११६२
 ३७० छदिरूपधिवलेर्ङ् ५१११३
 २१९ छन्दसि गत्यर्थेभ्य ३१११२९
 ३८६ छन्दसि घस् ५११११६
 ३८० छन्दसि च ५११६०
 ४६३ छन्दसि च ५१११४२
 ५७२ छन्दसि च ५१११२६
 ३२० छन्दसि टञ् ४३११९
 १६४ छन्दसि निष्टक्य० ३१११२३
 ४०८ छन्दसि परिपन्थि० ५११८९
 ७७ छन्दसि परेऽपि १११८१
 ४० छन्दसि पुनर्वस्वोरे० १११६१
 १८६ छन्दसि ङिट् ३१११०५
 २३० छन्दसि लुङ्लुङ् ३११६
 १७७ छन्दसि वनसनर० ३११२७
 ७४७ छन्दसि वा प्राप्ते० ८११४९

शुद्धा

- ८ आर्द्ध १८७ छन्दसि शायनपि ३।१।८४
 ९ आर्द्ध १८० छन्दसि सह ३।२।१५
 ३ आर्द्ध ७१९ छन्दसीर ८।२।१५
 १२ आर्द्ध ३५९ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 १३ आर्द्ध ३२८ छन्दसीयजौ ४।३।७१
 १४ आर्द्ध ७०३ छन्दस्यनेकमपि ८।१।३५
 १५ आर्द्ध ५८ छन्दस्यपि हरयते ६।४।७३
 ६ आर्द्ध २२१ छन्दस्यपि हरयते ७।१।७६
 ७ आर्द्ध २४९ छन्दस्युभयथा ३।४।११७
 १६ आर्द्ध १७२ छन्दस्युभयथा ६।४।१
 १७ आर्द्ध ५८९ छन्दस्युभयथा ६।४।८६
 १८ आर्द्ध १६५ छन्दस्युभयप्रहात् ८।४।२६
 १९ आर्द्ध ३३९ छन्दोगीशिक्रिया ४।३।१२९
 ८ आर्द्ध २०४ छन्दोनाग्नि च ८।३।९४
 ९ आर्द्ध १५५ छन्दोनाग्नि च ८।३।९४
 १० आर्द्ध १०१ छन्दोब्राह्मणानि च तं ४।२।६६
 ११ आर्द्ध १३० छायादय शालायाम् ६।२।८६
 ८ आर्द्ध १९१ छादयेऽद्भ्युपसर्गस्य ६।४।९६
 १२ आर्द्ध १२८ छायाबाहुल्ये २।४।२२
 १३ आर्द्ध १८२ छे च ६।१।७३
 १४ आर्द्ध १७८ छेदादिभ्यो नियम् ५।१।६४
 १५ आर्द्ध ११० जरसो सि ७।१।२०
 १६ आर्द्ध ३१७ जसि यादय पट ६।१।६
 १७ आर्द्ध २५९ जङ्गलधेनुबलजान्तं ७।३।२५
 १८ आर्द्ध ३१३ जनपदतद्वधयोश्च ४।२।१२४
 १९ आर्द्ध २८६ जनपदशब्दात् ४।१।१६८
 २० आर्द्ध ३३३ जनपदिना जनपदं ४।३।१००
 २१ आर्द्ध १०५ जनपदे लुप् ४।२।८१
 २२ आर्द्ध १८० जनसनखनक्रमगमो ३।२।६७
 २३ आर्द्ध १८२ जनसनखना सञ्चलो ६।४।४२
 २४ आर्द्ध ६८ जनिकर्तुं प्रवृत्ति १।४।३०
 २५ आर्द्ध १८४ जनिता मन्त्र ६।४।५३

पृष्ठा

- ६६१ जनिवध्योश्च ४।३।३५
 ६६१ जपजमदहदशमञ्ज ७।४।८५
 ३४४ जम्बा वा ४।३।१६५
 ४६० जम्बासुहरितवृत् ५।४।१२५
 ५०७ जय करणम् ६।१।२०२
 ६५० जराया जरसन्य ७।२।१०१
 १९४ जल्पमिच्छकुटुम्ब ३।२।१५५
 ६०९ जस शी ७।१।१७
 ६७५ जसि च ७।२।१०९
 ५१४ जहातेश्च ६।४।११६
 ६८३ जहातेश्च क्तिव ७।४।३३
 १९५ जागल्क ३।२।१६५
 ६७१ जाम्बो विधिण्ण ७।३।८५
 ३४२ जातरूपेभ्य प ४।३।१५३
 ५४५ जातिकालसुखा ६।२।१००
 ४३१ जातिनाम्न कन् ५।३।८१
 १२५ जातिप्रमाणिनाम् २।४।६
 २२३ जातुयदोर्लिङ् ३।३।१४७
 २६४ जातेरस्त्रीविपवाद ४।१।६३
 ५५८ जातेश्च ६।३।४१
 ४३२ जायन्ताच्छ वन्धुनि ५।४।९
 ४० जायाख्ययामेक १।२।५८
 ७०५ जातवपूर्वम् ८।४।४२
 २५९ जानपदकुण्ड ७।१।४२
 ५०० जान्तनशा विभाषा ६।४।३२
 ४६१ जायाया निट ५।४।३४
 २१८ जालमानाय ३।३।१२४
 ११९ जासिनिग्रहनाट २।३।५६
 ६७८ जिग्रतेर्वा ७।४।६
 १९४ जिह्विचित्रो ३।२।१५७
 ३७२ जिह्वामूलाङ्गुलेरश्च ४।३।६२
 १८६ जीयतेरतृन् ३।२।१०४

पृष्ठाङ्काः

- २२५ जीवति तु वश्ये० ४१११६३
 ४३४ त्रिविकार्ये चापण्ये ५३१९९
 ७७ जीविकोपनिषदावौ ११४७९
 १६३ जुचङ्कम्यदन्द्रम्य० ३१२१५०
 ५०८ जुष्टापरिते च चङ्ग० ६११२०९
 ६७१ जुसि च ७३१८३
 १४० जुहोत्यादिभ्यः रलुः २१४७५
 ६४० जूवश्च्योः क्विब ७२१५५
 १५३ जुस्तम्भुष्टुचुम्भुचु० ३११५८
 ६५७ जे प्रोष्टपदानाम् ७३११८
 ६७० ज्ञाजतोर्जा ७३१७९
 ५५ ज्ञाश्रुस्मृदतां सनः १३१५७
 ११८ ज्ञोऽविद्वर्धस्य करणे २११५१
 ४२७ ज्य च ५३१६१
 ४७५ ज्यश्च ६११४२
 ६०३ ज्यादादीयसः ६१४१६०
 ७५४ ज्योतिरायुषा स्तोमः ८३१८३
 ५६६ ज्योतिर्जनपदस्य० ६३१८५
 ४१३ ज्योत्स्नातमिस्रा० २१२१९४
 ५७८ ज्वरतरधिव्यवि० ६१४२०
 १६८ ज्वलितिकसन्ते० ३१११४०
 ४५७ जयः ५१४१११
 ७१८ जयः ८१२१०
 ७७१ ज्यो होऽन्यतरस्याम् ८१४६२
 ,, शरो शरि सर्वर्णे ८१४६५
 ७२४ झला जशोऽन्ते ८१२३९
 ७६९ झलां जश्झशि ८१४५३
 ७२१ झलो झलि ८१२२६
 ५०३ झल्युपोत्तमम् ६१११८०
 ७२४ झपस्तथोऽर्धो घः ८१२४०
 २४७ झस्य रन् ३१४१०५
 २४८ झर्तुस् ३१४१०८

पृष्ठाङ्काः

- ६०७ झोन्तः ७११३३
 ३४३ झितश्च तत्प्रत्ययात् ४३११५५
 १९५ जीतः क्तः ३१२१८७
 ५०६ जिनित्यादिर्नित्यम् ६१११९७
 ४३७ ज्यादयस्तद्राजाः ५३१११९
 ६०८ टाटमिडसामि० ७१११२
 २५२ टावृचि ४११९
 २५३ टिङ्ङागन्धयसजू० ४१११५
 २४४ टित आत्मनेपदानां० ३१४७९
 ६०२ टे ६१४१५५
 २९९ टे ६१४१४३
 २१२ ट्वितोऽधुच् ३३१८९
 ३०६ टक्कौ च ४२१८४
 ३०९ टगायस्थानेभ्यः ४३१७५
 २९५ टञ्कवचिनश्च ४२१४१
 ६६५ ठस्येक ७३१५०
 ४३१ ठाजादावर्ध्वं द्विती० २३१८३
 ७४३ ठः सि धुट् ८३१०९
 १० ठति च १११२१
 २५३ ठातुभाम्यामन्य० ४१११३
 २१२ ठ्वित्, क्ति ३३१८८
 २७९ ठकि लोपः ४१११३३
 २७७ ठक्च मण्डूकात् ४११११९
 ३६० ठश्चन्दसि ४१४१०६
 ६०० ठे लोपोऽकद्रवाः ६१४१४७
 ४४० ठोटेलोपः ८३११३
 २७० ठूलोपे पूर्वस्य० ६३११११
 ४४० ठचः खियामञ् २१४१४
 ६३३ ठलुत्तमो घा ७११११
 ५९ ठिचश्च १३१७४
 ६८९ ठिजां त्रयाणां ७१४७५
 ५२८ ठिनि ६२१७९

२२ ७६६ पृष्ठाङ्काः

शुद्धिः १५२ गिभिद्रुसु ३।१।४८
 ५७ गोरणी यत्कर्मणौ १।३।६७
 ६३४ गोरध्यायने घृत्तम् ७।२।२६
 ५८४ गोरनिद्रि ६।४।५१
 ७६५ गेर्विभाषा ८।१।३०
 १९१ गेशद्वन्दसि ३।२।१३७
 ४८० गो नः ६।१।६५
 १३४ गौ गमिरथोपने २।४।४६
 ३७७ गौ चहयुपधाया इत्यः ७।४।१
 १३५ गौ च सश्वहोः २।४।५१
 ४७३ गौ च सश्वहोः ६।१।३१
 ६६० ग्य आग्रयणे ७।३।६५
 १३६ ग्यचत्रियार्षितो २।४।५८
 २१५ ग्यासधन्यो युष् ३।३।१०७
 १६९ ग्युद् च ३।१।१४७
 १६६ ग्युक्तुची ३।१।१३३
 ८० तडानावात्मनेपदम् १।४।३००
 ३२९ तत आगतः ४।३।७४
 ८७ तत्पुरयः २।१।२२
 ३६ तत्पुरुषः समानाधि० १।२।४२
 ४७३ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः ५।४।८६
 ५७३ तत्पुरुषे कृति ३० ६।३।१४
 ५११ तत्पुरोपे तुत्यार्थवृत्तिया ६।२।२
 ५२५ तत्पुरोपे शालायां ६।२।१२३
 १२८ तत्पुरोपेऽन्यकर्म २।४।१९
 ४४९ तत्पृथक्वचने भयद् ५।४।२१
 १४७ तत्पृथक्पूर्वमीप ४।४।२८
 ६६० तत्पृथग्यस्य च ७।३।२९
 ७२ तत्पृथोजको हेतुश्च १।४।५४
 ९२ तत्र २।१।१६
 ४०५ तत्र ब्रह्मलः पथः ५।२।६३
 ३८५ तत्र च दीयते कार्यं ९।१।९६

पृष्ठाङ्काः

३२१ तत्र जातः ४।३।२५
 ३८८ तत्र तस्येय ५।१।११६
 १०५ तत्र तेनेदमिति स० २।२।२७
 ३५५ तत्र नियुक्तः ४।४।६९
 ३२५ तत्र भवः ४।३।५३
 ३७६ तत्र विदित इति च ५।१।४२
 ३९१ तत्र सायुः ४।१।९८
 २९१ तत्रोद्वेगतमत्रेभ्यः ४।२।१४
 १९९ तत्रोपपदं सप्तमोऽथम् ३।३।९२
 ३९४ तत्सर्वादेः ० ५।२।७
 ७१ तद्यायुक्तं चानी १।४।५०
 २९९ तदधीते तद्वेद ४।२।५९
 ४४७ तदधीनवचने ५।४।५४
 ३६९ तदर्थं विकृतेः प्रकृती ५।१।९२
 ३७३ तदर्हनि ५।१।६३
 ३८८ तदर्हम् ५।१।११७
 ३९ तदसिपयं सज्ञाम० १।२।५३
 ४०१ तदस्मिन्नधिकमि० ५।२।४५
 ४०७ तदस्मिन्नर्थं प्राये० ५।२।८२
 ३०१ तदस्मिन्नस्तीति दे० ४।२।६७
 ३७६ तदस्मिन्बृहदायला० ५।१।७७
 ३५५ तदस्मै दीयते नि० ४।४।६६
 ३७० तदस्य तदस्मिन्स्या० ५।१।१६
 ३५२ तदस्य पथम् ४।४।५१
 ३७८ तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
 ३८४ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।२४
 ३९९ तदस्य संजात तार० ५।२।३६
 ३९४ तदस्य सोढम् ४।३।५२
 २६९ तदस्यां प्रहरणमि० ४।२।५७
 ४०९ तदस्यास्त्यस्मिन्नि० ५।२।९४
 ३५३ तदोः सः स्यात् ५।२।९५
 ४२० ततो वा च ५।३।१९

पृष्ठाङ्काः

- ३३० तद्गच्छति पथिदूतयो ४।३।८५
 ३७६ तद्गतवहस्यावहति० ५।१।५०
 १६ तद्वितश्चासर्वविभक्ति १।१।३१
 ५०० तद्वितस्य ६।१।१६४
 २६६ तद्विता ४।१।७६
 ९३ तद्वितार्थोत्तरपद० २।१।११
 ६५३ तद्वितेष्वचामादे ७।२।११७
 ४४४ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५।४।३६
 १३७ तद्राजस्य बहुषु० २।४।६२
 ३५६ तद्गहति रथयुगप्राप्त० ४।४।७६
 ३६३ तद्दानासामुपधानो० ४।४।१२२
 १५६ तनादिकृन्म्य उ ३।१।७९
 १४१ तनादिभ्यस्तथासो २।४।७९
 ५९२ तनिपयोश्चन्द्रसि ६।४।१९
 १५६ तनूकरणे तच्च ३।१।७६
 ५८३ तनोतेर्यकि ६।४।४४
 ५७७ तनोतेर्विभाषा ६।४।१७
 ४७६ तन्त्रादचिरापहृते ५ २।७०
 ४१२ तप सहस्राभ्या वि २।२।१०२
 २६ तपरस्तकालस्य १।१।७०
 १५८ तपस्तप कर्मकस्यैव ३।१।८८
 १५५ तपोऽनुतापे च ३।१।६५
 ६१४ तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५
 ३८२ तमधीष्टो मृतो भू० ५।१।८०
 २४२ तयोरेव कृत्यक्करत्तर्या ३।४।७०
 ४२१ तयोर्हांदिली च च्छु० ५।३।२०
 ७३७ तयोर्ध्यावचि सहि० ८।२।१०८
 ३४६ तरति ४।४।५
 १२ तरत्तमपौ थ १।१।२२
 ३१८ तवकममकावेकवचने ४।३।३
 ६५९ तवममौ वसि ७।२।९६
 ५२४ तवै चान्तरश्च युगपत् ६।२।५१

पृष्ठाङ्काः

- १६० तव्यत्तव्यानीयर ३।१।९६
 ५५६ तसिलादिष्वाकृत्व० ६।३।३५
 ३३६ तसिरश्च ४।३।११३
 ४१९ तसेरश्च ५।३।८
 ६६ तसौ मत्सर्वे १।४।१९
 २४६ तस्यस्यमिपा ता० ३।४।१०१
 ४८९ तस्मान्द्रसो न पुसि ६।१।१०३
 २५ तस्मादियुत्तरस्य १।१।६७
 ५६४ तस्याद्बुद्धि ६।३।७४
 ६८८ तस्मान्द्रुद् द्विहल् ७।४।७१
 ३१७ तस्मिन्नगि च युष्माका० ४।३।२
 २४ तस्मिन्निति निर्दिष्टे० १।१।६६
 ३८६ तस्मै प्रभवति स० २।१।१०१
 ३८६ तस्मै हितम् २।१।५
 ६१४ तस्य तात् ७।१।४४
 ३२४ तस्य च दक्षिणा यज्ञा० ५।१।९५
 ३५२ तस्य घर्ग्यम् ४।४।४७
 ३७४ तस्य निमित्त सयो० ५।१।३८
 ३०२ तस्य निवास ४।२।६९
 ६९३ तस्य परमाण्नेडितम् ८।१।२
 ३९७ तस्य पारुमूले पी० ५।२।२४
 ४०२ तस्य पूरणे डट् ५।२।४८
 ३८८ तस्य भावस्त्वतलौ ६।१।१११
 ४५ तस्य लोप १।३।९
 ३७६ तस्य वाप ५।१।४५
 ३४० तस्य विकार ४।३।१३४
 ३२७ तस्य व्याख्यान इति० ४।३।६६
 २९४ तस्य समूह ४।२।३७
 ३३ तस्यादित उदात्त० १।२।३२
 २१० तस्यापत्यम् ४।१।९२

७६ पृष्ठाङ्काः

३३७ तस्येदम् ४३।१२०

३३४ तस्येधरः ५।४।४२

१९० ताच्छ्रीलयवयोवध० ३।२।१२९

५२४ तादी च निति कृ० ६।२।५०

८१ तान्येकवचनद्विव० १।४।१०२

२४३ ताम्यामन्यप्रोणादयः ३ ४।७।५

३४२ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२

४०६ तावतिथ ग्रहणमिति० ५।२।७७

६८४ तासल्योर्लोपः ७।४।५७

६४२ तासि च बल्लुपः ७।२।६०

१०४ तास्यनुदात्तेऽङिद० ६।१।१८६

१३५ तिकर्कितवादिभ्यो० २।४।६८

२८३ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४

४२६ तिङश्च ५।३।५६

८० तिङ्स्त्रीगित्रीगि० १।४।१०१

७११ तिङि चोदात्तवति ८।१।२७

१८०१ तिङि गोत्रादीनि कु० ८।१।२७

३३०२ तिङ्ङितिङ् ८।१।२८

१०२४८ तिङ्शित्सार्वधातु० ३।४।११३

६९१ ति च ७।४।८९

३२२८ तितुत्रतथसिमुसरक० ७।२।९

३३४ तित्तिरिवरतन्तु० ४।३।१०२

१०४ तित्स्वरितम् ६।१।१८५

३४४ तित्तिरिक्कित्तिप्यस्थमि० ३।४।७८

२३० तित्प्यनप्तेः ८।४।७३

३६७ तिरसस्तिर्यंलोपे ६।३।९४

१०४६ तिरसोऽन्यतररयाम् ८।३।४२

७६ तिरसोऽन्तर्घो १।४।७१

४० तिर्यच्यपवर्गं ३।४।६०

१९९ तिविशतेर्दिङिति ६।४।१४२

७८ तिष्ठतेरिव ७।४।५

८६ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१६

पृष्ठाङ्काः

४१ तित्प्यपुनर्वस्वोर्नञ्ज० १।२।६३

५०० तिसृम्यो जसः ६।१।१६६

३०९ तीररूप्योत्तरपदा० ४।२।१०६

५६६ तीर्थे ये ६।३।८७

६३९ तीपसहलुभत्परिचः ७।२।४८

३६१ तुम्रादन् ४।४।११५

४६७ तुजादीनां दीर्घो० ६।१।७

१५६ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७

१७० तुन्दशोकयोः परिमृ० ३।२।५

४१४ तुन्दादिभ्य इलच् ५।२।११७

४१८ तुन्दिबल्लिवेर्भेः ५।२।१३९

७०४ तुपरयपरयताईः पू० ८।१।३९

६४९ तुभ्यमहौ ङयि ७।२।९५

१११ तुमर्धाच्च भाववचनात् २।३।१५

२३१ तुमर्थेसेसेनसेभसे० ३।४।९

२०० तुमुनूण्वुलौ क्रियायां ३।३।१०

६०१ तुरिष्टेयमेयस्तु ६।४।१५४

६७३ तुरुस्तुशम्यमः सा० ७।३।९५

१२३ तुल्पायैतुलोपमा० २।३।७२

९ तुल्यास्यप्रयत्न स० १।१।९

४२७ तुरङ्गन्दसि ५।३।५९

६१२ तुहोस्ताङ्ङाशि० ७।१।३५

३३२ तुदीशलातुरवर्मती० ३।४।९४

२४० तुष्णीमि भुवः ३।४।६३

१०१ तुज्जाम्या कर्तरि २।२।१५

६२४ तुञ्ज्वल्कोष्टुः ७।१।९५

६७३ तुणह इम् ७।३।९२

५६८ तुणे च जातौ ६।३।१०३

४२३ तृतीया कर्मणि ६।२।४८

१०९ तृतीया च होरङ्गन्दसि २।३।३

८९ तृतीया तत्कृतार्थेन० २।१।३०

पृष्ठाङ्काः

- ६२० तृतीयादिपु भाषित० ७११७४
 १०३ तृतीयाप्रमृतीन्य० २१२२१
 ७८ तृतीयार्थे ११४८५
 १४२ तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् २१४८४
 १४ तृतीयासमासे १११३०
 १९० तृन् ३१२१३५
 ३१ तृपिमृपिकृशोः कारय० ११२२५
 ५९६ तृफलमजत्रप्रश्न ६१४१२२
 २८७ ते तद्गानाः ४१११७४
 ३७४ तेन क्रीतम् ५११३७
 ३८८ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति ५११११५
 ३४६ तेन दीव्यति खनति० ४१४२
 ३०२ तेन निर्घृत्तम् ४२१६८
 ३८२ तेन निर्घृत्तम् ५११७९
 ३८४ तेन परिजप्यलम्ब्य० ५११९३
 ३३४ तेन प्रोक्तम् ४३११०१
 ३८५ तेन यथाकथाचहस्ता० ५११९८
 २८८ तेन स्वतं रागात् ४२११
 ३९७ तेन वित्तरसुञ्चुष्णणपौ ५२१२६
 १०५ तेन सहेति तुल्य० २१२२८
 ३३६ तेनैकदिक् ४३१११२
 ७७ ते प्राग्घातोः ११४८४
 ६९९ तेमयावेकवचनस्य ८११२२
 ७६८ तोः पि ८१४४३
 ७७० तोलिं ८१४६०
 १८९ तौ सत् ३१२१२७
 १७९ त्यदादिपु दशोऽना० ३१२६०
 ६५१ त्यदादीनामः ७१२१०२
 २७ त्यदादीनि च १११७४
 ४३ त्यदादीनि सर्वैर्नि० ११२७२
 ५०९ त्यागरागहासकु० ६११२१६
 २४१ त्रपुजतुनोः युक् ४३१३३८

पृष्ठाङ्काः

- १९१ त्रसिगृधिष्टपिच्छि० ३१२१०४
 ३७९ त्रिंशच्चत्वारिंशतो० ५११६२
 ४६३ त्रिककुत्पर्वते ५१११४७
 ६५० त्रिचतुरोः क्रियां० ७२१९९
 ७६९ त्रिप्रमृतिपु शाकटा० ८११५०
 ४०३ त्रेः संप्रसारणं च ५२१५६
 ६१६ त्रेस्त्रयः ७१११३३
 ५५९ त्रेस्त्रयः ६३१४८
 ६४९ त्वमावेकवचने ७२१९७
 ७०० त्वामौ द्वितीयायाः ८११२३
 ६४८ त्वाहौ सौ ७२१९४
 ५६२ त्वे च ६३१६४
 ४०२ थट् च च्छन्दसि ५२१५०
 ५९५ थलि च सेटि ६१११२१
 ५०६ थलि च सेटीड० ६१११९६
 ५४० थायघन्काजवि० ६२११४४
 २४४ थासः से ३१४८०
 ४२२ थाहेतौ च च्छन्दसि ५३१२६
 ६२३ थो न्यः ७११८७
 ५८० दंशसञ्जस्वज्ञां शपि ६११२५
 ४२३ दक्षिणादाच् ५३१३६
 ३०८ दक्षिणापरचासुर० ४२१९८
 ४६० दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ३१११२६
 ४२२ दक्षिणोत्तराम्यामत० ५३१२८
 ४३८ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५११२२
 ३८० दण्डादिभ्यः ५११६६
 १६८ ददातिदघात्योर्वि० ३१११३९
 ७२४ दधस्तयोश्च ८१२३८
 ६८३ दघातेर्हिः ६११४२
 २९१ दध्नष्टक् ४२११८
 ४१२ दन्त उच्चत उरच् ५२११०६
 ४१३ दन्तनिखालसंज्ञा० ५२११३३

७६ पृष्ठाङ्काः

६८५ दग्ध ह्यञ्ज ७।१।२६

पृष्ठ

६७० द्यतेर्दिगि लिटि ५।१।१९

आर्द्ध १०८

१५० दयायासश्च ३।१।३०

आर्द्ध १०८

६५१ दश्च ७।२।१०५

आर्द्ध १०१

७३० दश्च ८।२।७५

आर्द्ध १०१

५०२ द्रसित ६।३।१२४

आर्द्ध १०१

५५५ द्राणश्च सा चेषतु० १।३।५५

आर्द्ध १०१

६०५ द्राग्निनायनहा० ६।१।१०४

आर्द्ध १०८

७२२ दादेर्घातोर्घः ८।२।३२

आर्द्ध १०८

६८७ दाधतिर्दर्जति० ७।१।६५

आर्द्ध १०८

११ दाधा ध्वदाप् १।१।२०

आर्द्ध १०८

१९४ दाधेत्सिशदस० ३।२।१५९

आर्द्ध १०८

४२० दानीं च ५।३।१८

आर्द्ध १०८

४३७ दामन्यादित्रि० ५।३।११६

आर्द्ध १०८

२२६ दामहायनान्ताद्य ४।१।२७

आर्द्ध १०८

१९७ दाम्नोशस्युजुज० ३।२।१८२

आर्द्ध १०८

२१२ दायाय दायदे ६।२।५

आर्द्ध १०८

२४२ दाशगोष्ठी सप्रदाने ३।४।७३

आर्द्ध १०८

४६८ दाशान्साह्वान्मी० ६।१।१२

आर्द्ध १०८

५३२ दिक्कब्दा प्रामज० ६।२।१०३

आर्द्ध १०८

४२२ दिक्कब्देभ्यः सप्तमो० ५।३।२०

आर्द्ध १०८

३१८ दिक्पूर्वपदाट्टश्च ४।३।६

आर्द्ध १०८

३१० दिनपूर्वपदादसत्ता० ४।२।१०७

आर्द्ध १०८

२६३ दिक्पूर्वपदान्द्वौ ४।१।६०

आर्द्ध १०८

९३ दिक्सख्ये सज्ञायाम् २।१।६०

आर्द्ध १०८

३२५ दिगादिभ्यो यत् ४।३।२४

आर्द्ध १०८

१०५ विद्धत्तामान्यन्तराले २।२।२६

आर्द्ध १०८

२६८ दिव्यादित्य० ४।१।८२

आर्द्ध १०८

४९३ दिव उत् ३।१।१३१

आर्द्ध १०८

३०२ दिव औत् ७।१।८४

आर्द्ध १०८

७० दिव कर्म च १।४।४३

आर्द्ध १०८

५५५ दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०

आर्द्ध १०८

पृष्ठाङ्काः

१२० दिवस्तदर्थस्य २।३।६८

१५६ दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९

१७३ दिवाविभानिशाप्रमा० ३।२।२१

५०४ दिवो झल् ६।१।१८३

५५५ दिवो घात्रा ६।३।२९

७२६ दिवोऽविजिगीषा० ८।२।४९

६५६ दिशोऽमद्राणाम् ७।३।१३

५१८ दिष्टिवितस्योश्च ६।२।३१

५८६ दीढो युद्धिच किङ्कति ६।४।६३

८ दीर्घोऽधिष्ठात् १।१।६

१५४ दीपजनबुधपूरि० ३।१।६१

६८८ दीर्घं हृणः किति ७।४।६९

५२४ दीर्घंकाशतुपभ्राष्ट्र० ६।२।८३

२६३ दीर्घंजीह्वी च च्छन्द० ४।१।५९

६५ दीर्घं च १।४।१३

६५९ दीर्घाञ्च वरुणस्य ७।३।२३

४८९ दीर्घाञ्जसि च ६।१।१०५

४८२ दीर्घात् ६।१।७९

७४० दीर्घादिति समानपादे ८।३।९

७६९ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२

६९० दीर्घोऽङ्कितः ७।४।८३

६९२ दीर्घो लघोः ७।४।९४

४४९ दुःखात्प्रतिलोभ्ये २।४।६४

१६८ दुःयोरनुपसर्गे ३।१।१४२

६८२ दुरस्युद्विषण्युर्वृ० ७।४।३६

२८० दुष्कुलाद्दृक् ४।१।१४२

१८१ दुहः कण्वश्च ३।२।७०

१५४ दुहश्च ३।१।६३

३६२ दूतस्य मागक० ४।४।१२०

७३३ दूराद्भूते च ८।२।८४

११५ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वि० २।३।३५

११५ दूरान्तिकार्थे पृथ्व० २।३।३४

पृष्ठाङ्काः

- ६२२ दृश्ववस्वतवसां० ७११८३
 ५६६ दृश्ववतुषु ६।३।२९
 ६३३ दृश्वयूलवलयोः ७।३।२०
 ३२५ दृश्विकृत्तिकलसिप० ४।३।२६
 १८४ दृश्वोः कनिष् ३।२।६४
 २३१ दृश्वो विरुपे च ३।४।११
 २७९ दृश्वं साम ४।३।७
 ३२४ देयमृगे ४।३।४७
 ४४७ देये ब्रा च ५।४।५५
 ५५५ देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
 ६।९ देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
 ५३९ देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
 ४४२ देवतान्तात्तादर्थ्ये० ५।४।२४
 ४३४ देवपथाद्रिभ्यश्च ४।३।१००
 ३५ देवमन्त्रणोरनु० १।३।३८
 ४४८ देवमनुष्य० ५।४।५६
 ६८२ देवसुन्नयोर्यजुषि० ७।४।३८
 ४४३ देवात्तल ५।४।२७
 ६५३ देविकाशिशपा० ७।३।१
 १९२ देविकुतोश्चोप० ३।२।१४७
 ४१२ देशे लुविलची च २।२।१०५
 २६७ देवयज्ञिसौविष्टु० ४।१।८१
 ६८३ दो दक्षोः ७।४।४६
 ५९० दोपो णौ ६।४।९०
 ६८२ द्यतिस्मृतिमास्या० ७।४।४०
 २९३ द्यावापृथिवीद्युना० ४।२।३२
 ६८८ द्युतिस्वाप्योः सौ० ७।४।६७
 ६२ द्युद्भ्यो लुडि १।३।९१
 ४।२ द्युद्भ्यां मः २।२।१०८
 ३०९ द्युत्रागपागुद्भव० ४।२।१०१
 ४७२ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः० ६।१।२४
 ४३१ द्रव्यं च भत्ये ५।३।१०४

पृष्ठाङ्काः

- २७३ द्रोणपर्वतजीवन्ता० ४।१।१०३
 ३४४ द्रोश्च ४।३।१६१
 ६९८ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादाव० ८।१।१५
 ३९२ द्वन्द्वमनोज्ञाद्रिभ्य० २।१।१३३
 ११४ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य० २।४।२
 ४५६ द्वन्द्वश्च्युदपहा० ५।४।१०६
 २८९ द्वन्द्वश्च्युः ४।२।६
 ३२८ द्वन्द्वश्च्युन् वैरमैथु० ४।३।१२५
 १०६ द्वन्द्वे वि० २।२।३२
 १४ द्वन्द्वे च १।१।३१
 ४१६ द्वन्द्वोपतापगर्हा० ५।२।१२८
 ६।४ द्वारादीनां च ७।३।४
 १२४ द्विगुरेकजन्मन् २।४।१
 ८० द्विगुश्च २।१।३३
 २०५ द्विगोः ४।१।२१
 ३७७ द्विगोपृष्ठ ५।१।५४
 ३८२ द्विगोर्यप् ८।१।८२
 २६९ द्विगोर्लुगनपत्ये ४।२।८८
 ३।३ द्विगोर्वा २।१।८६
 ५३१ द्विगौ ऋतौ ६।२।९७
 २।४ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२
 ९९ द्वितीयनृतीयच० २।२।३
 १३२ द्वितीयाटौस्त्वेन २।४।३४
 १२० द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०
 ६४७ द्वितीयायां च ७।२।८७
 २३८ द्वितीयायाञ्च ३।४।५३
 ८७ द्वितीयाश्रितातीत० २।१।३४
 ५२५ द्वितीये चानुपारये ६।३।८०
 ४४१ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५।४।१८
 २७४ द्वित्रिपूर्वादिण् च ५।१।३६
 ३७३ द्वित्रिपूर्वादिष्कात् ५।१।३०
 ४५६ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०२

पृष्ठाङ्काः

३ आर्द्र १० ४५८ द्वित्रिम्या प मूर्ज ५४११५

६ आर्द्र १० ४०१ द्वित्रिम्या तयस्याव० २११४३

३ आर्द्र १० ५५० द्वित्रिम्या पादन्मू० ६१११५७

७ आर्द्र ३० ४२५ द्विन्योश्च घमुज् ५३१४५

७ आय ३ ४६० द्विदण्डवादिभ्यश्च ५४११२८

३ आहा १ २२ द्विवचनेऽचि १११५९

६ आल ५ ४२६ द्विवचनविभज्यो० ५३१५७

६ लाव ५ १०५ द्विपत्परयोस्तपरे ३२१३९

७ जाव ५ २४८ द्विपश्च ३१११२२

६ जाव ५ १९० द्विपोऽमित्रे ३२११३१

६ जाव ५ ४५३ द्विस्तावा त्रिस्तावा० ५४१८७

० लाश ५ ७४६ द्विस्त्रिचतुरिति० ८३१४३

६ लाश ३ ३१९ द्वीपादनुससुज् चम् ४३११०

८ ला २ ४०३ द्विस्त्रीय ५३१६४

६ ला ३ २९० द्वैपवैयाघ्रादन् ४२११२

९ ला ३ २७८ द्वयत् ४१११२३

६ ला ३ ३४२ द्वयच्छन्दसि ४३११५०

८ ला ३ ५०३ द्वयवोऽस्तिति ६३११३५

७ ला ३ ३२८ द्वयजृद्वास्त्रावर्षप्रमा० ४३११७२

६ ला ३ २८६ द्वयम्भरावकलि० ४१११७०

३ ला ३ २६७ द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप० ६३१४७

१ ला ३ ५५३ द्वयष्टन सक्रयायाम० ६३१४७

६ ला ३ ६६ द्वयकयोर्द्विवचनैक० १११२२

१ ला ३ १९७ ध कमणि ह्न् ३२११८१

२ ला ३ ३५७ धनगण लब्धा ४११८७

१ ला ३ ४०३ धनहिरण्याकामे ५२१६५

३ ला ३ ४६१ धनुपश्च ३१११३२

३ ला ३ ३१२ धन्वयोपधाद्बुज् ४३११२१

१ ला ३ ३६१ धर्म चरनि ४११४१

१ ला ३ ३५८ धर्मपथ्यैरन्याया० ४११९२

१ ला ३ ४१७ धर्मशीलव्यान्ता० ५३११३२

१ ला ३ ४६० धर्मादनिच् केवलात् ५४१२४

पृष्ठाङ्काः

२२८ धातुसंबन्धे प्रपदा ३१११

१५९ धातो ३११९१

५०० धातो ६१११६२

१४३ धातो कर्मण ९० ३११७

१४७ धातोरेकाचो हला० ३११२२

४८३ धातोस्तथिमि० ६११८०

४८० धावादे प स् ६११६४

३९३ धान्याना भवने स् ० ५३११

६८ धारेऽवर्ण १११३५

४२१ धि च ८३१२५

१५६ धिन्विकृष्णोर च ३११८०

३५६ धुरो यद्वक्त्री ४११७७

३१३ धूमादिभ्यश्च ४१११२७

६३३ धृपिसती वीन्ये ७३११९

६७ ध्रुवमपायेऽपादानम् १११२४

६१४ ध्रुवो ध्वात् ५३११२

९१ ध्वाङ्घ्रण ऋपे २११४२

६५ न क्ये ११११५

६७९ न कृपि ७३११४

६५५ न कर्मव्यतिहारे ७३१६

६८६ न क्वतमदि ७३१६३

५९७ न कोपधाया ६३१३७

५८२ न किचि दीघेश्च ६३१३९

३० न क्वा सेट् १३११८

२६३ न क्रीडादिवह्व च ४११५६

६६७ न क्रादे ७३१५९

३६३ नक्षत्राद्घ ४१११७१

७५६ नक्षत्राद्वा ८३११००

११७ नक्षत्रे च लुपि २३१४५

२८८ नक्षत्रेण तुक्तः काल ४३१३

३२२ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४३१३७

२६३ नक्षत्रात्संज्ञायान् ४३१५८

पृष्ठाङ्काः

- ४७ न गतिहिंसाथैभ्य १।३।१५
 ३१४ भगरात्कुत्सनप्रावी० ४।२।१२८
 ५४६ न गुणादयोऽव्यया ६।२।७६
 १३८ न गोपवनादिभ्य २।४।६०
 ६६५ न गोऽप्राणिष्वन्य० ६।३।७७
 १०४ न गोशब्दन्तमावर्णो० ६।१।१८२
 ७१७ न डिस्त्रुद्धयो ८।२।८
 १०० न चवाहाहैवयुक्ते ८।१।२४
 २८२ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३६
 ९९ नञ् २।२।६
 ६० नञ् शुचीश्वरत्नेत्र० ७।३।३०
 ३५० नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
 १४२ नञो गुणप्रतिषेधे० ६।२।१६६
 २३४ नञो जरमरमि० ६।२।११६
 ३५९ नञ्दुःसुभ्यो हलि० ५।४।१२१
 १४६ नञसुभ्याम् ६।२।१७२
 ३०७ नङशादाडवल्च् ४।२।८८
 २७२ नडादिभ्य फक् ४।१।९९
 ३०७ नडादीना कुञ्च ४।१।९१
 १७५ न तिसृचम् ६।४।४
 ३९८ नते नासिकाया स० ५।२।३१
 १३७ न तौलवलिभ्य २।४।६१
 ३३९ न ढण्डमाणवान्ते० ४।३।३०
 १२७ न दधिपय आदीनि २।४।१४
 ४५७ नदीपौर्णमास्याग्र० ५।४।११०
 ६३३ नदी बन्धुनि ६।२।१०९
 ८७ नदीभिश्च २।१।२०
 १५८ न दुहस्नुनमा य० ३।१।८९
 १५२ न दृश ३।१।४७
 ५५६ नद्या शेषस्यान्य० ६।३।४४
 ३०८ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।६७
 ३०६ नद्या भद्रप् ४।२।८५

पृष्ठाङ्काः

- ४६४ नद्युतश्च ५।४।१५३
 ३११ न द्वयच्च प्राच्य० ४।२।११३
 ७ न धातुलोप अर्थ १।१।४
 ७२७ न ध्यात्स्यापृमूर्च्छि० ८।१।५७
 ३८९ न नञपूर्वात्तुपुरु० ५।१।१२१
 १०० न निर्धारणे २।२।१०
 ५४७ न निविभ्याम् ६।५।१८१
 १८८ ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२१
 १६७ नन्दिप्रहिपचादि० ३।१।१३४
 ४६६ नन्द्रा सयोगादय ६।१।३
 ७०४ नन्वित्यनुसृपणा० ८।१।४३
 १८८ नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१
 २१ न पदान्तद्विर्वचन० १।१।५८
 ७६८ न पदान्ताटोरनाम् ८।४।४२
 ७४३ न परे न ८।३।९७
 ६१ न पादग्याडयमाडय० १।३।८९
 ४२ नपुसकमनपुसके० १।२।६९
 ६१९ नपुसकस्य झलच् ७।१।७२
 ६१० नपुसकाच्च ७।१।१९
 ४५७ नपुसकादन्यतर० ५।४।१०९
 २१६ नपुसके भावे क्त ३।३।११४
 ४५० न पूजनात् ५।४।५९
 २८७ न प्राच्यभार्गादि० ४।१।१७८
 १३ न बहुव्रीहौ १।१।२९
 ७३१ न भकुर्दुराम् ८।२।७९
 ७६६ न भाभूकमिगमि० ८।४।३४
 ५३० न भूताधिकसजीव० ६।२।२१
 ५१५ न भूवाचिचद्विधियु ६।२।१९
 २८९ न भूसुधियो ६।४।८५
 ५६४ न भ्राणनपाञ्चवेदाना० ६।३।७५
 ६०४ न भपूर्वोऽपत्येऽव० ६।४।१७०
 १११ नभः स्वस्तिस्वाहास्व० २।३।१६

७ अष्टाङ्गः

४५ नमस्पुरसोर्गत्योः ३३१४०

शुः८ न माङ्ग्यो ६१४०४

आर् १, १५ नमिक्किपिस्मजस० ३२११६७

१ आर् १, १४ न गुने ८१३३

२ आर् १, १६ नमोवरिविश्रुड० ३१११९

२ आर् ३, ३ न यः ३२११०२

२ आर् ३ ७ न यदि ३२१११३

१ आर् ७ ३ न ययनावाङ्गे ३११२३

६ आर् १ ३ न यासयोः ७११४५

६ आर् ६ ४ न ज्याभ्यां पदान्ता० ७१३३

७ आर् २१८ न रपरस्विष्टि० ८११११०

६ आर् १ १ न रयः ३११६४

६ आर् १ ३ नरे सजायाम् ६१११२१

० आर् ० २ न लिङ्गि ७१२३९

६ आर् ३ न लृट् ८११२९

८ आर् २ न लुमताद्रस्य १११६३

६ आर् ४ नलोकाव्ययनिष्ठा० २१३६९

९ आर् ३ नलोपः प्रातिपदि० ८१२१७

६ आर् १ नलोपः सुप्वर० ८१२२

८ आर् १ नलोपो नञः ६१३७३

७ आर् १ न ल्यवि ६१३६९

६ आर् ३ न वदाः ६११२०

३ आर् १ न विभक्तौ तुस्माः ११३३

५ आर् २ न वृष्म्यश्नुर्म्यः ७१२५९

६ आर् ३ न वेति विभाषा १११४४

१ आर् १ न व्यो लिटि ६११४६

३ आर् ३ न शब्दक्षककलह० ३१२२३

३ आर् ३ न शसददवादि० ६१४१२२

३ आर् १ नोः पान्तस्य ८१३३६

६ आर् १ नोर्वा ८१२६३

६ आर् १ श्वा ८१३३०

१ आर् १ श्वा धातुस्यो० ८१२०७

१ आर् १ श्वा

१ आर् १ श्वा

पृष्ठाङ्गः

७४२ नश्चापदान्तस्य ष० ८१२१४

७३८ नरद्वयप्रदान् ८१३७

२५२ न पटस्वसादिभ्यः ४१११०

५९८ न संयोगाद्भ्रमन्तात् ६११३७

४५४ न संस्यादेः म० ५११८९

४६४ न सशायाम् २१११५५

७२८ नसत्तनिपत्तानु० ८१२६१

४७५ न सप्रसारणे स० ६१३३७

४३८ न सामिबचने ५१४५

६१९ न सुहुर्म्यां केव० ७१३६८

३४ न सुनक्षण्यायां स्व० ११२३७

३९९ नस्तद्धिते ६११९४४

७०३ नह प्रत्यारम्भे ८११२१

५३२ न हास्तिनफलक० ६१२१०७

५७१ नहिष्वित्वृषि० ६१३११६

७२३ नहो घः ८१२३४

६७७ नागलोपिशात्पृ० ७१४२

५३७ नाचार्यराजत्वि० ६१२१३३

९ नाग्लो ११११०

५८० नाङ्गे पूजायाम् ६१३२०

४६५ नाडीतन्वयोः स्वाङ्गे ५१११५

१७४ नाडीमुष्टयोश्च ३१२३०

६५९ नातः परस्य ७१२२७

४८९ नादिवि ६१११०४

७६९ नादिन्याङ्गेरो० ८१३४८

७१९ नाद्वयस्य ८१२१७

२४० नापार्थप्रत्यये० ३११६०

२२० नानद्यत्नवद० ३१३१३५

५५ नानोर्णः ११३६८

४०२ नान्तादसल्यादेर्मत् ७१२४९

६७२ नाम्यस्तस्याचि वि० ७१२८७

६२१ नाम्यस्ताङ्गु ७११०८

पृष्ठाङ्का

- ७१२ नामन्त्रिते समा० ८।१।७३
 ५०३ नामन्यतरस्याम् ६।१।१६७
 ६७५ नामि ६।१।३
 २३९ नाम्न्यादिशिप्रहो ३।१।५२
 ४८८ नाम्नेडितस्यान्त्य० ६।१।९९
 ५५५ नावो द्विगो ५।१।१९
 ५४५ नाव्यदिक्रान्द्र० ६।१।१६८
 १४१ नाव्ययोभावाद्दो० २।१।८३
 १७४ नामिकास्तनयो० ३।१।२९
 २६० नामिनोद्वरीष्ट० ४।१।५५
 ३२६ निकटे पत्ति ४।१।७३
 ६१ निगरणचलनार्थे० १।३।८७
 ७३४ निगृह्यानुयोगे च ८।२।१४
 २१० निघे निमित्तम् ३।३।८७
 ६८९ निघा त्रयागा गुण ७।१।७३
 ३४१ निय वृद्धारा० ४।३।१४४
 ४०३ निय शतादिमा० ५।२।५७
 २५६ नित्य सञ्ज्ञाद्दन्मो ४।१।२९
 २५२ निय सपन्थादिषु ४।१।३५
 ७४६ नित्य समाप्तेऽनुत्तर० ८।३।४५
 ४७२ निय स्मयते ६।१।५७
 ७७ निय हस्ते पागा० १।४।७७
 ५९३ नित्यङ्करोते ६।४।१०८
 १४७ नियङ्गीदित्ये गती ३।१।२३
 १०२ नित्यङ्क्रीडाजीरिक्तयो २।२।१७
 २४६ नित्यङ्कित ३।४।९९
 १३६० नित्य द्दन्दि ४।१।४६
 ६७२ नित्य द्दन्दि ५।४।८
 ३५९ नित्यमसिच्छपा० ५।१।१२२
 ४८८ नित्यमाप्तेडितेदाचि ६।१।१००
 २०९ निय पगा परिमाने ३।३।६६
 ५०८ नित्य मन्त्रे ६।१।२६०

पृष्ठाङ्का

- ६९४ नित्यवीप्सयो ८।१।७
 ७५५ निन्ददीम्या स्नाते ० ८।३।२९
 १९२ निन्दद्विसङ्घिता० ३।२।१७६
 १० निपात एकाननाद् १।१।१४
 ५७३ निपातस्य च ६।३।१३६
 ७०२ निपातैर्यद्यदिहन्त० ८।१।३०
 २१० निपातमाहाव ३।३।७३
 २३५ निमूलममूलयो कप ३।१।३४
 ६३६ निर कुप ८।२।४६
 २०४ निरम्यो पूव्यो ३।३।२८
 ६४७ निरदकादीनि च ६।१।१८४
 ७२६ निर्वागोऽराते ८।२।५०
 ३४८ निर्वृत्तेऽचद्यतादिभ्य ४।१।३६
 ५५० निराते घातत्राणे ६।२।८
 २०६ निवासचिनिशरी० ३।३।४१
 ७५९ निव्यभिम्योऽङ्गय० ८।३।११९
 ३१९ निशाप्रदोषाम्या च ४।३।१४
 ४४९ निष्कुलान्निष्कोपणे ५।४।६०
 १०७ निष्ठा २।२।३६
 १८५ निष्ठा ३।२।१०२
 २०७ निष्ठा च इयजनात् ६।१।२०५
 ५८४ निष्ठायाम् सेडि ६।४।२
 ५८३ निष्ठायामप्यद्वये ६।४।६०
 ३० निष्ठास्तिस्रिदि० १।२।१९
 ५४५ निष्ठोपमानादन्त्यत० ६।२।१६३
 ८३३ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य० ६।२।११०
 ४६५ निष्प्रवागिश्च ५।५।१६०
 ५० निस्तमुपविम्यो ह १।३।३०
 ७५७ निस्तत्पतायना० ८।३।१०२
 ६९० नीमन्नुत्तमुत्तमु० ७।४।८४
 ३३ नीचैरनुदात्त १।२।३०
 ४२० नीती च तद्युक्तात् ५।३।७७

७।

पृष्ठाङ्का

- १५९० नुगतोऽनुनासिका० ७।१।८५
 आर् १ १२० नुदविदोन्द्राभा० ८।३।५८
 शा १ १४९ नुद्विसर्गनीपद्मार्ण्यं ८।१।५८
 आर् १ १५२ नृ च ६।१।६
 २ आर् ३ १०४ नृ चान्यतरस्याम् ६।१।१८४
 भाय ३ १४० नये ८।३।१०
 शा ३ २६ नेटि ७।२।४
 ३ आर् १ १८ नेत्यलित्तिरिधे ७।१।६२
 ६ आर् ६ १० नेडपति वृति ७।२।८
 ७ आर् २ १११ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६
 ६ आर् १ ०८ नेदमदसोरको ७।१।११
 ६ आर् १ ५९ ने-द्रस्य परस्य ७।३।२२
 ० आर् ३ ५३ नेन्विज्जवप्नातिषु च ६।३।१९
 ६ आर् ३ ६३ नेयल्लवटस्थानावस्ती १।१।४
 ८ आर् २ ४९ नेरनिधाने ६।२।१९२
 ६ आर् ३ ६३ नेगद्वनदपतपद० ८।४।३७
 ९ आर् ३ १८ नेर्विज्जिरीसधौ ५।२।३२
 १ आर् १ ४७ नेर्विंश १।३।६७
 ८ आर् १ ०२ नेडधावो ६।१।१७५
 ७ आर् ३ ३९ नोचरपदेषुदात्ता० ६।२।१४२
 ६ आर् ३ ३२ नोचहृद्भविस्वात् १।३।१८१
 ३ आर् ३ ३२ नोदात्तस्वरितोदय० ८।४।६७
 ५ आर् ३ ३१ नोदात्तोपदेशस्व० ७।३।३४
 ६ आर् १ ५२ नोनयतिष्वनयये० ३।१।५१
 १ आर् ३ ३१ नोपधायफान्ताहा १।२।२३
 ५ आर् ३ १५ नोपधाय ६।४।७
 १ आर् ३ ९ नौ मदनदपठस्वन ३।३।६४
 २ आर् १ १९ नौ ण च ३।३।६०
 ३ आर् ३ ६ नौ इच्छत् ४।४।७
 १ इक् १ ८ नौषधोधमविपमूल० ४।४।९१
 ३ इक् ३ ७ नौ गृ धान्ये ३।३।४८
 ५ इक् ४ न्यप्रोधस्य च केवलस्य ७।३।५
 ३ इक्

पृष्ठाङ्का

- ६६६ न्यहृत्कादीना च ६।३।३३
 ५२४ न्यधी च ६।२।५३
 ३९७ पठाति ५।२।२५
 ३५० पक्षिमास्यसृगान्हन्ति ४।४।३५
 ३७८ पञ्क्तिर्विशतित्रिंशच्च० ५।१।५९
 २६५ पद्मोश्च ४।१।६८
 ७२१ पचो च ८।२।२२
 ३७९ पञ्चदशतो वर्यो वा ५।१।६०
 ११० पञ्चमी विभक्ते २।३।४२
 ९० पञ्चमी भयेन २।१।३७
 ११० पञ्चम्यपाहपरिमि २।३।१०
 ६१२ पञ्चम्या अत् ७।३।३१
 ७४८ पञ्चम्या परावध्यर्थे ८।३।५१
 ५५१ पञ्चम्या स्तोकादिभ्य ६।३।२
 १८५ पञ्चम्यामजाती ३।२।९८
 ४१९ पञ्चम्यास्तसित् ४।३।७
 ३७४ पणपादमापशताश्वत् ६।१।३४
 ५४२ पण्यकमल्लोदासी० ६।२।४२
 ६८० पत पुम् अ४।१९
 १४ पति समास एव १।४।८
 ३९१ पथ्यन्तपुरोहिता० ५।१।२८
 ५१६ पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८
 २५७ पयुनो यज्ञस्योमो ४।३।३३
 ३३८ पत्रपूर्वादि ४।३।१२
 ३३८ पत्राच्चयुपरिपदश्च ४।३।१२३
 ३२१ पय पन्थ च ४।३।२९
 ३८१ पथ ष्क्त् ५।१।७९
 ५६९ पथि च इन्द्रसि ६।३।१०८
 ५०६ पथिमयो सर्वना० ६।१।१९९
 ६२२ पथिमय्युभुजामात् ७।१।८५
 ४५० पथो विभाषा ६।४।६२
 ३६० पथ्यतिशिनसति० ४।४।१०४

शृङ्गाः

- ३१० पद्मस्तिम्भरयम् ४१४८०
 २०१ पद्मविशसृष्टो ४१३१६
 ७६० पद्मवायेऽपि ८१४३८
 ३९८ पद्मस्य ८१११६
 ६९८ पद्मात् ८१११७
 ६६७ पदान्तस्य ८११३७
 ६२२ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७३३९
 ४८३ पदान्ताद्वा ६११७६
 १६४ पदात्तैरिवाद्याप० ३११११२
 ५१२ पदेऽपदेशे ३१२७
 ८५१ पदोत्तरपदं गृह्णाति ४१३३९
 ४७९ पदोभ्यामसृष्टिसप्त० ६११६३
 ५६० पद्यत्वतद्धे ६१३५३
 ३८१ पन्थो ण नित्यम् ५११७६
 ८२ परः मन्त्रिणः स० ११११०९
 १२९ परवह्निं द्वन्द्वतत्पु० २११२६
 १४२ परश्च ३११२
 ३५३ परश्चघादृष्ट ४१४५८
 २२१ परस्मिन्विभाषा ३३११३८
 १४३ परस्मैपदानां णल० ३१४८२
 ५५२ परस्य च ३३३८
 ६० परान्तरतोऽः ११४२६
 ५५० परादिशब्दसि० ६१२११९
 २०५ पराविनुपात्यय ह्रणः ४१३३८
 २३३ परावरयोगे च ३१४२०
 ३१८ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४३३५
 ७० परिक्रयणे सप्रदानम० ११४४४
 ३३८ परिक्रियमाने च ३१४५५
 ३३० परित्याया ङञ् ५१११७
 ७५२ परिनिविम्यः सेव० ८३३७०
 २०५ परिन्वोर्नामोर्धूता० ३३३३७
 ३६० परिपन्थं च तिष्ठति ४१३६

शृङ्गाः

- ५१९ परिप्रत्युपापावर्ज्य० ६१२३३
 २०२ परिमाणख्याया स० ३३३२०
 ६५७ परिमाणान्तस्याम० ७३३१७
 १७४ परिमाणे पचः ३१२३३
 ३४९ परिमुग् च ४१४२९
 २९० परिकृतो रयः ४१११०
 ४७ परिव्यवेम्य. क्रिय १३११८
 ३५१ परिपदो ष्य ४१४४४
 ३६१ परिपदो ष्य ४१४१०१
 ७२३ परिस्फन्द. प्राच्यम० ८३३७२
 ५४७ परेरभितो भाविम० ६११८२
 ६० परेष्टुप १३३८२
 ६९४ परेर्वर्जने ८११५
 ७५२ परेश्च ८३३५४
 ७२० परेश्च घाङ्गो. ८१२३२
 १८७ परोक्षे लिट् ३१२११५
 ३९४ परोक्षपरम्परपुत्रपौ० ६१२१०
 २१२ परी घ ३३३४४
 २०८ परी भुवोऽवज्ञाने ३३३५५
 २०७ परी यज्ञे ३३३४७
 ३४७ पर्यादिम्य ४३३४८०
 ४१९ पर्यादिम्या च ६३३९
 २४१ पर्यासिचचनेष्वलम० ३३३६६
 २१६ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ३३३१११
 ३१७ पर्वताच्च ४१२१४३
 ४३७ पश्चादियौधेयादि० ६३३११७
 ५३६ पल्लसूपज्ञाक मिध्रे ६३३१२८
 ३४१ पलाशादिम्यो वा ४३३१४१
 ४२३ पञ्चपक्षा च ष्टुदसि ६३३३३
 ४२३ पञ्चात् ६१३३०
 ७०१ पश्यार्धेश्वानालोचने ८१२२६
 २६४ पारुर्णपर्णपुष्पफ० ४११६४

	शृङ्गा	
शृङ्गा	६७० पात्राध्मास्थानादा० ७३१७८	
८ आर्द्ध	१७८ पाण्डितादधी सि० ३११५५	
६ आर्द्ध	१६८ पात्राध्माधेट्टेश श ३१११३७	
३ आर्द्ध	२९० पाण्डुक्वल्हादिनि ३११११	
१२ आर्द्ध	७४८ पातौ च बहुलम् ८३१५२	
२२ जायौ	३७६ पात्राष्टम् ५११४६	
२१ आर्द्ध	३८० पात्राद्वयश्च ५११६८	
५६ आर्द्ध	९२ पात्रेसमिताद्वयश्च २११४८	
६ आव	३६१ पाथोनदीभ्या ह्यण् ४११११५	
७ आव	५३० पाद् पत् ६१११३०	
दि आव	४३८ पादशतस्य सत्यादे० ३१११३	
६ आव	६६० पादस्य पदाग्याति० ६३१५२	
० आर्द्ध	४६२ पादस्य लोपोऽह० ५१११३८	
६ आर्द्ध	४४२ पादार्धाभ्या च ५११२५	
१८ आर्द्ध	१५२ पादोऽन्यतरस्याम् ४१११८	
६ आर्द्ध	४६१ पान देशे ८१११९	
९ आर्द्ध	१२७ पाप च शिल्पिनि ६११६८	
६ आर्द्ध	९४ पापाणके कुत्सितै २११५४	
८ आर्द्ध	१०३ पाप पी ६११२८	
७ आर्द्ध	१६६ पाप्यसानाय्यनि० ३१११२९	
६ आर्द्ध	१९८ पारस्करप्रभृतीनि० ६१११२७	
३ आर्द्ध	८१ पारायणपुरायणचा० ५११०२	
१ आर्द्ध	३६६ पाराशर्यशिलालि० ४३१११०	
६ आ	८६ पारेभ्ये षष्ठ्या वा २१११८	
१ आर्द्ध	१०६ पारवैनान्विच्छति ५११७५	
५ आर्द्ध	१९७ पाशादिभ्यो य ४१२४९	
१ आर्द्ध	१५६ पितरामातरा च च्छु० ६३१३३	
३ आर्द्ध	४३ पिता मात्रा ११२७०	
३ आर्द्ध	२९ पितृयंश्च ४३१७९	
६ आर्द्ध	९४ पितृव्यमातुलमाता० ४१२३६	
६ आर्द्ध	७९ पितृव्यसुरक्ष्ण् ४१११३२	
३ आर्द्ध	४१ पित्राच ४३११४६	
६ आर्द्ध		

शृङ्गा	
२७० पीलाया वा ४११११८	
२६१ पुषोपादात्पाषाण् ७११४८	
५५८ पुवत्वर्मधारयजाती० ६३१४२	
२१७ पुसि सज्ञाया घ ० ३३१११८	
६२३ पुसोऽमुद् ७११८९	
६७१ पुरान्तलघूपधस्य च ७११८६	
१४६ पुच्छभाण्डचीवरा० ३११२०	
५३७ पुत्र पुत्र्य ६१२५३२	
३७५ पुत्राच्छ च ५११४०	
२८४ पुत्रान्तादन्यत० ४१११५९	
५५४ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६३१२२	
७३९ पुम रयम्परे ८३१६	
४२ पुमान्त्रिया ११२६७	
७०४ पुरा च परीप्सायान् ८१११४२	
३३५ पुराणप्रोचतेषु ग्राह्ण० ४३११०५	
१८८ पुरि लुङ् चास्मे ३१२१२२	
५४८ पुरपश्चान्वादिष्ट ६१२१९०	
४०० पुरपहस्तिभ्यामण्च ५१२३८	
२५५ पुरपाऽप्रमाणेऽन्य० ४११२४	
५३२ पुरे प्राचाम् ६१२१९	
१७२ पुरोऽग्रतोऽग्नेषु सत ३१२१८	
७६ पुरोऽव्यम् ११४६७	
१९८ पुव सज्ञायाम् २१२१८५	
१५३ पुपादिद्यताद्यृदि ३११५५	
४१७ पुष्करादिभ्यो देशे ४१२१३५	
१६३ पुष्यसिद्धी नक्षत्रे ३११११६	
१७५ पू सर्वयोर्दारिसहो ३१२४१	
४०६ पूगाम्ब्योऽप्रा० ५३१११२	
५१७ पूरोऽन्यतरस्याम् ६१२२८	
३१ पूड क्वा च ११२२२	
६४० पूडश्च ७१२५१	
१८९ पूड्यजो शानन् ३१२१२८	

पृष्ठाङ्काः

- ७१० पूजनात्पूजितमनु० ८११६७
 ७०३ पूजायां नानन्तरम् ८११३७
 २५८ पूतक्रतोरै च ४११३६
 १०१ पूरणगुणसुद्धितार्थं० २११११
 ४२५ पूरणाङ्गागे तीयादन् १११४८
 ३१६ पूरणार्धादृत्तन् ५११४८
 ४६३ पूर्णाङ्गिभाषा १११४७
 ९३ पूर्वकालैकसर्वजरत्पु० २११४३
 ७१२ पूर्वत्रासिद्धम् ८१२१
 ७३२ पूर्वं तु भाषायाम् ८१२१८
 ७५७ पूर्वपदात् ८१२१०६
 ७६० पूर्वपदात्सज्ञायामग० ८१४३
 १४ पूर्वपरावरदक्षिणो० १११३४
 ५६ पूर्ववत्सनः १११३२
 १२९ पूर्ववदश्ववडवौ २११२७
 ८९ पूर्वसहस्रसमोनार्थं० २११३१
 ३०८ पूर्वाङ्गिनिः ५१२८६
 २०९ पूर्वाङ्गिभ्यो नवभ्यो वा ७१११६
 ४२४ पूर्वाधरावराणामसि० ११३३६
 ९५ पूर्वापरप्रथमचरम० २१११८
 ९८ पूर्वापराधरोत्तरमेड० २१२१
 ३२१ पूर्वात्तापत्ताद्गाम् ७११२२
 १०२ पूर्वं कर्तरि २१२१९
 ५१० पूर्वं भूतपूर्वं ६१२२२
 ३६४ पूर्वं कृतमिनयौ च ४१११३३
 ४६७ पूर्वोऽभ्यास० ६११४
 ११५ पृथग्विनानामि० २१३३२
 २४९ पृथ्वाङ्गिभ्य इमनि० ५१११२२
 ५६९ पृषोदरादीनि यथो० ६१३१०९
 ५६१ पेप वासवाहनभिपु० ६१३५८
 १३६ पैठाङ्गिभ्यश्च २१४५९
 ९६ पोटायुवतिस्तोक्र० २११६५

पृष्ठाङ्काः

- १६० पौरदुपघात ३११६८
 ३२८ पौरोडाशपुरोडाशा० ४३१००
 ४०३ प्याय पी ६११२८
 ४०९ प्रकारवचने जाती० ११३६९
 ४२१ प्रकारवचने थाल् ५१२२३
 ६९६ प्रकारे गुणवचनस्य ८१११२
 ४८ प्रकाशनस्थेयात्प० १३३२३
 ४९१ प्रकृत्यान्तः पाद्रम० ६११११५
 ५३८ प्रकृत्या भगालम् ६१२१३७
 ७६५ प्रकृत्याशिस्य ६१३८३
 ६०३ प्रकृत्यैकाच् ६१४१६३
 ३२० प्रकृष्टे टञ् ५१११०८
 ४६८ प्रजने वीयते ६११५५
 २१० प्रजने मते ३१३०१
 १९४ प्रजोरिनि ३१२१०
 ४४४ प्रज्ञादिभ्यश्च २१४३८
 ४११ प्रज्ञाश्रद्धार्चा० ११२१०१
 ७३३ प्रणवष्टे ८१२८९
 १६५ प्राणाद्योऽसमतौ ३१११२८
 ७९ प्रतिः प्रतिनि० ११४९२
 ३५१ प्रतिकृष्टार्थल्लाम् ४१४७०
 ३५९ प्रतिजनादिभ्य ४१४९९
 ११० प्रतिनिधिप्रतिदाने च २१३१९१
 ३८१ प्रतिपथमेति टश्च ४१४४२
 ५१२ प्रतिवन्धिचिरकृ० ६१२६
 ४४९ प्रतियोगे पश्चम्या० २१४४४
 ७३२ प्रनिश्रवणे च ८१२९९
 ४९७ प्रतिष्कशश्च कशे ६१११५१
 ७५९ प्रतिस्तब्धनिस्त० ८१३११४
 ५४९ प्रतेरश्वाद्यस्तपुरपे ६१२१९३
 ६५३ प्रतेरस्त सप्तमी० ११४८२
 ४७२ प्रतेश्च ६११२५

पृष्ठाङ्काः

४३६ प्रत्नपूर्वविशेषमात्यां ८।३।११२

१६४ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।३।११८

७३२ प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ८।२।८३

१४२ प्रत्ययः ३।१।१

२४ प्रत्यलोपे प्रत्ययं १।१।६२

६६३ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वे ७।३।४४

२३ प्रत्ययस्य लुक्प्रलुप १।१।६१

६४९ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।२।९८

५६ प्रत्याङ्ग्यां भ्रुवः १।३।५९

६९ प्रत्याङ्ग्यां भ्रुवः पूं १।४।४०

७२६ प्रत्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५४

२०४ प्रयने चावशब्दे ३।३।३३

१४ प्रथमचरमतयात्पां १।१।३३

४८८ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१०२

३६ प्रथमानिदिष्ट समां १।२।४३

६४७ प्रथमायाश्च द्विवचं ७।२।८८

६२६ प्रथमोऽचिरोपसप्तौ ६।२।५६

३९ प्रधानप्रत्ययार्थं १।२।५६

७६१ प्रनिरन्तः शरेऽप्लवां ८।३।५

३३० प्रभवति ४।३।८३

६३३ प्रभौ परिवृद्धः ७।२।२१

२१० प्रमदसमदौ हर्षं ३।३।६८

२३८ प्रमाणे च ३।४।५१

३९९ प्रमाणे द्वयसज्जं ५।२।३७

३४९ प्रयच्छति गद्यम् ४।४।३०

६६७ प्रयाजानुयाजौ यं ७।३।६२

२३१ प्रयै रोहित्वै अन्यं ३।४।१०

३८७ प्रयोजनम् ५।१।१०९

६६८ प्रयोज्यनियोज्यौ ७।३।६८

६६० प्रवाहणस्य डे ७।३।२८

५४० प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७

४२८ प्रशसार्थां रूप् ५।३।६६

पृष्ठाङ्काः

२६ प्रशंसावचनैश्च २।१।६६

४२७ प्रशस्यस्य,श्चः ६।३।६०

१८८ प्रशने चासन्नकाले ३।२।११७

७५५ प्रष्टोऽप्रगामिनि ८।३।९२

६९४ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८।१।६

४६१ प्रसंग्यां जानुनोर्जुः ५।३।१२९

११७ प्रसितोरस्तुवाभ्या २।३।४४

४९७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रां ६।१।१५३

७२६ प्रस्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५४

३१२ प्रस्यपुरवहान्ताच्च ४।२।१२२

५३० प्रस्येऽवृद्धमकृत्वां ६।२।८७

३१० प्रस्योत्तरपदपठं ४।२।११०

३५३ प्रहरणम् ४।४।५७

८१ प्रहासे च मन्योपप० १।१।१०६

८३ प्राक् कडारात्समासः २।१।३

३६७ प्राक् क्रीताच्चः ६।१।११

७६० प्राक्सितादहन्यवां ८।३।६३

४२९ प्रागिवाक् ५।३।३०

४२५ प्रागेकादशभ्योच्छ्रं ५।३।४९

३५६ प्राग्विताद्यत् ४।३।७५

४१८ प्राग्विशो विभक्तिः ५।३।१

२६८ प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८१

७३ प्राग्मीश्वराशिपाताः १।४।५६

३७० प्राग्वतेष्टम् ५।१।१८

३४५ प्राग्वहतेष्टम् ४।४।१

२५४ प्राचा ण्क तद्धितः ४।१।१७

३१६ प्राचां कटादेः ४।२।१३९

५२८ प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४

६९६ प्राचा ग्रामनगराणाम् ७।३।१४

६५९ प्राचा मगरान्ते ७।३।२४

२८४ प्राचामवृद्धात्किन् ४।१।१६०

४३० प्राचामुपादेरडं ६।३।८०

पृष्ठाङ्का

- ३९० प्राणमृजातिवयो० ५१११२९
 ३४३ प्रागिरजतादिभ्यो० ४३११०४
 ४१० प्राणिस्यादातो लज्ज० २१२१९६
 ४६२ प्रातिपदिकान्तनु० ८१११११
 ११७ प्रातिपदिकार्यलिङ्ग० २१३१४६
 ७४ प्रादय १११-८
 ५४७ प्रादस्वाङ्ग सज्ञा० ६१२१८३
 ६० प्राद्द्व ११३१८१
 ७७ प्राध्व वन्धने ४११७८
 ९९ प्राहापन्ने च द्वितीयया २१२१४
 ३२३ प्रायभव ४३३२९
 ५२३ प्रावृट्शरत्कालदि० ६३११५
 ३१० प्रावृष पुण्य ४३३१७
 ३२१ प्रावृषपृष्प ४३३२६
 १०५ प्रियवशो वद् खच् ३१२३८
 ६०२ प्रियस्थिरस्फिरोर० ६१११५०
 ५१५ प्रीती च ६१२१६
 १६९ प्रुसृख्व समभि० ३१११४३
 १७१ प्रेदाज्ञ ३१२१६
 २०४ प्रे हुस्तुख्व ३१२२०
 २०८ प्रे वगिजाम् ३३१५२
 १९२ प्रे ल्पसृदुमधवदवस ३१२१४७
 २०७ प्रे लिप्सायाम् ३३१४८
 १२० प्रेष्युनुवोर्हविषो दे० २३३६१
 २०४ प्रे खोऽयज्ञे ३३३३२
 २२६ प्रैपातिसर्गप्राप्तका० ३३३१६३
 ३०१ प्रोक्काल्लुक् ४३२१६४
 ६७ प्रोपाभ्या युनेरयज्ञपा० १३३६४
 ५९ प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम् १३३४२
 ३४४ प्लक्षादिभ्योण् ४३३६४
 ४९२ प्लुतप्रगृह्या अचि० ६१११२५
 ७३६ प्लुतावैच इदुती ८१२१०६

पृष्ठाङ्का

- ६७० प्वादीना ह्रस्व ७३३८०
 २७० फक्फिभोरन्यत्त० ४११९१
 २९६ फणा च सप्तानाम् ६१११२५
 १७३ फलेप्रदिरात्मभरिश ३३२२६
 ३४४ फले लुक् ४३३१६३
 ४० फल्लुनीप्रोष्टपदा० १३२६०
 २८२ फाण्टाह्यतिमिमता० ४१११५०
 ४११ फेनादिलच्च ५२१९९
 २८१ फेरद् च ४१११४९
 ३५९ वन्धने चर्पो ४११९६
 ४६९ वन्धुनि बहुवीही ४१११४
 ५५३ वन्धे च विभाषा ६२११३
 ६४२ वभूधाततन्यजगृ० ७३१६४
 ३६२ वर्हिषि दत्तम् ४३१११९
 ४१७ वलादिभ्यो मत्तुव० ५२११३६
 १२ बहुगणवतुडति सत्या १११२३
 ४०३ बहुपूगागणसहस्य० ५२१५२
 ४६० बहुप्रजारद्गन्दसि ५४११२३
 १३३ बहुल छन्दसि २११३९
 १४० बहुल छन्दसि २११०३
 १४० बहुल छन्दसि २११०६
 १८४ बहुल छन्दसि ३२१८८
 ४१६ बहुल छन्दमि ५२११२२
 ४७४ बहुल छन्दमि ६१३३४
 ६०८ बहुल छन्दसि ७११८
 ६०८ बहुल छन्दसि ७१११०
 ६२५ बहुल छन्दसि ७१११०३
 ६७३ बहुल छन्दमि ७३३९७
 ६८९ बहुल छन्दसि ७३३७८
 ६८८ बहुल छन्दस्यमा० ६३३७५
 १८२ बहुलमामीक्ये ३३१८१
 ६९६ बहुवचनस्य वचनमौ ८११११

पृष्ठाङ्काः

- ६०४ बहुवचने क्लृप्तेत् ७३११०३
- ५४४ बहुप्रोहाविदमेत० ६१२१६२
- २५६ बहुप्रारैरुधसो ङीप् ४११२५
- २६२ बहुप्रोहेश्वान्तोदात्तात् ४११५२
- ५१० बहुप्रोहो प्रकृत्या पूर्व० ६१२११
- २३३ बहुप्रोहो विश्व स० ६१२१०६
- ४५१ बहुप्रोहो सक्थ्य० ५४१११३
- ४५१ बहुप्रोहो सण्येये ५४१७३
- ६६ बहुप्रु बहुवचनम् १११२१
- २४३ बहुप्रोहो नश्वदुत्तरपद० ६१२१६५
- ६०२ बहुप्रोहो भू च बहुः ६१३१५८
- १३८ बहुप्रु च इन्ः प्राच्यन० २११६६
- ३०२ बहुप्रु च कृषेपु ४१२७३
- ३२१ बहुप्रोहो अन्तोदात्तात् ४१३०३
- ४३० बहुप्रोहो मनुष्यना० ५१३०२
- ३५४ बहुप्रु च पूर्वपदा० ४१३६४
- ५१८ बहुप्रु च अन्तरस्याम् ६१२३०
- ४३५ बहुप्रु च लयां च्छुस्का० ५१३४२
- ३६० बहुप्रु च दिभ्यश्च ४१३४६
- १४९ वाप्योऽन्त्यामुद्ग० ३१३१६
- ७६५ वाङ्मन्तासज्ञायाम् ४१३६७
- २७१ वाङ्मन्तादिभ्यश्च ४१३१९६
- ४३० विभेतेर्हेतुमये ६१३५६
- ६०१ विल्लक्ष्मीदिभ्यश्च ६१३१५३
- ६३४ विल्लवादिभ्योऽङ् ४३१३३६
- ३०३ विस्तारः ५१३३१
- ३८६१ वृषपुत्रनमजनेङ् १३३८९
- ६६३३ वृहत्या आच्छादने ५१३८६
- ६६९३ महागणसवः ५१३९३६
- ५४५६ ब्रह्मणो जानपदा० ५१३१०४
- ४२८३ महागणयज्ञेषु द्विप् ३१३८७
- १५२ महाहस्तिभ्या चर्चतः ५१३७८

पृष्ठाङ्काः

- ४०६ ब्राह्मणकोष्णिके स० ६१२७१
- २९६ ब्राह्मणमागववाहवा० ४१२४२
- ६०४ ब्राह्मोऽजातौ ६१३१७१
- ६७३ भुव ईद् ७३१९३
- २४४ भुव पदानामा० ३१४८४
- १३३ भुवो वचिः २१४५३
- ७३४ ब्रूहिमेत्यश्रीपद्वौप० ८१२९१
- ५२७ भक्तार्यास्तदर्थेषु ६१२७१
- ३६० भक्तार्याः ४१३१००
- ३५५ भक्तार्यागन्यतरस्याम् ४१३६८
- ३३२ भक्तिः ४१३९५
- ९० भक्ष्येण मिथीकरणम् २१३३६
- १८० भजो णिः ३१३६२
- १९४ भजभासमिदो धु० ३१२१६१
- ५८१ भजेश्च विणि ६१३३३
- ४८४ भज्यप्रवच्ये च च्छु० ६१३८३
- २७० भर्गात्सैतं ४१११११
- ३११ भवतष्टन्नुसौ ४१२११५
- ६८८ भवतेरः ७१३७३
- १९९ भविष्यति गम्यादयः ३१३३३
- २२० भविष्यमर्यादा० ३१३१३६
- ३६१ भवे ङ्न्दसि ४१३११०
- २४१ भव्यगोचप्रवचनीयो० ३१३६८
- ३४८ भव्यादिभ्यः छन् ४१३१६
- ६६४ भव्यपिवाङ्माहास्त्वान० ७३३४७
- ५९७ भव्य ६१३१२९
- ६३३ भव्य टेलोपः ७१३८८
- ३७६ भागाद्यच्च ३१३४९
- ४६ भावकर्मणोः १३३१३
- २३२ भवच्छरणे स्थेकृ० ३१३९६
- २५१ भाववचनाश्च ३१३११
- २०२ भावे ३१३१८

पृष्ठाङ्काः

- ३६६ भावे च ४१४१४४
 २११ भावेऽनुपसर्गस्य ३३३७५
 १८६ भाषायां सद्भवसंयुक्तः ३३२१०८
 ५३ भासनोपसंभाषां १३३४७
 २९५ भिन्नादिभ्योऽण् ४३३३८
 १७२ भिन्नासेनादायेषु च ३३२१७
 ७२३ भित्त शकलम् ८३३५९
 १६३ भियोद्भवौ नदे ३३१११५
 १६६ भियः क्वल्लुक्कनी ३३३१७४
 ५९४ भियोऽन्यतरस्याम् ६३३११५
 ६६२ भियो हेतुभवे पुक् ७३३४०
 ६७ भीत्रार्थानां भयहेतु १३३२५
 २४३ भीमादयोऽपादाने ३३३७४
 ७५४ भीरोः स्थानम् ८३३८१
 ५८ भीस्म्योर्हेतुभये १३३६८
 ५०५ भीवृभृहुमदजनघं ६३३१९२
 १५० भीहीभृहुवां श्लुवच्च ३३३३९
 ६६७ भुजन्पुञ्जी पाण्युपं ७३३६३
 ५७ भुजोऽनवने १३३६६
 ६८ भुवः प्रभवः १३३३१
 १९७ भुवः सज्ञान्तरयोः ३३३१७९
 १९१ भुवश्च ३३३१३८
 २६० भुवश्च ४३३४७
 ७३० भुवश्च महाव्याहते ८३३७१
 १६२ भुवो भावे ३३३१०७
 ५९० भुवो बुग्लुङ्लिटोः ६३३८८
 ५४६ भूतपूर्वं चरद् ५३३१३
 १८३ भूते ३३३८४
 २२२ भूते च ३३३१४०
 १९९ भूतेऽपि दृश्यन्ते ३३३२
 ४३ भूवादयो घानवः १३३१
 ७५ भूपगोऽलम् १३३६४

पृष्ठाङ्काः

- ६७२ भूसुवोस्तिङि ७३३८८
 ६८९ भृशामित् ७३३७६
 १६२ भृशोऽस्तत्रायाम् ३३३११२
 १४४ भृशदिभ्यो भुव्यच्चे ३३३१२२
 ६६८ भोज्य भवये ७३३६९
 ७४१ भोभगोअघोअपूर्वं ८३३१७
 २२८ भौरिक्याद्यैपुकार्यां ४३३५४
 ६११ भ्यसभ्यम् ७३३३०
 ५८३ भ्रसजो रोपघयो ६३३४७
 १९६ भ्राजमासभुर्विद्यु ३३३१७७
 ६७८ भ्राजमासभापदीपं ७३३३
 २८५ भ्रातरि च ज्यायसि ४३३१६३
 २८० भ्रातुर्व्यच्च ४३३१४४
 ४२ भ्रानृपुत्रौ स्वसृद्गुहि १३३३८
 २७८ भ्रूवो चुक्च ४३३१२५
 ५९७ भघरा चहुलम् ६३३१२८
 ३३३ मङ्गुकसंज्ञादण्यं ४३३५६
 ३५६ मतजनहलात्करणं ४३३९७
 १९८ मतिपुङ्क्तिपूजार्थंभ्यं ३३३१
 ७३८ मतुवसो रु सवुदी ८३३१
 ५०९ मतोः पूर्वमासज्ञां ६३३२१९
 ३०२ मतोश्च बह्वजन्तात् ४३३७२
 ३६५ मतो च ४३३१३६
 ४०४ मतो च्छ सूक्यामनोः ५३३५९
 ५७१ मतो बह्वचोऽनजि ६३३११९
 ३६३ मत्वर्थे मासतन्वोः ४३३१२८
 २१० मद्रोऽनुपसर्गं ३३३६७
 ३१५ मद्रवृज्योः कन् ४३३१३१
 ४५० मद्रास्परिवापणे ६३३६७
 ३१० मद्रेभ्योऽण् ४३३१०८
 २७४ मधुरभ्रवोर्नाद्विणं ४३३१०६

शुद्धा.	१	पृष्ठाङ्काः
८ आर्द्रः	१	३६५ मघोः ४।४।१३९
६ आर्द्रः	८	३६४ मघोर्ष ४।४।१२९
३ आर्द्रः	८	५५२ मघ्याद्गुरी ६।१।११
१२ आर्द्रः	३	३१८ मघ्यान्म ४।३।८
५१ जायं.	३	७७ मघ्येपदे निवचने च १।४।७५
१ आह.	३	३०६ मघ्वादिभ्यश्च ४।२।८६
६ आह.	३	२५२ मन ४।१।११
६ आह.	३	१८३ मनः ३।२।८२
७ आह.	३	५५१ मनसः सप्तयाम् ६।३।४
१६ आह.	३	३१५ मनुष्यतत्स्ययो ४।२।१३४
१६ आह.	३	२५८ मनोरौ वा ४।१।३८
० आह.	३	२८४ मनोजतिवन्म्य ४।१।१६१
१६ आह.	३	५४१ मन्त्रिन्याख्या ६।२।१५१
८ आर्द्रः	३	१४१ मन्त्रे षसह्वरणदा ० २।४।८०
६ आर्द्रः	३	२१३ मन्त्रे वृषेपचम ३।३।९६
९ आर्द्रः	३	१८१ मन्त्रे श्वेतवह्नौव्यश ३।२।७१
४ आर्द्रः	३	५९९ मन्त्रेष्वालवादेः ६।४।१४१
८ आर्द्रः	३	५०३ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि ० ६।३।११३
७ आर्द्रः	३	५६१ मन्त्र्यौद्वसत्तुषि ० ६।३।६०
६ आर्द्रः	३	१११ मन्त्र्यकर्मण्यनादरे त्रि ० २।६।१७०
३ आर्द्रः	३	६४७ मपर्यन्तस्य ७।२।९१
८ आर्द्रः	३	७४४ मय उत्रो वो वा ८।३।३३
६ आर्द्रः	३	३३० मयट् च ४।३।८२
१ आर्द्रः	३	३४१ मयट्वैतयोर्भापा ० ४।३।४४६
२ आर्द्रः	३	५८५ मयतेरिदन्मतर ० ६।४।७०
१ आर्द्रः	३	९७ मयूरव्यसकादयश्च २।१।७२
२ आर्द्रः	३	३६५ मये च ४।४।१३८
३ आर्द्रः	३	४१७ मस्करमस्करिणौ ० ६।१।१५४
४ आर्द्रः	३	६१७ मस्तिवशोक्षिति ० ७।१।६०
५ आर्द्रः	३	२८० महाकुलाद्वल्लजौ ४।१।१४१
६ आर्द्रः	३	५२१ महान्मीलप्रहाहृत् ० ६।२।३८
७ आर्द्रः	३	२९४ महाराजप्रोष्ठपदा ० ४।२।३५

पृष्ठाङ्काः	
३३३ महाराजाहात् ४।३।९३	
२९३ महेन्द्राद्याणी च ४।२।२९	
२२८ माङ्गि तुङ् ३।३।१७५	
३६९ माणवचरकाम्यां सप्त ५।१।११	
५५६ मातरपितरावुदोचाम् ६।६।३२	
७५४ मातु पितुर्म्यामन्य ० ८।३।८५	
२७७ मातुरुसरयासंभ ० ४।१।११५	
७५४ मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८४	
२७९ मानृष्यसुश्र ४।१।१३४	
५१४ मात्रोपशोपक्रम ० ६।२।१४	
३५० माथोत्तरपद ० ४।४।३७	
७१७ मादुपघायाश्च म ० ८।२।९	
४२५ मानपञ्चत्रयोः क ० ६।३।५१	
३४४ माने वय ४।३।१६२	
१४३ मान्वघदानशान ० ३।१।६	
३६२ मायायामणू ४।१।१२४	
५३० मालादीना च ६।२।८८	
३८२ मसाद्रयसि य ० ५।१।८१	
१७५ मितनखे च ३।२।३४	
५९० मिता हस्य १।४।९२	
५७३ मित्रे चर्पी ६।१।१३०	
५८ मित्र्योपपदात् ० १।३।७१	
१८ मिश्रचोऽन्त्या ० १।१।४७	
६७० मिश्रेयुणः ७।३।८६	
५४२ मिश्र चानुपसर्ग ० ६।२।१५४	
४७० मीनातिमिनोतिदी ० ६।१।५०	
६७० मीमातेर्निगमे ७।३।६१	
५४५ मुख स्वाहम् ६।२।१६४	
८ मुखनासिकावच ० १।१।८	
६८५ मुखोऽर्कर्मकस्य ० ७।४।५७	
१४६ मुण्डमिश्रश्लघा ० ३।१।२१	
३४९ मुद्रादणू ४।४।२५	

पृष्ठाङ्काः

- २११ मूर्त्तौ घनः ३।३।७७
 ३५८ मूलमस्यावर्हि ४।४।८८
 १६३ मृजेर्विभाषा ३।१।११३
 ६८२ मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४
 २८ मृदमृदगुध० १।२।७
 ४४१ मृदस्तिक्त् ५।४।३९
 ३१ मृदस्तिक्त्त्रायाम् १।२।२०
 १७६ मेघर्तिभयेषु कृत्रः ३।२।४३
 २४५ मेर्निः ३।४।८९
 ७४२ मोऽनुस्वारः ८।३।२३
 ७२८ मो नो घानोः ८।३।३४
 ७४२ मो राजि समः कौ ८।३।२५
 ५६ म्रियतेर्लुङ्गि १।३।६१
 ७२८ म्रोश्च ८।३।६५
 ६०२ यः सौ ७।२।११०
 २६६ यडश्चाप् ४।१।७४
 ६८१ यडि च ७।४।३०
 १४० यडोऽवि च २।४।७४
 ६७३ यडो वा ७।३।९४
 ६६ यचि भम् १।४।१८
 २२३ यच्चयत्रयोः ३।३।१४८
 १५५ यजजपवृत्ता यटः ३।२।१६६
 ६१४ यजघ्वैनमिति च ७।१।४३
 २१२ यजपाचयतविच्छ्र० ३।३।९०
 ६६८ यजयाचहचप्रवचर्च० ७।३।६६
 ४९१ यजुःपुरः ६।१।११७
 ७०७ यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४
 १११ यजेश्च करणे २।३।६३
 ३३ यजकर्मण्यत्र० १।२।३४
 ३८० यज्ञत्विग्भ्यां घल्ल० ५।१।७१
 २०४ यज्ञे सनि स्तुवः ३।३।३१
 १३८ यज्ञोश्च २।४।६४

पृष्ठाङ्काः

- २५४ यजश्च ४।१।१६
 २७३ यज्ञिजोश्च ४।१।१०१
 ११७ यत्तश्च निर्धारणम् २।३।४१
 ५०८ यतो भावः ५।१।२१३
 ४०० यत्तदेभ्यः परिमाणे० ५।२।३४
 २३४ यथातथमोर० ३।४।२८
 ६६० यथातथयथापुर० ७।३।३१
 ३९४ यथामुस्तसंमु० ५।२।६
 २३० यथात्रिष्वनुप्र० ३।४।४
 ४५ यथासत्यमनु० १।३।१०
 ८४ यथासादृश्ये २।१।७
 ६९७ यथास्वे यथायथम् ८।१।१४
 ७०७ यदितुपर ऋन्दिमि ८।१।५६
 ७०९ यद्वृत्ताश्रित्यम् ८।१।६६
 २०९ यमः समुपनिविषु० ३।३।६३
 ६४४ यमरसनमातां० ७।२।७३
 ३० यमो गन्धने १।१।१५
 ५४३ ययतोश्चातवर्धे ६।२।१५६
 १६८ यरोऽनुनासिकेऽनु० ८।४।४३
 ३९३ यवयवकषष्टिका० ५।२।३
 १९६ यश्च यडः ३।२।१७६
 १५५ यसाऽनुपसगत्वि ३।१।०१
 १३७ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 ६५ यस्मात्प्रत्ययविधि० १।३।१३
 ११० यस्मादधिक यस्य चे० २।३।९
 ११६ यस्य च भावेन० २।३।३७
 ८६ यस्य चायान. २।१।१६
 ६३२ यस्य विभाषा ७।२।१५
 ५८४ यस्य हलः ६।४।४९
 ६०० यस्येति च ६।४।१४८
 १०० याजकादिभिश्च २।२।९
 ७३४ याज्यन्तः ८।२।९०

पृष्ठाङ्का

८ भाद्रपद	६७६ याडाप ७३११३
६ भाद्र	४२५ याप्ये, पाशप ५ ३१४७
३ भाद्र	२३५ यावति विदजीवो ११४३०
२ भाद्र	१९९ यावपुरानिपात० ३३१४
२ भाष	८४ यावदवधारणे १११८
१ भाष	७०१ यावद्यथान्वाम् ८११३६
६ भाष	४४३ यावादिभ्य कन् ५१४२९
६ भाष	२४७ यानुत् परस्मैपदे० ३१४१०३
७ भाष	६८५ यौवण्यदर्धाधिवे० ७१४५३
६ भाष	५२९ युक्तारोह्यादयश्च ६१२८१
६ भाष	५२६ युक्त च ६१२६६
० भाष	१६४ युग्य च पत्रे ३१११२१
६ भाष	६१९ युजैरसमासे ७११७१
८ भाष	५८५ युष्नुकोटोर्ध्वे० ६१४५८
६ भाष	९७ युवा खलतिप० २११६७
९ भाष	४२८ युवात्पयो कनन्य० ५३१६४
१ भाष	६४८ युवावौ द्विव० ७२१२२
८ भाष	६०६ युवोरनाकौ ७१११
७ भाष	७५७ युष्मत्तत्तत्तु० ८१११०३
६ भाष	६९९ युष्मदस्मदो षष्ठी० ८११२०
३ भाष	६४७ युष्मदस्मदोरनादे० ७२१८६
४ भाष	३१७ युष्मदस्मदोरन्य० ४३११
६ भाष	५०८ युष्मदस्मदोडसि ६११२११
१ भाष	६११ युष्मदस्मदुभ्या ल० ७११२०
६ भाष	८१ युष्मद्युपपदे ल० ११४१०५
१ भाष	२८५ यूनश्चकुसायान् ४११४७
१ भाष	२६८ यूनस्ति ४११७७
१ भाष	२७० यूनि लुक् ४११९०
१ भाष	६४८ यूयवयौ जसि ७२१२३
१ भाष	६३ यूयवयौ नदी ११४३
१ भाष	५९३ ये च ६१४१९
१ भाष	४०९ ये च त्रित्ते ६११६१

पृष्ठाङ्का

६०४ ये चाभावकर्म० ६१११६८
२६ येन विधिस्तदन्तर्य ११११०२
११२ येनाद्गविजार २३३२०
७३३ ये यज्ञकमणि ४२१८८
२८२ ये विभाषा ६१४४३
१२६ यथा च विरोध ना० २१५९
३९ योगप्रमाणे च० १२१५५
३८६ योगाद्यच्च २१११०२
६४७ योऽचि ७२१८९
३८१ योजन गच्छति ५११७४
३९२ योपधाद्गुरुपोत्त० ५१११३२
६०३ र ज्ञतो हलादेळ० ६११६१
४४३ रक्त ५१४३२
३५० रक्षति ४१४३३
३६२ रक्षोयादूनां ह० ४१४१२१
३०८ रङ्गोरमनुष्ये० ४२११००
४१३ रज कृप्यासु० ५२१११२
५८० रजश्च ६१४२६
५६८ रथवदयोश्च ६३११०२
३३८ रथाद्यत् ४३११२१
७२४ रदान्या निष्ठातो न ८२१४२
६३९ रधादिभ्यश्च ७२१४५
६१७ रधिजभोरचि ७११६१
६१८ रभेरशब्दितो ७११६३
३२ रलोड्युपधाद् १२१२६
२०८ रश्मौ च ३३१२३
७२४ रषाभ्यां नो ण ल० ८१४११
४१० रसादिभ्यश्च ५२१९५
१०६ राजदत्तादिपु० २२१३१
१८५ राजनि युधि० ३२१९५
५१९ राजधवहूवचन० ६२१३४
२९८ राजन्यादिभ्यो यु० ४२१५३

पृष्ठाङ्का

- ७१९ राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
 २८० राजश्वशुरासध् ४।१।१३७
 १६३ राजसूर्य० ३।१।११४
 ५२५ राजा च ६।२।५९
 ५२६ राजा च प्रशामायाम् ६।२।६३
 ४५४ राजाह सखि० ५।४।९१
 ३१६ राज क च ४।२।१४०
 १३० राजाहाहा पुसि २।४।२९
 ५६४ रात्रे कृति वि० ६।३।७२
 २५७ रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१
 ३८३ रात्र्यह स्वत्स० ५।१।८७
 ७२१ रात्सस्य ८।२।२४
 ६९ राधीक्षोर्गस्य० १।४।३९
 ५९६ राघो द्विसायाम् ६।४।१२३
 ६४६ रायो हलि ७।२।८५
 ०७८ राज्ञोप ६।४।२१
 ३०७ राष्ट्रवारपारा० ४।२।९३
 ५०८ रिक्के विभाषा ५।१।२०८
 ६८१ रिड् शयगिल्डु ७।४।२८
 ६८४ रि च ७।४।५१
 ६९१ रीगृदुपघस्य च ७।४।९०
 ६८१ रीडृत ७।४।२७
 ६६१ र्मिकौ च लुकि ७।४।९१
 ६८ रुच्यार्थाना प्रीयमाण १।४।३३
 १७९ रुजार्थाना भावन० २।३।५४
 २८ रुदविदमुपग्रहि० १।२।८
 ६५४ रुदश्च पञ्चम्य ७।६।९८
 ६४५ रुदादिभ्य सार्व० ७।२।७६
 १२६ रुधादिभ्य क्षम् ३।१।७८
 ६३४ रुप्यमत्वरसघु० ७।२।२८
 ६६३ रुह पोऽन्तरस्याम् ७।३।४३
 ४१५ रूपादाहत्तम० ५।२।१२०

पृष्ठाङ्का

- ३६२ रेवतीजगती० ४।४।१२२
 २८१ रेवत्यादिभ्यघृक् ४।१।१४६
 ३३९ रेवतिकादिभ्यश्च ३।३।१३१
 ७२९ रो सुपि ८।६।१६
 २१५ रोगाख्याया ण्वु० ३।३।१०८
 ४४६ रोगाद्यापनयने ५।३।४९
 ३०३ रोजी ४।२।७८
 ३१३ रोपधेतो प्रा० ४।२।१२३
 ७४० रोरि ८।३।१४
 ७४१ रोऽसुपि ८।२।६९
 ७३० रोरूपधायाम् ८।२।७९
 २४२ र् कर्मणि च भावे० ३।४।६९
 ८० र् परस्मैपदम् १।४।९९
 १८९ र् लृङ्गहेत्वो ० ३।२।१२६
 १७७ लृङ्गे जायापत्योऽक ३।२।२२
 ७९ लृङ्गेत्यभूताख्यान० १।४।९०
 ८५ लृङ्गेनाभिप्रती० २।१।१४
 २४८ लट् शाकटायन० ३।४।११
 १८९ लट् शतृशानचा० ३।२।१२४
 १८८ लट् स्मे ३।२।११८
 ६१८ लभेश्च ७।१।६४
 ३२३ लवणादृञ् ४।४।५२
 ३४९ लवणाद्भृक् ४।४।२४
 ४५ लशकतद्विते १।३।८
 १९४ लपपतपदस्थाम् ३।२।१५४
 २४३ लस्य ३।४।७७
 २८८ लाक्षातेचनाद्भृक् ४।२।२
 ६४५ लिङ् सलोपोऽन्त० ७।२।७९
 २४७ लिङ् सीयुट् ३।४।१०२
 २३० लिङ्घं लोट् ३।४।७
 २४९ लिङ्गशिपि ३।४।११
 २२५ लिङ् च ३।३।१५९

६ पृष्ठाङ्कः
 २२६ लिट् चोर्ध्वमौहृ० ३।३।१६४
 ६ आर्द्धः १ २२१ लिट्निमित्ते लृ० ३।३।१७९
 ३ आर्द्धः ८ २०० लिट् चोर्ध्वमौहृ० ३।३।१
 १२ आर्द्धः ३ २२० लिट् यदि ३।३।१६८
 १६ जायते ३ ४०३ लिट् यदौश्च ६।१।२९
 १ आर्द्धः ३ १५८ लिट्वाशिष्यङ् ३।१।८६
 ६ आर्द्धः २९ लिट्सिचावात्म० १।२।११
 ६ आर्द्धः ६ ६३८ लिट्मिचारा म० ७।२।४२
 ७ आर्द्धः १ १८६ लिट् कानज्या ३।२।१०६
 १६ आर्द्धः २ २४४ लिट्स्नप्रयोरेशि० ३।४।८१
 १६ आर्द्धः ४ ४६७ लिटि घातोरनम्ब्या० ६।१।८
 ० आर्द्धः १ ४७१ लिटि घयो य ६।२।३८
 ६ आर्द्धः २ २४९ लिट् च ३।४।११५
 १८ आर्द्धः १ १३३ लिट्पन्मत्तरस्याम् २।४।४०
 ६ आर्द्धः १ ४०० लिट्पन्म्यात्म्यो० ६।१।१७
 २ आर्द्धः १ ५०६ लिटि ६।१।१९३
 १ आर्द्धः १ १५३ लिपिसिचिद्विश्च ३।१।५३
 ८ आर्द्धः १ २०० लिप्स्यमानसि० ३।३।७
 ७ आर्द्धः ६ ५८ लिपि समानन० १।३।७
 ३ आर्द्धः २ ६६२ लीलोर्नुग्लुकाव० ७।३।३०
 ३ आर्द्धः २ ३८ लुक्प्रित्तुकि १।२।४९
 १ आर्द्धः ३ २७५ लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९
 ६ आर्द्धः ३ ६६९ लुक्वाहुद्विहृ० ७।३।७३
 १ आर्द्धः ६ १८७ लुक् ३।२।११०
 १ आर्द्धः २ १३४ लुकि च २।४।७३
 १ आर्द्धः ३ ५०७ लुक्लृङ् ६।४।७१
 १ आर्द्धः ६ १३३ लुक्प्रनोर्यस्तु २।४।३०
 १ आर्द्धः ६ १४२ लृट् प्रथमस्य० २।३।८५
 १ आर्द्धः ५ ६२ लृटि च कल्प १।३।५२
 १ आर्द्धः ४ १४७ लृपमदचरजप० ३।३।२४
 १ आर्द्धः १ ३८ लृपि युक्तग्रहण १।२।५१
 १ आर्द्धः ३ ४४ लृप च ४।३।१६६

पृष्ठाङ्कः
 २८९ लृबविरोपे ४।२।१७
 २९ लृब्योगाप्रत्या० १।२।५४
 ६४० लृभो विमोहने अ२।५४
 ४३४ लृग्मनुष्ये ५।३।९८
 २०१ लृट् सदा ३।३।१४
 २०१ लृट् शेषे च ३।३।१३
 २४६ लृटोऽडाटी ३।४।९४
 ३०५ लृकसर्वलोका० ५।१।४४
 २४५ लृटो लृङ्बन् ३।४।८५
 २२६ लृट् च ३।३।१६२
 ७०६ लृट् च ८।१।५२
 २०० लृट्पर्यन्तमे च ३।३।८
 ६७८ लृट् पियतेरी० ७।१।४
 ७४१ लृपि शाकल्यस्य ८।३।१९
 ५९३ लृपिश्चास्यान्वतर० ६।१।१०७
 ६१४ लृपिस्त आत्मने० ७।१।४१
 ७०५ लृपि विभाषा ८।१।४५
 ६९५ लृपो यि ६।४।११८
 ४८० लृपो योर्बलि ६।१।६६
 ४११ लृपोदिपानादि० ५।२।१००
 १४१ लृपोदिवाग्म्य० ३।१।१३
 ४४३ लृपोदितामनी ५।४।३०
 ४७५ लृपि च ६।१।४१
 ५८५ लृपि लृपुपूर्वात् ६।४।५६
 २१७ लृपुट् च ३।३।११५
 ७२५ लृवादिभ्य ८।२।४४
 ६८० लृच उम् ७।४।२०
 ४६९ लृचिस्त्रियजाती० ६।१।१५
 ६६८ लृचोऽश्वदसज्ञायाम् ७।३।६७
 ३१ लृचिस्तुन्युत्तश्च १।२।२४
 ६६७ लृजैर्गौ ७।३।६३
 २७५ लृज्याच्च ४।१।८

शुद्धाः	पृष्ठाङ्काः
५४४ वाचो व्याहृतार्थायां ५४३५	
४८९ वा छन्दसि ६१११०६	
२४५ वा छन्दसि ३४३८८	
५४६ वा ज्ञाते ६२१७१	
५९६ वा जभ्रमुत्रसाम् ६४११२४	
४१६ वातातिस्तराभ्यां ५२११२९	
६३४ वा दान्तशान्तपूर्णं ७२१२७	
७२३ वाबुहमुहपुहणि ८१२२३	
६२१ वा बपुसकस्य ७११७९	
७६६ वा निसनिचनिन्दाम् ८४३३	
४८३ वान्तो वि प्रत्यये ६११७४	
२८५ वान्यस्मिन्सपि ४१११६५	
५८७ वान्यस्य सयोगादेः ६११६८	
७७० वा पदान्तस्य ८४१५९	
४३३ वा बहूनां जातिपरि ५३१९३	
७६२ वा भावकरणयोः ८४११०	
५१५ वा भुवनम् ६२१२०	
१५५ वा भ्रातृभ्रातृभ्रमुं ३११७०	
२९० वामदेवाह्वयिणी ४२१९	
६४ वाऽऽमि १४१५	
५८९ वाऽऽशसोः ६४३८०	
१३६ वा यौ २४५७	
२९३ वायृतुपित्रपसो यत् ४२१३१	
६७ वारणार्थानामीप्सितः १४१२७	
१३५ वा लिटि २४५५	
५८२ वा ल्यपि ६४३८	
६७० वाऽऽवसाने ८४५६	
४४४ वा शरि ८३३६	
५६० वा शोकप्यन्त्रोगेषु ६३१५१	
४७५ वा सपूर्वस्य निगमे ६३१९	
४६१ वा सजायाम् ५४१३३	
१६० वाऽऽस्रूपोऽस्त्रियाम् ३११९४	

पृष्ठाङ्काः
३३३ वासुदेवानुनाभ्यां बुन् ४३१९८
४८६ वा मुप्यापिशलेः ६११९२
५९७ वाह ऊठ् ६४१३२
२६४ वाहः ४११६१
४२० वा ह च छन्दसि ५३१३३
७६१ वाहनमाहितान् ८४३८
१०७ वाहितान्वादिषु २२१३७
३१२ वाहीकप्रामेभ्यश्च ४२१११७
३७३ विशतिकत्वः ५११३२
३७२ विशतित्रिंशद्भ्यां ५११२४
४०३ विशत्यादिभ्यस्तमडं ५२१५६
२७८ विकर्णशुपीतकां ४११२४
२७७ विकर्णशुच्यम् ४१११७
७५६ विकुशमिपरिभ्यः ८३१६६
७३५ विचार्यमाणानाम् ८२१९७
२८ विज इट् १२१२
१८१ विजुपे छन्दसि ३२१७३
५८३ विडवनोरनुनासिकं ६४१४१
७२७ वित्तो भोगप्रत्यययोः ८२१५८
१५१ विदाकुर्वन्त्यस्य ३११४१
१९५ विदिभिदिच्छिदे ३२१६२
३३० विदूरान्वयः ४३१८४
६१२ विदे शतुर्वसुः ७११६६
२४४ विदो लिटो वा ३३३३
३२९ विद्यायोनिसवन्धे ४३३७७
२२६ विधिनिमन्त्रणां ३३१६१
३५७ विध्यत्यधनुषा ४३३३
१७५ विध्वरयोस्तुदः ३२३५
३९७ विनभ्यां नानाश्री ५२१२७
४४३ विनपादिभ्यष्टक् ५३३४
१९५ विन्दुरिच्युः ३२१६९
४२८ विन्मतोलुक् ५३३६५

शुद्ध पृष्ठाङ्काः

- ५८ २५७ विभाषा सपूर्वस्य ४११३४
 ६१ १२७ विभाषा समीपे २१४१६
 २३ १८७ विभाषा साकाङ्क्षे ३१२११४
 ३२ ४४० विभाषा साति का० ५१४१५२
 ३५ ४१८ विभाषा सुपो बहुच्यु० ५१३१६८
 १३ ६४३ विभाषा सृजितशोः ७१२१६५
 १४ १२९ विभाषा सेनासुरा० २१४१२५
 १६ ५५४ विभाषा स्वल्पत्योः ६१३१२४
 ७० ३६८ विभाषा हविरपूर्वादि० २१११३४
 १६ ७१२ विभाषित विशेषपत्र० ८१११७४
 ६० ७०७ विभाषित सोपसर्ग० ८१११५३
 १०९ ७०३ विभाषेटः ८१३१७९
 ६५ ५४९ विभाषोत्पुच्छे ६१२१२६
 ८६ २६६ विभाषोदरे ६१३१८८
 ६२ १९ विभाषोपपदेन प्रती० ११३१७७
 ९६ ३० विभाषोपपमने ११२१९६
 ४६ १२० विभाषोपसर्गं २१३१२९
 ८२ २८ विभाषोर्णोः ११२१३
 ६२ ३१२ विभाषोशीनरेषु ४१२११८
 ३३ ७६१ विभाषोपधिजनस्प० ८१४१६
 ८६ ४०४ विमुष्ठादिभ्योऽण् ५२११६१
 ६६ ८२ विरामोऽवसानम् ११४१११०
 १६ ४१ विशाखयोश्च ११२१६२
 २० ३८७ विद्यात्वावादाद० ५११११००
 १६ २३८ विशिषतिषद्विस्क० ३१४१५६
 १६ १२५ विशिष्टलिङ्गो नदीदे० २१४१७
 १६ १५४ विशोपगं विशेष्येण० २१११५७
 १६ ३८ विशेषणानां चात्रातोः ११२१५२
 १६ १५७२ विश्वस्य विशुभ्रतोः ६१३१२८
 १६ १२९७ विषयो देवो ४२१५२
 ३ ४९७ विष्करः शकुनि ६१११५०

पृष्ठाङ्काः

- ५६७ विष्वग्देवयोश्च दे० ६१३१६२
 ७४४ वितर्जनीयस्य सः ८१३१३४
 ४४० विसारिणो मत्स्ये २१४११६
 ५१६ विस्पष्टादीनि गुणव० ६१२१२४
 ५३५ वीरवीर्यो च ६१२१२०
 ३०३ वृन्द्युष्कट जलसे० ४१२१८०
 ४४५ वृक्यंष्टाभ्यां ति० ५१४१४१
 ४३६ वृकाट्टेण्यण् ५१३११५
 ७५५ वृत्तात्मनयोर्विष्टरः ८१३१९३
 २०८ वृणोतेराच्छादने ३१३१५
 ६२ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ११३१३८
 ४२७ वृद्धस्य च २१३१६२
 २८५ वृद्धस्य च पूजायाम् ४१११६६
 ३११ वृद्धाच्छः ४१२११४
 २८१ वृद्धाद्वत्सवीर्येषु० ४१११४८
 ३१२ वृद्धात्प्राचाम् ४२११२०
 ३१६ वृद्धादकेकान्तरयो० ४१२१४१
 ५६० वृद्धिनिमित्तस्य च० ६१३१३९
 ६ वृद्धिरादैच् १११११
 ४८५ वृद्धिरेचि ६१३१८८
 २६ वृद्धिर्पस्याचामादि० ११११७३
 २८६ वृद्धेत्कोसलाजादा० ४१११७४
 ४१ वृद्धो यूनो तल्लक्षण० ११२१६५
 ६२ वृद्धयः स्यसन्तोः १३११२२
 ९६ वृन्दारकनागकुञ्ज० २१११६२
 २५८ वृषाकप्यग्निकुत्सि० ४१११३७
 ५०७ वृषादीनां च ६१११२०३
 ६३७ वृषो वा ७२१३८
 ५२ वेः पाद्बिहुरणे ११३१४१
 ५१ वेः शब्दकर्मणः ११३१३४
 ३९७ वेः शालज्जङ्घटचौ २१२१२८
 ७५२ वेः स्कन्दैरनिष्टायाम् ८१३१०३

पृष्ठाङ्काः

- ७१३ वेः स्फुभनातेर्नित्यम् ८।३।७७
 ४७५ वेजः ६।३।४०
 १३३ वेजो वयिः २।४।४१
 ३४७ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२
 ६०७ वेत्तेर्विभाषा ७।३।७
 ४८१ वेरपृक्तस्य ६।३।६७
 ३६१ वेशन्तहिनमज्जया० ४।४।११२
 ३६४ वेशोयशाद्भेर्भा० ४।४।१३१
 ७२१ वेश्च स्वतो भोजने ८।३।६९
 २४६ वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
 ५५२ वैयाकरणात्प्राया च० ६।३।७
 ७०९ वैवावेति च च्छन्दमि ८।३।६४
 २२२ वोताप्यो ३।३।१४१
 २६० वोतो गुणवचनात् ४।३।४४
 २६५ वोपमजनस्य ६।३।८२
 ६६२ वो विधूयते जुक् ७।३।३८
 १९२ वी कपलसकल्य० ३।२।१४३
 २०३ वी क्षुध्रुवः २।३।२५
 ५४ व्यक्तवाचा समुच्चारणे १।३।४८
 ३४९ व्यञ्जनैरुपपिक्ते ४।४।१६
 १५७ व्यत्यया बहुलम् ३।१।८५
 ६८८ व्यथो लिटि ७।४।६८
 २०२ व्यधजपोरनुपसर्ग ३।३।६१
 २८१ व्यन्तसपत्ने ४।३।१४५
 ७८ व्यवहिताश्च १।३।८२
 १२० व्यवहृपजो समर्थयोः २।३।२७
 १५५ व्यव्यापिनोऽन्तरम् ६।२।१६६
 ४७६ व्यञ्च ६।३।४३
 ६० व्याड्पस्मिन्वो रमः १।३।८३
 ३२४ व्याहरति मृगः ४।३।५१
 २०५ व्युपयो शैतेः पर्याये ३।३।३९
 ३८५ व्युष्टादिभ्योऽण् २।१।९७

पृष्ठाङ्काः

- ३४१ व्योर्लघुप्रयानतर० ८।३।१८
 २१४ वज्रयजोर्भावे क्वप् ३।२।९८
 १८२ व्रते ३।१।८०
 ७२३ व्रश्चभ्ररजसृजमृज० ८।२।३६
 ४३६ व्रातस्फनोरस्त्रियाम् ५।३।११३
 ३९६ व्रातेन जीवति ५।३।२१
 ३९३ व्रीहिसाल्योऽट्क् ५।३।२
 ३४२ व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८
 ४१४ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६
 ३५७ व्रकटाद्गु ४।४।८०
 २४२ व्रकटपञ्जागजवट० २।३।३५
 २३१ व्रकि णमुल्कमुलौ ३।३।१२
 २२८ व्रकि लिट् च ३।३।१७२
 १६१ व्रकि सहाश्च ३।३।९९
 ३५३ व्रक्तियञ्चोरोक्क ४।४।१९
 १७७ व्रक्तौ व्रक्तिक्पाटयोः ३।२।५४
 ३३२ व्रग्दिक्कादिभ्यो व्यः ४।३।९२
 ३७२ व्रतमानविंशतिकस० ५।३।२७
 ४१५ व्रतसहस्रान्ताच्च० ५।२।२१९
 ३७१ व्रताच्च अन्यतावशते ५।३।२१
 ५०२ व्रतुरनुभो नद्यजादी ६।१।१७३
 ४०१ व्रदन्तविंशतेश्च ५।२।४६
 ५६ व्रदेः शितः १।३।६०
 ६६२ व्रदेरगतौ न ७।२।४२
 ६२२ व्रप्स्यनोर्नित्यम् ७।३।८१
 ३५० व्रद्दुर्दुर् करोति ४।४।३४
 १४५ व्रद्दुर्वरफलहाभ्र० ३।१।१७
 ६६९ व्रामाष्टाना दीर्घोः ७।३।७४
 ८८४ व्रामिता यज्ञे ६।४।५४
 १९१ व्रामित्यष्टाभ्यो वि० ३।२।१४१
 १७२ व्रामिधातोः संज्ञायाम् ३।२।१४
 ३४१ व्राम्याऽण् ४।३।१४२

श्रुतः	पृष्ठाङ्काः
५५३	शयवात्तत्रातिष्वका० ६।३।१८
२०३	शरद्वस्तुनकदर्भा० ४।१।१०२
२०१	शरादीना च ६।३।१२०
३२५	शरीरायववाच ४।३।५५
३६८	शरीरायववाचत् ५।३।६
७६९	शरोऽधि ८।३।४९
४३५	शर्करादिभ्योऽण् ३।३।१०७
३०६	शर्कराया वा ४।३।८३
७४४	शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५
६८६	शर्पूर्वाः खयः ७।३।६३
१-१	शक इगुपधादिति० ३।३।४५
३५३	शकानुनोऽन्यतर० ४।३।५४
७७१	शक्योऽटि ८।३।६३
६११	शसो न ७।३।२९
३३९	शाकलाद्वा ४।३।१२८
४३५	शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३
६६२	शास्त्रासाहाय्यावे० ७।३।३७
६८३	शास्त्रोरन्यतरस्याम् ७।३।४१
३७४	शाणाद्वा ५।३।३५
७६८	शात् ८।३।४४
५१३	शारदेश्नातवे ६।३।९
२६५	शाङ्गश्वाघ्नो ङीन् ४।३।७३
३९६	शालीनकोपीने अ० ५।३।२०
५८१	शास इदइहलोः ६।३।३४
७४९	शासिबसिपलीना० ८।३।६०
७८१	शाही ६।३।३५
३०७	शाखाया बलच् ४।३।८९
७४२	शित्तुक् ८।३।३१
५३८	शित्तेनित्यावहृत् ० ६।३।१३८
४३४	शिलाया इः ५।३।१०२
३२५३	शिल्पम् ४।३।५५
२२८	शिल्पिनि चाकृजः ६।३।७६

पृष्ठाङ्काः	
१६८	शिल्पिनि षुन् ३।३।१४२
३६५	शियन्मरिष्टस्य करे ४।३।१४३
२७६	शियादिभ्योऽण् ४।३।११२
३३१	शिशुकन्दमसभ० ४।३।८८
१७	शित् सर्वनामस्थानम् १।३।४२
६८०	शीटः सार्वधातुके ७।३।२१
६०७	शीटो हट् ७।३।६
४०६	शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५।३।७२
४७९	शीपेरङ्गन्दति ६।३।६०
३८०	शीपेरङ्गेदाद्यञ् ५।३।६५
३५४	शीलम् ४।३।६१
१५३	शुक्राद्यपन् ४।३।२६
३२६	शुद्धिकादिभ्योऽण् ४।३।७६
२७८	शुभ्रादिभ्यश्च ४।३।१२३
७२६	शुपः क् ८।३।५१
२३५	शुष्कचूर्णरूपेषु पिप. ३।३।३५
५०८	शुष्कश्टौ ६।३।२०६
१२६	शूद्राणामनिरवसि० २।४।१०
३७२	शूर्पादिजन्यतरस्याम् ५।३।२६
४४९	शूलत्वाके ३।३।६५
२९१	शूलोखाद्यत् ४।३।१७
४००	शृङ्गप्रलम्बस्य चन्ध० ५।३।७९
५३४	शृङ्गमवस्थार्यां च ६।३।११५
४४२	शृत् पाके ६।३।२७
६०९	शृङ्गं द्रवो वा ७।३।१२
१९६	शृङ्गोरासु ३।३।१०३
१०	शो १।३।१३
६१७	शो मुचादीनाम् ७।३।५९
४३१	शोबलमुपरिश्रिताल० ५।३।८४
४८२	शोरङ्गन्दसि बहुलम् ६।३।७०
५९	शोपाकर्त्तरिपर० १।३।७८
४६४	शोपादिभाषा ५।३।१५४

पृष्ठाङ्काः

- ३०७ शेषे ४२।१२
 ८१ शेषे प्रथमः १।२।१९८
 २२८ शेषे लृङ्यदी ३।३।१५१
 ६४६ शेषे लोपः ७।२।९०
 ००४ शेषे विभाषा ८।१।३२
 ७०६ शेषे विभाषा ८।१।३०
 ७६३ शेषे विभाषाकृत्वा ८।४।१८
 ६४ शेषो वृत्तम् १।१।७
 १०३ शेषो बहुव्रीहिः २।२।७३
 २२० शोभाप्रश्नानाम् ४।१।४३
 ३३५ शौनकादिभ्यश्च ०४।३।१०६
 ८५३ शम्भोरन्त्यपः ६।४।१११
 ५०२ श्वात्तलोपः ६।४।२३
 ५२४ श्वात्तलोपः ६।४।११२
 १६८ श्वात्तलोपः ३।१।१४१
 २६४ श्येनविलस्य पाले ०।३।३१
 ७२६ श्योऽस्पर्शः ८।२।४७
 ५१७ श्रज्जातनकम्पापः ६।२।२५
 ३२२ श्रविष्ठाफलानुन्यनु ४।३।३४
 ३५५ श्राणामासोदनाष्टिन् ४।४।६०
 ४०८ श्राद्धमेतन्मुक्तः ५।२।८
 ३१९ श्राद्धे शतद् ४।३।१७
 २०३ श्रिणीमुबोऽनु ३।३।२४
 ८१२ श्रीब्रामण्णोरङ्गः ७।२।५६
 १-६ श्रुत्वा च ३।१।७४
 ५१७ श्रुत्वापुत्रकृत् ०।३।१०२
 १९० श्रेयादयः कृता २।१।५५
 ४०८ श्रोत्रियश्चन्द्रो ५।२।८४
 ६३० श्रुत्वा किति ५।४।११
 ६८ श्वात्तलोपः ३।१।३२
 १५२ शिल्पः आदिहने ३।४।४६
 ४६८ श्लो ६।१।१७

पृष्ठाङ्काः

- ३४७ श्वानाट्टञ्ज ४।२।११
 ६८० श्वयत्तेरः ७।२।१८
 ५९७ श्वयत्तलोपः ६।४।१३३
 ४३ श्वयत्तलोपः १।२।७१
 ३१९ श्वयत्तलोपः २।३।१५
 ४५३ श्वयत्तलोपः ७।२।८०
 ६५० श्वयत्तलोपः ७।२।८
 ६३१ श्वयत्तलोपः ७।२।१३
 ४५५ श्वयत्तलोपः १।२।६
 ४०३ श्वयत्तलोपः २।२।५१
 २३० श्वयत्तलोपः ६।२।१३५
 ६१६ श्वयत्तलोपः ७।१।५५
 ५०३ श्वयत्तलोपः ६।१।१७२
 ६१० श्वयत्तलोपः ७।२।२०
 ७२४ श्वयत्तलोपः ७।२।११
 ३८० श्वयत्तलोपः ५।१।८३
 ४०५ श्वयत्तलोपः ६।१।८२
 ५१८ श्वयत्तलोपः ६।२।३५
 ३५३ श्वयत्तलोपः ५।१।१०
 ४०४ श्वयत्तलोपः ५।२।५८
 ४२५ श्वयत्तलोपः ७।२।५०
 १०० श्वयत्तलोपः २।२।८
 ११६ श्वयत्तलोपः २।३।३८
 ५२५ श्वयत्तलोपः ६।२।२०
 ६४ श्वयत्तलोपः १।२।९
 ११७ श्वयत्तलोपः २।३।१०
 १८ श्वयत्तलोपः १।१।१९
 ११३ श्वयत्तलोपः २।३।२६
 ११४ श्वयत्तलोपः २।३।३०
 ५५४ श्वयत्तलोपः ६।३।२१
 ७४८ श्वयत्तलोपः ६।३।५३
 ४२३ श्वयत्तलोपः ५।३।५४

पृष्ठाङ्का

- ४२६ पद्यवा व्याख्ये ५४३४८
 ७६६ वा पदान्तात् ८४३२५
 २५२ पित्रौरादिभ्यश्च ४११४१
 २१४ पित्रिदादिभ्योऽङ् ३३११०४
 ७६८ पृष्ठा ए ८४३११
 ६६९ छिनुवल्न्याचमा दि० ५१:१०९
 १२ प्णान्ता पट् १११२४
 ४६९ प्वञ्ज सप्तसारमम् ६१११३
 २१६ स उत्तमस्य ३१:१९८
 ४०० ल एषा ग्रामणी ३१:१०८
 ९८४ स स्याद्दधातुके ७४३४९
 ७५० स त्विदिस्वदित् ८१:३६२
 १५६ सयसश्च ३१:१७२
 ६०४ सयोगादिश्च ६४३३६६
 ७२५ सयोगादेरातो धा० ८१:४३२
 ७२० सयोगान्तस्य लो० ८१:४३३
 ६४ सयोगे गुरु ११४११
 ३२४ सवत्सराग्रहा० ४३:१५०
 ३८१ सप्तयमापन्न ५१:१७३
 ३४८ सप्तष्टे धा४:२२
 ३४६ सप्तृत्तम् ४३:३३
 २९१ सप्तृत्तम्भक्षा ४२:१६
 २६५ सहितशफल० ४१:१००
 ४८२ सहितायाम् ६१:१०२
 ५०० सहितायाम् ६३:११४
 ५५० सवथ चात्रा० ६२:१९८
 २६४ सव्यशिरवीति० ४१:६२
 ६२४ सव्युरसत्तुद्धौ ७१:१९२
 ३३० सव्युर्ये २१:१२६
 १५१० सगतिरपि तिङ् ८१:६८
 ३६१ सगर्भस्यूथस० ४३:११४
 ३०३ सङ्कटादिभ्यश्च ४२:७१

पृष्ठाङ्का

- १०४ सङ्ख्ययाष्ययासन्ना० २२:२५
 ५१९ सङ्ख्यया ६३:३५
 ९३ सङ्ख्ययापूर्वो द्विगु २१:५२
 ३७२ सङ्ख्यया अति० ५१:२२
 ४०० सङ्ख्यया अवयवं० ५२:४२
 ४४१ सङ्ख्यया क्रियाभ्या० ५४:१७
 ३०८ सङ्ख्यया सज्ञासङ्ग० ५१:५८
 ६५६ सङ्ख्यया सवत्सर० ७३:१६
 ५४४ सङ्ख्यया स्तन ३२:१६३
 ४०१ सङ्ख्यया गुणस्य० ५२:४०
 ४२४ सङ्ख्ययाविधाय० ८३:४२
 ४४८ सङ्ख्ययाश्च गुणान्ता० ५४:२९
 ८७ सङ्ख्यया वरयन २१:१९
 ९७० सङ्ख्ययाविस्वायपूर्व० ६३:११०
 २५६ सङ्ख्ययाऽन्ययादेर्हाप् ४१:२६
 ४६२ सङ्ख्ययासुपूर्वस्य ५४:१४०
 ४४५ सङ्ख्ययैकवचना० ५४:४३
 २९९ सङ्ग्रामे प्रयोजन० ४२:५६
 ३३९ सङ्ग्राहलक्षणे० ४३:२७
 २०६ सङ्ग चानीत्तरा० ३३:४२
 २१२ सङ्गोद्धौ गजप्र० ३३:८६
 ५५० सङ्गापूरण्योश्च ६३:३८
 ३५२ सङ्गाया लला० ४३:८६
 ३२१ सङ्गाया शरदो० ४३:२७
 २८९ सङ्गाया श्रवणा० ४२:५
 २१४ सङ्गाया समजति० ३३:९९
 ३४२ सङ्गायाङ्कन् ४३:१४०
 ४३० सङ्गायाङ्कन् ५२:७५
 ४३२ सङ्गायाङ्कन् ५३:८०
 १२८ सङ्गायाङ्कन्योशीनरेषु २४:२०
 ५३१ सङ्गायाङ्गिरिनि० ६३:९४
 ४३४ सङ्गायाश्च ५३:९४

पृष्ठाङ्काः

- ५२८ सञ्ज्ञायाञ्च ६।३।०७
 ३५७ सञ्ज्ञात्रय्याः ४।३।८२
 ३५८ सञ्ज्ञावान्धेगुप्या ३।३।८९
 २६५ सञ्ज्ञायाम् ४।१।०२
 ९१ सञ्ज्ञायाम् २।१।४४
 ५३० सञ्ज्ञायाम् ४।३।११७
 ८१८ सञ्ज्ञायाम् ८।२।११
 २।१ सञ्ज्ञायाम् ३।३।१०९
 २३६ सञ्ज्ञायाम् ३।३।४२
 ५४३ सञ्ज्ञायाम् ६।२।१५९
 ५४० सञ्ज्ञायामनाचिता० ३।१।१४६
 ५०७ सञ्ज्ञायामनुपमानम् ६।१।२०४
 १७६ सञ्ज्ञायामभृत्तृत्रिधा० ३।२।४६
 ४१८ सञ्ज्ञायाम्मन्मा० ५।२।१३७
 ९४४ सञ्ज्ञाया मित्राजितयो ६।२।१६६
 ११३ सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या० २।३।२२
 ५३४ सञ्ज्ञौषम्ययोश्च ६।३।११३
 ७०३ सत्य प्ररने ८।१।३२
 ४३९ सत्यादक्षपथे ५।४।६६
 १४७ सत्यापपाहारूपवी० ३।१।२५
 १०९ मत्सुद्रिषदुह० ३।२।६१
 ७५३ सदिप्रतोः ८।३।६६
 ५१३ सदक्षप्रतिरूपयोः ६।१।११
 ७५२ सद्विचक्षोः परस्य छिटि ८।३।११८
 ४२१ सद्य परुपरार्थपम० ५।३।२२
 ५६७ सधमादस्ययोरदु० ६।३।६६
 ५८३ सत किचि लो० ६।४।४५
 १२७ स नपुसकम् २।४।१७
 १४९ सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२
 १९५ सनाहासभिच्च उः ३।२।१६८
 ६४४ सनिससनिजासम् ७।२।६९
 ६३१ सनि प्रदग्गुहोश्च ७।२।१२

पृष्ठाङ्काः

- १३४ सति च २।४।४७
 ६८५ सति मीमापुरमल० ७।२।५४
 ६३९ सनीवन्तर्द्धभस्जद० ७।२।१०९
 ७५८ सनोतेरन. ८।३।१०८
 ३१९ सन्धिवंलाद्युनचत्रे० ४।३।३६
 ९५ सन्महपरमोत्तमो० २।१।६१
 ४३८ सन्ध्याः ६।१।९
 ६८९ सन्धतः ७।४।८९
 ६६७ सन्धितोर्जेः ७।३।५७
 ६९२ सन्धद्युनि चङ्परे० ७।४।९३
 ४४९ सपश्चनिष्पत्रादति० ५।४।६१
 ४०८ सपूर्वाच ५।२।८७
 ७०१ सपूर्वायाः प्रथमाया० ८।१।२६
 ३०९ सप्तमोऽन्धुन्दसि ५।१।६१
 १०९ सप्तमीपदाग्यौ कार० २।३।७
 १०७ सप्तमीविशेषणे बहु० २।२।३५
 ९१ सप्तमी शोण्डै २।३।४०
 ५१८ सप्तमी सिद्धशुष्कप० ६।२।३२
 ५२६ सप्तमीहारिप्रौधर्म्ये० ६।२।६५
 ११९ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
 ५४२ सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२
 २३७ सप्तम्याद्बोधपोट० ३।४।२९
 १८५ सप्तम्याङ्गनेर्द्धे ३।२।९७
 ४१९ सप्तम्याखलू ५।३।१०
 ५३२ सभाया नपुसके ६।२।९८
 ३६० सभाया यः ४।४।१०५
 १२९ सभा राजामनुष्यपूर्वां सभा२३
 ५७ समः ऋणः १।३।६५
 ५४ समः प्रतिज्ञाने १।३।५२
 ५६७ समः समि ६।३।९३
 ७३९ समः सुष्टि ८।३।५
 समस्तदर्धस्य० ५।१।१०४

८२८ प्रष्टाङ्क
 ३८६ समयस्तदस्य प्राप्तम् ५१११०४
 प्रष्टाङ्क ४४९ समायाच्च यावना० ५१११६०
 ४४६ ८२ समर्थ पदविधि २१११
 ५६६ २५७ समर्थाना प्रथ० ४१११८२
 २५९ ४८ समवप्रदिभ्य स्य ११३१२२
 २५४ ३५१ समवायान्ममचैति ४१११४३
 ७६८ ४२१ समयाये च ६१११३८
 ६६९ ५२ समस्तृतीयायुक्तात् १३११०४
 १२ ३९९ समासमा विज्ञायते ५१२१९२
 ४६९ २३३ समानकृतकयो पूर्व० ३१३१२१
 २५६ २३५ समानकृतकेषु तुमुन् ३३३१५८
 ४०७ ३६० समानतीर्थवासी ४१४१०७
 ५८४ ५६६ समानस्य छन्द० ६१३१८४
 ७५० ३६१ समानोदरे त० ४१४१०८
 १५६ ३८१ समापनात्पूर्व० ५१११९२
 ६०३ ३८३ समाया ख २१११८२
 ७२ २३७ समासत्तौ ३१४१००
 ७२१ ५१० समासस्य ६११२२३
 ६ ४३५ समासाच्च तद्धि० ५१३१९०८
 ३२ ४५० समासान्ता ५१४१६८
 ३८ ७५३ समासेऽङ्गुले सङ्ग ८१३१८०
 ३४ ६१३ समासेऽनन्पूर्व० ७११३७
 ३४ ३३ समाहार स्वरित ११२१३१
 २७ १७३ समिख्य ३१११७
 २०५ २०५ समि मुष्टौ ३३३३६
 २०३ २०३ समि युमुक्षुष १३३२३
 २२९ २२९ समुच्चयेऽन्वतरस्याम् ३१४३
 २३० २३० समुच्चये सामान्यव० ३१४५
 २५ २५ समुदाहृत्यो० १३३७५
 २१० २१० समुदोरन पशुषु ३३३६९
 ३६२ ३६२ समुदाहृत्यो ४११११८
 ३३६ ३३६ समुदाहृत्यो ३१४३६

प्रष्टाङ्क
 ४४१ समुच्चये यदुषु ५१४२२
 २० समा गम्बृच्छि० १३३१९
 ३८४ सग्नरिपूर्वार्थ च ५१११९२
 ४९५ सग्नयुयेभ्य करोती० ६१११३७
 ३८- सग्नदिनि ५१११९९
 १९२ सग्नवानुरथा० ३१२१४२
 ५३ सग्नप्रतिभ्यामना० १३३१४६
 ५७७ सग्नप्रसारणस्य ६१३१३२९
 ४८९ सग्नप्रसारणाच्च ६१३१०८
 ३९७ सग्नप्रोक्ष कट् च ५१११२९
 ६०५ सग्नसुद्धौ च ७३३१०६
 १० सग्नसुद्धौ शाक० १११११६
 ११८ सग्नोषधने च २१३१४७
 १८९ सग्नोषधने च ३१२१२८
 ३७७ सम्भव यवहर० ५१११५२
 २२४ सम्भावनेऽलमिति० ३१३१५४
 ३२३ सम्भूते ३३३१४१
 २१ सम्माननोत्सजना० १३३३६
 ४१ मरुत्पाणामेकरो० ११२१६४
 १५३ शतिशास्यतिभ्य० ३१३१५६
 १०६ सर्वकृत्वाभ्रकरीषेषु० ३१३१४२
 ५३१ सर्वं गुणकार्त्स्न्यं ६१२१९३
 ३९४ सर्वचर्मण कृत० ५१२१५
 २५४ सर्वत्र लोहितादि० ४११११८
 ४९२ सर्वत्र विभाषा गो ६१११२२
 ७६९ सर्वत्र शाकल्पस्य ८१४११
 ३२० सर्वत्राण् च त० ४१३१२२
 ३६५ सर्वदेवाच्चात्तिल् ४१४१४२
 ५७३ सर्वनामस्थाने चास० ६१११८
 ६०९ सर्वनाम्न स्मै ७१११३३
 ६०६ सर्वनाम्न स्याद् ७३३११४
 ११३ सर्वनाम्नस्त्वन्नीया० २३३२७

पृष्ठाङ्काः

- ३६९ सर्वपुरुषाभ्या णढ० ५१११०
 ३७५ सर्वभूमिगृधि० ५११११
 ६९३ सर्वस्य द्वे ८१११
 २०५ सर्वस्य सुषि ६१११९१
 ४१९ सर्वस्य सोऽन्यत० ५१३१६
 १३ सर्वादीनि सर्वना० ११११२७
 ४२० सर्वकान्यक्रियत्तद० ५१३१५
 २४५ सवाभ्या वामौ ३१११९१
 ५१६ सविधसनीडसमर्या० ६१२१२३
 ४२९ सप्ततुपो रु ८१२१६६
 ६८९ ससूवेति निगमे ७१४७४
 ४४४ सस्ती प्रशमायाम् ५१४१४०
 ४०५ सत्येन परिज्ञात ५१२१६८
 २६३ सहनञ्चिद्यमानपू० ४११५७
 ११० सहयुक्तेऽप्रधाने २१३१९
 ८३ सह सुपा २१११४
 ५६५ सहस्य सः सज्ञायाम् ६१३१७८
 ५६७ महस्य सग्निः ६१३१६२
 ३६४ सहस्रेण समिती वः ४१११३५
 ५७० सहिबहोरोद्वर्णस्य ६१३११२
 ७५८ सहो पृतनताम्यां च ८१३१०४
 ७४९ सहो साडः सः ८१३१२६
 १२० सहो च ३१२१९
 ७६ साचात्प्रभूतीनि च ११४५४
 ४०९ साचाद्द्रष्टरि सज्ञायाम् ५१२१९१
 २७० साडवै साड्वा साडे० ६१३११३
 ७०८ सात्पदायो ८१३१११
 ११७ साधकतम करणम् ११४४२
 ११७ साधुनिपुणाभ्याम० २१३४३
 २७५ सान्तमहृतः सयोगस्य ६१४१०
 ३९६ सात्पद्रीन सख्यम् ५१२२२
 ६१२ साम आकम् ७११३३

पृष्ठाङ्काः

- ११८ सामन्त्रितम् २१३४८
 ८८ सामि २११२०
 ३२० सायचिर प्राज्ञेऽग्ने० ४१३०३
 २२ सार्वधातुकमपित् ११२४
 ६७१ सार्वधातुकार्धधातु० ७१३८४
 १५२ सार्वधातुके यक् ३११६७
 २८६ सात्त्वान्यवप्रत्य० ८१११७३
 २८६ साल्वेयगान्धारि० ४१११६९
 ६३२ सावनद्बुधः ७१३८२
 २०१ सावेकाचस्तृतीया० ६१११२६
 २९२ सारिमन्वैर्गमासीति० ४१२११
 २९२ सास्य देवता ४१२१५
 ४१२ सिकताशर्कराभ्या च ५१२१०४
 ६३७ सिचि च परस्मैपदेषु ७१२४०
 ६२६ सिचि वृद्धि परस्मै० ७१२११
 ७२८ सिचो यङि ८१३११२
 २४८ सिजन्वस्तविदि० ४१११०९
 ६५ सिति च ११३१६
 ९३ सिद्धशुक्पक्यन्धैश्च २१३४१
 ४१० सिष्मादिभ्यश्च ५१२१९
 ४७६ सिध्यतेरपारटीक्रिके ६११४९
 ३३२ सिन्धुतक्षशिलादि० ४१३१९३
 ३२२ सिन्ध्वपकराम्ना कन् ४१३३२
 ७३० सिषि धातो र्वा० ८१२७४
 १४९ सिन्धुलु लेट्टि ३१३३४
 ७२२ सिधादीना वाऽऽह्व्य० ८१३७१
 ७२ सु पूजायाम् ११४९४
 १८४ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु० ३१२८९
 ५१५ सुखप्रिययोहिते ६१२१५
 ४४९ सुखप्रियादातुलोभ्ये ५१४६३
 १४६ सुखादिभ्यः कर्तृवे० ३१११८
 ४१७ सुखादिभ्यश्च ५१२१३१

८२८ ५६३
 ७०७ सुज ८११९०७
 ५४३ १९० सुतो यज्ञसयोगे १११५३३
 ५४६ ४९४ सुट् कापूर्व. ६११९३५
 ७६६ २४७ सुट् तिथो १११९०७
 २५९ १७ सुडनपुत्रकस्य १११४३
 २१४ २७२ सुधातुरकट् च ४११९७
 ७६८ ६८३ सुधितवमुधितनेम० ५११४५
 ६६९ ७०९ सुनोने स्पर्शतो ८११९१७
 १ १२ १४३ सुप आमेन वयच् ३११३८
 ४ ४६९ ८१ सुप १११९०३
 ६ २१६ ६१३ सुपा सुलुक्पूर्वसव० ७११३९
 ४ ४०६ ६०४ सुपि च ७१११०२
 ० ६८१ ९०० सुपि स्थ. ३१२१८
 ६ ७५८ १४० सुपो धातुप्रतिप० २११०१
 ८ १५१ ६२ सुतिडन्त पदम् ११११४
 ६ ६० ८१ सुप्रतिना मात्रार्थे २१११९
 ९ ७२१ १८२ सुप्यजातो गिनिस्ता० ३११७८
 ४ ७२ १९९ सुप्रातसुद्वसुदित्र० ५११९२०
 ८ ६ ८२ सुवामन्त्रिते पराद्वव० २१११२
 ७ ३२१ ८६ सुयजोर्ध्वनिप् ३११९०३
 ६ ३८ ०३ सुवास्तवदिभ्योऽण् ४१२१०७
 ३ ३४१ ११ सुविनिर्दुर्भ्यं सुपि० ८११८८
 ८ ३११ ६ सुपामादिपु च ८११९८
 ३ २८ ५६ सुसर्वाङ्गजनपदस्य ७१११२
 १ २१ ६४ सुहृद्दुहृदौ मित्रा० ५१११५०
 २ ४१ ५५ सूत्र प्रतिष्ठातम् ८११९०
 १ ५०१ सूत्राच्च कोपधात् ४११६५
 ३ ५०३ सूददापदोचश्च ३१११२३
 ८ २४० सुपमानात्क. ६१११४५
 १ ६०० सूर्यतिप्यागस्यम० ६१११४९
 १ ३३४ स्वस्यद. कर्मरच् ३१११६०
 १ ५०८ स्वजिरोर्ध्वत्वमिति ६११५८

शुदादाः
 २३२ स्ववितृदोः क्त्स्नु ३१११७
 २०२ स्वविधे ३१११७
 ८२९ सेधतेर्यतो ८११९९३
 २८२ सेनान्तलक्षणका० ४१११५२
 ३५१ सेनाया वा ४११४५
 २११ सेहंपिस्व ३११८७
 ६४१ सेऽमिभितृत्तचतुष्ट० ७११९७
 ६४४ सेऽवि लोपे च० ६१११३४
 ८२९ सोऽ ८११९१५
 ३६१ सोऽराद्यः ४११९०९
 ७४४ सोऽपदादौ ८११३८
 ३६५ सोममर्हति यः ४१११३७
 २९३ सोमाट्टपण् ४११३०
 १८४ सोमे सुप्तः ३११९०
 ६३५ सोमे ह्रस्तिः ५११३३
 ५४९ सोरवक्षेपणे ६१११९५
 ५३४ सोमिनसो अलोमो० ६११११७
 ३३१ सोऽस्य निवास. ४११८९
 ३०८ सोऽस्याशवस्तभृतयः ५११५६
 २९८ सोऽस्यादिरिति ष० ४११५५
 ५७७ सो च ६१११३
 ७२२ स्फोः सयोगाद्योरन्ते० ८११२६
 ७५१ स्तन्मेः ८११८७
 १०२ स्तम्बकर्णयोरमिजपो. ३१११३
 १७३ स्तम्बशकृतोरिन् ३११६४
 २११ स्तम्बे क च ३११८३
 ७६९ स्तम्भुसिचुसहा० ८११९१६
 १५७ स्तम्भुस्तुम्भुस्वम्भु० ३११८२
 ७५७ स्तुस्तोमयोऽद्वन्द्व० ८११९०९
 ६४४ स्तुमुधुन्व परस्मे० ७११७२
 ३९० स्तेनायल्लोपश्च ५१११२६
 ७६७ स्तोः श्रुता श्रु. ८११४०

पृष्ठाङ्का

- ११ स्तोत्रान्तिकदूरार्य० २११३९
 ७ • स्तौतिण्योरेय पण्य० ८१३११
 ४७१ स्त्र्य मपूर्वस्य ८११२३
 ५८९ स्त्रिया ६१४७२
 २२४ स्त्रिया पुवन्नापित० ६१३३४
 ४६३ स्त्रिया मज्जायाम् ५१४१४३
 २१३ स्त्रिया क्तिन् ३१३९४
 ६२४ स्त्रिया च ७११९६
 २५० स्त्रियाम् ४११३
 २८७ स्त्रियामवन्तिकु० ४१११७६
 ४२ स्त्रीपुवच्च ११२६६
 २६९ स्त्रीपुसाभ्या नञ्प्र० ४११८७
 २७७ स्त्रीन्यो ढक ४१११२०
 ३०३ स्त्रीषु सौचोरमाह्व० ४१२०२
 १८२ स्त्र्य क च ३१२७७
 २९१ स्थण्डिलाच्छ्रयि० ४१२१५
 २१३ स्थागापापचो भावे ३१३९५
 ३० स्थण्वोरिच्च ११२२७
 ७२० स्थादिष्वभ्यासेन० ८१३६४
 ३२२ स्थानान्तगोशाल० ४१३३५
 ४३९ स्थानान्ताद्विभाषा० ५१४१०
 २० स्थानिषदादेशोऽन० १११५६
 १८ स्थानेऽ-तरुनम १११५०
 ३८० स्थालीविलात् ५१३००
 ५०२ स्थूलदूरयुवद्वस्व० ६१४१२६
 ४३८ स्थूलादिभ्य प्रकार० ५१४३
 ५५४ स्थे च भाषायाम् ६३२०
 (१९६ स्थेनभासपिसक० ३१२१७२
 ६१५ स्त्रान्यादयश्च ७११४९
 ६३६ स्त्रुक्कमोरनामनपद० ७१३३६
 २३६ स्तेहने पिष ३१४३८
 ५० स्पर्धाशामाड ११३३१

पृष्ठाङ्का

- १७८ स्पृशोऽनुदके क्तिन् ३१२१८
 १६४ स्पृहिसृहिसपतिद० ३१२१५८
 ६९ स्पृहेरीप्सित ११४३६
 ४७१ स्फाय स्त्री निष्ठायाम् ६११२२
 ६६२ स्फायो व ७१३४१
 ५४८ स्फिगपूतवीणाञ्जो० ६१२१८७
 ४७६ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्बन्धि ६११४७
 ४७६ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्नि० ८१३७१
 ६४४ स्मिपूडरन्ममशा० ७१३७८
 २२७ स्मे लोट ३१३१६५
 २२८ स्मोत्तरे लङ् च ३१३१७९
 १४९ स्मतासी लुलटो ३१३३३
 ५० स्मदो ण्वे ६१३२८
 ४९४ स्मरद्यन्द्ति बहुलम् ६१११३३
 ५८५ स्मसिचमोयुटतासिपु० ६१४६२
 ६९० स्मवतिश्रुगोतिद्ववति० ७१४८२
 ३ १ स्मोतसो विभाषा० ४१४१३३
 २५ स्म रूप शब्दस्याश० ११३६८
 ५१५ स्म स्वामिनि ६१२१७
 ७२ स्मन्त्र कर्ता ११४५४
 ७७० स्मन्त्रवान् पायी ८१३११
 २०९ स्मन्हसोर्वा ३१३६२
 ५०५ स्मपाद्विद्विमान्मच्य० ६१११८८
 १९६ स्मपितृपोनञिड ३१२१७२
 ४७१ स्मपितृमिष्येना० ६१११९
 २१२ स्मपो नन् ३१३९१
 १४ स्ममज्ञातिवनाह्या० ११३३५
 ६१० स्ममोर्नपुसकात् ७११२३
 ८८ स्मय केन २१३२५
 ६३८ स्मरानिसूतिसूयति० ७१३४४
 १२ स्मरादिनिषानमज्ययम् ११३३७
 ५८ स्मरितनित क० ११३०२

८२:

पृष्ठाङ्का

७३६ स्वरितमात्रेडित० ८।२।१०३

पृष्ठा

५५ स्वारवासाहितायाम० १।२।३१

७४

७३६ स्वरिता वाजुदात्त० ८।२।६

७५

२८० स्वमुखल ४।१।१४३

७६

६५५ स्वागतादीना च ७।२।७

७७

५५७ स्वान्नाच्चतोऽन्ना० ६।३।४०

७८

२६२ स्वान्नाच्चपसर्वनाद० ४।१।१५४

७९

२८० स्वान्न वस्प्रत्यय कृत्वो ३।४।६१

८०

२३८ स्वान्नश्चवे ३।४।५४

८१

४०५ स्वान्नेभ्य प्रसिते ५।२।६६

८२

१५६ स्वादिभ्य रनु ३।१।१०३

८३

९५ स्वदिभ्यसर्वनाम० १।४।१७

८४

२३४ स्वादुमि णमुल ३।४।२६

८५

८७१ स्वापश्चट्टि ६।१।१८

८६

४१६ स्वामिन्स्वर्ये ५।२।१२६

८७

१६७ स्वामीश्वराधिपति० २।३।३५

८८

२३६ स्वे पुप ३।१।४०

८९

२५० स्वीजसर्मादृष्टान्या० ४।१।२

९०

६८५ ह णुति ७।४।५२

९१

३० हन सिच् १।२।१४

९२

२११ हनश्च वष ३।३।०६

९३

१६२ हनस्त च ३।१।१०८

९४

६६१ हनस्तोऽधिष्णिलो ७।३।३२

९५

१३६ हनो वष टिट्टि २।४।४२

९६

७०७ हन्त च ८।१।५४

९७

७६४ हन्तेरल्पस्य ८।४।२२

९८

५८१ हन्तेज ६।४।३६

९९

१७१ ह्रतेरनुघमनेऽच् ३।२।१९

१००

१७३ ह्रतेरतिनाययो ३।२।२५

१०१

३४७ ह्रायुक्तद्विभ्य ४।४।१७

१०२

२०३ ह्रितादिभ्योऽज् ३।१।१००

पृष्ठाङ्का

२१५ हरितन्पादिभ्यश्च ४।३।१६७

५३४ हल

१५७ हल

५५२ हलदन्तात्सम्भवा

७९

७९ हलन्ताच्च

४४

२१८ हलश्च

७६६ हलश्चनुपधाव्

३३८ हलसारादृक्

३५७ हलसारादृक्

१९८ हलसूकरयो पुव

६०१ हलस्तद्वितस्य

६८९ हलादि दप

७३१ हलि च

६५२ हलि लोप

७४२ हलि सर्वेपाम्

८

हलोऽनन्तरा संयोग

७७१ हलो यना यमि लोप

४८१ हल्लोपान्न्यो दीर्घा

१८० हल्यनन्तपादम्

१८८ हलसर्वतोऽल्

४९१ हलि च

१६८ हश्च मीहिकालयो

४१७ हस्ताज्जातो

२०५ हस्तादाने चेरस्तये

२३६ हस्ते वर्तिप्रहो

३९१ हायनान्तयुवा

४९५ हिसाया प्रतेश्च

२३७ हिसायाणा च समा

७०३ हि च

३५५ हित भक्ता

७६३ हितुमीना

पृष्ठाङ्काः

- ५६३ हिमकाफिहितिषु च ६।३।५४
 ५२४ हिरण्यपरिमाण धने ६।२।५५
 ७८ हीने १।४।८६
 ४४६ हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७
 ५९२ हुञ्जन्भ्यो हर्षिः ६।४।१०१
 ५९० हुस्तुवो सार्वधातुके ६।४।८७
 ७२ हृक्षोरन्यतरस्याम् १।४।५३
 ३५९ हृदयस्य प्रिय ४।४।९२
 ५६० हृदयस्य हृदलेख्यदं ६।३।५०
 ६६७ हृद्गगलिन्धन्तेपूर्वदं ७।३।१९
 ६३५ हृपेर्लोमसु ७।२।२९
 ७०८ हेति त्रियायाम् ८।१।३०
 १४८ हेतुमति च ३।१।२६
 ३३० हेतुमनुज्यभ्योऽन्यत् ४।३।८१
 २२१ हेतुहेतुमतो लिङ् ३।३।१५६
 ११३ हेतौ २।३।२३
 १३० हेमन्तशिक्षितावः २।४।२८
 ३२० हेमन्ताच्च ४।३।२१
 ७४२ हे मपरे वा ८।३।२६
 ६६६ हेरवलि ७।३।१६
 ३९७ हेयङ्गवीन संज्ञायाम् ५।२।२३

पृष्ठाङ्काः

- ७३३ ह हेमयोगे हेहयो ८।२।८५
 ७२२ हो ङ ८।२।३१
 ३९३ होत्रान्भ्यश्च ५।१।१३५
 ६६६ हो हन्तेष्मिन्नेषु ७।३।५४
 ६२६ ह्ययन्तवर्णपरवसजा० ७।२।१
 ६४ ह्रस्व लघु १।४।१०
 ६८६ ह्रस्व ७।४।२९
 ६१६ ह्रस्वनद्यापो नुट ७।३।२४
 ५०३ ह्रस्वनुङ्या मनुप् ६।१।१७२
 ६७० ह्रस्वस्य गुण ७।३।१०
 ४८२ ह्रस्वस्य पिति कृति० ८।१।११
 ४९७ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर० ६।१।१९३
 ७५६ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८।३।१०१
 ७२१ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
 ५४६ ह्रस्वान्तेऽन्यात्पू० ६।२।१७४
 ४३२ ह्रस्वे ९।३।९
 ३० ह्रस्वो नपुसके० १।३।४७
 ६३५ हु छरेश्चन्दसि ७।२।३१
 ५९१ ह्यादौ निष्ठायां ६।४।९१
 ७१० ह्य सम्प्रसारणं च न्य० ३।३।७२
 ४७३ ह्य सम्प्रसारणम् ६।१।३२
 १७० ह्यावासश्च ३।२।२

प्रातिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस-१

'इन्दुमती' संस्कृत हिन्दी टीका, नोट्स विभूषित-

लघुसिद्धान्तकौमुदी

लिङ्गानुशासन, गणपाठ, गूढाशुद्धिप्रदर्शन, शब्दरूपावली, धातुरूपावली, अनुवादोपयोगि धात्वर्थ, भाष्यार्थप्रयोगसूची, सूत्रसूची, धातुसूची, व्याकरणदि लक्षण, परीक्षादिशास्त्र तथा कारी-विहार-पत्राय परीक्षा के अनेक वर्षों के प्रश्नपत्रादि विविध परिशिष्ट सम्मिलित

यद्यपि लघुकौमुदी का अनेकानेक टाकायें प्रकाशित हो चुकी हैं पर आचार्य बरदराज १ "गणितोद्य प्रवेश्य लघुसिद्धान्तकौमुदी" का नवविधि और सरल रूपेण सचेत में शान कराने वाला अल्पवयस्क बालकोपयोगी एक भा अन्य टीका प्रकाशित नहीं हुई थी। संस्कृत का स्तर ऊचा करना स्वयंभू भारत का पुनर्जन कर्तव्य ही गया है। प्रत्येक व्यक्ति पर्यटन होना चाहता है, परन्तु यह तब तक सम्भव नहीं है जब तक कि पठन-पाठन प्रणाली का सुधार न हो। अब एव इस अभिनव संस्करण में सबसे अधिक यह विश्वता है कि इस पुस्तक क आधार पर विद्यार्थी को पढ़ाया जाय तो व्यर्थ में उनका अधिक समय नष्ट न होगा। बालकों को परीक्षा के लिये लेख रटाने या लिखने-पढ़ाने का आवश्यकता न होगी। अथ क भावों का दिग्दर्शन मात्र कराने पर ही विद्यार्थी 'इन्दुमती' टीका के बालक में सभी बातें सरल रूपेण संक्षेप में समझ जायग। परीक्षा पास करना तो अब उनके लिये बायें हाथ का खेल हो जायगा। ई० २० से ई० ५२ तक ३२ वर्षों के प्रश्नोत्तर भी इस टीका में यथास्थान पर दिये गये हैं तथा सर्वत्र व्याख्याओं पर हिन्दी नोट्स में सन्धि, कारक, समान, तद्धित, त्रिदन्त, दृढन्त विषयों की सरल समीक्षा भी इस तरह की गई है कि विद्यार्थी को लक्ष्य ही उन विषय का पूरा ज्ञान हो जाय। अनुवादोपयोगी सभी विषय प्राय नोट्स में दिये गये हैं। नोट्स का अभ्यास विद्यार्थियों का कराया जाय तो कल्प समय में ही विद्यार्थी अनुवाद में इतने पारंगत होजायगे कि महापुराणों का भी अनुवाद उनके लिये दुर्लभ नहीं होगा। इस संस्करण क विविध परिशिष्ट ने तो और भी सोने में सुगन्धि पैदा कर दी है। प्रत्येक अल्पवयस्क छात्रों के लिये यह संस्करण निजान्त उपयुक्त है। प्राय सभी प्राप्त क शिक्षा अधिकारियों ने इस संस्करण पर अपना अपना प्रशंसापत्र भेजा है। कारक को कमी से यह संस्करण कम नखन में दिया है, शीघ्र आर्डर भेजे अन्यथा द्वितीय संस्करण की प्रतीक्षा करनी होगी। २)

लघुकौमुदी-सोत्रा-प्रयोगसूची । प्रयोगार्थ सहित परीक्षो-

पयोगी 'इन्दुमती' टिप्पणी विभूषित

॥३॥

मो.नर-प्रथमाप्रश्नावली-विशार. २), अनास

२५०